İKİ SAVAŞ SIRASI VE ARASINDA

TÜRK DIŞ POLİTİKASI

1914-1945

FARUK SÖNMEZOĞLU

DER YAYINLARI

İKİ SAVAŞ SIRASI VE ARASINDA

TÜRK DIŞ POLİTİKASI

1914-1945

FARUK SÖNMEZOĞLU

DER YAYINLARI
İSTANBUL-2015

Kitabın Adı
İki Savaş Sırasında ve Arasında Türk Dış Politikası

Yazar
Faruk SÖNMEZOĞLU

Yayın No 410

ISBN 978-975-353-369-0

Basım Yılı 2015

Kapak Tasarımı

Yurdagül TUNCA

Yayıncı

DER Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti.
Molla Fenari Sokak, Der Han 28/A, 34410 Cağaloğlu - İSTANBUL.
Tel: (0212) 527 01 65 - 511 51 90 / Faks: (0212) 511 47 76
e-posta:der@deryayinevi.com.tr / info@deryayinevi.com.tr
www.deryayinevi.com.tr
Sertifika No: 12158

Şubelerimiz
Der Kitabevi Sahaflar Çarşısı No: 1 Beyazıt / İSTANBUL
Tel: (0212) 513 55 75
Derin Kitabevi Sahaflar Çarşısı No: 3 Beyazıt / İSTANBUL
Tel: (0212) 513 18 20

Basım

Yılmaz Basım Yayıncılık ve Kağıt Ürünleri Maltepe Mh. Litros Yolu
2. Matbaacılar Sitesi 3NB-2 Topkapı - İSTANBUL
Sertifika No: 27185

Cilt

Kısmet Ciltevi ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sit. F- Blok ZF1 / Topkapı - İSTANBUL

Copyright © Bu kitabın, tüm hakları Der Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni alınmadan tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, kopyalaması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KISA İÇİNDEKİLER

Önsöz **XV**

Sunuş **XIX**

Tablolar / Haritalar **XXIX**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **7**

Eski Tarih, Eski Coğrafya: Devralınan Miras **7**

1) "Büyük Savaş" Öncesinin Dünyası 10

2) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemleri 14

3) I. Dünya Savaşı'na Katılış [Kaçınılmaz mıydı ?] ve Savaş 43

4) Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması 64

İKİNCİ BÖLÜM **81**

1919 - 1923 Kurtuluş Savaşı Dönemi **81**

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 83

1) Uluslararası Ortam 83

2) Ulusal Ortam 86

B) Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar 96

1) Doğu Cephesi ve Sovyet Rusya ile İlişkiler 107

2) Batıda Savaş ve Diplomasi 139

3) Görüşmeler Yolu İle Diplomasi 183

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **223**

1923 - 1939 İki Savaş Arası Dönem **223**

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 225

1) Uluslararası Ortam 225

2) Ulusal Ortam 244

B) Yeni Cumhuriyetin Dış Politikasının Temelleri 254

1) İlke ve Amaçlar 254

2) Strateji ve Araçlar 259

3) Uygulama 260
C) 1923 - 1930: Cumhuriyetin İlk Yılları 263
1) Batı Dünyası İle İlişkiler 263
2) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler 287
3) Sovyetler Birliği İle İlişkiler 299
4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler 303
D) 1930 - 1939: Savaşa Doğru 307
1) Batı Dünyası İle İlişkiler 308
2) Sovyetler Birliği İle İlişkiler 337
3) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler 347
4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler: Sâdâbad Paktı 362
5) Dış Politikada Bazı Sorunlar 366
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 393
1939 - 1945 II. Dünya Savaşı Dönemi 393
A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 395
1) Uluslararası Ortam 395
2) Ulusal Ortam 399
B) Savaş Dönemi Türk Dış Politikası: Amaç, Strateji ve Araçlar 406
1) Savaşın İlk Yılları: 1939 - 1940 412
2) 1941 - 1942: Alman Üstünlüğü Dönemi 432
3) 1943 - 1944: Müttefikler Ağır Basmaya Başlıyor 453
4) 1945: Savaşta Sona, Türk - Sovyet İlişkilerinde Kopuşa Doğru 476
Bibliyografya 485
Belge Türü, Resmi Yayınlar 487
Kitaplar 489
Makaleler 498
Diğer 504
İndeks 505

İÇİNDEKİLER

Önsöz XV

Sunuş XIX

Tablolar / Haritalar XXIX

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 7

Eski Tarih, Eski Coğrafya: Devralınan Miras 7

1) "Büyük Savaş" Öncesinin Dünyası 10

2) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemleri 14

a) "Ne Yap[ıl]malı?"ya İlişkin Düşünceler 14

b) Mevcudu Koruma Politikasında Güç Dengesi Arayışları 18

(1) İngiltere Desteği 18

(2) Almanya'ya [Zorunlu ?] Yöneliş 20

(a) II. Abdülhamit Dönemi 20

(b) Jön Türkler - İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemleri 25

c) Osmanlı Son Döneminde Ermeni Sorunu 29

(1) Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı 29

(2) I. Dünya Savaşı, Ermeni Tehciri ve Sonrası 37

3) I. Dünya Savaşı'na Katılış [Kaçınılmaz mıydı ?] ve Savaş 43

a) İttihat ve Terakki Yönetimi'nin Bakış Açısı 43

b) Almanya ile Anlaşma ve Tarafsızlık İkileminde Enver Paşa ve Arkadaşları Osmanlı Devleti'nin Yolunu Çiziyor 44

c) Savaşa Katılma Süreci 49

d) I. Dünya Savaşı ve Cepheler 53

e) I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Paylaşım Tartışmaları 59

4) Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması 64

a) Mondros Mütarekesi 64

b) Sevr Antlaşması 67

İKİNCİ BÖLÜM **81**

1919 - 1923 Kurtuluş Savaşı Dönemi **81**

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 83

1) Uluslararası Ortam 83

2) Ulusal Ortam 86

B) Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar 96

1) Doğu Cephesi ve Sovyet Rusya ile İlişkiler 107

a) Ankara'dan Bolşevik Rusya'ya Bakış 107

b) Moskova'dan Anadolu Hareketi'nin Görünümü 110

c) İlişkilerin Gelişimi 116

(1) 1920 Yılında Moskova İle Anlaşma Yapma Çabaları 119

(2) Kafkasya Gelişmeleri ve Ermeni Faktörü 123

(3) Karabekir Kuvvetlerinin Ermeniler'e Karşı Harekâtı 125

d) 1921 Moskova Antlaşması'na Giden Yol ve Antlaşma 127

(1) Yeni Gelişmeler 127

(2) Moskova Görüşmeleri ve Antlaşma 131

e) Moskova Antlaşması Sonrasında İlişkiler 136

2) Batıda Savaş ve Diplomasi 139

a) Yunanistan ile İlişkiler / Savaş 139

(1) Venizelos Dönemi 141

(2) Yunanistan'da Kral İktidara Geliyor 142

(3) "Küçük Asya Felaketi"ne Doğru 145

b) Amerika Birleşik Devletleri İle İlişkiler ve *Manda* Sorunu 146

(1) Başkan Wilson ve Amerika Birleşik Devletleri *Mandası* 146

(2) Erzurum ve Sivas Kongrelerinde *Manda* Sorunu 150

(3) Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi ve Sonrası 153

c) İngiltere İle İlişkiler 156

(1) Lloyd George'un Osmanlı'yı Cezalandırma Politikası ve Sonuçları 156

(2) Londra Konferansı ve Lloyd George'un Politikasında Sıkıntılar 161

(3) Venizelos'un Ardından Lloyd George İçin Sonun Başlangıcı 165

d) Fransa ve İtalya İle İlişkiler 169

(1) Fransa İle İlişkiler 169
(2) İtalya İle İlişkiler 178
3) Görüşmeler Yolu İle Diplomasi 183
a) Mudanya Mütarekesi 183
b) Lozan Barış Konferansı 187
(1) Konferans Hazırlıkları 187
(2) Konferansa İlişkin Strateji ve Taktikler 189
(3) Birinci Dönem Görüşmeleri: 21 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923 191
(a) Yunanistan İle İlgili Sorunlar 192
(b) Musul Sorunu 196
(c) Boğazlar Sorunu 199
(d) Azınlıklar Sorunu 201
(e) Osmanlı Borçları ve Kapitülasyonlar Sorunu 204
(4) İkinci Dönem Görüşmeleri: 23 Nisan 1923 - 24 Temmuz 1923 207
(5) Hayati Bir Mücadelenin Siyasi Sonucu, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kurucu Belgesi: Lozan Barış Antlaşması 210
(a) Barış Antlaşması 211
(b) Ek'ler 217

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 223

1923 - 1939 İki Savaş Arası Dönem 223

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 225
1) Uluslararası Ortam 225
a) Uluslararası Sistemin Özellikleri 225
b) Olayların Gelişimi 226
c) Büyük Güçlerin Politikaları 230
(1) Mevcut Durumdan Memnun Olanlar - Statükocular 230
(2) Mevcut Durumdan Memnun Olmayanlar - Revizyonistler 233
(3) Sovyetler Birliği 237
(4) Milletler Cemiyeti ve Barışın Korun[ama]ması 239
(a) Örgütün Yapı ve İşleyişi 240
(b) Milletler Cemiyeti ve Çatışma Çözümü 242
2) Ulusal Ortam 244

a) Kurumsal ve Siyasal Ortam 244
b) Sosyo-Ekonomik Ortam 250
(1) Genel 250
(2) Dış Ticaret 251
B) Yeni Cumhuriyetin Dış Politikasının Temelleri 254
1) İlke ve Amaçlar 254
a) Mevcut Durumu Koruma Eğilimi 254
b) Gerçekçi Bir Güvenlik Arayışı 255
c) Batıcılık 257
2) Strateji ve Araçlar 259
3) Uygulama 260
a) Genel Tercihler 260
b) Komşular İle İlişkilere Kuşbakışı 261
C) 1923 - 1930: Cumhuriyetin İlk Yılları 263
1) Batı Dünyası İle İlişkiler 263
a) İngiltere İle İlişkiler / Musul Sorunu 266
(1) Lozan Barış Antlaşması'ndan Arta Kalan Bir Konu Olarak Musul Sorunu: 1924 İstanbul Konferansı 266
(2) Milletler Cemiyeti'nde Musul Sorunu 267
(3) Türkiye - İngiltere Anlaşması 269
b) Fransa İle İlişkiler 272
(1) Çeşitli Sorunlar 272
(a) Adana - Mersin Demiryolu Sorunu 272
(b) Fransız Okulları Sorunu 273
(c) *Bozkurt - Lotus* Davası Sorunu 273
(d) Osmanlı Borçları Sorunu 274
(2) İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu 275
c) Faşist İtalya İle İlişkiler 278
d) Almanya İle İlişkiler 283
e) Amerika Birleşik Devletleri İle İlişkiler 285
2) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler 287
a) Yunanistan İle İlişkiler 288

(1) "Ahali Mübadelesi" Sorunu 289
(2) Patrikhane Sorunu 294
b) Bulgaristan İle İlişkiler 297
3) Sovyetler Birliği İle İlişkiler 299
4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler 303
a) İran İle İlişkiler 303
b) Afganistan İle İlişkiler 305
D) 1930 - 1939: Savaşa Doğru 307
1) Batı Dünyası İle İlişkiler 308
a) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi ve Gelişmeler 308
b) İtalyan Tehlikesi 310
c) Nazi Almanyası İle İlişkiler 317
(1) Siyasal İlişkiler 317
(2) Ekonomik Boyut 324
d) Bir Denge Unsuru Olarak İngiltere ve Fransa 327
(1) Türkiye'den İtalya'ya Yönelik Denge Arayışı 327
(2) İngiltere'den "Mesafeli Yakınlık" 328
(3) İngiltere "Yatıştırma" Politikasını Terkediyor: Türk - İngiliz - Fransız Antlaşması'na Giden Yol 332
e) Amerika Birleşik Devletleri ile İlişkiler 336
2) Sovyetler Birliği İle İlişkiler 337
a) İlişkilerde En Parlak Dönem 337
b) Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Sovyetler Birliği 339
c) İlişkilerde Soğuma 341
3) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler 347
a) Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Düzelmesi ve Gelişimi 347
b) Türkiye - Bulgaristan İlişkileri 350
c) Türkiye'nin Diğer Bazı Bölge Ülkeleriyle İkili İlişkileri 352
d) Balkan Paktı 353
(1) Pakt'a Giden Süreç 353
(2) Pakt'ın İmzalanması ve Sonuçları 355
(a) Balkan Paktı 355

(b) Balkan Paktı ve Taraflar 358
4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler; Sâdâbad Paktı 362
a) İran İle İlişkiler 362
b) Sâdâbad Paktı 363
5) Dış Politikada Bazı Sorunlar 366
a) Montrö Boğazlar Sözleşmesi: 1936 366
(1) Konunun Gündeme Gelmesini Kolaylaştıran Faktörler 366
(2) Montrö Konferansı ve Sözleşme 372
(a) Konferansın Genel Seyri 372
(b) Türkiye'nin Egemenliğini Sınırlayan Maddelerin Kaldırılması 375
(c) Boğazlar'dan Geçişe İlişkin Yeni Rejim 376
(d) Sözleşmenin Sona Erdirilmesi ya da Değiştirilmesi 382
b) Sancak / Hatay Sorunu: 1936 - 1939 383
(1) Sorunun Ortaya Çıkışı 383
(2) Milletler Cemiyeti ve Sonrası 386

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 393

1939 - 1945 II. Dünya Savaşı Dönemi 393
A) Uluslararası ve Ulusal Ortam 395
1) Uluslararası Ortam 395
2) Ulusal Ortam 399
a) Kurumsal ve Siyasal Ortam 399
b) Sosyo-Ekonomik Ortam 402
B) Savaş Dönemi Türk Dış Politikası: Amaç, Strateji ve Araçlar 406
1) Savaşın İlk Yılları: 1939 - 1940 412
a) Siyasal/Askeri Bir Araç Olarak Ekonomik İlişkiler 413
b) Sovyetler Birliği İle İlişkiler Bozuluyor 417
c) "Üçlü İttifak" 421
d) Savaş Türkiye Coğrafyasına Yakınlaşıyor ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları Başlıyor 424
e) Balkanlar'da Mücadele Kızışıyor 429
2) 1941 - 1942: Alman Üstünlüğü Dönemi 432

a) Balkanlar'da Diplomasi ve Savaş: Almanya Bölgeyi Denetimi Altına Alıyor 432
b) Türkiye Üzerinde Alman Baskısı: 1941 Türk - Alman Saldırmazlık Paktı 434
c) Nazi - Sovyet Savaşı Başlıyor ve Savaşta Kartlar Yeniden Dağıtılıyor 444
d) Türkiye - Almanya İlişkilerinde Ekonomi ve Siyaset 446
e) Savaşta Dönüm Noktası 452
3) 1943 - 1944: Müttefikler Ağır Basmaya Başlıyor 453
a) Müttefikler'in Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları Artıyor 453
b) Adana'da İnönü - Churchill Görüşmesi ve Sonrası 456
c) Müttefik Dışişleri Bakanları Devrede: Moskova Toplantısı ve 1. Kahire Görüşmeleri 461
d) Müttefik Liderleri Devrede: Tahran Konferansı ve 2. Kahire Görüşmeleri 464
e) Müttefikler İle Soğukluk ve Bunu Giderme Çabaları 468
4) 1945: Savaşta Sona, Türk - Sovyet İlişkilerinde Kopuşa Doğru 476
a) Yalta Konferansı ve Sonrası 477
b) Sovyetler Birliği İle Yollar Ayrılıyor 479
c) Potsdam Konferansı ve Türkiye 482
Bibliyografya **485**
Belge Türü, Resmi Yayınlar 487
Kitaplar 489
Makaleler 498
Diğer 504
İndeks **505**

Önsöz

Bu çalışma, daha önce yayınlamış olduğum *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası* (2006) başlıklı çalışmamın geriye dönük bir devamı, tamamlayıcısıdır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden günümüze, her iki çalışmada da dörder bölüm olmak üzere toplam sekiz bölüm üzerinden bir Türk dış politikası sunumu gerçekleşmiştir. Bu çerçevede her bölüm, ilgili dönemin uluslararası ve ulusal yapı ve süreçlerinin analizi üzerinde ele alınmaktadır. Her iki çalışmanın "Giriş" bölümlerinde, çalışmanın çeşitli bölümlerinin kurgu ve ele alınış mantığı hakkında daha geniş bilgi bulmak mümkündür.

Çalışmada mümkün olduğunca birinci el kaynaklar ve birinci el kaynak kullanan incelemeler birlikte kullanılmıştır. Bunun yanında, olayların öznesi durumunda olan tarihsel şahsiyetlerin, doğrudan olaylara tanıklık etmiş kişilerin görüş ve düşüncelerinden de yararlanılmıştır.

Bir olay, olgu ya da fikir, yorum ile ilgili olarak kaynak verildiğinde, genellikle birden çok örnek sıralanmıştır. Burada amaç, okuyucuya gerek konuya ilişkin daha geniş bilgi edinme açısından kaynaklardan birisine ulaşma kolaylığı sağlamak gerekse sözkonusu olay, olgu ya da fikre, yoruma ilişkin birden çok bakış açısından, yaklaşım biçiminden yararlanma imkanı sunmaktır.

Anlaşmalar açısından başlıca iki temel kaynak kümesi kullanılmaktadır: Bunlardan birincisi, Seha Meray'ın tek başına veya Osman Olcay ile birlikte derlediği (Mondros Mütarekesi, Sevr Antlaşması, Mudanya Mütarekesi, Lozan Antlaşması, Montrö Sözleşmesi vb. ile ilgili) metinlerdir. İkincisi ise İsmail Soysal'ın derlediği iki ciltlik *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları* çalışmasıdır. Bu metinlerden yararlanılırken gerektiğinde tırnak-içi, birebir aktarımlar kullanılmakla beraber, gerek çalışmanın bu kısımlarını çok uzatmamak amacıyla gerekse bu metinlerin birebir aktarımı yanında çalışmayı yapanın konuya ilişkin yorumunun da önem taşıması nedeniyle, zaman zaman bu tür metinler özetlenmekte, "esas söylenmek istenen" yakalanarak ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ayrıca, iptal, yürürlüğe girmeme gibi nedenlerle bir anlaşmanın anlamı azalmışsa aktarımlar daha kısa tutulmaktadır. Öte yandan, okuyanın metinlerin aslına, farklı dil örneklerine ulaşabilmesi açısından genellikle birden çok kaynak verilerek kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin, Sivas Kongresi Bildirisi metni çalışmanın birkaç yerinde geçtiğinden, birinde metnin yeni Türkçe versiyonunu kullanan bir kaynaktan

bir diğerinde ise metni o dönemin Türkçesine yakın bir biçimde aktaran bir kaynaktan yararlanılmıştır.

Sevr, Lozan, Montrö gibi bazı özel adların yazılışında Türkçe okunuşlar temel alınmıştır. Özellikle Osmanlı dönemine ilişkin olarak bazı özel isimlerin yazılışında yeni Türkçe çerçevesindeki okunuş ve harf dizinleri temel alınmış, Abdülhamid yerine Abdülhamit, Cavid yerine Cavit şeklinde yazımlar tercih edilmiştir.

Bilindiği gibi, Türkiye'de soyadı kanunu 21.06.1934 tarihinde kabul edilmiştir. Bu çerçevede, çalışmada sözü edilen tarihi şahsiyetlerin, devlet adamlarının bu tarihten önce adları ilk geçtiğinde, sonradan soyadı kanunu çerçevesinde soyadı alarak sosyal hayat içerisinde varolanların soyadları köşeli parantez içerisinde verilmektedir.

Öte yandan, çalışmanın kapsadığı dönemlerde Başvekil / Başbakan, Hariciye Vekili / Dışişleri Bakanı, Reisicumhur / Cumhurbaşkanı türünden sıfatların genellikle eskisi kullanılmaktaydı. Fakat, bunların eskileri yerine yenilerinin hangi tarihlerde kullanılmaya başlandığına dair bir hareket noktası yakalamak pek kolay olmadığından, örneğin sadrazam gibi eski dildeki kalıbın çok yerleşmiş olduğu durumlar dışında, çalışmada bu türden sıfatların günümüzdeki kullanımları temel alınmış, yani örneğin Dahiliye Nazırı yerine İçişleri Bakanı, Hariciye Vekili yerine Dışişleri Bakanı kullanımı tercih edilmiştir.

Çalışmada dil bir ifade aracı olarak görüldüğünden, Türkçe'nin içsel tutarlılığından çok anlatılmak istenenin kolaylıkla ve doğru bir biçimde ortaya konabilmesi ile ilgilenilmiştir. Bu açıdan Türkçe'deki hakimiyet-egemenlik, milli-ulusal gibi eski-yeni, toplumsal-sosyal, siyasal-politik gibi yerli-yabancı sözcük tartışmalarından mümkün olduğunca uzak durulmuş, çalışmanın bütününde mümkün olduğunca kolay anlaşılabilir bir dil kullanılmaya çalışılmış, zorlama ve ifadeden taviz veren bir türdeşlik peşinde koşulmamıştır. Örneğin, bu anlamda hem "siyasi / siyasal / siyaset" hem "politik / politika" aynı metinde (yerine göre ve yaygın kullanım ilkesi dikkate alınarak) kullanılmış, bir yanda "uluslararası politika"dan sözedilirken yanında "siyaset bilimi" ifadesi (yine yaygın kullanım ilkesi dikkate alınarak) yer almıştır. Şehir, ülke, bölge adları yazılırken de dilsel ya da mantıksal bir tutarlılıktan çok iki temel bakış açısı birlikte düşünülerek hareket edilmiştir: mümkün olduğunca Türkçe okunduğu gibi yazma ve yaygın kullanımı olanı tercih.

Özgün Erler her üç dönemin yönetim kadrosuna ilişkin tabloların hazırlanmasında yardımcı olmuştur.

Ozan Şahin, Sevil Ertuğrul, Volkan Tatar, Bulut Gürpınar Aydın, Serkan Kekevi, Gökmen Kılıçoğlu, Yavuz Cankara, Bülent Şener bazı görsel malzemelerin bulunmasında katkı sağlamışlardır.

Bulut Gürpınar Aydın görsel malzemelerin metne adaptasyonunda yardımda bulunmuştur.

Bülent Şener ve Serkan Kekevi, indeksin hazırlanma ve düzenlenme işlemlerini gerçekleştirmişlerdir.

Özgün Erler, Ozan Şahin, Sevil Ertuğrul, Volkan Tatar, Bülent Şener ve Gökhan Nuri Toprak metni okuyarak çeşitli görüş ve eleştirilerini, buldukları çeşitli yazım, şekil vb. hatalarını ileterek düzeltilmelerini sağlamışlardır.

Eşim İnci çalışmanın her aşamasında benim yükümün azalmasına doğrudan veya dolaylı katkılarla yardımcı olmuş, maddi ve moral destek sağlamıştır. Katkısı büyüktür.

Hepsine teşekkürlerimi iletmek isterim.

Der Yayınevi'ne de çalışmayı okura ulaştırdığı için teşekkür ederim.

Bütün bunların ötesinde, çalışmadaki tüm eksiklik ve hatalardan benim sorumlu olduğum ortadadır.

Faruk Sönmezoğlu Moda, 2011

Sunuş

Bu, bir tarih çalışması olmayıp, bir ülke örneğinde Türkiye'nin dış politikasını anlamak, analiz etmek ve açıklamak için, bir uluslararası politika ve dış politika analizcisinin, genel anlamda bir sosyal bilimcinin, ülkenin konuya ilişkin tarihsel sürecini, bu tarihsel çerçeve içerisinde yer alan çeşitli olgu, olay ya da fikirleri, tematik bir düzen içerisinde, kendi amacı doğrultusunda malzeme olarak kullandığı bir çalışmadır. Bu türden çalışmalarda, zaman zaman, çalışmayı yapanın, çalışmada ele alınan tarihsel süreçlerin kendisi için anlamının bu olduğunu söylemesine rağmen, çalışma içerisinde yer alan tarihsel malzemeler, çoğu defa kendisi için, kendisi adına bir anlam ifade eder şekilde algılanmakta, bir dış politika olgusuna etkisi bağlamında ele alınan bir konu çoğu defa kendisine özgü tartışmalı konumuna ilişkin olarak öne çıkmaktadır. Bu türden bir durumun benim çalışmam açısından da sözkonusu olması mümkündür. Hele, bu çalışmada olduğu gibi, konu, Türkiye tarihi açısından oldukça tartışmalı bir dönem olmaya başlayan iki savaş sırası ve arası dönem olduğunda, bu durum daha da önem kazanmaktadır.

İşte bu nedenle, bir uluslararası politika analizcisi, genel anlamda bir sosyal bilimci de, bir ülkenin dış politika analizini yaparken malzeme olarak kullandığı tarihsel olgu, olay ya da fikirlere nasıl yaklaştığını, sosyal bilime ve tarihe nasıl baktığı ile birlikte ortaya koymak durumunda kalmaktadır. Böyle bir "sunuş" yazısının nedeni budur. Burada yazılanlar, sosyal bilim literatürüne atfen bir değerlendirmeden çok, çalışmanın "Giriş" bölümünden itibaren söylenenlerin, aktarılanların anlamlandırılmasına, yazarın metin içerisinde yer alan bir ifadeyi ya da değerlendirmeyi hangi türden bir varsayım ya da bakış açısıyla kaleme aldığının anlaşılmasına, mümkün olduğunca yardımcı olmak üzere kaleme alınmıştır. Sadece ve sadece bu amaçla okunmalıdır.

*

Sosyal bilimde nesnellik, yani objektif olma, aslında hiçbir zaman tam anlamıyla mümkün olabilecek bir durum değildir. Fakat, bugünün moda sosyal bilim felsefesi akımları yandaşlarınca oldukça pozitivist bulunacak olsa da, kanımca yine de, sosyal bilimcinin amacı bu hedefe yönelmek ve

buna ulaşmaya çalışmak olmalıdır. Bir sosyal bilimci, nesnelliğe hiçbir zaman tam anlamıyla ulaşamayacak olduğunu bilmekle birlikte, nesnel olma endişesini tamamen bir kenara bırakmamaya da özen göstermelidir. Klasik anlamda bir sosyal bilim dalı olmamakla birlikte, tarih açısından da durum benzerdir. Tarihçi, bir arşivde araştırma yaparken, "diğerlerinin kendi sorunsalına uymadığı" gibi bir gerekçeyle dahi olsa, sadece kendisinin tezlerini destekleyen verileri dikkate alıp diğerlerini görmezlikten gelirse, aşağıda ele alacağımız "uç nitelikteki tarih yazımları"na kaynaklık etmiş olacaktır.

*

Tarih disiplininden yararlanırken karşımıza çıkan önemli sorunlardan birisi de, tarihsel bir olgu, olay ya da fikri ele alırken, tarihe bugünden geriye doğru bakmanın mı, yoksa o tarihsel olgu, olay ya da fikri kendi döneminin koşulları içerisinde değerlendirmenin mi daha doğru olduğu sorusudur. Kanımca bu soruya genel düzlemde bir cevap vermek mümkün ve doğru değildir. Bu ancak, sözkonusu olan özel durumların analizi sonucunda, her özel durum için ayrı bir saptama ile ortaya konulabilecek bir tercihtir.

Bazı durumlarda, tarihsel bir olgu, olay ya da fikri büyük ölçüde o günün koşullarını yansıtan bir bakışla analiz etmek, konunun bütün detaylarını yakalayabilmek açısından daha önemli ve gerekli olabilmektedir. Bir başka deyişle, bazı durumlarda ilgili konuyu, ona sadece bugünden bakarak, bugünün bilgi ve mantığıyla anlamak, açıklamak oldukça zordur. Örneğin, Aztek toplumunda ilginç bir inanç vardı. Aztekler, mısır hasadının iyi olması için tanrılara insan kurban etmek gerektiğine inanırlardı. Eğer mısır hasadı kötü olursa tanrılara az kurban verdiklerini, iyi olursa da tanrıların verilen kurbanlardan çok memnun olduklarını düşünürlerdi. Bu, döngüsel, birbirini besleyen bir mantığa dayalı bir düşünceye işaret etmekteydi. Her durumda tanrılara kurban vermek gerektiği fikri destekleniyordu. Bu döngüsel mantık, ancak İspanyollar'ın bölgeye gelerek hepsini kılıçtan geçirmeleri ile kırılabilmiştir.

Fakat, bazı durumlarda ise, tarihsel bir olgu, olay ya da fikri tamamen o günün koşullarını yansıtan bir bakışla analiz etmek, konunun bütün detaylarını yakalayabilmek açısından yeterli olmayabilmektedir. Bir başka deyişle, bazı durumlarda da, konuyu bütün boyutlarıyla anlayabilmek için ona bugünden, bugünün bilgileri ve mantığıyla bakmak gerekebilmektedir. Örneğin, 1962 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında yaşanan Küba Krizi sonrasında, Türkiye topraklarında bulunan *Jupiter* füzeleri, Amerika Birleşik Devletleri tarafından, Türkiye devre dışı bırakıla-

rak geri çekilmiştir. O dönemde, konunun Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında bir pazarlık konusu olduğu hissediliyordu. Fakat bu nasıl oldu, nasıl cereyan etti, bunun hakkında çok fazla bir bilgi yoktu. Sadece o dönemin verilerinden baktığımız zaman, konuya ilişkin bu türden çok önemli detayları irdeleyemiyorduk. Oysa o günden bugüne, konuya ilişkin olarak gizli nitelikteki çok sayıda belgenin bu özelliği kalktığı için birçok değerli bilgi içeren materyal yayınlandı. O belgeler bize gösteriyor ki, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı John F. Kennedy ile Sovyetler Birliği lideri Nikita Kruşçev arasındaki mektup ve mesaj trafiğinde, çok açık olmasa da zımnen bu türden bir pazarlık gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu örnekte, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında Türkiye üzerinden pazarlık yapılıp yapılmadığı konusunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından, konuya bugünden, daha çok bugünün bilgileri ve mantığı ile bakmak gerekmektedir.

Aslında, bu "tarihe nereden bakılması gerekir" konusunu rakip iki bakış açısı olarak görmemek, tamamlayıcı olarak görmek daha doğru olacaktır. Nitekim, kabul etmek gerekir ki birçok örnekte, tarihsel bir olgu, olay ya da fikrin daha iyi anlaşılabilmesi, analiz edilebilmesi ve açıklanabilmesi açısından, konuya hem o tarihsel anın hem de bugün içerisinde yaşanılan dönemin gözlüğünden, bilgisi ve mantığı kullanılarak bakılması, birbirini destekleyen, tamamlayıcı öğeler olmaktadırlar. Örneğin, İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola, 1908 yılı Haziran ayında Reval'de buluşarak Osmanlı Devleti'nin kaderini ele aldıklarında, Rusya'nın bu konudaki taleplerinin karşılanması konusunda genel düzeyde bir anlaşmaya vardıklarından, artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması zemininde Osmanlı Hükümeti ile bir anlaşma yapması pek mümkün gözükmüyordu. Fakat, bu görüşmenin bütün içeriği herkes tarafından, bütün detayı ile bilinmiyordu. Dolayısıyla, I. Dünya Savaşı öncesindeki Jön Türk ve İttihat ve Terakki hükümetleri, İngiliz - Rus yakınlaşmasının kendileri için pek de iyi birşey olmadığını biliyorlar, fakat bütün detaya vakıf olmadıklarından hala İngiltere ile, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması zemininde, Rusya'ya karşı sayılabilecek bir anlaşma yapmaya çalışıyorlardı. İşte, bu dönemi daha iyi analiz edebilmek için konuya, hem o dönemin bilgi ve mantığı çerçevesinden bakmak, Osmanlı Hükümeti üyelerinin İngiliz - Rus İttifakı konusunda ne oranda bir bilgi sahibi olduklarını anlamak, dolayısıyla Londra'da İngilizler ile bir ittifak ararlarken, ne oranda safiyane bir samimiyet içerisinde olduklarını veya ne oranda durumu bilmekle beraber bunu karşı tarafın ittifak cephesini parçalamak için bir diplomatik taktik olarak uyguladıklarını analiz etmek, hem de bugünün bilgi ve mantığı, arşiv belgelerinin ve diğer imkanlarının sağladığı zeminde, bu çabaların anlamlı olup olmadığını değerlendirmek gerekmektedir.

*

Kanımca, uluslararası politika ve dış politika açısından son derece hareketli bir dönem olan "İki Savaş Sırası ve Arasında"ki dönem, Türk dış politikası, alana ilişkin çok önemli bir araştırma zeminidir. Bu özelliği ile üzerinde yapılacak birçok çalışmayı besleyecek veri çeşitliliğine sahiptir.

Olaylara bugünden bakıldığında, çalışmanın daha önce yayınlanmış olan *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası* (2006) başlıklı çalışmanın ilk üç bölümü de "tarih olmuş" durumdadır. Zira, bu dönemlerin içerisinde oluştukları uluslararası ve ulusal yapı ve sistemler bugün artık yokturlar. Doğal olarak, bu elinizde bulunan çalışmanın içerisinde yer alan bölümlerin içerikleri, bu bölümler içerisinde yer alan olay, olgu ya da hatta bazı fikirler, üzerinde oluştuğu gerek uluslararası yapı ve sistem gerekse ulusal yapı ve sistem ile birlikte iyice geçmişte kalmış, "tarih olmuş"tur.

Bununla birlikte, bugün yazılan bir Türk dış politikası kitabının bölümlerinin bu konulardan oluşmasının başlıca iki nedeni vardır:

İlkin, bu olgu, olay ya da fikirler, Türk dış politikasının analizini bir ülkenin dış politika amaç, strateji araçları gibi kategoriler üzerine oturtabilmek, bu olayların dış politika analizi literatüründe yer alan çeşitli yaklaşım ya da bakış açılarıyla anlaşılma, analiz edilme ve açıklanma imkanlarını test edebilmek için bir tür gerekli malzemedirler ve kendilerine bu açıdan ihtiyaç vardır. Çalışmada, ulusal devleti hala uluslararası sistemin "tek olmasa da en birincil aktörü" olarak gören, uluslararası politikayı anlamak, analiz etmek ve açıklamak açısından hala devletlerin dış politikalarını, dış politika çıktıları dediğimiz amaç, strateji ve kullandıkları araçların incelenmesini temel alan, Türkiye ölçeğinde bir gücün dış politikasının analizi açısından uluslararası sisteme ilişkin etkenleri çoğu zaman, ulusal sisteme ilişkin olanların önüne koyan bir anlayış öne çıkmaktadır. Bu konuya ilişkin olarak, her iki çalışmanın "Giriş" bölümlerinde çeşitli açılardan değerlendirmeler yapılmaktadır.

İkinci olarak da, bu, dış politika üzerinden bir "tarih yazımı"dır aynı zamanda. Tarihi "yapanlar" ile tarihi "aktaranlar" arasında hiç bitmeyen bir mücadeledir bu. Zaten, "tarih dinamik bir süreçtir" klişesinin altında yatan gerçek de buradadır. Süreci ortaya koymak için kullanılan olgu, olay ya da fikirler aynı, bunları ortaya koyan kaynaklar açısından büyük bir yenilik yok iken, analizler sonucunda ortaya çıkan değerlendirme ya da sonuçlar farklı, değişik olabilmektedir. Bu durum, bu çalışma açısından da sözkonusudur ve kanımca büyük bir önem taşımaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da, bugünü anlamak, analiz etmek ve açıklamak açısından, geçmişte kalan tarihsel zaman dilimlerinden, temalardan hangisinin, hangilerinin daha önemli olduğunun belirlenmesidir. Bir başka deyişle, bugünün Türk dış politikasının daha iyi anlaşılabilmesi, analiz edilebilmesi ve açıklanabilmesi açısından, hangi tarihsel dönem ya da dönemler ile yapılacak karşılaştırma ve sorgulamaların daha verimli olacağının saptanmasının önemi ortadadır. Bu, hiçbir zaman mutlak, değişmez bir saptama olmayacaktır. "Bugün" olanın değişmesine paralel olarak, zaman içerisinde farklılıklar gösterecektir.

Acaba, "bugün" için, günümüzdeki Türk dış politikasının daha iyi anlaşılabilmesi, analiz edilebilmesi ve açıklanabilmesi açısından hangi dönem, bir başka deyişle dokuz bölümlük bu çalışmanın hangi bölüm ya da bölümleri karşılaştırmaya daha uygun, birlikte düşünüldüğünde daha açıklayıcıdır? Burada kullanılacak seçim kriteri, sözkonusu dönemlendirmeleri belirlerken kullanılan kriter ile yakından ilişkili olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, çalışmanın dokuz bölümünün dönemlendirilmesinde daha belirleyici olan uluslararası sistemin, Türkiye'nin dış politikasının üzerinde uygulandığı dış dünyanın temel özellikleri, bu kriterin ana öğesini oluşturmaktadır.

Bu varsayımsal kalkış noktası çerçevesinde baktığımızda, 1991 sonrasındaki döneme ilişkin Türk dış politikasını anlamak, analiz etmek ve açıklamak açısından, özellikle "iki savaş arası dönem", daha yakın bir dönemi kapsaması dolayısıyla ilk akla gelen "II. Dünya Savaşı sonrasındaki iki kutuplu sistem dönemi"ne göre daha öne çıkmaktadır. Nitekim, günümüz dünyasındaki birçok coğrafi alt-sistem çerçevesinde gelişen olayları anlamak, analiz etmek ve açıklamak açısından, iki savaş arası dönemi tanımlamakta kullandığımız "bozulmuş klasik güç dengesi sistemi" modeli oldukça önem taşımaktadır. Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan dönem, özellikle de "iki savaş arası dönem" olarak adlandırılan 1923-1939 dönemi, günümüzdeki Türkiye'nin bugünkü dış politikasını anlamak, analiz etmek ve açıklamak açısından kanımca oldukça önemlidir.

*

Aslında günümüzde Türkiye'de, sadece dış politika değil genel anlamda politika açısından, "tarih yazımı" konusunda ilginç bir dönemden geçilmektedir. Bir bakıma, bir ülkenin hemen her döneminin kendisine göre bir "tarih yazımı" sözkonusudur. Özellikle de Türkiye Cumhuriyeti gibi, kuruluşu bazı Avrupa devletlerine göre nispeten yeni ve ilk iki onyılında (iki savaş arası dönem) kurucu / yönetici kadro inisiyatifli, daha çok bazı kırıl-

malar çerçevesinde gelişme gösteren (veya böyle olması için çaba sarfedilen) bir toplumsal yapıda, gerek iç ve gerekse dış politika açısından "tarih yazımı"nın belirgin bir mücadele alanı olması kaçınılmazdır. Nitekim, yeni kurulan cumhuriyeti Osmanlı döneminden ayırmak, ona bir kuruluş gerekçesi yaratarak ileriye dönük gelişimini de bu çizgi üzerine oturtmak isteyen kurucu / yönetici kadro, tarih yazımında da, genel anlamda yakın geçmişi olumsuzlamayı ve "başarılarla dolu geçmişi" tarihin daha eski dönemlerinde aramayı tercih ederken, kendilerinin doğrudan özne oldukları kuruluş ve inşa dönemi denilebilecek olan 1920'ler ve 1930'ların tarihinin yazımında da, gerektiğinde kendi hayat çizgileri ölçüsünde biraz daha geçmişi de kapsayacak bir biçimde, doğrudan yer almışlardır. Bu şekilde ortaya çıkan anlatım, yandaşlarca "ülkenin varoluş tarihi", karşıtlarca ise "ülkenin empoze edilen tarihi" olarak adlandırılmış, bu karşıtlıkları eleştirel olmakla sınırlı olanlar ise bu yazıma "resmi tarih" demişlerdir. Bu, ülke tarihlerinde çeşitli örneklerine rastlanılabilecek, öngörülebilir bir durumdur.

1950'li yıllardan itibaren, gerek ulusal gerekse uluslararası koşulların farklılaşması sonucunda bu durum değişmiş, fakat 1990'lı yıllara kadar, kurucu / yönetici kadro mantığı ile "resmi tarih" üretimi sürmemişse de, üretilmiş olana karşı, çok özel durum ve örnekler dışında, örtük bir eleştirellikten öte de gidil[e]memiştir. Bu yıllar boyunca sözkonusu olan değişiklik, 1920'ler ve 1930'lara ilişkin olarak kurucu / yönetici kadronun ortaya koymuş olduğu tarih yazımının doğrudan bir karşıtlığından, eleştirisinden çok, bu tarih yazımınca kasten ihmal edilmiş ve olumsuzlanmış olan Osmanlı döneminin yeniden ve olumlulanarak ele alınması olmuştur.

Fakat, bilindiği gibi, 1990'lardan itibaren, özellikle de 2000'li yıllardan başlayarak, gerek ulusal gerekse uluslararası ortam büyük değişikliklere uğramıştır. Bu ortamda, gerek iç gerekse dış politika açısından, özellikle 1920 ve 1930'lu yılların akademik açıdan değerlendirilmesi konusunda önemli değişiklikler göze çarpmaktadır. Her şeyden önce, konuya ilişkin olarak ortaya konulan, araştırıcı, sorgulayıcı birçok çalışmanın varlığı sosyal bilim açısından memnuniyet vericidir. Bu açıdan, akademisyen ve araştırmacıların önlerindeki hukuki engellerin kalkması ya da azalması, içerisinde bulunulan siyasal özgürlükler ortamının otosansür sonucunu doğurmayacak bir doğrultuda gelişmesi büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, bu dönemde yapılan akademik nitelikli sayılabilecek bazı çalışmaların zaman zaman, sosyal bilimde araştırmacının da sosyal alanın içerisinden bir birey olması gerçeği ile açıklanmanın ötesinde, konuya ilişkin olarak gündelik siyasetin zemininden yoğun bir biçimde etkilendikleri de olmaktadır. Her şeye rağmen bu, sosyal bilime ilişkin akademik çalışmalarda kaçınılması kolay olmayan, iradi olarak yani gündelik siyasete ilişkin bir teze kanıt ara-

mak amacıyla sözkonusu olmadığı takdirde, akademik etik açısından bir dereceye kadar mazur görülebilecek bir durumdur.

Bu gözlükle bakıldığında, günümüz Türkiyesi'nde 1920'ler ve 1930'ların iç ve dış politikası değerlendirilir, bazı açılardan günümüz ile karşılaştırması yapılırken, kanımca başlıca iki uç, birbiriyle uzlaşmaz bakış açısı saptanabilmektedir. Bunlardan *birincisi*, döneme ilişkin olgu, olay ya da fikirleri, kurucu / yönetici kadro tarafından ortaya konulduğu biçimde anlamayı ve anlatmayı temel alan, akademik nitelikli olsa da, bunun dışındaki bütün arayışlara şüpheyle bakan, hatta bir tür ihanet sayan, kısaca ifade etmek için "resmi tarihçi, kabulcü" diyebileceğimiz bir anlayıştır. Sözkonusu yılların giderek geride kalmasıyla, bu bakış açısına duygu dolu bir biçimde yaklaşanların, sahip çıkanların sayısında nicel anlamda bir azalma görülse de, günümüzde de bu kesimin ülke siyaset ve düşünce hayatı açısından hala belirli bir ölçüde etkili olduğu söylenebilir.

Bunlardan *ikincisi* ise, eski Osmanlı siyasal örgütlenmesi yerine yeni cumhuriyetin ortaya çıkmasına olan karşıtlıktan kurucu / yönetici kadronun ağırlıklı olarak Batı hayat tarzını benimsemiş olan askerlerin etkisinde olmasını benimsememeye, laikliği dini değerleri arka plana atan bir biçimde anlayanlara tepkiden liberal-sol bir anlayış çerçevesinde bu dönemlerdeki uygulamaları anti-demokratik olarak eleştirenlere kadar çeşitlilik içeren, birincisine göre çok daha heterojen bir gruptur. Kısaca ifade etmek için "resmi tarih karşıtı, redci" diyebileceğimiz bu grup açısından da, sözkonusu dönemin tarihini doğru yazabilmenin ölçütü, neredeyse "resmi tarih"te yazanların tersini savunmak gibi gözükmektedir. Son dönemlerde ülke siyaset ve düşünce hayatında ağırlığını gerek nicel gerekse nitel açıdan artıran bu grup, giderek kendisini daha fazla hissettirmektedir.

Değerli araştırmacı-yazar, Prof. Dr. Mete Tunçay, bu konuların bugünkü rahatlıkla ele alınamadığı 1970'lerde yaptığı bir konuşmada, kendisine 1920'ler ve 1930'ların yöneticilerini ve yönetim anlayışını çok, biraz abartılı bir sertlikle eleştirdiği yönündeki bir eleştiriye cevaben, "Doğru olabilir. Fakat, bugüne kadar aksi yönde o kadar yaygın bir etki yaratıldı ki ben de bir tür denge oluşturuyorum" demişti. Gerçekten de, bir bakıma yukarıda saydığımız iki uç, birbiriyle uzlaşmaz bakış açısından ikincisinin bugünkü anlamda ve güçte ortada olmadığı bu dönemde Profesör Tunçay'ın bu perspektifinde önemli ölçüde bir haklılık payı bulunduğu kabul edilebilir. Kanımca bugün ise aynı görüşü dile getirmek pek doğru olmayacaktır. Bir başka deyişle, günümüzde de neredeyse Profesör Tunçay'ın bakış açısını, onun kullandığının tam tersi yönde kullanma gereği ortaya çıkmıştır.

Kanımca, özellikle de bir sosyal bilimci için, bir ülkeyi yeniden kuran bir siyasi liderin, belirli bir zaman ve mekanda, mücadelesini anlattığı

Nutuk'ta söylenenleri, ilgili dönemin irdelenemez, sorgulanamaz tarihi olarak görmek ne kadar sağlıksız ise, bu söylenenlerin tümünü, yanlışlığı ispat edilmesi gereken bir anlatım gibi görmek, bu türden bir anlayışla ele almak da o derecede sağlıksızdır. Bir başka deyişle, bu türden bir anlatım çerçevesinde değinilen olgu, olay ya da fikirlere yönelik olarak liderin kendi "tarih yazımı"nı gerçekleştirdiği saptaması ne oranda doğru ise, bu lideri eleştiren siyasi rakiplerinin, onun bazı uygulamalarından zarar görmüş olanların da, aynı şekilde bu yolla kendi açılarından bir "tarih yazımı" gerçekleştiriyor oldukları da en az o kadar doğrudur.

Genellikle tarih, görünümde sadece siyah ve beyazların hakim olduğu bir düzlem değildir. Gerek Türkiye tarihi gerekse dünya tarihi, sosyal bilimcilerin bu türden uç ikilemlerin içerisine sıkışmalarının sakıncalarını gösteren örnekler ile doludur.

Örneğin eğer, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki olumsuzluk ve başarısızlıkları analiz ederken, gündelik deyimle bütün faturayı, bu konuda çok ciddi sorumluluklar taşıdığı hemen hemen herkesçe kabul edilen *İttihat ve Terakki*'ye ve bu kesimin düşünce yapısına çıkartırsanız, adeta *Hürriyet ve İtilaf*'ın önde gelenlerinin söylemleriyle bu kesimi eleştirirseniz, dönem tarihinin yazımı açısından pek de doğru bir noktada olduğunuz söylenemez. Yine, "resmi tarih" tarafından "vatan haini" olarak gösterilen son Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahdettin'in bu nitelemeyi hak etmediğini söylemekle, onu neredeyse memleketi kurtarmak için vargücüyle çabalarken "bazı eski İttihatçılar tarafından önü kesilen bir kişi" gibi göstermek arasında fark vardır ve bu ikinci yoruma savrulduğunuzda yine sağlıklı bir tarih yazımı için pek de doğru bir noktada olduğunuz söylenemez. Veya, tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeşitli uygulamalarını antidemokratik olarak değerlendirir ve eleştirirken herhangi bir dönemsel mazereti kabul etmezken, Demokrat Parti'nin bu, yani anti-demokratik olma konusunda ondan aşağı kalmadığı yolunda verilebilecek onca örneğe mazeret yaratırsanız, yine böyle bir durumla karşı karşıya kaldığınız, sorunlu bir "tarih yazımı" gerçekleştirdiğiniz söylenebilir.

Aynı nitelendirmeleri bir başka türlü de ifade edebiliriz. Örneğin eğer, I. Dünya Savaşı sonları ve Kurtuluş Savaşı başlangıcındaki görünüm açısından, hastalıklı bir *İttihat ve Terakki* düşmanlığını bu kişileri işgal kuvvetlerine ihbar ederek onların yokedilmelerini sağlamaya kadar götüren *Hürriyet ve İtilaf* kadroları ile Hanedan'ın geleceğinin korunmasını ülkeninkinin önüne geçirdiği görülen son Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahdettin'i Mondros Mütarekesi ile ülkenin İtilaf Devletleri tarafından işgalinin tek sorumlusu olarak görür ve bu süreçte *İttihat ve Terakki* liderliğinin sorumluluğunu unutursanız; *Hürriyet ve İtilaf* kadroları ile Padişah'ı, ülkenin kurtu-

luşunu direnmekte değil de İngiltere veya Amerika Birleşik Devletleri gibi bir büyük devletin desteğinin, himayesinin sağlanmasında görmelerinden dolayı acımasızca eleştirirken, aslında o sıralarda sonradan Kurtuluş Savaşı'nın lider kadroları içerisinde yer alarak vatanseverliğini ispat etmiş birçok kişinin de kafasının karışık olduğundan, hatta çok kısa bir süre için de olsa bizzat Mustafa Kemal'in bile başlangıçta ülkenin kurtarılması için İstanbul'da İngilizler ile görüşülerek yapılabilecek birşeyler olduğunu düşündüğünden, bir taktik gereği de olsa ABD *mandası* fikrine açıkça karşı çıkmadığından hiç sözetmezseniz, şüphesiz yine sorunlu bir "tarih yazımı" gerçekleştirmiş olursunuz. Veya, Türkiye'deki merkez-sağ siyasi anlayışının Demokrat Parti, Adalet Partisi çizgisi doğrultusunda sol düşünceye karşı tahammülsüzlüğünü ortaya koyarken Cumhuriyet Halk Partisi'nden hiç sözetmez, özellikle tek parti döneminde bu yönde gerçekleştirilen uygulamaları gözardı ederseniz yine pek de sağlıklı bir "tarih yazımı" gerçekleştirmiş sayılmazsınız.

Benzer ikilem örneklerini dünya tarihinin sayfaları arasında bulmak hiç de zor değildir.

İşte bu nedenle, günümüz koşullarında Türkiye'nin iç ve dış politikasına ilişkin anlama, analiz ve açıklama çabalarına giriştiğimizde, mümkün olduğunca bu ikilemlerin ötesinde durmaya çalışmakta, değerlendirmeleri bu zeminde gerçekleştirmekte yarar vardır.

Bir sosyal bilimci için yapılması gereken, aynı olay, olgu ya da fikrin bu türden farklı görünümlerinin farkında olmak, konuyu ele alırken bunlardan birisine öncelik vermek sözkonusu olsa bile diğerinin veya diğerlerinin varolduğunu hiçbir zaman unutmamak, ondan veya onlardan da belirli ölçülerde yararlanmaktır.

Aristovari bir "altın orta" öğretisi savunucusu olmaya gerek olmamakla beraber, bazı durumlarda doğruyu bulmakta, nispeten sağlıklı bir tarih yazma zemini oluşturmakta, öncelikle bazı uçlarda yer alan yanlışları saptamanın ve ayıklamanın da bir yol olabileceği unutulmamalıdır. Bu çalışmada bu ilke *mümkün olduğunca* dikkate alınmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmada konuya ilişkin ne ölçüde hassasiyet gösterilirse gösterilsin, sonuçta bu örnekte de kendisine özgü bir "tarih yazımı" gerçekleştirildiğinden sözedilebilir. Bu kaçınılmazdır.

Tablolar / Haritalar

TH 1: II. Meşrutiyet 26
TH 2: I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Doğu Cephesi 54
TH 3: 1916 Sykes - Picot ve Saint Jean de Maurienne Anlaşmaları 63
TH 4: Mondros Mütarekesi Sonrası İşgal Bölgeleri 66
TH 5: Sevr Antlaşması ve Üçlü Anlaşma Birlikte Düşünüldüğünde Anadolu, 1920 73
TH 6: Sevr Antlaşması ve Üçlü Anlaşma Sonuçları Birleştirildiğinde Anadolu, 1920 74
TH 7: Erzurum Kongresi Kararları 92
TH 8: Sivas Kongresi Başkan ve Üyeleri 93
TH 9: Dönemin Yönetim Kadrosu (Ankara Hükümeti) 95
TH 10: Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri 141
TH 11: Erzincan Adliyesi Önünde Wilson Prensipleri 148
TH 12: Lozan, 17 Temmuz 1923 210
TH 13: Lozan Barış Antlaşması'na Göre Türkiye Cumhuriyeti 1923 212
TH 14: Dönemin Yönetim Kadrosu 244
TH 15: Mustafa Kemal 245
TH 16: 1923'te Türkiye'nin Başlıca Dış Ticaret Partnerleri 252
TH 17: 1924-1938 Yıllarında Türkiye'nin Cari Değerlerle Dış Ticaretinde Başlıca Ülkelerin Payı 253
TH 18: Nazi Almanyası'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen 323
TH 19: Balkan Paktı Ülkeleri 357
TH 20: Montrö Boğazlar Sözleşmesi İmzalanıyor 374
TH 21: Hatay Türkiye'ye Katılıyor 391
TH 22: 1939-1945 II.Dünya Savaşı'nda Kayıplar 397
TH 23: Almanya Teslim Oluyor 398
TH 24: Japonya Teslim Oluyor 398
TH 25: Dönemin Yönetim Kadrosu 399

TH 26: Varlık Vergisi Kanunu Kabul Ediliyor *404*
TH 27: Varlık Vergisi'ni Ödeyemeyenler *405*
TH 28: II. Dünya Savaşı Başladı *413*
TH 29: Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması *440*
TH 30: Almanya Büyükelçisi Franz von Papen'e Suikast *451*
TH 31: Kazablanka Toplantısı *455*
TH 32: İnönü Kahire'de Roosevelt ve Churchill ile Buluşuyor *466*
TH 33: Almanya ile Diplomatik İlişkiler Kesiliyor *474*
TH 34: Japonya ile Diplomatik İlişkiler Kesiliyor *475*
TH 35: Churchill Moskova'da Stalin ile Buluşuyor *476*
TH 36: Sovyet Birliği ile Yollar Ayrılıyor *481*
TH 37: Potsdam Konferansı *483*

GİRİŞ

Bu çalışma, olayları bir ülkenin, Türkiye'nin perspektifinden ele alan, dönemlerin ve konuların ağırlıklandırılmasını buna göre gerçekleştiren bir anlayışla kaleme alınmış, bir başka deyişle çalışmanın sorunsalı bu anlamda kurgulanmıştır. Bu açıdan, bir karşılaştırmalı çalışmada doğal olarak hemen her aşamada gerekli olan, benzer konulara ilişkin simetrik öğeler temel bir yöntem olarak değil, konunun daha iyi anlaşılmasına önemli ölçüde katkıda bulunabileceği düşünülen durumlarda değerlendirilmiştir. Örneğin çalışmada diğer ülkelerin iç yapılarındaki gelişmelere zaman zaman yer verilmekle beraber düzenli bir biçimde değinilmemiş, buna karşılık Türkiye'deki dönemsel siyasal gelişme ve koşullar "ulusal ortam" başlığı altında "iç etkenler" olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte, örneğin çeşitli dönemlerde İngiltere'nin dış politikasına ilişkin daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunmak, bu ülkenin çeşitli uygulamalarının nedenlerini daha iyi anlayabilmek için, bu ülkenin dönem içerisindeki politika değişme ve gelişmelerine de zaman zaman atıfta bulunulmuştur.

Bunun yanında, olgu ve olaylara bakış açısı, konuya ilişkin yaklaşım açısından da doğal olarak Türkiye'nin tutumu temel alınmış, diğer ülke ya da tarafların bakış açıları da özellikle bu tutumun daha iyi anlaşılabilmesi açısından gerektiğinde devreye sokulmuştur. Örneğin Lozan ve Montrö görüşmeleri sırasında konu Türkiye'nin bakış açısı temelinde ele alınmış, bununla birlikte konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından İtalya'nın tutumu üzerinde de, çok daha kısa ve edilgen bir biçimde de olsa durulmuştur.

Konuya ilişkin bakış açısının ortaya konulduğu başlangıç kısımları ile Osmanlı son dönemine ilişkin bazı yapı ve süreçlerin değerlendirildiği birinci bölüm dışında, yani yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinin, geçmişinin bir değerlendirmesi niteliğinde olan dört ana bölüm ve bazı alt bölümlerden oluşan çalışmada, iki, üç ve dördüncü bölümlerin incelenmesinde kullanılan kategoriler açısından asgari bir benzerlik sağlanmasına çalışılmıştır. Böylece konular, hem kronolojik anlam ifade eden dönemler şeklinde ele alınmış hem de sadece bir konuyu (örneğin bütün dönem boyunca Türkiye'nin Orta Doğu veya Balkan politikasını) öne çıkartan, tematik türden bir yararlanmaya da imkân verilmiştir.

Bununla birlikte, ilgili dönemin özellikleri ile simetri arasında bir tercih gerektiğinde birinci türden kategorilere öncelik verilmiştir. Bu öncelik

özellikle, ilgili kategoriye ayrılan yer anlamında ortaya konulmuştur. Bütün bunların yanında, konuların sergilenişinde olayların eksiksiz bir kronolojik görünümünü ortaya koymaktan çok, bu konulara ilişkin olayların nasıl ve neden bu şekilde gerçekleştiğinin analiz edilmesine öncelik verilmiştir.

*

İncelenen ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Türkiye'nin oluşan / oluşturulan dış politikasının / dış politika seçeneklerinin, gerçekleştirilen dış politika uygulamalarının, elde edilen başarı ya da başarısızlıkların üzerinde varolduğu dış ve iç koşulların ortaya konulmasına büyük önem verilmiştir. Bir devletin başka devletlerle, çeşitli uluslararası kuruluşlarla ilişkilerinin anlaşılabilmesi, içerisinde varolduğu uluslararası sistemin özellikleri bilinmeden, sistemin birincil aktörlerinin neyi kabul edip edemeyecekleri iyice anlaşılmadan veya komşuların / bölge ülkelerinin izledikleri dış politikalar dikkate alınmadan, o devlet adına karar alanların ortaya koydukları tercih ve uygulamalar en azından her yönüyle anlaşılamaz, o devletin dış politikasıyla ilgili ileriye dönük tahminlerde bulunmak da hemen hemen imkansızlaşır. Nitekim örneğin Lozan'dan Montrö'ye Türk Boğazları sorunu ancak bu bağlamda ele alındığında gerektiği gibi anlaşılabilir, analiz edilebilir.

Diğer taraftan, bir devletin dış dünya ile olan ilişkileri, doğal olarak, o devletin ülkesindeki siyasal hayat, o ülkedeki siyasal rejim ve karar alma yapısı vb. faktörlerle de oldukça ilişkilidir. Bu anlamda ülkenin genel etki kapasitesi, ülkedeki siyasal hayatta "dış"a, "diğerleri"ne yönelik hakim bakış açıları, ülkedeki siyasal rejim ve karar alma yapısının gerektiğinde ülkenin enerjisini organize edebilme yeteneği, ülkenin içerisinde bulunduğu istikrar veya karışıklık türünden faktörler, ilgili devletin dış politikasının oluşum ve uygulamaları açısından önem taşır. Örneğin, 1920'lerde Lozan'dan arta kalan bir sorun olan Musul sorununun İngiltere ile çeşitli düzeylerde ele alınıp ve sonuçta İngiltere'nin yönlendiriciliği altındaki Milletler Cemiyeti'nin bir kararı çerçevesinde, Türkiye'nin ortaya koymuş olduğu konuya ilişkin dış politika amaçlarına pek uygun olmayan bir biçimde çözülmesinin değerlendirilmesi açısından, o dönemde Türkiye'nin uzun savaş yıllarının ardından yorgun düşmüş, etki kapasitesi azalmış bir ülke olması ve yine tam o sıralarda ülkenin Doğu illerinde ortaya çıkan bazı karışıklıklar önemli etkenler olarak görülebilir.

Tüm bu değerlendirmeler neticesinde, en genel düzeyde, tüm kapsanan dönemler açısından çalışmada sözkonusu olan **temel varsayım, Türkiye**

özelliklerine sahip bir ülkenin dış politikasını etkileyen dış faktörlerin iç faktörlere göre [biraz] daha büyük bir önem taşıdığıdır. Burada kastedilen bir genel saptamadır ve ülkenin iç faktörlerinin dış politika üzerindeki etkisini ihmal etme anlamına gelmemektedir.

Konuya ilişkin olarak dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Bazı uzmanlar dış politikayı karşılıklılık içeren bir iç-dış politika ilişkisi olarak görmektedirler. Buradan da, ilişkide zayıf bir karşılıklılık veya bir nedensellikten sözedilecekse de aslında dış politikanın, iç politikanın dışa yansıması olarak değerlendirilebileceği sonucuna varmaktadırlar. Oysa konu tam bu biçimde ele alınmamalıdır. Çünkü dış politika, kendisini belirleyen faktörler açısından bu türden bir karşılıklılık ilişkisi olarak ele alınamaz. Bir ülkenin dış politikasını belirleyen iki tür genel zemin vardır: dış çevre yani uluslararası sistem ve ülkenin iç yapısı. İşte tartışılması gereken bir ülkenin dış politikasının, basit bir iç - dış siyaset ikileminin ötesinde, dış çevre yani uluslararası sistemden mi yoksa ülkenin iç yapısından kaynaklanan faktörlerden mi daha fazla etkilendiğidir. Yukarıda belirttiğim temel varsayım bu türden bir muhasebenin sonucudur.

Burada yine iki noktaya dikkat etmek gerekir. *Birinci* olarak, burada aranan hangi etkenin daha etkileyici olduğu olup, bu etkileyicilik mutlak, tek yönlü bir nedensellik değil, iki etkileyen faktör arasındaki bir istatistiksel muhasebede ortaya çıkan sonuçtur. Bu, bir ülkenin birçok konuyu kapsayan tüm dış politikasına ilişkin bir genel muhasebe olarak ele alınabileceği gibi, bu, dış politikanın kapsadığı konudan konuya göre farklılaşan bir alt düzlemde de ele alınabilir.

İkinci olarak, dikkat edilmesi gereken başka bir nokta daha vardır. Ülkeler adına karar alan devlet adamları çeşitli faktörlerin etkisinde kalarak, aldıkları kararları kamuoyuna sunarlarken, bunları genellikle kendi ülkelerinin iç gerekleri ile açıklama eğilimindedirler. Özellikle, bir kararın alınışı açısından iç ve dış faktörler de aynı yönde etki yaparak birbirlerini tamamlıyorlarsa, bu kararın karar alıcılar tarafından kamuoyuna sunumunda dış etkenlerden sözetmek pek tercih edilmemekte, "ülke insanının ihtiyacı", "ülke çıkarları gereği", "halka verilen sözün yerine getirilmesi" vb. iç faktörlere ilişkin gerekçelerle sunum daha cazip gelmektedir. Bu da, eğer ülkelerin dış politikalarını iç ve dış etkenlerin belirleme oranlarını saptama çabası kaba bir gözlemle gerçekleştiriliyorsa aldatıcı olabilmektedir. Bu açıdan daha sağlıklı olan, muhasebeyi her iki kategori etkenin birbirini desteklemediği durumlarda yapmaktır.

Fakat, yukarıda da belirtildiği gibi bu işaret edilenler, mutlak bir belirleyici nedenselliği yakalamaya değil, sadece istatistiksel anlamdaki bir gerçeği ortaya koymaya yöneliktir. Yoksa, sayıca daha az olmakla beraber,

Türkiye gibi bir ülkenin dış politikasında genel nitelikli dış etkenlerin doğrultusuna tam uymayan, daha çok iç gereklerle açıklanabilecek tutumlara rastlamak da mümkündür. Hatta son yıllarda bu türden tutumların ülke dış politikasında oynadığı rolün oranında önemli bir artış olduğu rahatlıkla söylenebilir.

*

Öte yandan, yukarıda ifade edilen "ilgili dönemde ülkenin dış politikasını belirleyen dış ve iç etkenler" türünden kategoriler ile yapılan analizlerde olgu, olay ya da fikirler esas olarak ilgili dönemin mantığı çerçevesinde analiz edilirler. Birçok örnekte bir ülkenin dış politikasının sağlıklı bir analizinin yapılabilmesi açısından bu yaklaşımın önemi büyüktür. Örneğin, Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri sırasında, özellikle de Boğazlar ve Musul konularında, Ankara Hükümeti'nin gereğinden fazla taviz verdiği yolundaki eleştirilerin sağlıklı değerlendirilebilmesi için birçok diğer faktörün yanında, o sıralarda, 1923 yılı Ekim ayına kadar, İtilaf Devletleri donanmasının hala İstanbul'da demirli olduğunu unutmamak, yine o sıralarda Musul'un da İngilizler'in elinde olduğunu hatırlamak gerekir.

Fakat, bir ülkenin dış politikasının sağlıklı analizi açısından bazı durumlarda da konuya bugünkü bilgilerle, bugünden bakılarak yaklaşılması gerekebilir. Örneğin, İtilaf Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren ve Osmanlı Devleti'nin kayıtsız ve şartsız teslimi anlamına gelen, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, İtilaf Devletleri adına İngiltere'nin Akdeniz Bölgesi Başkomutanı Oramiral Sir Somerset Arthur Gough-Calthorpe ile Osmanlı Devleti adına Türk Donanma Bakanı Hüseyin Rauf [Orbay] Bey tarafından imzalanmıştır. Ülkesini seven kişiliği hakkında şüphe duyulamayacak bir Osmanlı yöneticisi olan ve anlaşmanın nasıl yorumlanması gerektiği konusuna ilişkin olarak İngiliz Generali tarafından bilgilendirilen Rauf Bey, İstanbul'a döndüğünde durumdan oldukça olumlu bir biçimde sözetmiş, basına iyi bir iş başarıldığı anlamına gelen demeçler vermiştir. Rauf Bey ancak mütareke sonrasında İtilaf Devletleri'nin çeşitli gerekçeler ile ve özellikle de mütarekenin bazı maddelerine dayanarak Osmanlı topraklarını işgalleri başlayınca, durumu gerçek niteliğiyle görebilmiştir. Oysa biz bugün, İtilaf Devletleri'nin I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmaya yönelik olarak arala-

rında yaptıkları gizli anlaşmalardan* haberdar olarak, Rauf Bey'in sözkonusu İngiliz Generali tarafından yanıltıldığını, çünkü bu mütarekenin İtilaf Devletleri tarafından aralarındaki gizli anlaşmaların uygulanması için bir araç olduğunu görebiliyor ve Rauf Bey'in başlangıçtaki iyimserliğinin doğru olmadığını söyleyebiliyoruz. İşte bu anlamda, Mondros Mütarekesi'nin doğru değerlendirilebilmesi için konuya mutlaka o dönemin sonrasından, savaş sırasındaki bütün gizli anlaşmaların ortaya çıkmış olduğu bugünden de bakmak gerektiği ortadadır.

*

Bir devletin dış politikası, *çoğunlukla*, temelde ulusal çıkara* göre tanımlanan rasyonel tercihler yolu ile oluşturulur. Her karar, temelde, çeşitli seçenekler arasında yapılan bir tercihtir. İdeal olan, bu seçimin mevcut bütün seçenekler arasından rasyonel bir biçimde, maksimum fayda sağlayacak olanın yani ulusal çıkara en uygun olanın seçilmesidir. Burada kastedilen türden bir *objektif rasyonalitenin*, diğer birçok alanda olduğu gibi dış politika alanındaki karar alma süreçlerinde de, gerçekleşmesi mümkün gözükmemektedir.

Dış politika karar alma sürecine konu olan olay hakkında sağlanan bilginin tam olmaması ve bu konuda ideale yaklaşmanın zaman ve emek maliyeti ile sınırlı oluşu, zaman zaman ortaya çıkan gizlilik sorunu gibi faktörler, mevcut bütün seçenekler arasından en iyinin belirlenebilmesini, yani objektif rasyonalitenin gerçekleşmesini imkânsızlaştırmaktadır. Bu nedenle de rasyonalite, genellikle, elde mevcut yeterli seçenek arasından en iyinin belirlenmesi türünden bir anlam taşımaktadır. Elde mevcut seçeneklerin yeterliliğinin sübjektif niteliği dolayısıyla burada bir *sübjektif rasyonaliteden* sözetmek daha uygun olacaktır.

Aslında dış politika karar alma süreçlerinde rasyonalite, diğer karar süreçlerine oranla daha belirgin bir öğedir. Özellikle, kararların tek bir lider veya liderler grubu tarafından, kuralları pek belirlenmemiş bir süreç içerisinde alındığı ülkeler dışında, bu böyledir. Demokratik ve katılımcı geleneği

---

* Bkz: *infra.*, "3) I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Paylaşım Tartışmaları".

* Burada ulusal çıkar kavramının analitikleştirilmesi ile ilgili tartışmalara girmeden ve analitik kullanımı ile ilgili tüm sorunların bu yolla çözüldüğünü düşünmeden, kavramı "tüm toplum tarafından bir bütün olarak yararlanılan, bölünemez ve dağıtılamaz değerler" olarak anladığımı belirtmek isterim.

olan, karar alma süreçleri açısından ülkede genel kabul gören hukuki süreçleri ve bu süreçlerin uygulanmasından sorumlu gelişmiş bir bürokrasisi bulunan ülkelerde, dış politika karar süreçlerinde ulusal çıkar temelli bir rasyonalite esastır.

Bununla birlikte, tüm diğer karar süreçlerinde olduğu gibi dış politika karar alıcılarının da her zaman seçenekler arasından en iyiyi, yani ülkesi için maksimum fayda sağlayacak olanı seçmeleri, kısacası ulusal çıkara uygun, rasyonel davranmaları beklenmemelidir. Bu rasyonel olmama durumunun karar alıcıdan ya da karar almaya ilişkin yapı ve/veya süreçten kaynaklanan çeşitli nedenleri olabilir.

Her şeyden önce, karar alıcı, birçok durumda son derece süratli bir biçimde karar vermek zorunda olduğundan, rasyonel karar alma sürecinin gerektirdiği çeşitli değerlendirmeleri ihmal etmek veya en azından gerektiği ölçüde ele alamamak durumuyla karşı karşıya kalmaktadır. Yine, bir ülkedeki çeşitli baskı gruplarının etkisi altında bulunan karar alıcıların, bu çerçevede oluşan çeşitli denge durumlarını dikkate almak zorunda kalarak karar sürecinde rasyonaliteden uzaklaşabildikleri görülmektedir. Bir başka deyişle, karar alma süreci içerisinde çeşitli rol fonksiyonlarına sahip bireylerin yer alması, bazı durumlarda ulusal rol fonksiyonlarının ikinci planda kalmasına ve dolayısıyla da rasyonaliteden uzaklaşılmasına neden olabilmektedir. Bazı durumlarda da, bu rasyonel olmama, doğrudan karar alıcının kişisel özellikleri ile ilgili olabilmektedir. Karar alıcının kişiliği, mizacı, psikolojik durumu, sahip olduğu değer ve inançlar sistemi bunların başında gelmektedir.

Bu rasyonalite temelli dış politika analizlerinde bazı temel varsayımlar sözkonusudur. Bu temel varsayımların başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: i) devletlerin davranışları, bazı amaçları gerçekleştirmeye yönelik adımlardır, ii) karar alıcılar, fayda / maliyet karşılaştırması yaparak mevcut çeşitli davranış seçenekleri arasından ülkenin faydasını maksimize etmeye, yani ulusal çıkara uygun tercihi gerçekleştirmeye çalışırlar, iii) bu süreçte diğer ülkelerin amaç ve stratejilerini de dikkate almak durumundadırlar. Çalışmada genel anlamda kabul gören bu varsayımların uluslararası politika literatüründeki farklı yaklaşımlar açısından ciddi eleştirilere konu olması da kaçınılmazdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Eski Tarih, Eski Coğrafya: Devralınan Miras

Aşağıda, yeni devletin kuruluşundan itibaren ele alacağımız dönemler çerçevesindeki dış politika anlayış ve uygulamalarının iyi anlaşılabilmesi, bazı endişe ve kuşkuların daha iyi değerlendirilebilmesi için, bazı noktaların altının çizilmesinde yarar vardır. Başarılarla dolu yönü eskilerde kalmış bir tarihsel geçmiş, bunun ardından son derece ağır şartları beraberinde getiren I. Dünya Savaşı yenilgisi ve ardından İmparatorluk coğrafyasının yanında anayurdun da elden gitmesine yol açabilecek bir sürecin başlaması ile, Anadolu'nun kurtarılması çerçevesindeki sınırlı amaç etrafında yeni bir oluşumu gerçekleştirmeye yönelinmesi sözkonusu olmuştur.

İşte bu süreç ve anlayış içerisinden ortaya çıkan yeni Türkiye'nin dış politikasının temellerini anlayabilmek açısından bazı yapısal ve davranışsal faktörlere dikkat etmek gerekmektedir: temel yapısal öğeler olarak *tarih* ve *coğrafya*; bu zeminler üzerinde hayat bulan en belirgin davranışsal öğeler olarak ise Lozan Barış Antlaşması temelinde *mevcut durumu koruma eğilimi, Batıcılık* ve *güvenlik endişesi* önem kazanmaktadır. Birbirleriyle de yakından ilişkili olan bu faktörlere, analiz anında dünyada ve bölgede sözkonusu olan durumu, o konjonktürel anda öne çıkan sorunları da ilave etmek gerekir.

Dış politikayı oluşturma durumunda olan devlet yönetimlerinin büyük ölçüde içine doğdukları, iradeleri dışında devraldıkları, kendilerinden kurtulmak istediklerinde dahi pek fazla bir şey yapamadıkları faktörler olarak yapısal faktörler aşağıda "Devralınan Miras" başlığı altında değerlendirilmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerdeki dış politikasını ele almaya yönelik olan bu çalışmanın kapsamı içerisinde doğrudan yer almayan bu konulara, ileriki bölümler çerçevesinde yeniden değinmek durumunda kalınmaması için burada nispeten daha fazla yer ayrılmaya çalışılmıştır.

İkinci olarak davranışsal, yani yeni dış politikanın oluşumunda büyük ölçüde, daha önceki devlet yönetimlerinin zaman içerisinde oluşturdukları gelenek olarak değerlendirilebilecek olan, değişimleri daha çok dışta ya da içte belirgin bazı kırılmalar ile sözkonusu olabilen genel eğilimleri ele alabiliriz.[1] Bu kategoriler de aşağıda, "Yeni Cumhuriyetin Dış Politikasının Temelleri" başlığı çerçevesinde değerlendirilmektedirler. Bu konular ise, bu çalışmanın ileriki bölümlerinin işlenmesi sırasında da zaman zaman değer-

[1] Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Aydın, "Determinants of Turkish..," s.152-186.

lendirilmeleri sözkonusu olacağından, burada sadece kısaca ana eğilimler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

*

Belirli topraklar üzerinde varolan bir devletin yerini bir yenisine bırakması olayı, tarihin genel akışı içerisinde çokça rastlanan bir durumdur. Bu türden bir durumda, genellikle, hem bir eskiden kopuş, bazı yeniliklere yöneliş eğiliminden hem de devralınan mirasın kaçınılması güç yükümlülükleri çerçevesinde geçmişle olan bağlardan sözetmek mümkündür. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış politikadaki çizgisinin sübjektif niyet itibarıyla birinci eğilime daha yakın olduğu, bununla birlikte hem iç hem de dış politika açısından sürekli olarak devralınan miras ile de hesaplaşmak zorunda kaldığı ortadadır.

Bir başka deyişle yeni cumhuriyet, bir yandan Osmanlı'nın Arap harflerine dayalı yazısını, Orta Doğu kültürlerine yakın hayat tarzını reddetmiş, diğer yandan da Osmanlı'nın mirasçısı bir devlet olarak Osmanlı borçları ile, 1915 Ermeni Tehciri olaylarına ilişkin suçlamalar ile uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu nedenle de bu bölümde benzer konulara ilişkin bir değerlendirmenin yararlı olacağı düşünülmüştür.

1) "Büyük Savaş" Öncesinin Dünyası

XIX. Yüzyılın son çeyreğindeki siyasal zeminde, artık "Metternich Sistemi"nin geçmişte kaldığı, 1861 yılında İtalyan ve 1871 yılında da Alman Birliği'nin kuruluşu ardından, Avrupa'nın büyük devletlerinin, özellikle Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerine karşı bastırıcı olmaktan çok, bu hareketleri kendi çıkarlarına en uygun bir biçimde denetleyici olmaya yöneldikleri söylenebilirdi. Ayrıca "Avrupa Ahengi"nin sona erdiği bu dönemde, özellikle petrolün öneminin giderek daha iyi anlaşılması neticesinde, Avrupalı güçlerin üzerinde birbirleriyle en fazla mücadele verdikleri coğrafyalardan birisi de, o dönemde hala Osmanlı egemenliğinde gözüken Orta Doğu toprakları olmuştur.

Sömürgeciliğin doruğa çıktığı bu dönemde, dünyada elde edilecek sömürgeleştirilmemiş önemli toprak parçalarının sonuna yaklaşılmış, bu nedenle sömürgeci ülkelerin yeni sömürge elde etme çabaları çerçevesinde birbirleriyle sürdürdükleri mücadele de yoğunlaşmıştır. Bir başka deyişle,

Edward Said'in çalışmalarında göstermeye çalıştığı gibi, Hıristiyan / Batılı bakış açısına göre sömürgecilik, Doğu toplumlarının bu "uygarlık çatısı altına girmesi", "özgürleşmesi" demekti.

Bu çerçevede, sisteme yeni yeni devletlerin katıldıkları gözlenmektedir. Diğer taraftan, bu dönemde, hemen hemen bütün alanlarda olduğu gibi savaş teknolojisi alanında görülen büyük gelişme sonucunda, ülkelerin birbirlerini tahrip gücünün büyük ölçülerde artması, sistemin işleyişinde savaşa başvurulmasının sonuçlarını eski dönemlere göre oldukça farklı, oldukça maliyetli bir hale getirmekteydi.

Yine bu dönemde, sosyal gelişme ve çelişkilere paralel olarak ortaya çıkan ve güçlenen sosyalizm akımı ve bu çerçevede gelişen hareketler, başta enternasyonalist karakterleri olmak üzere, çeşitli açılardan mekanizmanın işleyişini bozmaya yönelik öğeler olarak görülmekteydiler.

Öte yandan, bu yıllar arasında sistem, bu defa da Fransa'yı yenerek güçlenen Almanya'nın yapının bütününe egemen olma çabalarıyla karşılaşmıştır. Aslında, Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan Şansölye Otto von Bismarck'ın görevden ayrılmasına kadarki dönemde (1871-1890), bu ülkenin klasik güç dengesi kuralları ile oldukça uyum içerisinde bulunduğu söylenebilirdi.

Hızla gelişen ekonomisi tarafından desteklenen Alman ulusal gücü, siyasi ve stratejik açıdan bazı meydan okumalar ile karşı karşıyaydı. Her şeyden önce, Alman İmparatorluğu'nun Avrupa coğrafyasındaki konumu onu, savunmayı kolaylaştıran doğal sınırlardan mahrum kılmış, gerek Doğu'da (Rusya) gerekse Batı'da (Fransa) rakip güçlerce çevrili bir durumda bırakmıştır. Alman askeri stratejistlerinin hep hissedecekleri "iki cephede birden savaşma korkusu"nun kaynağı olan bu duruma ilaveten Fransa, tarihsel olarak Alman birliğinin kurulmasını bazen güce bazen diplomasiye dayanarak engellemişti.

1871 yılında Fransa'yı yenerek Alman Birliği'ni kuran Şansölye Bismarck, bu durumu korumayı temel amaç kabul ederek ülkesinin dış politikasını Fransa'nın intikam almasını engelleyici, önleyici bir strateji üzerine oturtmuştu ki, bu aynı zamanda değinilen stratejik açıdan "iki cephede birden savaşma korkusu"na da bir cevap oluşturmuş oluyordu. Alman Şansölyesi için daha ikincil bir önem taşımakla birlikte, büyük bir endüstriyel güç ve denizlerde güçlü bir sömürge imparatorluğu olan İngiltere de, özellikle uluslararası ticarette yarışılan bir rakip, bir potansiyel düşmandır.

Alman Şansölyesi bu amaçla, Fransa'nın ülkesine karşı kurmaya çalışacağı koalisyonların muhtemel ortaklarından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve özellikle de Rusya'yı kendi yanına çekebilmek için, bu ülkeler

ile birlikte 1872 ve 1881 yıllarında Birinci ve İkinci Üç İmparator Ligi'ni oluşturmuştur. Bu birliktelikler zorlandığında ise, bazen birisi (1879 Almanya ile Avusturya-Macaristan ittifakında olduğu gibi) bazen de diğeri (1887 Almanya ile Rusya ittifakında olduğu gibi) ile ittifak yaparak, birarada tutamadığı ortaklarını ayrı ayrı kendisine bağlamak yolunu seçmiştir.

Yine bu çerçevede yani Fransa'ya karşı olarak Bismarck, 1882 yılında, Avusturya-Macaristan ile birlikte, İtalya'yı da içine alan bir girişim ile, 1915 yılında İtalya'nın I. Dünya Savaşı ile birlikte saf değiştirmesine kadar sürecek olan "Üçlü İttifak"ı oluşturmuştur. Böylece Bismarck'ın oluşturduğu ittifaklar sistemine göre Almanya, nispeten az denilebilecek yükümlülükler karşılığında, Fransa'nın saldırısına uğradığında İtalya'nın, Rusya'nın saldırısına uğradığında Avusturya-Macaristan'ın, Fransa ile birlikte Rusya'nın saldırısına uğradığında da İtalya ile birlikte Avusturya-Macaristan'ın desteğine sahip oluyordu. Ayrıca yine Bismarck'ın yönlendirmesi çerçevesinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile 1881 yılında Sırbistan, 1883 yılında da Romanya arasında yapılan anlaşmalar yolu ile, bu ülkeler de dolaylı yoldan Üçlü İttifak içerisine alınmış oluyorlardı.[2]

Fakat bu dönemden sonra yani 1888 yılından itibaren, Almanya'nın, İmparator II. Wilhelm'in liderliğinde sistemin bütününe egemen olma, en azından sistemde kendisine, diğer temel aktörlerin kabul edemeyecekleri ölçüde avantajlı bir konum talep etme eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir. Biraz daha açık bir ifade ile, birliğini sağlayarak büyük devletler arasında yerini alan Almanya, gelişen ekonomisi ve askeri gücü ile artık Avrupa dışında, dünyada da bir güç olmayı arzuluyordu. Bu, dünya ticareti için İngiltere ile giderek daha da kızışacak ekonomik ve askeri nitelikli büyük bir çekişme içerisine girmek demekti.

Yine bu rekabet çerçevesinde büyük önem taşıyan bir konu da, Almanya'nın, bir ülkenin bazı ihtiyaçlarını ucuz ve kesintisiz sağlamanın o dönemde en bilinen yolu olan sömürge elde etmekten yararlanmak istemesiydi. Bu durum da, değerli sömürgelerin paylaşılmış olduğu o günlerin dünyasında en büyük payı elinde bulunduran İngiltere ile bu pastadan pay isteyen Almanya arasındaki çekişmenin ne denli belirleyici olduğunu gösteren bir başka boyutu oluşturmaktaydı. İşte Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in "Dünya Politikası"nın (*Weltpolitik*) temelinde bu anlayış yatmaktaydı.

Ayrıca bu dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile giderek daha da yakınlaşan Pan-Cermenist II. Wilhelm liderliğindeki Almanya kısa bir süre sonra Rusya'dan uzaklaşmış, İngiltere'yi kendi yanına çekme politikasında da başarısız olmuştur. İngiltere ile özellikle denizler ve sömürgecilik

[2] Bu ittifaklar sistemi için bkz: Sander, *Siyasi Tarih*.., C. 1, s.173-176.

alanlarında girişilen yoğun rekabet, iki ülkenin I. Dünya Savaşı öncesindeki saflaşmada karşıt grupların lideri konumunda bulunmalarını da beraberinde getirmiştir.

İşte yeni Alman İmparatoru'nun bu siyasetinden tedirgin olan Rusya hemen bu ülkenin ezeli düşmanı Fransa'ya yakınlaşmış, iki ülke 1894 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı hedefleyen bir ittifak antlaşması imzalamışlardır. Böylece Üçlü İtilaf'ın ilk ayağı oluşturulmuştur.

Öte yandan, Almanya'nın yukarıda sözü edilen rekabeti karşısında İngiltere, önce 1902 yılında Japonya ile bir ittifak anlaşması yapmış, ardından da aralarındaki sömürge paylaşım sorunlarını bir kenara bırakarak Fransa ile yakınlaşmıştır. Almanya'ya karşı her türlü birlikteliğe sıcak bakan Fransa'nın da bu doğrultuda bir tutum içerisine girmesi sonucunda, taraflar arasında, Fas ve Mısır ile ilgili etki alanı / sömürge paylaşım sorunları çözüme bağlanarak Üçlü İtilaf'ın ikinci ayağını oluşturan 1904 İngiltere - Fransa anlaşması imzalanmıştır.

1904-1905 Rus - Japon savaşında aldığı büyük yenilginin ardından büyük bir deniz gücünün desteğine ihtiyacı belirginleşen ve "Bağdat Demiryolu Projesi"ni geliştiren II. Wilhelm yönetimindeki Almanya'ya karşı da desteğe ihtiyaç duyan Rusya, aslında son yüzyılda en büyük rakibi olarak gözüken İngiltere'ye yakınlaşmaya başlamıştır.

Buna paralel olarak İngiltere, II. Wilhelm yönetiminde Almanya'nın denizlerde kendisine meydan okumaya başlamasına verilebilecek bir cevap olarak, bu ülkeyi Fransa ile Batı'dan kuşatmaya ilaveten Rusya ile Doğu'dan kuşatmaya yöneliyordu. Bu eğilimler sonucunda İngiltere ve Rusya, aralarındaki sömürge rekabetini dondurmayı ve mevcut durumu korumayı temel alan ve aynı zamanda da I. Dünya Savaşı'na giden yolda Üçlü İtilaf'ın son ayağı olan 1907 İngiltere - Rusya anlaşmasını imzalamışlardır.[3]

Bunun sonucunda, geçmişte Napolyon Fransası'na karşı oluşan "Kutsal İttifak" gibi, bu defa da aralarındaki bütün çıkar çatışmalarını ve anlaşmazlıkları bu büyük tehdit algılaması karşısında bir kenara bırakan Fransa, İngiltere ve Rusya'dan oluşan, sonradan İtalya, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'nın da katılacağı, Almanya karşıtı bir koalisyon ortaya çıkmıştır. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda mağlup olmasıyla sistem bir defa daha en güçlü üyesi ve onun yandaşlarından daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur.

---

[3] Bu ittifaklar sistemi için bkz: Sander, *Siyasi Tarih*.., C. 1, s.180-185.

2) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemleri

a) "Ne Yap[ıl]malı?"ya İlişkin Düşünceler

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde XIX. Yüzyıl sonları, merkezin çevre üzerindeki etkisinin giderek zayıfladığı, sürekli toprak kayıplarıyla genel bir çöküşe doğru hızla yol alındığı bir dönemdi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin o yıllarda izlediği dış politikaya da yansımaktaydı. Gerçekten de, XIX. Yüzyıldaki Osmanlı diplomasisini yönlendiren temel endişe "elde olanı korumak" veya "mümkün oldukça az kaybetmek" olmuş, nihayet I. Dünya Savaşı sonrasında ise sadece "Hanedan'ı korumak" noktasına gelinmişti.

Önceleri, örneğin Tanzimat dönemi gibi Müslüman / Müslüman-olmayan unsurların birlikte yaşadığı ve nüfus ağırlıklarının da birbirlerine yakın olduğu dönemlerde imparatorluğu birarada tutacak düşüncenin Osmanlıcılık olduğu kabul ediliyordu. Ülkedeki Müslüman ve Müslüman-olmayan halkın tümü Osmanlı tebaasını oluşturmaktaydı.[4]

Fakat, Balkanlar'daki[5] toprakların çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmaya başlaması neticesinde imparatorluğun Hıristiyan nüfusunda görülen nispi azalma ile birlikte, II. Abdülhamit döneminde, özellikle de 1890'lı yıllardan itibaren, henüz elde bulunan Müslüman / Arap toprakları da dikkate alındığında, mevcut topraklarının en önemli ortak paydasının din ortaklığı olması nedeniyle İslamcılık öne çıkıyordu.[6] Dolayısıyla II. Ab-

---

[4] Şerif Mardin'e göre Tanzimat döneminden gelen Yeni Osmanlılar ile simgeleşen ve imparatorluğu ayakta tutmanın bir yolu olarak görülen Osmanlıcılık anlayışı Abdülhamit döneminde de (en azından 1890'lı yıllara kadar) etkisini sürdürmüştür (Mardin, *Jön Türklerin..*, s.59-60).

[5] 1830'da Yunanlılar, 1878'de Romenler ve Sırplar, 1908'de Bulgarlar, 1912'de Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

[6] Şerif Mardin II. Abdülhamit'in siyasetini irdelerken, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut topraklarını korumanın bir aracı olarak düşünülebilecek olan İslamcılık değil de daha dışa dönük, Hilafet makamını da kullanarak Osmanlı İmparatorluğu dışında izlenen İslam temelli bir tutuma işaret eden Pan-İslamizm ifadesini kullandığından, haklı olarak, Abdülhamit'in çok belirgin ve kararlı bir biçimde Pan-İslamist bir politika izlediğinden sözetmenin zor olduğunu belirtmektedir. Oldukça yumuşak bir biçimde izlenen bu türden bir politikanın göstergesi olarak ise, Cemaleddin El Afgani'nin 1892 yılında İstanbul'a davet edilmesine atıf yapmaktadır (Mardin, *Jön Türklerin..*, s.59-60). Kanımca bütün bunlar, II. Abdülhamit'in politikasının Pan-İslamist değil İslamcı olarak değerlendirilmesinin daha doğru olduğunu göstermektedir.

dülhamit'in İslamcılık politikasının sadece dindar bir padişahın bu inancı çerçevesindeki uygulaması olarak görülmemesi gerekiyordu. II. Abdülhamit bu politikayı, İslam dini çerçevesindeki birlikteliği imparatorluk topraklarının elde kalanının korunması açısından en önemli ortak payda olarak gördüğünden de destekliyordu. Sultan bu yolla, sosyo-kültürel anlamda bir toplumsal aidiyet duygusu etrafında toplanamamış olan Türk, Arap, Kürt, Arnavut uyruklarını devlete bağlılık zemininde birarada tutabileceğini düşünmekteydi.

Bu anlamda Halifelik makamını mümkün olduğunca öne çıkarmaya çalışan II. Abdülhamit, Müslüman halkları Batı'nın yarattığı tehdit ve tehlikelerden korumaya yönelik olarak birlik olmaya çağıran döneminin önde gelen reformist İslamcı kişiliği olan Cemaleddin El Afgani'yi ve öğretisini de bu doğrultuda değerlendirmeye çalışmıştır. Askeri, eğitimsel, teknik ve iktisadi konularda Tanzimat'tan bu yana gerçekleştirilen Batı tarzı reformları sürdüren II. Abdülhamit, siyasal düzlemde ise ülkeyi katı bir mutlakıyetçilik ile yönetmeyi sürdürmüştür.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, oldukça gerçekçi ve amaçlarını elinde bulunan araçlarla uyumlaştırma gereğine inanan bir devlet adamı olan II. Abdülhamit'in İslamcılığı, Halifelik aracını da kullanarak dünyadaki bütün Müslümanlar'ı birleştirmeyi hedefleyen bir "Pan-İslamizm" hareketi olmayıp, temelde mevcut durumu korumayı amaç edinmiş bir strateji olarak belirginleşmesiydi.[7] Bununla birlikte, sömürge imparatorlukları içerisinde çok sayıda Müslüman'ın yaşadığı İngiltere, Fransa gibi ülkeler II. Abdülhamit'in bu politikasına şüphe ile yaklaşmışlar, Osmanlı Sultanı'nın Halifelik makamını da kullanarak sömürgelerinde yaşayan Müslüman halkları Pan-İslamizm çerçevesinde etkilemesinden endişe etmişler, özellikle ilgi duydukları Osmanlı toprakları olan Arap coğrafyasında, II. Abdülhamit'in bu yolla merkez İstanbul'un etkisini bu bölgeye yaymasından rahatsızlık duymuşlardır.

Buna karşılık, II. Abdülhamit'in başlıca muhalifleri olan Jön Türkler için ise devleti kurtaracak çare meşrutiyetti. Çünkü meşruti bir yönetim kurulduğunda herkes din, ırk farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacak ve ülkede varolan bütün etnik/dini azınlıklar parlamento içerisinde yer alarak kimliklerini ve taleplerini açıkça ortaya koyacaklar ve bu yolla ulaşacakları

[7] Amaç / araç uyumlaştırılması gereğini iyi bilen, elde olanı korumaya büyük önem veren, bu amaçla oldukça gerçekçi güç dengesi stratejileri uygulamayı başarabilen ve fazla risk almayı sevmeyen, ihtiyatlı mizacıyla II. Abdülhamit, kanımca dönemdaşı ünlü Almanya Şansölyesi Otto von Bismarck ile büyük benzerlikler göstermektedir.

siyasal tatmin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma talepleri azalacaktı. Ayrıca böylece sözkonusu azınlıkları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmayı adet haline getirmiş olan Batılı ülkeler de bu imkândan yoksun kalacaklardı.

Fakat gelişmeler bu tahminleri doğrulamadı, hatta tam tersi yönde gelişti. Her şeyden önce kendi içlerinde bölündüler. Bunlar arasında yer alan iki ana eğilim olan Türk milliyetçiliğine dayalı anlayış ile Osmanlı liberalizmi yandaşları arasındaki mücadele, bir bakıma devletin sonunu getiren olayların zeminini oluşturdu. Ayrıca azınlıklar, ayrılıkçı uluslar bu zemini amaçlarına ulaşmak için uygun bir araç olarak görerek özerklik, bağımsızlık çabalarını daha da hızlandırdılar. II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlık ilan etti ve ertesi gün de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'i ilhak ediyordu. Yine bu günlerde Girit'in de Yunanistan'a katıldığı açıklandı.

II. Abdülhamit döneminde, kısmen onun İslamcılık siyasetinin olumlu etkisi kısmen de onun bu bölgedeki milliyetçi kıpırdanışları (sonradan "Mekke Şerifi" olarak tanınacak Hüseyin İbn Ali'yi 16 yıl gözaltında bulundurmak gibi) baskı ya da doğrudan askeri önlemler kullanarak etkisizleştirmesi nedeniyle, Arap ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine oranla daha sakindi. Fakat, 1908 II. Meşrutiyet döneminin ardından bu bölgede de hızla kıpırdanmalar başladı. Özellikle de Jön Türkler'in Türk milliyetçisi kanadı iktidara giderek ağırlığını koymaya başladığında, doğal olarak Arap milliyetçiliği de süratle gelişti. Buna bir de İngiliz ve Fransızlar'ın kışkırtmaları eklenince, I. Dünya Savaşı dönemine gelindiğinde, Araplar İngilizler ile birlikte Osmanlı Devleti'nin karşısında yer aldılar.[8]

I. Dünya Savaşı ile Arap toprakları da elden çıkarken, Osmanlı Devleti açısından bu defa da Türk milliyetçiliği önem kazanmaya başlamıştır. Aslında Osmanlı Devleti bünyesinde "hakim ulus" konumunda bulunan Türk unsuru açısından milliyetçilik düşüncesi oldukça geç gündeme gelen bir olgudur. Bunun nedeni, Osmanlı toplumunun kendine özgü yapısıdır denilebilir. Nitekim, örneğin Rusya'da 1860'lı yıllardan itibaren Pan-Slavizm bir "hakim ulus" milliyetçiliği olarak ortaya çıkarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliği, ancak imparatorluğun Türk-olmayan unsurlarının giderek imparatorluktan ayrılmaya yönelmeleri ile bir Pan-Türkist düşünce, Türkçü / Turancı anlamda bir milliyetçilik hareketi olarak Türk aydınları arasında giderek önem kazanmıştır.

---

[8] Arap milliyetçiliğinin gelişimi, bu konuda İngiltere'nin rolü ve I. Dünya Savaşı'ndaki Arap ayaklanması konusunda geniş bilgi için bkz: Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne.., passim.*

Türk aydınları arasında bu düşüncenin ortaya çıkış kaynağı, daha çok Rusya'da yaygınlaşan Pan-Slavist siyasete ve Ruslaştırma ile ilgili gelişmelere karşı bir tepki olarak gündeme gelen Pan-Türkizm'in yandaşlarının (özellikle Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından) bu coğrafyadan kaçarak Osmanlı topraklarına gelen üyeleridir denilebilir. Bu coğrafyada Pan-Türkist düşüncenin savunucularının en önemlisi, bu düşünceyi İslam ve Batı tarzı bir modernleşme süreci ile birlikte ele alan İsmail Gaspıralı adlı bir Kırım Tatarı'dır. Anadolu coğrafyası ile daha yakından teması olan ve Pan-Türkizm düşüncesini daha siyasi bir zemine taşıyan ise "*Üç Tarz-ı Siyaset*"in (1904) yazarı, Kazan Tatarı Yusuf Akçura'dır.[9]

Batılı güçlerin sürekli baskı altında tutarak, azınlıklara ilişkin konulardaki sorunlar bahanesiyle iç işlerine karışarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaları karşısında gelişen Türk milliyetçiliğinin ilk önemli yerli temsilcisi ise Ziya Gökalp'tir. Gökalp, II. Meşrutiyet'in ardından ortaya koyduğu görüşler çerçevesinde, Türk milliyetçiliğini "Doğu maneviyatı ile Batı maddeciliği"nin en uygun bir bileşimi olarak ele almakta, uygulamaya yönelik olarak da ekonomik boyuta değinerek İttihat ve Terakki'nin "Milli Ekonomi Programı" çerçevesinde bir milli burjuvazi yaratma girişiminin fikri zeminini oluşturmaktadır.[10]

Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde ülkenin kaderi üzerinde rol oynayan bir kişilik olan Enver Paşa ve arkadaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının korunması açısından, 1908 sonrasında Türkçülük / Turancılık düşüncesine önem vermeye başlamışlardır. Bu çerçevede, II. Abdülhamit döneminde Orta Doğu / Arap coğrafyasına verilen önceliğin aksine bu defa da, Osmanlı Devleti temelinde, Makedonya'dan Türkistan'a uzanan bir kuşak eksenine bir öncelik tanındığı görülmektedir.

Bu düşüncelerin siyaset uygulamalarına yansıması da olmuş, örneğin bu düşünce sahipleri I. Dünya Savaşı öncesinde Rusya'yı siyasi amaçlarının önündeki en büyük engel, karşısında yer alınması kaçınılmaz bir güç olarak görmüşler, Almanya'yı ise bu güce karşı en doğal müttefik olarak değerlendirmişlerdir. Bu türden bir bakış açısının ise, "elde olanı koruma" mantığı üzerine inşa edilmiş, pragmatik bir II. Abdülhamit İslamcılık politikasına karşılık, "elde olan" dışında "elde edilmesi gereken" topraklara işaret etmesi nedeniyle, her anlamda gücünün sonuna gelmiş bulunan, savaş yor-

[9] Bu konulara ilişkin olarak bkz: Demirağ, "Pan-Ideologies in.., " s.150-153. Yusuf Akçura'nın bu yazısı için bkz: Akçura, *Üç Tarz-ı..*, s.35-62. Akçura bu yazısında, Osmanlı İmparatorluğu için "çıkış yolu" ararken Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük alternatiflerini değerlendirerek Türkçülük üzerinde karar kılmaktadır.

[10] Demirağ, "Pan-Ideologies in..," s.153-154.

gunu bir ülke için gerçekçi olmayan, maceraperest bir özellik taşıdığı söylenebilir. I. Dünya Savaşı'na katılma ve elde edilen sonuç bunun böyle olduğunu göstermiştir.

Buna karşılık, Mustafa Kemal ve arkadaşları ise Türk milliyetçiliğini, Anadolu toprakları temel çerçevesi içerisinde, tamamen ırksal ve etnik temeli öne çıkartmak yerine "ülkesel (*territorial*)" bir milliyetçilik anlayışı ile gerçekçi bir zeminde, yeni ulusal sınırlar içerisinde nispeten türdeş bir halka ilişkin olarak tanımlamaya çalışacaktır.

b) Mevcudu Koruma Politikasında Güç Dengesi Arayışları

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmalar ve bu çerçevede gelen toprak kayıpları, Balkanlar'da 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayıp, I. Dünya Savaşı sırasında Orta Doğu'daki Arap milliyetçiliğinin gelişmesi sonucunda Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığının sona ermesi ile sonuçlanmıştır. Bu süreç, kısmen dönemsel ulusçuluk akımlarının sonucu idiyse de, dönemin büyük güçlerinin bu süreçle olan belirgin ilgi ve belirleyiciliği de ortadadır.

Özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin tehdit algılamasında en birincil sırada Çarlık Rusyası yer almaktadır. Birkaç yüzyıldır Çarlık Rusyası lehine sözkonusu olan toprak kayıplarının ardından, bu ülkenin Balkanlar ve Kafkasya'daki gelişmeleri Osmanlı Devleti aleyhine yönlendirmesi bu tehdidin büyümesine neden olmuş ve nihayet 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşında bu ülke karşısında alınan ağır yenilgi bu algılamanın doruk noktasını oluşturmuştur.

(1) İngiltere Desteği

Özellikle XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında iki büyük devlet, İngiltere ve Rusya önem kazanmıştır. Aynı dönemde, Avrupa güç dengesinin bu iki temel birimi, özellikle Asya'da yoğunlaşan büyük bir rekabet içerisindeydiler. Dönemin Osmanlı diplomasisi de bu durumdan yararlanmaya çalışmaktaydı. Sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu aleyhine güneye doğru genişleyen Rusya'nın sıcak denizlere inme arzusu ve bu açıdan Boğazlar'a duyduğu ilgi, bu yıllarda İstanbul'un en fazla endişe duyduğu konuydu. Rusya'nın bu arzu ve eğilim-

leri, kendi çıkarları açısından İngiltere'yi de endişelendirmekteydi. Bunun farkında olan Osmanlı diplomasisi de, sürekli üzerinde hissettiği Rusya baskısını, başarabildiği oranda İngiltere desteğiyle dengelemeye çalışıyordu.

O dönemde İngiltere'nin Yakın Doğu politikası, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması temelinde yükseliyordu. Britanya İmparatorluğu'nun çok önem verdiği Hindistan yolunun güvenliği açısından, Osmanlı Devleti'nin denetimindeki toprakların büyük önemi vardı. Başta İstanbul ve Boğazlar olmak üzere, Rusya'nın bu bölge üzerinde etkin olmaya çalışması, İngiltere tarafından Hindistan yolunun Doğu Akdeniz güvenliği açısından bir tehdit olarak algılanıyordu. Gerçekten de, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Britanya donanmasının Cebelitarık, Malta, Süveyş duraklarının güvenliği açısından Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü önemliydi. İstanbul ve Boğazlar'ı etkisi altına alacak bir Rusya'nın doğrudan bu noktalara bir tehdit oluşturması sözkonusu olabilirdi. Rusya'ya karşı yürütülen 1854-1856 Kırım Savaşında simgeleşen bu politika, en tipik görünümünü, İngiltere'de 1855-1865 yıllarında başbakanlık yapan muhafazakar politikacı Lord Henry Temple Palmerston ile 1868-1880 yılları arasında başbakanlık yapan muhafazakar politikacı Benjamin Disraeli döneminde almıştır.

Fakat, Osmanlı'nın giderek gücünü kaybetmesi, 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşında bu güçsüzlüğünün en çarpıcı bir biçimde ortaya çıkması, nihayet Bulgar isyanının Osmanlı ordusu tarafından oldukça sert, ölçüsüz şiddet kullanıldığı izlenimi veren bir biçimde bastırılmasının İngiltere kamuoyunda, özellikle de Liberal Parti tarafından "Müslümanlar Hıristiyanları katlediyor" şeklinde sunularak Osmanlı aleyhtarı bir kampanyaya zemin hazırlanması, bu durumu değiştirmiştir. Kaldı ki, oldukça pragmatik nitelikteki İngiliz dış politikası da, zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasının giderek daha zor ve daha masraflı olacağını gördüğünden, 1878 sonrasında, Disraeli'nin son yıllarında değişmeye başlamıştı. Rus ordusu'nun Yeşilköy'e gelmesi üzerine İngiltere donanmasının Topkapı önlerine gelerek demir atması ve ardından Berlin Kongresi'ne giden yol, Disraeli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleme politikasının da son adımıydı.

1880 yılında İngiltere'de Liberaller'in iktidara gelmesiyle birlikte bu politika değişikliği daha da belirginleşmiştir. Her şeyden önce, İngiltere'deki liberaller ve etkili liderleri William Gladstone temelde, ülkesindeki Hıristiyanlar'a kötü muamele yaptığını düşündükleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün desteklenmesine pek taraftar değillerdi. Yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemekten vazgeçen İngiltere, bölgedeki çıkarlarını, kısmen, bağımsızlıklarını desteklediği ve genişlemelerini de destekleyerek kendilerine sadık ve medyun, dinamik ve denizci özelliğiyle

Doğu Akdeniz'e hakim bir Yunanistan ve yine bağımsızlıklarını destekleyerek yanlarına alacakları bir Ermenistan aracılığıyla, kısmen de giderek belirginleşecek Alman tehlikesi karşısında yakınlaşacağı Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti aleyhine anlaşarak korumaya çalışacak, gerektiğinde de kendisi için önemli olan topraklara doğrudan el koyarak korumaya yönelecektir.

Nitekim, daha 1878 yılında İngiltere donanması Topkapı önlerine geldiğinde, egemenliği kağıt üzerinde Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere, Cebelitarık - Malta - Süveyş yolu açısından çok önemli olan Kıbrıs adasını denetimi altına alan İngiltere, 1882 yılında birçok açıdan zaten denetimi altında bulunan Mısır'a asker çıkararak bölgeyi doğrudan işgal ediyor, uzunca bir süreçte Girit'in Yunanistan'a ilhakını dolaylı ve doğrudan yardımlar ile sağlayarak Yunanistan'ın genişlemesine katkıda bulunuyor, yine bu yıllarda gelişen Ermeni milliyetçiliğine de diğer bazı Batı ülkeleri gibi destek veriyordu.

Bu gelişmeler karşısında, zaten hükümdarlığının ilk günlerinden itibaren İngiltere'den şüphe duyan II. Abdülhamit de, Rusya'yı dengelemek açısından giderek İngiltere'nin tehdit algılamasında ilk sırayı alan Kayzer II. Wilhelm yönetimindeki Almanya'ya yakınlaşıyor, bu gelişme ise Osmanlı Devleti'ni İngiltere'den iyice uzaklaştırıyordu.

Böylece İngiltere, 1798'de Napolyon Bonapart'a, 1830'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya, 1853 ve kısmen de 1878'de Rusya'ya karşı destek verdiği Osmanlı Devleti'ne yönelik bu politikasını yavaş yavaş terketmiş, I. Dünya Savaşı'nda aynı safta yer alacağı Fransa[11] ile birlikte Almanya'ya karşı bir denge unsuru olarak Rusya'ya yakınlaşmış ve giderek bu ülkenin Boğazlar ve Doğu Anadolu üzerindeki taleplerini kabul noktasına gelmiştir.

(2) Almanya'ya [Zorunlu ?] Yöneliş

(a) II. Abdülhamit Dönemi

1871 yılında kurulan Alman İmparatorluğu'nun Şansölyesi Otto von Bismarck'ın statükocu dış politikası, temelde Fransa'nın yalnız bırakılarak Almanya'dan rövanş almaya yönelik çabalarının engellenmesi üzerine kuruluydu. Bu amaçla Avusturya-Macaristan ve Rusya ile 1872 ve 1881 Üç

[11] Fransa, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ele geçirme politikasına yüzyılın başlarında yönelmiş, 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus'u ele geçirirken 1904'te de Fas'ı işgal etmiş, I. Dünya Savaşı sırasında da Suriye ve Lübnan'a yerleşmiştir.

İmparator Ligleri'nin imzalanmasının sağlanması doğrultusunda yoğun çaba harcayan Bismarck'ın dış politikasında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan önemli bir yeri yoktu. 1878 Berlin Kongresi'nde görüldüğü gibi, zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi ile ilgilenmesinin en önemli nedeni, bu ülkenin topraklarının paylaşımı mücadelesinde iki müttefiki Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın aralarının açılarak Üç İmparator Ligi çerçevesinde Fransa'ya karşı oluşturduğu ittifakın tehlikeye girmesiydi.

Bir başka deyişle, Bismarck döneminde Alman İmparatorluğu'nun, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yönelik doğrudan ve kayda değer bir ilgisi yoktu. Bu dönemde Osmanlı Devleti ancak, Almanya, Rusya ile savaşmak zorunda kalırsa, Rusya ile olan belirgin uzlaşmazlığı nedeniyle önem taşıyan bir devletti.

Osmanlı Devleti 1877-1878 savaşında Rusya karşısında büyük bir askeri bozguna uğramış, Rus ordusu İstanbul kapılarında kamp kurmuştu. Osmanlı İmparatorluğu bu durumda kendisi için çok ağır yükümlülükler getiren ve fakat uygulanmayacak olan Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Ruslar'ın İstanbul üzerindeki bu baskısı ancak, Berlin Kongresi'nin toplanarak Ruslar'ı çekilmeye zorlaması ile ortadan kaldırılabilmişti.[12]

Berlin Kongresi aynı zamanda da, Avrupa'nın yeni yükselen gücü olarak Almanya'yı işaret ediyordu. 13 Haziran - 13 Temmuz 1878 Berlin Kongresi çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ'ı kaybediyor, Bulgaristan coğrafyasında sadece Doğu Rumeli'yi elde tutabiliyor, Doğu'da da Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakıyordu.

1888 yılında II. Wilhelm'in Alman İmparatoru olmasıyla durum giderek değişmiştir. Alman milliyetçisi genç imparator, Bismarck'ın Fransa'yı engelleme üzerine kurulu statükocu politikasını terkediyor, Avusturya-Macaristan ile ittifakı sürdürmekle beraber Rusya'yı önemsemiyor, Almanya'nın aynen İngiltere ya da Fransa gibi çeşitli bölgelerde sömürgeler elde etmek için bir Dünya politikası (*Weltpolitik*) izlemesi gerektiğini düşünüyordu. Bu, Rusya ile de ilişkileri bozulacak bir Almanya'nın özellikle İngiltere ve Fransa ile yoğun bir rekabete girişmesi demekti.

İşte bu türden düşüncelere sahip bir Alman İmparatoru için Osmanlı İmparatorluğu büyük önem taşıyordu. Zaten genç Alman İmparatoru'nun 1889 ve 1898 yıllarında iki defa İstanbul'a gelerek II. Abdülhamit'i ziyaret

[12] Bu konuda bkz: *Uluslararası İlişkiler..*, *2*, s.134-141.

etmesi de bunun göstergesidir. Kayzer Wilhelm bu bağlamda kendisini "İslam dünyasının dostu" bir Batılı lider olarak göstermeye çalışıyordu.

Kayzer Wilhelm'in Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlaşma isteğinin kendi çıkarları açısından bazı gerekçeleri vardı. Her şeyden önce, stratejik açıdan bu ittifak Almanya'ya Rusya ve İngiliz / Fransız sömürgelerini vurma imkânı sağlıyor, ayrıca rakiplerden Rusya ile İngiltere ve Fransa'nın deniz bağlantısını ortadan kaldırıyordu. Kaldı ki, Osmanlı topraklarındaki bakır, krom, kurşun gibi hammaddeler hızla gelişen Alman sanayii için önem taşırken, geniş Anadolu toprakları dokuma sanayii için pamuk ve gıda maddeleri ile tahıl ihtiyacı açısından önem taşıyordu. Bütün bunlara ilaveten, ciddi bir sanayi altyapısından yoksun Osmanlı İmparatorluğu'nun hala geniş sayılabilecek toprakları, Alman ihraç ürünleri açısından önemli bir pazar görünümündeydi.

II. Abdülhamit'in uzun süren saltanatı boyunca izlenen diplomasi de, esas olarak bu stratejik temele, stratejik partner olarak da, aslında başlangıçta Rusya'ya karşı desteğini almaya çalıştığı İngiltere'nin yerine Almanya'ya dayanmaktaydı. Bir başka deyişle, özellikle dönemin sonlarına doğru, sözü edilen dengeye dayalı diplomasi anlayışında İngiltere'nin yerini Almanya'nın alması çok belirginleşti. Aslında bu bir bakıma Abdülhamit'in tercihiyle örtüşse de bir bakıma da onun tercihinden bağımsız, artık İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleme politikasını terketmesiyle ortaya çıkan boşluğun doldurulmasıyla ilişkiliydi.

Zaten I. Meşrutiyet ile kurulan *Meclis-i Mebusan*'ı kapatarak ülkeyi yaklaşık otuz yıl mutlakıyetçi bir biçimde yöneten II. Abdülhamit, meşruti monarşinin anavatanı ve özellikle bu anlamda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmakta öne çıkan, yeni iktidara geldiği ve 1878 Rus mağlubiyetinin zor günlerinde Kıbrıs'a el koyan, Mısır'ı fiilen işgal eden, Girit'in çeşitli manevralar ile Yunanistan'ın eline geçmesinde birincil rol oynayan ve giderek Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeni milliyetçiliğini destekleyen hatta kışkırtan İngiltere'den hiç hoşlanmayan bir padişahtı.

Gerçekten de, o yıllarda Almanya, doğal olarak Osmanlı Devleti'ne yakınlaşma politikasına kendi çıkarları doğrultusunda yöneliyorduysa da, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan azınlıklara ilişkin olarak, İngiltere veya Rusya gibi, bu öğeleri Osmanlı Devleti aleyhine kendi çıkarları doğrultusunda kullanma stratejisi temelinde bir politika izlemiyordu. Bir başka deyişle Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını paylaşmaya ilişkin sorunlar anlamına gelen "Şark Meselesi" ile pek fazla ilgilenmiyordu. Bütün bunlara ilaveten, artık İngiltere'nin de Rusya'ya karşı Osmanlı Devle-

ti'ni desteklemekten vazgeçmesi bu Almanya'ya yönelişi iyice belirginleştirdi.

Bununla birlikte, II. Abdülhamit dönemi stratejik anlayışı kendi öncesindeki ve sonrasındaki dönemlerin dış politika anlayışlarından biraz farklıdır. Önceki dönem yani Tanzimat dönemi dış politika anlayışı, İngiltere ve Fransa'ya yakın durularak, bu ülkelere ekonomik çıkarlar sağlanarak ve onların Hıristiyan azınlıkların korunması bağlamında Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmelerine göz yumularak, bu ülkelerin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması konusunda desteklerinin sağlanması mantığı üzerine kurulmuştu.

Buna karşılık, II. Abdülhamit yönetimine karşı sürdürülen muhalefetin ardından, II. Meşrutiyet ile iktidara gelen Jön Türkler'in çok büyük bir kısmı da, Osmanlı Devleti'nin imkanlarının sınırlılığını tespit sonucunda ve daha sonraları da yaklaşmakta olan bir genel savaşı dikkate alarak, bir büyük güç [önceleri İngiltere daha sonraları Almanya] ile siyasi bir ittifakı, sağlanması gerekli bir dış politika hedefi olarak görmekteydiler.

Buna paralel fakat biraz farklı olarak, II. Abdülhamit'in izlediği temel dış politika stratejisi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlamak açısından, Rusya, İngiltere / Fransa ve Almanya arasındaki çıkar çatışmalarını değerlendirmek, kısmen Rusya'ya kısmen de İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'ya akdi olmayan fakat belirgin bir yakınlıkta durmak, bu genel tutumu izlerken Batılılar'ın ülkenin iç işlerine karışmasını en alt düzeye indirmeye çalışmak olarak özetlenebilirdi.

Nitekim, bu dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu - Alman İmparatorluğu yakınlaşması her iki taraf açısından da bazı çıkar tanımlamalarına dayanıyordu. İngiltere ve Fransa ile giriştiği sömürgecilik paylaşım rekabetinde, bu ikilinin en önemli etki alanlarından Orta Doğu'nun hukuki sahibi Osmanlı Sultanı ile kuracağı olumlu ilişki Alman İmparatoru için önemliydi. Ekonomik anlamda, hem birçok önemli hammaddenin kaynağı hem de büyük bir pazar olan geniş Osmanlı toprakları, Almanya için klasik bir sömürge anlamında olmasa da, Alman etki alanına dahil olması halinde bu ülkeye önemli avantajlar sağlayabilirdi.

II. Abdülhamit de bu yolla artık İngiltere aracılığı ile dengeleyemediği Rusya karşısında, özellikle bu ülkeye pek sıcak bakmayan II. Wilhelm yönetime geldikten sonra, önemli bir müttefik edinmiş olacaktı. İslamcılığı özellikle İmparatorluk içindeki Müslüman halkları / Araplar'ı denetim altında tutabilmek, onları İngiltere ve Fransa'nın kışkırtıcı etkilerinden koruyabilmek açısından çıkarları bu yönde olan Almanya'nın desteğinden yararla-

nılabilirdi. Zira Almanya o ana kadar, İngiltere gibi "Müslüman halkları sömürgeleştirme yolunda hamleler yapmış olan ve yapan" bir ülke değildi.[13]

Aslında, Osmanlı ordusunun Batı-tarzı bir anlayışla yeniden düzenlenerek günün şartlarına uydurulması çabaları çerçevesinde, Prusya / Almanya ile olan işbirliğinin Tanzimat dönemine kadar gerilere gittiği bilinmektedir. Bununla birlikte, Almanya'nın Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması ile ilgilenmeye başlaması Şansölye Bismarck'ın son dönemlerinde başlamış ve iki ülke arasındaki askeri ilişkiler esas yoğunluğunu, Von Der Goltz'un Osmanlı İmparatorluğu topraklarına geldiği 1883 sonrasında ve nihayet 1888 yılında II. Wilhelm'in yönetimi ele alışından itibaren kazanmıştır.[14]

Bu dönemde Alman subaylar özellikle eğitim amacıyla Osmanlı topraklarına gelirken, genç Osmanlı subayları da aynı amaca yönelik olarak Almanya'ya gönderilmeye başlanmıştır. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nin giderek silah alımlarında İngiliz ve Fransız firmaları yerine Alman firmalarına yönelmesini de beraberinde getirmiştir.[15]

İşte o dönemde öne çıkan "Bağdat Demiryolu Projesi" iki hükümdarın bu stratejik ihtiyaçlarına cevap olarak düşünülmüştü. Dolayısıyla, her iki taraf için de, sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi bir projeydi. Proje, 1888 yılında Almanya ile Osmanlı Devleti arasında genel düzeyde kararlaştırılmış, 1899 yılında ise projenin daha güneydeki Konya - Basra kısmı için II. Abdülhamit'in kararıyla ilgili Alman şirketine imtiyaz tanınmıştır. 1903 yılında uygulamasına geçilen, ekonomik ve siyasi nedenler ile sözkonusu olan gecikmeler nedeniyle, I. Dünya Savaşı başladığında, başta Toroslar ve Amanos Dağları kısmı olmak üzere henüz her yönü ile tamamlanamamış olan bu proje çerçevesinde, II. Wilhelm birincil rakipleri İngiltere ve Fransa'nın Hindistan yolu ve Orta Doğu'daki etki alanlarına doğrudan müdahale imkanı elde ederken, II. Abdülhamit de Anadolu temelli bu demiryolunun bir kolunun Bağdat ve Basra'ya diğer kolunun da Hicaz'a uzanmasını istiyor ve bu yolla özellikle İngiltere'nin kışkırtmasıyla çıkan Arap isyanlarını bastırma açısından askeri kuvvetlerine hareket yeteneği kazandırmış oluyordu.[16]

---

[13] Bu stratejik değerlendirme, Şerif Mardin'in II. Abdülhamit'in *Pan-İslamizm* politikasından ancak 1890'lı yıllardan sonra sözedilebileceği analizi ile de uyuşmaktadır (Mardin, *Jön Türklerin..*, s.59-60).

[14] Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Alman subaylar ve ortaya çıkan sorunlar için bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.10-16.

[15] Bu konuda bkz: Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi..," s.11-14.

[16] Doğal olarak "Bağdat Demiryolu Projesi" aynı zamanda bir "Anadolu Demiryolu Projesi"ni de içeriyordu. Osmanlı Devleti ile Almanya ilişkilerinde Anadolu ve

Bu yıllarda demiryolları, bir ülkenin ülkesel bütünlüğünün, genel güvenliğinin sağlanması açısından son derece önemli olması nedeniyle Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşırken, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde şu veya bu nitelikte emeller besleyen büyük güçler açısından da bu ülkeye sızmanın, onu etki altına almanın veya rakip güçlerin benzer çabalarını önlemenin en önemli araçlarından birisiydi. Dolayısıyla, özellikle de XX. Yüzyıl başlarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, başta Bağdat Demiryolu Projesi olmak üzere birçok demiryolu inşası projesine ilişkin olarak, daha çok Almanya ile diğer büyük güçler arasında yoğun bir rekabet görülmektedir.

Örneğin, 15 Haziran 1914 tarihinde Londra'da, konuya ilişkin olarak İstanbul'u ikna etmiş olan İngiltere ile Almanya arasında, Osmanlı Devleti'nin de katıldığı bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre, Almanya demiryolu projesinin İngiltere'yi endişelendiren "Basra Körfezi'ne (*Şattülarap*) kadar indirilmesi" boyutundan vazgeçiyor, bunun karşılığında İngiltere de Basra ile *Şattülarap* arasındaki ulaşımı sağlamak amacıyla kurulacak şirketlere ilişkin sorumluluk alıyor ve Bağdat ve Musul petrollerinden kendisine tanınan ayrıcalıklardan Almanya'ya küçük de olsa pay vermeyi kabul ediyordu.[17]

(b) Jön Türkler - İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemleri

Batı dünyasının hemen her yöndcn ve her düzlemde Osmanlı İmparatorluğu'nu sıkıştırmaya yönelmiş olduğu bir dönemde varolan Jön Türkler, özellikle 1902-1908 döneminde güçlü bir "Batı emperyalizmi karşıtlığı" çizgisine gelmişlerdi. Hatta bu açıdan, bir "Doğu ülkesi" olan fakat modern bir devlet yaratan Japonya'nın 1905 yılında, "emperyalist bir Batı ülkesi" olarak görülen Rusya'yı ciddi bir yenilgiye uğratması üzerine Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu da "Yakın Doğu'nun Japonyası" haline getirmekten sözetmeye başlamışlardır.[18]

Öte yandan, Dünya Savaşı'nın ayak sesleri duyulmaya başlandığında da Jön Türkler'in önemli bir bölümü, özellikle İttihat ve Terakki kanadının çoğunluğu ve özellikle de bu kanadın asker kökenli üyeleri, stratejik açıdan dünyanın bir saflaşmaya yönelmiş olduğunu ve Osmanlı Devleti top-

---

Bağdat demiryolu projelerinin yeri ve önemi konusunda geniş bilgi için bkz: Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi..," s.16 vd.

[17] Konuya ilişkin olarak bkz: *Sovyet Devlet Arşivi..*, s.61-89; Ülman, *Birinci Dünya..*, s.147-148; Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi..," s.31-33.

[18] Bu konuda bkz: Hanioğlu, *Preparation for a Revolution..*, s.302-305.

raklarının ve çıkarlarının korunabilmesi açısından bu saflaşmalardan birisi içerisinde yer alınması gerektiği düşüncesindeydiler. Rusya'ya karşı İngiltere yerine Almanya'nın bir dengeleyici olarak önem kazanması, bu sıralarda II. Abdülhamit'i devirerek iktidarı ele geçiren Jön Türkler ve ardından gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim döneminde belirgin bir görünüm kazanacaktır.

TH 1: II. Meşrutiyet

Aslında, 24 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde, İngiltere yanlısı olarak bilinen Sadrazam Kamil Paşa Hükümeti liderliğindeki Jön Türkler, Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini alma konusunda yeniden girişimlerde bulunmuşlardır. Çünkü anayasaya dayalı meşruti monarşi anlayışının merkezi sayılan İngiltere, yıllarca Sultan II. Abdülhamit'e karşı bu doğrultuda mücadele veren Jön Türkler için ideal bir ortaktı. Ayrıca, kendisinin otoriter yönetimine karşı mücadele verdikleri II. Abdülhamit'in en önemli destekçilerinden birisinin Almanya olması da, Jön Türkler'in İngiltere ve Fransa'ya daha yakın durmalarının bir başka nedeniydi.

Bugünden bakıldığında koyu bir Alman taraftarı olarak görülen İttihat ve Terakki Hükümeti de ilk başlarda, I. Dünya Savaşı öncesinde, savaşta Rusya ile karşı karşıya gelmemek temel endişesiyle, İtilaf Devletleri çerçevesinde İngiltere ve Fransa ile yakınlaşabilmek için çok çaba harcamıştır. Hatta en sonunda Rusya ile doğrudan yakın ilişkiyi bile denemiştir. Yine bu dönemde Jön Türkler'in büyük çoğunluğu ve özellikle de İttihat ve Terakki kanadı, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu çöküntü halinden

kurtulabilmesinin bir şartının da, mali yapının yeniden düzenlenerek kapitülasyonların kaldırılması olduğu kanısındaydı.[19]

II. Meşrutiyetin ilanından çok kısa bir süre sonra, 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve ardından Avusturya-Macaristan da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklarken yine aynı tarihte Girit'in Yunanistan'a katıldığı haberi gelmiştir. Bu durum Osmanlı kamuoyunda, Rusya ile Avusturya-Macaristan'a ve yakın müttefiki Almanya'ya karşı olumsuz bir hava yaratmıştır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden Ahmed Rıza ve Nazım Bey'den oluşan bir delegasyon 1908 yılı Kasım ayında Londra, ardından Paris'e gitmiştir. Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ve yardımcısı Sir Charles Harding'i ziyaret ederek Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile, Fransa'nın da dahil olacağı bir ittifak yapmak istediğini belirttilerse de bu teklif kabul edilmemiştir. Ardından, Sadrazam Kamil Paşa'nın 1909 yılı Şubat ayında görevinden istifa etmesi üzerine bu göreve getirilen Hüseyin Hilmi Paşa döneminde de bu durum pek değişmiyor, aynı yılın Temmuz ayında *Meclis-i Mebusan*'dan bir heyet Paris ve Londra'yı ziyaret ediyor, fakat bu çabalar siyasi bir sonuç doğurmuyordu. Zaten bir yıl sonra, Irak konusunda İngiltere borçlanma konusunda da Fransa ile ortaya çıkan anlaşmazlıklar çerçevesinde İtilaf Devletleri ile ilişkiler daha da soğumuştur.

Sonrasında, 1911 yılında İtalya ile Trablusgarp Savaşı çıkınca Sadrazam Sait Paşa İngiltere'nin desteğini sağlamak için çaba sarfettiyse de bir sonuç alamamıştır. Bu sırada Hükümet içerisinde İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen Maliye Bakanı Cavit Bey de aynı yıl, İngiltere Denizcilik Bakanı Winston Churchill'e bir mektup yazarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir ittifak oluşturulmasını talep ettiyse de olumlu bir cevap alamamıştır. 1912 yılı Ekim ayında Balkan Savaşı çıktığında, durumu iyice kötüleşen Osmanlı Devleti'nde İngiltere yanlısı ve İttihat ve Terakki karşıtı kimliğiyle tanınan Kamil Paşa Sadrazam olmuş ve İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e mektup yazarak destek istediyse de İngiltere yine bu taleplere duyarsız kalmış ve Osmanlı Devleti'ni, oldukça yıkıcı ve utanç verici Balkan Savaşı yenilgisi ile başbaşa bırakmıştır.[20]

---

[19] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"..., passim.*

[20] I. Balkan Savaşı ardından uğranılan ağır yenilgi sonrasında Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nı imzalamaya mecbur kalmıştır. Bu Antlaşma'ya göre Arnavutluk bağımsızlığını kazanır, Osmanlı Devleti'nin Avrupa sınırı Midye - Enez hattı olurken, Ege Adaları'nın kaderini "Büyük Devletler" belirleyeceklerdi. Türkiye fiilen kaybetmiş olduğu Girit üzerindeki haklarından vazgeçiyordu. Balkan devletlerinin ganimeti paylaşamamaları sonucunda başla-

23 Ocak 1913 tarihli "Babıali Baskını" ile yeniden iktidarı elde eden ve Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrazam olmasını sağlayan İttihatçılar, İngiltere ile 1913 yılı Şubat ayında başlayan görüşmeler sonucunda 19 Temmuz 1913 tarihinde ticari ve mali nitelikli bir anlaşma imzalamışlar, fakat Haziran ayında Osmanlı Devleti'nin Londra Elçisi Ahmet Tevfik Paşa aracılığı ile İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e bir defa daha siyasi ittifak konusunu açtıklarında bir defa daha olumsuz cevap almışlardır. İttihatçılar bundan sonra bir daha İngiltere ile doğrudan temas etmemişler, buna karşılık bu defa da Rusya ve Fransa aracılığıyla Üçlü İtilaf'a yönelmişlerdir.[21]

Her iki ülke ile de ticari ve mali konularda bazı anlaşma zeminleri bulunabildiyse de, bu gelişmeler siyasi süreçte bir yansıma bulamamıştır. Bu çerçevede, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden ve İçişleri Bakanı Talat Paşa, 10 Mayıs 1914 tarihinde[22] Kırım'da Livadia Sarayı'nda Rus Çarı II. Nikola ve Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov ile görüşmüşse de somut bir sonuç alamamış[23] ve ardından Enver Paşa'nın (Almanya ile gizli anlaşmanın

---

yan II. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti de, 20 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'yi Bulgaristan'dan kurtarmış ve böylece 10 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Ardından Bulgaristan ile imzalanan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Anlaşması ile de Edirne'nin Osmanlı Devleti'nde kaldığı bu ülke tarafından kabul ediliyor, Batı Trakya da Bulgaristan'a bırakılıyordu. Yunanistan ile de benzer nitelikteki 14 Kasım 1913 tarihli Atina Anlaşması imzalanmış, fakat fiilen Yunanistan'ın eline geçmiş olan Kuzey Ege Adaları konusu kesin bir hukuki sonuca bağlanamamış, Osmanlı Devleti Girit'in Yunanistan'a katılmasını açıkça kabul etmiştir. Balkan Savaşları'nın Osmanlı dış politikası üzerindeki etkisi konusunda bkz: Tokay, "II. Meşrutiyet Dönemi..," s.45-49; *Uluslararası İlişkiler..,2*, s.386-418.

[21] Aslında, özellikle bu dönemden itibaren İttihat ve Terakki liderliği, bir yandan bazı İtilaf Devletleri nezdindeki bu çabalarını sürdürürken diğer yandan da tarafı olacağı bir savaşa hazırlanmak konusunda Almanya'dan askeri destek sağlamaya yönelmiş, 1913 yılının Kasım ayında taraflar arasında gerçekleştirilen bir anlaşma çerçevesinde, Türk ordusunu yeniden yapılandırma faaliyetlerine katkıda bulunmak üzere, 14 Aralık 1913 tarihinde, aralarında General Liman von Sanders'in de bulunduğu 42 kişilik bir Alman askeri heyeti İstanbul'a gelmiş ve bu durum özellikle Rusya'da büyük bir endişe yaratmıştır (*Uluslararası İlişkiler..,2*, s.416-417). Nitekim, başlangıçta kendisine aktif bir görev verilen Sanders, İtilaf Devletleri'nden gelen baskılar çerçevesinde, rütbesi yükseltilerek pasif bir göreve getirilmiştir.

[22] Aynı yıl Mart ayı içerisinde İstanbul'da bir "Türk - Rus Dostluk Komitesi" kurulmuştur.

[23] Rus Çarı'nın, Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisinden duydukları rahatsızlığı Talat Paşa'ya açık bir şekilde ifade ettiği, Talat Paşa'nın da siyasi nitelik taşımadığını söylediği bu ilişkilerin dengelenebilmesi için Rusya'nın desteğine ihtiyaç

imzalanmasından sonra da sürdürdüğü) doğrudan Rusya ile ittifaka yönelik pazarlıklar da herhangi bir olumlu noktaya gidememiştir.[24] Öte yandan, Fransa'ya yakınlığı ile bilinen Cemal Paşa'nın, Fransa Dışişleri Bakanı René Viviani ile 13 Temmuz 1914 tarihinde Fransa'nın başkenti Paris'te gerçekleştirdiği görüşmede de olumlu bir noktaya varılamamış,[25] Fransa Dışişleri Bakanı da (aynen Rus temsilcisinin Enver Paşa'ya söylediği gibi) Osmanlı Devleti ile diğer iki ittifak üyesinden ayrı bir anlaşma imzalayamayacaklarını belirtmiştir.[26]

Çünkü, artık 1894 Fransız - Rus ve 1907 İngiliz - Rus anlaşmaları çerçevesinde ve özellikle de İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola, 1908 yılı Haziran ayında Reval'de buluşarak Osmanlı'nın kaderini ele aldıklarından, bu ülkeler Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı koruma yükümlülüğü anlamına gelen bir anlaşmaya yanaşmamışlardır. Nitekim, İngilizler artık, Ruslar'ın Boğazlar üzerindeki taleplerine daha sıcak yaklaşmaya başlamışlardı. İşte bu nedenle Jön Türkler, İttihat ve Terakki Hükümeti, İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı bir anlaşmaya varma, hatta doğrudan Rusya ile yakınlaşma çabalarında başarılı olamamıştır.[27]

c) Osmanlı Son Döneminde Ermeni Sorunu

(1) Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı

Yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan ve "*millet-i sadıka*" olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve toplumsal

---

duyulduğunu belirttiği anlaşılmaktadır. Somut bir teklifin konuşulup konuşulmadığı biraz tartışmalıdır. Bu konuda bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.216-224.

[24] Enver Paşa'nın şahsen yürüttüğü bu görüşmeler konusunda bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.230-241. Enver Paşa, İstanbul'daki Rus Askeri Ataşesi General Leontyev ile 5 Ağustos 1914 tarihli görüşmesinde, her iki ülke için de yarar sağlayacak bir Türk - Rus anlaşmasının olabileceğinden, bunun için Türkiye'nin bazı Ege Adaları ve Trakya topraklarını elde etmesinin uygun olacağından sözetmiştir.

[25] Cemal Paşa, *Hatıralar..*, s.135-141.

[26] Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile yakınlaşma çabaları için bkz: Ahmad, "İttihad ve Terakki'nin..," s.294-299; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika..*, *I*, s.17-20; Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.137-148.

[27] Bu dönemde Rusya'nın, dış ticareti açısından giderek önem kazanmaya başlayan Boğazlar üzerindeki denetimini arttırmak amacıyla Karadeniz filosunu güçlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu konuda bkz: Bodger, "Rusya ve Osmanlı..," *passim*.

hayatında da önemli roller alan Ermeniler'in, XIX. Yüzyılın özellikle ikinci yarısında gelişen olaylar çerçevesinde, ayrılıkçı nitelikte siyasal eylemler içerisinde yer almalarının genel ve özel nitelikte çeşitli sebepleri sözkonusudur.

Konuya **genel** düzeyde baktığımızda, Fransız İhtilali sonrası Avrupa'daki ulusal uyanışların, nispeten biraz geç de olsa, Balkanlar üzerinden Osmanlı İmparatorluğu topraklarını da etkilemeye başladığını görmekteyiz. Aslında XIX. Yüzyıl Avrupası çoğu aynen Osmanlı gibi "çokuluslu" olan imparatorluklar diyarıydı. Fakat, bunlar arasında güçlü olanlar, bu özelliklerine rağmen imparatorluklarını korumuşlar, buna karşılık nispeten güçsüz olanlar ise, çoğu zaman da bu güçlü olanların yönlendirici etkisi altında, çeşitli ulusal direnişler sonucunda toprak kayıplarına uğramışlar, dağılma sürecine girmişlerdir.

Örneğin, çokuluslu Britanya İmparatorluğu elinde bulundurduğu çok büyük bir sömürge uluslar topluluğuna ilaveten, Avrupa'nın ortasında İrlanda'daki ulusal uyanışı XX. Yüzyıl başlarına kadar (İskoçya'dakini hala) denetim altında tutarken, çokuluslu imparatorlukların en büyüklerinden Rus Çarlığı, XX. Yüzyıl boyunca sürdürdüğü genişleme politikası çerçevesinde, bir "uluslar hapishanesi" halinde varlığını sürdürürken, gücü tükenme aşamasında olan Osmanlı İmparatorluğu, Batılı büyük güçlerin de katkılarıyla, 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla başlayan süreçte parçalanmaya doğru yönelmiştir. Yine, güçsüzleşen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da Osmanlı imparatorluğu ile aynı kaderi paylaştığı görülmektedir.

İşte, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Ermeni sorununun ortaya çıkışının **özel** şartlarını, bu süreç içerisindeki konumu çerçevesinde değerlendirmek doğru olacaktır. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, bu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermeniler'in sayısı hakkında kaynaklar 1 ile 2,5 milyon arasında rakamlar vermektedirler. Daha gerçekçi bir gözle, sözkonusu sayının bu iki rakamın arasında bir yerde olduğu söylenebilir.[28] Gerçek sayıları ne olursa olsun, onları Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan diğer birçok azınlıktan farklı kılan, büyük çoğunlukla Anadolu'da, özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşa-

[28] Nitekim, dönemin olaylarına aşırı bir önyargı ile bakmadığı, Yunan kökenli bir kişi için kabul edilebilir bir tarafgirlikle yaklaştığı söylenebilecek bir Yunanlı yazarın, bazı Batı ve Yunan kökenli kaynaklara dayanarak I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Ermeni nüfusu için verdiği rakam 1.200.000'dir (Pallis, *Yunanlıların Anadolu...*, s.48).

maları ve de hemen hemen hiçbir yerde nüfus çoğunluğunu oluşturmayan bir biçimde dağılmış bulunmalarıydı.[29]

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi açısından Ermeni Kilisesi'nin önemli bir rolü vardır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermeniler, tarihsel olarak Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olmuşlar, bu kilise çerçevesinde Osmanlı Yönetimi tarafından İstanbul'da oluşturulan Ermeni Patrikliği, cemaatin hem ruhani hem de dünyevi liderlik merkezi konumunda bulunmuştur. Daha sonraları, Ermeni cemaati içerisinde, ilkin daha çok Fransız misyonerler tarafından Katoliklik, ikinci olarak da daha çok Amerikalı misyonerler tarafından Protestanlık gelişme göstermiştir. Her iki mezhep için gösterilen onca çabaya rağmen, Ermeni cemaatinin büyük çoğunlukla Gregoryen Patriklik etrafında toplanmaya devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Yönetimi, Katolik Ermeniler'i 1830'da, sayıları daha da az olan Protestan Ermeniler'i de 1850'de ana kiliseden ayrı olarak tanımıştır.

Her ne kadar bu mezheplerin gelişmesi, Gregoryen Patriklik etrafındaki cemaate rakip olacak bir noktaya ulaşamamış, özellikle Amerikalılar'ın çok büyük paralar harcayarak giriştikleri Protestan misyonerlik faaliyetlerinin başarısı çok sınırlı kalmışsa da, İstanbul'daki Ermeni Patrikliği bu gelişmelerden endişe duymaya başlamıştır. Ayrıca, Tanzimat reformları çerçevesindeki gelişmeler neticesinde, 1863 yılında Babıâli tarafından ilan edilen "Ermeni Milleti Nizamnamesi" çerçevesinde Patriklik, otoritesini cemaatin dünyevi temsilcileriyle paylaşmak zorunda kalmıştır.[30] Gregoryen Ermeni Patrikliği, bu nispi otorite kaybını, dünyevi bir gelişme olan milliyetçiliği destekleyerek, ona dini bir karakter kazandırarak telafi etmeye çalışmıştır. Rusya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri gibi güçler de, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Ermeni hareketine daha çok bu yolla, din ve Kilise aracılığıyla yaklaşmışlardır.

---

[29] Örneğin, 1897 tarihli bir Fransa Dışişleri Bakanlığı belgesinde (Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde.., 2*, s.1007) Anadolu'da Ermeniler'in en yoğun oldukları 6 vilayet seçilerek buralardaki nüfus dağılımı gösterilmektedir:

Vilayetler	*Toplam Nüfus*	*Ermeni*
Sivas	1.086.015	170.433
Mamuret ül Aziz [Elazığ]	578.814	69.718
Erzurum	645.702	134.967
Bitlis	398.625	131.290
Diyarbakır	471.462	79.129
Van	430.000	80.798
Toplam	*3.610.618*	[666.335*] *666.436*

* Eğer vilayet rakamları doğruysa tarafımdan (FS) hesaplanan geçerli olması gerekli toplam.

[30] Öke, *Ermeni Sorunu..*, s.70-71.

Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde dış etkenlerin, bir başka deyişle Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere gibi ülkelerin uyarıcı ve/veya destekleyici olarak önem taşıdığını belirtmek gerekir. Bu ülkelerin politikalarındaki ortak paydanın da, "Osmanlı yönetimi tarafından baskı altında bulundurulan Hıristiyanlar olarak Ermeniler'e yardım ve bu yolla sözkonusu topraklarda etki artırımı" olduğu söylenebilir. Bu ortak paydanın dışında, Batılı güçlerin her birinin konuya ilişkin politikasının kendisine özgü bir çizgisi vardır.

XIX. Yüzyıl başlarından itibaren Rusya'nın giderek Kafkasya'yı ele geçirmesi sonucunda, bölgede bir Rus Ermenistanı doğmuş, bu çerçevede bir Ermeni kilisesi oluşturulmuştur. Bu durumun Anadolu'daki Ermeniler'i etkilemesi de kaçınılmazdı. Kaldı ki, ardından Rusya bu zemini kendi dış politika çıkarlarına da hizmet edecek bir şekilde kullanmaya başlamış, Osmanlı Devleti imzalamak zorunda kaldığı bazı anlaşmalarda Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki "Ermeniler'in koruyucusu" konumunu kabul etmek durumunda kalmıştır.

Bu anlamda, özellikle 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşı sırasında Ermeni Patriği'nin de, Yeşilköy'e kadar gelen Rus ordusu komutanlığına başvurarak Doğu Anadolu'da Rusya'nın himayesinde bir Ermeni devletinin kurulması veya Ermeniler'in koşullarının iyileştirilmesi talebinde bulunduğunu da hatırlamak gerekir. Osmanlı Devleti'nin ağır bir askeri yenilgi aldığı bu dönemdeki zayıf durumundan yararlanmak isteyen Ermeniler'in, giderek ayrılıkçı bir milliyetçiliğe ve bu yolda da silahlı mücadeleye yöneldikleri, bu yönde örgütlenmeye başladıkları söylenebilir.

Özellikle, "Ermeni Sorunu"nun bir madde (Madde 61)[31] olarak yer aldığı ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne konuya ilişkin reformlar yapma ve durumu İngiltere ve Rusya'ya bildirme yükümlülüğü getiren 1878 Berlin Antlaşması'nın ardından, Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeniler'i himaye etme açısından, İngiltere Rusya ile ciddi bir rekabet içerisine girmiştir. Yukarıda da işaret edildiği gibi[32], bu sıralarda İngiltere artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü destekleme politikasından vazgeçmişti. Bu çerçevede, bölgede kurulacak bir Ermenistan'ın (Yunanistan örneğinde olduğu gibi) kendisinin çıkarlarına uygun olduğunu, bu yolla Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'ya yönelmek isteyen Rusya karşısında iyi bir tampon oluşturabileceğini düşünüyordu. Bu anlamda Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisi zayıflatılmalı, en azından dengelenmeliydi.

---

[31] Bu maddenin Türkçesi için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.604.

[32] Bkz: *supra.*, "b) Mevcudu Koruma Politikasında Güç Dengesi Arayışları, (1) İngiltere Desteği",

Zaten Rusya da giderek, İngiltere'nin etkisinin de üzerlerinde hissedildiği Anadolu Ermenileri'ne daha ihtiyatla yaklaşmaya başlamış, burada gelişecek İngiltere-yanlısı bir Ermeni hareketinin Rus Ermenistanı'nı da içerisine alacak bir oluşuma dönüşmesinin çok da istenecek bir şey olmadığını farketmiştir.[33] Bu durumda da İngiltere, konuya ilişkin olarak daha fazla işin içerisine girmeye, Osmanlı Devleti'ne yönelik ıslahat talepleri çerçevesinde Ermeni konusuna özel bir ilgi göstermeye başlamıştır.

Fakat, XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren Almanya'ya yönelik olarak yoğun bir tehdit algılaması hisseden İngiltere, Rusya ile yakınlaşmaya başlayınca, giderek bu ülkenin Boğazlar ve Doğu Anadolu toprakları ve dolayısıyla Ermeniler'in hak iddia ettikleri topraklar üzerindeki taleplerine daha sıcak yaklaşmaya başlamıştır. Bu defa da, sözkonusu koalisyonu bir süre için de olsa frenleyen, o yıllarda II. Abdülhamit ve özellikle de İttihat ve Terakki yönetimlerini destekleyen Almanya olmuştur.

1860'lı yıllarda, Ermeniler'e çeşitli haklar tanınmasına rağmen Anadolu'da irili-ufaklı bazı ayaklanmalar görülmeye başlanmıştır. Bunların ilk ciddi örneği 1862 Zeytun Ayaklanması'dır. Gerek Rus ve Türk Ermenileri arasındaki temaslar çerçevesinde cemaat içerisinde milliyetçi duyguların giderek belirginleşmesi gerekse Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde eğitim alırken milliyetçi görüşlerle tanışan ve bu ülkelerdeki Osmanlı-karşıtı ortamın uyarıcılığından da etkilenen Ermeni gençlerinin ülkeye döndüklerinde milliyetçi duyguları harekete geçirici çeşitli eylemler içerisinde yer almaları neticesinde, bu hareketler daha da ivme kazanmaya başladı.

1887 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde, sosyalist görüşler doğrultusunda Kafkasya ve Anadolu Ermenileri'ne özgürlük kazandırmak amacına yönelik olarak Hınçak Cemiyeti kurulmuştur. 1889 yılında da Tiflis'te, daha milliyetçi olan Taşnak Cemiyeti kuruluyordu. Bunun hemen ardından, aynı amaca yönelik olarak, 1890 yılında milliyetçi Ermeni örgütlerinin birleşmesiyle Taşnaksutyun Komitesi oluşturuluyordu. Bu hareketlerin en belirgin ortak özellikleri, Ermeni halkına özerklik / bağımsızlık zemininde bir statü kazandırmak ve bunu gerçekleştirmek için de ihtilalci yöntemleri, şiddet eylemlerini araç olarak kullanmaktı. Bu durum, sözkonusu örgütlenmelerin çeşitli açıklama ve belgelerinde açıkça görülebilmektedir.[34]

---

[33] Ruslar özellikle, bağımsızlıklarına büyük oranda yardımda bulundukları Bulgaristan'ın kendi etki alanları dışında kalmasından ders çıkarmış görünüyor, "bir Ermeni Bulgaristan istemiyoruz" diyorlardı; Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde.., 2*, s.1011.

[34] Bu konuda bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu..*, s.21 vd.

Bunun başlıca iki nedeni vardır. *İlkin*, Ermeniler'in bu türden bir amaca dış yardım, Batılı devletlerin desteği olmadan ulaşabilmeleri oldukça zordu. Bu nedenle, Anadolu'da isyanlar çıkartılacak, bunun sonucunda ortaya çıkan durumun Batı ülkelerinin kamuoylarına "Hıristiyan Ermeniler katlediliyor" olarak yansıması sağlanarak bu ülkelerin desteği alınmaya çalışılacaktı.

İkinci ve daha da önemli bir neden, Ermeni nüfusunun Anadolu toprakları üzerindeki dağılımıyla ilgilidir. Ermeniler'in özerklik ya da bağımsızlık istedikleri topraklar, hiçbir şekilde diğer etnik/dini gruplardan doğal ve net sınırlarla ayrılan ve Ermeniler'in nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları topraklar değildi. Bir başka deyişle, Ermeniler, örnek aldıkları Yunanistan ve diğer bazı Balkan ülkelerinin bu anlamdaki özelliklerine sahip, yani kendilerinin etnik / dini açıdan nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları bir coğrafya üzerinde hak iddia etmiyorlardı. O halde, bu anlamda o ülkelerinkine benzer bir zemin, üzerinde hak iddia edilen topraklardaki kendilerinden olmayan Müslüman nüfusun (aynen eyalet nüfusunun yaklaşık %45'ini oluşturan Bulgarlar'ın Avrupa'nın hem moral hem de fiili desteğiyle yaptıkları gibi) "ihtilalci yöntemler, terör eylemleri" bir araç olarak kullanılarak bölgeden uzaklaştırılmaları yoluyla sağlanabilirdi.[35]

Böyle bir durumda, 1875-1876 Bulgar ayaklanmasında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin sert bazı önlemler ile durumu denetim altına alma çabaları sözkonusu olduğunda da, Batı kamuoylarında, örneğin gönüllü Osmanlı-karşıtı ünlü liberal William Gladstone'un öncülüğünde olduğu gibi, Osmanlı karşıtı kampanyalar ile dış destek sağlamak ise işin bir başka boyutunu oluşturmaktaydı. İşte Ermeni güçlerinin William Gladstone'un İngiltere Başbakanı olduğu dönemde, 1890'lı yıllardan sonra giriştikleri isyanlar ve I. Dünya Savaşı başlarında Çarlık Rusyası orduları ile birlikte bölgede giriştikleri eylemler, bu bağlamda değerlendirilebilecek olaylardır.[36]

Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeni sorununun ortaya çıkışı ile ilgili olaylardan birisi de, bölgede misyonerlik, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri tarafından geliştirilen misyonerlik faaliyetleridir. XIX. Yüzyıl başlarından, özellikle de Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı

---

[35] Öke, *Ermeni Sorunu*.., s.77.

[36] Dönemin Ermeni sorunu kaynaklı olaylarının bu yönden analizi için bkz: Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde*.., *2*, s.1010 vd. Enver Paşa'ya bağlı kuvvetler, 1915 yılı Ocak ayı ortalarında bölge iklimi ve Rus ordusu karşısında uğradığı başarısızlığın ardından geri çekilirken, Ermeniler cephe gerisinde, Nisan ayında Van'da, yine aynı ay içerisinde Şitak ve Bitlis yörelerinde isyanlar çıkararak Rus ordusunun işini kolaylaştırmışlar, Ermeni milis güçleri de bölgede yaşayan Müslüman halka karşı saldırılar düzenlemişlerdir.

topraklarında yoğunlaşan Amerika Birleşik Devletleri misyonerliğinin hedefi, Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks Rumlar olmaktan çok Ermeniler'in Protestan yapılmasıydı. Bu amaca yönelik olarak Amerika Birleşik Devletleri, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki okul, hastane ve misyoner sayısını sürekli arttırmıştır.[37] Nitekim, o dönemde bu ülkeye bağlı olan en önemli misyoner kuruluşu olarak bilinen ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*), 1900'lü yıllara gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklarında çok sayıda misyoner ve yerel çalışanıyla, denetimindeki kilise ve orta öğretim kurumları ve bu kurumlarda ibadet ve eğitim gören çok sayıda Osmanlı vatandaşı ile dikkati çekiyordu.[38]

Daha sonraları, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermeni konusu ile ilgilenmesi, Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit döneminde, 1890-1895 yılları arasında ortaya çıkan 1893 Merzifon, 1895 Maraş ve Harput'taki Ermeni isyanları ve özellikle de bir Kürt - Ermeni çatışması görünümünde olan 1894 Sason İsyanı'nın Hamidiye Alayları[39] tarafından bastırılması çerçevesinde gelişmiştir. Bu olaylar sırasında, adı geçen bölgelerin hemen tümünde Ermeni cemaati ile ilgilenen Amerikalı misyonerlerin ve bu cemaat çocuklarına eğitim veren Amerikan okullarının bulunması, isyancı Ermeniler ile bu isyanları bastırmaya çalışan ve Amerikalı misyonerleri isyanları çıkartanları kışkırtmakla suçlayan Osmanlı Devleti yetkilileri arasındaki çatışmalarda, Amerika Birleşik Devletleri'nin de çeşitli biçimlerde ve Ermeniler'in yanında durumla ilgilendiği, Ermeniler'in ve kendi misyonerlerinin çatışmalarda gördükleri zararların tazmin edilmesini talep ettiği, hatta bu nedenle zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu - Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerinde bazı gerginlikler yaşandığı bilinmektedir. 1893 isyanlarındaki sorumlulukları nedeniyle idama mahkum olan 17 Ermeni, İngiltere Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi sonucunda Padişah tarafından affedilirken, İngiliz

---

[37] Nitekim, 1831 yılında İzmir'de açılan ilk konsolosluktan sonra 1910'lu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı ülkesindeki konsolosluk sayısı 45 olmuştur.

[38] Bu konuda çeşitli kaynaklarda yer alan farklı rakamlar için örneğin bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu..*, s.8; Mazıcı, *ABD'nin Güney..*, s. 19 vd.

[39] Dönemin büyük güçlerine yönelik bir denge politikası izleyen Sultan II. Abdülhamit, bu güçlerin ülkenin iç işlerine müdahalesini önlemek için bu isyanları resmi Osmanlı ordusunu kullanarak değil de, bölgede Ermeniler'in rakibi olan Kürtler'i kullanarak bastırmaya yönelmiştir. Bu çerçevede oluşturulan Hamidiye Alayları, çoğunlukla Kürt kökenlilerden oluşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyıl öncesi ve sonrasındaki yerleşik Ermeni ile göçebe Kürt ilişkisi ve bunun giderek nasıl bir zemine oturmaya başladığı konusunda bir analiz için bkz: Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde.., 2*, s.1008-1009.

gazeteleri de, Anadolu'da Hıristiyan halka yapılan eziyetler ile ilgili yazılarla doludur.

Ermeniler, 1895 yılı sonbaharında, aralarında İstanbul, Selanik, Trabzon, Erzurum gibi merkezlerin de bulunduğu birçok yerde yaptıkları toplantı ve gösterilerle, sabotajlarla olaylar çıkarmaya yönelmişlerdir. Ardından, aynı yılın Kasım ayında Sivas ve Malatya'da, Aralık ayında Diyarbakır'da, 1896 Ocak ayında Urfa'da Ermeniler'e karşı saldırılar düzenlenmiştir. Buna karşılık, Ermeniler'in Haziran 1896 Van İsyanı ve Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını bu dönemdeki en önemli olaylardır. İsyanların bastırılması sürecinde yaşananlar, Amerika Birleşik Devletleri kamuoyu tarafından "Osmanlı yönetiminin Ermeniler'e Hıristiyan oldukları için eziyet etmesi" olarak algılanmıştır.

1904-1905 yıllarında, Sason'da yeni bir isyanın ardından, 21 Temmuz 1905 tarihinde II. Abdülhamit'e karşı düzenlenen başarısız Yıldız suikastı eylemi gerçekleşmiştir. Özellikle, II. Abdülhamit yönetimine karşı mücadele eden Ermeniler'in bu konuda Jön Türkler ile, daha çok bu grup içerisinde yer alan *Hürriyet ve İtilaf* kadroları ile işbirliği yaptıkları görülmektedir. Bu mücadelelerinde, Batı ülkeleri kamuoylarını yanlarına almak yoluyla, ilgili ülkelerin yönetimlerinin Osmanlı Devleti'ne kendilerini destekleyici yönde baskı yapmalarını sağlamaya çalışmışlardır.

II. Meşrutiyet ile Ermeniler'in birincil hedefi II. Abdülhamit'in iktidardan uzaklaşması, Ermeni eylemlerinde nispi bir azalma sonucunu doğurmuştur. Bunda Ermeniler'in Meşrutiyet ortamının kendilerine daha rahat bir yaşam ve özgürlük ortamı sağlayacağına inançlarının, Osmanlı *Meclis-i Mebusanı*'nda 14 üye ile temsil ediliyor olmalarının da rolü vardı. Bu nedenle İstanbul'daki Gregoryen Kilisesi'nde kutlama ayinleri bile düzenlenmiştir.

Fakat bu olumlu hava uzun sürmemiş, gerek Osmanlı Yönetimi'nin yaşadığı çeşitli sorunlar gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz gibi gözüken dağılma sürecinin hızla ilerlemesinin Ermeniler'i bu süreçten yararlanma konusunda cesaretlendirmesi sonucunda, Ermeni başkaldırı hareketleri yeniden yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemdeki en önemli olay, 1909 ilkbaharında ortaya çıkan Adana isyanıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dışta ve içte ciddi sorunlar ile uğraştığı bir sırada çıkan ve Türkler ile Ermeniler arasındaki sokak çatışmalarına dönüşen isyanda her iki taraftan da hatırı sayılır kayıplar gerçekleşmiş, yine her iki taraftan da cezalandırılanlar olmuş, fakat olaylar Batı basınına "Hıristiyan Ermeniler katlediliyor" şeklinde yansımıştır.[40] 1914 yılında Zeytun'da bir başka isyan daha çıkmıştır.

---

[40] Bu isyan ve savaş öncesindeki bu dönemlerde sorunun Batı kamuoyuna yansıması ve algılanışı için bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu*.., s.27-30. Ermeni ve Rum etkisi

Bu arada, Balkan Savaşı dönemi olan 1913 yılında, İngiltere ve özellikle de Rusya'nın inisiyatifi ile Babıâli, Ermeniler'e ilişkin reformlar yapılması konusunda baskı altına alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede Rusya, İngiltere'nin de onayını alarak, Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeniler'e oldukça ayrıcalıklı bir statü tanıyan bir reform projesi hazırlamıştır. Diğer bazı önemli Avrupa ülkelerinin getirdiği eleştiriler doğrultusunda bazı yönleri değiştirilen bu proje, Osmanlı Devleti tarafından da uygun görülerek, 8 Şubat 1914 düzenlemesi çerçevesinde uygulanmaya başlanmıştır.[41] Bu durum, Osmanlı Ermenlileri'nin gözünde Rusya'nın prestijini oldukça arttırmış, bu nedenle birçok Osmanlı Ermenisi ülkeden kaçarak Rusya'ya gitmiş, savaşın hemen öncesinde burada oluşturulan Ermeni Birlikleri'ne katılarak Rus ordusunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere yer almaya başlamışlardır.

(2) I. Dünya Savaşı, Ermeni Tehciri ve Sonrası

I. Dünya Savaşı başlayıp Osmanlı İmparatorluğu da İngiltere, Fransa ve Rusya ile karşı saflarda savaşa girince, bu ülkelerin Ermeni konusunu Osmanlı Devleti aleyhine kullanabilme imkan ve inisiyatifleri de artmıştır.[42] Bir başka deyişle, Almanya ile Osmanlı Devleti'nin yaptığı işbirliğinde, stratejik açıdan, İngiltere'nin yumuşak karnı sayılan Hindistan Müslümanları'nın Osmanlı Padişahı Halife'nin etkisiyle bu ülkeye karşı harekete geçirilmesi düşüncesi veya Rusya'nın yumuşak karnı sayılan Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasındaki Türk kökenli Müslüman unsurların Türkçü / Turancı İttihat Terakki paşaları, özellikle de Enver Paşa etkisiyle bu ülkeye karşı harekete geçirilmesi düşüncesi vardıysa, İngiltere - Fransa - Rusya ittifakının stratejik düşüncesinde de, Osmanlı Devleti'nin cephe gerisindeki yumuşak karnı olarak düşünülen Hıristiyan Ermeniler'in kendilerine eziyet eden Osmanlı İmparatorluğu yönetiminden kurtulmak için harekete geçirilmesi öğesi

---

altındaki Amerika Birleşik Devletleri kamuoyu için ise bkz: Erol, *Birinci Dünya..*, s.9 vd.

[41] Bu Rus projesi ve o sıralarda konuya ilişkin gelişmeler için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.206-215. Burada ilginç bir nokta, o yıllarda İstanbul'u ele geçirme zamanının geldiğine inanan Rus Çarlığı bu açıdan, daha çok İngiltere'ye yakın gözüken Yunanistan'ı ve Rumlar'ı en önemli rakip olarak görüyor, bu reformlar yolu ile gönüllerini kazanacağı Ermeniler'i Rumlar'a karşı kullanmayı düşünüyordu (*ibid.*, s.211).

[42] Savaş öncesi ve sırasında bu ülkelerin ve de Ermeniler'in amaçları ve bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için ne türden araçlar kullandıkları konusunun şematik bir gösterimi için bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu..*, s.43-44.

sözkonusuydu. İşte bu ortamda silaha sarılan Ermeniler, özellikle Doğu cephesinde Ruslar ile işbirliği içerisindeydiler.[43]

Bu işbirliğinin en belirgin örneği, 1915 yılı Nisan ayının ilk haftasında Van'da başlayan Ermeni ayaklanması ve bundan yaklaşık bir ay sonra Rus ordusunun bölgeye gelerek şehrin denetimini Ermeni Milisleri ile birlikte sağlamasıdır. Bununla birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, savaş sırasında (1915-1916) İngiltere, Rusya ve Fransa tarafından yapılan çeşitli açıklamalarda, Ermeniler'in kendileri ile işbirliği yapmaları neticesinde kazançlı çıkacaklarına dair ifadeler bulunmakla beraber, İtilaf Devletleri arasında imzalanan gizli paylaşım anlaşmalarında[44] Anadolu Ermenileri'nin üzerinde hak iddia ettikleri toprakların çok büyük bir kısmı Rus, Adana ve çevresi de Fransız etki alanına bırakılıyor, kurulacak bir Ermeni devletinden sözedilmiyordu.

Ermeniler'in Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya yürüyen Rus ordusu ile işbirliği yaparak, tüm Osmanlı ülkesi çapında yaygın isyanlar çıkartarak asker ve sivil unsurlara zarar vermeye başlamalarının ardından, Osmanlı Devleti İçişleri Bakanlığı tarafından ilgili bölge yetkililerine gönderilen 2 Nisan 1915 tarihli genelge önemlidir.[45] İçişleri Bakanlığı bu genelgede, Ermeni komitelerinin merkez ve şubelerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve öndegelenlerinin tutuklanmasını istemiştir. İttihat ve Terakki Hükümeti ayrıca, düşmanla işbirliği yaparak cephe gerisini vuran Ermeniler'in "vatana ihanet" içerisinde olduğu saptamasından hareketle savaşı etkileyemeyecek bir konuma getirilmelerini kararlaştırmıştır.

27 Mayıs 1915 tarihli bir geçici kanun çerçevesinde gerçekleştirilen Tehcir (göç ettirme), Osmanlı Devleti açısından, cephe gerisindeki sivil Müslüman halkın Ermeni çetelerinden korunabilmesi ve askeri kuvvetlerin cephe gerisinin güvenliği açısından gerekliyken, Ermeniler ve onları destekleyen İtilaf Devletleri için bu Hıristiyan halkın yokedilmesine yönelik bir girişimdi. Bu kısa sayılabilecek kanunun maddeleri şu şekildeydi:

"Muvakkat Kanun"

"Madde: 1 - Vakti seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleket savunmasına ve asayişin korunmasına ilişkin icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mu-

[43] Yerasimos, *Agelişmişlik Sürecinde..,3,* s.1174-1175.

[44] Bu konuda bkz: *infra.*, "e) I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Paylaşım Tartışmaları".

[45] Bu genelge için bkz: Öke, *Ermeni Sorunu..*, Ek No. 3, s.256-258.

kavemet görürlerse hemen askeri kuvvet ile şiddetli surette haddini bildirmeye ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde: 2 - Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları askeri gerekliliklere ilişkin veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba ahalisini tek başına veya toplu halde diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde: 3 - İşbu kanun yayın tarihinden itibaren yürürlüktedir."[46]

Bu zorunlu göçe tabi olan[47] Ermeniler arasında Rus Ermenistanı'na gönderilenler olduğu gibi, önemli bir kısmı Güney'e, Suriye / Lübnan coğrafyasına gönderilmişlerdir. Doğu Anadolu'nun bilinen sert iklim şartlarında, ciddi bir ulaşım desteğinin bulunmadığı bir ortamda, aralarında yaşlı ve çocukların da bulunduğu bu kafilelerde çeşitli nedenle önemli sayıda insan kaybı yaşanmış, ayrıca bazen soygunculuk bazen de öç alma nedeniyle yapılan saldırılara karşı yeterli koruma gerçekleştirilemediğinden bu sayı daha da artmıştır.[48] Doğal olarak, burada unutulmaması gereken çok önemli bir nokta

---

[46] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: III, s.488. Metin aktarılırken mümkün olduğunca orijinal hali ile aktarılmış, sadece bugünün Türkçesi açısından anlaşılması zor bazı ifadeler nispeten yenileri ile değiştirilmiştir.

[47] Tehcir, daha çok Anadolu'nun kritik ve Ermeni çetelerinin yoğun olduğu bölgelerinde gerçekleştirilirken, İstanbul'dan yaklaşık şehirdeki toplam Ermeni nüfusunun %3'ü kadar kişi bu kapsama alınıyor, İzmir'den ise neredeyse hiç kimse bu kapsama girmiyordu.

[48] Tehcir kapsamına dahil edilen Ermeni sayısı açısından, konuya ilişkin olarak yapılan çalışmalarda herkesin üzerinde anlaştığı kesin bir rakam yoktur. Bu yer değiştirme sırasında hayatını kaybeden Ermeni sayısının kaç olduğunu belirlemek, Tehcir kapsamına dahil olanı belirlemekten daha da zordur. Çeşitli kaynaklarda bu sayı 110.000 ile 2.560.000 arasında değişmektedir (Bu farklı sayılar için bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu..*, s.34). Çünkü burada bir de, o dönemdeki Ermeniler açısından hangi türden can kayıplarının doğrudan bu süreç ile ilişkili olarak değerlendirilebileceği tartışması sözkonusudur. Konuya ilişkin olarak birbirinden çok farklı büyüklükler gösteren sayılardan sözedilmektedir. Bu hesaplar açısından kritik noktalar, o yıllarda Rus Ermenistanı'na, Suriye / Lübnan coğrafyasına, Batı ülkelerine giden/gönderilen ve Türkiye'de kalan ve doğal nedenlerle hayatını kaybeden Ermeniler'in sayısı, bizi Tehcir dolayısıyla hayatını kaybeden Ermeni sayısına yakınlaştırabilir. Genellikle, Türk kaynaklarına göre sayı çok fazla değilken, Ermeni kaynaklarına göre çok yüksektir. Bazı Ermeni veya Ermeni yanlısı kaynaklarda, sadece Tehcir sırasında ölenler değil, daha önce ve daha sonra, savaşa katılarak çatışmalarda veya başka nedenlerle ölenler, kaybolanlar veya başka ülkelere göç etmiş olanlar da bu rakamlara dahil edilmektedir. Tehcir sırasında ölen Ermeni sayısı, bazı kaynaklarda, bizzat Ermeni delegasyonunun Paris Barış

da, I. Dünya Savaşı yıllarında (cephede süren savaşlarda asker olarak görev yapanlar dışında) Anadolu'da Müslüman / Türk unsurdan da Ermeni kayıpları ile karşılaştırılabilir, hatta belki daha büyük bir oranda can kaybının sözkonusu olmasıdır. Tehcir uygulaması 1916 yılı Ekim ayında durdurulmuştur.

1915 Tehciri ve bu dönemde mağdur olan[49] Ermeniler'in önemli bir bölümünün Amerika Birleşik Devletleri'ne, daha az bir kısmının Avrupa'ya göçü sonucunda, Anadolu'da yaşananları sadece bir taraftan dinleyen ve bir tür Hıristiyan dayanışması çerçevesinde Ermeniler'e yakınlık duyan, onlara yardım için çeşitli yardım fonlarına destek veren Batı ülkeleri kamuoylarında, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda Türk aleyhtarlığı belirgin bir ölçüde artmıştır.[50]

I. Dünya Savaşı sırası ve hemen sonrasında, gerek Bolşevik Devrimi'nin ardından bir süre bağımsızlığını kazanan Rus Ermenistanı içerisinde gerekse Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, bölgede yaşayan diğer etnik / dini unsurlar gibi, savaş şartları nedeniyle açlık sıkıntısı ve salgın hastalıklarla mücadele ediyorlardı. Bu nedenle, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yardım kuruluşları ve bu ülke Hükümeti'nin ayırdığı bazı fon ve malzemeler, Türkiye ve Gürcistan üzerinden bölgeye ulaştırılmaya çalışılıyordu. Bu dönemde kısa bir süre Rusya'dan bağımsızlığını kazanan Rus Ermenistanı'nda iktidarı ellerinde bulunduran Menşevik / Taşnak hükümetleri, gerek Bolşevik Rusya'ya gerekse Osmanlı / Ankara hükümetlerine karşı İngilizler tarafından destekleniyor ve yönlendiriliyorlardı.

1919 yılı Ocak ayında Paris Barış Konferansı toplandığında, Ermeniler de Paris'te, Aretis Aharonin tarafından temsil edilen ve 1918 tarihinde kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti, Bogos Nubar Paşa liderliğindeki

---

Konferansı sırasında İtilaf Devletleri temsilcilerine sundukları rakamlardan bile yüksek olarak gösterilmektedir.

[49] Bilindiği gibi, bu "mağdur olma" günümüzde Ermeniler'in soykırım iddialarına ve Türkiye'yi yakından ilgilendiren ciddi bir tartışmaya kaynaklık etmektedir. Konuya ilişkin olarak oldukça gerçekçi ve adil olduğunu düşündüğüm bir değerlendirme için bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu*.., s.30 vd., özellikle s.48-55.

[50] Türkiye'de "Ermeni Tehciri"nin yapıldığı dönemi de kapsayan, 27 Kasım 1913 - Şubat 1916 tarihleri arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Henry Morgenthau, Türk-karşıtı kimliği ile öne çıkmıştır. Tehcir sırasında olayları oldukça tek yönlü bir biçimde Amerika Birleşik Devletleri'ne aktaran, 1919 yılında konuya ilişkin olarak yayınladığı kitapta, Doğu Anadolu'daki misyonerlerden ve Ermeniler'den sağladığı bilgiler çerçevesinde 1915 olaylarını anlatan Büyükelçi'nin bu çabaları, Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda Türkiye aleyhtarlığının artışında önemli bir rol oynamıştır.

Ermeni Ulusal Birliği ve diğer bazı küçük gruplar olarak "Büyük Ermenistan" için kulis yapmaya başlamışlardı.[51] Ermeniler, Rus Ermenistanı olarak gördükleri Erivan, Gümrü ve Kars'ın yanında Doğu Anadolu'da Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput (Elazığ), Sivas, Erzurum ve (bu dönemden önce pek üzerinde durmadıkları) Trabzon bölgelerinin ve ilaveten Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket (Osmaniye), Adana ve Antakya yörelerinin kendilerine bırakılmasını talep ediyorlardı. Buna ilaveten, Ermeniler'in İstanbul Hükümeti'nden 1915 olaylarında uğradıkları zararlar için de tazminat talepleri sözkonusuydu.

Ayrıca Ermeniler, Mondros Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletleri'nin işgal kuvvetleri ile sıkı işbirliği yapmışlardır. Özellikle İngilizler'in inisiyatifi ile, "Ermeni kırımından suçlu olanlar"ın cezalandırılması gerekçesiyle ve aslında siyaseten daha çok işgale karşı direnen unsurların (ki bunlar çoğunlukla İttihat ve Terakki geleneğinden gelen kişiler oluyordu) etkisizleştirilmesi amacıyla, bunlara karşı İngilizler ile işbirliği yapan ve o sıralarda iktidarda bulunan Hürriyet ve İtilaf taraftarları ile birlikte bir tutuklama ve sürgün kampanyası geliştiğinde, Ermeniler de bu süreçte şikayetçi, şahit, yer gösterici vb. roller ile ön saflarda yer alıyorlardı.[52]

---

[51] Ermeniler'in toplantı yetkililerine sundukları ve Venizelos'un da atıfta bulunduğu sayılara göre, savaş öncesinde 2.100.000 olan Osmanlı Ermenileri'nin sayısı savaş sonrasında Suriye dahil 1.260.000 olmuştu. Böylece, 1915 Tehciri sırasındaki kayıplar için, İstanbul ve İzmir illerinden kayıp gözükmezken toplam kayıp sayısı 840.000 olarak verilmektedir; bkz: Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.46. Osmanlı Ermenileri'nin devlet kurmak açısından genel olarak nüfuslarını ve 1915 Tehciri ile uğradıkları kayıpları yüksek gösterme eğilimi içerisinde oldukları hatırlandığında (ki Yunanlı yazar Pallis'in de sayıları değerlendirirken Ermeniler tarafından verilmiş olmalarından dolayı doğru olmadıklarını belirttiği) bu toplam nüfus ve kayıp miktarlarının, bu açıdan resmen ortaya atılmış iddia olarak en yüksek değeri temsil ettiği söylenebilir.

[52] Bkz: Şimşir, *Malta Sürgünleri..*, *passim.* İngilizler'in yönlendirmesiyle gelişen bu türden bir davada, 8 Nisan 1919 tarihinde, 1915 olayları sırasında merkezden gelen bir tehcir emrini uygulaması nedeniyle idamına karar verilen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in 10 Nisan günü Beyazıt meydanında asılarak idam edilmesinin ardından cenazesinin kaldırılması sırasında ortaya çıkan geniş destekten endişelenen ve İstanbul hapishanelerinden firarları değerlendiren İngilizler, mahkemeleri bir süre daha devam ettirmekle beraber, idamların sürmesi yerine sürgün fikrine yönelmişlerdir. Sürgünleri de gönderildikleri yerde, Malta'da yargılamaya çalışmışlardır. 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması'nın VII. Bölümü'nde yer alan 226-230 sayılı maddeler çerçevesinde, Türk savaş suçluları İtilaf Devletleri'nin askeri mahkemelerinde yargılanacaklardı (*ibid.*, s.87 vd.).

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, 18 Ocak 1919 - 16 Ocak 1920 tarihleri arasında toplanan Paris Barış Konferansı kapsamında Ermenistan konusunda kararsız bir tutum izlemiştir. Gönlünün Ermeniler'den yana olduğu kesin olmakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, Osmanlı Devleti'nin bütününü Amerika Birleşik Devletleri *manda*sı altında toplamak türünden önerilere bu tercihin yaratacağı maliyeti düşünerek pek sıcak bakmazken, onun aklında olan kurulacak Ermeni Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri *manda*sı altına konulması fikri ise, çeşitli nedenlerle Başkan'ın çevresinde yer alan kişi ya da kuruluşlar tarafından pek fazla destek bulmamıştır.

Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı resmi düzeyde sona erdikten sonra, İngiltere, Fransa ve İtalya Üçler Konferansı'na devam etmişlerdir. Bu toplantılar sırasında konuya ilişkin olarak 16 Şubat 1920 tarihinde Londra'da yapılan görüşmelerde, "Yeni Ermenistan" için, Kafkas Ermenistanı'na ilaveten "Doğu Anadolu'da Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput (Elazığ), Sivas ve Erzurum'un ilavesinin yeterli mi olacağı, yoksa Trabzon, Çukurova ve Antakya bölgelerini de kapsayan bir "Büyük Ermenistan"ın mı oluşturulacağı tartışılmıştır. Ayrıca, bu devletin güvenliği konusunda Amerika Birleşik Devletleri *manda*sının Amerika Birleşik Devletleri tarafından kabul edilmemiş olması dolayısıyla, Milletler Cemiyeti'nin konuya ilişkin muhtemel rolü üzerinde durulmuştur.[53]

22 Nisan 1920 San Remo'da yapılan toplantıda[54] Ermeni Temsilcisi Bogos Nubar Paşa'ya bir "Büyük Ermenistan"ı ayakta tutabilecek imkanları olup olmadığı, özellikle de Erzurum'da duruma hakim olup olamayacakları sorulmuş, Mustafa Kemal'e bağlı kuvvetleri küçümseyen Ermeni temsilcisi, kendi güçlerinin sözü edilen toprakları savunabilecek kapasitede olduğunu iddia ederek "Büyük Ermenistan"ı ne pahasına olursa olsun istediklerini ortaya koymaya çalışmıştır.[55]

Ermeni sorunundan sıkılan İngiliz Başbakanı Lloyd George, 23 Nisan 1920 tarihinde San Remo'daki toplantıda, Ermeniler'in Erivan Ermenistanı dışında bir toprak almasının gerekli olmadığını savunma noktasına kadar gelmiştir.[56] Sonuçta, konuyu yeniden Amerika Birleşik Devletleri'nin inisiyatifine bırakmak isteyen İngiltere Başbakanı, Amerika Birleşik Devletleri'nin bunu kabul etmemesi halinde de Başkan'dan, oluşacak Erme-

---

[53] Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.24-29. Genel olarak bu toplantı ve ele alınan diğer konular için bkz: Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.147-167.

[54] Bu toplantıya, toplantıda ele alınan konulara ilişkin genel olarak bkz: Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.171-183.

[55] Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.519-521.

[56] Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.541-542.

ni Devleti'nin sınırlarını saptamasını istemiş ve bu görüş diğer üyelerce de onaylanmıştır.[57] Böylece Ermeni sorunu konusunda Sevr Antlaşması'nda nasıl bir düzenlemenin ortaya çıkacağı belirlenmiş oluyordu.

3) I. Dünya Savaşı'na Katılış [Kaçınılmaz mıydı ?] ve Savaş

a) İttihat ve Terakki Yönetimi'nin Bakış Açısı

İttihat ve Terakki liderlerinin Almanya'ya yönelmeleri yukarıda ele alınan çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından gelmiştir. Yukarıda ifade edilen gelişmeler neticesinde savaş öncesinde giderek belirginleşen Osmanlı ve Alman İmparatorlukları arası bu yakınlaşmayı destekleyen çeşitli etkenler sözkonusuydu.

Artık belirginleşen İngiliz / Fransız / Rus ittifakına karşı Avusturya-Macaristan ve Osmanlı ile ittifak yapan ve "iki cephede birden" savaşacak olan Almanya, bu stratejik konumlanma çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin elindeki Boğazlar'ın denetimi yoluyla İtilaf Devletleri arasındaki irtibatı kesmek istiyordu.

Yine, İttihat ve Terakki üyeleri arasında yaygın bulunan Türkçü / Turancı eğilimler çerçevesinde, Rusya'nın cephe gerisindeki Müslüman - Türk unsurlar harekete geçirilerek Rusya cephe gerisinden vurulabilir ve böylece Almanya'nın doğu cephesi üzerindeki baskı azaltılabilirdi. Gerçekten de bu yıllarda, Pan-Slavizm'e karşı mücadele veren Kırım ya da Kazan Tatarları, Azeriler, Başkırtlar açısından, Pan-İslamizm ile Pan-Türkizm iç içe geçmiş, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden destek arayan bu coğrafyada özellikle Enver Paşa'nın ünü oldukça artmıştır. Ayrıca, Osmanlı Halifesi'nin Müslümanlar üzerindeki etkisi, özellikle de çok sayıda Müslüman'ın yaşadığı İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da kullanılarak Britanya İmparatorluğu güç durumda bırakılabilirdi.

Bunun yanında, özellikle İttihat ve Terakki'nin askeri kanadı için Almanya uzun bir süredir işbirliği yapılan bir ortaktı. Enver Paşa ve arkadaşları da, Osmanlı ve Prusya / Alman orduları arasında, geçmişi XIX. Yüzyıla, Tanzimat'a dayanan bu işbirliği ortamında yetişmişlerdi.[58]

---

[57] Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.546-550, 566-567.

[58] Özellikle de II. Abdülhamit döneminde, 1882 yılında Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne askeri danışman olarak gelenler arasında Von der Goltz [Paşa] bu kadrola-

Öte yandan, ülkede bir "milli ekonomi" düşüncesini yerleştirmeye çalışan, daha çok Müslüman-olmayan azınlıkların elinde bulunan ekonomik ve ticari faaliyetleri "millileştirme" düşüncesinde olan İttihat ve Terakki Hükümeti, kapitülasyonları bu anlayışının önündeki en önemli engel olarak görüyor, bu açıdan Almanlar ise, Osmanlı Devleti'ne yönelik kapitülasyon ayrıcalıkları konusunda İngiltere ve Fransa kadar baskıcı gözükmüyorlardı. Bu da taraflar arasındaki yakınlığın bir başka boyutuydu. Bununla birlikte, durumun gerçekte tam da böyle olmadığı söylenebilir. Nitekim, 2 Ağustos 1914 tarihinde taraflar arasındaki gizli anlaşmanın imzalanması sonrasında, Osmanlı Devleti daha fiilen savaşa katılmadan, 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonları tek taraflı olarak yürürlükten kaldırdığını ilan ettiğinde, İtilaf Devletleri ile birlikte Almanya da buna karşı çıkmış, ancak sonradan gerçekleştirilen temaslar sonrasında tepkisi azaltılabilmiştir.

Ayrıca, özellikle Osmanlı Devleti'nin Türk nüfusunun yoğun bulunduğu Balkan toprakları ve Kafkasya / Türkistan coğrafyası ile ilgilenen Enver Paşa ve arkadaşları açısından en önemli rakip, Almanya'nın da rakibi olan Rusya'dı. İşte bu gibi etkenler, tarafların I. Dünya Savaşı'na giden yolda giderek birbirlerine yakınlaşmalarına neden oluyordu.

Almanya'ya bu yöneliş, İttihat ve Terakki içindeki askeri kanadın ülke yönetiminde etkisinin artması ile daha da belirginleşmiştir. Giderek kutuplaşan dünyada oluşan güç merkezlerinin dışında kalmanın yanlış olduğunu düşünen İttihat ve Terakki liderliği, özellikle de Enver Paşa ve yakın çevresi, bundan sonra artık yüzünü belirgin bir biçimde Almanya'ya dönecektir. İttihat ve Terakki'nin askeri kanat liderlerinden Enver Paşa'nın yönlendirdiği Osmanlı Hükümeti, Alman - Rus savaşı başladıktan bir gün sonra, İstanbul ve Berlin arasında imzalanan bir gizli anlaşma çerçevesinde Almanya safında yer alıyordu.

b) Almanya ile Anlaşma ve Tarafsızlık İkileminde Enver Paşa ve Arkadaşları Osmanlı Devleti'nin Yolunu Çiziyor

Aslında görüşmeler 27 Temmuz 1914'te İstanbul'da başlamıştı.[59] Osmanlı Devleti ile Almanya arasında, 2 Ağustos 1914'te, Sadrazam Sait

---

rın yetiştiği ortamı belirleme açısından özel bir öneme sahiptir. 1908 sonrası askeri eğitimde Almanlar'ın rolü için bkz: Trumpener, "Almanya ve Osmanlı..,", s.142-150; Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.15-19.

[59] Bu girişimin başlangıcı için bkz: Bilsel, *Lozan...*, C. 1, s.149-154.

Halim Paşa ve Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim arasında imzalanan[60] Osmanlı - Alman İttifak Anlaşması'na göre, Osmanlı Devleti ve Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasındaki bir anlaşmazlıkta, tam tarafsızlıklarını koruyacaklardı. Ancak, kritik 2. Madde çerçevesinde, bu çatışma sonuçta bir Alman - Rus savaşına dönüşürse (ki ittifak anlaşması imzalandığında dönüşmüştü),[61] Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa katılacaktı. Buna karşılık, 4. Madde çerçevesinde de, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ihlal edilirse, Almanya Osmanlı Devleti'ne yardım edecekti. Ayrıca, anlaşmanın 3. Maddesi çerçevesinde, Osmanlı ordusu içerisinde görev yapan Alman subaylara önemli yetkilerin tanınması sözkonusuydu. Osmanlı Devleti anlaşmanın imzalandığı gün "Umumi Seferberlik" ilan etmiştir.

Aslında daha Osmanlı - Alman İttifak Anlaşması imzalanırken Alman - Rus savaşı başlamış olduğundan, anlaşma gereği Osmanlı Devleti Almanya yanında savaşa girmek durumundaydı. Burada ilginç olan nokta, Osmanlı Hükümeti'nin 3 Ağustos 1914 tarihinde, yani bu gizli anlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra savaşta "silahlı tarafsızlık" anlamına gelen

---

[60] Anlaşma metni için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.630-632; Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.154. İlk başta Berlin'deki Osmanlı Devleti Büyükelçisi'nden bile gizli tutulan anlaşma bütün Hükümet üyeleri tarafından da tam anlamıyla bilinmiyordu. Bu konuda yeterli bilgisi bulunanlar, Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa ve Meclis Başkanı Halil Bey idi. Donanma Bakanı Cemal Paşa ve Maliye Bakanı Cavit Bey gibi bazı Hükümet üyelerinin anlaşmadan ancak imzalanmasının ardından haberleri olmuştu. Bununla birlikte, Talat Paşa'nın anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre önce, konuya ilişkin olarak somut bir haber vermemekle birlikte, genel anlamda Cemal Paşa'nın görüşünü aldığı anlaşılmaktadır (Cemal Paşa, *Hatıralar..*, s.142-146). Almanya'ya yönelik olarak en mesafeli üyelerden Maliye Bakanı Cavit Bey'in sürece ilişkin eleştirileri için bkz: Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: II, s.522-527.

[61] Anlaşmayı 2 Ağustos günü imzalayanların, 1 Ağustos akşamı başlayan Almanya-Rusya savaşından haberleri olup olmadığı net bir biçimde anlaşılamamaktadır. Bu türden anlaşmaların metinlerinin mutlaka birkaç gün önceden hazırlandıkları ve üzerinde görüşmeler yapıldığı düşünüldüğünde, sözkonusu 2. Maddenin de 1 Ağustos'tan önceki bir gün kaleme alındığı söylenebilir. Bu anlamda, imza günü ya (düşük bir ihtimal olmakla beraber) Osmanlı Devleti yetkililerinin savaşın başladığından haberleri yoktu, ya durumu farketmekle beraber daha önce verilen söz çerçevesinde hareket etmeyi uygun görmüşlerdi (kanımca bu durumda da metnin dilinde bir değişiklik gerekirdi), ya da (en vahim ihtimal olarak) Türk tarafında az sayıda kişi tarafından kotarılan, Türk tarafından hiçbir diplomatın değerlendirmesinden geçmemiş olan bu metinde bu durum farkedilememişti.

bir açıklama yapmış olmasıdır.[62] Çünkü, sözkonusu anlaşma imzalanırken, Hükümet içerisinden Sadrazam Sait Halim Paşa, Savaş Bakanı Enver Paşa ve İçişleri Bakanı Talat Bey dışında durumu bilen olmamıştır. Anlaşmanın maddeleri ortaya çıkınca, diğer Hükümet üyeleri, özellikle de Maliye Bakanı Cavit Bey ve ona yakın olan üyeler şiddetli bir muhalefet göstermişler ve bu kararın çıkmasını sağlamışlardır. Bu karar çerçevesinde, sözkonusu anlaşmaya ilişkin olarak Almanya'ya, aralarında Bulgaristan'ın yandaşlığı ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadan savaşa girilmeyeceği, kapitülasyonların kaldırılması ve savaştan sonra diğer devletlere kabul ettirilmesi, savaşın kazanılması durumunda bazı avantajlardan yararlanma taleplerinin de yer aldığı bir dizi değişiklik önerisi teklifi hazırlanmıştır.[63]

Ordunun doğrudan siyaset ile ilgilenmeyen subay kadrosu, hemen savaşa katılmak yerine gerektiğinde ve en azından 5-6 ay sonra katılmak taraftarı iken, Enver ve Talat paşalar, yukarıdaki düşünceleri çerçevesinde hemen savaşa katılmak gerektiği kanısındaydılar. Tahmin edilebileceği gibi, Türkiye'deki Alman askeri danışmanlarının başkanı konumunda olan General Liman von Sanders de bu grubun arkasındaydı.[64] Bununla birlikte, ilk başlarda oldukça başarılı sonuçlar alan Almanya, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi konusunda pek fazla ısrarcı değildir. Fakat, 24 Ağustos - 13 Eylül tarihleri arasında gerçekleşen Marne savaşında Fransızlar'ın Almanlar'ın hızlı ileri harekatını durdurmaları, Alman İmparatorluğu'nun

---

[62] Hükümet bu karara gerekçe olarak, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın belirsiz durumlarını göstermiş, katılmak için geniş çaplı bir Alman askeri yardımına ihtiyaç duyduğunu açıklamış, ayrıca Almanya'dan savaş sonrasında kapitülasyonların kaldırılmasında da yardım sözü istemiştir (Ülman, *Birinci Dünya..*, s.218).

[63] Bkz: Belen, *XX. Yüzyılda..*, s.196. Almanya Hükümeti, 6 Ağustos 1914 tarihinde, istenenlere olumlu sayılabilecek, fakat oldukça gevşek ifadeler ile, kanımca hukuki açıdan bir değer taşıdığı tartışmalı bir cevap vermiştir (Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.160). Sözkonusu anlaşmaya ilişkin olarak yeni Osmanlı talepleri çerçevesinde, 28 Eylül 1916 ve 11 Kasım 1917 tarihlerinde de taraflar arasında (hukuki açıdan bağlayıcılıkları tartışmalı sayılabilecek) yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerdeki en ilginç noktalardan birisi, Osmanlı tarafının kapitülasyonların ilgası için ısrarla Almanya'nın desteğini sağlamaya çalışmasıdır. Bu değişiklikler için bkz: *ibid.*, s.160-161.

[64] Sonradan bu grubu destekleyecek olan Cemal Paşa'nın başlangıçta, yani kendisinin de sonradan haberi olan anlaşmanın yeni imzalandığı sırada durumdan çok hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır (Cemal Paşa, *Hatıralar..*, s.142 vd.). Ayrıca, kendisinin Enver ve Talat paşalar grubuna katılacağı Ekim ayı başlarına kadar "tarafsızlık" düşüncesinde olduğunu, 11 Ekim 1914 günü yapılan bir toplantıda "... o zamana kadar tarafsızlık fikrinin en hararetli müdafii olmak itibariyle ben söz aldım ..." diyerek doğrulamaktadır (*ibid.*, s.174).

(en azından Batı Cephesi'nde) kolay ve çabuk bir zafer elde edemeyeceğini göstermiştir. İşte Almanya, bu dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi konusunda daha ısrarcı olmaya başlamıştır.

Burada ilginç olan, Almanya'nın o dönemdeki İstanbul Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim bile başlangıçta, Osmanlı Devleti'nin ordusunun ve maliyesinin savaşa hazırlanması için biraz daha zamana ihtiyaç olduğu kanısındaydı.[65] Aslında, I. Dünya Savaşı çerçevesinde Almanya ile Rusya arasındaki savaş başladıktan, bir başka deyişle 2 Ağustos Osmanlı - Alman İttifak Anlaşması imzalandıktan sonra da, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri temsilcileri ile temasları sürdürmüştür.

Ilımlı bir kişilik olan Sadrazam Sait Halim Paşa'nın konuya ilişkin tereddütlü durumuna ilaveten, Osmanlı Hükümeti'nin bazı üyeleri, İttihat ve Terakki'nin Almanya'ya yakın olmayan kanadını temsil eden Cavit Bey'in sözcülüğünde, Osmanlı Devleti'nin savaşta tarafsız kalması gerektiği görüşündeydiler. Bu anlayış çerçevesinde İtilaf Devletleri temsilcileri ile, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar'dan sivil geçişleri sınırlamaması kaydıyla ülkenin toprak bütünlüğü konusunda güvence sağlanması, bazı Ege Adaları'nın Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi, hatta o sıralarda Almanya ve Avusturya'nın kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettiği duyulunca, bazı düzenlemeler kaydıyla bu durumu da kabul edebilecekleri beyanı temelinde görüşmeler sürmüştür.[66]

Bu görüşmelerde İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girecekse de mümkün olduğunca geç girmesini arzulayan Rusya'nın Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov'un 16 Ağustos 1914 tarihinde İngiltere ve Fransa nezdinde başlattığı bir girişim sonucunda, 30 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne tarafsızlığını savaş boyunca sürdürmesine karşılık toprak bütünlüğünü garanti etme temelinde bir anlaşma teklif etmişler, 2 Ağustos'ta Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzalamış olan Osmanlı Hükümeti'nin (özellikle gecikmeden Almanya yanında savaşa girilmesi yanlısı üst düzey subayların yönlendirmesiyle), yaklaşık bir ay kadar önce Cemal Paşa tarafından Fransa'ya teklif edilen ve kabul edilmeyen teklife önemli ölçüde benzeyen bu teklifi kabul etmek için, bazı Ege Adaları'nın Osmanlı

[65] Fakat bu görüşünü Berlin'e kabul ettiremedi. Trumpener, "Almanya ve Osmanlı..,", s.145. Alman Büyükelçisi konuya ülkesi açısından bakıyor, bu durumdaki Osmanlı Devleti'nin savaşta Almanya'ya bir kazanç değil ek bazı sorumluluklar getireceği endişesiyle bu görüşü savunuyordu.

[66] Bu konuda bkz: *Sovyet Devlet Arşivi...*, s.93-122.

Devleti'ne geri verilmesi, kapitülasyonların kaldırılmasının kabulü gibi taleplerde bulunması üzerine[67] anlaşmadan uzaklaşılmıştır.[68]

Sonuçta, gerek İtilaf Devletleri'nin yukarıda da değinildiği üzere, özellikle de İngiliz Kralı ile Rus Çarı, 1908 yılı Haziran ayında Reval'de buluşarak Osmanlı Devleti'nin kaderini ele aldıklarında, Rusya'nın bu konudaki taleplerinin karşılanması konusunda genel düzeyde bir anlaşmaya vardıklarından ve Osmanlı Devleti hakkında zaman zaman açıkça ortaya çıkan şüphe uyandırıcı bazı görüş ve düşünceleri Osmanlı yöneticileri tarafından da kolayca görülebilmeye başlandığından, gerekse İttihat ve Terakki güdümlü Osmanlı Hükümeti içerisinde yer alan Savaş Bakanı Enver Paşa ve arkadaşlarının Almanya'ya yakın duran tutumu ve bu çerçevede zaten sözkonusu ülke ile yukarıda değinilen 2 Ağustos 1914 tarihli gizli anlaşmayı imzalamış olduklarından, İtilaf Devletleri ile tarafsızlık konumunun garanti edilmesi doğrultusundaki görüşmelerde olumlu bir noktaya varılamamıştır.

Buna karşılık, 2 Ağustos Anlaşması çerçevesinde, Osmanlı Devleti'ni kendi yanında savaşa sokmak isteyen Üçlü İttifak da bu yönde çaba sarfetmekteydi. Alman diplomasisi, Osmanlı Devleti'nin savaşa girme öncesinde Bulgaristan'dan bir saldırı gelmeyeceğine dair bir güvence talebini karşılamaya çalışıyordu. Bu çerçevede, Talat Paşa, Osmanlı Meclis Başkanı Halil Bey ile birlikte Sofya'ya gitmiş ve taraflar arasında gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda, 19 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında, Osmanlı - Bulgar İttifak ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.

Buna göre iki ülke birbirlerinin sınırlarını tanıyordu ve ortaklaşa olarak savaşa katılabilmek için gerekli önlemler alınırken Romanya'nın da ta-

---

[67] Aslında burada Rusya Osmanlı isteklerini karşılamaya daha yakındı. Ayrıca Limni Adası'nın Osmanlı Devleti'ne verilmesi de kabul ediliyordu. Buna karşılık, İngiltere ve Fransa, özellikle de kapitülasyonların kaldırılması konusunda Türk tarafının isteklerine daha soğuk yaklaşırken, Rusya teklifi de kabul etmiştir. Bir aşamada İngiltere de, adli hükümler dışındaki ekonomik ve mali hükümleri kabul eder bir noktaya gelirken, bu konuda daha yoğun itiraz Fransa tarafında olmuştur (Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde.., 2*, s.1112-1113). Aslında, bazı yorumlara göre de, özellikle İngiltere'nin, bu görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin savaşta tarafsız kalması üzerinde durmasının en temel nedeni, askeri hazırlıkların tamamlanması için zamana olan ihtiyaçtır. İngilizler, özellikle Hindistan'dan gelen birlikler Süveyş'ten geçene kadar Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemesini sağlamaya çalışmışlardır. Bir başka deyişle, İngiltere, Osmanlı Devleti ile gerçek ve uzun dönemli bir tarafsızlık anlaşması imzalamaktan çok zaman kazanmak niyet ve ihtiyacındaydı.

[68] Bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.172-174.

rafsızlığı sağlanacaktı. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti adına Romanya ile gerçekleştirilen görüşmelerde, Bulgaristan'ın savaşa girmesi halinde bu ülkenin tarafsız kalacağına dair bir anlaşmaya varılamaması üzerine, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanmış olan anlaşma da geçerlilik kazanamamıştır.[69]

Bununla birlikte, Almanya ve müttefikleri, yukarıda da değinildiği gibi, özellikle de Fransızlar ile girişilen Marne savaşının ardından, Batı cephesinde kendi yüklerinin biraz olsun azalması, özellikle Boğazlar'ın İtilaf Devletleri'nin kullanımına kapatılarak İngiltere ve Fransa'nın Rusya ile bağının kesilmesi konusundaki ısrarları nedeniyle, 2 Ağustos 1914 Anlaşması uyarınca Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılması yolundaki baskılarını artırdılar.[70] Almanya, Osmanlı Hükümeti'nin 3 Ağustos 1914 tarihindeki tarafsızlık ilanında savaşa katılmama nedeni olarak gösterdiği askeri yardım ihtiyacı gerekçesini etkisiz kılabilmek, bu yolla savaşa Üçlü İttifak yanında katılma yanlısı olan Enver Paşa ve arkadaşlarının elini güçlendirebilmek için, 11 Ekim 1914 tarihinde savaşa katılması halinde Osmanlı Devleti'ne geniş çaplı bir askeri yardım vaadinde bulunuyordu.[71]

Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti, Enver Paşa ve arkadaşlarının inisiyatifi ile İstanbul ve Berlin arasında, 2 Ağustos 1914 Anlaşması çerçevesinde, 1914 yılı Kasım ayı başlarında bir taraf olarak I. Dünya Savaşı'na katılıyordu. Bu katılma süreci konuya ilişkin tartışmalara neden olacak bir biçimde gelişmiştir.

c) Savaşa Katılma Süreci

Bu sıralarda İngiltere Hükümeti, kendisine ısmarlanmış ve bedellerinin büyük bir kısmı ödenmiş olan "Reşadiye" ve "Sultan Osman" savaş gemilerini Osmanlı Devleti'ne teslim etmiyor,[72] bir anlamda "el koyuyor-

---

[69] Bulgaristan I. Dünya Savaşı'na ancak, Almanya'nın girişimleri sonucunda Osmanlı Devleti'nin iki ülke arasındaki sınırda Bulgaristan lehine bazı toprak düzenlemelerini kabul ederek Meriç Nehri'nin yeni sınır olmasını onaylaması sonucunda, 3 Eylül 1915 tarihinde Sofya'da taraflar arasında Osmanlı - Bulgar Hudut Düzeltme Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 12 Ekim 1915 tarihinde katılmıştır (Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.52-53).

[70] Bu konuda bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 1, s.168-171.

[71] Bkz: Cemal Paşa, *Hatıralar*.., s.173.

[72] Sonradan, konunun nihai çözümünün Lozan Barış Konferansı'ndaki "Parasal Hükümler"e ilişkin görüşmeler çerçevesinde ele alınarak muhasebeleştirildiği anlaşılmaktadır (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.113-114, Madde: 58).

du".[73] 1 Ağustos 1914 tarihinde fiilen alınan bu karar, 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla resmen iletilmiştir.[74]

Bu sıralarda, Akdeniz'de seyir halindeyken İngiliz savaş gemileri tarafından sıkıştırılan iki Alman savaş gemisi Çanakkale'ye sığınmıştır. Bu ortamda Osmanlı Yönetimi,[75] 11 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale'den giriş yapan Alman savaş gemileri olan *Goeben* ve *Breslau* gemilerini ülkeye getirmiş[76] ve 18 Ağustos'ta şekli anlamdaki[77] satın alma işlemlerini tamamlayarak "Yavuz" ve "Midilli" adlarıyla 16 Ağustos 1914 tarihinde ülke donanmasına katılmalarını sağlamıştır. İtilaf Devletleri buna tepki göstermişler, savaş gemilerini Çanakkale önlerine göndermişlerdir.

---

[73] Aslında, uluslararası hukuka göre gemiler Osmanlı Hükümeti'nin malıydı ve barış ortamında bu gemilere el konulmasının uluslararası hukuk kurallarıyla bağdaşması mümkün değildi. Fakat, Osmanlı Hükümeti'nin Almanya ile ittifak yapması halinde bu gemilerin kendilerine karşı etkin bir silah olarak kullanılabileceğinden endişe eden İngiltere Hükümeti, bu uygulamayı bir siyasi karar çerçevesinde bir oldu-bitti olarak gerçekleştirmiştir. İngilizler bu aşamada, Osmanlı Devleti ile Almanya'nın giderek yakınlaştığını farketmekle beraber, 2 Ağustos 1914 tarihinde imzaladıkları gizli ittifak anlaşmasından haberdar değillerdi ve haberdar olmaları muhtemelen ancak Osmanlı Devleti doğrudan savaşa katıldıktan sonra olmuştur. Sözkonusu gemilerin sipariş aşamasından karşılaşılan mali sorunlara, bu siparişin rakip ülkelerde yarattığı etkiden ortaya çıkan dramatik sona kadar, daha fazla bilgi için, konuya ilişkin detaylı bir araştırma olarak bkz: Güvenç, *I. Dünya Savaşı 'na..*, özellikle s.37 vd. Bu konuya ilişkin olarak Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunun tutumu konusunda bkz: Erol, *Birinci Dünya..*, s.38-45.

[74] Güvenç, *I. Dünya Savaşı 'na..*, s.2.

[75] Burada Enver Paşa'nın Osmanlı yönetimi adına önemli ölçüde inisiyatif kullandığı anlaşılmaktadır (Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: II, s.534-536; Belen, *XX. Yüzyılda..*, s.198).

[76] Aslında dönemin kuralları çerçevesinde, bu iki geminin de silahtan arındırılarak Osmanlı Devleti tarafından teslim alınması gerekiyordu. Gerek İtilaf Devletleri'nden gerekse Hükümet'in Almanya yanlısı olmayan ve gemilere Türk karasularına giriş izni verilmesinden haberi olmayan üyelerinden gelen baskılar sonucunda, bir ara Alman savaş gemilerinin silahlarının tesliminin sağlanması yönünde bir girişim sözkonusu olduysa da, gerek Almanya'nın konuya ilişkin olarak gösterdiği sert tepki gerekse Enver Paşa'nın girişimleri sonucunda bu uygulamadan vazgeçilmiş, gemilerin "satın alınmış" gösterilmesi çözümüne yönelinmiştir (Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: II, s.537-538).

[77] Çünkü, gerçek anlamdaki bir satış için Alman Parlamentosu'nun onayı gerekiyordu ki bu türden bir süreç işletilmemişti. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin bu gemileri alacak parasının olmadığı da ortadaydı.

Tam bu sıralarda, 9 Eylül 1914 tarihinde Osmanlı Hükümeti, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan yabancıların kapitülasyon olarak adlandırılan tüm mali, iktisadi, adli ve idari ayrıcalıklarının kaldırıldığını ilgili taraflara ilan etmiş,[78] böylece Batılı ülkelerin hemen tümünde büyük bir şaşkınlık ve telaşa neden olmuştur. Taraflar arasında konuya ilişkin görüşme ve pazarlıklar bütün Eylül ayı boyunca sürmüştür.[79]

Taraflar arasında gerçekleştirilmiş olan anlaşmaya rağmen Osmanlı Devleti'ni kendi yanında savaşa sokmayı başaramayan Almanya, Eylül ayı başlarından itibaren Osmanlı Hükümeti'ni, istenilen silah ve cephanenin verilmeyeceği, kredilerin karşılanmayacağı, Alman subaylarının geri çağrılacağı, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yalnız bırakılacağı türünden tehditler yolu ile savaşa girme konusunda sıkıştırmaya başlamıştır.[80]

Bu arada, 4 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale ve İstanbul Boğazı kısmen deniz trafiğine kapatılarak ticari gemi geçişleri için yerel kılavuzlar eşliğinde bir "denetimli geçiş" uygulanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti 29 Eylül - 1 Ekim 1914 tarihleri arasında gerçekleştirilen düzenlemeler sonucunda Boğazlar'ı deniz trafiğine bütünüyle kapattığını ilan etmiştir.

---

[78] Konuya ilişkin olarak bkz: Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"*.., s.70-73. Böylece 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş ve de özellikle İttihat ve Terakki yönetimi döneminde yoğun bir biçimde Batılı ülkelere kabul ettirilmeye çalışılan bu durum, bu defa tek yanlı bir karar ile uygulamaya konuluyordu (bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı*.., s.13-14). Bu kararı açıklayan Osmanlı notası ve İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın bu kararı protestoları için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 2, s.65-67. Burada ilginç olan, daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın da bu protestolara katılmış olmasıdır. Daha sonra sürdürülen görüşmeler çerçevesinde Almanya konuya ilişkin olarak ikna edilmiştir. Bu konuda bkz: *infra.*, "a) İttihat ve Terakki Yönetimi'nin Bakış Açısı", "b) Almanya ile Anlaşma ve Tarafsızlık İkileminde Enver Paşa ve Arkadaşları Osmanlı Devleti'nin Yolunu Çiziyor"; "e) I. Dünya Savaşı ve Cepheler".

[79] *Uluslararası İlişkiler..,2*, s.469.

[80] Özgüldür, *Türk - Alman*.., s.28.

Bunun ardından da, Enver Paşa'nın inisiyatifi,[81] Cemal[82] ve Talat paşaların desteği ve Halil Bey'in de onayı ile, Alman Amirali Wilhelm Souchon komutasındaki savaş gemileri, 1914 yılı 28 Ekim'de Karadeniz'e açılarak 29/30 Ekim tarihinde Sivastopol, Odessa, Novorosisk gibi bazı limanları bombalamış ve savaş gemisi niteliğinde olmayan[83] bazı Rus gemilerini batırmıştır. Bunun üzerine, 2 Kasım 1914 tarihinde Rusya, 5 Kasım 1914 gecesi de İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti savaşa girmiş oluyordu. Sadrazam Sait Halim Paşa ve Maliye Bakanı Cavit Bey de dahil, birçok Hükümet üyesi bu duruma tepki gösterdiler ve aralarında Maliye Bakanı Cavit Bey'in de bulunduğu dördü istifa ettiler. Sadrazam Sait Halim Paşa son anda istifadan vazgeçti. 12 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti resmen savaş içerisindeydi.[84]

---

[81] Osmanlı Devleti'nin savaşa katılışı konusundaki tartışma ve senaryolar için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 1, s.178-182. Ekim ayı sonlarında Enver Paşa'nın Alman Kurmay Başkanı Bronzart von Schellendorf ile Rus donanmasına Karadeniz'de yapılacak baskın konusunda plan geliştirmesi sonucunda, Amiral Wilhelm Souchon, 22 Ekim 1914 tarihinde Alman Genelkurmayı'ndan Karadeniz'e çıkarak Rus donanmasına saldırması doğrultusunda bir emir almıştır. Enver Paşa, 25 Ekim 1914 tarihinde, kendi Hükümeti'nin kararlarına aykırı olarak, Almanlar'ın isteği doğrultusunda Alman Amirali Wilhelm Souchon'a kendi imzası ile Karadeniz'de manevra yapılması ve fırsat bulunduğunda Rus donanmasına saldırı gerçekleştirilmesi emri vermiştir (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde*.., s.93). Osmanlı Donanma Bakanı Cemal Paşa da, 24 Ekim 1914 tarihinde, Souchon'un emrindeki Türk gemi komutanlarına Alman Amirali'nin emirlerine uymaları talimatını yayınlamıştır (Cemal Paşa, *Hatıralar*.., s.175; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde*.., s.93). Yine bu sıralarda, 20 Ekim 1914 tarihinde, bir bakıma "savaşa girme planlarının meyvesi" olarak değerlendirilebilecek Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne borç para vermesi ile ilgili olarak gerçekleştirilen anlaşmanın altında da, Hükümet'ten Enver, Talat, Cemal paşalar ile Halil Bey'in imzaları bulunuyordu (Özgüldür, *Türk - Alman*.., s.29-31).

[82] Başlangıçta Alman Amirali Wilhelm Souchon komutasındaki savaş gemilerinin Karadeniz'e çıkmasına kesinlikle karşı çıkmış olan Cemal Paşa, yukarıda değinilen 11 Ekim 1914 toplantısı sonrasında, artık tarafsız kalınamayacağı düşüncesiyle savaşa katılmak gerektiği konusunda Enver ve Talat paşaları açıkça desteklemeye başlamıştır (Cemal Paşa, *Hatıralar*.., s.174-177).

[83] Rus istihbaratının bu harekattan haberdar olduğu ve donanmasını korunaklı limanlardan dışarı çıkarmadığı anlaşılmaktadır.

[84] Osmanlı Devleti'nin savaş-dışı, tarafsız konumda kalması mümkün müydü? Bu soru Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile ilgilenenlerce hep sorulmuştur. Tarihin deneysel bir bilim dalı olmaması nedeniyle net bir cevabı olamayan bu soru konusundaki bazı değerlendirmeler için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 1, s.184-193.

Savaş sırasında Almanya'nın, müttefiki Osmanlı Devleti'ne ekonomik ve askeri yardımı orta düzeyde kalmıştır. 1915 yılında Sırbistan'ın mağlubiyetine kadar taraflar arasında doğrudan ve güvenilir bir kara bağlantısı bulunmadığından, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ilk önemli yardım treninin gelmesi ancak 1916 yılı Ocak ayında gerçekleşmiştir. Bunun yanında, 2 Ağustos 1914 tarihli gizli anlaşmaya göre, Türkiye'de bulunan General Liman von Sanders ve askeri misyonu Osmanlı ordusunun genel yönetimi konusunda inisiyatif sahibi olacaklardı. Gerçekten de başta General Liman von Sanders olmak üzere Mareşal von der Goltz, General Erich von Falkenhayn ve daha alt rütbeli birçok Alman subayı çeşitli cephelerde çeşitli görevler aldılar. Bununla birlikte, Osmanlı ordusunun genel savaş stratejisinin temelde Enver Paşa ve arkadaşları tarafından belirlendiği söylenebilirdi.[85]

d) I. Dünya Savaşı ve Cepheler

Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak yanında savaşa katılmasının hemen ardından *Cihad-ı Mukaddes* ilan edilmiştir.[86] Bu eylemden amaçlanan, İtilaf Devletleri sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar'ın Osmanlı Devleti ve müttefikleri olan devletlere karşı savaşmalarını önlemekti. Özellikle de Mısır ve Hindistan Müslümanları'nın harekete geçirilebilmesi durumunda İngiltere'nin işinin oldukça zorlaşacağı düşünülüyordu. Oysa süreç tam aksi yönde gelişti. *Cihad-ı Mukaddes* ilanı İtilaf Devletleri bünyesinde bulunan Müslümanlar'ın ezici bir çoğunluğunu Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaktan alıkoyamadığı gibi, o sıralarda hukuken Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Araplar'ın tamamına yakın bir bölümü de İngilizler'in safına geçerek karşı cephede yer aldılar ve Osmanlı güçlerinin Orta Doğu coğrafyasında İngiliz güçleri karşısındaki yenilgisini hazırlayan en önemli faktörlerin başında geldiler. Dolayısıyla, İslam dini ortaklığı öğesi, Osmanlı Devleti'nin dış politikası açısından pek de önemli bir araç olamamıştı.

Osmanlı Devleti'nin savaş içerisinde ilk girişimi, Enver Paşa'nın Doğu'da Rusya üzerine yürüyerek, 1878'de bu ülkeye bırakılan toprakları ele geçirmek üzere bizzat yönettiği ve 125.000 kişilik ordunun (çoğu soğuk, eksik donanım, açlık, tifüs gibi nedenlerle) yaklaşık 60.000'inin kaybedildi-

---

[85] Trumpener, "Almanya ve Osmanlı..,", s.145-147.

[86] 11 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere ve Fransa'ya resmen savaş ilan ederken, aynı anda "Cihad-ı Ekber Hattı Hümayunu" ve de bir "Cihad-ı Mukaddes" ilan edilmiştir. İlgili metinler için bkz: Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..,* Cilt: II, s.568-573.

ği, askeri anlamda başarısızlıkla sonuçlanan, 20 Aralık 1914 - 14 Ocak 1915 tarihleri arasında sürmüş olan Sarıkamış harekatıdır.[87]

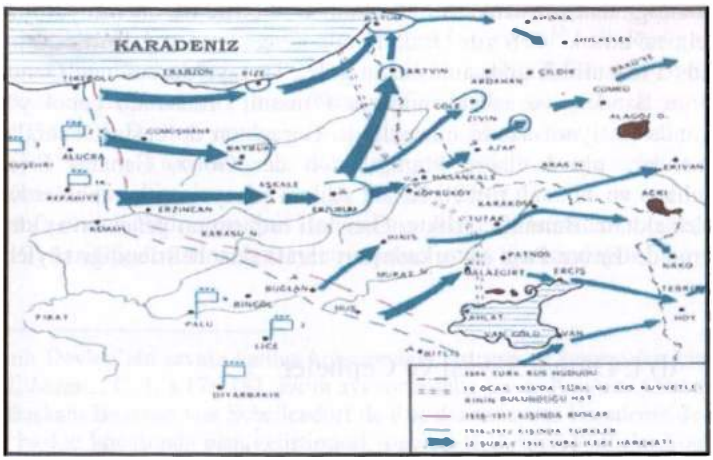

TH 2: I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Doğu Cephesi

Bunun ardından, Rusya ile girişilen mücadelede 1916 yılında Trabzon ve Erzurum dahil Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmı[88] Ruslar'ın eline geçmişti. Bölgedeki Rus ileri harekâtı, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu'nun 6-7 Ağustos'taki başarılı karşı harekâtıyla karşılanarak Muş ve Bitlis geri alınmış ve çatışmalar ancak 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk'ta, Bolşevikler'in iktidara geldiği Rusya ile Almanya arasında ateşkes imzalanması sonucunda, 1917 yılı 18 Aralık tarihinde gerçekleştirilen Erzincan Mütarekesi ile sona ermiştir.[89]

Öte yandan, Batı'da Osmanlı Devleti, 1914 yılı Eylül ayında, daha kendisi doğrudan savaş içerisinde yer almadan mayınların düzenlenmesi gerekçesiyle Çanakkale Boğazı'nı fiilen deniz trafiğine kapatmıştı. 1914 yılı

---

[87] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.267-283.

[88] 1915 ve 1916 yılları içerisinde Ruslar, Artvin, Van, Muş, Bitlis, Rize, Erzincan illerini ele geçirdiler.

[89] Bu gelişmeler ve 14 maddelik mütareke için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.283-302, 332-334; Uçarol, *Siyasi Tarih..*, s.474-475. Osmanlı Devleti bu anlaşmayı sadece Sovyet Rusya Hükümeti yerine merkezi Tiflis'te bulunan "Maverayı Kafkas Komiserliği" ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Komutanlığı ile imzalamıştır.

Kasım ayında Osmanlı Devleti doğrudan savaşa katılınca Boğazlar deniz trafiğine kesin olarak kapatıldı. Ayrıca, Çanakkale Boğazı'nın mayınlanması ve kıyı tahkimatı, Almanya'dan gelen askeri uzmanların da yardımlarıyla yeniden ele alındı.

Bu durum, özellikle savaş içerisinde İngiltere ve Fransa'nın askeri yardım malzemesi desteğine ihtiyaç duyan Rusya açısından büyük bir sıkıntı yaratmıştır. Konu 25 Kasım 1914 tarihinde İngiltere Savaş Kabinesi'nde ele alınmış, 2 Ocak 1915 tarihinde Kafkasya'daki Rus orduları Komutanı Grandük Nikola'dan yardım talebi gelmiştir. Kabine'de Savaş Bakanı olarak yer alan Lord Herbert Kitchener'e göre, Osmanlı Devleti Trakya'daki askerlerini Karadeniz yoluyla Kafkas cephesine sevkettiği için Boğazlar ele geçirilerek bu duruma engel olunmalıydı.[90]

19 Şubat 1915 tarihinde, İngiltere ve Fransa donanmaları, Boğazlar'dan geçerek Rusya ile irtibatı sağlamak için Çanakkale Boğazı'na saldırdıklarında, Osmanlı mevzileri, hem İngiltere ve Fransa'nın Rusya ile irtibatına engel olmak hem de doğrudan İstanbul'u tehdit eden bu girişimi durdurmak için büyük bir direniş göstermiştir. Belirli ölçüde bir mayın temizleme faaliyetinin ardından, İtilaf Devletleri donanması, 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan girmiş ve yaşanan yoğun çatışma içerisinde bazı gemilerini kaybederek geri çekilmiştir. Ardından, 25 Nisan 1915 tarihinde İtilaf Devletleri bu defa karaya asker çıkararak sonuca ulaşmaya çalıştılarsa da, donanmalarının Boğaz'dan rahatça geçmesini sağlamak için gerekli olan Osmanlı savunma mevzilerini yoketmeyi başaramamışlar ve çatışma 1916 yılı başlarına kadar sürecek bir mevzi savaşına dönüşmüştür.[91]

1916 yılı geldiğinde çatışmaların hemen hemen sona erdiği Çanakkale Savaşları'nda İtilaf Devletleri'ni mağlup eden, bu güçlü donanmanın Boğazlar'dan geçişine engel olan Osmanlı Devleti'nin (en azından müttefiki Almanya nezdindeki) prestiji önemli ölçüde artmış, bu durum 1916 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen Osmanlı - Alman Antlaşması'nda da yansımasını bulmuştur. Taraflar arasında eşitlik ilkesinin maddelere yansıdığı bu antlaşma çerçevesinde her iki taraf da, birbirinden ayrı barış yapmamayı taahhüt ediyor, 1856 Paris ile 1878 Berlin Antlaşması'nı ve kapitülasyonları yürürlükten kaldırıyordu.

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi, bunun ardından 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi ardından, Rus ordusunun Doğu Anadolu'da işgal etmiş olduğu bazı bölgelerden geri çekilmeye başla-

---

[90] Broad, *W. Churchill'in Siyasi..*, s.81-83.

[91] I. Dünya Savaşı içerisinde Çanakkale Savaşları konusunda bkz: Hart, *History of the..*, s.137-139, 160-182; Gülboy, *Birinci Dünya..*, s.158-170.

ması, Osmanlı Devleti için Doğu Anadolu ve Kafkasya'da bazı imkânlar yaratmıştır. Brest-Litovsk görüşmelerinde bir tıkanma ortaya çıkması üzerine, Osmanlı ordusu hem bölgedeki Ermeniler'in Müslüman halka yönelik olarak giriştikleri saldırıları önlemek hem de Doğu Anadolu'da Rusya'ya kaptırdığı toprakları geri almak üzere, 12 Şubat 1918 tarihinde Erzincan Mütarekesi ile belirlenen sınır hattını aşarak harekete geçmiştir. Gerçekleşen ileri harekâtın ardından, Almanya ile Sovyet Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın[92] taraflarından birisi olarak Osmanlı Devleti, Rusya'nın 1914 sonrasında işgal ettiği, aralarında Erzurum ve Trabzon'un da bulunduğu toprakları yeniden kazanıyor, ayrıca 4. Madde çerçevesinde, biraz kapalı ifadelerle de olsa, "Elviye-i Selâse" denilen Kars, Ardahan ve Batum'u da geri alarak Rusya ile 1877 sınırlarına geri dönme imkânını elde ediyordu.[93]

Aslında Osmanlı ordusu, bu anlaşma öncesinde 12 Şubat 1918 tarihinde giriştiği ileri harekât çerçevesinde 13 Şubat'ta Erzincan'ı kurtarmıştı. Anlaşmanın ardından, 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum'a giren Osmanlı ordusu, böylece I. Dünya Savaşı öncesindeki 1914 sınırlarına ulaşıyordu. Anlaşma gereği "1877 sınırı"na ulaşma hakkı olan Osmanlı ordusu, bu çerçevede 14 Nisan'da Batum'a, 25 Nisan'da da Kars'a girdi.[94] Yeni kurulan Sovyet Rusya Hükümeti, ülke sınırlarını 1914 zemininde korumak düşüncesindeydi Oysa, Sovyet Rusya'nın da kabul ettiği (etmek zorunda kaldığı) 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalandığı gün, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında akdedilen 15 maddelik bir "Ek Antlaşma"[95] ile, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki sınırın 1877-1878

---

[92] Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve özellikle 4. Maddesi ile Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiren 14 maddelik bu Barış Antlaşması metni için bkz: Erim, *Devletler Hukuku*.., s.503-509.

[93] Bu konuda bkz: Ahmad, "İttihad ve Terakki'nin..," s.299-302; Yerasimos, *Türk-Sovyet*.., s.43-49. Bu görüşmelere katılan Osmanlı heyetine başlangıçta Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa başkanlık ediyordu. 8 Ocak 1918 tarihinden itibaren heyete (orada bulunduğu zamanlarda) Talat Paşa başkanlık etmiştir. Brest-Litovsk'ta gerçekleştirilen Osmanlı - Sovyet görüşmeleri konusunda detaylı bilgi için bkz: Kurat, *Türkiye ve*.., s.352-385.

[94] Osmanlı ordusunun bu pek ciddi bir direnç ile karşılaşmadan sürdürdüğü ileri harekat için bkz: Kurat, *Türkiye ve*.., s.466-473.

[95] Bu anlaşma metni için bkz: Kurat, *Türkiye ve*.., s.652-658. Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na göre (Madde 4) Kars, Ardahan ve Batum'da *plebisit* düzenlenmesi gerekiyordu. Bu halkoylaması 1918 yılı Ağustos ayında yapılarak çok büyük bir oy çoğunluğu ile ilgili bölgelerin Osmanlı Devleti'ne katılması onaylanmış oldu. Başlangıçta bir tepki göstermeyen Sovyet Rusya, 15 Eylül'de Türk kuvvetlerinin

Osmanlı - Rus savaşı öncesindeki gibi olacağı [yani Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalacağı] ana anlaşmaya göre çok daha net bir biçimde onaylanmış, kararlaştırılmıştı (Madde 2).

Sovyet Rusya, daha sonradan bu anlaşmanın kendilerinin zor durumundan yararlanılarak ortaya konan ve kendilerinin de imzalamak zorunda kaldıkları haksız bir anlaşma olduğu gerekçesiyle, uygulanmasında çeşitli konularda önce İstanbul Hükümeti, ardından da Ankara Hükümeti ile bazı konularda anlaşmazlığa düşmüştür.

Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki anlaşmazlık konularından birisi de, İstanbul Hükümeti'nin Ekim Devrimi'nin ardından bağımsızlığını ilan eden Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyarak, Brest-Litovsk Barış Görüşmeleri sırasında, 9 Şubat 1918 tarihinde bu ülke ile bir "Barış ve Dostluk Anlaşması" imzalaması olmuştur.[96]

Ayrıca bu dönemde, 1918 yılı Mayıs ayında bağımsızlık ilan ederek ortaya çıkan Menşevikler'in önderliğinde bir siyasi karaktere sahip bir tür Gürcü / Ermeni / Azeri federasyonu olan "Maverayı Kafkas Cumhuriyeti" de, 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımadığını açıklıyordu. Daha sonra, bu zayıf birliğin 26 Mayıs 1918 tarihinde dağılmasının ardından, Osmanlı Devleti ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında, 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da ayrı ayrı barış anlaşmaları yapıldı.[97]

Ermenistan ve Azerbaycan ile yapılan anlaşmalarda, 1877-1878 Osmanlı - Rus sınırı temel alınmıştır. Ermenistan ile yapılan anlaşma çerçevesinde ise, Osmanlı Devleti bu dönemde elde ettiği bazı Ermeni topraklarını geri veriyor, buna karşılık Ermenistan Devleti de ülkesinde yaşayan Müslümanlar'ın dini ve kültürel haklarına saygı göstermeyi, Türkiye toprakları üzerine harekâtlar düzenleyebilecek Ermeni çetelerini topraklarında barındırmamayı, onlara yardım etmemeyi taahhüt ediyordu.[98] Gürcistan ile yapılan anlaşmada ise, Batum'a ilaveten Ahıska ve Ahalkelek de Osmanlı Devleti'ne bırakılarak taraflar arasında 1828 Osmanlı - Rus sınırına ulaşılmıştır.[99]

Sovyet Rusya kendisinin bir taraf olarak katılmadığı bu anlaşmalara pek sıcak bakmamış, ardından bu Kafkas devletlerinin Sovyet etkisine girmesinin ardından bu tutumunu özellikle Batum konusunda belirgin bir biçimde ortaya koymuştur. Fakat, sonradan Kurtuluş Savaşı sırasında, Ankara

---

Bakü'ye girmeleri üzerine bu *plebisiti* tanımadığını ilan etmiştir. Gürcistan ve Ermenistan da Türkiye'yi protesto etmişlerdir (*ibid.*,s.488-494).

[96] Bu anlaşma ve ilgili süreç için bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.385-395.

[97] Bu konuda Kurat, *Türkiye ve ..*, s.477-478; 662-666.

[98] Öke, *Ermeni Sorunu..*, s.131.

[99] Uçarol, *Siyasi Tarih..*, s.480-481.

ve Moskova'nın genel stratejik gereklilikler çerçevesinde yakınlaşma içerisine girmeleri neticesinde, ortaya çıkan bu gibi sorunlar karşılıklı tavizler verilerek, uzlaşılarak çözülmüştür.

Bu dönemde Doğu'da, 1917 Bolşevik Devrimi ardından Enver Paşa'nın kardeşi Nuri [Killigil] Paşa tarafından girişilen, fakat bazı kazanımlar elde edilmekle birlikte kesin bir başarıya ulaşılamayan Kafkasya / İran harekâtından sözedilebilir.[100] Bu harekâtın amacı, bölgede Türkiye ile Rusya arasında mümkün olduğunca geniş bir alanda bir tampon "İslam devleti" kurarak Osmanlı Devleti'nin güvenliğini garanti altına almaktı. Her ne kadar Osmanlı ordusu, Bolşevik Devrimi sonrasında çekilen Rus ordusunun ardından Tebriz, Nahcivan, Gümrü, Ahıska ve Batum bölgelerini kapsayan geniş bir alana yayılmış, 1918 yılı Eylül ayında kısmen Bolşevikler'in ve büyük ölçüde İngilizler'in engelleme çabalarına rağmen Bakü'yü ele geçirmiş,[101] hatta Kuzey Kafkasya'daki Dağıstan bölgesine kadar yönelmiş, 6 Ekim 1918 tarihinde Derbent'e girmiş ve ardından 13 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı ile Rusya arasında bir "tampon devlet" olması düşünülen Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildiyse de, özellikle Sovyet Rusya'nın direnç ve karşı çıkışı çerçevesinde bölgeyi tam anlamıyla denetimi altına alamamış[102] ve 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında bu topraklardan çekilmek durumunda kalmıştır. Mütareke gereği, Osmanlı ordusu Kuzeybatı İran, Bakü, Batum ve Transkafkasya'nın geri kalanından İtilaf Devletleri lehine çekilmeyi kabul ediyor, bölgedeki tüm demiryolları da İtilaf Devletleri, fiilen ise İngiltere'nin denetimine giriyordu.[103]

Savaşın genel gidişinin Almanya ve müttefikleri açısından olumsuz olması sonucunda, özellikle başlangıçta Osmanlı ordularının İngilizler'e karşı 29 Nisan 1916 tarihinde Kut El-Amara'da olduğu gibi başarılı bir mücadele sergiledikleri Arap coğrafyasında, gerek Süveyş Kanalı gerekse Irak cephelerinde durum tersine dönmeye başlamıştır.[104]

Hicaz Bölgesi'ni denetimi altında bulunduran ve İngilizler'den yoğun destek alan ve İngilizler ile yürütülen uzun pazarlıklar sonucunda, sonradan ortaya çıkacak gelişmeler çerçevesinde ancak "kâğıt üzerinde" denile-

---

[100] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.19-44.

[101] Bunun üzerine Sovyet Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne 20 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği bir nota ile, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na aykırı olduğunu söylediği bu eylemi kınayarak, bundan böyle hem Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne katılımını hem de Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımadıklarını bildirmiştir (Kurat, *Türkiye ve..*, s.551-552).

[102] Bu konuda bkz: Kurat, *Türkiye ve..*, s.527 vd.

[103] Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.47-48

[104] Bu konuda bkz: Hart, *History of the..*, s.211-213.

bilecek bir şekilde "Hicaz Kralı" olduğu kabul edilen Şerif Hüseyin'in önderliğinde, 1916 yılında başlayarak 1917 yılında güçlenen Arap ayaklanmasına ilaveten, Kanal ve Filistin cephelerindeki Avustralya ve Hint güçleri ağırlıklı ve General E. Henry H. Allenby komutasındaki İngiliz ordusunun ileri harekâtı başarı kazanıyordu. Osmanlı ordusunun Yafa'daki cephesinin yarılmasının ardından, 1918 yılı Eylül ve Ekim aylarında Amman, Beyrut, Şam ve Halep İngilizler'in eline geçiyordu. Bölgedeki Osmanlı ordusunun önemli ölçüde Kafkasya yöresine kaydırılmasından da yararlanan İngilizler, Irak cephesinde de ilerlemeye başladılar ve Musul üzerine harekâta giriştiler, sonuçta Mondros Mütarekesi'nden 6 gün sonra, 5 Kasım 1918 tarihinde bu bölgeyi de ele geçirdiler ve 8 Kasım'da şehre girdiler. Osmanlı Devleti Orta Doğu cephesinde savaşı kaybediyordu.[105]

Bunun sonucunda, 8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa'nın başkanlığındaki İttihat ve Terakki Hükümeti istifa ediyor, yerine 14 Ekim 1918 tarihinde Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruluyor, Enver, Talat ve Cemal Paşa da ülke dışına kaçıyorlardı. İttihat ve Terakki'nin lideri olarak bilinen bu üçlüden Enver Paşa Bolşevikler, Talat ve Cemal Paşa da Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Müttefiklerinin de savaşı kaybetmelerinin ardından, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti de bir sona doğru ilerliyordu.

e) I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Paylaşım Tartışmaları

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar geçen altı yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun her anlamda bir çözülme ile karşı karşıya kaldığı bir dönemdi. Mali anlamda Osmanlı Devleti'nin tam bir iflas noktasına geldiği bu dönemde, ordu da her açıdan çok zor bir durumdaydı. Ülkenin hemen her köşesinde merkeze karşı ayaklanmaların başgösterdiği bu dönemde, Girit Yunanistan, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan, Doğu Rumeli Bulgaristan tarafından ilhak ediliyordu. Bir yanda Arnavutluk ve Yemen'de ortaya çıkan isyanlar bastırılmaya çalışılırken, diğer yanda Trablusgarp ve Balkan savaşları patlak veriyordu. Balkan cephesinde ciddi yenilgiler alan ordu Çatalca Hattı'na kadar çekiliyor, ancak Balkan ülkelerinin aralarındaki anlaşmazlıklar neticesinde felaketin boyutları az da olsa hafifletilebiliyordu. Donanmanın Çanakkale'ye girmek zorunda kaldığı bu dönemde Ege'deki bütün adalar İstanbul'un elinden çıkıyordu.

---

[105] Bu bölgedeki savaşın cepheleri ve gidişatı için bkz: Hart, *History of the..*, s.269-273, 306-307, 378, 434-440.

Osmanlı Devleti'nin bu derece zayıf bir durumda olmasına rağmen varlığını sürdürebilmesi, topraklarını paylaşma niyetinde olan dönemin büyük güçlerinin bu paylaşım konusunda aralarında tam bir anlaşmaya varamamış olmalarından kaynaklanıyordu. Gerçekten de, örneğin, İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da, Rusya ve Avusturya / Macaristan'ın Balkanlar'da, İngiltere ve Almanya'nın Anadolu ve Irak'ta, İtalya ve Fransa'nın ise Anadolu ve Trablusgarp'ta birbirleriyle çatışan çıkarları vardı. Bu çıkar çatışmalarından İtilaf Devletleri arasında olanlar, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında gerçekleştirilen bazı gizli anlaşmalar yoluyla halledilmeye çalışılacaktır.

İtilaf Devletleri savaş sırasında, kendi galibiyetleri ile biteceğini düşündükleri savaş sonrasındaki mağlup Osmanlı Devleti'nin topraklarını, genellikle mektup alış-verişi şeklinde gerçekleştirilen gizli anlaşmalarla aralarında paylaşmaya yöneliyorlardı.

Aslında İngiltere, Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul'a ilişkin çıkar önceliğini tanıdığını resmen açıklamıştı.[106] Fakat, İngiltere ve Fransa, 1915 yılı başlarında Çanakkale kıyılarına çıkarma yapınca, Rusya bu ülkelerin bölge üzerindeki etki ve kontrollerinin kendi aleyhine artacağından endişelenmiştir. Rusya ayrıca, İngiltere'nin müttefiki Yunanistan'ın da İstanbul ile yakından ilgilendiğini bilmekte ve bu anlamda endişe duymaktadır.[107] 1908 yılından beri bölge üzerindeki çıkarlarını özellikle İngiltere'ye kabul ettirmeye çalışan ve ancak prensipte "evet" alan Rusya, konuya ilişkin somut bir anlaşma için İngiltere'yi sıkıştırmaya başlamıştır.

---

[106] 1914 yılı sonlarında Alman orduları karşısında ciddi darbeler alan Rusya'ya moral vermek için, İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Edward Grey, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a ilettiği mesajda, ülkesinin İstanbul ve Boğazlar sorununun Rusya'nın arzuları doğrultusunda halledilmesini onaylayacağını belirtiyordu (Kurat, *Türkiye ve..*, s.303).

[107] Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in kendi Hükümeti ile birlikte İtilaf Devletleri adına, 23 Ocak 1915 tarihinde, yani Çanakkale savaşının sürdüğü bir sırada, Yunanistan'ın kendilerinin yanında savaşa girmesi karşılığında bu ülkeye Batı Anadolu kıyılarında (İzmir ve çevresi kastediliyor) önemli çıkarlar sağlanabileceği yolunda bir teklif yaptığı bilinmektedir (Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.24). İtilaf Devletleri Çanakkale önlerinde zorlanmaya başladıklarında, 1915 yılı Şubat ayı sonlarında Yunanistan'a savaşa katılması yönünde yeniden baskı yapmaya başlamışlar, Ekim ayında ise savaşa girme ödülü olarak Kıbrıs'ı teklif etmişlerdir (*ibid.*, s.36). Yunanistan'ın İtilaf Devletleri safında savaşa katılması için Fransa'nın da çok yoğun çabalar harcadığı bilinmektedir (*ibid.*, s.69). Yunanistan savaşa ancak 30 Haziran 1917 tarihinde, o da İtilaf Devletleri'nin doğrudan desteği ile gerçekleştirilen bir hükümet darbesi (*coup d'etat*) sonucunda katılmıştır.

Bu bağlamda, Rusya adına Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov, 4 Mart 1915 tarihinde ülkesinin Boğazlar ve İstanbul'a ilişkin taleplerini İngiltere ve Fransa'ya bildirmiştir.[108] Aslında, İngiltere başlangıçta Rusya'nın bu yaklaşımına yakın durmamışsa da, bu ülkede gündemde yer almaya başlayan "Almanya ile ayrı bir barış anlaşması yaparak savaştan çekilme" düşüncesinin giderek geçerlilik kazanmasından endişe ettiği için, böyle bir anlaşmayı 12 Mart 1915 tarihli bir not ile kabule yönelmiştir.[109] Fransa da benzer bir kabul notunu 10 Nisan 1915 tarihinde Rusya'ya iletmiştir. Her iki ülke de, aslında pek fazla hoşlanmadıkları bir durumu Rusya'yı yanlarında ve savaşta tutabilmek için kabullenmiş görünüyorlardı.

18 Mart 1915 tarihli, yani Çanakkale Savaşı'nın tüm şiddetiyle sürdüğü günlerdeki bu anlaşma ile, İngiltere ve Fransa, Boğazlar'ın ticari gemilere açık tutulması ve İstanbul'un bir tür serbest liman olması koşulu ile, Rusya'nın İstanbul, Batı Marmara ve bu denizdeki adalar dahil olmak üzere Boğazlar Bölgesi ile Midye - Enez hattından Sakarya'nın Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadarki haklarını; Rusya da, İngiltere ve Fransa'nın Anadolu ve Orta Doğu toprakları üzerindeki haklarını tanıyordu.[110]

Bunun ardından, İtalya'nın da İtilaf Devletleri saflarına dahil olması için, 26 Nisan 1915 tarihinde bu üç ülkeye İtalya'nın da katılmasıyla yapılan Londra Anlaşması'nda, savaşa İtilaf Devletleri safında katılması karşılığında İtalya'ya, fiilen elinde bulunan Oniki Ada verilirken (Madde 8), Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarının herhangi bir biçimde paylaşımı halinde Antalya bölgesinin Mersin'e kadarki bölümünün de (Fransa'nın bölgedeki çıkarlarıyla çatışmayacak bir düzenleme çerçevesinde) bu ülkenin etki alanına bırakılması kabul ediliyordu (Madde 9).[111] Böylece İtalya'nın, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa İtilaf Devletleri safında katılması sağlanmış oluyordu.

Orta Doğu'da önemli çıkar alanları ve konuları bulunan İngiltere ve Fransa, 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes - Picot Anlaşması[112] ile, Osmanlı Devle-

---

[108] Talepler ilkin Petrograd'daki İngiltere ve Fransa büyükelçilerine iletilmiştir. Bu mektubun metni için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LIV-LV; Kurat, *Türkiye ve..*, s.639-641.

[109] Bu notta İngiltere, Rusya'nın isteklerini kabul ederken, başta Boğazlar'ın kullanımı olmak üzere bazı konularda çeşitli şartlar öne sürmekteydi. İngiltere'nin bu talepleri için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LV-LVI; Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda..*, s.131; Kurat, *Türkiye ve..*, s.641-646.

[110] Bodger, "Rusya ve Osmanlı..," s.113-114.

[111] Hurewitz, *Diplomacy in the..*, s.11-12.

[112] Taraflar arasındaki görüşme ve temasları sürdürenlerin Orta Doğu uzmanı bir İngiliz subayı olan Mark Sykes ile Fransız meslektaşı Büyükelçi Georges Picot

ti'nin bugünkü Anadolu topraklarının bir kısmı ile Orta Doğu topraklarını, İngiltere'ye Ürdün, Irak ve Filistin'in bir kısmı, Fransa'ya ise Suriye, Lübnan, Kilikya ve Musul olmak üzere, aralarında paylaşıyorlardı. Bu bölgelerin bazıları doğrudan İngiltere (Kırmızı Bölge / Bağdat ve Basra) ve Fransa'nın (Mavi Bölge / Suriye kıyıları, Adana, Mersin, Antep, Maraş, Urfa ve Diyarbakır) yönetimi altına girecek, bazıları ise (sonradan Milletler Cemiyeti'ne bağlı *manda* sistemi olarak ortaya çıkacak olan) bir tür kendi-kendini yönetim (*self-government*) çerçevesinde, Fransa'ya (A bölgesi / Suriye'nin iç bölgeleri ile Musul dahil Yukarı Mezopotamya'nın bir kısmı) ve İngiltere'ye (B bölgesi / kuzeyde Hayfa ve Tekrit, güneyde Akabe ve Kuveyt arasındaki bölge) bağlı bir vesayet sistemi ile yönetilecekti. Filistin olarak adlandırılan Kahverengi Bölge de, yerel unsurların da görüşleri alınarak, uluslararası bir yönetim altına alınacaktı.

Anlaşma öncesinde bu düşünceler, 10 Mart 1916 tarihinde İngiltere ve Fransa'nın büyükelçileri aracılığıyla Rusya'ya bildirilmiştir. 17 Mart 1916 tarihinde Rusya, ancak İstanbul ve Boğazlar konusundaki taleplerinin karşılanması halinde bu türden bir anlaşmaya taraf olabileceğini belirtmiş ve bu talebi kabul edilmiştir. Rusya'ya iletilen Petrograd Protokolü çerçevesinde de, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'nin yanında Doğu Anadolu (Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van, Muş, Siirt vilayetleri ve Dicle Vadisi civarı) Rus bölgesi olarak İngiltere tarafından kabul ediliyordu. Sonuçta, 9 Mayıs 1916 tarihli Fransa'nın İngiltere Büyükelçisi Paul Cambon ve 15 Mayıs 1916 tarihli İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey mektupları ile bu Sykes - Picot Anlaşması, mesaj alışverişi çerçevesinde belirginleşiyordu.[113] Bu gizli paylaşım anlaşması, sonradan Osmanlı Devleti'ne imzalatılacak olan Sevr Antlaşması'nın temelini oluşturmaktaydı.

Bu anlaşmadan kendisine haber verilmeyen İtalya'nın durumdan haberdar olmasının ve 28 Ağustos 1916 tarihinde Almanya'ya savaş ilan etmesinin ardından, İngiltere ve Fransa, özellikle de 1917 Mart ayında Rusya'da ortaya çıkan siyasi gelişmeler çerçevesinde, bu yöndeki bir girişime pek sıcak bakmayan Rus tarafının katılmadığı bir toplantıda, İtalya'yı tatmin etmeye yönelmişlerdir. Bu amaca yönelik olarak İngiltere, Fransa ve İtalya başbakanları Saint Jean de Maurienne'de toplanmışlardır.

---

olması dolayısıyla anlaşma bu adla anılmıştır. Anlaşma bir dizi yazışmadan oluşmaktadır. Bu yazışma metinleri için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LVII-LXIII; Kurat, *Türkiye ve..*, s.646-649. Bu anlaşmanın son şeklini aldığı 1916 Ekim metinleri için bkz: Hurewitz, *Diplomacy in the..*, s.18-22.

[113] Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda..*, s.133-135.

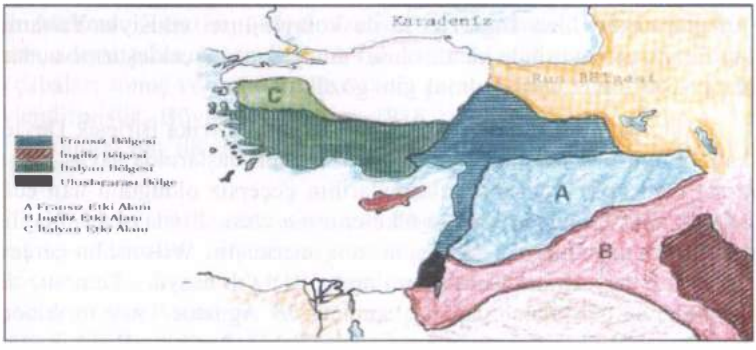

TH 3: 1916 Sykes - Picot ve Saint Jean de Maurienne Anlaşmaları

Bu toplantılar çerçevesinde İtalya'ya da, 26 Nisan 1915 tarihli Londra Anlaşması'nda kendisine bırakılan Antalya bölgesinin (Konya dahil) Mersin'e kadarki bölümüne (Yeşil) ilaveten, (bir serbest liman olması kaydıyla) İzmir / Aydın ve İzmir'in kuzeyindeki bölgenin (C Bölgesi), bir başka deyişle Güneybatı Anadolu'nun[114] yönetiminin bırakıldığı, 19 Nisan 1917 tarihli Saint Jean de Maurienne Anlaşması ortaya çıkmıştır.[115] Bu anlaşmanın geçerlilik kazanabilmesi için Rusya'nın da onaylaması gerekiyordu. Rusya'daki karışıklıklar ve ardından gelen Bolşevik Devrimi nedeniyle bu gerçekleşemedi.[116]

1919 yılı Ocak ayında Paris Barış Konferansı toplandığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının geleceği en fazla tartışılan konulardan birisi olmuştur. Konuya ilişkin olarak, gerek İtilaf Devletleri arasında yukarıda değinilen gizli anlaşmalar[117] sonucunda ortaya çıkan tartışmalı durumlar, paylaşma anlaşmazlıkları, gerekse savaş öncesi ve sırasında çoğu birbirleriyle çelişkili olan vaatlerle Osmanlı Devleti'ne karşı yararlanılmak için desteklenen yerel etnik / dini unsurların talepleri, en önemli çatışma konula-

---

[114] Bu bölge daha önce savaşa girmesi karşılığında Yunanistan'a bırakılıyordu. Fakat, o sırada Yunanistan hala tarafsız konumunu koruduğundan, bölge savaşa katılan İtalya'ya vadediliyordu. Bilindiği gibi Yunanistan, ancak 30 Haziran 1917 tarihinde, İtilaf Devletleri'nin müdahalesiyle savaşa katılmıştır.

[115] Bu anlaşmanın ve onu tamamlayan bazı yazışmaların metinleri için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LXIII-LXVI; Hurewitz, *Diplomacy in the..*, s.23-25.

[116] İşte İngiltere, ileride bu gerekçe ile antlaşmanın geçersiz olduğunu öne sürerek İzmir bölgesine Yunanlılar'ın çıkmasını sağlamıştır.

[117] Rusya'da iktidarı ele alan Bolşevik liderliği, 22 Kasım 1917 tarihinde "emperyalizmin paylaşım belgeleri" olarak ilan ettiği bu gizli anlaşmaları açıklamıştır.

rını oluşturmaktaydılar. İngilizler'in de kolaylaştırıcı etkisiyle Yunanistan, bu konferans çerçevesinde kendi ulusal amaçlarını gerçekleştirme açısından oldukça başarılı bir zemin bulmuş gibi gözüküyordu.[118]

Aslında, ünlü "Ondört Nokta"nın sahibi Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, Barış Konferansı'nın başlarında savaş sırasında yapılmış olan gizli paylaşım anlaşmalarının geçersiz olduğunu ilan ederek, Orta Doğu'daki toprakların hangi ülkelerin *manda*sı altında olacağına ilişkin olarak bir komisyonun çalışma yapmasını önermiştir. Wilson, bu çerçevede oluşturulan King - Crane Komisyonu'nun, 1919 yılı Mayıs - Temmuz döneminde bölgede çalışmalar yaparak sonuçta 28 Ağustos 1919 tarihinde tamamladığı raporu konferansa sunmuştur.[119] Fakat, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, özellikle Kongre'de kendisine karşı oluşan muhalefeti aşamayınca konferansı terketmek durumunda kalmıştır.

Bunun ardından, İngiltere ve Fransa yeniden klasik etki alanı paylaşımı pazarlıklarına geri döndüler ve bölgede Milletler Cemiyeti sistemine bağlı olacak *manda* yönetimlerinin oluşturulması için diplomatik manevralarını uygulamaya koyuldular. Bu zeminde oluşturdukları sonuçları, 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması ile İstanbul Hükümeti'ne kabul ettirdilerse de, Sevr Antlaşması'nın giderek geçersiz olması neticesinde ilgili konular ancak Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde kesin sonuca bağlanabildi.

4) Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması

a) Mondros Mütarekesi

1918 yılı Eylül ayı başlarında, Filistin ve Irak cephelerindeki İngiliz kuvvetlerinin ilerleyişi belirgin bir görünüm kazanmıştır. Bu arada, 26 Eylül 1918 tarihinde Bulgaristan'ın, 4 Ekim 1918 tarihinde de Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın mütareke istemesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda da 8 Ekim 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa Hükümeti istifa etmiştir.

---

[118] Yunanistan'ın bu ortamı nasıl kendi lehine kullanmaya çalıştığı konusunda bkz: Kitsikis, *Yunan Propagandası*.., s.49 vd.

[119] Dönemi içerisinde gizli tutulmuş olan bu raporda, bağımsız Ermeni yönetimi ya da yönetimleri oluşturmanın ne gibi sorunlara yol açacağı belirtilmekle birlikte, sonuçta yine de bu doğrultuda bir tavsiyede bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz: Mazıcı, *ABD'nin Güney*.., s.61-65.

Sultan Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine, 3 Temmuz 1918 tarihinde VI. Mehmet adıyla tahta geçen Sultan Vahdettin önce Ahmet Tevfik Paşa'yı, onun çabaları sonuç vermeyince de Ahmet İzzet Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Böylece 14 Ekim 1918 tarihinde kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işi, İtilaf Devletleri ile mütarekeyi gerçekleştirmek olacaktır.[120]

30 Ekim 1918 günü Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'nı kendisi açısından sona erdirmeye yönelik olarak, Limni Adası'ndaki Mondros adlı limanda, İngiltere'ye ait *Agamemnon* savaş gemisinde, toplam 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'ni[121] imzalamıştır. Maddeleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin kayıtsız ve şartsız teslimi anlamına gelen mütarekeyi İtilaf Devletleri adına, inisiyatifi ele almış olan İngiltere'nin Akdeniz Bölgesi Başkomutanı Oramiral Sir Somerset Arthur Gough-Calthorpe ile Osmanlı Devleti adına Türk Donanma Bakanı Hüseyin Rauf Bey, Türk Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Türk Genelkurmayı'ndan Yarbay Sadullah Bey imzalamışlardır.[122]

Mütareke metni, aslında İtilaf Devletleri'nin, Türk unsurunun çoğunluğu oluşturduğu Anadolu toprakları da dahil olmak üzere, Osmanlı Dev-

---

[120] Aralarında birçok İttihat ve Terakki üyesi ve sempatizanı da bulunan Hükümet üyeleri ve genel durum için bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri*.., s.27 vd.

[121] Resmi adı "Mondros Mütarekesi Sözleşmesi" olan metin için Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş*.., s.1-5.

[122] Bir İngiliz yazara göre, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın henüz mütarekeyi imzalamamış olduğu bu dönemde, konferansa katılan Türk tarafı kendi gücünün biraz farkında olsa, İtilaf Devletleri'nin empoze ettiği ve kendisi için çok ağır şartlar içeren bu ateşkes anlaşmasını imzalamayabilirdi. Çünkü, İtilaf Devletleri Trakya ve İstanbul dışında o kadar güçlü bir pozisyona sahip değillerdi. Fakat, Padişah Vahdettin ve Osmanlı Hükümeti'nin birincil amacı, bir an önce İtilaf Devletleri ve özellikle de İngiltere ile uzlaşarak uygun bir barış anlaşması imzalamaktı (Evans, *The Slow*.., s.6-9). Bilal Şimşir de İngiliz belgeleri üzerinden yaptığı bir çalışmada, İngilizler'in sunulan 24 maddelik anlaşma taslağının ilk dört maddesini vazgeçilmez gördüklerini, diğerlerini kabul ettirme konusunda aynı derecede ısrarcı gözükmediklerini söylemektedir. Oysa, bilindiği gibi Amiral Calthorpe gayet diplomatça bir ikna süreci çerçevesinde Rauf Bey'in bütün maddeleri kabulünü sağlamıştır. Nitekim Rauf Bey, gayet olumlu bir hava içerisinde İstanbul'a dönerek Mütareke'nin bir başarı olduğu inancıyla basına iyimser demeçler vermiş, imza attığı metni satır aralarına serpiştirilmiş tuzaklarıyla değil de İngiliz Amirali'nin kendisine anlattığı şekliyle algılamış ve aktarmıştır (Şimşir, *Malta Sürgünleri*.., s.17-19). Mütareke şartlarını bir başarı olarak takdim eden Rauf Bey ve dönemin diğer Osmanlı yetkilileri, sonradan İngilizler tarafından aldatıldıklarını, verilen sözlere uyulmadığını ifade edeceklerdir (Akşin, *İstanbul Hükümetleri*.., s.60-62).

leti'nin çeşitli bölgelerini denetim altına alma, gerektiğinde doğrudan işgal yoluyla ele geçirme yönergesi gibiydi. Mütareke metnine göre "... Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kaleleri..." (Madde 1), "Toros tünel sistemi..." (Madde 10), Batum ve Bakü (Madde 15), Trablus ve Bingazi (Madde 18), doğrudan İtilaf Devletleri tarafından işgal ediliyordu. Mütarekenin muhtemelen en kritik maddesi olan 7. Madde'de isc, İtilaf Devletleri "... kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı ..." elde ediyordu[123].

Ayrıca, Osmanlı ordusunun gereken küçük bir miktar dışında "... derhal terhis edilmesi" (Madde 5) kabul edilirken, Osmanlı Devleti'nin askeri sistemi, ulaştırma ve haberleşme imkânları İtilaf Devletleri'nin denetimine giriyordu (2, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 20. maddeler). Osmanlı Devleti'nin elindeki savaş esirleri şartsız bırakılırken (Madde 4), İtilaf Devletleri elinde bulunan Türk esirler bu imkândan yararlanamıyordu (Madde 22).

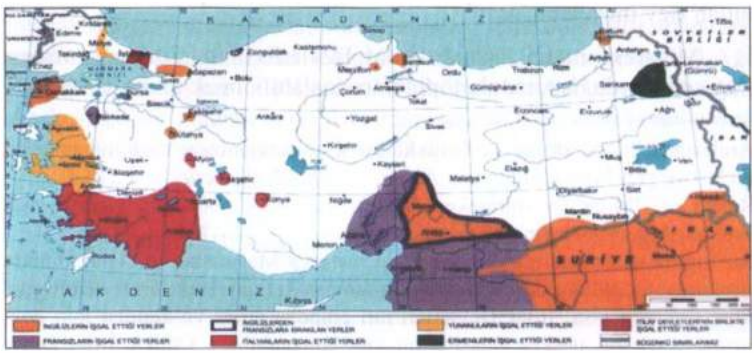

TH 4: Mondros Mütarekesi Sonrası İşgal Bölgeleri

Bu maddelerden, özellikle de İtilaf Devletleri tarafından kolayca kötüye kullanılabilecek olan ve de öyle kullanılan 7. Madde ile Mütareke Sözleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve de Anadolu topraklarının çok büyük bir bölümünün doğrudan İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi anlamına geliyordu. Nitekim, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden sonra İtilaf Devletleri, bu madde çerçevesinde yaratılan çeşitli bahaneleri gerekçe göstererek, esas olarak daha önce aralarında gerçekleş-

[123] Bu durum "Altı Ermeni ili..." (Madde 24) için ayrıca belirtilerek bir bakıma Türk unsuruna gözdağı verilmeye çalışılıyordu.

tirmiş oldukları paylaşım anlaşmaları paralelinde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine asker çıkararak işgale yöneldiler.[124] Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne ait ulaştırma ve haberleşme merkezlerini de, yukarıda ifade edilen maddeler çerçevesinde denetim altına aldılar. İzmir ve civarı, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar'ın işgaline bırakıldı. Nihayet, 16 Mart 1920 tarihinde, daha önce sadece kritik bazı bölgelerine üç ülkenin (İngiltere, Fransa ve İtalya) askerleri yerleştirilmiş olan İstanbul, bu güçler tarafından doğrudan işgal edildi.

b) Sevr Antlaşması

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, 18 Ocak 1919 - 16 Ocak 1920 tarihleri arasında toplanan Paris Barış Konferansı çerçevesinde, Osmanlı Devleti'ne ilişkin konuları savaş sırasında gerçekleştirmiş oldukları paylaşım zeminlerinde ele almayı sürdürüyorlar, fakat anlaşmayı da sürekli olarak erteliyorlardı. Aslında temel ilkeler az-çok belirlenmişti. Buna göre, Boğazlar bir uluslararası denetim altına konacak, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Arap toprakları, bu devletten ayrılarak İtilaf Devletleri'nin Milletler Cemiyeti sistemi içerisinde *manda* yönetimi ile özerklik seçenekleri arasındaki bir statüyü kabulleneceklerdi. Bölgedeki "Ermeni Yurdu"nda ise bir Ermeni devleti kurulacaktı. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasının bölüşümü konusunda savaş sırasında gerçekleştirilen çeşitli paylaşım anlaşmaları, bazı değişiklikler ile birlikte, yürürlüğe konulacaktı. Fakat, tahmin edilebileceği gibi, bazı konularda ve özellikle de detaylarda, taraflar arasında çeşitli anlaşmazlıklar sözkonusuydu.

Bu sıralarda, Osmanlı Hükümeti de durumu mümkün olduğunca kendi lehine çevirebilmek gayreti içerisindeydi. Bu çerçevede, İtilaf Devletleri yetkilileri bir Osmanlı heyetini Paris'te dinlemeye hazır olduklarını belirtince, Osmanlı Devleti, Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında ve Tev-

[124] Örneğin, 2 Kasım 1918: İngilizler Musul'a girdiler, 4 Kasım 1918: İngilizler İskenderun'a asker çıkardılar ve 9 Kasım'da tamamen işgal ettiler, 13-14 Kasım 1918: 55 parçalık İtilaf Devletleri donanması İstanbul'a gelerek asker çıkardı ve Boğaz denetim altına alındı, 15 Kasım 1918: İngilizler Musul'u tamamen işgal ettiler, 11 Aralık 1918: Fransızlar Dörtyol'u işgal ettiler, 17 Aralık 1918: Fransızlar Mersin'i işgal ettiler, 24 Aralık 1918: İngilizler Batum'u işgal ettiler, 26 Aralık 1918: Fransızlar Adana civarını işgal ettiler, 10 Ocak 1919: İngilizler Antep'i işgal ettiler, 22 Şubat 1919: İngilizler Maraş'ı işgal ettiler, 27 Şubat 1919: İngilizler Birecik'i işgal ettiler, 24 Mart 1919: İngilizler Urfa'yı işgal ettiler, 28 Mart 1919: İtalyanlar Antalya'yı işgal ettiler; 13 Nisan 1919: İngilizler Kars'ı işgal ettiler, 11 Mayıs 1919: İtalyanlar Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal ettiler.

fik Paşa'nın da ikinci başkan olduğu bir heyeti Paris Barış Konferansı'na göndermiştir. Paris'e, Ferit Paşa bir Fransız, Tevfik Paşa da bir İngiliz savaş gemisi ile gitmişlerdir.[125]

Heyet adına Damat Ferit Paşa, 17 Haziran 1919 tarihinde "On'lar Konseyi" olarak da bilinen konferansın birincil yetkililerine, gelişmelere ve Osmanlı Devleti'nin geleceğine ilişkin olarak Osmanlı Hükümeti'nin görüşlerini açıklayan bir muhtıra sunmuştur. Damat Ferit Paşa muhtırasında, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesinin bütün sorumluluğunu "... mevkii iktidarı gaspeden bir ihtilal komitesi sergerdeleri ..." olarak nitelediği ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin hoşuna gidecek bir olumsuzlama ile ihtilalci Bolşevikler'e benzettiği İttihat ve Terakki liderliğine yüklemiş, Ermeni Tehciri konusuna ilişkin olarak da İttihat ve Terakki liderliğini açıkça suçlayarak İtilaf Devletleri temsilcilerinin hoşuna gidecek değerlendirmeler yapmıştır. Yine konuşmasında, Mondros Mütarekesi çerçevesinde gerçekleştirilen işgallere gerek olmadığını göstermek için, artık ülke insanın vazifesinin iktisadi ve fikri gelişme üzerinde yoğunlaşmak olduğunu söylerken, İtilaf Devletleri temsilcilerine, dolaylı bir biçimde ülkesinin artık silahlı kuvvet bulundurma yeteneği sınırlandırılmış bir statüye hazır olduğu mesajını vermek istediği izlenimi doğmaktadır.[126]

Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu muhtıranın ardından detaylı görüşlerini 23 Haziran tarihli olarak ilgili taraflara ikinci bir muhtıra ile iletmiştir.[127] Bu metinde, Halifelik ve Hanedan'ın muhafaza edilmesine büyük önem verdiği görülen ve birçok toprak parçasının gerçek egemenlikten uzak, sembolik anlamda Osmanlı Devleti'ne, Padişah'a bağlı kalmasını fazlaca önemseyen

---

[125] Paris'e giden Osmanlı Heyeti konusunda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.369-373.

[126] Konuşma metni ve değerlendirmesi için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.224-233; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.3-5. Damat Ferit Paşa'nın konuşması İstanbul basınında da değerlendirilmiş, özellikle bu "iktisadi ve fikri gelişme üzerinde yoğunlaşma" eleştirilmiştir. Bu konuda, örneğin Ahmet Selahattin'in 28 Temmuz 1919 tarihli *Tarik*'teki "Hata, Sevab" başlıklı yazısına bakılabilir (Meray, *Lozan'ın Bir..*, s.55-61). Sadrazam'ın ve dolaylı olarak ona destek veren Sultan Vahdettin'in uyguladığı politikalar, Osmanlı Veliahdı Abdülmecit Efendi tarafından da, 16 Temmuz 1919 tarihinde Padişaha sunduğu görüşleri çerçevesinde açıkça eleştirilmekteydi (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.279-281; Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.106-109).

[127] Metin, 17 Haziran 1919 tarihinde iletileceği belirtilmiş olmakla beraber, ancak 23 Haziran'da İtilaf Devletleri temsilcileri adına Fransa Başbakanı George Clémenceau'ya iletilebilmiştir. Bu açıklama metni için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LXVIII-LXXI; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.5-8.

Damat Ferit'in bu anlayışla hazırlamış olduğu görüşler yer almaktadır. Bu görüşler çerçevesinde Damat Ferit Paşa, Anadolu toprakları ile ilişkili olarak Ermenistan'ın sınırları konusunda görüşmeye açık gözükürken, artık Osmanlı Devleti'nin kaybettiği çok belirgin olan Arabistan'a ilişkin olarak "tuğra, sürre alayı ve hassa taburu" gibi bir dizi sembolik, sadece Halife Padişah'ın bölgedeki etkisini sürdürmeyi amaçladığı anlaşılan teklifi ısrarla savunmaktadır. Bu bağlamda, metinde "Küçük Asya" başlığı birkaç satır iken "Arabistan" başlığı dört paragraftan oluşmaktadır.

Damat Ferit'in etkilemeye çalıştığı İtilaf Devletleri temsilcileri, bu yumuşak üslupta kaleme alınmış nota oldukça sert ve kaba bir cevap vermişler, Türk-İslam tarihine yönelik çok ağır suçlamalarda bulunmuşlardır. İttihatçı yönetimin iktidarda olmamasının pek fazla birşeyi değiştirmeyeceğini, çünkü ulusların da hükümetlerinin yaptıklarından sorumlu olduklarını belirterek, Osmanlı Devleti'ni sisteme yeniden oldukça küçük ve birçok hakkı kısıtlanmış, etkisizleştirilmiş yeni bir rol fonksiyonu ile eklemlemek niyetinde olduklarını açıkça göstermişlerdir.[128]

Nihayet, 28 Haziran 1919 tarihinde de İtilaf Devletleri liderleri, Osmanlı Heyeti'nin "... Paris'te daha çok kalmasından fazla bir yarar edinilemeyeceği..."ni açıklayarak, barış koşullarını kendi istedikleri gibi hazırlayabilmeleri için zamana ihtiyaçları olduğunu belirtmişlerdir. Bir bakıma Paris'te varlıkları açıkça istenmeyen Osmanlı Heyeti adına, 30 Haziran tarihindeki cevabında Damat Ferit Paşa, "... Müttefik Devletler Kurulu'na ... barışın yeniden kurulması konusunda verdikleri güvenceler için teşekkürlerimi sunabildiğim için mutluyum" diyebilmektedir. Bu, diplomatik nezaketin ötesinde bir bakış açısını yansıtmaktadır.[129]

Bu ortamda, İtilaf Devletleri'nin karar alıcıları, 1915-1916 yıllarında İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın imzalamış oldukları ve yukarıda değ-

---

[128] Fransa Başbakanı George Clémenceau tarafından imzalanan cevap metni dikkatle incelendiğinde, bunun sadece 23 Haziran tarihli muhtıraya değil, aynı zamanda 17 Haziran tarihindekine de bir cevap niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu cevap metni için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LXXI-LXXIII; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.8-11.

[129] Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.LXXIV. Nitekim bir Batılı gözlemci de, ülkenin birçok bölgesinin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmekte olduğu, Yunanlılar'ın İzmir'e asker çıkarttıkları bu dönemde, Damat Ferit'in bu yaklaşımını "ironik" olarak nitelemekte, İtilaf Devletleri'nin sert ve yukarıdan bakan cevaplarının ardından da, hala onlardan gelebilecek adilane bir anlaşma konusunda ümitli olan Sadrazam'ın Paris'ten İstanbul'a "... yüzünde bir gülümseme ile..." dönmüş olmasını hafif bir hayret ve alaycılık ile not etmektedir (Vere-Hodge, *Turkish Foreign..*, s.18-19).

nilen bir dizi anlaşma[130] ile belirli ölçüde belirlenmiş olan Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barış koşullarına son şeklini, 24 Nisan 1920 tarihli San Remo Anlaşması çerçevesinde vermişlerdir.[131] Bu çerçevede, Mezopotamya (Irak) ve Filistin'in İngiltere'nin, buna karşılık Suriye'nin de Fransa'nın himayesine bırakılması üzerinde anlaşmaya varılırken, İngiltere'nin etki alanında kalan Musul bölgesinden çıkacak petrolden sağlanacak gelirin %25'inin Fransa'ya bırakılması ve Suriye üzerinden Akdeniz'e ulaştırılması konusunda da taraflar aralarında anlaşıyorlardı. Osmanlı Hanedanı azınlıklar konusundaki olumlu uygulamaya endeksli olarak İstanbul'da bırakılıyor, Boğazlar İtilaf Devletleri'nin dolaylı denetiminde kalırken Doğu'da bir bağımsız Ermenistan kuruluyordu.

İtilaf Devletleri, Paris Barış Konferansı'nın kapanışının ve San Remo Konferansı'nın ardından, Osmanlı Devleti temsilcilerini 10 Mayıs 1920 tarihinde Sevr'e davet ederek bir gün sonra barış koşullarını bildirdiler.[132] İçişleri Bakanı Reşid Bey, Eğitim Bakanı Fahreddin Bey, Bayındırlık Bakanı Cemil Paşa ve Donanma Bakanı Muhtar Paşa'nın da aralarında bulunduğu ve yaklaşık 30 kişiden oluşan Osmanlı heyetine başkanlık eden Ayan Meclisi Başkanı Tevfik Paşa, 30 Haziran 1920 tarihinde koşulları çok ağır bularak kabul edemeyeceklerini ifade etmiş ve koşulların hafifletilmesini istemiştir.

Bunun üzerine Osmanlı heyet başkanlığına getirilen Damat Ferit Paşa, ülkesinin bu barış koşullarına cevabını çeşitli tarihlerde muhataplarına mektuplar halinde göndermiş, daha sonra 25 Haziran 1920 tarihinde de toplu halde Paris Barış Konferansı başkanlığına iletmiştir.[133] İtilaf Devletleri tarafından ortaya konan barış koşulları o derece ağırdı ki, o ana kadar birçok şeyi İtilaf Devletleri'nin hoşgörü ve insafı ile elde etme amacı ve beklentisi içerisinde olan Sadrazam Damat Ferit Paşa bile, öz itibariyle bu görüşlerini

---

[130] Bkz: *infra.*, "e) I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Paylaşım Tartışmaları".

[131] Yukarıda sözü edilen 1915-1916 paylaşım anlaşmalarında Rusya yer alırken, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet Rusya tahmin edilebileceği gibi bu toplantılarda yer almıyordu. Toplantıda İngiltere'yi Lloyd George, Fransa'yı Alexandre Millerand, İtalya'yı Francesco Nitti ve Japonya'yı da Keishiro Matsui temsil etmekteydi. 19-26 Nisan tarihleri arasında toplanan bu konferans ve anlaşma için bkz: *Uluslararası İlişkiler.., 3*, s.205-209; Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.171-183.

[132] Bu antlaşmanın ortaya çıkış sürecinde İtilaf Devletleri tarafından gerçekleştirilen konferans ve toplantıların tutanakları için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, *passim.*

[133] Osmanlı Hükümeti tarafından verilen bu cevabi metin için bkz: Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*, s.7-30.

korumakla beraber, verilen cevapta içine düştüğü hayal kırıklığı ve memnuniyetsizliği açıklamış, yer yer protesto niteliği taşıyan itirazlarını açıkça ortaya koymuştur.

Baskın Oran'ın ifadeleriyle sözkonusu cevap "... hiçbir cziklik, katlanış ve yakarış izi taşımamakta..." idi ve "... başı dik, hatta yer yer dikbaşlı bir üslupla kaleme alınmıştı", ayrıca öz bakımından da yetkin, "... çok güçlü bir mantık ve çok sağlam bir uluslararası hukuk bilgisiyle donanmıştı".[134] Fakat bütün bunlar, Osmanlı'nın bu cevabi metninde talep edilen değişiklikleri, en azından bunların küçük bir kısmını sağlamak için bile yeterli olmamış, İtilaf Devletleri, 16 Temmuz 1920 tarihinde verdikleri diplomatik olmayan ve yukarıdan bakan nitelikteki cevaplarını sert bir *ultimatom* ile bitirmişlerdi.[135]

Cevaba göre "Eğer Osmanlı Hükümeti, Antlaşmayı imzadan kaçınırsa ... Müttefikler, Antlaşmanın maddelerine uygun olarak, bu kararı yeniden incelemek ve bu kez Türkleri Avrupa'dan sonsuzluğa dek kovmak durumuna girebileceklerdir. Müttefik Devletler, Osmanlı Devletinin Antlaşma maddelerini kesinlikle kabul ettiğini ve imza niyetinde bulunduğunu bildirmek için on günlük bir süresi olduğu..."nu belirtmekte ve "sözü geçen süre Temmuzun yirmi yedinci günü gece yarısı sona erecektir. Eğer Antlaşma bu koşullar içinde imza edilmeyecek olursa, Müttefik Devletler durumun gereklerine uygun gördükleri önlemleri alacaklardır" ifadesini kullanmaktadırlar. Buradaki en belirgin tehdit öğesinin, bu durumda İstanbul'un ve Osmanlı Hanedanı'nın sonunun gelebileceği olduğu söylenebilir. 20 Temmuz 1920 tarihinde, Paris'ten gelen ikinci bir telgrafta ise, eğer Antlaşma bu şekliyle imzalanmayacak olursa, İstanbul'un Yunanlılar tarafından işgal edileceği tehdidi yer almaktaydı.[136]

Nitekim bu mesajın İstanbul'da Padişah ve Sadrazam üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı *Meclis-i Âli*'si (*Şura-yı Saltanat*) konuyu görüşmek üzere, 22 Temmuz 1920 tarihinde Padişah Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in başkanlığında[137] toplanmış ve Hükümet'in iki gün önce Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında gerçekleştirmiş olduğu toplantıdaki

---

[134] Bu cevabın anlamı ve önemi konusunda geniş kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Oran, "Sèvres Barış..," s.119-123.

[135] İtilaf Devletleri'nin karşı cevabının metni için bkz: Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*, s.31-34; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.14-17.

[136] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.19.

[137] Toplantıya katılanlar için bkz: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal..*, s.19-20, dipnotu 34, 35.

görüş ve düşünceler de dikkate alınarak,[138] Barış Antlaşması'nın Hükümet tarafından imzalanmasına karar verilmiştir.[139] Dolayısıyla, yaklaşık bir ay önce İtilaf Devletleri'ne sunulan ve kâğıt üzerinde "başı dik" bir nitelik taşıyor gibi gözüken metni ortaya koyan irade, Sevr Antlaşması metninin ağır şartlarını ancak bu devletlerin hoşgörüsüyle değiştirmeyi düşünebildiğinden, gelen *ultimatom* ile bunun gerçekleşmeyeceği anlaşıldığında tam bir kadercilikle "başını eğmiş"tir. Bağdatlı Hadi Paşa başkanlığında Rıza Tevfik ve Reşat Halis beylerden oluşan bir Osmanlı heyeti Paris'e gönderilerek sözkonusu metin 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu adına imzalanmıştır.

Özellikle Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında 20 Temmuz 1920 tarihinde gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısında konuşulanlar ve konuşulanların bir özeti niteliğindeki "Bakanlar Kurulu tutanağı" dikkatle incelendiğinde,[140] yapılabilecekler ile ilgili ufuk çizgisinin, "... Osmanlı Devletinin siyasal bütünlüğü..."nün korunması sorununun İtilaf Devletleri tarafından "... uygun bir biçimde çözüleceği umut edilmekte" olması ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu gerçekleşmeyince herşey bitmiş olarak algılanmıştır.

Yapılabilecekler ya "... ağır ve korkunç ..." olarak nitelenen antlaşma şartlarının kabul edilmesi ya da "... Osmanlı Saltanatı ve Hükümetinin ..." yok olması olarak görülmekte, bunlar dışındaki bir almaşık olarak direnmek / direnenlerle işbirliği yapmak akla gelmemektedir.[141] Seçilen yol, o sırada Ankara Hükümeti'nin yapmaya çalıştığı gibi, *Misak-ı Milli*'yi gerçekleştirmek için riskli bir mücadele değil, çok ağır şartlara tâbi ve hakları önemli ölçüde kısıtlanmış da olsa "... İstanbul, Osmanlı Saltanatı ve İslam Halifeliği başkenti olarak kalmak üzere, bilinen sınırlar içinde bir küçük Devlet..." olmaktı.[142] Böylece memleket değilse de Hanedan kurtulabilecekti.

---

[138] Bu toplantıda ortaya çıkan durum için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.18.

[139] İmzalamaya sadece ayandan Topçu General Ali Rıza Paşa çekimser kalmıştır.

[140] Bu konuda bkz: Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*,s.35-40.

[141] Hatta aksine, Sadrazam Damat Ferit Paşa bir soru üzerine Ankara'daki BMM Hükümeti'nin sürdürdüğü direnişi kastederek "... Anadolu'daki hareketlerin bastırılması için elbirliğiyle çalışmak gerek..."tiğinden sözetmektedir (Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*,s.39).

[142] Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*, s.36. İstanbul Hükümeti'nin durumu değerlendirmede kullandığı bakış açısı konusunda bkz: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal..*, s.21-28.

İngiltere Başbakanı Lloyd George tarafından "Türk olmayan herkesi Türk hâkimiyetinden kurtarma politikası" olarak nitelenen Sevr Antlaşması[143], 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr'de, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından imzalanmıştır. Toplam 13 bölüm ve 433 maddeden oluşan Sevr Antlaşması'nda ve özellikle de sözkonusu antlaşma, aynı gün İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan "Üç Taraflı Anlaşma" ile birlikte düşünüldüğünde, özet olarak, egemenliği kısıtlı bir Osmanlı Devleti'ne Orta Anadolu'nun ufak bir parçası kalıyor; Trakya Bölgesi ve Edirne, Boğazönü ve Ege Adaları tamamen, İzmir ve çevresi ise fiilen Yunanistan'a bırakılıyor ve Boğazlar'ın denetimi Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak faaliyet gösterecek bir komisyona devrediliyordu. Doğuda özerk bir Kürt yönetimi oluşturuluyor ve Doğu illerinin çoğunu içine alan bağımsız bir Ermeni Devleti kuruluyordu. İlaveten, daha önceden sağlanmış olan kapitülasyonların kapsamı daha da genişletiliyor, azınlıklara tanınan haklar, normal egemen bir devletin kabul edebileceği sınırları aşıyordu. Osmanlı Devleti'nin silahlı kuvvetleri miktar ve imkânlar açısından büyük ölçüde etkisizleştiriliyordu.

TH 5: Sevr Antlaşması ve Üçlü Anlaşma Birlikte Düşünüldüğünde Anadolu, 1920

[143] Resmi adı "Müttefik ve Ortak Devletlerle Türkiye Arasında 10 Ağustos 1920'de Sevr'de İmzalanan Barış Antlaşması" olan metin için bkz: Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş..*, s.43-185. Bu antlaşmanın önemli maddelerinin çeşitli açılardan değerlendirilmesi için bkz: Oran, "Sèvres Barış..," s.124-138. Ayrıca bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.xxiv-xxx; [Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.47-60.

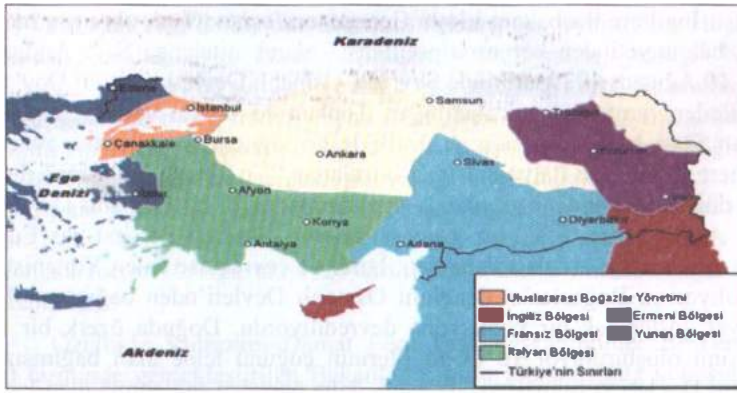

TH 6: Sevr Antlaşması ve Üçlü Anlaşma Sonuçları Birleştirildiğinde Anadolu, 1920

Sevr Antlaşması'nın **Birinci Bölümü** (Madde 1-27), I. Dünya Savaşı mağlubu devletlerin tümüyle yapılan antlaşmalarda yer alan "Milletler Cemiyeti Misakı" metninden oluşmaktadır.

İkinci Bölüm (Madde 27-35) "Türkiye'nin Sınırları" başlığını taşımaktadır.

Aslında Türkiye'nin sınırları Madde 27 çerçevesinde belirlenmiş gibi gözüküyordu. Oysa, ileriki bölümlerdeki bazı düzenlemeler ile gerçekte, yani siyasi ve iktisadi bağımsızlığı da içeren bir biçimde, Türkiye'ye bırakılan toprakların çok daha az olduğu görülmektedir. Madde 27, bu sınır düzenlemesini Avrupa ve Asya olmak üzere iki altbaşlıkta ele almaktadır.

Türkiye'nin Trakya topraklarında, Podima (bugünkü Kıyıköy) ile Silivri civarlarından geçen hattın kuzeybatısındaki kısımlar Yunanistan'a bırakılıyordu. Asya'da Batı'da ve Güney'de "... kıyılardan 3 mil kadar uzaklık içinde bulunan adalar" Türkiye'ye bırakılıyor, Suriye ve Irak ile olan sınır da, İskenderun, Antep, Urfa ve Mardin'in kuzeyinden geçerken bu illeri Türkiye sınırları dışında bırakarak çiziliyordu. Doğu'da İran sınırı aynı kalıyor ve Rusya ile de savaş öncesi eski sınıra dönülüyordu.

Bu madde çerçevesinde Türkiye'ye bırakılır gibi gözüken topraklara ilişkin düzenlemelerdeki *"hükümleri saklı kalmak kaydıyla"* ifadeleri ve az ileride değinilen *10 Ağustos 1920 tarihli Üç Taraflı Anlaşma* incelendiğinde,

aslında bu toprakların ifade edilenden çok daha az ve üzerindeki egemenlik hakkının sınırlanmış olduğu görülmektedir.

Gerçekten de, "hükümleri saklı kalmak kaydıyla" atıfta bulunulan Üçüncü Bölüm'ün IV. Altbölümü'nde (Madde 65-83) "İzmir" başlıklı düzenlemede, İzmir ve çevresi fiilen Yunanistan'a bırakılıyor, 89. Madde ile de Doğu Anadolu toprakları üzerinde, sınırının kesinleştirilmesi Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın hakemliğine kalan Ermenistan kuruluyordu. Ayrıca, Üçüncü Bölüm'ün III. Altbölümü'nde (Madde 62-64) "Kürdistan" başlıklı düzenleme çerçevesinde, ileriye dönük olarak bağımsızlık öngörülen Doğu Anadolu'daki Kürdistan'ın özerkliği statüsü de düşünüldüğünde ve de Boğazlar Bölgesi'nin denetiminin Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak faaliyet gösterecek bir komisyona devredildiği (Madde 37-61) hatırlandığında, gerçekte Türkiye'ye kalan toprakların ne ölçüde daraldığı daha iyi anlaşılabilecektir.

Bütün bu söylenenlere ilaveten, Sevr Antlaşması'nın imzalandığı 10 Ağustos 1920 tarihinde, yine Sevr'de, İngiltere'nin inisiyatifi çerçevesinde, İngiltere ile Fransa ve İtalya arasında, Osmanlı Devleti'nin elinde kaldığı düşünülen toprakların sınırlarını yukarıda değinilenden daha da daraltan, resmi adı "Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya Arasında Anadolu'ya İlişkin Üç Taraflı Anlaşma" (*Accord Tripartite*) imzalanmıştır.[144]

Bu anlaşma, esas Sevr Antlaşması çerçevesinde, sınırları genişleyen, kendisine sadık bir Yunanistan ile varlığını bu ülkeye borçlu olan bir Ermenistan ve mevcut özerkliğini ve gelecekte olabilecek muhtemel bağımsızlığını bu ülkeye borçlu olan bir Kürdistan yaratarak bölgedeki etkisini artıran İngiltere'nin, "küskün" Fransa ve İtalya'yı tatmin etme girişimidir. Bu yolla, Sevr Antlaşması çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne bırakılan alanın önemli bir kısmı da, Fransız ve İtalyan nüfuz bölgeleri içerisinde kalıyordu.

Buna göre, Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmış gözüken Edremit, Balıkesir, Bursa, Kütahya, Afyon, Kayseri (şehirler dışta kalmak kaydıyla) hattının güneyi ve Kayseri - Silifke (şehirler dışta kalmak kaydıyla) hattının batısı (İzmir bölgesi hariç) İtalyan[145]; Sivas - Silifke hattının doğusu ve Sivas - Elaziz - Muş (şehirler dışta kalmak kaydıyla) hattının güneyi de Fransa'nın nüfuz alanına bırakılıyordu.

Her ne kadar bu toprakların hukuki maliki Osmanlı Devleti gözüküyor olsa da, anlaşmanın çeşitli maddelerinin düzenleniş biçiminden ve ayrıca bu Üçlü Anlaşma'nın tarafları olan devletlerin Mondros Mütarekesi'nin 7.

---

[144] Bu anlaşma için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.542-545.

[145] Ereğli kömür havzası da İtalyan etki alanına bırakılıyordu.

Maddesi çerçevesindeki yetkileri de hatırlandığında, sözkonusu bölgelerin Osmanlı Devleti toprağı olmaktan çıkarak fiilen sözkonusu ülkelerin bir tür *manda* / sömürge yönetimi altına girecceği anlaşılmaktaydı. Böylece, Osmanlı Devleti, fiilen, Ege ve Akdeniz ile bağlantısı kalmayan, Batı Karadeniz'de Karasu civarından başlayarak Bursa, Kütahya, Afyon, Kayseri, Tokat, Giresun hattının kuzeyinde kalan toprak parçaları üzerinde varolan, sadece Karadeniz'e kıyısı bulunan bir küçük devlet olacaktı.

Üçüncü Bölüm (Madde 36-139) "Siyasal Hükümler" başlığını taşımaktadır.

I. Altbölüm "İstanbul" ile ilgilidir. Madde 36 ile İstanbul "... Osmanlı Devletinin başkenti ..." olarak kalabilmekle beraber, ardından gelen "... Türkiye ... [Antlaşma'ya], özellikle soy, din ve dil azınlıklarının haklarına dürüst bir biçimde saygı göstermekte kusur ederse, Müttefik Devletler, yukarıda belirtilen hükmü değiştirmek hakkını kesinlikle saklı tutarlar, ve Türkiye, bu bakımdan alınacak bütün kararları kabul etmeyi şimdiden yükümlenir" ifadesi ile, bu durumun ne denli sözkonusu devletlerin inisiyatifinde olacağı, İstanbul'un Başkent olarak kalmasına büyük önem veren Osmanlı Hanedanı'nın ne denli bu ülkelere bağımlı kalacağı açıkça ortaya çıkmaktadır.

II. Altbölüm (Madde 37-61) "Boğazlar" ile ilgilidir. Boğazlar "... bütün ticaret ve savaş gemileriyle askerlik ve ticaret uçaklarına açık olacaktır" (Madde 37) ifadesi ortaya konuluyor ve bunun gerçekleştirilmesi için bir Boğazlar Komisyonu kuruluyor (Madde 38), Boğazlar Bölgesi'ndeki sular, giriş-çıkış bölgelerinde kıyıdan 3 mil açığa kadar olan alanlar ve gerektiğinde kıyı bölgeleri bu Komisyon'un yetki alanına giriyordu (Madde 39). Komisyon'da karar alma açısından, Amerika Birleşik Devletleri (katılırsa), İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve (eğer Milletler Cemiyeti'ne üye olursa) Rusya'nın ikişer, Yunanistan ve Romanya ile (eğer Milletler Cemiyeti'ne üye olurlarsa) Bulgaristan ve Türkiye'nin ise birer oyu olacaktı (Madde 40). Üyeleri diplomatik ayrıcalıklardan yararlanacak (Madde 41) olan Komisyon'un "... özel bir bayrağı, özel bir bütçesi ve kendisine özgü bir örgütü olacaktı..." (Madde 42). Madde 43 çerçevesinde Komisyon'un görevleri sıralanıyor ve ardından gelen maddeler çerçevesinde de konuya ilişkin diğer düzenlemeler yer alıyordu.

Öte yandan, "Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerine İlişkin Hükümler" başlıklı Beşinci Bölüm'ün VIII. Altbölümü olan, "Boğazlar'ın Özgürlüğünün Korunması" başlıklı kısmında yer alan 178 ve 179. maddeler çerçevesinde bölge tanımlanarak, İtilaf Devletleri'nin konuya ilişkin hakları saklı

kalmak kaydıyla, asker ve silahtan arındırılıyordu. Böylece, esas olarak İtilaf Devletleri tarafından yönlendirilebilecek olan bir Boğazlar Komisyonu ve ilaveten bölgede askeri imkânların sadece İtilaf Devletleri tarafından kullanılabildiği bir silahsızlandırma düzeni ile, (hukuken bölgenin bir kısmı Yunanistan, bir kısmı da Türkiye'nin olmakla beraber) fiilen bölgenin bütünü bu ülkelerin denetimi altına girmiş oluyordu.

III. Altbölüm (Madde 62-64) "Kürdistan" ile ilgilidir. Madde 62 çerçevesinde, İtilaf Devletleri temsilcilerinden oluşan üç kişilik bir komisyon, Anadolu'da yaşayan Kürtler'e ilişkin olarak, "Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ... Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini ..." düzenleyecekti. Madde 63 çerçevesinde, Osmanlı Hükümeti, kendisine iletilen kararları "... üç ay içinde kabul etmeyi ve yürürlüğe koymayı şimdiden yükümlenir" deniliyordu.

Bu altbölümdeki 64. Madde, Kürtler'e bağımsızlık konusunda, oldukça önemli ve bir o kadar da karmaşık ifadeler içermektedir. Maddede "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konuluşundan bir yıl sonra, 62. Maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyine başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölgeler üzerinde[ki] bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi, şimdiden yükümlenir" deniliyor, yine aynı maddenin son paragrafında da, bu durum gerçekleştiği takdirde Musul bölgesinde yaşayan Kürtler'in de "... bu bağımsız Kürt Devletine kendi istekleriyle katılmalarına ..." İtilaf Devletleri'nin karşı çıkmayacakları belirtiliyordu.[146]

IV. Altbölüm (Madde 65-83) "İzmir" ile ilgilidir. İzmir ili ve tanımlanan bir kısım çevresi (Madde 66) şeklen "... Osmanlı egemenliği altında kalmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye ... sözü edilen topraklar üzerindeki egemenlik haklarının kullanımını Yunanistan'a aktaracaktır" (Madde 69) ifadesi ile bu topraklara ilişkin olarak "... Türkiye'den ayrılmış topraklar ile bir tutulacaktır" ifadesi birleştirildiğinde ve 83. Madde'de yer alan "... beş yıllık bir süre geçtikten sonra 72. Maddede öngörülen yerel Parlamento,

[146] Özellikle Kürdistan'ın kuzey sınırı/Ermenistan'ın güney sınırının belirsizliği, daha doğrusu bu sınırın Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson tarafından belirlenecek olması Kürtler'i endişelendirmiş ve Ankara Hükümeti'nin yanında yer almalarını etkileyen faktörlerden birisi olmuştur. Sevr Antlaşması çerçevesinde Kürtler'in bağımsızlığı konusunun detaylı bir değerlendirmesi için bkz: Oran, "Sévres Barış..," s.130-131.

oyçokluğuna dayanan bir kararla, Milletler Cemiyeti Konseyinden, İzmir kentiyle 66. Maddede tanımlanan toprakların kesin olarak Yunanistan Krallığına bağlanmasını isteyebilecektir" ifadesi de buna eklendiğinde, bu düzenleme ile bölgenin, bir süreç içerisinde de olsa, Yunanistan'a bırakıldığı görülmekteydi.

V. Altbölüm (Madde 84-87) "Yunanistan" ile ilgilidir. Başka maddelerde de yer alan, Yunanistan'a bırakılan toprakların toplu bir biçimde Türkiye tarafından onaylanması anlamını taşımaktadır.

VI. Altbölüm (Madde 88-93) "Ermenistan" ile ilgilidir. Madde 88 çerçevesinde, "Türkiye ... Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir Devlet olarak tanıdığını bildirir" denilmektedir. Ayrıca, İtilaf Devletleri, Türkiye ve Ermenistan, "... Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanının hakemliğine sunmayı ... Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır" (Madde 89) ifadesi ile konuya ilişkin inisiyatif Woodrow Wilson'a bırakılmıştır.

Bu bölüm içinde VII. Altbölüm (Madde 94-97) "Suriye, Irak ve Filistin"; VIII. Altbölüm (Madde 98-100) "Hicaz"; IX. Altbölüm (Madde 101-117) "Mısır, Sudan ve Kıbrıs"; X. Altbölüm (Madde 118-120) "Fas, Tunus"; XI. Altbölüm (Madde 121-122) "Libya ve Ege Denizi Adaları"; XII. Altbölüm (Madde 123-131) "Uyrukluk"; XIII. Altbölüm (Madde 132-139) "Genel Hükümler" başlıklarını taşımaktadır.

Dördüncü Bölüm (Madde 140-151) "Azınlıkların Korunması" başlığını taşımaktadır.

Bu konu Lozan Barış Antlaşması'nda 8 maddelik bir altbölüm şeklinde düzenlenmiştir. Buradaki düzenlemede azınlık haklarının Lozan Barış Antlaşması'na göre ülke devleti aleyhine daha geniş tutulduğu görülmektedir. Göç konusunun, Madde 143 çerçevesinde gönüllülük esası üzerine düzenlenmesi esas alınmıştır. Madde 144 çerçevesinde, 1915 tehciri sırasında ülkeden ayrılmak durumunda kalan Ermeniler'in topraklarına dönüşlerine ilişkin hakları düzenlenmektedir.

Madde 147 çerçevesinde ise "Soy, din ya da dil azınlıklarından olan Osmanlı uyrukları ..."na kuracakları her türlü kurumu, Osmanlı Devleti makamlarından bağımsız bir biçimde yönetmek ve denetlemek imkânı getirilirken; bu zeminde azınlık kavramı (Lozan Barış Antlaşması'ndan farklı olarak) Hıristiyan-olmayan öğeleri de kapsamaktadır. Ayrıca, "Osmanlı Hükümeti, Türkiye'deki bütün soy azınlıklarının kilise ve okul konularında özerk-

liğini tanımayı ve buna saygı göstermeyi yükümlenir" (Madde 149) ifadesi ise, bu antlaşma çerçevesinde azınlıklara tanınan hakların genişliğine önemli bir örnektir.

Bu bölümde kabul edilen azınlık haklarının burada belirlenenlerden ibaret olmayıp sürekli yeniden düzenlenebilir bir özellikte olduğu, 151. Madde ile açıkça karar altına alınmıştır. Buna göre, "Başlıca Müttefik Devletler, bu Bölümdeki hükümlerin yerine getirilmesini güvence altına almak için ne gibi önlemler alınması gerektiğini, Milletler Cemiyeti Konseyi ile birlikte inceledikten sonra saptayacaklardır. Osmanlı Hükümeti, bu konuda alınacak bütün kararları şimdiden kabul ettiğini bildir..."mektedir.

Beşinci Bölüm (Madde 152-206) "Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerine İlişkin Hükümler" başlığını taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin hemen hemen bütün askeri varlığının ortadan kaldırıldığı ya da son derece etkisiz bir hale getirildiği bu düzenlemeler başlıca beş altbölümden oluşmaktadır: I. Altbölüm (Madde 152-180) "Kara Kuvvetlerine İlişkin Hükümler"; II. Altbölüm (Madde 181-190) "Deniz Kuvvetlerine İlişkin Hükümler"; III. Altbölüm (Madde 191-195) "Kara ve Deniz Havacılığına İlişkin Hükümler"; IV. Altbölüm (196-205) "Müttefikler-Arası Denetleme ve Örgütleme Komisyonları"; V. Altbölüm (Madde 20-207) "Genel Hükümler".

Altıncı Bölüm (Madde 208-225) "Savaş Tutsakları ve Mezarlıklar"; **Yedinci Bölüm** (Madde 226-230) "Yaptırımlar"; **Sekizinci Bölüm** (Madde 231-260) "Mali Hükümler"[147]; **Dokuzuncu Bölüm** (Madde 261-317) "Ekonomik Hükümler"[148]; **Onuncu Bölüm** (Madde 318-327) "Hava Ulaşımı"; **Onbirinci Bölüm** (Madde 328-373) "Limanlar, Su Yolları ve Demiryolları"; **Onikinci Bölüm** (Madde 374-414) "Çalışma"; **Onüçüncü Bölüm** (Madde 415-433) "Çeşitli Hükümler" başlığını taşımaktadır.

---

[147] İtilaf Devletleri, Madde 231 çerçevesinde "... danışma oyu bulunacak bir Osmanlı Komiserinin de katılacağı ... bir Maliye Komisyonu kurulmasını kararlaştırmışlardır". Yetki ve görevleri 232 ve sonraki maddelerde tanımlanan bu Komisyon, Osmanlı Devleti'nin hemen hemen bütün mali hayatını denetimi altına alacak bir konumda gözüküyordu.

[148] Bu bölüm açısından en önemli düzenleme, 261. Madde çerçevesinde "... Kapitülasyonlar rejimi, 1 Ağustos 1914'ten önce, bu rejimden doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yararlanan Müttefik Devletler yararına yeniden kurulacak ve 1 Ağustos 1914'te bu rejimden yararlanmayan Müttefik Devletler yararına genişletilecektir" ifadesi çerçevesinde ortaya çıkan durumdur.

İşte bu Sevr Antlaşması'nın kabul edildiği tarihten itibaren, İtilaf Devletleri ve onlarca desteklenen Yunanistan ile Ankara'da oluşturulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında, her iki tarafın da kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları mücadele iyice hızlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

1919 - 1923 Kurtuluş Savaşı Dönemi

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam

1) Uluslararası Ortam

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti, kendisi için çok ağır şartlar içeren, işgali beraberinde getirecek olan Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı sona erdirmiş, ardından da ülkenin büyük çoğunluğu İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştır.

18 Ocak 1919 tarihinde Fransa'nın Başkenti Paris'in Versay Sarayı'nda 32 devletin katılımıyla başlayan Paris Barış Konferansı'nda temel organ olarak, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın hükümet başkanları ve dışişleri bakanlarından oluşan "On'lar Konseyi" görev yapıyordu. Aslında gerçek karar alma birimi, fiilen konseyin yetkilerini kendisinde toplayan ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Georges Clémenceau ve İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando'dan oluşan "Yüksek Konsey" idi.

Bu zeminde, ilk önce 13 Ocak - 15 Şubat 1919 tarihleri arasında, özellikle Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın çok önem verdiği Milletler Cemiyeti örgütüne ilişkin düzenlemeler ele alınıyor, ardından 14 Mart - 7 Mayıs 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilen yoğun toplantılar sonucunda da, ilk önce Almanya ile yapılacak barış anlaşmasının genel hatları ortaya çıkıyor, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile yapılacak olan anlaşmalar ise biraz daha ileriye bırakılıyordu. Bu arada Yüksek Konsey üyeleri, Ermenistan'ın Amerika Birleşik Devletleri *mandası* altına konulması düşüncesini Başkan Wilson için daha cazip hale getirmek için Boğazlar'ın denetimini de bu ülkeye bırakmayı düşünmüşler, fakat Amerika Birleşik Devletleri'nin ilgisizliği bu girişimi etkisizleştirmiştir.[1]

Bilindiği gibi, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, İtilaf Devletleri'nin Almanya'ya 28 Haziran 1919 tarihinde imzalattırdıkları ve başlangıcında Milletler Cemiyeti Misakı'nın yer aldığı Versay Barış Antlaşması'nı imzalayarak 10 Temmuz 1919 tarihinde onaylanmak üzere ülkesindeki Senato'ya göndermiş, sonrasında ülke kamuoyunu etkile-

[1] [Bayur], *Yeni Türkiye*.., s.34-35.

mek üzere konuşmalar yaptığı 22 günlük bir yurt gezisine çıkmış ve ardından felç geçirmiştir. Sonuncusu 19 Mart 1920 tarihinde Senato'da yapılan oylamalarda ise onay için gerekli olan 2/3 oya ulaşılamamıştır.

Wilson'ın ülkesine dönmesinin ardından, İngiltere ve Fransa barış görüşmelerini istedikleri gibi yönlendirme ve sonuçlandırma imkânını elde etmişlerdir. Bu çerçevede, On'lar Konseyi çerçevesinde geliştirilen ilkeler doğrultusunda komisyonlarda hazırlanan beş barış antlaşması (28 Haziran 1919 Versay, 10 Eylül 1919 Saint Germain, 27 Kasım 1919 Neuilly, 4 Haziran 1920 Trianon ve 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması) mağlup devletler tarafından imzalanmıştır.

Öte yandan, 6 Mayıs 1919 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson,[2] İngiltere Başbakanı Lloyd George[3] ve Fransa Başbakanı Georges Clémenceau'nun almış oldukları karar[4] çerçevesinde, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesiyle[5] yeni bir aşamaya geliniyordu. 10 Ağustos 1920 tarihinde de İtilaf Devletleri, büyük bir bölümünü işgal etmiş oldukları Anadolu'daki Osmanlı Devleti topraklarının kendilerince kaderini çizdikleri Sevr Antlaşması'nı, doğrudan denetimleri altında bulundurdukları İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti'ne imzalattılar.

O yıllarda "Büyük Savaş" olarak anılan I. Dünya Savaşı galiplerinden İngiltere tarihinin en güçlü dönemini yaşıyordu. İngiltere'nin deniz üstünlüğüne kafa tutan Almanya mağlup olmuş, donanması yokedilmişti. Bunun ötesinde, Almanya'nın, Fransa'nın istediği ölçüde güçsüzleştirilmesine gerek yoktu ve hatta bu durum Fransa'nın Avrupa kıtasında rakipsiz kalmasına sebep olacak olması düşünüldüğünde, İngiltere'nin pek de istediği bir sonuç değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ganimetinin paylaşımında da, İngiltere kendisini birincil hak sahibi olarak görüyor, İngiltere'nin önde gelen devlet adamları kendilerinin Çanakkale'de, Mısır'da, Irak ve Filistin cephelerinde Türkler'e karşı verilen mücadelede İtilaf Devletleri içerisinde en önemli yükü omuzladığını, bunun bir ödülünün olması gerektiğini söylüyorlardı. Bununla birlikte, İngiliz yönetimi içeride İrlanda sorunu ile uğraşıyor ve özellikle de "Doğu Sorunu"na bakış açısından dönemin Başbakanı

---

[2] Wilson'a göre "Yüksek Konsey" bu kararı, İzmir'deki Rumlar açısından "... insan kırımını önlemek için..." almıştır (Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.73).

[3] İngiltere Hükümeti içerisinde, başta Winston Churchill olmak üzere bazı üyeler, bölgede İngiltere ve müttefiklerine karşı direnci artıracağı nedeniyle bu karara karşı çıkmaktaydılar.

[4] Karar, 24 Nisan 1919 tarihinde, İtalyan delegasyonunun Adriyatik'teki politikalarının müttefiklerince desteklenmemesini gerekçe göstererek Paris Barış Konferansı'nı terkettiği bir günde alınmıştır.

[5] İşgal sürecinin gelişimi için bkz: Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., I,* s.339-341.

Lloyd George ile 1919 yılı Ekim ayı sonrasında Dışişleri Bakanı olan George [Lord] Curzon ve Savaş Bakanı Winston Churchill arasında önemli farklılıklar yaşanıyordu. Nitekim bu farklılık ve tartışmalar, Kurtuluş Savaşı sırasında İngiltere'nin Anadolu politikası açısından oldukça önem taşıyacaktır.[6]

Diğer iki savaş galibi işgalci ülke olarak Fransa ve İtalya'nın, Anadolu topraklarının paylaşılması konusunda yönlendirici ülke konumundaki İngiltere ile çeşitli anlaşmazlıkları vardı. Fransa özellikle, Avrupa'da ülke içerisindeki rejim sorunlarıyla uğraşan Almanya'ya topyekûn bir başeğdirme konusunda İngiltere'den beklediği desteği bulamamanın verdiği hoşnutsuzluk içerisindeydi. Oysa Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Arap ülkelerinin paylaşılmasında, sırf bu desteği sağlayabilmek açısından İngiltere'ye önemli tavizler vermişti.

İşte bu nedenle, İngiltere'den beklediği desteği bulamayacağını gören Fransa, 1918 yılında teslim olan ve Weimar Anayasası ile monarşiyi sona erdirerek cumhuriyet ilan edilen Almanya'ya karşı güvenliğini sağlamlaştırmak için, bu ülkeden endişe duyan Belçika, Polonya, Çekoslovakya'ya ilaveten, Macaristan ve Bulgaristan gibi revizyonist devletlerin rakipleri olan Yugoslavya ve Romanya ile de anlaşmalar gerçekleştirmiştir. İtalya ise, savaş öncesindeki pazarlıklarda İngiltere tarafından kendisine verilmiş sözlerin tutulmadığı gerekçesiyle küskündü. Bazı iç sorunların da etkisiyle, işgalci bu iki ülkedeki memnuniyetsizlik, Kurtuluş Savaşı sırasında Paris ve Roma'nın nispeten erken geri çekilişinde en önemli faktörlerdendir.

Diğer taraftan, 1917 yılında Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler karşısında, eski Çarlık subayları, asiller ve varlıklı sınıfların temsilcilerinden oluşan ve devrimi daha başlangıcında yoketmek isteyen İtilaf Devletleri tarafından da desteklenen koalisyon direnişe geçti. Böylece ortaya çıkan iç savaş 1922 yılına kadar sürdü ve Bolşevikler'in silahlı gücü Kızıl Ordu'nun, İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Çar'ın generalleri olan Denikin, Wrangel, Kolçak ve Yudeniç'in Beyaz Ordu'larını mağlup etmesiyle sona erdi. Böylece, yeni rejim Rusya'yı Sovyet Rusya, Sovyetler Birliği'ne dönüştürüyordu.

Bu dönemde ortaya çıkan Sovyet Rusya (özellikle bu dönemde), sadece bir devlet değil aynı zamanda yeni bir yaşam biçimi, yeni bir dünya düzeni öneren bir modeldi. Bu anlamıyla, bazıları için yükselen bir umut bazıları için ise endişe kaynağıydı. 1919-1920 yıllarında, başta Almanya olmak üzere Avrupa'da Bolşevik Devrimi benzeri bir süreci tekrarlamak

---

[6] Bkz: *infra.*, "(1) Lloyd George'un Osmanlı'yı Cezalandırma Politikası ve Sonuçları".

isteyen başarısız bazı girişimler sözkonusu oldu. Ayrıca, Batılı güçlerin sömürgesi durumunda olan coğrafyalarda da, Bolşevik Devrimi ve Sovyet Rusya'nın bir umut kaynağı olduğu söylenebilirdi. Bazı kesimlerde ise bu durum bir endişe kaynağı oldu. Bunun sonucunda, birçok Avrupa ülkesinde anti-komünist nitelikli otoriter ve totaliter rejimler sıkça görülmeye başlandı.

2) Ulusal Ortam

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında, İstanbul ile Anadolu, büyük devletlerin etkisindeki Hanedan ve eski devletin varlığını koruma ile bunun mümkün gözükmemesi çerçevesinde yeni bir başlangıç anlayış ve arayışları birlikte varolmuş, süreç içerisindeki başarı ve başarısızlıklar çerçevesinde birinci eğilim güçten düşerken ikinci eğilim önem kazanmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önderliğindeki bu yeni oluşumun ortaya çıkışı da bir anda ve kolay olmamıştır.[7]

Her şeyden önce, bütün Anadolu halkı savaş yorgunuydu. Ülke, 1911 Türk - İtalyan savaşından beri sürekli olarak seferberlik halindeydi. Özellikle 1880 ve 1890'larda doğanlar bütün gençliklerini savaşlı yıllarda geçirmişlerdi ve bu savaşlar genellikle, hem maddi hem de manevi anlamda kazançtan çok kayıp getiren savaşlardı. Dolayısıyla da, Mondros Mütarekesi[8] sonrasında, başta Padişah VI. Mehmet Vahdettin olmak üzere bütün Osmanlı Devleti'nin yönetimi de İtilaf Devletleri'nin doğrudan denetimi altına girdiğinde ve İtilaf Devletleri ateşkes anlaşmasının esnek maddelerinden yararlanarak Anadolu topraklarının büyük bir bölümünü işgale başladıklarında, Anadolu'da bu işgale karşı hemen büyük bir tepki oluşmamıştır. İlk başlarda ortaya çıkan cılız, kısmi bazı tepkiler de, ya işgal güçlerinin bazı aşırılıklarına karşı özvarlığını koruma biçiminde oluşmakta ya da İtilaf Devletleri'nin varlığından çok bunların varlıklarının arkasına sığınarak inisiyatif alan ve her türlü aracı kullanarak kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan Rum ve Ermeniler'e karşı belirginleşmekteydi.[9]

---

[7] Bu konuya ilişkin en iyi özetlerden birisi için bkz: Lewis, *Modern Türkiye'nin..*, s.239 vd.

[8] Aslında, başlangıçta başta mütarekeyi imzalayan Rauf Bey olmak üzere, özellikle İstanbul'daki kamuoyu, imzalanan metnin ülkenin yararına olduğuna dair bir kanıya sahipti (Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I*, s.8-10). Fakat durumun böyle olmadığı kısa süre sonra anlaşılacak, bizzat Rauf Bey bu duruma ilişkin tespitlerde bulunacaktı (*ibid.*, s.15-16). Ayrıca bkz: *supra.*, "a) Mondros Mütarekesi".

[9] Bu çerçevede ortaya çıkan "kendiliğinden" sayılabilecek çeşitli direniş örnekleri açısından dini ve milliyetçi güdüler birlikte görülmekle birlikte, çoğunlukla dini

Halkın direnişe katılmaya başlaması, önce Doğu'da İtilaf Devletleri güçleri, özellikle de Fransızlar ile birlikte hareket eden Ermeniler'in girişimleri eylemlere tepki olarak gelişmiş, Batı'da ise İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ve özellikle de Yunan ordusunun çevresine zarar vererek Anadolu'nun içlerine doğru hareket etmeye başlaması sonrasında belirginleşmeye başlamıştır.[10] Hatta bu dönemden sonra bile, İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere'nin adaletsiz davranmayacağına olan inanç bir süre devam etmiştir.[11]

İşgalcilerin bazı aşırılıkları karşısında yerel bazı karşıkoyuşlar zaman zaman ciddi boyutlara ulaşmaktaydıysa da, bunlar ulusal düzeyde ve aralarında koordinasyon olan hareketler değillerdi. İstanbul'da ise gerek Padişah VI. Mehmet Vahdettin ve yakın çevresi gerekse o yıllardaki kamuoyunu oluşturan aydınlar, askeri direnişle bir şey elde edilemeyeceği, İtilaf Devletleri ile iyi geçinilerek ülkenin kurtarılabileceği kanısındaydılar. Padişah Vahdettin ve Sadrazam Damat Ferit Paşa için bu nedenle İngiltere ile ilişkiler çok önemliydi. Bu çerçevede, Padişah ve en azından Damat Ferit Paşa'nın kurduğu İstanbul Hükümetleri için İngiltere'nin *mandası* altına girmek, ülke bütünlüğünü, Hanedan'ı, Hilafeti ve Başkent İstanbul'u elde tutabilmek için en uygun, hatta tek yoldu.[12] Oysa artık İngiltere, ne I. Dünya Savaşı öncesi ne son dönem stratejik tercihlerinde, ne de sözkonusu dönemlerdeki yönetici kadrolarının önemli bir bölümünün duygu, düşünce tercihleri çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu önemli ve toprak bütünlüğünün korunması gereken bir aktör olarak görüyordu. İktidardaki kadronun büyük bir bölümü, bu imparatorluğun topraklarının çok büyük bir bölümünün, doğ-

---

temelin daha öne çıktığı söylenebilirdi. Bu konuda bkz: Zürcher, *Savaş, Devrim ve..*, s.227-240.

[10] İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline yönelik olarak Hükümet'in ve kamuoyunun tepkileri ve gelişen olaylar konusunda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.305 vd. Özellikle Ege'deki Yunan işgali ile birlikte ortaya çıkan ve özellikle de "eldeki toprağı kaybetme", "sürülme" duygusu olarak kendini gösteren ruh hali, bu direncin en önemli kaynağıydı. Ayrıca, Ege'de Balkanlar'daki topraklarından koparılarak bölgeye göçmek zorunda kalan birçok göçmen, aynı durumun burada da gerçekleşiyor olmasına direnç göstermeye başlamışlardır. Kaldı ki, Karadeniz bölgesindeki benzer direnişlere İtilaf Devletleri'ni kışkırtarak bir cezalandırmaya yönelteceği gerekçesiyle karşı çıkan İstanbul Hükümeti bile, Ege'deki Yunan işgalinin bir meşru savunma ortamı yarattığını kabul ederek, kendiliğinden, sınırlı ve askeri örgütlenme biçiminde olmaması kaydıyla karşı çıkmamıştır (Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.68).

[11] Bu yönde çeşitli görünümler için bkz: Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., I*, s.5 vd.

[12] Bu konuda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.521-523; Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., I, passim*, özellikle de s.203 vd.

rudan İtilaf Devletleri arasında paylaşılarak veya (Yunanlı, Ermeni vb. unsurlar aracılığıyla) dolaylı olarak denetim altına alınması gerektiği görüşündeydiler. Ancak, bir süre sonra Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının örgütlediği direniş güçlendiğinde ve Rusya'da da Bolşevikler iç savaşta başarıya ulaştıklarında, İngiliz yönetimi içerisinde bu politikaya ilişkin bazı düzeltme önerileri belirginleşmeye başlamıştır.

Bu dönemde İstanbul'a gelen Mustafa Kemal de henüz ülkenin kurtarılması için Padişah ve *Meclis-i Mebusan* çerçevesinde yapılabilecekler olduğu düşüncesindeydi ve bu nedenle kendisinin de Savaş Bakanı olacağı milliyetçilerden oluşan bir hükümet kurulması için çaba sarfetmekteydi.[13] Nitekim, Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre önce, 14 Ekim 1918 tarihinde kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nde kendisi bakan olamamış, fakat iki yakın arkadaşı Hüseyin Rauf ve Ali Fethi [Okyar] beyler Hükümet içerisinde yer almıştır. 8 Kasım 1918 tarihinde görevden ayrılmak zorunda kalan bu kısa ömürlü Hükümet'in ardından, Padişah VI. Mehmet Vahdettin 11 Kasım 1918 tarihinde kendisine yakın Ahmet Tevfik Paşa'yı Sadrazam olarak atamıştır. Bir süre sonra İngilizler'in Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nden, daha doğrusu *Meclis-i Mebusan* içerisindeki ittihatçı / milliyetçi eğilimlerden rahatsız olması üzerine Meclis'i fesheden Padişah, 3 Mart 1919

---

[13] Mustafa Kemal'in bu çabaları için bkz: Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.37-39; Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.70-77; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.21-22, özellikle 2 numaralı dipnotu. Mustafa Kemal'in bu amaca yönelik olarak Padişah'a verilmek üzere tanıdığı bir yetkiliye gönderdiği 7 Ekim 1918 tarihli telgrafın metni için bkz: Bardakçı, *Şahbaba..*, s.93. Bir İngiliz gazeteciye göre, bu dönemde Mustafa Kemal Paşa da İngiltere ile işbirliği yapılabileceği kanısındaydı (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.60). Nitekim Mustafa Kemal'in, kendisi ve arkadaşlarının denetimindeki (bu konuda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.125-126) *Minber* gazetesinin 17 Kasım 1918 tarihli nüshasında bu yöndeki bazı görüşleri yer alıyordu (Bardakçı, *Şahbaba..*, s.99). Mustafa Kemal, 18 Kasım 1918 tarihinde, bu defa *Vakit* gazetesinde benzer görüşlerini ortaya koyuyordu (Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.88). Burada, günün siyasi hayatına müdahale etmek için fırsat arayan Mustafa Kemal'in, bu dönemde, 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayan arkadaşı Rauf Bey gibi, İngiltere ile iyi ilişkiler içerisinde olunarak olumlu birşeyler yapılabileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu bakış açısı, aynen Rauf Bey açısından olduğu gibi, İngilizler'in uygulamaları çerçevesinde kısa bir süre içerisinde değişecektir. Nitekim, hemen hemen aynı günlerde Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine misafir olduğu sırada bu iki yakın arkadaş arasında gerçekleştirilen görüşmelerde ise her ikisi de "... yegane kurtuluş yolu[nun], bir milli mukavemet hareketi yaratmak.." olduğu konusunda fikir birliğine varmışlar, bu mukavemetin yaratılabilmesi için de başlıca altı önlem düşünmüşlerdi (Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.35-37).

tarihinde İkinci Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından, İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen Damat Ferit Paşa'yı Sadrazam olarak atayarak 4 Mart 1919 tarihinde 2 Ekim 1919 tarihine kadar 3 defa yenilenen bir hükümet kurulmasını sağladığında, Mustafa Kemal'in izlemeye çalıştığı çizgiden farklı bir doğrultuda yürüyeceğini iyice belli ediyordu.[14]

Bu dönemdeki bazı gelişmeler, Anadolu insanının yaşananlara ilgisini ve tepkisini kademe kademe arttırdı. Bunların en önemlisi, 15 Mayıs 1919 tarihinde İngilizler'in etkisi ve yönlendiriciliği altında hareket eden Yunanlılar'ın İzmir'e asker çıkarmaya başlamalarıdır.[15] Kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı tebaası olan Yunanlılar, İzmir'i işgal ederek bölgede yaşayan Rumlar ile birlikte "yüzyılların rövanşı"nı almaya yöneldiklerinde durum değişti. Yunan ordusu ve bölge Rumları'nın İzmir ve civarında giriştikleri aşırılıklar ve kıyım o boyuttaydı ki, konu ile ilgili olarak Avam Kamarası'nda bazı üyeler Dışişleri Bakanı'na sorular yöneltiyorlar, Yunanistan lideri Elefteriyos Venizelos bile Yunanlı ilgililere konuya ilişkin endişelerini açıklıyordu.[16]

Öte yandan, bu sırada İngiltere Dışişleri Bakan Vekili olan Lord Curzon da, çeşitli defalar bu olayların ülkesinin bölge üzerindeki kontrolüne

---

[14] O sıralarda geçirdiği bir ameliyat sonrası dinlenen Mustafa Kemal Paşa ile Erzurum'a yeni görevine gitmek üzere olan Kazım Karabekir Paşa, 11 Nisan 1919 tarihinde görüşmüşlerdir. Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyareti sırasında aralarında geçen konuşmalar değerlendirildiğinde, Karabekir'in kendisini de Anadolu'ya çağırması karşısında Mustafa Kemal'in olumlu ifadeler kullanmasının yanında hala İstanbul'da yapılabilecek bazı siyasi girişimler üzerinde düşündüğü izlenimi verdiği Karabekir tarafından ifade edilmektedir (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.17-18). Buna karşılık, Mustafa Kemal ile 1919 yılı Ocak ayında birkaç defa Şişli'deki evde görüşen Ali Fuat [Cebesoy] Paşa, ayrıca Rauf ve Refet [Bele] beylerin de katıldığı bir anlayış olarak "Var kuvvetimizle Anadolu'da çalışmaya devam etmekte Mustafa Kemal Paşa ile bir defa daha anlaşmıştık. ... Paşa'nın geniş selahiyetli bir vazife ile Anadolu'ya geçmesine her taraftan çalışılacaktı. Buna intizaren daha bir müddet İstanbul'da kalacaktı. Anadolu'da vücuduna ihtiyaç hasıl olduğu zaman bir vazife almamış bile olsa hususi surette Anadolu'ya geçecek, milli mücadeledeki şerefli mevkiini alacaktı" demektedir (Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.39-41). Bu çerçevede, İstanbul Hükümetleri aracılıyla ülkenin durumunun düzeltilmesi yolunda birşeyler yapmak arzusunda olan Mustafa Kemal ve arkadaşları, giderek Anadolu'ya geçerek düşüncelerini orada gerçekleştirmeye çalışmak seçeneğine yöneliyorlardı (Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.189-194, 276 vd.).

[15] Bu konuda karar Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa liderleri tarafından alınmışsa da inisiyatif İngilizler'in elindeydi. Konuya ilişkin olarak daha fazla bilgi için bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.264-276.

[16] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I*, s.53-55.

zarar vereceğini belirtiyor, benzer görüşler dönemin İngiltere Savunma Bakanlığı'nın bazı üyeleri tarafından da destekleniyordu.[17] Özellikle de Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını sağlamak amacıyla Yunan ordusunun Anadolu içlerine girmeye ve de cana / mala zarar vermeye başlamasıyla, Batı Anadolu'dan tüm ülkeye yayılan bir biçimde karşı koyma düşüncesi ortaya çıkmaya başladı. Gelişmelere karşı koyma düşüncesinde olanların (sonradan birleşerek *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı* adını alacak olan) *Müdafaa-i Hukuk* ve *Redd-i İlhak* cemiyetleri etrafında toplandıkları görülüyordu. Esas olarak sivil inisiyatifi temsil eden bu dernekleri ve direniş hareketlerini oluşturanlar, büyük ölçüde modern Osmanlı okullarında okumuş olan orta sınıf aydınlar, asker ve sivil devlet görevlileri, bazı serbest meslek sahipleri ile mütareke ve işgalin giderek kendileri için sözkonusu olan yaşam alanını daralttığını, ortadan kaldırdığını farkedebilen eşraf, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yerli/Müslüman girişimcinin desteklenmesi ile nispeten gelişen, dolayısıyla bu konumunu kaybetmek istemeyen ticaret burjuvazisi ve doğal olarak kalıcı bir işgalden en fazla zarar görecek kesimlerden olan toprak sahipleridir.[18]

1919 yılı ilkbaharında İngilizler, Karadeniz bölgesindeki bazı Rum köylerinin saldırıya uğraması olaylarının[19] önüne geçilmesi konusunda İstanbul Hükümeti'ni sıkıştırmaya başlamış, nihayet 21 Nisan 1919 tarihinde İstanbul Hükümeti'ne konuya ilişkin bir nota vermişlerdir.[20] Hem ülkenin yeni bölgelerinin işgalini önlemek hem de Hanedan'ı ve Başkenti nispeten koruyan bir barış anlaşması imzalayabilmek için desteklerine ihtiyaç duydu-

---

[17] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve..I*, s.57-59.

[18] Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.47-48.

[19] Aslında, bölgedeki bu olayların çıkış noktası biraz farklıydı. İngilizler'in Samsun ve Merzifon bölgesine asker çıkarmalarının ardından, Doğu Karadeniz bölgesinde Rum Ortodoks Kilisesi'nin de desteğiyle, Pontus çabaları içerisindeki Rumlar, yörenin Türk köylülerini göçe zorlayarak bölgede gerçekte olmayan bir nüfus yoğunlaşması yaratmaya çalışıyorlardı. Rum çetecilerin giriştikleri bu eylemlere karşı bölgedeki Türk çeteciler de benzer eylemler ile karşı koymaya, misillemelerde bulunmaya başlamışlardır. Bölgeyc gelen Mustafa Kemal Samsun'dan merkeze çektiği ilk telgrafta, Samsun yöresi halkının sayıları 40'ı bulan Rum çetelerinin Pontus emelleri doğrultusundaki saldırılarından korunmak için 13 çete oluşturduklarından, bunun doğal bir tepki olduğundan sözetmektedir (Ergil, *Milli Mücadelenin.*, s.104). Avrupa'daki, akademik çalışmalara konu olacak derecede iyi örgütlenmiş Rum propaganda mekanizması, bu olayları "Türkler bizi katlediyor" biçiminde, konuyu zaten böyle görmeye yatkın Batı kamuoyuna aktarıyordu. Aynen "Ermeni sorunu"na ilişkin olarak olduğu gibi, olaylar Batı'da tamamen tek yanlı olarak değerlendiriliyordu.

[20] Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.104.

ğu İngilizler ile arasının açılmasını istemeyen Padişah Vahdettin ile Sadrazam Damat Ferit Paşa, sorunu halletmek üzere bölgeye bir generali ordu müfettişi olarak göndermeye karar vermişlerdir. Bu iş için ise başarılı, ordu içerisinde sevilen, İttihat ve Terakki'nin politikalarını eleştiren Mustafa Kemal seçilmiştir.[21] 30 Nisan 1919 tarihinde 9. Ordu Müfettişliği'ne tayini yapılmıştır. Böylece, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a giderek resmi görevinden oldukça farklı bir süreci başlatma imkânı doğmuştur. Bu nedenle, göreve giderken yetkilerinin mümkün olduğunca geniş olması için belirgin bir çaba sarfetmiş,[22] bunun sonucunda 6 Mayıs 1919 tarihinde de bu nitelikteki bir "Yetki Belgesi"ni sağlamıştır. 15 ve 16 Mayıs tarihlerinde Padişah ile gerekli görüşmeleri yaparak Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.[23]

---

[21] Bu konuda bkz: Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.38-41, 61-63; Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.207-214.

[22] Bu çabaları konusunda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.281-283; Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.34 vd.; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.108-109; Okyar, *Üç Devirde..*, s.281-282. Mustafa Kemal'in görevleri arasında, eğer bölgede asker toplanıyorsa engellemek, bölgede dağınık olarak varolan silahları toplayarak depolamak, bölgedeki asayişsizliğin nedenlerini saptayarak önüne geçmek konuları bulunuyordu.

[23] Mustafa Kemal'in bu süreç içerisinde Padişah Vahdettin ile olan ilişkileri hakkında, Türkiye Cumhuriyeti literatürünün klasik bakışından biraz farklı, daha çok Osmanlı Hanedanı'nın yazılı ve sözlü kaynaklarına dayanan ve dolayısıyla ağırlıklı olarak bu kesimlerin duygu ve düşüncelerini yansıtan bir değerlendirme için bkz: Bardakçı, *Şahbaba..*, 9. Bölüm (s.125-144). Burada farklı yorumlara konu olan noktalardan birisi, yazarın doğrudan Mustafa Kemal'in 1926 yılında *Milliyet* gazetesinde yayınlanan hatıralarından aktardığı, 15 Mayıs 1919 tarihinde, 9. Ordu Müfettişi olarak "Samsun havalisinde İngilizler'i rahatsız eden gelişmeleri denetim altına alma" esas görevi çerçevesinde Samsun'a hareketinden önce, bu görevi kendisine veren Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın tavsiyesi üzerine Yıldız Sarayı'nda Padişah'ı ziyareti sırasındaki konuşmada, görevinin öneminden sözeden Padişah'ın kendisine "... şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin... şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, devleti kurtarabilirsin!" demesinin ne anlama geldiğidir. Kanımca bu sözle Mustafa Kemal'in anladığı şeyi kastetmediği, daha çok İngilizler'i kızdırarak İstanbul'un işgaline ve Hanedan'ın sona ermesine sebep olacağını düşündüğü, Samsun ve çevresinde İngilizler'i rahatsız eden bazı gelişmelerin önlenmesini kastettiği söylenebilir (Benzer bir yorum için bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.283-284). Nitekim bunun böyle olduğu, Mustafa Kemal'in bunun yerine arkadaşlarıyla direniş örgütlemeye çalıştığı anlaşıldığında, yaklaşık iki ay sonra, 8/9 Temmuz 1919 tarihinde Paşa'nın görevine son verilmesi/askerlikten ve görevinden istifaya mecbur edilmesinden (Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.341-362, 469-470) ve 30 Temmuz 1919 tarihinde de Hükümet'in aldığı karar çerçevesinde Savaş Bakanı Nazım Bey tarafından Erzurum'daki 15.

TH 7: Erzurum Kongresi Kararları

Kolordu'nun Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf Bey'in yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri talimatı verilmesinden (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*.., s.97); aynı tarihlerde Sadrazam Damat Ferit Paşa aracılığıyla İngilizler ile, İstanbul'un Halife'nin oturacağı merkez olarak kalması karşılığında Boğazlar'ın denetiminin İngiltere'ye bırakılması ve bu ülke himayesi temelinde anlaşmaya varabilmek için gizli temaslar yürütülmesinden ve 12 Eylül 1919 tarihinde bu nitelikteki bir gizli anlaşmaya yönelinmesinden (Akşin, *İstanbul Hükümetleri*.., s.144-145, 571); ve aynı Damat Ferit Paşa'nın Mustafa Kemal'e bu görev verilmesi sırasında kendisine "Her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz!" demesinden (Akşin, *İstanbul Hükümetleri*.., s.283); 17 Mart 1920 tarihinde iki Divan-ı Harp kurularak ardından Mustafa Kemal dahil *Kuvayı Milliye*'nin bazı önde gelenleri hakkında verilen idam kararlarından ve bu idam kararlarının 24 Mayıs'ta Padişah tarafından onaylanmasından ve Kuvayı Milliyeciler'e karşı *Kuvayı İnzibatiyye* (Halife Ordusu) oluşturulması çabasından (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal*.., s.16; *Söylev*.., *II*, s.330-331); 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul işgal edildiğinde bizzat Padişah'ın, İngilizler'in önde gelen milliyetçileri tutuklamasından memnuniyet duyduğunu açıklamasından (Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve*.., *I*, s.207) anlaşılabilmektedir.

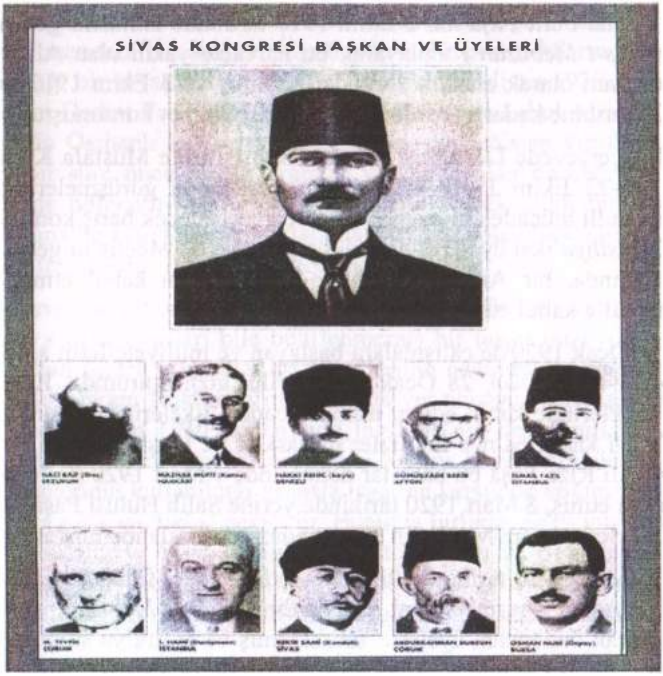

TH 8: Sivas Kongresi Başkan ve Üyeleri

1919 yılı ortalarından sonra Erzurum ve Sivas Kongreleri toplanmış,[24] başlangıçta Mustafa Kemal ve arkadaşlarının[25] öncülüğünde bazı eski Osmanlı asker / sivil kamu görevlilerinin girişimleri ile başlayan, "kendiliğinden oluşan yerel direnişleri tüm Anadolu'ya yayma" çabalarının önlene-

[24] Aslında bu tarihten önce, Ege'deki Yunan ilerleyişi ve bunun yarattığı sorunlara ilişkin olarak ortaya çıkan yerel direniş örgütlenmesi şeklinde, 27 Haziran - 12 Temmuz 1919 tarihleri arasında 1. Balıkesir Kongresi toplanmış, ardından da, 26 - 31 Temmuz 1919 tarihleri arasında, Erzurum Kongresi sırasında, birincisinden daha geniş çaplı olmak üzere 2. Balıkesir Kongresi gerçekleştirilmiştir (Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.72-79).

[25] İlk başlarda, Mondros Mütarekesi'ni takip eden gün ve aylarda, Mustafa Kemal ile birlikte Anadolu'ya geçilerek birşeyler yapılabileceğini düşünenler arasında ilk halka olarak Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Albay Refet Bey'den sözedilebilir. İkinci halka içerisinde de Albay Mustafa İsmet [İnönü] Bey, Ali Fethi Bey, Fevzi [Çakmak] Paşa sayılabilir.

memesi Damat Ferit Paşa'nın 2 Ekim 1919 tarihinde istifasını getirmiş, Padişahı *Meclis-i Mebusan*'ı toplayarak bu harekete yakın olan Ali Rıza Paşa'yı Sadrazam olarak atamak zorunda bırakmış ve 3 Ekim 1919 tarihinde Mart 1920 tarihine kadar görevde kalacak bir Hükümet kurulmuştur.

Bu çerçevede Donanma Bakanı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da görüşmeler yapılmış, Salih Paşa milli mücadele ilkelerini ve gerçekleştirilecek barış konferansında *Heyet-i Temsiliye*'den üyelerin de bulunmasını ve de Meclis'in geçici olarak İstanbul dışında, bir Anadolu şehrinde toplanmasını kabul etmiş,[26] fakat bunu İstanbul'a kabul ettirememiştir.

12 Ocak 1920'de çalışmalara başlayan ve milliyetçilerin ağırlıkta olduğu *Meclis-i Mebusan,* 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumda, Erzurum ve Sivas kongrelerinde kabul edilen milli mücadele ilkelerinden esinlenen *Misak-ı Milli*'yi kabul edince İngilizler'in baskısı ile karşılaşmıştır. Ardından, Sadrazam Ali Rıza Paşa bu baskılar neticesinde 7 Mart 1920 tarihinde görevinden istifa etmiş, 8 Mart 1920 tarihinde yerine Salih Hulusi Paşa atandıysa da İtilaf Devletleri yeni Meclis'in tutumundan pek hoşlanmamışlardı.

16 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletleri, zaten fiilen denetim altında tuttukları İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir. *Meclis-i Mebusan* işgal güçlerince basılarak öndegelen üyeleri[27] tutuklanmış ve Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdir. Salih Paşa da 4 Nisan 1920 tarihinde görevinden istifa etmiş, 5 Nisan 1920 tarihinde yerine Damat Ferit Paşa getirilmiştir.[28] Sultan Vahdettin de 11 Nisan 1920 tarihinde Meclis'i feshettiğini açıklamıştır. Artık İstanbul'daki hükümet gerçek bir "Hükümet" olma özelliğini hemen hemen tamamen yitiriyordu. İşte bu durum, Mustafa Kemal ve arkadaşları için Meclis'i Ankara'da toplamak açısından uygun bir fırsat yaratmıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal liderliğindeki hareket, İngilizler'e karşı özellikle Sovyet Rusya'nın desteğini arama konusunda kesin bir biçimde harekete geçiyordu.[29]

---

[26] Mustafa Kemal Paşa ile Salih Paşa arasında yapılan görüşmelerde üçü açık imzalı ve ikisi gizli ve imzasız beş protokol üzerinde anlaşmaya varılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.49-53). Ayrıca bkz: *infra.*, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar".

[27] Bunların başında, o sırada Ankara'da bulunan Mustafa Kemal'e Meclis'te en yakın kişi olarak gösterilen Rauf Bey de vardır. Kendisine kaçma teklif edilmesine cevaben "Ben şimdiye kadar düşmandan kaçmadım" diyerek teslim olmuş ve sürgüne gönderilmiştir (Uran, *Hatıralarım..*, s.127).

[28] 17 Ekim 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa'nın istifasının ardından, 18 Ekim 1920 tarihinde Tevfik Paşa'nın yeniden Sadrazam olması ve 4 Kasım 1922 tarihine kadar bu görevde kalması artık pek bir anlam ifade etmiyordu.

[29] Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.498 vd.

23 Nisan 1920'de BMM'nin[30] Ankara'da toplanmasının ardından, Türk ve Yunan tarafları arasındaki mücadele, düzenli orduların giderek ağırlık kazandığı bir savaşa dönüşmüştür. Özellikle, 5 Nisan 1920 tarihinde kurulan ikinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde kabul edilen Sevr Antlaşması'nda Osmanlı toprakları üzerinde bir Ermenistan kuruluyor olması da, kısa bir süre önce büyük dramlar yaşanmış olan bu coğrafyada yeni, özellikle de bölgenin Müslüman halkını etkileyecek ciddi bir alt-üst oluş yaşanacağına bir işaret olarak algılanmış, böylece bölge halkının mücadeleye katılımını teşvik eden bir diğer faktör olmuştur.

Sevr Antlaşması çerçevesinde bir Ermeni Devleti kurulurken, Kürt devletinin sadece sınırları bile belirlenmemiş bir tasarı düzeyinde kalması, bu durumdan zararlı çıkacak Kürt aşiretlerinin çoğunlukla, giderek belirgin bir biçimde Ankara Hükümeti'nin yanında yer almaya başlaması önemlidir. Yine, Ocak - Ekim 1919 döneminde İngiltere'nin denetiminde kalan Antep'te ciddi bir direniş görülmemişken, 5 Kasım 1919 tarihinde başlayan ve Ermeni güçlerinin kullanıldığı Fransız işgaline karşı çok yoğun bir başkaldırının ortaya çıkması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, 1919 yılı ortalarından itibaren Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanmış ve Batı'da da yukarıda değindiğimiz olayların cereyan etmeye başlamış olmasının da, bu direniş bilinç ve refleksinin gelişmesinde büyük rolü olduğu unutulmamalıdır.

TH 9: Dönemin Yönetim Kadrosu (Ankara Hükümeti)

TBMM Başkanı	Hükümetler	Başbakanlar	Dışişleri Bakanları
Mustafa Kemal Paşa (24 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)	1. İcra Vekilleri Heyeti, Fevzi Paşa Hükümeti (03.05.1920- 24.01.1921)	M. Fevzi Paşa	Bekir Sami Bey
	2. İcra Vekilleri Heyeti, Fevzi Paşa Hükümeti (24.01.1921-19.05.1921)	M. Fevzi Paşa	Bekir Sami Bey
	3. İcra Vekilleri Heyeti, Fevzi Paşa Hükümeti (19.05.1921-09.07.1922)	M. Fevzi Paşa	Yusuf Kemal Bey
	4. İcra Vekilleri Heyeti, Rauf Bey Hükümeti (12.07.1922-04.08.1923)	H. Rauf Bey	Yusuf Kemal Bey (12. 07.1922-25.10. 1922), M. İsmet Paşa (26.10. 1922-4.08.1923)
	5. İcra Vekilleri Heyeti, Fethi Bey Hükümeti (14.08.1923-29.10.1923)	Ali Fethi Bey	M. İsmet Paşa

[30] BMM'nin kurumsal yapısı ve işleyişi konusunda bkz: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal..*, s.58-72, 86-115; Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.187-206.

23 Nisan 1920 tarihinde açılan BMM'nin bu ilk dönemlerinde ülke işgal altında olduğundan, konuların "ulusal" "uluslararası, dış politikaya ilişkin" olarak ayrıştırılması imkânsızdı. Meclis Başkanı'nın (Mustafa Kemal) başkanlık ettiği bir Bakanlar Kurulu varolmakla beraber, bu dönemde BMM bir "Meclis Hükümeti" olarak çalıştığından özellikle dış politika yönü ağır basan konularda oldukça yoğun tartışmalar gerçekleşiyordu.[31] Meclis bir bakıma dış politikanın her yönü ile ele alındığı bir zemin oluşturuyordu

B) Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar

I. Dünya Savaşı'na Almanya - Avusturya grubu yanında katılan Osmanlı İmparatorluğu, savaş sonunda yenik düşen devletler arasında yer almıştır. Osmanlı ordusu, özellikle 1917 Rus Devrimi'nden sonra Kafkasya cephesinde bazı başarılar elde ettilerse de[32], Güney cephelerinde sayı ve donanım bakımından kendilerinden çok üstün olan İngiliz - Arap kuvvetleri karşısında sürekli geri çekilmek zorunda kaldılar. Sonuçta, Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı sona erdirmek zorunda kaldı. Galip devletler, bu Mütareke Sözleşmesi'nin 7. Maddesi'nde yer alan İtilaf Devletleri'nin "... kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması" ifadesine dayanarak ülkenin çeşitli bölgelerine asker çıkarmışlardır.

Bu çerçevede İngilizler, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'i; Fransızlar Adana'yı, İtalyanlar da Antalya'yı işgal ettiler. İstanbul da bu üç devletin yüksek komiserlerinin denetimi altında bulunuyor, bu ülkelerin temsilcileri istedikleri gibi bir barış anlaşması hazırlayarak bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Nihayet, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesiyle yeni bir aşamaya gelindi.[33]

---

[31] Bu tartışmalar için bkz: Soysal, *Dış Politika ve* .., s.81-100.

[32] Bu bölgede, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sınırlarına ulaşan Osmanlı güçleri, daha sonra giriştikleri bazı ileri harekatlarla Bakü'yü ele geçirmiş, kısa bir süre için de olsa 1828 Osmanlı-Rus sınırlarına ulaşmıştı.

[33] İtalyanlar, 5 Mart 1919 tarihinde Antalya'ya asker çıkararak Konya yakınlarına kadar ilerlediler, Mayıs ayı başlarında da Muğla ve civarına asker çıkardılar. Bunun üzerine, St. Jean de Maurienne Anlaşması ile bölgenin kendilerine bırakılmış olduğunu iddia eden İtalyanlar'ın İzmir'e doğru harekete geçebileceğinden endi-

Gerçekten de, Mondros Mütarekesi'nin ardından ortaya çıkan gelişmeler dikkatle izlendiğinde, Yunanlılar'ın İzmir'e asker çıkarması öncesinde Anadolu'daki Türk direnişinin oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Son onyıllarda sürekli savaşan Anadolu insanı, son savaştan da mağlup çıkıldığında, artık kaderine boyun eğmek düşüncesindeydi. Ülkenin kaderi ile ilgilenmeye çalışan yerel nitelikteki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, o dönemde kadar silahlı direnişten uzak durmuşlar, daha çok Başkan Wilson'ın "14 Nokta"sı, özellikle de 12. Nokta ile ortaya konan ilkenin uygulanması umudunu taşımışlardır.

Bu sıralarda, çok az sayıda yurtsever sivil - asker dışında, "Düvel-i Muazzama" karşısında bir direnişin gerekli ve mümkün olduğunu düşünen pek fazla kişi yoktu. Nitekim, 15 Mayıs 1919 tarihinde İtilaf Devletleri kuvvetleri olarak Fransız, İtalyan ve İngiliz askerleri İzmir'e çıktıklarında herhangi bir direniş ile karşılaşmamışlardır. Fakat, eskiden Osmanlı hâkimiyetindeki Yunanistan'ın askerleri İzmir'e çıktıklarında durum en azından psikolojik açıdan farklılaşmıştır. Daha önce pek seslerini çıkarmayanlar da, bu durumun kendilerini küçük düşürdüğünü hissederek itiraz etmeye başlamışlardır. İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde bu olayı kınayan mitingler, halk gösterileri gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki gözlemcilerinin de belirttiği gibi, Yunan işgaline kadar ciddi bir direnişin görülmediği bölgede bu tarihten sonra oluşan yerel direnişçiler ile Yunan işgal kuvvetleri arasında ciddi bir mücadele başlamıştır. Nihayet, bölgedeki Yunan askerlerinin bölge halkı üzerinde uyguladıkları şiddet ve katliamlar[34] da bu direncin artmasında ayrıca etkili olmuş, böylece başta Lloyd George olmak üzere Georges Clémenceau ve Woodrow Wilson, istemeyerek de olsa Anadolu insanının direncini ateşlemişlerdir.

Bu gelişmeler olurken, başta Padişah olmak üzere dönemin Osmanlı devlet adamlarının bir kısmı, İtilaf Devletleri ile başa çıkmanın imkânsız olduğunu, İngiltere'nin himayesini kabul etmekten başka çare bulunmadığını öne sürüyorlardı. Buna karşılık, başta Mustafa Kemal olmak üzere bazıları bu görüşte değillerdi. Bu gibi kişiler, özellikle de İzmir'in Yunanlılar tara-

---

şelenen ABD Başkanı Woodrow Wilson, Fransa Başbakanı George Clémenceau ve özellikle de İngiltere Başbakanı Lloyd George, 6 Mayıs 1919 tarihinde Yunanistan'a İzmir'e asker çıkarma yetkisi vermişlerdir.

[34] Bu konudaki gelişmeler için bkz: Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.111-118. Yunanlılar'ın bölgede uyguladıkları şiddet ve katliamlar Batı basınında bile tartışma konusu olmuş, bu durum bir asayişsizlik sorunu olarak algılandığından İtilaf Devletleri konuyu araştırmak üzere bölgeye bir heyet göndermişlerdir.

fından işgalinin ardından birer birer Anadolu'ya geçiyor, bir araya gelmeye çalışıyorlardı.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçişinden sonra, önce Havza'ya gitmiş, ilk önemli toplantıyı, 18-22 Haziran 1919 tarihlerinde Amasya'da, Ali Fuat Paşa, eski Donanma Bakanı Hüseyin Rauf, Refet Bey'den oluşan yakın mesai arkadaşları ile gerçekleştirmiştir.[35] Ülkenin mevcut durumdan kurtarılmasını sağlamak için gerekli olan ulusal direnişi örgütlemek ve bu amacı gerçekleştirmek için Erzurum'da bölgesel, Sivas'ta da ulusal bir kongre toplanarak ülkenin kaderi ele alınacaktır. Toplantıda bu yönde alınan kararlar, Mustafa Kemal tarafından bir tamim (genelge) halinde Anadolu'daki bütün ordu komutanlıklarına, askeri ve sivil yetkililere gönderilerek tarihe Amasya Tamimi[36] olarak geçmiştir.

Bu gelişmenin ardından, 1919 yılı sonlarına doğru iki kongre toplanmıştır. 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan ve kapsamı itibariyle "Vilayat-ı Şarkiye Kongresi" olarak da bilinen Erzurum Kongresi'nin hemen ardından, 4-11 Eylül tarihleri arasında Sivas'ta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Kongresi olarak da bilinen ve tüm ülkeyi temsil eden delegelerin yer aldığı Sivas Kongresi gerçekleştirilmiştir.[37] Bu kongrelerin Kurtuluş Savaşı'nda izlenecek dış politika ile ilgili olarak iki açıdan önemi vardır:[38]

İlkin, bu toplantılarda Anadolu topraklarının bütünlüğünü koruma, diğer devletler ile olan ilişkileri bu eksene göre değerlendirme ilkesi, katılanlar arasında ortak bir payda oluşturmaktaydı. Bununla beraber, bu "toprakların bütünlüğünü koruma"nın nasıl sağlanabileceği konusunda farklı görüşler mevcuttu. Nitekim, özellikle Sivas Kongresi sırasında konu üzerinde yapılan görüşmelerin uzunluğu bu kanıyı desteklemektedir.

Kongre üyelerinin bir kısmı, bunun ancak başta Padişah olmak üzere İstanbul Hükümeti ile birlikte davranılarak sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bazıları ise, bunun ancak bir büyük devletin himayesini kabul etmek yoluyla sağlanabileceğine inanmaktaydılar. Damat Ferit Paşa ve Hürriyet ve İtilaf

---

[35] O sırada Erzurum'da bulunan Kazım Karabekir Paşa ile de yazışma yoluyla temas kurulmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.422-431.

[36] Bu kararları ortaya koyan metne "Amasya Bildirisi" veya "Amasya Genelgesi" de denilmektedir. Konuya ilişkin olarak bkz: Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.71-76; Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.112-119. Metin için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.30-31.

[37] Kongreler hakkında bkz: Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.271-290; Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.466 vd., 513 vd.; Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.124-163.

[38] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.33-45.

Partisi üyelerinin büyük bir kısmı bu devletin İngiltere olması gerektiğini düşünüyorlardı. Başta Halide Edip [Adıvar] ve Rıza Tevfik olmak üzere Anadolu Hareketi'ne yakın oldukları söylenebilecek bir başka grup aydın da, bu açıdan en uygun devletin Amerika Birleşik Devletleri olacağını söylemekteydiler.

Aralarında Mustafa Kemal'in de yer aldığı ve çoğunlukla asker kökenli üyelerden oluşan bir başka grup ise, bu ihtimalleri de göz ardı etmemekle beraber, esas olarak bunun ancak gerektiğinde direniş gösterebilecek bağımsız bir hükümet tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmaktaydılar. Bu görüşler arasında etkileşim sürmekle beraber, olayların genel gelişimi içerisinde Mustafa Kemal'in önderliğindeki üçüncüsü ağırlık kazanmış, bu durum dış ilişkilere de yansımıştır. Bu çerçevede, Anadolu topraklarının bütünlüğünün kabulü, diğer ülkelerle girişilen ilişkilerde temel ölçüt alınmış, gerçekleştirilen ittifaklar hep bu ölçüte göre belirlenmiştir.

İkinci olarak da, bu kongreler, Anadolu Hareketi'nin dış dünya ile giriştiği ilişkilerde kendisini temsil edecek biçimsel bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Erzurum Kongresi sırasında oluşturulan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin yürütme organı niteliğindeki *Heyet-i Temsiliye,* Mustafa Kemal'in liderliğinde bu temsil görevini üstlenmiştir. Bu dönemden itibaren hareketin İstanbul Hükümeti ve diğer devletler ile olan ilişkileri bu organca yürütülmeye, gerçekleştirilen yazışmalar bu organ adına Mustafa Kemal tarafından imzalanmaya başlanmıştır. Bir başka deyişle, Sivas Kongresi ile oluşan *Heyet-i Temsiliye*'nin kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin hukuken ortadan kaldırıldığı 30 Ekim 1922 tarihine kadar, Anadolu toprakları üzerinde, Türk ve Müslüman halkı temsil etme iddiasında bulunan İstanbul Hükümeti ile önce *Heyet-i Temsiliye* ve sonra da Ankara Hükümeti birlikte varolmuşlardır.

Bu dönemde İtilaf Devletleri ile özellikle de Amerika Birleşik Devletleri ile temas kurmaya çalışan Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti ile ortak bir tutum içerisine girebilmek için de çaba harcamaktaydı.[39] Bu amaçla, 2 Ekim 1919 tarihinde görevi sona erdirilen Damat Ferit Paşa Hükümeti yerine kurulan Ali Rıza Paşa'nın Sadrazam olduğu İstanbul Hükümeti'ni temsilen Donanma Bakanı Salih Paşa ile 20 Ekim 1919 tarihinde Amasya'da görüşmeler yaptı ve 22 Ekim tarihinde "Amasya Protokolü" ortaya çıktı. Salih Paşa şahsen *Heyet-i Temsiliye*'nin izlediği politikaya yakınlık göstermiş, Sivas Kongresi kararlarını kabul etmiş, İtilaf Devletleri ile yapılacak barış görüşmelerine bu kuruluşun temsilci göndermesini olumlu karşılamış, yeni

[39] Bu konuda bkz; Belen, *Askeri, Siyasal Yönleriyle..*, s.133 vd.

Osmanlı *Meclis-i Mebusanı*'nın İstanbul dışında seçilip toplanmasını[40] kabul etmiş, fakat bu görüşlerini İstanbul'a kabul ettirememişti. Her şeye rağmen, sadece bu görüşmenin gerçekleşmesi bile, *Heyet-i Temsiliye*'nin İstanbul Hükümeti tarafından zımnen de olsa tanınması anlamı taşıdığından, Mustafa Kemal ve arkadaşları açısından bir başarı sayılabilirdi.

Öte yandan, Erzurum Kongresi'nde alınan kararlardan birisi de, İstanbul Hükümeti ülkenin bağımsızlığını sağlamaya yönelik önlemleri almadığı takdirde, bunu sağlamak amacına yönelik olarak geçici bir hükümetin oluşturulmasını öngörüyordu. Nitekim, İstanbul'daki Osmanlı Meclisi'nin kendilerini rahatsız eden tutumlarını denetim altına almak isteyen İtilaf Devletleri, Adana ve çevresindeki (*Kilikya*) direnişi cezalandırmak amacını da içeren bir biçimde, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal etmişler, bir süre sonra da İngilizler, 28 Mayıs 1919 tarihinde, aralarında Hüseyin Rauf ve Kara Vasıf Bey'in de bulunduğu bazı kabine üyeleri ve Anadolu Hareketi'ne sempati besleyen birçok kişiyi Malta Adası'na sürgüne göndererek[41] yeniden Damat Ferit Paşa Hükümeti'ni oluşturmuşlardır. Bunun üzerine *Heyet-i Temsiliye,* Erzurum Kongresi'nde alınmış olan söz konusu kararı uygulamak için harekete geçmiştir. Dağıtılan Meclis'in İngilizler'in elinden kurtulan 92 üyesi ile *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin bazı üyeleri Ankara'da toplanmışlardır.

Bu gelişmeler sonucunda, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi oluşturulmuştur. Böylece, Mustafa Kemal'in Meclis ve Hükümet Başkanı seçilmesi sonucunda, Anadolu'nun işgal altında bulunmayan bölgelerini yönetme durumunda bulunan fiili *(de facto)* bir hükümet kurulmuş olmaktaydı. Ardından, *Heyet-i Temsiliye*'den daha kurumlaşmış bir yapıya sahip olan Ankara Hükümeti, fiili denetimi elinde bulundurduğu bölgelerdeki halkı temsil yetkisinin bulunduğunu açıklıyor, İtilaf Devletleri'nin elinde esir durumda bulunan İstanbul Hükümeti'nin yaptığı ve yapacağı anlaşmaların kendisini bağlamadığını ilan ediyordu.

---

[40] Aslında bu fikre Mustafa Kemal'e yakınlık duyanlar arasında da kuşku ile yaklaşanlar azımsanmayacak sayıdaydı. Bu kesimin öne sürdüğü gerekçe, bu türden bir durumun gerçekleşmesinin İstanbul'dan vazgeçmek anlamına gelebileceğiydi. Ayrıca, Padişah ve Hükümet üyeleri ve Ayan Meclisi üyeleri İstanbul'daydılar.

[41] Bu tutuklama ve sürgünler bir süre devam etmiş, toplam olarak yaklaşık 140 kişiyi bulmuştur. Sürgün edilenler, ateş-kes kurallarına uymamak, İngiliz savaş esirlerine kötü muamele yapmak ve Türkiye ve Güney Kafkasya'daki Ermeniler'e kötü davranmak ile suçlanıyorlardı. Bu konuda bkz: Şimşir, "Deportees of Malta..," s.26-41. Konunun çeşitli yönleriyle ve İngiliz belgelerine dayalı kapsamlı bir analizi için bkz: Şimşir, *Malta Sürgünleri...* Buna karşılık olarak Anadolu Hareketi yöneticileri de, Mustafa Kemal'in emri ile, kendi denetimleri altındaki bölgelerdeki bütün İngiliz subay ve diğer görevlilerini tutuklamışlardır (*ibid.*, s.201-205).

Anadolu'da bu gelişmeler olurken İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ni temsilen İstanbul Hükümeti'ne Sevr Antlaşması olarak bilinen metni imzalaması için baskı uyguluyorlardı. Sonuçta metin, 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti heyeti tarafından kabul edilerek imzalanmıştır. İşte bu tarihten itibaren İtilaf Devletleri ve onlarca desteklenen Yunanistan ile Ankara'da oluşturulmuş bulunan BMM Hükümeti arasında, her iki tarafın da kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları yoğun bir mücadele başlamıştır.

Ankara Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'ne karşı verdiği mücadelede *Misak-ı Milli* amacına ulaşabilmek açısından başlıca iki araç kullanılmaktaydı: *diplomasi* ve *savaş*. Anadolu Hareketi'nin, *Heyet-i Temsiliye* döneminde şekillenmeye başlayan ve 28 Ocak 1920 tarihinde *Meclis-i Mebusan*'ın İstanbul'da yaptığı gizli bir toplantıda oluşturulan *Misak-ı Milli* amacına en uygun çözümü sağlayabilmesi, Ankara Hükümeti'nin bu iki dış politika aracını birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir şekilde kullanabilme yeteneği ile yakından ilişkiliydi.

Misak-ı Milli'ye gelince, ana hatlarıyla Sivas Kongresi tarafından belirlenmiş ilkeleri temel alan ve o dönemde Sivas delegelerinin de dikkatlerini yoğunlaştırdıkları dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın 8 Ocak 1918 tarihinde Kongre'ye sunduğu ünlü "Ondört Nokta"nın 12 numaralı olanının[42] bakış açısını da dikkate alan ve başlıca altı maddeden oluşan bu metinde,[43] (1. Madde'de) Mondros Mütarekesi çerçevesinde çizilen sınırların içinde ve dışındaki[44] bölgede yaşayan

---

[42] Bu maddede şu ifadeler yer alıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölümlerinin sağlam egemenliği sürdürülmeli; buna karşılık, bugün Türk yönetimindeki öbür ulusal toplulukların, kuşku götürmeyen biçimde, yaşam güvenliği ve özerklik içinde gelişmesi sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı, uluslararası güvenceler altında, sürekli olarak tüm ulusların gemilerine ve ticaretine açık tutulmalıdır". Metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.10. Ayrıca bkz: *infra.*,"(1) Wilson ve Amerika Birleşik Devletleri Mandası".

[43] Metin için bkz: Tunaya, *Türkiye'de Siyasi..*, s.51-52; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.54-55. Bazı görüşlere göre, bu metin Mustafa Kemal Paşa tarafından Anadolu'dan gönderilmiştir. Nitekim Mustafa Kemal de *Nutuk*'ta, çok belirgin ifadeler ile olmasa da, konuya ilişkin katkısından "... bu programın ilk karalamaları da, bir fikir vermek amacıyla, kaleme alındı" demektedir (*Söylev.., I*, s.261).

[44] Metnin orijinalinde "mütareke sınırları içinde ve dışında" ifadesi yer alırken (Tunaya, *Türkiye'de Siyasi..*, s.52) sonradan, Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandığında bu metni kabul ederken "mütareke sınırları içinde" ifadesi kullanılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.54). Bunun Mustafa Kemal

Osmanlı İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu bölgelerin birbirinden ayrılamayacak bir bütün oluşturduğu; mütareke çerçevesinde İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunan Arap topraklarının, Kars, Ardahan ve Batum livalarının; Batı Trakya'nın kaderinin belirlenmesi için halkoylaması yapılması gerektiği; İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'nin güvenliği çerçevesinde Boğazlar'dan geçiş serbestisinin kabul edilebileceği; ülke sınırları içerisinde kalacak [Hıristiyan] azınlıkların, komşu ülkelerin sınırları içerisinde kalan Müslümanlar'ın da benzer haklardan yararlanabilmesini sağlayacak anlaşmalar çerçevesinde haklar elde etmesinin benimseneceği ve güvence altına alınacağı; ülkenin her alanda gelişebilmesinin önünde engel oluşturan sınırlamalara, kapitülasyonlara karşı olunduğu ifade ediliyordu.

Bu amaca yönelik olarak izlenen diplomasi / savaş araçlarına dayanan stratejinin başlıca iki temel öğesi mevcuttu:

İlkin, Ankara, İtilaf Devletleri'ni dengeleyecek bir güç bulmak durumundaydı. O dönemin koşullarında bu güç ancak Sovyet Rusya olabilirdi. Dolayısıyla, Ankara'nın yeni Sovyet yönetimi ile İtilaf Devletleri arasında sürmekte olan çatışmayı değerlendirmesi gerekiyordu.

İkinci olarak, Yunanlılar'ın Anadolu'ya çıkışları ile iyice belirginleşen İtilaf Devletleri arası çatışmalardan yararlanılabilirdi. Bu konuda en önemli hedef, Yunanistan'ın mümkün olduğunca yalnız bırakılmasını sağlamak için İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki anlaşmazlıkların değerlendirilmesiydi.[45] Bu şekilde askeri başarı yolu da açılmış olacaktı. Çünkü savaş aracının, başlangıçta Ermeni ve Fransız cephelerinde de kullanılmasına karşılık, esas olarak Batı'da ve de Yunanistan'a karşı kullanıldığı ve kullanılacağı açıktı. Öte yandan, çok daha ikincil bir çelişki olmakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri ile diğer İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere arasındaki ekonomik temelli anlaşmazlıklardan da yararlanılabilirdi. Örneğin bu açıdan Musul petrollerinin geleceği konusunda İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki anlaşmazlık, Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında Türk tarafınca değerlendirilmeye çalışılmış, fakat somut bir sonuca ulaşılamamıştır.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının diplomasi ve savaş araçlarını kullanırken izlemeye çalıştıkları bu genel strateji ile ilgili, bu genel stratejik bakış çerçevesinde ikincil önemde de olsalar zaman zaman belirli ölçülerde yararlanılan, bu stratejik çizgi çerçevesinde değerlendirilebilecek diğer bazı dış ve iç siyaset öğelerinden de sözedilebilirdi.

---

liderliğinin dış politikada gerçekçi / pragmatik temele dayanan tercihlerinin bir yansıması olduğu düşünülebilir.

[45] Bkz: *supra.*, "1) Uluslararası Ortam".

Savaştan mağlup çıkarak Yunanistan'a toprak, özellikle de Makedonya'da Ege Denizi'ne çıkışı sağlayan toprakları kaybeden Bulgaristan bu durumdan hiç hoşnut değildi. Nitekim, bu dönemde Bulgaristan'da Başbakan olan Aleksandır Stamboliyski İngilizler'den pek hoşlanmayan, Bolşevikler'e yakınlık duyan bir yöneticiydi. Özellikle 1920 yılında Londra'ya giderek Paris Barış Konferansı çerçevesinde ülkesi ile ilgili olan bazı kararlarda teklif ettiği bazı değişikliklerin İngiliz yetkililerce reddedilmesi üzerine bu durum daha da belirginleşmiş, bu çerçevede Stamboliyski Ankara Hükümeti'ne sıcak bakan bir siyasal odağı oluşturmuştur.[46]

Osmanlı Devleti'nin Sofya Askeri Ataşesi olarak görev yapmış olan Mustafa Kemal de bu durumun farkında olup,[47] bu ülkenin henüz oldukça taze olan Yunanistan-karşıtı atmosferinden, en azından Doğu Trakya'nın Yunanistan'ın elinden kurtarılması konusunda gönüllü Bulgar milislerinden sağlanabilecek destek çerçevesinde yararlanılabileceğini düşünüyordu. Bu çerçevede, hem Yunan güçlerine karşı ortak gönüllü birliktelikleri oluşmuş, Bulgaristan'dan Ankara Hükümeti'ne sınırlı bir ölçüde de olsa, silah ve gıda temini gerçekleşmiştir.[48] Kurtuluş Savaşı sırasında Bulgaristan'ın Ankara'da diplomatik temsilcilik açma girişimleri ise İtilaf Devletleri tarafından engellenmiştir.[49]

---

[46] Stamboliyski, Mustafa Kemal hareketi başarılı olur da Sevr Antlaşması'nda değişiklik sözkonusu olabilirse, Bulgaristan'ın da kabullenmek zorunda kaldığı 1919 Neuilly Antlaşması için aynı şeyi gerçekleştirmesinin mümkün olabileceği umudunu taşımaktaydı (Velikov, *Kemalist İhtilal..*, s.106).

[47] Nitekim Mustafa Kemal 30 Nisan 1920 tarihinde, BMM'nin açılışından bir hafta sonra, Bulgar Başbakanı Stamboliyski'ye yazdığı mektupla (mektubun metni için bkz: Velikov, *Kemalist İhtilal..*, s.92-97) bir durum tespiti yaparak destek istemiş, 1921 yılı Şubat ayı sonunda yakınında bulunan kişilerden Cevat Abbas Bey'i destek aramak üzere Sofya'ya göndermiş, bunun karşılığında 1921 yılı Mayıs ayında Stamboliyski tarafından gönderilen Angel Grozkov başkanlığındaki bir Bulgar heyeti Ankara'ya gelerek uzun temas ve görüş alış-verişlerinde bulunmuştur (Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.64-66). Bu gezi ve bu gezinin yankıları konusunda ayrıca bkz: Velikov, *Kemalist İhtilal..*, s.98-106.

[48] Nitekim İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Lord Curzon'a giden bir raporda, Yunanistan'ın Batı Trakya'daki etkinliğine karşı Bulgaristan'ın Türklerin yanında yer aldığından, "... Batı Trakya'da Yunanlılar'a karşı mücadele etmek üzere Türk - Bulgar askerlerinden oluşan gizli bir teşkilat kurulduğu"ndan sözedilmektedir. İngiliz belgelerinden aktaran Değerli, "Lozan Konferansı..," s.146.

[49] Bu dönemdeki ilişkiler için genel olarak bkz: Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.58-68.

Öte yandan, Anadolu'da bir direniş hareketi örgütleyen Mustafa Kemal Paşa, Padişah'a ve Hilafet makamına karşı olmadığını, tam tersine bunları korumaya çalıştığını belirtiyordu.[50] Zaten, BMM'nin açılışı da ancak İstanbul'daki *Meclis-i Mebusan*'ın kapatılmasından sonra gerçekleşiyordu. Bundan amaçlanan, direniş için destek ararken en geniş bir cephenin oluşturulmasıydı. Hareketin bu geniş desteği alabilmesi için mümkün olduğunca hukuka uygun ve meşruiyet zemini üzerinde bir yol izlenmesi gerekiyordu.

Nitekim 1921 yılı başlarında, Ankara Hükümeti İngiltere'den, 21 Şubat'ta gerçekleştirilecek Londra Konferansı'na İstanbul Hükümeti temsilcileri ile birlikte katılması yolunda İstanbul Hükümeti aracılığıyla, Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın bir telgrafıyla dolaylı bir davet almıştır.[51] Meclis Başkanı olarak Mustafa Kemal Ahmet Tevfik Paşa'ya bu konuda temsil yetkisinin BMM'de olduğunu, bu davetin doğrudan Meclis'e yapılması gerektiğini belirtmekle beraber, aynı zamanda bu iki hükümetli durumun ortadan kaldırılması için bir öneri sunuyor, Padişah'ın milli iradenin toplandığı merkez olarak Ankara'daki BMM'yi kabul ettiğini bir ferman ile açıklaması karşılığında Saltanat ve Halifelik makamlarının dokunulmazlığının kabulünü öneriyordu. İstanbul bu öneriye cevap dahi vermedi. Mustafa Kemal bunun üzerine Meclis'te yaptığı bir konuşmada "...bu meselc, milletin istediği dakikada halledilebilecek bir meseledir. Fakat, bugünden sözkonusu edilmesine bence lüzum yoktur" demiştir.[52]

Ayrıca bu ikili bir anlam da taşıyordu. Bu strateji, bir yandan direniş için bu "en geniş cephe"nin oluşması amacına uygun olarak Anadolu'da izlenirken, diğer yandan da *Misak-ı Milli* sınırları dışında kalan İran, Afganistan, bazı Arap ülkeleri gibi İslam coğrafyası içerisinde yer alan bazı bölgelere özel görevliler gönderilerek Müslüman kamuoyunun Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde sürdürülen direnişin niteliği konusundaki tereddütlerini gidermek, Mustafa Kemal Paşa'nın örgütlediği direnişin Hıristiyanlar'a karşı İs-

---

[50] Nitekim bu yöndeki çabaları, zaman zaman doğrudan Halife Padişah'a yönelik olarak, dönemin üslubuna uygun saygı ve bağlılık ifadelerini içeren bazı mektup metinlerine de yansımıştır. Bunların sonuncularından bir tanesi de, 19 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Kemal'in Padişah'a iletilmek üzere Başyaver Naci Bey'e gönderdiği mektuptur (Bardakçı, *Şahbaba..*, s.170-171). 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da BMM'nin açılmasının ardından bu durumun yavaş yavaş değişmeye başladığı söylenebilir.

[51] Bu konuda bkz: *infra.*, "(2) Londra Konferansı ve Lloyd George'un Politikasında Sıkıntılar".

[52] Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru..*, s.93-106.

lam'ı savunduğunu, aslında onun Halife Padişah'ın koruyucusu olduğunu bu insanlara anlatmak yolunda çabalar harcanmıştır.[53]

Aslında bu sıralarda Hindistan Müslümanları Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki hareketi açıkça destekliyorlar, Ankara'ya belirli bir miktarda mali yardım sağlıyorlar, ayrıca konuya ilişkin olarak İngiltere yönetimi nezdinde girişimlerde bulunarak bu ülkenin Mustafa Kemal hareketine karşı düşmanca davranmasını önlemeye çalışıyorlardı.[54] Arap milliyetçilerinin önemli bir kısmı da, Osmanlı Devleti'ne İngilizler'in bağımsızlık vaadi ile isyan ederek Osmanlı güçlerine karşı bu ülke orduları ile birlikte savaşırken, 1918 yılına gelindiğinde bağımsızlıktan sözedilmemeye başlanması ile Londra tarafından aldatıldıklarının farkına varmaya başlamışlardı. Ardından da Fransa'nın, kendilerine vaat edilen bağımsız Arap devletini kurmaya çalışan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı 1920 yılı Temmuz ayında Suriye'den kovması ile bu durum daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştı. Araplar'ın bu süreç sonunda kazançları "(A) Grubu" vesayet rejimleri altına konulmak oluyordu.

Bu nedenle Suriye, Mısır, Irak gibi Arap coğrafyalarında da İngiltere ve Fransa'ya karşı, giderek "İslam Dünyasının Kahramanı" konumuna gelen Mustafa Kemal'in hareketini desteklemek düşüncesi, olayların genel gidişini etkileyecek ölçüde bir etkinlik kazanamamakla beraber önemli ölçüde bir zemin bulmaya başlamıştır.[55] Nitekim, Suriye'den kovulmasının ardından, Faysal'ın 23 Ağustos 1921 tarihinde İngiliz vesayeti altındaki Irak'ın Kralı olması sonrasında, Musul Vilayeti olarak bilinen Kuzey Irak coğrafyasında Ankara Hükümeti'nin yönlendirdiği İngiltere-karşıtı isyanlar sıklaşmıştır. Özellikle 1922 yılı başlarında Ankara Hükümeti'nin, İngiliz etkisi altındaki Kral Faysal yönetiminin Musul Vilayeti'ni Bağdat'ın etkisi altına alma çabalarını engellemek üzere bölgeye çeşitli görevliler gönderdiği görülmektedir.[56] Fakat sonuçta İngilizler duruma hakim olmayı başarmışlardır.

---

[53] Bu konuda bkz: Karaman, "Kurtuluş Savaşı ve..," s.231 vd.; Zürcher, *Savaş, Devrim ve..*, s.227-240.

[54] Bu konuda bkz: *infra.*, "(1) Lloyd George'un Osmanlı'yı Cezalandırma Politikası ve Sonuçları".

[55] Bu konuda bkz: Bıyıklı, "Kemal Atatürk ve..," s.325-335; Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam...*, s.22-30.

[56] Aslında bu örnekte Ankara'nın, genel anlamda İngiltere-karşıtı bir politika izlemekten çok doğrudan Musul Vilayeti'nin kime ait olacağının belirlenmesine yönelik bir politika izlediği, gerek imkansızlıklar gerekse İngilizler'in izledikleri böl-yönet taktikleri sonucu bunu başaramadığı görülmektedir. 1921 ve 1922 yıllarında bölgede taraflar arasındaki yoğun mücadele için bkz: Kurtcephe ve Beden, "Türkiye Cumhuriyeti..," s.436-441. 1922 yılında Ankara Hükümeti İngilizler'e karşı, çeşitli Kürt aşiretlerinin her iki tarafta da savaştığı Musul ve Kerkük bölge-

Aslında dikkatlice yürütülen bu türden çalışmaların gerçek amacının, bu coğrafyalardan doğrudan destek bulmaktan çok, sömürgeci Batı ülkeleri olarak İtilaf Devletleri yöneticilerini, Türkler ile çatışmaya devam ettikleri takdirde, içlerinde kendi sömürgelerinin de bulunduğu İslam coğrafyasının genel bir ayaklanmaya yönelebileceği fikrini düşünmeye sevketmek olduğu söylenebilir.[57] Nitekim, Hindistan Müslümanları arasında belirli bir dönem etkin olan "Hilafet Hareketi"ni dikkate alan[58] Hindistan İşleri ile görevli Devlet Bakanı Edwin Montagu, Türkler ile savaşa devam edilmesi durumunda Hindistan'da bir şiddet dalgasının patlak vermesinden endişe ediyordu.[59] Yine, Kuzey Afrika'nın İslam coğrafyasındaki sömürgelerini düşünen Fransa (başka bazı faktörlerin de etkisiyle), Anadolu'da Türkler ile savaşı sona erdirerek İslam'ın dostu gibi görünme imkânını elde etmeye yöneliyordu.[60]

Yine buna paralel olarak, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Türk milliyetçiliği ve İslam öğesiyle zaman zaman Bolşeviklik öğesini de, birbirini destekleyecek bir biçimde kullandıkları görülmektedir. Bu durum özellikle İngiltere'yi endişelendirmektedir.[61] Zira, gerek Hindistan Müslümanları'nın Anadolu'daki direnişe verdikleri destek gerekse Bolşevikler'in Anadolu Hareketi ve genel olarak Doğu'daki anti-sömürgeci eğilimlere gösterdikleri yakın ilgi Londra'da ciddi bir endişe kaynağıydı. İngilizler de buna karşı Müslümanlar'ın yaşadığı sömürgelerinde denetim altında bulundurdukları haberleşme ağları vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın "Bolşevik sempatizanı", "dinsiz bir ittihatçı" olduğu fikrini yaymaktaydılar. İşte bunun farkında olan Mustafa Kemal ve arkadaşları da bu durumu dikkate alarak gerekli açıklama ve eylemleri ortaya koymaktaydılar.[62] Yine bu çerçevede Ankara, zaman zaman Sovyet istihbaratından, *Komintern*'in siyasi propaganda faaliyetlerinden de kendi çıkarları doğrultusunda yararlanıyordu. Örneğin, büyük bir ihtimalle, İngiliz casusu Mustafa Saghir'in deşifre edilmesinde Sovyet istihbaratından

---

sinin denetimini ele geçirmeye yönelik Revandiz Harekatı'nı başlatmış ve 31 Ağustos 1922 tarihinde Derbent bölgesinde gerçekleşen çatışmada bir başarı da sağlamıştır. Fakat ardından 1922 yılı sonları ve 1923 yılı başlarında karşı harekata girişen İngilizler bölgede durumu denetimleri altına almayı başarmışlardır (Ergil, *Milli Mücadelenin..*, s.71-72).

[57] Bkz: Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam..*, s.30-31.

[58] Bu konuda bkz: *infra.*, "(ı) Lloyd George'un Osmanlı'yı Cezalandırma Politikası ve Sonuçları".

[59] Northedge ve Grieve, *A Hundred Years..*, s.108.

[60] Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam..*, s.30-31.

[61] Bu konuya ilişkin olarak, 25 Aralık 1920 tarihinde İngiltere Hükümeti'ne sunulan raporda İngilizler'in bu endişesi açıkça görülmektedir; Sahife No: 1003, Vesika No: 647 (Meram, *Belgelerle Türk..*, s.232-233).

[62] Bu konuda bkz: Öke, *Mustafa Kemal..*, s.52-55.

destek alınıyor, öte yandan Büyük Taarruz öncesi ve sonrasında *Komintern*'e bağlı Yunanlı komünistlerin cephede gerçekleştirdikleri örgütlenme ve savaş karşıtı propaganda da Yunan ordusu içerisinde zaten bozuk olan moral motivasyonun iyice azalmasına bir ölçüde katkıda bulunarak Türk tarafının işine yarıyordu.[63]

1) Doğu Cephesi ve Sovyet Rusya ile İlişkiler

a) Ankara'dan Bolşevik Rusya'ya Bakış

Anadolu Hareketi'ni yönetenlerin devraldıkları diplomasi geleneği, sürekli Osmanlı Devleti aleyhine genişleyen Rusya'nın bir büyük devlet (İngiltere, Almanya...) ile dengelenmesi temeline dayanmaktaydı. I. Dünya Savaşı öncesinde oluşan İngiltere - Rusya ittifakına karşı Almanya'ya yaklaşarak bu ülkenin yanında savaşa katılan Osmanlı Devleti, bu ülkenin mağlup olarak etkisiz hale gelmesiyle uluslararası alanda oldukça yalnız kalmıştı. Öte yandan, 1917 yılında Rusya'da Bolşevikler'in iktidarı ele geçirmeleriyle, bu ülke ile İngiltere ve Fransa arasındaki ittifak da sona ermişti. Böylece, Osmanlı diplomasisinin birbiri üzerine oynamaya çalıştığı bu denge unsurları arasındaki mücadele yeniden, belki de eskisine oranla daha da şiddetli bir biçimde ortaya çıkmıştı.

Ayrıca bu durumda Osmanlı diplomasisinin yararına sayılabilecek bir başka gelişme de, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakılıyor, Osmanlı - Sovyet sınırının 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşı öncesindeki sınıra dönmesine karar veriliyordu.[64] Fakat bu kararın

---

[63] Bu örneklere ilişkin olarak bkz: Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.161, 169-170. Anadolu'daki Yunanlı General Nikolaos Trikupis de hatıralarında, Yunan ordusunun daha 1921 yazında, II. İnönü ve Sakarya savaşları arasındaki dönemde moral motivasyon açısından sıkıntılı bir döneme girdiğinden sözetmekte, askerlerin yetkililere "terhis", "terhis" diye bağırdıklarını, Yunanistan'a izine gidenlerin geri dönmediklerini yazmaktadır. Yunanlı General, 1922 yılı Ağustos ayındaki Türk saldırısı öncesinde de Yunan askerleri üzerindeki Bolşevik propagandasının bu atmosfere ilave bir olumsuz katkı sağladığına işaret etmektedir (Trikupis, *Hatıralarım..*, s.83-85).

[64] Bu konuda bkz: *supra.*, "d) I. Dünya Savaşı ve Cepheler". Aslında, Bolşevik Hükümeti ile Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında 15 Aralık 1917 tarihinde ateşkes imzalanmış, fakat

uygulanması kendiliğinden olmamıştır. O sırada bu toprakları ellerinde bulunduran Ermeni ve Gürcü kuvvetleri ile girişilen bazı çatışmalar sonucunda, Osmanlı Devleti kuvvetleri ancak 14 Nisan 1918 tarihinde Batum'a girdiğinde sözkonusu antlaşma maddeleri uygulamaya geçmiş oluyordu.[65]

Rusya'da Çarlığın yıkılarak Bolşevikler'in iktidara geldikleri bu karışıklık döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki ileri harekâtı devam etmiştir. Bu dönemde bölgede, Bolşevikler'in yönetimindeki Sovyet Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmeyen, daha çok Menşevik ve/veya Batı'ya yakın kadroların yönetimde bulunduğu Kafkas cumhuriyetleri olarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile Osmanlı Devleti arasında, Sovyet Rusya ile gerçekleştirilmiş olan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na paralel olarak, 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da ayrı ayrı barış anlaşmaları düzenlenmiştir.[66] 30 Ekim 1918 tarihinde, Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalması ile durum değişmiştir.

Öte yandan, Ankara'nın İstanbul'dan devraldığı stratejik hafızaya ilişkin mirasta önemli bir değişiklik sözkonusuydu. Ankara, daha önceki durumların aksine, bu defa İngiltere ve yandaşlarına karşı giriştiği bir mücadelede, İstanbul'un Türkler'in elinde kalması fikrini destekleyen, İtilaf Devletleri'nin bunun aksine yaptıkları gizli anlaşmaları tanımadığını açıklayan Sovyet Rusya'yı denge unsuru olarak kullanmaya çalışacaktı. Ankara bunu, bir yandan bu ülkeden askeri ve mali yardım sağlamak yolu ile diğer taraftan da bu ülkeye yaklaşıyor gözüküp Batılılar'ı endişelendirerek onları Anadolu

---

barış anlaşmasının imzalanması ancak 3 Mart 1918 tarihinde mümkün olabilmiştir. Bunun başlıca iki nedeni vardır. Her şeyden önce, Alman tarafının 5 Ocak 1918 tarihinde sunmuş olduğu şartların çok ağır olması kabulü zorlaştırıyordu. Öte yandan, görüşmelerin birinci döneminde Sovyet Rusya adına toplantılara katılan Leon Troçki ise ateş-kesi yeterli görüyor, nihai bir barış anlaşması imzalamaktan kaçınıyor, en azından süreci uzatıyordu. Bunun altında, kendisinin "sürekli devrim" stratejisi çerçevesinde, Rusya'dakine benzer bir ihtilalin Almanya'da da gerçekleşebileceği ve görüşmeleri uzatarak bu sürece yardımcı olunabileceği görüşü yatmaktaydı. Bu yolla Alman askeri gücü Berlin'in dışında oyalanacak ve böylece Berlin'de girişilecek bir devrimci ayaklanmaya hemen geri dönerek kolayca müdahale edemeyecek, bu yolla devrimci girişim başarıya ulaşabilecekti. Sovyet Rusya'nın lideri V.I. Lenin, bu görüşleri paylaşmadığı ve hangi şartlarla olursa olsun bir an önce barış yapılması taraftarı olduğu için, görüşmelerin ikinci döneminde bu görevi Troçki'ye vermeyerek barış anlaşmasının imzalanmasını sağlamıştır.

[65] Öke, *Ermeni Sorunu*.., s.127-128.

[66] Bu konuda bkz: *supra*., "d) I. Dünya Savaşı ve Cepheler".

Hareketi'ne karşı daha ılımlı davranmaya mecbur etmek şeklinde gerçekleştirmeye yönelecekti.[67]

Nitekim, Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakan Vekili Ahmet Muhtar Bey yaptığı bir konuşmada, Yunan kuvvetleri ile sürdürülen mücadeleyi kastederek "Ankara Milli hükümetinin muhtaç olduğu dış kaynağı Batı'da bulmanın imkânı yoktur" tespitini yapmakta ve "bizim istediğimiz, milli sınırlarımız içinde iktisadi ve siyasi istiklalimizdir. Bunu, bugün resmi ve aleni bir dil ile bize söyleyecek ve kabul edecek her devlete şimdiden elimizi uzatmaya hazırız" demekteydi.[68] Bu son ifadeden de anlaşılacağı gibi, izlenen dış politikanın temel hedefi *Misak-ı Milli* sınırlarının bütünlüğünün sağlanmasıydı. Dolayısıyla, bu amaca ulaşmak için izlenen dış politika çerçevesinde oluşturulacak ittifaklarda, karşı tarafın bu konudaki tutumu birincil öneme sahip olacaktı. Tarafların siyasal rejimlerinin farklılığı ikinci derecede bir sorundu. Bununla birlikte, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının aslında kapitalizm ile bir sorunları olmadığı, Batı ile yürütülen siyasi / askeri mücadele bittiğinde sosyal ve ekonomik alanda Batı ile işbirliği yapabilecekleri, bu açıdan Bolşevikler'den tamamen ayrıldıkları anlaşılıyordu.[69]

Nitekim, Mustafa Kemal de Sovyet yönetimini kastederek "görüşebilmek için komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bir şey demediği gibi sizinle dost olmak için komünist olmaya karar verdik dememişizdir"[70] diyerek rejim farklılığının iki ülke arasındaki siyasal işbirliğine engel oluşturmadığını ifade etmiştir. Sonuç olarak, Anadolu Hareketi'ni yönetenler de, bir rejim değişikliği çerçevesinde düşünmeseler de, Batılı ülkelere karşı yürüttükleri mücadelede benzer saflarda bulundukları Sovyet Rusya'nın desteğine ihtiyaç duymaktaydılar.[71] Bu, hem diplomatik hem de maddi / askeri bir destekti.

Fakat Bolşevikler ile nasıl bir işbirliği yapılabileceği konusunda aralarında bazı farklılıklar sözkonusuydu. Örneğin, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir direnişe destek açısından Bolşevikler ile stratejik işbirliğine açık gözükürken, Anadolu Hareketi'nin diğer bazı önde gelen kişileri bu konuda daha şüpheci, daha dirençliydirler, çünkü hala İngilizler ile bir anlaşma yapı-

---

[67] Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.56-57.

[68] Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.414-415.

[69] Örneğin, o sıralarda Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçisi olan Ali Fuat Paşa, 15 Nisan 1921 tarihinde Moskova'da Enver Paşa ile yaptığı bir görüşme sırasında konuyu bu şekilde özetliyordu (Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.182).

[70] Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.421-422.

[71] Bu konuda, başta Mustafa Kemal olmak üzere Anadolu Hareketi üyelerinin Sovyetler Birliği ve Bolşeviklik konusunda zaman içerisinde farklılıklar gösteren çeşitli görüşleri için bkz: Jaeschke, *1919-1939 Yılları..*, s.160-173.

labileceğini düşünüyorlardı. Ancak, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali, Kızıl Ordu'nun Kafkaslar bölgesine inmesi, Türk - Sovyet ilişkilerinde İttihat ve Terakki üyelerinin inisiyatif almaya başlaması ve Taşnak Ermenistanı'nı etkisizleştirmek gereğinin iyice ortaya çıkması, Anadolu Hareketi'nin tüm önde gelenlerinin Türk - Sovyet ilişkilerinin gelişmesinin gerekliliğine olan inancını artırmıştır.

Bu çerçevede, daha önce sadece İstanbul'da belirgin olan sosyalist fikirler çerçevesinde siyasi örgütlenme, 1920 yılından itibaren giderek Anadolu'ya yayılmaya başlamıştır. Özellikle de Batılılar'ın Ankara Hükümeti üzerindeki baskıyı artırdıkları, Yunan ordusunun ileri harekâtının kendisini iyice hissettirdiği dönemlerde, bazı memurların, subayların hatta Meclis üyelerinin bile sosyalist fikirlere yakınlık gösterdikleri, en azından konuşmalarında bu türden bir söylem kullandıkları görülmektedir.

b) Moskova'dan Anadolu Hareketi'nin Görünümü

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ardından kurulan Sovyet Rusya, Batılılar ve onlar tarafından desteklenen Beyaz Ruslar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çar'ın general ve amiralleri, Denikin, Wrangel, Kolçak, Yudeniç, ülkenin dört bir yanında Moskova'daki Bolşevik iktidarını devirmek için savaşmışlardır. İç savaşın Bolşevikler lehine gelişme göstermesi üzerine, İngiltere ve Fransa, 1918 yılı sonlarında duruma doğrudan müdahale biçiminde Kırım ve civarına asker çıkararak anti-Bolşevik mücadeleye katılmışlardır. Çeşitli ülkelerden yaklaşık 800.000 askeri bu bölgeye nakleden İtilaf Devletleri'nin denetimindeki İstanbul ve Boğazlar Bölgesi, bu harekâtın önemli bir odağı durumunda olmuştur.

Bu mücadele sırasında, Çarlık döneminde büyük sıkıntılar çekmiş olan Rusya'nın Müslüman - Türk topluluklarının, Sovyet yönetiminin kendi kaderlerini tayin vaatleri çerçevesinde bu yönetime yakın durması sağlanmaya çalışılmıştır. İlaveten, 1920 sonu ve 1921 başlarında Batı Avrupa'da beklenen devrimlerin gerçekleşmemesi üzerine Sovyet Rusya lideri Lenin, emperyalizme karşı sömürge ülkelerde, Asya'da ideolojik ve siyasi yönü ağırlıklı bir mücadele başlatmaya yöneldiğinde, Müslüman - Türk topluluklar Moskova açısından yine önemli bir ilgi odağı olmaktaydı.

Özellikle Anadolu'daki mücadelenin ilk başlarında, İngiltere'nin desteklediği Yunanlılar'ın 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e çıkışlarından sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde büyük ölçüde kendiliğinden, yerel inisiyatifler ile başlayan direniş, gerilla örgütlenmesi olarak ortaya çıkan ve yakla-

şık II. İnönü Savaşı'na kadarki dönemde askeri gücün ana karakterini oluşturan milis kuvveti şeklindeki *Kuvayı Milliye* hareketi,[72] Sovyet Rusya'daki Bolşevik yönetimin dikkatini çekiyor, sempatisini topluyordu. Bu ilk dönemde, özellikle gerek İstanbul Hükümeti[73] ve İtilaf Devletleri tarafından kışkırtılan gerekse mevcut güç boşluğundan yararlanan yerel isyanların bastırılmasında ve Yunan ordusunun ilerleyişine karşı verilen mücadelede, emrindeki *Kuvayı Seyyare* adı verilen hareketli güçle Mustafa Kemal emrindeki kuvvetlere destek sağlayarak yardımcı olan Çerkes Ethem ve kardeşi Tevfik Bey, belirli bir aşamadan sonra giderek Bolşevik düşüncesine yakınlaşmış, Yeşil Ordu hareketi ile ilişkili gözükmüş, Arif Oruç tarafından yayınlanan "Yeni Dünya" gazetesine Bolşeviklik-yanlısı demeçler vermişlerdir.[74] Batılı sömürgeci / emperyalist ülkelerin en önemlisi İngiltere tarafından desteklenen, iç savaşta Beyaz Ordu saflarında savaşmak için Kırım civarına asker gönderen Yunanistan'a karşı ortaya çıkan bu anti-kapitalist olmayan, fakat anti-sömürgeci ve hatta bir süre sonra Lenin'in ortaya koyacağı teze göre anti-emperyalist karakterli direniş hareketi, sadece Anadolu'nun kaderi ile değil aynı zamanda Sovyet coğrafyasının kaderi ile de ilgiliydi.

Sovyet Rusya yönetimi, daha 7 Aralık 1917 tarihinde "Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine" hitaben yayınlanan bir bildiride, Rusya'daki Müslümanlar'ın desteğini alma çabası içerisinde görülmektedir. Bu bildiride, Türkiye / Osmanlı Devleti ile ilişkili olarak, savaş sırasında İstanbul'un Rusya'ya verildiği ve Türkiye'nin parçalandığı gizli antlaşmaların geçersizliği vurgulanırken, İstanbul'un Müslümanlar'ın elinde kalması gerektiği belirtiliyordu.[75]

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin topraklarının İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi sonucunda Anadolu'da gelişen direniş Sovyet Rusya yöneticilerinin dikkatini çekmekteydi. Nitekim, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Georgi Vasilyeviç Çiçcrin, 13 Eylül 1919 tarihinde,

---

[72] Bkz: Abadan, *Mustafa Kemal..*, s.55-61; Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.114-125; Ergil, *Milli Mücadelenin..*, 82-96.

[73] Örneğin İstanbul Hükümeti, Balıkesir - Bursa yöresinde isyan çıkartarak *Kuvayı Milliye* güçlerini epeyce uğraştıracak olan Ahmet Anzavur'a "Paşa" unvanı vermiştir (Bardakçı, *Şahbaba..*, s.177; Özalp, *Milli Mücadele..*, C.1, s.65-71, 108-116).

[74] Bu gelişmenin dışında, giderek faaliyet gösterdiği bölgelerde özerk bir idari birim haline gelen ve merkezin etkisini ikinci plana atmaya başlayan bu güçler 1920 yılı sonlarında tasfiye edilmiştir (*Söylev, II,* s.376-406; Özalp, *Milli Mücadele..*, C. 1, 166-172). Çerkes Ethem hareketi için bkz: Abadan, *Mustafa Kemal..*, s.58-60; Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.366-374; Kutay, *Çerkez Ethem.., passim.*

[75] Carr, *A History of..*, s.235.

Türkiye'nin işçi ve köylülerine yönelik bir bildiriyi radyodan okuyarak, Sovyet Rusya'nın, Çarlık Rusyası'nın İstanbul ve Boğazlar konusundaki bütün iddialarından vazgeçmiş olduğunu hatırlatmıştır. İngiltere'nin Asya'daki bütün Müslüman ülkeleri ele geçirmeye çalıştığına işaretle, artık bağımsız bir Türkiye olmadığını, bağımsız bir Osmanlı milleti kalmadığını belirtmiş, Sovyetler'in Avrupalı hırsızları ülkeden kovmak ve Türkiye'de işçi ve köylülerin sırtından kazanç sağlayanları yok etmek için işçi ve köylü kardeşlerine yardım elini uzattığını söylemiştir.[76]

Bu çerçevede, Sovyet Rusya da Anadolu Hareketi ile iyi ilişkiler kurmayı arzuluyordu. Bunun siyasal, askeri stratejik ve ideolojik nedenleri vardı. Bir defa, İngiltere her iki ülkenin ortak düşmanı durumundaydı. Gücünün doruğunda bulunan İngiltere, Kafkasya, İran ve Afganistan'a hakim duruma gelerek Rusya'yı güneyden kuşatmıştı. Üstelik, Mondros Mütarekesi ile Boğazlar da bu ülkenin denetimi altına girmişti. İngiltere ayrıca, kendi etkisi altındaki Yunanistan'ı[77] Anadolu'ya yerleştirerek bu bölgeyi de dolaylı yoldan denetimi altında bulundurmak istiyordu.

Bu türden bir durum ise Sovyet çıkarlarına tamamen aykırı idi. Sovyet Rusya, İngilizler'in Kafkasya'daki Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletleri aracılığı ile oluşturdukları *"Cordon Sanitaire"*i yıkmak açısından Ankara ile işbirliğinin yararlı olacağı düşüncesindeydi.[78] Ayrıca, Orta Asya'daki Türkler ve diğer Müslümanlar, büyük çoğunlukla Bolşevikler'e karşıydılar. Bu grupları kazanmak isteyen Bolşevikler'in Anadolu Hareketi'ne sempati ile yaklaşması, desteklemesi kendileri için oldukça yararlı sonuçlar doğurabilir, böylece kendilerini Batılı sömürgeci / emperyalist ülkelere karşı Türkler'i, Müslümanlar'ı destekleyen bir konumda gösterebilirlerdi. Bu düşüncenin bazı Bolşevik liderleri etkilediği düşünülebilir.

Öte yandan, Anadolu'da, İngiltere'nin desteğindeki işgalci Yunanistan'a karşı bağımsızlık mücadelesi veren Ankara Hükümeti'ni desteklemek, Sovyet Rusya'nın ve III. Enternasyonal'in (*Komintern*) izlediği genel siyasal stratejiye pek ters düşmüyordu. 1919 yılında toplanan III. Enternasyonal'in ilk kongresi sırasında Sovyet liderleri, Rusya'dakine benzer hareketlerin kısa bir süre sonra diğer Avrupa ülkelerine de yayılarak iktidar değişikliklerine

---

[76] Bkz: Carr, *A History of..*, s.247.

[77] Bolşevik Devrimi sırasında, 1917-1918 yıllarında, Venizelos Hükümeti Bolşevikler ile çarpışmak üzere Ukrayna bölgesine Yunan askeri göndermiş, bunun üzerine Bolşevikler de Rusya'daki bazı Yunan kökenlileri sınırdışı etmişlerdi. Dolayısıyla, o yıllarda Yunanistan Bolşevikler'in gözünde oldukça olumsuz bir konuma sahipti.

[78] İngilizler'in bu dönemdeki Kafkas politikasına ilişkin tartışmalar için bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.115-118.

yol açacağı beklentisi içerisindeydiler.[79] Fakat, Avrupa'da benzer hareketlerin ortaya çıkmaması veya başarıya ulaşamaması sonrasında, özellikle de 1920 yılı ortalarında Polonya tam Sovyet etki alanına girecekken Fransa'dan gelen aktif yardım çerçevesinde Polonya kuvvetlerinin Kızıl Ordu'yu mağlup ederek Sovyet topraklarında ilerlemeye başlaması, bu açıdan beklentilerin tersine döndüğü bir döneme işaret etmektedir.

Nitekim, 1920 yılında toplanan III. Enternasyonal'in ikinci kongresi sırasında, değişen şartlar çerçevesinde Doğu ülkeleri, sömürgeler önem kazanmıştı. Sömürgeler konusunda Sovyet Rusya'nın uygulayacağı siyaset üzerinde durulan Kongre'ye, Sovyet Rusya'da yaşayan ve Rus olmayan Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinden delegeler katıldığı gibi, Hindistan, Türkiye, İran, Çin gibi coğrafyalardan da temsilciler davet edilmişlerdi. Rus Devrimi'nin benzeri sosyal ve siyasal gelişmelerin beklendiği kapitalist Batı ülkelerinin ekonomileri sömürgeleri olmadan yaşayamazdı. Dolayısıyla, bu sömürgelerde, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelere karşı hareketler geliştirilebilirse ve bu ülkelerin giderek Batılılar'ın denetiminden kurtulmaları sağlanabilirse, sözkonusu Batı ülkelerinde kriz başlayacak ve devrim için uygun şartlar oluşmuş olacaktı. Ayrıca, bu durumda Batılı ülkeler, coğrafi anlamda da Avrupa sınırlarına itilecekler ve askeri - stratejik açıdan da eski avantajlı konumlarını kaybedeceklerdi. Bu açıdan, başta İngiltere ve bu ülkenin desteğindeki Yunanistan olmak üzere, Batılılar'a karşı antisömürgeci bir mücadele veren Anadolu Hareketi desteklenmeliydi.

Esas itibariyle Lenin tarafından ortaya konan bu görüşe, III. Enternasyonal'in ikinci kongresinde Hintli M. N. Roy, liderliğini komünistlerin yapmadığı milli burjuva hareketlerinin desteklenmemesi yolundaki teziyle karşı çıkarken[80], Stalin ve diğer bazı Kafkasyalı Bolşevikler de, karşılıklı ilişkilerden kaynaklanan bazı nedenlerden dolayı Anadolu Hareketi'ne yardım edilmesine taraftar değillerdi.[81]

Yine aynı yılın 1 Eylül tarihinde Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kongresi,[82] III. Enternasyonal toplantılarında ortaya çıkan görüşler paralelinde bir girişimdi. Toplantıda hem Rusya içerisindeki Rus ve Rus-olmayan halkların hem de Asya ve Orta Doğu'da yer alan Batılılar'ın sömürge ya da yarı-sömürgesi konumundaki halkların temsilcileri yer alıyordu. Toplam sayıları 1891[83] olarak geçen delegelerin içerisinde, Sovyet Rusya Federasyo-

[79] Drachkovitch ve Lazitch "The Communist International..," s.165.
[80] d'Encausse ve Schram, *Asya'da Marksizm ve..*, s.47-48.
[81] Carr, *A History of..*, s.301-302; 469.
[82] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Carr, *A History of..*, s.261-269; Tunçay, *Türkiye'de Sol..*, s.209-217.
[83] Tunçay rakamı 1831 olarak vermektedir (Tunçay, *Türkiye'de Sol..*, s.210-211).

nu'ndan 235 Türk kökenli delege de bulunmaktaydı. Ankara Hükümeti, toplantıya gözlemci sıfatıyla Moskova delegasyonundan Doktor İbrahim Tali'yi [Öngören] temsilci olarak göndermişti.[84] Enver Paşa da birkaç arkadaşı ile birlikte toplantıya katılmıştır.[85] Ayrıca, gerek Türkiye'deki komünist örgütlenmelerin temsilcileri gerekse çeşitli nedenlerle Sovyet Rusya toprakları içerisinde bulunan Türk kökenliler olarak da bazı delegeler toplantıda yer almaktaydılar.[86] Kongre'nin başkanı, o dönemde III. Enternasyonal'in üst düzey siyasetçilerinden Grigory Zinovyev, başkan yardımcıları ise Karl Radek ve Bela Kun'du.

İlginç olan, III. Enternasyonal toplantısında Lenin - Roy tartışması olarak belirginleşen farklılaşma açısından Kongre'ye nispeten "Roy yanlısı" bir havanın hakim olduğunun görülmesidir. Bu yaklaşım, kısa bir süre sonra Sovyet Rusya dış politikasında görülmeye başlanacak olan "Lenin yanlısı", daha gerçekçi tutum ile nispeten bir farklılık göstermekteydi. Bu durum bize birbiriyle ilintili iki noktayı işaret etmektedir. İlkin, sonraki yıllarda adeta bire-bir bir özdeşlik içerisinde bulunan III. Enternasyonal ve türevi organizasyonlar[87] ile Sovyet dış politikası arasındaki ilişki henüz bu noktaya gelmemişti.[88] İkinci olarak, sonraki yıllarda Stalin'in uygulamalarında göründüğü kadar hiyerarşik bir liderlik anlayışı henüz oluşmamıştı. Lenin, Bolşevik Devrimi ve Sovyet Rusya'nın lideri olsa da, en azından Sovyet Rusya

---

[84] Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.18-19.

[85] Enver Paşa Kongre'ye Trablusgarp delegesi olarak katılmıştır. Bu sırada Enver Paşa, Lenin'e çok yakın bir kişi olan Karl Radek tarafından Asya Müslümanları'nın örgütlenmesine yardımcı olması amacıyla Moskova'ya çağrılmıştı. Enver Paşa'nın buradaki temasları sırasında bir Sovyet - Türk - Alman ittifakı yaratmak için uğraştığı bilinmektedir (Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.42; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da..*, s.20; Carr, *A History of..*, s.249, 327). Sovyet Rusya liderleri onu, gerektiğinde Mustafa Kemal'in yerine Anadolu Hareketi'nin başına geçebilecek birisi olarak görmekteydiler.

[86] Bunların en önemlisi şüphesiz Mustafa Suphi'dir. Mustafa Suphi ve arkadaşları Kongre'nin 40 kişilik Yönetim Kurulu içerisinde yer almaktaydılar.

[87] Aslında bu türden farklılık oldukça doğaldı. Çünkü o yıllarda III. Enternasyonal, Bakü Doğu Halkları Kongresi gibi yapılarda temsil edilen delegeler devletleri değil, Moskova'dan gelenler hariç, muhalefeti temsil ediyorlardı. Bu anlamda çoğunlukla daha doktriner, arzulu, duygusal ve daha az gerçekçiydiler.

[88] Nitekim Kongre'de konuşan Rus kökenli delegeler, genellikle, Rusya işçileri ile Doğu Halkları arasında kurulacak dayanışma ile Batı Avrupa proletaryasının iktidara gelmesinin sağlanacağını ve Doğu'nun sömürgelerinin de bu yolla özgürlüklerine kavuşacaklarını söylemekte, bunun Doğu halklarını Sovyet Rusya'nın çıkarlarına uygun bir politikanın peşine takmak anlamını taşımadığını anlatmaya çalışmaktaydılar.

dışında III. Enternasyonal, Bakü Doğu Halkları Kongresi gibi ortamlarda onun görüşleri ile yarışabilen başka görüşler de belirginleşebiliyordu.

Toplantıda Türkiye ile ilgili çeşitli konuşmalar yapıldı. Kongre Başkanı Zinovyev yaptığı konuşmada "Biz başında Mustafa Kemal bulunan hareketin Komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz... Fakat İngiliz hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılâp mücadelesine yardım etmeğe hazırız" diyordu.[89] Türkiye ile ilgili olarak gerçekleştirilen konuşmaların büyük çoğunluğu, İngiliz emperyalizmine karşı verilen mücadelede Türk halkının yanında olunduğu görüşünü açıklayarak, mücadelenin kazanılmasının ardından gerçekleşecek sosyal devrime olan inancını ortaya koyuyordu.

Sovyet liderleri, özellikle III. Enternasyonal'in kurulduğu 1919 yılı Mart ayından itibaren, Doğu ülkelerine yönelik olarak yaptıkları propaganda çalışmalarında Türkiye'ye de yer ayırmışlar, Anadolu'daki ulusal kıpırdanışları Sovyet tipi bir harekete dönüştürebilme yolunda çaba sarfetmişlerdir.[90] Bu anlamda en fazla önem verdikleri örgütlenme, 1920 tarihinde kurulan ve ilk başlarda faaliyetleri Bakü'de yoğunlaşan Mustafa Suphi liderliğindeki Türkiye Komünist Partisi hareketi olmuştur. 23 Nisan 1920 tarihinde BMM Hükümeti'nin kurulmasından sonra, Sovyet Rusya'nın Ankara'ya karşı izlediği politika resmi ve gayriresmi düzeylerde farklılıklar göstermiştir.

Bir yandan yukarıda sözü edildiği gibi, zaman zaman Türkiye'deki toplumsal düzene yönelik eleştirilerde bulunan Sovyet yöneticileri, diğer yandan da Anadolu Hareketi'nin liderlerinin Sovyet-tipi bir yönetim anlayışına yakınlık duymadıklarını ve bölge halkının özellik ve değerlerinin de bu açıdan uygun bir ortam oluşturmadığını oldukça net bir şekilde biliyorlardı. Nitekim devrimin lideri V. I. Lenin de "Mustafa Kemal Paşa tabii ki sosyalist değildir... O, istilacılara karşı bir kurtuluş savaşı yapıyor. Ona, yani Türk halkına yardım etmemiz gerekiyor" diyordu.[91]

Resmi ilişkiler düzeyinde Sovyet Rusya'nın ideolojik bir beklentiyi açıkça, en azından 1920 yılı sonu ve 1921 yılı başlarından itibaren, pek fazla gündeme getirmediği söylenebilir. Bunun böyle olduğu, V. I. Lenin'in'in yukarıda aktarılan ifadesinden de anlaşılabilmektedir. Buna karşılık Sovyet yöneticileri, kendileri ile çeşitli derecelerde yakınlık içerisinde bulunan Anadolu'daki solcu gruplar aracılığı ile Anadolu Hareketi'ni sosyalist nitelikli bir harekete dönüştürme yolunda gayret sarfetmişlerdir. Her şeye rağmen, bu iki

[89] Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.22-23.
[90] Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi..*, s.308-309.
[91] Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının..*, s.38.

durum arasında kaçınılmaz bir tercih gerektiğinde, hükümetler arasındaki iyi ilişkileri korumayı daima birinci planda tutmuşlardır.[92]

Sonuçta, 1921 yılı başlarından itibaren Sovyet Rusya'nın iç ve dış siyasetinde önemli bir değişme ortaya çıkmıştır. Sovyet Rusya'nın, "Savaş Komünizmi" denilen daha doktriner uygulamaların yer aldığı 1918-1920 yılları arasında, her şeye rağmen Batı'da Bolşevik Devrimi benzeri hareketleri mümkün olduğu oranda desteklediği, bu süreci tamamlayıcı bir araç olarak da sömürgelerdeki Batı-karşıtı güçler ile birlikte olmaya yönelik çaba sarfettiği görülmektedir. Fakat, 1921 yılı başlarından itibaren bu durum değişmiştir. İçeride giderek belirginleşen ekonomik çöküşün önüne geçebilmek için, NEP (*New Economic Policy*) uygulamaları ile birlikte yürürlüğe konulan "kontrollü bir kapitalizm" çerçevesinde, içeride üretim arttırılmaya çalışılırken başta İngiltere olmak üzere kapitalist ülkeler ile normal ticari ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmeye başlanmıştır. Bu yeni yaklaşım, Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti ile olan ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiştir.

c) İlişkilerin Gelişimi

Tarafların birbirlerine yönelik bu bakış açılarının yanında, bu dönemde Rusya ile Anadolu'nun konumlarında benzer noktalar çoğunluktaydı. Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti tarafından desteklenen birçok iç isyanı bastırmakla uğraşırken, Rusya'daki Bolşevik yönetimi de kendisine karşı duran "Çar'ın generalleri"ne karşı mücadele etmekteydi. Türkiye'yi işgal eden Batılılar'dan İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan aynı zamanda Güney Rusya'ya da asker çıkarmışlardı. Türkiye'yi işgal eden güçler Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne karşı Halife Padişah'ı ve bu bağlamda ortaya çıkan isyancıları desteklerken, aynı güçler Rusya'da da Bolşevikler'e karşı Çar'ı ve Çar'ı kurtarma amacıyla mücadele eden Beyaz Ordu'yu destekliyorlardı. İşte bu kader ortaklığı, iki yeni ve yalnız yönetimi birbirine yaklaştırıyordu. Özellikle Kafkasya'da İngiltere'ye karşı gerçekleşecek bir yakın işbirliği, her iki taraf açısından da hayati önemdeydi.

Sovyet yöneticileri Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayan Milli Hareket ile daha Erzurum Kongresi öncelerinde ilgilenmişler, temaslarda bulun-

[92] Bu konuda, Sovyet yöneticilerinin iniş-çıkışlar ile dolu çeşitli görüş ve uygulamaları için bk: Jaeschke, *1919-1939 Yılları..*, s.163-173; Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm..*, *passim*, örneğin s.184-187.

mak üzere İstanbul ve Anadolu'ya gayriresmi temsilciler göndermişlerdi.[93] Bu temsilciler, İstanbul'da eski İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile görüşmüşler, Anadolu'da da çeşitli temaslarda bulunmuşlardır. Bunlardan Ukrayna kökenli Sovyet Albayı S. Mihailoviç Budiyenni, 1919 yılı Haziran ayı başlarında Havza'da Mustafa Kemal ile görüşüyor, milliyetçi hareketin Sovyet tipi bir yönetim anlayışına yönelmesi tavsiyesinde bulunuyor, ayrıca yardım öneriyordu. Mustafa Kemal ise bu yardım karşılığında Türkiye ile Sovyet topraklarının sınırdaş hale getirilerek düşman etkisinden arındırılmasını, yani Kafkasya'nın Sovyet Rusya'nın etki alanına girmesini kabul ediyordu.[94]

Bunun ardından Mustafa Kemal, Halil Paşa'yı 1919 yılı Eylül ayında Rusya'ya göndererek yardım konusunu yakından takip etmeye çalışmıştır.[95] Sivas Kongresi'nden bir süre sonra, Kafkasya Bolşevik Orduları Başkumandanı Chalva Eliava İstanbul'a gelerek durumu incelemiş, buradan Anadolu'daki direniş hareketi ile ilişki kurmuştur.[96] Yine askeri Doktor Fuat Sabit'in de 1919-1920 döneminde, Bolşevikler ile temas sağlamak ve bu kadronun çeşitli konulara ilişkin görüşleri hakkında bilgi toplamak açısından Rusya'ya gönderildiği anlaşılmaktadır.[97]

---

[93] Bu konuda bkz; Ertürk, *İki Devrin Perde..*, s.338-342; Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.60. Bu kişilerin kimlikleri ile ilgili bazı tereddütler vardır: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.108-113.

[94] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I*, s.83-84; Meram, *Türk - Rus..*, s.235-238. Bu dönemde Bolşevikler'in yardımını sağlamak amacıyla Sovyet tipi bir rejimi benimseme (veya daha doğrusu öyle görünme) açısından neler yapılabileceği, gerek Amasya görüşmelerinde Mustafa Kemal ile arkadaşları gerekse bu görüşmelerde yer alamayan Kazım Karabekir ile Mustafa Kemal ve diğer bazı komutanlar arasındaki yazışma ve görüşmelerde yoğun bir biçimde tartışılmıştır (*ibid.*, s.84-87).

[95] Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da..*, s.19. Aslında Mustafa Kemal'in, İttihatçı kimliği dolayısıyla Halil Paşa'yı biraz da bölgeden uzaklaştırmak amacıyla bu şekilde görevlendirdiği düşünülmektedir (Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.111). Halil Paşa, bundan yaklaşık bir yıl kadar sonra, yardım olarak Moskova'dan sağladığı yüzbin Lira değerindeki altını Nahcivan üzerinden 17 Ağustos tarihinde Karaköse'ye getirmiş, altınları bu yolla 8 Eylül 1920 tarihinde Erzurum'a ulaştırmıştır. Altınları teslim alan Kazım Karabekir Paşa, bunların bir kısmını Erzurum'da bırakarak geri kalanını Ankara'ya göndermiştir (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.809, 827). Buna ilaveten, Moskova'da Bekir Sami Bey heyeti ile Sovyet Rusya yetkilileri arasında kararlaştırıldığı üzere, yine 1920 yılı Eylül ayı sonlarından itibaren yaklaşık bir aylık bir süre içerisinde, Sovyet Rusya'nın Tuapse limanından yüklenerek Trabzon'a 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 civarında süngü gönderilmiştir (Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.543).

[96] Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.60.

[97] Bkz: Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.341, 465-468, 492, 738-740.

Türk tarafı benzer başka girişimlerde de bulunmuş, nihayet İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u resmen işgal ederek *Meclis-i Mebusan*'ı dağıtmaları üzerine Ankara'da BMM açılmış ve bundan üç gün sonra, 26 Nisan 1920 tarihinde, Mustafa Kemal Lenin'e gönderdiği bir mektupta Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin başlamasını, taraflar arasında askeri ve siyasi bir ittifak oluşturulmasını istemiş, Kafkasya'da Sovyet etkisini kabullenen bir işbirliğine açık olduklarını belirterek yardım talep etmiştir.[98]

Sovyet Dışişleri Bakanı Georgi Vasilyeviç Çiçerin, 3 Haziran 1920 tarihinde bu mektuba verdiği cevapta[99] hükümetinin BMM Hükümeti'ni tanıdığını resmen bildiriyor, bununla beraber herhangi bir ittifaktan ve yardımdan sözetmiyordu. Ayrıca, Anadolu'da "Ermenistan, Kürdistan, Lazistan, Batum, Doğu Trakya ve Türkler ile Araplar'ın birlikte yaşadıkları bütün bölgelerde kendi kaderini tayin ilkesinin uygulanması için referandum yapılması talebinde bulunuyor, azınlıklara Batı türü haklar tanınması, Boğazlar'ın kaderinin sahildar devletlerin katıldıkları bir konferansta ele alınarak belirlenmesi görüşünü savunuyordu.[100]

Mustafa Kemal, Çiçerin'e cevaben 23 Haziran 1920 tarihinde yazdığı mektupta oldukça yumuşak bir üslup kullanarak, Çiçerin'in mektubunda yer alan (Anadolu'daki Müslüman halka da kendi kaderini tayin şansı verilmesi gibi) bazı rahatsız edici noktaları öne çıkartmadan, işbirliğine hazır olunduğunu vurgulamaya çalışıyordu. Doğu Anadolu'da Ermeniler'in ele geçirdikleri bölgelerde halka yaptıkları katliamlardan şikâyet ederken, Sovyetler'in arzusu üzerine bu konuda gerçekleştirilecek bir harekâtın ertelendiğine dikkat çekmekte, bu saldırıların durdurulması konusunda Sovyet Rusya'nın yardımını istemektedir.[101]

Bu arada Sovyet Rusya da, kendisi ile işbirliği zemini arayan Türkiye üzerindeki siyasi etki yaratma çalışmalarını sürdürmekteydi. Nitekim

---

[98] Bu mektubun ham hali, Sovyetler ile temas açısından, Kazım Karabekir'in 18 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal'e bir telgraf (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.595-596) ile yaptığı önerilere karşılık, Mustafa Kemal tarafından (Karabekir'in önerisinin biraz değiştirilmiş halinin) Kazım Karabekir'e hitaben yazılmış bir metin olarak, 26 Nisan 1920 tarihinde şifre ile gönderilmiştir. Karabekir de bu metne bir başlık ve altına da bazı nezaket ifadeleri ile Mustafa Kemal'in imzasını koyarak göndermiştir (*ibid.*, s.626-627). Metin için bkz; Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.626; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.63; Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.232.

[99] Mektup metni için bkz: Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.735.

[100] Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.735; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.64-65; Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.238-239; Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.51-53.

[101] Mektubun metni için bkz: Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.39-40.

1920 yılı Temmuz ayında, iyi Türkçe bilen bir Sovyet temsilcisi olarak Ankara'ya gelen Şerif Manatov, çeşitli siyasi girişimleri çerçevesinde propaganda faaliyeti yürütmeye başlamasının ardından sınırdışı edilmiştir.[102] Öte yandan, 1920 yılı Eylül ayında, Bakü'de Mustafa Suphi önderliğinde bir Türkiye Komünist Partisi kurularak Anadolu'daki hareketin gelişmesi için çaba sarfedilmeye başlanmıştır. Fakat, Mustafa Suphi ve arkadaşları siyasi faaliyetlerini Anadolu'ya taşımak olarak özetlenebilecek bu çabalar sırasında, 28 Ocak 1921 tarihinde Trabzon açıklarında denize atılarak öldürülmüşlerdir.[103] Sovyet destekli Türk komünistlerinin bu trajik sonu, bu olay ile Ankara Hükümeti'nin ilişkisi hep tartışma konusu olmuştur.[104] Bununla birlikte olay, Türk - Sovyet ilişkilerinde herhangi bir olumsuz gelişmeye sebep olmamıştır. Moskova bir bakıma Ankara Hükümeti ile Türk komünistleri arasında bir tercih gerektiğinde, belirgin bir biçimde birinciyi tercih ettiğini göstermiştir.

(1) 1920 Yılında Moskova İle Anlaşma Yapma Çabaları

Ankara'nın Sovyet Rusya ile gerçekleştirilecek bir ittifaka ve bu yolla sağlanacak yardımlara ihtiyacı vardı. Bu amaca yönelik olarak, daha Sevr

---

[102] Aslında, Anadolu'da Sovyet tipi bir sosyal devrim açısından uygun şartların bulunmadığını ve yakın bir gelecekte de olmayacağını düşünen Mustafa Kemal'in, 1920 yılı içerisinde Anadolu'da gelişen Sovyet destekli sol siyasetten endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni, Sovyet Rusya liderliğinin Anadolu'da kendilerine yakın bir hareketin ortaya çıkmaya başladığına inandığında, Ankara Hükümeti'ni güçlendirmemek için o sıralarda çok fazla ihtiyaç duyulan Sovyet yardımının gelmeyeceğini düşünmesiydi (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.132).

[103] Bakü merkezli ve Sovyet desteğine sahip bu Türkiye Komünist Partisi ve Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya yönelik faaliyetleri için bkz: Okyar, *Milli Mücadele Dönemi..*, s.111-127. Mustafa Suphi, 15 Haziran 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya işbirliği teklif eden ve Anadolu'da bir tür faaliyet izni isteyen bir mektup göndermiş, 13 Eylül'de Mustafa Kemal'den gelen cevapta ise bu teklife olumlu bir cevap yer almamış, bütün temasların ancak Ankara üzerinden olabileceği belirtilerek sadece Türkiye Komünist Partisi'nin BMM'ye bir temsilci göndermesinin mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Mustafa Suphi bu tavsiyeyi dikkate almamıştır.

[104] Bu olayın gerçekleşmesinde, Erzurum'dan gelen ve Ankara'ya doğru gitmek istediği anlaşılan sözkonusu heyeti, Trabzon üzerinden Batum'a, oradan da Bakü'ye geri gitmeye yönlendiren Erzurum Valisi Hamit Bey, onunla konuya ilişkin olarak görüş alışverişinde bulunan bölge komutanı Kazım Karabekir Paşa veya Mustafa Kemal Paşa'nın sorumlulukları tartışma konusudur.

Antlaşması metninin ortaya çıktığının ertesi günü, 11 Mayıs 1920 tarihinde, 8 Mayıs'ta Ankara Hükümeti tarafından kendilerine verilen "Ruslarla Karşılıklı İlişkiler" başlıklı ve 7 maddeden oluşan bir direktif çerçevesinde,[105] Sovyet Rusya ile bir anlaşma yapmak ve bu ülkeden silah ve para sağlamak için Dışişleri Bakanı Bekir Sami [Kunduh] Bey başkanlığında bir heyet Moskova'ya doğru yola çıkıyordu.[106]

Zorlu bir yolculuktan sonra 19 Temmuz'da Moskova'ya varan Türk heyetiyle Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin başkanlığındaki Sovyet heyeti arasında 24 Temmuz'da başlayan temaslarda en dikkate değer nokta, Sovyet tarafının bu görüşmeleri, daha önce Halil Paşa ile yapılan görüşmelerin bir devamı kabul etmesi ve Halil Paşa ile yapılan görüşmelerde (Türkiye'nin Ermeniler'e biraz toprak vermesi ve topraklarında Komünist düşüncenin gelişmesini engellememesi gibi) üzerinde anlaşmaya varılan noktaların dışındaki konuları görüşmek istemeleridir. Bekir Sami Bey heyeti üyeleri, Halil Paşa'nın bu açıdan yetkili olmaması nedeniyle bu yaklaşıma itiraz etmişlerdir.[107]

Türk heyeti, 13 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin ile görüşmüş, 14 Ağustos 1920 tarihinde de Sovyet Rusya lideri V. I. Lenin tarafından kabul edilmiştir. Bu ikinci görüşme, birincinin aksine, oldukça olumlu bir hava içerisinde geçmiştir.[108] Bu görüşmeye ilişkin olarak gerek Bekir Sami Bey gerek Yusuf Kemal Bey gerekse diğerleri çok olumlu duygularla ayrılmışlardır. Heyetin ikinci adamı Yusuf Kemal Bey, Lenin'in

---

[105] Bu direktif için bkz: Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.708. Bu direktifin 2. Maddesi "... tam bağımsızlık çerçevesinde... Rusya ile kader ve gelecek birliği"ne işaret etmektedir. Daha da ilginç olan, Boğazlar ile ilgili 4. Madde çerçevesinde de "Boğazlar'dan yararlanma bütün Karadeniz milletlerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, İstanbul'a Rus donanması gelmesi bizim değerlendirme ve düzenlememize bağlı olmak koşuluyla, Akdeniz Boğazı tahkimatını Ruslar ile ortak savunma"dan sözedilmektedir. Bu durum, o sıralarda Ankara'nın Sovyet Rusya'nın desteğine olan ihtiyacının ne derecede fazla olduğunu göstermektedir.

[106] Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.61. Heyette İktisat Bakanı Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey, Doktor İbrahim Tali Bey, Lazistan Mebusu Osman Bey ve Genelkurmaydan Seyfi Bey yer almaktaydı. Moskova'ya önce karadan, Erzurum üzerinden gidilmesi düşünülmüş, fakat Ermeniler'in yolu kesmesi nedeni ile Karadeniz'deki Rus limanı Tuapse üzerinden, denizyolu ile gidilmek zorunda kalınmıştır.

[107] Bu temaslar sırasında Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin ve yardımcısı Lev Mihailoviç Karahan'ın konulara bakışı için bkz: Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.152-161; Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.62 vd.

[108] Bu görüşme için bkz: Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.72-74.

bir ara kendisine, Ermeniler ile yaptıkları anlaşmayı kastederek "Biz o anlaşmayı yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek siz düzeltirsiniz" dediğini yazmaktadır.[109] Bu temasların ardından, bir dostluk anlaşmasının[110], 17-24 tarihlerindeki yoğun mesai ile Ağustos'ta hazır olmasına ve parafe edilmesine rağmen, esas olarak Kafkasya / Ermeni sorunu,[111] kısmen bu sıralarda yoğun bir biçimde sürmekte olan Sovyet Rusya - Polonya savaşı, kısmen de Sovyet yöneticilerinin siyasal tereddütleri sonuca ulaşılmasını engelledi.[112]

Sovyet yöneticilerinin bu siyasal tereddütlerinin çeşitli nedenleri vardı. İlkin, Sovyet yöneticileri kendileri için önemli olan Anadolu'daki İngiliz-karşıtı mücadelede gündelik deyimle "yanlış ata oynamak" istemiyorlardı. Henüz Yunan ordusu karşısında kesin bir üstünlük sağlayamamış, hatta bazı noktalarda geri çekilmek zorunda kalmış olan Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara Hükümeti kuvvetleri, onlar açısından yeterli derecede güven vermiyordu. Bu durumda, Anadolu'da Enver Paşa veya (muhtemelen de Moskova'ya daha yakın) bir başka liderlik altında yeni bir İngiliz-karşıtı oluşum gerçekleştirilebilirdi. Bu nedenle, 1920 yazında, Mustafa Kemal liderliğindeki BMM Hükümeti ile resmi bir anlaşma için henüz zaman erkendi.

İkinci olarak, ülkedeki yeni rejimi tahkim etmeye çalışan Sovyet Rusya, bir yandan birincil düşmanı olarak gözüken İngiltere ve onun müttefikleri ile mücadele ediyor, diğer yandan da bu ülke ile özellikle ticari nitelikli bir anlaşma yapmak için çaba sarfediyordu. Nitekim, 11 Mayıs 1920

---

[109] Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.163.

[110] Bu metin için bkz: Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.178-180; Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.80-81. Bu metinde taraflar arasındaki sınır sorunlarına ilişkin bir düzenlemenin yer almıyor olması bir eksiklikti.

[111] Nitekim, 28 Ağustos 1920 tarihinde yapılan Bekir Sami Bey - Çiçerin görüşmesinde, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı parafe edilen anlaşma metninin kabulünün Van ve Bitlis vilayetlerinden Ermeniler'e toprak verilmesi konusuna bağlı olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.82-86). Bu taleplerin kabul edilmemesinin, anlaşma açısından bir sonuca ulaşılamamasında önemli rolü olmuştur. Bu taleplerin öğrenilmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Ekim 1920 tarihinde Bekir Sami Bey'e, Ermeniler'e toprak verilmesi talebini reddetmeyi de içeren değerlendirme ve talimatı için bkz: *ibid.*, s.88-90.

[112] Bu konuda genel olarak bkz; Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.62 vd.; Carr, *A History of..*, s.252. Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Ankara'ya gönderdiği bilgi notunda bu noktalara dikkat çekmekte, Ankara Hükümeti de bu bilgiler ışığında görüşmelere ilişkin görüş ve direktiflerini 2 Eylül 1920 tarihinde Moskova'daki Türk heyetine bildirmektedir (Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.74-78).

tarihinde Ankara'dan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet Moskova'ya doğru yola çıkarken, hemen hemen aynı günlerde, 31 Mayıs 1920 tarihinde bir Sovyet heyeti de Londra'da İngilizler ile görüşmelere başlıyordu.[113] İngilizler'in bu türden bir anlaşma açısından öne sürdükleri şartlar arasında Ankara Hükümeti'nin desteklenmemesi de vardı. Bu durumun, Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti ile hemen ve/veya kapsamlı bir ittifak anlaşması yapmaktan kaçınmasını açıklamak açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü olarak, Sovyet Rusya, Ankara'nın Batılılar ile kendi aleyhine bir pazarlık yürütmeyeceğinden kesin olarak emin olamıyordu. Gerçekten, özellikle de Sovyet Rusya liderliğinin Ermeniler lehinde görüş ve talepler ortaya koydukları 1920 Eylül ayından itibaren, Ankara'da Sovyet Rusya ile anlaşmanın zor olacağı, bu nedenle İtilaf Devletleri ile temas edilerek yumuşatılmış şartlarla anlaşmaya varılmasını savunanlar safına Fevzi Paşa'ya ilaveten Ali Fuat Paşa ve Albay Mustafa İsmet Bey de dahil olmuştu. Kaldı ki, Enver, Cemal ve Talat paşalar bir şekilde Sovyet coğrafyası ve Bolşevizm ile ilişki içerisindeydiler. Bu açıdan, Ankara için Sovyet Rusya ve Bolşevizm ile yakın ilişkiler, giderek İttihat ve Terakki yandaşları ile yakın ilişki anlamına gelmeye başlamıştı. Bu da Mustafa Kemal ve arkadaşları açısından rahatsız edici bir durumdu. Zira bu türden bir gelişme, hem başta Enver olmak üzere İttihatçı paşaların Ankara Hükümeti kadrolarına alternatif olması açısından hem de bu yolla Bolşevizm'in Anadolu'ya denetimsiz bir şekilde yayılma zemini yaratması açısından endişe vericiydi.

Dördüncü olarak, Sovyet yöneticileri, Ankara'nın Kafkasya'ya ilişkin olarak iki ülke arasındaki toprak paylaşımında Brest-Litovsk Antlaşması'nın temel alınması anlayışını da eleştirmekteydiler. Sovyet yöneticileri, Ankara Hükümeti'nin Osmanlı Hükümeti'nin imzaladığı anlaşmaları kabul etmediğine işaret ederek, kendilerinin Osmanlı Hükümeti ile imzaladıkları bu anlaşmayı da kabul etmemeleri gerektiğini öne sürüyorlardı. Almanya ve Osmanlı Devleti ile imzaladıkları bu antlaşmanın, her iki ülkenin de savaştan mağlup ayrılmasıyla hükümsüz kaldığını iddia ediyorlardı. Bu anlayış çerçevesinde de, Kafkasya devletlerinden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan kendi etki alanlarına girmeye başladığında, özellikle de Ermenistan'a Anadolu topraklarından bazı parçalar verilmesi yönünde Ankara Hükümeti üzerinde baskı uygulamaya başlamışlardır. Bu da taraflar arasındaki görüşmelerde zaman zaman tıkanıklıklara yol açmıştır.[114]

---

[113] Bu konuda bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.153-159.
[114] Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.538.

(2) Kafkasya Gelişmeleri ve Ermeni Faktörü

Kafkasya'nın durumu, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin gelişebilmesi açısından son derece önemliydi. Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından İngilizler, herhangi bir direniş ile karşılaşmadan Bakü ve Batum'da karargâhlar kurarak Bakü - Batum arasındaki demiryolunu ele geçirmişlerdi. Bu çerçevede, İngilizler'in etkisindeki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri, iki tarafın yakınlaşması önünde maddi bir set oluşturmaktaydılar. Aslında İngilizler, bu yönelişten kısa bir süre sonra, 1919 yılı Mart ayında, gerek stratejik ağırlığın Türkiye'ye, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'ne verilmesi düşüncesinden gerekse çok geniş bir bölgeye yayılan askeri varlıklarının bu bölgelerin istikrarlı ve etkin denetimini sağlayamayacağı saptaması nedeniyle, askerlerini bölgeden çekme kararı almışlardı.[115] Fakat bu karar bölgedeki İngiliz etkisinin hemen yokolması anlamına gelmemiş, Londra Kafkasya'daki askerlerinin ağırlıklı bölümünü ancak 1919 yılı Eylül ayında geri çekmiş, tümü ancak 1920 yılı sonlarına doğru geri çekilecek olan küçük çaplı İngiliz askeri gücünün de etkisi çerçevesinde, Transkafkasya'da iktidara gelmiş olan Azeri, Gürcü ve Ermeni yönetimleri bir süre daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. İngiliz askerleri en son 1920 yılı sonlarında Batum'dan ayrılmışlardır.

Bu engellerin mutlaka ortadan kaldırılması gerektiği Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir paşalar tarafından da önemle dile getirilmekteydi.[116] Nitekim Mustafa Kemal, 6 Şubat 1920 tarihinde Kazım Karabekir ve diğer arkadaşlarına gönderdiği notta, Kafkasya cephesinin direnç gösterilebilecek yegâne nokta olduğuna işaretle "Türkiye, Kafkasya'da Bolşevikler'in yayılmasını kolaylaştırmak ve onunla birlikte harekete girişmekle ... Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapıları..."nı açabilir, bu nedenle "...İtilaf Devletleri, Türkler ile Bolşevikler'in arasını Kafkas milletleriyle kesme planını bulmuşlardır" diyordu.[117]

1920 yılı kışında Kuzey Kafkasya'yı denetimleri altına alan Bolşevikler, Mart ayından itibaren Transkafkasya'da pek fazla bir engelle karşılaşmadan ilerlemeye başladılar. Tam bu sıralarda, 28 Nisan 1920 tarihinde

---

[115] Bu karar kısmen stratejik bir tercih kısmen de bir zorunluluk sonucunda alınmıştır. Bu konuda bkz: Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.67-78. Lloyd George liderliğindeki İngiltere Hükümeti, takviye imkanı olmaması nedeniyle sınırlı askeri güçleri ile, bu bölgede etkisi giderek artan Bolşevikler ve de yavaş yavaş kendini hissettiren direnişçi Türkler karşısında, askeri düzlemde başarılı olamayacakları görüşündeydi.

[116] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I*, s.173-179.

[117] Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.441-443.

Bolşevikler, Ankara'nın olumlu bakışı ve Azerbaycan'daki etkisini bu yönde kullanmasının da katkısıyla,[118] Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmişler ve 10 Ağustos 1920 tarihinde yapılan bir anlaşma ile Ermenistan devleti üzerinde de önemli ölçüde etki sahibi olmuşlardı. Ankara Hükümeti temsilcileriyle Sovyet yetkilileri arasında Moskova'da süren görüşmelerin çıkmaza girmesinin ana nedeni buydu. Ermenistan üzerindeki Sovyet etkisinin artması üzerine Çiçerin, Bekir Sami Bey'den Ermeniler lehinde, yukarıda belirtilen bazı toprak taleplerinde bulunmuş, bu taleplerin kabul edilmemesi üzerine de görüşmeler tıkanmıştı.[119]

Kafkasya gelişmeleri, Sovyet Rusya'nın yardıma niyetli olmakla beraber bölgede kendi açısından bazı düşüncelere sahip olduğunu da gösteriyordu. Moskova'da 13 Ağustos'ta gerçekleşen Bekir Sami Bey - Çiçerin görüşmesinde Sovyet Rusya tarafının Ermeniler lehinde bazı toprak talepleri ortaya koyduğu bilinmektedir. 28 Ağustos 1920 tarihinde gerçekleşen Bekir Sami Bey - Çiçerin görüşmesinde de ortaya konan, Van, Bitlis gibi yörelerdeki bazı toprakların Ermeniler'e bırakılması görüşü ve reddedilen bu talepler, Bekir Sami Bey tarafından, yavaş yavaş Taşnak Hükümeti'ni etki altına almak isteyen ve bir süre sonra bu bölgenin de Sovyet Federasyonu'na dahil olacağını düşünen[120] Bolşevikler'in, Erivan Hükümeti içerisinde çalışan Bolşevik Ermeniler'i tatmin etmek istemelerine ve Sovyet Dışişleri Bakanlığın'da görev yapan başta Lev Mihailoviç Karahan olmak üzere bazı Ermeni asıllı görevlilerin konuya ilişkin yönlendirmelerine bağlanmaktadır.[121]

Moskova'da Sovyet yetkilileri ile görüşmeleri yürüten Türk heyetinin üyelerinden Yusuf Kemal Bey, yardım olarak sağlanan yaklaşık bir milyon altın Ruble ile birlikte,[122] 24 Ağustos'ta son hali verilen anlaşma metnini ve Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin ile 28 Ağustos tarihindeki görüşmesinde Çiçerin'in Ermenistan konusunda ortaya koyduğu istek ve görüşlerini değerlendiği 30

---

[118] Carr, *A History of..*, s.250-251.

[119] Çünkü, az yukarıda da belirtildiği gibi, Ankara Hükümeti güçlerinin mücadele ettikleri Yunan kuvvetleri karşısında henüz herhangi bir başarısı sözkonusu değildi. Sovyetler, Yunan kuvvetleri karşısında dağılabilecek bir güce destek vererek "kaybeden tarafa oynamak" istemiyorlardı. Bir başka deyişle, Sovyet yönetiminin Ermenistan konusundaki taleplerine ilişkin olarak Türk tarafının masa başındaki pazarlık açısından elinde yeterli miktarda kozu henüz yoktu.

[120] Türk heyetinde bu kanı, özellikle 14 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Rusya'nın lideri Lenin ile yapılan görüşme sırasında oluşmuştur.

[121] Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.70-87; Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.165 vd.

[122] Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da..*, s.20.

Ağustos tarihli raporunu[123] göstermek üzere Ankara'ya hareket etmiş ve zorlu bir yolculuktan sonra 11 Ekim 1920 tarihinde kente ulaşmıştır.

Meclis'te konuya ilişkin olarak gerçekleştirilen gizli oturumlarda, Yusuf Kemal Bey'in sunduğu bilgi ve parafe edilen anlaşma metnine dair yaptığı açıklamalar çerçevesinde ele alınan konularda çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Üzerinde en fazla durulan konu şüphesiz Ermeniler'e toprak verilmesini içeren kısımlar olmuş, tahmin edilebileceği gibi bu konuda teklife yönelik olarak büyük ölçüde olumsuz görüşler sergilenmiştir. Mustafa Kemal de, 8 Kasım 1920 tarihinde, Moskova'da bulunan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'e gönderdiği Bakanlar Kurulu kararı çerçevesinde, Van ve Bitlis'ten Ermeniler'e toprak verilmesi teklifinin kabul edilemeyeceği, Osmanlı Ermenileri'nin daha önceden oturdukları yerlere dönmelerine ise engel olunmayacağı ve kendilerine diğer ülkelerde sözkonusu olan azınlık haklarının tanınacağını Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'e iletmesi talimatını vermiştir.[124] Artık Ankara kendi inisiyatifini kullanarak harekete geçecektir.

(3) Karabekir Kuvvetlerinin Ermeniler'e Karşı Harekâtı

Rusya ile Almanya arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne bırakılmış olan, ardından 1919 yılında, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi çerçevesinde Osmanlı ordusunun boşalttığı bölgedeki İngiliz kontrolü çerçevesinde, Sarıkamış, Kağızman, Ardahan, Kars gibi bölgeleri İngilizler'in desteği ile[125] ele geçiren Ermeniler, 1920 yılı Temmuz ayından itibaren Türk bölgelerine saldırılarını yoğunlaştırmaya başlamışlardı. Aynı günlerde Batı cephesinde de Yunan ordusunun ileri harekâtı başladığından, ilk başlarda Ermeni saldırıları durdurulamamıştı.

Bu arada Moskova ile resmi bir anlaşmaya varamayan Ankara Hükümeti, Çiçerin'in Ermeniler lehindeki taleplerinin doğurduğu endişeyi Kızıl Ordu bölgeyi tamamen denetim altına almadan Ermenistan üzerine yapılacak bir ileri harekât ile gidermek ve sonuca bağlamak istiyordu. Bekir Sami Bey'in yukarıda değinilen 30 Ağustos 1920 tarihli raporunda da belirttiği gibi, bir süre sonra Ermenistan'ın üzerindeki Sovyet Rusya etkisi daha da arttığında sorunun bu şekilde çözümü tamamen imkânsızlaşabilecekti. İlave-

[123] Bu rapor için bkz: Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.165-170; Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.86-87.

[124] Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.51-59.

[125] Bu sürecin ardından İngilizler, 1919 yılı Temmuz - Ağustos döneminde askeri varlık olarak bölgeden kademeli bir şekilde ayrılmaya başlamışlardır.

ten, o sıralarda Polonya cephesinde de yoğun bir mücadele veren Sovyet Rusya Kızıl Ordusu bu cephede yapılacak bir barışın ardından Kafkasya ile daha yakından ilgilenebilir, bu da bu konuda Ankara Hükümeti için Ermeni sorununun istenilen bir biçimde çözülmesi açısından sorun oluşturabilirdi.

İşte bu değerlendirmeler çerçevesinde Ankara BMM Hükümeti Ermenistan üzerine askeri harekâta karar vermiştir. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu, 28 Eylül tarihinde genel bir harekâta girişerek 29 Eylül'de Sarıkamış'ı ele geçirmiştir. Bu harekat ile ulaşılan noktaya Sovyet Rusya'dan ciddi bir muhalefet olmayacağı düşünülmekte, en azından umut edilmekteydi. Bu noktadan daha ileriye yapılacak olan askeri harekâta karşı oluşacak muhalefeti yatıştırmaya ilişkin olarak Moskova ve Tiflis ile gerekli diplomatik girişimlerde bulunulmasının ve özellikle de Gürcistan'ın tarafsızlığının sağlanmasının ardından,[126] Ankara Hükümeti ileri harekâta devam etme kararı almış, Türk ordusu 30 Ekim'de Kars ve ardından 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirmiştir.

Bu sırada, kendilerine barış şartları bildirilen Ermeniler 10 Kasım 1920 tarihli bir açıklamayla bu şartları kabul etmeyince, Türk ordusunun ileri harekâtı 14 Kasım'da yeniden başlamıştır.[127] Bu harekât karşısında tutunamayan Ermeniler'in 17 Kasım 1920 tarihinde ateşkes istemesi üzerine, 2-3 Aralık 1920 tarihinde Taşnak Ermeni Hükümeti ile Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.[128] Her ne kadar bu antlaşmanın imzalandığı gün, Ermenistan'da antlaşmayı imzalayan Taşnak Hükümeti'nin devrilerek yerine Bolşe-

---

[126] Bu temas ve çabalar için bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.189 vd.

[127] Sovyet Rusya yönetimi, Türk ordusunun ileri harekatının bu aşamasında gelişmelerden belirgin bir biçimde rahatsızlık duymaya başlamıştır. Özellikle, Kazım Karabekir kuvvetlerinin Ermeniler'i mağlup ederek Gümrü Antlaşması'nı kabule zorladığı sırada Erivan'da Bolşevikler iktidarı ele geçirince bu durum daha da belirgin bir hal almıştır. Hatta, 20 Kasım 1920 tarihinde Lenin ve diğer Sovyet yöneticilerinin Türk ilerlemesini durdurmak için harekete geçme konusunu tartıştıkları, daha sonra uzlaşma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Gerek o sıralarda Kızıl Ordu'nun Güney Rusya'da General Wrangel'in saldırısını önlemekle uğraşması gerekse 29 Kasım tarihinde Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'e gönderdiği ve Sovyet yönetimine dostluk ve ideolojik yakınlık öğeleri taşıyan telgraf (metin için bkz: Carr, *A History of..*, s.96-97), Sovyet yöneticilerinin bu kararında etkili olmuş, yeni Bolşevik Ermeni yönetimi Gümrü Antlaşması'nı tanımamış, bununla beraber ortaya çıkan fiili durum 1921 tarihli Moskova Antlaşması ve Kars Antlaşması ile onaylanmıştır. Bu gelişmeler için genel olarak bkz: Carr, *A History of..*, s.95-97.

[128] Resmi adı "Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması" olan antlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.19-23. Konuya ilişkin olarak bkz.: Öke, *Ermeni Sorunu..*, s.163-177; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.22-37.

vik yanlısı yeni bir yönetimin gelmesi ve antlaşmayı tanımaması nedeniyle, onaylanmayan bu antlaşma geçersiz kılınmış olmakla beraber, Gümrü Antlaşması Ankara Hükümeti'nin imzaladığı ilk antlaşma olmaktaydı.

Koşullarını Ankara'nın dikte ettiği kolayca görülebilen antlaşmaya göre, Ermenistan iç güvenlik için gerekli olan dışında askeri kuvvet bulundurmayacak ve ülkede "... zorunlu askerlik hizmeti olmayacaktır" (Madde 4). "... Erivan'a yerleşecek olan Türkiye'nin siyasal temsilcisi ... yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapma..." hakkına sahip olacaktır (Madde 5). Antlaşma çerçevesinde Sevr Antlaşması hükümsüz sayılıyor [ve böylece Erivan bu antlaşma çerçevesinde kendisine bırakılmış olan Anadolu toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçmiş oluyordu] (Madde 10), Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğü tehdit altında olduğu durumlarda "... Ermenistan içinde geçici olarak askersel önlemler alabilir" deniliyor (Madde 13) ve Ermenistan, daha önce yapmış olduğu antlaşmalarda Türkiye'nin çıkarlarına aykırı hükümleri geçersiz saymayı kabul ediyordu (Madde 14).

Antlaşma sonuçta, Türkiye'nin bölgede Ermenistan ile bugün mevcut olan ve 1921 yılı içerisinde Sovyet Rusya ile imzalanan 16 Mart 1921 Moskova ve Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti ile imzalanan 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşmalarında da aynen kabul edilerek kesinleşen sınırı belirliyordu.

d) 1921 Moskova Antlaşması'na Giden Yol ve Antlaşma

(1) Yeni Gelişmeler

1920 yılı Aralık ayında Bolşevikler Ermenistan'da iktidarı ele geçirdiler. Bu nedenle Gümrü Antlaşması onaylanamadı. Böylece Sovyet Rusya ile Türkiye arasında İngiltere'ye yakın bir yönetim olarak sadece Gürcistan'daki Menşevik Hükümet kalmıştı.[129] Gelişmeleri gören İngiltere'nin askerlerini Batum'dan çekmesi üzerine, Sovyet Rusya bu yönetim üzerindeki baskılarını iyice arttırmıştır.

Nihayet, 1921 yılı başlarında Kızıl Ordu Gürcistan'a girdi ve 14 Mart 1921 tarihinde Sovyet Rusya ile Menşevik Gürcü Hükümeti arasında

[129] Aslında, Erivan'da Taşnaklar 18 Şubat 1921 tarihindeki bir ayaklanma sonucunda, Kızıl Ordu 2 Nisan 1921 tarihinde yeniden duruma hakim olana kadar, kısa bir süre için yeniden iktidara gelmişlerdir.

bir ateşkes anlaşması imzalandı[130], 19 Mart'ta da Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. Böylece Kafkasya'daki durum belirginleşiyor, Türkiye ile Sovyet Rusya bütün hat boyunca sınırdaş oluyorlardı.

Öte yandan, 1920 yılında ve 1921 yılı başlarında ortaya çıkan, belirginleşen bazı gelişmeler de, Sovyet liderlerinde Anadolu Hareketi'ne karşı olan tereddütlerin azalmasına neden olmuştur.

İlkin, 1921 yılı Mart ayında Alman Komünist Partisi'nin giriştiği "Mart Eylemi" olarak bilinen silahlı ayaklanmanın bastırılması ile belirginleşen Avrupa'daki başarısızlıklar[131], Sovyet liderlerinin Avrupa dışındaki gelişmelerle daha yakından ilgilenmelerine neden olurken, bugünden yarına gerçekleşecek bir dünya devrimi beklentilerini de sona erdirmiştir.

İkinci olarak, boşluktan yararlanarak Ukrayna ile ilgilenen Polonya'yı cezalandırmak isteyen Sovyet Rusya, 1920 yılı Mayıs ayında bu ülkeye karşı ilk başlarda başarılı bir askeri harekât başlatarak Varşova önlerine kadar gelmişti. Eğer Polonya çökseydi, bir bakıma Bolşevik Devrimi süngü yoluyla ihraç edilmiş olacaktı. Fakat, İngiltere ve özellikle de Fransa'nın yardımı ile toparlanan Polonya kuvvetleri, Kızıl Ordu'yu Varşova önlerinde ağır bir yenilgiye uğrattı. 17 Ekim 1920 tarihinde taraflar arasında ateşkes imzalanmış, 19 Mart 1921 tarihinde de Polonya'nın Paris Barış Antlaşması çerçevesinde *Curzon Hattı* olarak oluşmuş olan doğu sınırını bu ülke lehine değiştiren Riga Barış Antlaşması ortaya çıkmıştır. Polonya cephesinde karşılaşılan bu durum, Sovyet Rusya'nın, kendisini savunmada başarılı sayılabilecek askeri direncinin, henüz etki alanını askeri güç ile yaygınlaştırmada yeterli bir araç olamadığını göstermiştir. Bu gelişme, Sovyet Rusya açısından Türkiye ile olan ilişkilerde de çatışmadan kaçınmayı özendirecektir.

Yine buna bağlı olarak, bazı Avrupa ülkelerinde iktidarı ele geçirmek için gerçekleştirilen başarısız ayaklanma girişimleri, bu ülkelerde solun etkisinin azalmasına, buna karşılık anti-komünist hareketlerin güçlenmesine neden olmuştu. Dolayısıyla, Sovyet Rusya kendisine karşı oluşabilecek geniş çaplı bir koalisyona karşı tek başına kalabilirdi. Bu nedenle, bir yandan Batılı kapitalist ülkeler arasındaki anlaşmazlıklardan yaralanılmalı, mümkünse bunlar daha da derinleştirilmeli, diğer yandan da doğrudan bu ülkeler safında yer almayan, bu ülkelerle çeşitli sorunları bulunan (İran, Afganistan, Türkiye gibi) ülkelerle işbirliğine gidilmeliydi. Bir başka deyişle, dünya devrimini gerçekleştirmeyi Sovyet Rusya devletinin güvenliğinden daha önemli görebilen eğilim yerini yeni Sovyet devletinin, rejiminin güvenlik ve gelişmesini öne çıkartan bir anlayışa bırakıyordu.

---

[130] Gönlübol, *et.al., Olaylarla..*, s.25.

[131] Drachkovitch ve Lazitch, "The Communist International..," s.168.

Yine tam bu sıralarda, Sovyet Rusya'nın büyük önem verdiği ve uğruna Ankara ile yakınlaşmakta çekingen davrandığı İngiliz - Sovyet Ticaret Antlaşması da son aşamaya gelmişti.[132] Bu durum da, Ankara ile anlaşarak İngiltere'nin tepkisini çekmek, çok önem verdiği bu ticaret anlaşmasının imzalanmasını tehlikeye atmak istemeyen Moskova'nın Ankara'ya yaklaşma konusunda işini kolaylaştırıyordu.

Öte yandan, Ankara Hükümeti kuvvetlerinin Batı cephesinde 10 Ocak 1921 tarihinde kazanılan I. İnönü Savaşı çerçevesinde sağladığı askeri başarı ve bunun üzerine Londra Konferansı'na davet edilmesi de Sovyet Rusya'nın dikkatini çekmiştir. Gerçekten de bu dönemde, Ankara ile Moskova arasında dışişleri bakanlıkları aracılığı ile karşılıklı güveni sağlamaya yönelik yoğun bir çaba gözlenmekteydi. Ankara Londra Konferansı'na davet edilmeyi nasıl gördüğünü Moskova'ya iletirken, Moskova da İngiltere ile sonuçlanmakta olan Sovyet - İngiliz görüşmeleri konusunda Ankara'ya bilgi veriyordu.[133] Bu durumda Moskova - Ankara yakınlaşması daha da kolaylaşmıştır.

Nihayet, 28 Ocak 1921 tarihinde, Türkiye Komünist Partisi lideri Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Trabzon açıklarında öldürülmelerinin ve yine aynı tarihlerde "İslamcı bir Sosyalizm"i amaçladığı söylenen ve "İttihatçı sol" ile ilişkili gibi gözüken, gerçek anlamda bir sol örgütlenme olmayan "Yeşil Ordu"[134] hareketi ile Batı Anadolu'da önceleri *Kuvayı Milliye* ile

---

[132] Nitekim Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti ile Dostluk Antlaşması'nı imzaladığı (gerçekte 18 Mart 1921: bkz: *infra.*, "(2) Moskova Görüşmeleri ve Antlaşma") 16 Mart 1921 tarihinde İngiltere ile de Londra'da Ticaret Antlaşması'nı imzalıyordu. Bu anlaşma çerçevesinde İngiltere ve Sovyet Rusya, karşılıklı olarak birbirlerinin etki alanlarında birbirlerine karşı hareketleri desteklememeyi kabul ediyorlardı. Anlaşmada açıkça belirtilmemekle beraber, bu bölgelere İngilizler'in kendi etki alanları içerisinde gördükleri Anadolu da dahildi. İşte belki Türkiye'nin Sovyet Rusya ile hep bir ittifak anlaşması yapmak istemesine karşın, sonuçta 16 Mart 1921 tarihinde, Ankara için yine de çok önemli olmakla beraber "ancak" bir "Dostluk Antlaşması" imzalamış olması bu şekilde açıklanabilirdi.

[133] Bu karşılıklı bilgi aktarma süreci için bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.211-212; Belge 62 s.271-272; Belge 64 s.274-278; Belge 71 s.287; Belge 77 s.296-298 ve Belge 79 s.301-302.

[134] Yeşil Ordu konusunda detaylı bilgi için bkz: Tunçay, *Türkiye'de Sol..*, s.130-152. Mustafa Kemal'e göre Yeşil Ordu, İstanbul Hükümeti'nin Ankara Hükümeti denetiminde askeri kuvvetler düzeyinde yaptığı ve hareketi dinsizlikle suçlayan propagandaya cevaben, 1920 yılı Eylül ayında oluşturulan bir gizli örgütlenme olup, bu propaganda çerçevesinde Ankara'ya bağlı askeri kuvvetlerden ayrılanların toplandıkları bir zemin olarak görülebilir. Fakat, başlangıçta Sağlık Bakanı Doktor Adnan Bey [Adıvar] ve İçişleri Bakanı Hakkı Behiç'in de yer aldığı hare-

işbirliği yapan ve daha sonraları Çerkes Ethem liderliğinde Ankara'ya karşı koyan güçlerin[135] Ankara Hükümeti kuvvetleri tarafından mağlup edilmelerinin ardından, artık Moskova için İngiliz etkisinin Anadolu'da yayılmasına karşı verilecek mücadelede Ankara Hükümeti ile işbirliği yapmanın dışında ciddi bir seçenek kalmamıştı.

Bu olayların ardından Ankara ile Moskova arasındaki diplomatik ilişkiler daha da gelişmiştir. Bu arada, Batı cephesinde I. İnönü Savaşı kazanılmış, dolayısıyla Ankara'nın prestiji artmıştı. Bu sıralarda, Kızıl Ordu Gürcistan üzerinde etki kurmaya çalışırken, Anadolu Hükümeti de aslında Sovyet Rusya'nın bir tür onayının bulunduğu Ardahan ve Artvin'in Gürcüler tarafından boşaltılarak Türkiye'ye bırakılması için girişimlere başlamıştır. Sovyet Rusya'nın Gürcistan üzerinde hâkimiyet kurmasının kısa bir süre öncesinde, 1921 yılı Şubat ayı ortalarında, Menşevik Gürcü Hükümeti'ne 22 Şubat 1921 tarihinde bu iki şehrin boşaltılması konusunda bir *ultimatom* veren Ankara da, Başbakan Fevzi Paşa aracılığı ile bölge komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya bölgeyi ele geçirmesi doğrultusunda direktif göndermiştir. Tiflis yönetimi, bu bölgeleri boşaltmayı son anda gönülsüzce de olsa kabul etmiş, böylece Moskova'da süren Türk - Sovyet görüşmeleri sırasında, 24 Şubat'ta Ardahan, 6 Mart'ta Artvin, 7 Mart'ta Ahıska, 11 Mart'ta Batum ve 14 Mart'ta Ahılkelek Ankara Hükümeti'nin denetimine girmiştir. 16 Şubat 1921 tarihinde Gürcistan sınırından içeri girmiş olan Kızıl Ordu da, 25 Şubat 1921 tarihinde Başkent Tiflis'e ulaşmıştır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da, Moskova'da Türk - Sovyet görüşmeleri başlarken, aynı anda Ankara Hükümeti'nin de çağrılı olduğu Londra Konferansı'nın toplanmasıydı. Bu ikili durum, Ankara'nın genel politikasında da kendisini hissettiriyordu. Gerçekten de Ankara, yukarıda da değinildiği gibi, bir yandan İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerini oldukça detaylı bir şekilde Moskova'ya bildirecek kadar Moskova ile olan ilişkile-

---

ket sonradan denetimden çıkmış, kendi başına hareket eden bir siyasal örgütlenme halini almıştır. Bunun üzerine, hareketin faaliyetlerini durdurmakta zorlanan Mustafa Kemal, 18 Ekim 1920 tarihinde güvendiği arkadaşlarının içerisinde yer aldığı bir resmi Komünist Partisi kurdurtarak bunun dışındaki sol örgütlerin faaliyetlerinin yasaklanmasını ve Halk İştirakiyyun Fırkası üyeleri gibi, bu yasağa uymayanların cezalandırılmasını sağlamıştır.

[135] 1920 yılı sonlarında, Ankara Hükümeti'nin, birlikte savaştığı bütün kuvvetleri düzenli orduya dönüştürme yolunda adımlar atmaya başlaması ve kendisinin nispeten iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan ayrılmasının hemen ardından Çerkez Ethem Ankara'ya karşı isyan etmiş, denetimindeki kuvvetlerle, düzenli orduya bağlı kuvvetlerce mağlup edildiği 1921 yılı başlarına kadar silahlı bir direniş göstermiştir.

re önem veren, çok verimli olmasa da sürdürdüğü dayanışmayı, bu ülkeden sağladığı yardımları önemseyen bir tutum içerisindeyken, diğer yandan da İtilaf Devletleri ile ilişkilerinde, ağır barış koşullarının yumuşatıldığı, kabul edilebilir bir noktaya getirildiği bir ortamda uzlaşmaya hazır bir görünüm çiziyordu.

Bu anlamda, Ankara'daki yönetici çevrelerde, bir yanda İtilaf Devletleri'nin Anadolu Hareketi'ni hem kendi içinde bölme hem de Sovyetler ile olan ilişkisini bozma taktikleri izledikleri düşüncesi, diğer yanda da Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki direniş hareketini kendi siyasal amaçları için kullanma ve Anadolu'da Bolşevizmi yayma niyetlerine ilişkin endişeler yer alıyordu. Ankara'daki liderlik içerisinde de, ortak amaç olan *Misak-ı Milli*'ye ulaşabilmek için hangi stratejik tercih çerçevesinde bir yol izlenmesi gerektiği konusunda bazı farklılıklar, bu açıdan oluşan bazı saflaşmalar da gözlemlenebiliyordu.

Bu anlamda Ankara'daki saflaşmalarda, zaman zaman konjonktürel gelişmelere göre de değişiklikler gözlenmektedir. Genelde lider Mustafa Kemal Paşa Sovyet Rusya ile işbirliğine nispeten daha fazla önem verir gözükürken, Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa gibi hareketin diğer önde gelenleri de İtilaf Devletleri ile anlaşabilmenin önemine daha fazla vurgu yapar bir izlenim veriyorlardı. Bununla birlikte, 1921 yılı başlarında, Londra Konferansı ve Moskova Antlaşması sırasında ve sonrasındaki Kafkasya politikası açısından ise Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa ve Fevzi Paşa daha Sovyet Rusya karşıtı, Kazım Karabekir Paşa ise Sovyet Rusya ile ilişkileri bozmamak için daha dikkatli bir konumda gözükmektedir. Bu karmaşık ve değişken durum, doğal olarak Ankara'nın Sovyet Rusya ve Kafkasya politikalarına da yansıyordu.

(2) Moskova Görüşmeleri ve Antlaşma

İşte bu atmosferde, 14 Aralık 1920 tarihinde Ankara'dan hareket eden İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk heyeti[136] Kars'ta Kazım Karabekir Paşa ile buluşarak konuyu değerlendirmişlerdir. Burada ayrıca, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi olarak atanmış ve aynen Mos-

[136] Heyet içerisinde Eğitim Bakanı Rıza Nur Bey, Memduh Şevket [Esendal] Bey ve askeri danışman Saffet Bey de yer almaktaydı. Moskova Büyükelçisi olarak atanan Ali Fuat Paşa, ayrı bir heyet olarak onlardan daha önce yola çıkmış ve 16 Aralık 1920 tarihinde Kars'a ulaşmıştı. Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyet ise 7 Ocak 1921 tarihinde Kars'a gelmiştir.

kova'ya Büyükelçi olarak atanan[137] Ali Fuat Paşa gibi görevine gitmekte olan Polikarp Gurgenoviç [Budu] Mdivani ile de görüşme fırsatı bulmuşlardır. 28 Aralık 1920 tarihinde kente gelen Budu Mdivani ile görüşerek, Moskova'da gerçekleşecek görüşmelerin zemini konusunda bilgi edinmeye çalışmışlar[138] ve 15 Ocak 1921 tarihinde de Kars'tan Moskova'ya hareket etmişlerdir.[139]

18 Şubat 1921 tarihinde Moskova'ya ulaşan Türk heyeti üyeleri ile Sovyet Rusya yetkilileri arasında 21 Şubat'ta görüşmeler başlamıştır. Görüşmelerde Türk heyetinde İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey, Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur Bey ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa yer alırken, Sovyet heyeti ise Dışişleri Bakanı G. V. Çiçerin,[140] yardımcısı L. M. Karahan ve Tüm Rusya Merkez Komitesi üyesi Celal Korkmazof'tan oluşmaktaydı.

Görüşmeler sonucunda gerçekleştirilecek anlaşmanın niteliğine ilişkin olarak, Sovyet Rusya heyeti bir askeri ittifak yapılamayacağını belirtirken, Türk tarafı da *Misak-ı Milli*'nin tanınması konusunda ısrarcıdır. Başlangıçta, gerek Mustafa Suphi olayı ve Anadolu'da komünistlere yönelik kovuşturmalar gerekse tam o sırada Ermenistan'da başlayan anti-Bolşevik Taşnak ayaklanmasına Ankara'nın destek verdiğine yönelik haberler, Yusuf Kemal - Çiçerin görüşmesinde Çiçerin'in olumsuz bir tutum takınmaya başlamasına neden olmuştur. 22 Şubat akşamı yapılan görüşmede Stalin, askeri nitelikli

---

[137] Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, Gediz savaşının kaybedilmesinin ve Ankara'nın bölgedeki *Kuvvayı Seyyare*'nin etkisini kırma kararının ardından, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağrılarak kendisine bu görev verilmiştir (*Söylev.., II*, s.371-372).

[138] Tarafların Kars'ta gerçekleştirdikleri görüşmelerde *Misak-ı Milli* sınırlarının Sovyet Rusya tarafından tanınması (bir başka deyişle Ermenistan lehine toprak talebinin sürüp sürmediği), taraflar arasında bir ittifak ve/veya yardım anlaşması imzalanması konuları üzerinde yoğunlaşılmış, Türk tarafını Moskova'da yapacakları görüşmelerde bu konularda bir sorun çıkmayacağı hususunda ikna etmeye çalışan Budu Mdivani, 14 Ocak 1921 tarihinde, görüşmeler sırasında orada bulunan Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçisi olarak görevine gitmekte olan Ali Fuat Paşa'ya hitaben ve Türk tarafının bu konulardaki endişelerini gidermeye yönelik ifadeler içeren resmi bir mektup kaleme alarak bir gün sonra kendisine iletmiştir (Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.117-120).

[139] Okyar, *Milli Mücadele Dönemi..*, s.130-131.

[140] Türk tarafı bu toplantıya, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi olarak atanmış olan ve Sovyet Sosyalist Rusya Federasyonu'nun Dışişleri Bakanlığı Türkiye Temsilcisi sıfatını da taşıyan Budu Mdivani tarafından davet edilmiştir. Ermeni harekatının durdurulması talebinde ısrar eden Çiçerin'in bu görüşmelere taraftar olmadığı, Türk heyetini de pek sıcak karşılamadığı anlaşılmaktadır (Cebesoy, *Moskova Hatıraları..*, s.117-119; Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde..*, s.215-216).

bir ittifak anlaşması yapamayacaklarını, bunun nedeninin, kendilerinin İngiltere ile yaptıkları ticaret anlaşmasında İngiltere'nin Türkiye'ye yardım yapılmamasına ilişkin madde koydurmuş olması ile ilgili olduğunu Türk heyetine açıklamıştır. Stalin, Ankara'ya yardımın gerçekleştirilecek bu anlaşma çerçevesinde değil, açıktan yapılacağını söylemiştir.[141] 26 Şubat 1921 tarihinde taraflar arasında resmi görüşmeler başlamıştır.

1 Mart 1921 tarihinde yapılan ikinci resmi toplantı da, Kafkaslar'daki kritik gelişmeler nedeniyle herhangi bir sonuca ulaşılamadan sona ermiştir.[142] Ardından, Batum'un geleceği ile ilgili olarak ortaya çıkan karmaşık durum[143] nedeniyle görüşmeler zora girmiştir. Ancak Lenin'in direktifi ve 3 Mart'ta Stalin'in doğrudan devreye girmesi ile 9 Mart 1921 tarihinde taraflar arasında temel konularda anlaşmaya varılmıştır.[144]

---

[141] Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.217.

[142] Ankara Hükümeti heyetinden Yusuf Kemal ve Rıza Nur, 1 Mart 1921 tarihinde, Moskova'da bulunan Afgan heyeti başkanı Muhammed Veli Han ile bir antlaşma imzalıyor, böylece Ankara Hükümeti, onaylanmayan Gümrü Antlaşması sonrasındaki ilk resmi antlaşmayı bu ülkeyle gerçekleştirmiş oluyordu.

[143] Ankara Hükümeti, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Batum'a, Sovyet Kızıl Ordusu bölgeye girmeden, zayıf Menşevik Gürcü Hükümeti görevdeyken, Moskova'da Türk ve Sovyet heyetleri arasında görüşmeler sürerken, 5 Mart 1921 tarihinde asker sokmuştur. Bölge komutanı Kazım Karabekir'in, Kızıl Ordu ile karşı karşıya gelme durumu dolayısıyla pek taraftar olmadığı bu harekat konusunda Ankara Hükümeti'nin kararı doğrultusunda Fevzi Paşa'nın direktifiyle harekete geçtiği bilinmektedir. Bu sıralarda (21 Şubat-12 Mart), Ankara'nın Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet ile temsil edildiği Londra Konferansı'nda, İtilaf Devletleri ile yakınlaşma çabaları çerçevesinde Kafkasya'da Ankara Hükümeti'nin de destekleyeceği Batı-yanlısı, Bolşevik-karşıtı bir "Kafkas Federasyonu" söylentilerinden iyice rahatsız olan Moskova da Kızıl Ordu'ya şehre girme direktifi vermiş, bir süre iki ordunun karşılıklı pozisyon aldığı şehirde zaman zaman taraflar arasında çatışmalar da çıkmıştır. Ayrıca bu sırada Ankara ile Moskova'da Sovyet Rusya ile görüşmeleri sürdüren heyet arasında ciddi haberleşme sorunları yaşandığı, bu açıdan Batum'da Türk heyetinin masadaki pozisyonundan farklı bir durum ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması çerçevesinde Batum (bazı koşullarla birlikte de olsa) Gürcistan'a bırakılmıştı. Sonuçta askeri ve siyasi gelişmeler gereği Türk ordusu 23-24 Mart tarihlerinde Batum'u boşaltmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.215-231.

[144] Bu aşamadan imzalanacak metnin ortaya çıktığı ana kadar yaşanan tartışmalar için bkz: Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.69-74. Bu son aşamada, Sovyet Rusya Türk tarafının taleplerini büyük ölçüde kabul ediyor, buna karşılık Türk tarafı da Batum'un Sovyet Gürcistanı sınırları içerisinde kalmasına "evet" diyordu.

İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgalinin yıldönümü olan 16 Mart 1921 tarihinde[145] iki ülke arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştır.[146] Resmi adı "Türkiye - Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" olan antlaşmaya göre, Sovyet Rusya Sevr Antlaşması'nı tanımıyor, *Misak-ı Milli*'de belirlenen sınırlar içerisindeki Türkiye'yi ve onun temsilcisi olarak da Ankara Hükümeti'ni tanıdığını açıkça beyan ediyordu (Madde 1).

İki ülke arasında mevcut / bugünkü sınır (Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'de, Batum (Madde 2'de belirtilen bazı şartlarla) Gürcistan'da, Gümrü Ermenistan'da kalarak[147] kesinleşirken,[148] taraflar "...ulusların özgürlük ve bağımsızlık haklarını ve diledikleri hükümet rejimi ile yönetilmek haklarını" tanıdıklarını ilan ediyorlardı (Madde 4).

Antlaşmaya göre Sovyet Rusya Boğazlar üzerinde Türkiye'nin egemenliğini kabul ediyor, buna karşılık Türkiye de Boğazlar'ın statüsünün sadece Karadeniz'e sahildar devletlerce saptanması görüşünü destekliyordu (Madde 5). Ayrıca, her iki taraf da Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında yapılmış olan her türlü siyasi ve mali anlaşmayı geçersiz ilan ediyorlardı (Madde 6).

Burada yer alan Sovyet Rusya "... Türkiye ile Çarlık Hükümeti arasında yapılmış uluslararası antlaşmalara dayanan parasal vb. yükümlerden kendisine karşı Türkiye'nin arınmış olduğunu özellikle açıklar" (Madde 6) ve "... Kapitülasyonlar yönetiminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarını bütünüyle kullanmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye'de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar" (Madde 7) ifadeleri, Moskova'nın önceki dönemde Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti'nden sağladığı bazı kapitülasyonlardan feragat ettiğini göstermesi bakımından önemliydi.

---

[145] Gerçekte resmi metin 18 Mart'ta imzalanmıştır. Fakat, 16 Mart'ın İstanbul'un işgalinin yıldönümü olması dolayısıyla Türk tarafı, sembolik anlamı nedeniyle bu tarihin imza tarihi olarak kayda geçirilmesini istemiştir.

[146] Türkiye adına İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey, Milli Eğitim Bakanı Rıza Nur Bey ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya adına da Dışişleri Bakanı Georgi V. Çiçerin ve Tüm Rusya Merkez Komitesi üyesi Celal Korkmazof tarafından imzalanan bu antlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.32-38; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.113-121.

[147] Bu anlaşma gereği Türk ordusu, 23 Nisan 1921 tarihinde Gümrü'yü boşaltmıştır.

[148] Aslında, bu aşamada ilke düzeyinde ve haritalar üzerinde gerçekleştirilen bu sınır düzenlemesi çalışmaları, daha sonra da iki ülke arasındaki çeşitli düzeylerdeki temaslar çerçevesinde devam etmiştir. Bu konuda bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.29-30.

Böylece, Ankara Hükümeti doğuda hedeflediği dış politika amaçlarına büyük ölçüde ulaşmış, esas mücadelenin sürdüğü Batı cephesinin gerisini güvence altına almıştı. Ayrıca, daha önceki dönemde nispeten sınırlı kalmış olan Sovyet Rusya'nın yaptığı para ve silah / cephane yardımları, bu antlaşmayı takiben önemli ölçüde artmıştı,[149] artacaktı.[150]

---

[149] Bu çerçevede, Moskova Antlaşması'na katılan heyetin başkanı Yusuf Kemal Bey ile Dr. Rıza Nur Bey, dört milyon altın Ruble ile Moskova'dan ayrılmışlar (Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının..*, s.116), 29 Nisan 1921 tarihinde Sarıkamış'a, oradan da Ankara'ya ulaşmışlardır (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.894). Bir ara, Moskova Atlaşması'ndan kısa bir süre sonra, 1921 yılı Nisan ayında Sovyet Kızıl Ordusu'nun Erivan'daki Taşnak ayaklanmasını bastırmasının ardından, Gümrü'nün boşaltılması talebi nedeniyle Moskova ile Ankara arasında küçük bir kriz yaşanmış, Sovyet Rusya yardımı durdurma noktasına gelmiş, 23 Nisan 1921 tarihinde Gümrü Türk ordusu tarafından boşaltılarak kriz çözülmüştür. Ayrıca bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.630-636.

[150] Bu konuda bkz: Armaoğlu, *20. Yüzyıl..*, s.313, 23 numaralı dipnotu. Sovyet Rusya'nın bu yardımı, Moskova Antlaşması resmi metni dışında yapılan bir anlaşma ile karar altına alınmıştır. Bu yardım 10 milyon altın Ruble olarak belirlenmiş (Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da..*, s.21) ve çeşitli tarihlerde (Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs-Haziran 1921'de 1,4 milyon, Kasım 1921'de 1,1 milyon ve Mayıs 1922'de de 3,5 milyon) ödenmiştir. Buna, daha önce sözünü ettiğimiz Halil Paşa'nın getirdiği 100.000 Lira değerinde külçe altın (bkz: *supra.*, "c) İlişkilerin Gelişimi") ve Yusuf Kemal Bey'in 6 Ekim 1920 tarihinde Moskova'dan dönerken getirdiği 1 milyon altın Ruble (bkz: *supra.*, "(2) Kafkasya Gelişmeleri ve Ermeni Faktörü") de ilave edildiğinde, Sovyet Rusya'nın Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti'ne yaptığı toplam para yardımı ortaya çıkmaktadır. Buna önemli miktarda askeri malzeme ve silah yardımı da ilave edilmelidir. Bu türden yardımların niteliği ve miktarı konusunda bkz: Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.548-550; Özalp, *Milli Mücadele..*, C. 1, s.219 (1.9.1920-1.6.1922 tarihleri arasında, Belge 118). Nitekim o yıllarda Türk gemilerinin Karadeniz'deki Tuapse ve Novorosisk limanlarından Anadolu'ya sürekli silah ve cephane taşıdıkları bilinmektedir. Aynı yol üzerinden, daha az yoğun olmakla beraber, bu tarihten önceki dönemde de silah ve cephane sevkiyatının yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 22 Temmuz 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporunda, 1920 yılı Mayıs ayında 30.000 tüfek, 77'lik 4 batarya ve 4 tanktan meydana gelen Bolşevik yardımının Karadeniz limanlarına ulaştığından sözedilmektedir (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.74-75). Ayrıca, örneğin (muhtemelen Sovyet Rusya'dan alınan yardım çerçevesinde) 1922 senesi başlarında Almanya'dan sağlanan uçak malzemeleri de, sandıklar içerisinde Novorosisk limanından Samsun'a ve yine 23-24 Temmuz 1922 tarihinde Sovyet Rusya'dan sağlanan 22 adet uçak Novorosisk limanından Trabzon'a taşınmışlar (Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.1091) ve bu uçaklardan Büyük Taarruz sırasında yararlanılmıştır (Metel, *Atatürk ve Donanma..*, s.35-37).

e) Moskova Antlaşması Sonrasında İlişkiler

Sovyet Rusya, Yunan ordusunun 1921 yazı ortalarında Anadolu içlerine, Ankara'ya doğru giriştiği ileri harekât sırasında olduğu gibi, zaman zaman Ankara Hükümeti'nin kalıcılığı konusunda şüpheye düşmüş, böyle bir ihtimal çerçevesinde de bölge üzerinde etkin olabilmek için çeşitli önlemler almaya yönelmiştir.

Özellikle Sakarya Savaşı'nın kritik günlerinde, Bolşevik-destekli Enver Paşa yandaşı bazı kuvvetler, Ankara Hükümeti kuvvetlerinin Yunan ordusu karşısında muhtemel bir bozgunu karşısında Anadolu'ya girmek üzere Kafkasya sınırında bekliyordu. Hatta, Ankara'da bu yönde Sovyet Rusya destekli ve o sıralarda Batum'da bulunan Enver Paşa yanlısı bir hükümet darbesi söylentileri bile yoğunlaşmıştı.[151] Ancak Yunan ordusunun Sakarya'da durdurulusunun ardından Ankara - Moskova arasında yeniden bir ilişki sıcaklaşması yaşanıyor, artık Ruslar için "Mustafa Kemal'in yedeği" konumunda bulunan Enver Paşa'ya da ihtiyaç kalmıyordu.[152] Zaten, bir süre sonra Türkistan'daki anti-Sovyet hareketler içerisinde yer alan Enver Paşa'nın Moskova ile arası bozulmuş,[153] böylece Sovyet Rusya Mustafa Kemal'in başında bulunduğu Ankara Hükümeti'ni kesin bir biçimde bu coğrafyaya ilişkin olarak tek muhatap olarak kabul etmeye başlamıştır.

Zaman zaman Ankara'nın İtilaf Devletleri ile yakınlaşması ise, genellikle Sovyet Rusya tarafından kendi aleyhine, kendisine karşı bir gelişme olarak anlaşılmış, ilişkilerde belirli bir soğuma yaratmıştır. Örneğin, 1921 yılı ortalarında Ankara Hükümeti'nin Fransa ile yakınlaşmaya yönelmesi Sovyet Rusya'da endişe ile karşılanmıştır. Bu çerçevede, Sovyet Rusya'nın konuya ilişkin endişelerini gidermek amacıyla Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, 16-17 Ekim 1921 tarihinde Stalin ile yaptığı görüşmede, oluşmak-

---

[151] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: III, s.585-586; 604-616; Zürcher, *Savaş, Devrim ve..*, s.243-244.

[152] Nitekim Enver Paşa'nın kendisi de Sakarya Savaşı'nın kazanılması sonrasında, Bakü'de rastladığı bir eski İttihatçı olan Muhittin Bey'e "Batum'a Sakarya muharebesinde bir bozgunluk olursa, yardıma koşmak için gitmiş olduğunu, fakat muharebe kazanılmış olduğu için, artık böyle bir şeye ihtiyaç kalmadığı"nı söylüyordu (Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: III, s.616-617).

[153] Daha sonra, Moskova'nın inisiyatifi ile bölgedeki isyanlarda arabuluculuk yapması için Türkistan'a gönderilmiş, burada Hacı Sami adlı bir sergüzeştin de etkisiyle *Basmacı* ayaklanması saflarına geçmiş ve 4 Ağustos 1922 tarihinde, bölgedeki Kızıl Ordu birlikleriyle savaşırken ölmüştür (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.151-154; Kandemir, *Enver Paşanın..*, s.5-69; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver..*, Cilt: III, s.621 vd.).

ta olan Türkiye - Fransa anlaşmasında Sovyet Rusya'nın çıkarlarına ters düşen herhangi bir madde bulunmadığı konusunda şahsını ortaya koyarak güvence vermiş, Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki 16 Mart 1921 tarihli anlaşma çerçevesinde sözverilen para yardımındaki aksamadan ve Enver Paşa'nın Batum'da ikametinden Ankara'nın duyduğu rahatsızlığı da bu arada ifade etmiştir. Bu tarihten sonra, Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti'ne sağladığı para ve askeri malzeme yardımındaki aksamaların nispeten giderildiği anlaşılmaktadır.[154]

Bu dönemde, Bolşevikler ile ittifak içerisinde bulunan yönetimlerin iktidara geldiği Kafkasya'daki Sovyet Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Türkiye arasında, Sovyet Rusya'nın da katılacağı bir toplantının gerçekleştirilmesi çabaları sonuçlanmıştır.[155] 26 Eylül 1921 tarihinde Kars'ta toplanan bu konferansın ana amacı, Kars / Artvin / Ardahan, Batum ve Ermenistan ile ilgili bazı sorunları ele alarak bölgedeki istikrarı sağlamak, böylece Türkiye ile Sovyet Rusya'nın yakın müttefikleri olan Kafkasya'daki Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki sınırı, Ankara ve Moskova açısından güvenli alanlar haline getirmekti.

Bu arada Türkiye açısından da, 16 Mart 1921 tarihinde, Sovyet Rusya ile Moskova'da imzalamış olduğu antlaşmadaki çeşitli maddeler ve sınır düzenlemeleri, Kafkasya'daki bu üç Sovyet Cumhuriyeti ile de, yine Sovyet Rusya'nın da imzası bulunan bir metinde, ayrıca karar altına alınmış oluyordu.[156] 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması[157] ile 1921 Moskova Antlaşması'na paralel olarak Kafkasya sınırı kesinleşirken, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması çerçevesinde Türkiye'ye bırakılmış olmakla beraber Kafkas ülkelerinin Karadeniz'e açılan tek limanı olması dolayısıyla Sovyet Rusya'nın çok önem verdiği Batum'un, 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması çerçevesinde Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne verilişi

---

[154] Bu görüşme için bkz: Cebesoy, *Moskova Hatıraları*.., s.265-270.

[155] 1921 Moskova Antlaşması'nın 15. Maddesi gereğince Sovyet Rusya bu konuda bir sorumluluk üstlenmişti.

[156] 1921 Moskova Antlaşması ve 1921 Kars Antlaşması'nın birçok maddesi ufak bazı değişikliklerle birbirinin aynıdır. Bu konuda, ilgili antlaşmaların maddelerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.39-40. Ayrıca metin için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız*.., s.137-146.

[157] Resmi adı "1921 Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması" olan antlaşmanın ve eklerinin metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.41-47; Yerasimos, *Türk-Sovyet*.., s.420-425. Bu toplantıya katılan ve antlaşmayı imzalayan Türk heyeti, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Bayındırlık Bakanlığı eski müsteşarı Muhtar Bey, Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey, Profesör Veli Bey'den oluşmaktaydı.

Türkiye tarafından onaylanıyordu. Böylece, Batum üzerindeki haklarından vazgeçen Türkiye, Kars, Artvin ve Ardahan'ın kendisinde kalışını da onaylatmış oluyordu.[158]

Diğer taraftan, Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın 16-17 Ekim tarihlerinde Stalin ile gerçekleştirdiği yukarıda sözü edilen görüşmenin ardından, 19 Aralık 1921 tarihinde Ankara'ya gelen Ukrayna'daki Sovyet Orduları Başkomutanı ve Olağanüstü Büyükelçi sıfatlarını taşıyan General Mihail V. Frunze başkanlığındaki heyet, Moskova tarafından Ankara Hükümeti'ne sözverilen yardıma ilişkin bir miktar parayı da beraberinde getirmişti.

General Frunze'nin 20 Aralık 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e güven mektubunu sunmasının ardından iki ülke heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 2 Ocak 1922 tarihinde Ankara'da Türkiye ile Ukrayna arasında, içeriği itibariyle 1921 Moskova Antlaşması'nı ve 1921 Kars Antlaşması'nı hatırlatan "1922 Türkiye ile Ukrayna Arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması"[159] imzalanarak Türkiye ile "Sovyet Camiası" arasındaki ilişkiler yeniden sıcak bir görünüm kazanıyordu. Bu gelişmenin Ankara açısından asıl önemi, Sovyet yardımının[160] artması ile ilgiliydi ve bazı sorun[161] ve kuşkulara rağmen, bu dönemde Sovyet yardımı düzenli sayılabilecek bir biçimde sürmüştür.[162] Ayrıca, 1922 yılı başlarında Ankara'ya gelen yeni Sovyet Rusya Büyükelçisi Simeon I. Aralov döneminde de, Ankara - Moskova ilişkilerindeki bu genel olumlu seyir devam etmiştir.

---

[158] Sovyetler, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne bırakılan toprakların Sovyetler Birliği'nin zor şartlarda bulunduğu bir dönemde kendisinden koparıldığı düşüncesindeydi. Böylece, Türkiye bu antlaşma sırasında Osmanlı Devleti'ne bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'dan sonuncusu üzerindeki haklarından vazgeçerek Sovyetler Birliği'ni belirli bir ölçüde tatmin etmiş oluyordu.

[159] Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.64-68; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.165-169.

[160] E.H. Carr'a göre bu anlaşmanın esas anlamı, 1921 İngiliz - Sovyet Ticaret Anlaşması'na göre, Moskova'nın Ankara Hükümeti'ne askeri açıdan yardım etme konusunda önünde duran engelleri aşmak için gerçekleştirilen bir düzenleme olmasıydı (Carr, *A History of..*, s.469).

[161] Örneğin, 1922 yılı Nisan ve Mayıs aylarında, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ndc görevli bazı askeri görevlilerin bir casusluk olayına karıştıkları iddiaları, iki ülke ilişkilerinde çok ileri gitmemekle beraber bazı gerginliklere de neden olmuştur. Bu olaylar sonucunda Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, 10 Mayıs 1922 tarihinde beraberindekilerle birlikte Ankara'ya dönmüştür.

[162] Bu konuda bkz: Yerasimos, *Türk-Sovyet..*, s.346-348.

Bununla birlikte, tüm dönem boyunca görüldüğü gibi, Türkiye'nin İtilaf Devletleri ile herhangi bir yakınlaşma içerisine girmesi, Sovyet Rusya ile ilişkilerde nispi bir soğukluğu da beraberinde getirmiştir. Çünkü, böyle bir dönemde Moskova kendisine karşı gizli bir işbirliğinden şüphe duymuş, Ankara da Bolşevikler'in Kafkasya ve Anadolu'daki siyasal faaliyetlerine yönelik olarak daha engelleyici bir tutum takınma inisiyatifini elde etmiştir.

12 Temmuz 1922 tarihinde, Sovyet Rusya ile yakın ilişki kurulması politikasının önde gelen muhaliflerinden birisi olarak bilinen Rauf Bey'in Başbakan olmasından sonraki dönemde, ülke içerisindeki anti-komünist tutum ve uygulamalarda belirgin bir yoğunlaşma görülmüştür. Birçok yorumcu, bu durumun, askeri olarak nispeten gücünü tahkim eden, siyasi açıdan da İtilaf Devletleri, en azından bunların bazıları tarafından giderek daha fazla dikkate alınmaya başlanan Ankara'nın, yeni Hükümet'in anti-komünist yönünün ağır basmasının da etkisiyle ortaya çıktığı kanısındadır.

2) Batıda Savaş ve Diplomasi

Daha önce de belirtildiği gibi, İtilaf Devletleri'ne karşı girişilen mücadelenin başlıca iki veçhesi vardı: savaş ve diplomasi. Bunlardan birincisi, esas itibariyle Yunan ordusuna karşı sürdürülen savaştı. Mücadelenin bir de diplomasi cephesi vardı. Bu mücadelede Ankara Hükümeti'nin karşısında, başta o dönemin en güçlü devleti olarak kabul edilen İngiltere olmak üzere I. Dünya Savaşı galipleri olan "Düvel-i Muazzama" yer almaktaydı. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu dönemde Ankara Hükümeti'nin izlediği diplomasinin temelinde, İtilaf Devletleri'nin Sovyet Rusya ile dengelenmesi ve bu devletlerin kendi aralarındaki çelişkilerden yararlanılması ve de Yunanistan'ın mümkün olduğunca yalnız bırakılması anlayışı yatmaktaydı.

a) Yunanistan ile İlişkiler / Savaş

Yunanistan, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını elde etmesiyle birlikte, kendisini destekleyen Batılı ülkelerin de yardımıyla, sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu aleyhine sınırlarını genişletmiştir. Başından beri, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan bütün soydaşlarının yaşadıkları toprakları kendi sınırları içerisine katarak, Patrikhane'nin bulunduğu Başkent İstanbul'un Konstantinopolis olmasıyla eski Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak anlamına gelen *Megali Idea*'yı gerçekleştirmeyi, biraz zor olduğunu bilseler de, isteyen, hayal eden bazı

Yunanistan yöneticileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkacağı anlaşıldığında bu amaca çok yaklaşıldığını düşünmeye başlamışlardır.[163] O dönemin Yunanistan lideri Başbakan Elefteriyos Venizelos da bu türden düşünenlerin başında geliyordu.[164] Kral Konstantin ve yandaşları ise bu görüşe karşı I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı savunuyorlar ve "Ne Savaş Ne İzmir" diyorlardı.[165]

Burada ilginç olan, o sıralarda Genelkurmay Başkanı Vekili olan ve Venizelos ile Kral yandaşları arasındaki çekişmede nispeten tarafsız bir konumda bulunan Albay Yannis Metaksas, 1915 yılı başlarında, 27 ve 31 Ocak tarihlerinde (yani Grey'in Venizelos'a savaşa katılma karşılığında Osmanlı Devleti topraklarından ödül teklifinin hemen sonrasında) Venizelos'a sunduğu iki raporda, Yunanistan'ın Balkanlar üzerinden İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmasının hatalı olacağını belirtirken, Anadolu'da herhangi bir toprak teklifinin kabulünün Yunanistan için hem askeri hem de siyasi açıdan son derece riskli bir şey olacağını ısrarla belirtmesidir. Özellikle bugünden bakıldığında, Metaksas'ın bu görüşlerinin özeti, gerek Anadolu'daki durumun analizi gerekse bu durumda ortaya çıkabilecek askeri sonuçların Yunanistan için değerlendirilmesi açısından kehanet denebilecek derecede isabetli olarak gözükmektedir.[166]

---

[163] Nitekim, 1915 yılı başlarında İtilaf Devletleri donanması Çanakkale'yi geçmeye çalışırken, Rusya'nın, Yunanistan'ın bu harekata katılmasını veto etmesine değinen bir Yunanlı yazar "Bu hareket, o tarihlerde yeniden İstanbul'a dönmek, Ayasofya'da Rum Ortodoks Patriği'nin nezaretinde büyük bir ayin düzenlemek heyecanıyla yanıp tutuşan Yunan halkının savaş arzularının üstüne dökülen bir kova soğuk su oldu" demektedir (Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.77).

[164] Bazı gözlemciler Venizelos'un savaş öncesinde bu görüşte olmadığını, ancak başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'nin, 23 Ocak 1915 tarihinde Yunanistan'ı kendi yanlarında savaşa sokmak için Venizelos'un önüne "Batı Anadolu ile ilgili bir ödül" koyarak bu yöne sevkettiklerini savunmaktadırlar (Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.27-30, *passim*).

[165] Savaşta tarafsız kalmayı savunan, eğitimini Almanya'da yapmış olan ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in kızkardeşi ile evli bulunan Kral Konstantin ve yakın çevresi de nispeten Alman yanlısı olarak biliniyordu. Fakat, bu akrabalık ilişkisi Kral'ın aldığı Alman eğitiminin onda bıraktığı etki kadar önemsenecek bir faktör değildi. Aslında, o dönemdeki Yunan sarayında belirli ölçüde bir İngiliz etkisinden de sözedilebilirdi. Örneğin, kraliyet ailesi kendi aralarında daha çok İngilizce konuşmaktaydılar, yine o dönemde Ruslar pek sevilmese de aile içinde kökeni itibariyle Rus olanlar da vardı.

[166] Almanya'da eğitim görmüş, pratik, açık fikirli ve soğukkanlı bir kurmay subay olan Yannis Metaksas'ın bu görüşleri için bkz: Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.31-33.

(1) Venizelos Dönemi

I. Dünya Savaşı İtilaf Devletleri'nin galibiyetiyle sona erdiğinde, Yunanistan savaş galipleri arasında yer alıyordu. Başbakan Venizelos, müttefiki İtilaf Devletleri'nin düzenlediği Paris Barış Konferansı'nda, Arnavutluk'tan Kuzey Epir'i, Bulgaristan'dan Batı Trakya'yı, Osmanlı Devleti topraklarından Trabzon ve çevresini, Doğu Trakya'yı, İzmir merkezli Ege bölgesi ve Ege Denizi'nde o sıralarda elinde bulunmayan tüm adaları, İtalya'nın idaresindeki Oniki Ada'yı, Meis ve İngiltere'nin idaresindeki Kıbrıs'ı kapsayan toprak taleplerini 3-4 Şubat 1919 tarihlerinde ortaya koymuştur.[167]

Venizelos'un Talepleri
Taralı alan Yunan taleplerinin Fransız ve İtalyan Talepleri ile çatıştığı bölgeyi göstermektedir.

TH 10: Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri

Önemli bir bölümü İngiltere ve henüz bu ülke ile arası bozulmamış olan Fransa tarafından desteklenen bu taleplere, Amerika Birleşik Devletle-

---

[167] Yunanistan Başbakanı bu konudaki görüşlerini sistematik olarak ilk defa, 2 Kasım 1918 tarihinde Paris'te İngiltere Başbakanı Lloyd George'a ilettiği bir mektup ve not ile ortaya koymuştur (Bu mektup ve notun metni için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.238-244). Yunanistan Başbakanı Venizelos'un daha Paris Barış Konferansı resmen başlamadan, bir bakıma kendilerini savaşa sokmak için İngilizler tarafından 23 Ocak 1915 tarihinde verilen sözlerin bir karşılığı olarak, 30 Aralık 1918 tarihinde ilgililere yazılı bir biçimde sunduğu bu talepler konusunda detaylı bilgi için bkz: Kitsikis, *Yunan Propagan*dası.., s.14-21.

ri'nin çok sıcak baktığı söylenemezken, en önemli tepki İtalya'dan geliyordu. Yunanistan'ın talepte bulunduğu bu toprakların önemli bir kısmında genişlemeci emelleri bulunan Benito Mussolini liderliğindeki Faşist İtalya, bu isteklerin karşılanmasının I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin imzaladıkları Londra ve Saint Jean de Maurienne anlaşmalarına aykırı olacağını öne sürüyordu. Bu konuda İtalya'nın bir oldu-bitti yapmasından çekinen İngiltere Başbakanı Lloyd George, bir anlamda oldu-bittiyi kendisi gerçekleştirerek Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını sağlamıştır.

Anadolu'da yabancılara karşı direnişin, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan ordusunun İzmir'e çıkması ile belirginleştiği söylenebilir.[168] Nitekim, Anadolu'daki direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa da, bu olaydan dört gün sonra, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkarak bu hareketi örgütlemeye başlamıştır. Yunanlılar'ın İzmir'e çıkışının ardından Anadolu'da direnişin gelişmesi, bunun önlenmesi açısından İstanbul Hükümeti'nden yararlanılmaya çalışılması çabalarının başarılı olamaması, İngiltere'yi ciddi bir biçimde endişelendirmeye başlamıştı. Londra, Paris ile birlikte, bir an önce bir barış anlaşması yapılarak sorunun bir şekilde hallini sağlamaya çalışıyordu. Fakat, bütün önleme çabalarına rağmen Anadolu'daki direnişin giderek artması üzerine İtilaf Devletleri, pazarlıkta pay artırmak için sertlik politikasına yöneldiler. 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilerek *Meclis-i Mebusan* dağıtıldı.

Bu ortamda, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da BMM'nin açılmasıyla yeni bir aşamaya ulaşan Mustafa Kemal liderliğindeki direniş hareketinin ortadan kaldırılabilmesi gerekçesini öne sürerek Yunan ordusunun Anadolu içlerine girmesi konusunda Venizelos, başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'ni ikna etmeye çalışıyor, bu yolla amaçlarına kalıcı bir biçimde ulaşmayı umuyordu. Bu konuya ilişkin onay 20 Haziran 1920 tarihinde geldi[169] ve Yunan ordusunun ileri harekâtı başladı.

(2) Yunanistan'da Kral İktidara Geliyor

Bu sırada, Yunanistan'da 14 Kasım 1920 tarihinde yapılan seçimleri Venizelos kaybetmiş ve yaşanan siyasal gelişmeler sonucunda Kral

---

[168] *Supra.*, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar".

[169] Bu sıralarda, 10 Mayıs 1920 tarihinde, İtilaf Devletleri yetkilileri kendi hazırladıkları barış koşullarını Paris'teki Osmanlı Heyeti'ne iletmişler ve Heyet Başkanı Tevfik Paşa koşulları çok ağır bularak antlaşmayı imzalamaktan kaçınmıştır. Bunun üzerine İtilaf Devletleri İstanbul'u metnin imzalanması için zorlamaya başladılar (bu konuda bkz: *supra.*, "b) Sevr Antlaşması").

Konstantin, 1920 yılı Aralık ayında ülkeye dönerek iktidarı ele almıştır.[170] Aslında, daha önceki yıllarda I. Dünya Savaşı konusunda zıt görüşleri savunduğu Başbakan Venizelos ile sıkı bir mücadeleye girişmiş olan Kral Konstantin, bu aşamada, Anadolu içlerine yürüyerek Ankara Hükümeti'nin lideri Mustafa Kemal'in kuvvetlerini ortadan kaldırma sonrasında İzmir ve çevresini, hatta İstanbul'u elde etmek konusunda Venizelos'tan pek de farklı düşünmüyordu.

Bununla birlikte, Yunanistan yönetimindeki bu değişiklik özellikle de İngiltere'nin Yunanistan'a yönelik politikasında, başka bazı gelişmelerin de etkisiyle, bu ülkeye desteği tamamen yok etmemekle beraber zaman içerisinde bazı tereddütleri de beraberinde getirmiştir. İşgal bölgesinde giderek zorlanan Fransa, zaten bir süredir Ankara Hükümeti ile ilişki kurularak Sevr Antlaşması'nın gözden geçirilmesi yoluyla bir anlaşmaya varılmasını savunuyor, bu çerçevede Yunan ordusunun bölgedeki varlığını desteklemiyordu. İtalya ise Yunanistan'ın bölgedeki etkinliğini artıran hiçbir gelişmeyi onaylamıyor, karşı çıkıyordu.

Buna karşılık, İstanbul Hükümeti'nin imzaladığı 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına engel olan Ankara Hükümeti'nin ortadan kaldırılması için, İngilizler'in Yunan ordusunu Anadolu içlerine sürmeleri, bu direnişi daha da güçlendirmişti. BMM Hükümeti Anadolu'daki düzensiz yerel güçleri düzenli bir ordu haline getirmiş, İtilaf Devletleri'nin Sevr Antlaşması'nın uygulatılmasında bel bağladığı İstanbul Hükümeti'nin bölgedeki etkisi iyice azalmıştı. Bu arada, Doğu'da Ermeniler mağlup edilerek barış anlaşması imzalanmış, henüz doğrudan bir destek olmamakla beraber, Sovyet Rusya ile ilişkiler olumlu bir zemine oturmuş, böylece Doğu cephesindeki askeri güçlerden Batı'ya, Yunan cephesine kaydırma yapılması mümkün olmuştu.

Bu ortamda Ankara Hükümeti kuvvetleri, 10 Ocak 1921 tarihinde, Eskişehir üzerine ilerleyen Yunan ordusunu I. İnönü Savaşı'nda yenerek geri çekilmeye zorladı. Bu başarı dolaylı yoldan da olsa, Ankara Hükümeti'nin 21 Şubat - 12 Mart 1921 tarihlerinde toplanan Londra Konferansı'na İstanbul Hükümeti ile birlikte çağrılmasını ve Sovyet Rusya'nın BMM Hükümeti'ni daha ciddiye almasını sağladı.

---

[170] Bu dönemde Yunanistan'ın siyasi hayatında ortaya çıkan gelişmeler için bkz: Demirözü, *Savaştan Barışa*.., s.24 vd. Aslında I. Dünya Savaşı'na katılma konusundan başlayarak "Ne Savaş Ne İzmir" sloganıyla Venizelos'un Batı Anadolu macerasına karşı çıkan Kral ve taraftarları da, iktidara geldikten sonra Anadolu içlerine doğru ilerlemeyi sürdürmüşlerdir.

Ardından Yunan ordusu, 23 Mart 1921 tarihinde yeniden saldırıya geçerek kuzey ve güneyden Anadolu içlerine ilerlemeye başladı. Önce Afyon'u ele geçiren Yunan ordusu ardından İnönü bölgesinde İsmet Paşa'nın tahkimatlı mevzilerine saldırdı. Üç gün süren savaşın ardından Nisan ayı başında Yunan ordusu II. İnönü Savaşı'nda da yenilgiye uğrayarak geri çekilmeye başladı.

Bu başarının da Ankara Hükümeti açısından siyasi getirileri vardı. Her şeyden önce Fransa, Ankara Hükümeti ile zaten başlatmış olduğu temasları barış görüşmeleri çerçevesinde daha da geliştirmeye yöneldi. İngiltere ise, bir yandan Başbakan Venizelos'un iktidardan uzaklaşmasıyla Kral Konstantin'in yönetime gelmesinin ardından, 14 Nisan 1921 tarihinde uygulamaya koyduğu[171], daha çok görünürdeki Türkler ve Yunanlılar arasındaki savaşta "tarafsızlık" politikasına rağmen Yunanistan'a kesin bir askeri zafer için yardımlarını sürdürürken, diğer yandan da İstanbul'daki İtilaf Devletleri Orduları Başkomutanı General Sir Charles Harrington aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara Hükümeti ile barış görüşmeleri için zemin yokluyor, sonuçta başarısız olsa da çeşitli temaslarda bulunuyordu.[172] Başbakan Lloyd George'un İngilteresi, Yunan kuvvetlerinin ileri harekâtının başlamasından kısa bir süre önce bu temasları sonlandırarak, zaten sadece görünürde kalan "tarafsızlık" tutumu yerine "tarafsızlığı gevşetme" politikasını uygulamaya başlamış, Yunan tarafına desteğini bir defa daha açıkça ortaya koymuş, böylece bir kere daha Sevr koşullarını Ankara Hükümeti'ne kabul ettirme ve uygulatmada kesin sonucu Yunan askeri gücü aracılığıyla sağlamaya yönelmiştir. Buna karşılık, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın İngilteresi ise, Sakarya Savaşı öncesinde, 10 Ağustos 1921 tarihinde, kendileri ile birlikte müttefikleri Fransa, İtalya ve Japonya'nın da Türk-Yunan savaşında "tarafsız" olduğunu teyit ediyordu.

---

[171] Bu konuda bkz: *infra.*, "(3) Venizelos'un Ardından Lloyd George İçin Sonun Başlangıcı".

[172] 13 Haziran 1921 tarihinde İnebolu'ya gelerek Refet Paşa ile görüşen iki İngiliz Binbaşı, General Harrington'ın Mustafa Kemal ile görüşmek istediğini belirtiyorlardı. Konuya ilişkin olarak, gerek İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon gerekse General Harrington'ın bazı yazışmalarında ise teklifin Mustafa Kemal tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bu teklifin kimden geldiği tartışması, doğrudan 4 Temmuz 1921 tarihli Harrington ve 6 Temmuz 1921 tarihli Mustafa Kemal telgraflarında da kendini göstermektedir. Sonuçta görüşme, savaş gemisinde mi karada mı olacağı sembolik anlaşmazlığı nedeniyle gerçekleşmemiş gibidir. Fakat burada esas anlaşmazlık, Mustafa Kemal'in görüşmelerin resmi bir çerçeveye oturtulması talebine İngilizler'in sıcak yaklaşmamasıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.129-133).

(3) "Küçük Asya Felaketi"ne Doğru

Nihayet, Yunan ordusu, 10 Temmuz 1921 tarihinde kesin zafer için üçüncü defa Anadolu içlerine ilerlemeye başladı ve 17 Temmuz 1921 tarihinde Kütahya'yı ele geçirerek Eskişehir'e yöneldi. Bu ileri harekât karşısında Mustafa Kemal, 5 Ağustos 1921 tarihinde ordunun komutasını bizzat üstlenerek[173] tüm birlikleri Sakarya nehrinin doğu yakasına çekti. Kendileri için Ankara'ya yürüyerek bu savaşta ulusal amaçlarını gerçekleştirmenin önündeki tek engel olarak gözüken Mustafa Kemal liderliğindeki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni ortadan kaldırmak fırsatının doğduğunu düşünen Yunanlılar, 14 Ağustos'ta Ankara üzerine yürümeye başladılar. Nihayet, 23 Ağustos - 13 Eylül 1921 tarihleri arasındaki Sakarya Meydan Savaşı'nda Yunan ordusu bir defa daha amacına ulaşamayarak düzenli olarak da olsa geri çekilince, Yunanlılar için Anadolu'da sonun başlangıcı Türkler için ise askeri açıdan belirli bir hazırlığın ardından 1922 yılındaki kesin zafere giden yol açılmış oldu. Aslında bu savaşta Türk tarafı açısından askeri olmanın ötesinde siyasi ve psikolojik önemi olan bir başarı kazanılmış, Yunan ordusu tamamen imha edilememekle beraber saldırı gücünden yoksun hale getirilerek, kendisine umut bağlayan Batı başkentleri gözündeki konumu zayıflatılmıştır. Nitekim, bu askeri başarıyı da yine bazı siyasi başarılar izlemiştir. Bunlardan en önemlisi, 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile imzalanan Ankara İtilafnamesi'ydi.[174]

1922 yılında Yunanlılar artık, İtilaf Devletleri temsilcilerinin Ankara Hükümeti nezdinde yaptıkları barış girişimlerine umut bağlamışlardı. Bu temaslardan bir sonuç çıkmamasının ardından hazırlıklarını tamamlayan ve moral üstünlüğü elinde bulunduran Türk ordusu, 26 Ağustos 1922 tarihinde kesin zafer için ileri harekâta başladı. Sakarya mağlubiyetinin ardından Anadolu'daki Yunan ordusunun başına getirilen General Yorgo Hacıanestis'in kuvvetleri, 30 Ağustos 1922 tarihinde Dumlupınar bölgesinde Mustafa Kemal'in komuta ettiği Türk ordusu karşısında bozguna uğrayarak tamamen dağıldı. Yunan Orduları Komutanı General Nikolaos Trikopis Türk ordusu tarafından esir alındı. Arta kalan güçleri takip eden Türk ordusu 9 Eylül 1920 tarihinde İzmir'e girdi. Yunanistan'da gerçekleşen hükümet darbesi sonucunda Kral yeniden sürgüne gönderiliyor, kurulan ihtilal mahkemesinde yargılanan bazı eski hükümet üyeleri ve askerler de bu "felaket"ten sorumlu bulunarak ölüme mahkum ediliyorlardı.

---

[173] *Söylev, II*, s.447-450.

[174] Bkz: *infra.*, "d) Fransa ve İtalya ile İlişkiler".

b) Amerika Birleşik Devletleri İle İlişkiler ve *Manda* Sorunu

(1) Başkan Wilson ve Amerika Birleşik Devletleri *Mandası*

Amerika Birleşik Devletleri, I. Dünya Savaşı sırasında, 6 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya karşı savaş ilan ettiğinde, bu devletin müttefiki Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmekle yetinmiş, bu ülkeye karşı savaş ilan etmemişti. Bu nedenle, savaş sonrasındaki işgal kuvvetleri arasında da yer almamıştır. Ayrıca, o dönemde Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa gibi Avrupa'nın sömürgeci / emperyalist devletlerinin silah ve entrikaya dayalı etki yöntemlerini zorunlu olmadıkça tercih etmiyor, etkisini artırma çabalarında insani değerlere önem verdiği izlenimi uyandıran yollar izliyor, "açık kapı" siyasetiyle ticareti / ekonomiyi, kültür ve din siyasetiyle eğitim ve misyonerlik faaliyetlerini araç olarak kullanıyordu.[175] Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerini de birincil olarak bu çerçevede değerlendiriyordu.[176]

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sırasındaki tutumu açısından Amerika Birleşik Devletleri'nin en yakından ilgilendiği konular, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Almanya'ya yakınlaşmasından çok, 10 Eylül 1914 tarihinde tek taraflı bir deklarasyon ile kapitülasyonları ilga ettiğini açıklaması ve Osmanlı Devleti savaşa girince de, özellikle ticaret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçişi olmuştur. Washington özellikle, o yıllarda Osmanlı Devleti toprakları üzerinde sahip olduğu çok geniş bir eğitim ve hayır kurumları ağı ile bu çerçevede faaliyet gösteren misyoner teşkilatının kaderi açısından kapitülasyonların ilgası konusu ile yakından ilgilenmiştir.[177]

---

[175] Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olarak, Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere ve Fransa arasında, kültür ve din siyasetiyle eğitim ve misyonerlik faaliyetleri açısından pek fazla bir çelişki sözkonusu olmamakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri'nin üzerinde önemle durduğu "açık kapı" siyaseti, buna bağlı olarak ticaret ve ekonomi konularında belirgin bir rekabet ve çıkar çatışması sözkonusuydu. Kurtuluş Savaşı ve Lozan Barış Konferansı sırasında Ankara bu durumdan mümkün olduğunca yararlanmaya çalışmıştır. Musul konusu bunlardan birisidir (Vere-Hodge, *Turkish Foreign*.., s.41-42).

[176] Bu konuda bkz: Erol, *Birinci Dünya*.., s.46-51.

[177] Bu konudaki Amerika Birleşik Devletleri tepkisi için bkz: Erol, *Birinci Dünya*.., s.51 vd.

O yıllarda Yakın ve Orta Doğu'da herhangi bir toprak talebi olmayan Amerika Birleşik Devletleri, imparatorluğun kurtuluş umudunu bir büyük devletin himayesinde gören *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'nin[178] önde gelen üyelerinden Halide Edip, Ahmet Emin [Yalman] gibi bazı aydınların ilgisini çekmekteydi. Çünkü, dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın 8 Ocak 1919 tarihinde ilan ettiği "Ondört Nokta"nın 12 numaralısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkler'in çoğunlukta olduğu bölgelerinin egemenliğinin sağlanacağından sözediliyordu.[179] Bu ilke, Mustafa Kemal liderliğindeki Anadolu Hareketi'nin amaçlarına da ters düşmüyordu.[180]

Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın Paris Barış Konferansı sırasında, 14 Mayıs 1919 tarihinde, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Georges Clémenceau ile birlikte, İtalya temsilcisine sundukları ve red cevabı aldıkları teklifte Anadolu'nun kaderi, Başkan'ın ünlü "14 Madde"sinin 12.sinden çok, ileride ortaya çıkacak Sevr Antlaşması'nın maddelerine benzer bir biçimde çiziliyordu.[181] Erivan'da kurulmuş olan Ermenistan'a ilaveten Şebinkarahisar / Van / Mersin illeri arasındaki toprakları da kapsayan genişlemiş bir Ermenistan'ın *manda* yönetimi konusunda istekli gözüken Wilson, o sıralardaki hastalığına rağmen bu fikrinden vazgeçmedi ve gerçekleşmesi için kamuoyunda yoğun bir kampanyanın ardından konuyu 27 Nisan 1920 tarihinde Senato'ya getirdi, fakat başarısız oldu.[182]

---

[178] Bu konuda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.117-123.

[179] Bu konuda bkz: *supra.*, "2) Ulusal Ortam". Bu maddede Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkler'in yerleşmiş olduğu bölgelerine tam bir hükümranlık sağlanmasından sözedilmekte, bunun yanında "Türk yönetimindeki öbür ulusal toplulukların, kuşku götürmeyen biçimde, yaşam güvenliği ve özerklik içinde gelişmesi" sağlanacaktı. Burada kastedilen "ulusal toplulukların" Ermeniler ile Suriye, Irak, Filistin ve Arabistan halkları olduğu anlaşılmaktadır. Bu maddede ayrıca, Boğazlar'ın sürekli olarak açık tutulabilmesi için uluslararası bir garanti sisteminden sözediliyordu. Aslında Wilson'ın Türkiye ve Türkler hakkında pek de olumlu düşüncelere sahip olduğu söylenemez. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.6-9.

[180] Bu dönem Türkiye kamuoyunda konuya ilişkin görüşler için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I*, s.5-7.

[181] Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.11.

[182] Senato, önce 19 Kasım 1919 tarihinde gerçekleştirdiği oylamada Amerika Birleşik Devletleri'nin kendi toprakları dışındaki sorunlarla ilgilenmesine karşı çıkarak Avrupa ve Asya topraklarında aktif bir rol oynamayı reddetmiştir (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.29). Ardından Senato, 1 Haziran 1920 tarihinde, 23'e karşı 52 oyla Başkan Woodrow Wilson'ın Ermeni mandası konusunu daha belirgin olarak or-

TH 11: Erzincan Adliyesi Önünde Wilson Prensipleri

Oysa bu dönemde, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Büyükelçisi Henry Morgenthau, İstanbul'daki Robert Kolej'in Müdürü J. F. Gates, Amerika Birleşik Devletleri'nin Doğu Akdeniz Filosu Komutanlığı görevinden İstanbul Yüksek Komiserliği'ne atanan Amerikalı Amiral Bristol, o sıralarda bölgede incelemelerde bulunan Amerika Birleşik Devletleri'nden General Harbord gibi konuyu Osmanlı topraklarından gözlemleyenler ise, bağımsız bir Ermeni devleti ve/veya Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan azınlıkların haklarının korunabilmesi için, bir süre bu ülkenin bütününün Amerika Birleşik Devletleri *mandası* altında yönetilmesi gerektiğine işaret ediyorlardı.[183] Buna karşılık Başkan Wilson, Amerika Birleşik Devletle-

taya koyduğu teklifini de reddetmiştir (Akgün, *General Harbord'ın..*, s.158). Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunun çeşitli kesimleri, kendilerine has gerekçelerle, ülkelerinin uzak coğrafyalarda karmaşık ve masraflı yükümlülükler altına girmesine karşıydılar ve Ermenistan mandası tartışmaları da bu çerçevede ele alınıyordu (Öke, *Ermeni Sorunu..*, s.160-161). Bu eğilime paralel olarak da, Amerika Birleşik Devletleri Kongre çevrelerinde yeniden Monroe Doktrini uygulamalarına dönme eğilimi giderek önem kazanıyordu.

[183] Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.519. İlgililerin *New York Times* gazetesinde konuya ilişkin olarak yer alan görüşleri için bkz: Ulagay, *Amerikan Basınında..*, s.32, 37, 48-49, 54-55. Örneğin General Harbord, ayrı bir Ermenistan kurmanın bölgede kargaşaya sebep olacağını, eğer bir manda yönetimi oluşturulacaksa, İstanbul ve Ermeni illerini içeren Anadolu toprakları ile Gürcistan, Rus Ermenistanı ve Azerbaycan'ı kapsayan bir manda yönetiminin yarar sağlayacağını belirtiyor-

ri'ndeki Ermeniler gibi, Türkiye'nin bütününün Amerika Birleşik Devletleri *mandası* altına konması fikrine ise pek sıcak bakmamış, bu dönemde Türkiye topraklarından Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen Rum ve Ermeni göçmenlerin yoğun karşı-propagandasının da etkisiyle, Türkiye için olumlu bir seçenek olarak algılanan bu türden bir çözüme yakın durmamıştır.[184]

Aslında, aynı dönemde bölgede Amerika Birleşik Devletleri'nin Yüksek Komiseri olarak görev yapan Amiral Bristol kaynaklı bazı yazışma ya da belgeler incelendiğinde, bu havanın büyük ölçüde "yaratıldığı" anlaşılmaktadır. Örneğin, 30 Ekim 1920 tarihinde Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Ermeniler'in denetiminde olan Kars'ı ele geçirmesi ardından Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda, çoğu 1915 mültecisi olan Ermeniler tarafından gerçekleştirilen "Türkler Kars'ta Ermeniler'e katliam yapıyor, binlercesi öldürülüyor" propagandası ve bu propagandayı kabule hazır ülke kamuoyunun da durumu bu şekilde algılaması, Amiral Bristol'ın döneme ilişkin rapor ve yazışmalarında doğrulanmamakta, zaman zaman belirgin bir biçimde reddedilmektedir.[185]

Kısmen bu durumun tam kavranamamasından kısmen de ülkenin bütünlüğünün başka bir şekilde korunabileceğinden umut kesilmiş olması dolayısıyla, Türkiye'de ülkenin bütünlüğünün korunması açısından bir büyük devletin desteğini zorunlu görenler arasında Amerika Birleşik Devletleri *mandası* fikri oldukça yaygınlaşmıştı.[186] Nitekim Paris Barış Konferansı sürerken, Os-

---

du. Bununla birlikte, General Harbord, Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgede manda yönetimi oluşturmasının sakıncalarını da sıralıyordu (Mazıcı, *ABD'nin Güney..*, s.58-61).

[184] Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde Türk - Ermeni ilişkileri çerçevesinde ülke kamuoyu ve Kongre'de oluşmuş olan, bizzat Başkan Wilson'ın şahsında yansımasını bulan Türkler ve Türkiye aleyhtarı hava için bkz: Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.16-24; Ulagay, *Amerikan Basınında.., passim*; Akgün, *General Harbord'un.., passim*; Mazıcı, *ABD'nin Güney..*, s.71 vd.

[185] Bkz: Lowry, "American Observers..," s.47-58. Durum günümüzde de benzer bir görünüm arzetmektedir. Konuyu bu şekilde algılamaya çeşitli nedenlerle hazır olan Batı kamuoylarına yönelik çalışmalarda Ermeni tezlerini savunan Ermeni kökenli veya diğer bazı yazarlar, Türk tarafı aleyhtarı diğer bazı lobilerin de desteğiyle, konuya ilişkin olarak Türk tarafını suçlayan belge, bilgi ve benzer materyalleri "konuya ilişkin nesnel kanıtlar", bunları ortaya koyanları da "ciddi devlet adamları" ya da "tarafsız bilim adamları" olarak göstermekte, buna karşılık konuya ilişkin olarak Türk tarafının tezlerini destekleyen belge, bilgi ve benzer materyalleri "yanlı, değersiz veya sahte", bunları ortaya koyanları da "taraflı, Türk sempatizanı veya Ermeni düşmanı" olarak nitelendirmektedirler. Bu durum, Amiral Bristol için de benzer bir görünüm arzetmektedir.

[186] Bu konuda bkz: Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., I*, s.255 vd.

manlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak *manda* rejimi altına alınması düşünülen bölgelere ilişkin incelemelerde bulunmak üzere, 1919 yılı Haziran ayı başında Henry C. King ve Charles R. Crane'den oluşan ve sonradan "King - Crane Komisyonu" olarak adı geçen Amerika Birleşik Devletleri heyeti İstanbul'a gelmiştir.[187] İşte bu sırada, başta Halide Edip, Ahmet Emin olmak üzere, İstanbul'daki bazı aydınlar bu heyet ile temas ederek, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün Amerika Birleşik Devletleri *manda*sı ile sağlanması konusunu değerlendiriyorlardı.[188]

(2) Erzurum ve Sivas Kongrelerinde *Manda* Sorunu

Ülkenin bütünlüğünün korunmasının yolunu Amerika Birleşik Devletleri *manda*sında gören, İstanbul kökenli *Milli Ahrar Fırkası*'nın önde gelenlerinden ve daha sonra BMM Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olacak olan Bekir Sami Bey, 23 Temmuz - 7 Ağustos tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal'e gönderilen 25-26 Temmuz 1919 tarihli bir telgraf çerçevesinde, tam bağımsızlığın güzel bir fikir olduğu ama bu fikrin ülke bütünlüğünün sağlanarak gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı, ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanabilmesi açısından geçici bir süre için Amerika Birleşik Devletleri *manda*sının kabul edilebileceği doğrultusundaki görüşlerini ortaya koymuş, bu konuda sıraladığı bazı ilkeler çerçevesinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'a başvurulması yolundaki önerisinin iletilmesini sağlamıştır.[189]

Mustafa Kemal'in cevabından bu görüşlerden çok hoşlanmadığı, bununla birlikte doğrudan ve sert bir biçimde de karşı çıkmayarak bu görüşün

---

[187] Komisyonun hazırladığı raporda, Mondros Mütarekesi sonrasındaki Türkiye topraklarının İstanbul, Ermenistan ve geriye kalan topraklar olarak başlıca üç bölgeye ayrılması tavsiye edilmiştir (Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.520).

[188] Bkz: Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.61-73. Aslında bu görüşmelerde bile, Amerikalılar'ın asıl sorununun Ermeniler'in haklarının korunması olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim, King-Crane Komisyonu incelemeleri sonrasında yayınladığı raporda, esas olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı bir Ermenistan mandası kurulması fikrini destekliyordu. Türk devleti için ayrı bir Amerika Birleşik Devletleri mandası veya tüm Anadolu topraklarının bir bütün olarak Amerika Birleşik Devletleri mandası altına konulması da diğer seçeneklerdi (Akgün, *General Harbord'un..*, s.61).

[189] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.39-40; Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.524-526; *Söylev I..*, s.65.

eleştirel bir irdelemesini yaptığı görülmektedir.[190] Bununla birlikte, Erzurum Kongresi sonrasında yayınlanan bildirinin 7. Maddesi'nde yer alan aşağıdaki ifadeler, Amerika Birleşik Devletleri *manda*sına atıf yapıldığı yolunda iddialara neden olmuştur:

> "Ulusumuz, bu çağın ülkülerini yüce bilir; teknik, sınaî ve iktisadi durumumuzu ve bize gerekli olanları iyice anlar. Bundan ötürü, devletimizin ve ulusumuzun içte ve dışta bağımsızlığı ve yurdumuzun bütünlüğü korunmak koşuluyla, altıncı maddede belirtilen sınır içinde, ulusçuluk ilkelerine saygılı ve yurdumuzu ele geçirme amacı gütmeyen herhangi devletin teknik, sınaî, iktisadi yardımını sevinçle karşılarız ve bu insanca ve adaletlice koşulları kapsayan bir barışın da ivedilikle gerçekleşmesi, insanlığın esenliği ve dünyanın rahatlığı adına ulusal isteklerimizin en önemlisidir."[191]

Mustafa Kemal bu maddedeki "...herhangi devletin teknik, sınaî, iktisadi yardımını sevinçle karşılarız" ifadesinin bu şekilde yorumlanamayacağını belirtmektedir.[192] Gerçekten de, bu metindeki bazı ifadeler belirli ölçüde yoruma açık gözükse de, gerek bu maddenin tümü dikkate alındığında böyle bir yorum yapmanın güçlüğü gerekse Erzurum Kongresi sırasında alınan bir karar ile Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'a İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline onay vermesi nedeniyle onu kendi ilkelerine uymamakla eleştiren bir bildirgenin[193] gönderilmiş olması dolayısıyla, bu madde ile Amerika Birleşik Devletleri *manda*sına onay verildiği iddiasını doğrulamak kanımca mümkün değildir.

---

[190] O günlerdeki Mustafa Kemal - Bekir Sami görüş alışverişi için bkz: *Söylev I..*, s.65-68. Bu dönemde benzer görüşler, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına yakın başka aydınlar tarafından da iletilmekteydi (örneğin Halide Edip için *ibid.*, s.68-71; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.40-41).

[191] *Söylev I..*, s.81.

[192] *Söylev I..*, s.81-82.

[193] Bu bildirge için bkz: Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.100-101. Aslında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, danışmanlarının konuya ilişkin olarak sundukları raporlar çerçevesinde, İzmir'in Yunanistan'a bırakılmasına pek taraftar değildi. 1919 yılı Mayıs ayında, özellikle İngiltere Başbakanı Lloyd George'un inisiyatifi ile Yunanlılar'ın bölgeye çıkışına onay vermesi, bu sıralarda Antalya ve Konya çevresini ele geçiren ve Muğla yöresine asker çıkartan İtalyanlar'ın St. Jean de Maurienne Anlaşması ile kendilerine bırakıldığını iddia ettikleri İzmir'e yönelebilecekleri endişesinden kaynaklanmıştır. Bu sıralarda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, Fiume sorunu nedeniyle İtalyanlar ile ciddi sorunlar yaşamaktaydı ve bu nedenle İtalyan temsilcisi Paris Barış Konferansı toplantılarına katılmamaktaydı.

Amerikalılar ile yakından ilişki içerisinde olan İstanbul temsilcileri tarafından yaygın bir biçimde savunulan Amerika Birleşik Devletleri *mandası* önerisinin, bu ülkenin yetkili organlarında değerlendirilebilmesi için tüm ülke çapında destek sağlaması gerektiği yönündeki Amerikan görüşü, konunun Sivas Kongresi sırasında daha yoğun bir tartışmaya neden olmasını da beraberinde getirmiştir.[194] Halide Edip Hanım'ın girişimleriyle, İstanbul'daki King - Crane Komisyonu temsilcisi olarak *Chicago Daily News* gazetesi muhabiri Amerikalı gazeteci Louis Edgar Browne kongreye katılmıştır.[195]

Daha kongre başlamadan önce, Amerika Birleşik Devletleri *mandası* yanlısı bazı üyeler tarafından hazırlanan teklif çeşitli eleştirilerin ardından gündemden düşürülmüş, buna karşılık sonradan gerek Mustafa Kemal'in yakın çevresinden Refet Bey'in gerekse İsmail Hami Bey, Vasıf Bey gibi diğer bazı konuşmacıların Amerika Birleşik Devletleri *mandası*na ilişkin olumlu bazı görüşler ortaya koymaları üzerine konu, yine bu paralelde sayılabilecek bazı görüşler ortaya koyan Rauf Bey'in önerisi çerçevesinde, Amerikalı gazeteci Browne'nin de benzer bir öneri getirmesi üzerine, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'ne bir telgraf çekilerek, gözlemlerde bulunmak üzere Anadolu'ya bir heyet gönderilmesinin teklifi şeklinde karara bağlanmıştır.[196] Kongre'de başkanlık makamında bulunan Mustafa Kemal'in bu eğilimden çok fazla heyecan duymadığı, bazı dolaylı gözlemler, yakın arkadaşlarıyla yaptığı toplantılardaki tutumu yolu ile çıkarsanabilirse de, kendisi doğrudan sözalarak bu fikre karşı çıkmamış, zaman zaman padişah ve hilafet yanlısı kesimlere ilişkin olarak izlediği stratejiye paralel olarak, sonradan kendisinin çok yakınında yer alacak birçok aydın ve seçkin kişinin de aralarında bulunduğu bu grubu daha mücadelenin başlangıcında karşısına almadan geniş koalisyonu korumak istemiştir denilebilir.

---

[194] Bkz; *Söylev I..*, s.80-83; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve..,I,* s.124-137; Belen, *Askeri, Siyasal Yönleriyle..*, s.113-115; Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.84-98.

[195] Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.120, 528; Akgün, *General Harbord'un..*, s.91-92. Akgün ise bu gazetecinin *The Chicago Tribune* gazetesi mensubu olduğundan sözetmektedir.

[196] *Söylev I..*, s.83; Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.527-533; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I,* s.134-135. Bu doğrultuda hazırlanan telgraf metni, 11 Eylül 1919 tarihinde, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'nin Senato kısmına gönderilmiştir. Metinde açıkça bir Amerika Birleşik Devletleri mandası teklifi yer almamakla birlikte, bu ülkenin Türkiye'nin kaderinde olumlu bir rol oynayabileceği düşüncesi hissedilmektedir. Metin için bkz: Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.175-176; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.42-43; Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.533.

(3) Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi ve Sonrası

Sivas Kongresi'nden hemen sonra, 21 Eylül 1919 tarihinde *Heyet-i Temsiliye* Reisi Mustafa Kemal, asker ve sivil uzmanlardan oluşan bir heyet ile Kafkasya'da incelemeler yapmak üzere bölgeye gelerek bazı temaslarda bulunan Amerika Birleşik Devletleri Generali James G. Harbord ile bir görüşme yapmış ve kendisine bir *memorandum*[197] sunmuştur.[198]

Sivas Kongresi sırasında Amerika Birleşik Devletleri *mandası* fikrine yakın durmamakla beraber bu fikre açıkça karşı da çıkmayan Mustafa Kemal ve Amerika Birleşik Devletleri *mandası* fikrine oldukça yakın görünen Bekir Sami Bey, Rauf Bey, Ahmet Rüstem Bey[199] gibi hareketin önde gelenleri ile görüşen General Harbord ise raporunda[200] Mustafa Kemal'i övdükten sonra, kendisinin ülkesinin "toprak bütünlüğünü Amerika gibi tek ve taraf sız bir devletin *mandası* altında muhafaza etmek" istediğinden sözetmektedir.[201]

Amerika Birleşik Devletleri adına bölgede temaslarda bulunan General James G. Harbord'ı bu kanıya yönelten ifadenin, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine 24 Eylül 1919 tarihinde sunmuş olduğu *memorandum* içerisinde yer alan "... kurbanı olduğumuz haksız baskıdan kurtarmak ve kalkınma-

---

[197] Bu memorandum Türkçe metni için bkz: Akgün, *General Harbord'un..*, s.164-177.

[198] Görüşmeye ilişkin olarak Mustafa Kemal Amerikalı General ile uzunca görüştüğünü, "Generale, ulusal ayaklanmanın amacı ve ereği; ulusal örgüt ve birliğin ortaya çıkış nedeni; Müslüman olmayan halka karşı duygu; yabancıların yurdumuzdaki yıkıcı propagandaları ve işleri üzerine..." açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir. Bkz.; *Söylev I..*, s.124-125; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., I,* s.159-162; Karabekir, *İstiklal Harbimiz..*, s.217-218.

[199] Ahmet Rüstem Bey, I. Dünya Savaşı başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Birleşik Devletleri nezdindeki Washington Büyükelçisi'dir. Savaş başladığında "taraf sız" olan Amerika Birleşik Devletleri basınında sürekli olarak Türkiye'de Hıristiyan kırımı yapıldığı / yapılacağı yönünde haberler çıkması üzerine, 8 Eylül 1914 tarihinde bir Amerika Birleşik Devletleri gazetesine Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunun bu eleştirilerine cevap niteliğinde bir demeç veren Rüstem Bey Amerika Birleşik Devletleri yönetiminin tepkisine neden olmuştur. Kendisine özür dileme ya da istenmeyen kişi (*persona non grata*) ilan edilme seçenekleri sunulan Büyükelçi özür dilemeyi reddederek ülkeye dönmüştür (Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş..*, *I*, s.292-300).

[200] Sözkonusu raporun İngilizce metni için bkz: Harbord, *Conditions in the Near East..*, 1920.

[201] Bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.531-532; Erol, *Türkiye'de Amerikan..*, s.96-98; Akgün, *General Harbord'un..*, s.133-154.

mızı hızlandırmak yolunda kudretli ve tarafsız bir yabancı milletin yardımının bizim için çok kıymetli olacağı"na[202] işaret eden cümle olduğu söylenebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Mustafa Kemal gerek Erzurum gerekse Sivas Kongresi sırasında, Amerika Birleşik Devletleri *mandası* fikrine yakın durmamakla birlikte net bir biçimde karşı da çıkmamış, bu fikrin taraftarlarını memnun edecek ifadeleri Amerika Birleşik Devletleri'nin adını açıkça belirtmeden kullanmıştır. Temelde bağımsızlık yolunda mücadeleye inanmış olan Mustafa Kemal, bu dönemde, bir yandan ülkenin kurtarılması konusunda farklı stratejiler ve araçlar öneren çeşitli kesimlerle işbirliği yapılabilecek en geniş ulusal koalisyonu sağlamaya çalışıyor, diğer yandan da İngiltere'ye karşı Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğini elde etmeye gayret ediyor, bu ülkede, özellikle Ermeniler'in etkisiyle oluşmuş olan Türkiye aleyhtarı havayı yumuşatma amacı taşıyordu.

Savaş galipleri arasında yer almasına rağmen BMM Hükümeti ile bir çatışma içerisinde bulunmayan Amerika Birleşik Devletleri, Sakarya Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara Hükümeti'nin duruma hakim olacağını anlamış, daha çok savaş sonrası dönemin ticari ilişkileri açısından gözlemlerde bulunmak üzere, o günkü adlandırış ile "Yardımcı Ticari Komiser" Julian E. Gillespie'yi, 1922 yılının Ocak ayında Ankara'ya göndermiştir.

Gillespie'nin bazı yazışmaları ve bağlı bulunduğu birime ziyareti ile ilgili olarak hazırladığı rapor incelendiğinde, kendisinin birkaç küçük nokta dışında, o dönemdeki Türkiye ve yakın coğrafya hakkında oldukça sağlıklı sayılabilecek, yani gelişmelerin doğruladığı söylenebilecek gözlemlerde bu-

---

[202] Akgün, *General Harbord'un..*, s.177. Aslında bu ifade, Erzurum Kongresi sonrasında yayınlanan bildiride, yukarıda değinilen bölümde (*supra.*, "(2) Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde Manda Sorunu") ve Sivas Kongresi "Umumi Kongre Heyeti" tarafından 11 Eylül 1919 tarihinde yayınlanan bildirinin (metin için bkz: Akgün, *General Harbord'un..*, s.100-102) 7. Maddesi'nde yer alan "...devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklali ve vatanımızın tamamiyeti mahfuz kalmak şartıyla altıncı maddede musarrah hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkar ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sınai, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılarız..." ifadesi ile oldukça benzerlik göstermektedir. Kaldı ki Mustafa Kemal'in de, General Harbord ile 21 Eylül'de gerçekleştirdiği (yukarıda değinilen) görüşmede "Bitaraf ve kuvvetli bir devlet ve milletin [Sivas Kongresi kararları kastedilerek] beyannamemizin birinci maddesi ahkamı mucibince muavenetine ihtiyacımızı itiraf ve bunu memnuniyetle kabul ederiz" diyerek (Karabekir, *İstiklal Harbimiz.*., s.217) benzer bir ifadelendirmede bulunduğu bilinmektedir.

lunduğu, Ankara Hükümeti ve bu iktidar odağının çevresindeki güçler kompozisyonunu konuyu dikkatle takip eden bir sosyal bilim uzmanı netliğine yakın analiz ettiği, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu topraklardaki çıkarlarının nasıl korunabileceği, nasıl yeni bazı ticari ve iktisadi ayrıcalıklar elde edilebileceği, Amerika Birleşik Devletleri sermayesinin bölgede neler yapabileceği konularında (özellikle Bayındırlık Bakanı Rauf Bey aracılığı ile bir bakıma Hükümet'in görüşlerini öğrenmiş olduğu bir soru-cevap sonucunda oluşan) bazı görüşlerini aktardığı ve genel nitelikli bazı önerilerde bulunduğu görülmektedir.[203]

1922 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara'ya yine bir gayriresmi temsilci yollayarak bölgedeki genel durum hakkında bilgi edinmeye çalıştığını görüyoruz. Robert W. Imbrie adlı bu diplomat da merkeze, konuya oldukça Türkiye açısından bakan, bölgeye ilişkin olarak Batı dünyasında yer alan haber ve bakış açılarının bölgeden bakıldığında farklı göründüğüne işaret eden ilginç raporlar göndermiştir.[204]

Amerika Birleşik Devletleri yönetiminin Anadolu'nun kaderini eline aldığını saptadığı Ankara Hükümeti ile ilgilenmeye başlaması, özellikle iktisadi anlamda temaslarda bulunmaya hazırlanması belirgin bir sonuca ulaşamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri Senatosu'nun Başkan Wilson'ın Avrupa politikasını onaylamaması üzerine gelişen olaylar, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın görevden uzaklaşmasını da beraberinde getiriyordu. Böylece Amerika Birleşik Devletleri yeniden, Monroe Doktrini olarak bilinen izolasyonizm politikasına dönüyor, Avrupa ile ilgili konulardan uzaklaşıyordu.[205] Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı öncesinde oldukça düşük düzeylerde seyreden iki ülke arasındaki ticaretin, savaş sırası ve sonrasında önemli ölçüde arttığı görülmektedir.

---

[203] Bu belgeler için bkz: Duru, *Amerikan Gizli..*, s.141-166. Gillespie temaslarında kendisinin siyasi konularda yetkili olmadığını söylemiş, bununla beraber raporlarında Ankara Hükümeti ve Bolşeviklik ile Kürt sorunu ile ilgili bazı değerlendirmeler de yer almıştır.

[204] Sözkonusu türden raporlara ilişkin bir örnek için bkz: Duru, *Amerikan Gizli..*, s.180-184.

[205] Amiral Mark L. Bristol, Richard W. Child ve Joseph C. Grew'un şahsında konferansa gözlemci olarak katılan Amerika Birleşik Devletleri, Lozan Barış Antlaşması sırasında, 6 Ağustos 1923 tarihinde, Türkiye ile yeni Türkiye'nin sınırlarını tanıyan ve kapitülasyonların kaldırılmasını onaylayan bir "Türk - Amerikan Antlaşması" imzalamış ise de antlaşma, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmaması ve Türkiye'deki bazı Amerikan eğitim kurumlarına tam bir özerklik tanınmaması gerekçe gösterilerek, Kongre tarafından onaylanmamıştır.

c) İngiltere İle İlişkiler

(1) Lloyd George'un Osmanlı'yı Cezalandırma Politikası ve Sonuçları

İngiltere'nin son dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasına yukarıda değinilmişti. I. Dünya Savaşı'nda iki ülke farklı saflarda yer almış ve birbirlerine karşı savaşmışlardır. O dönemdeki İngiltere'nin liberal Başbakanı ve Türkler'den hiç hoşlanmayan, zaman zaman "Türkler'i Avrupa'dan kovmak" düşüncesini açıkça ortaya koyan Lloyd George göre, Osmanlı Devleti'nin savaştaki sorumluluğu ve savaşın uzamasına sebep olması nedeniyle cezalandırılması gerekiyordu. Ayrıca, Lloyd George göre artık, Osmanlı Devleti içerisinde bulunan azınlıklar, onları yönetme becerisinden yoksun olan bu devletin hükümranlığından kurtarılmalıydılar.

Liberal Başbakan David Lloyd George ile onun görüşlerini büyük ölçüde paylaşan ve 1919 yılı Ekim ayına kadar Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunan Arthur James Balfour liderliğindeki İngiltere, Orta Doğu politikasına ilişkin iki hedefe 1918 Mondros Mütarekesi ile erişmişti: Irak petrolleri ve Boğazlar'ın denetimi.[206] Bölgedeki İngiliz çıkarları açısından geriye üç ana hedef kalıyordu: Bolşevik Rusya'yı Anadolu'dan tecrit ederek bölgeye etkisini engellemek, Osmanlı Hanedanı'na ait olan Hilafet kurumunu ortadan kaldırmak veya etkin bir denetim altına almak ve de Doğu Akdeniz'in, diğer bir deyişle Süveyş ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak. Bu konuda, 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes - Picot Anlaşması'nın yenidcn düzenlenmesi

---

[206] Aslında 1915 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan bir anlaşma ile İstanbul Rusya'ya bırakılıyordu. Fakat, 1917 yılında Rusya'da Çarlık yıkılınca durum değişmiştir. 22 Aralık 1919 tarihinde gerçekleştirilen bir anlaşma ile İngiltere ve Fransa Türkler'in Avrupa'dan çıkartılması ve İstanbul ile Boğazlar'ın bir uluslararası örgütün denetimine bırakılması konusundaki plan üzerinde anlaşıyorlardı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından belirlenen bu İngiliz politikası, aynı ülkenin Hindistan'dan Sorumlu Dışişleri Bakanı Edwin Montagu tarafından Hindistan'da Müslümanlar'ın ayaklanmasına neden olacağı ve Anadolu Hareketi'ni de Bolşevik hareketine yaklaşmaya iteceği gerekçesiyle eleştiriliyordu. Bu çerçevede plan, 6 Ocak 1920 tarihli İngiliz Kabine toplantısında reddediliyor, ardından Londra Konferansı'nda 12 Şubat 1920 tarihinde, İstanbul'un Türkler'in egemenliğine bırakılması, Boğazlar'ın ise uluslararası bir statü altına konulması kararlaştırılıyordu; Uslu, "The Anglo-Turkish..," s.291. Aslında konuya ilişkin olarak İngiliz yönetici eliti içerisinde tam bir görüş birliği olduğu söylenemezdi. Bu konuda bkz: Öke, *Mustafa Kemal...*, s.64-68. Öte yandan, gerek Fransa gerekse İtalya, İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin elinde kalmasını savunuyorlardı.

anlamına gelen ve 24 Nisan 1920 tarihinde gerçekleştirilen San Remo Konferansı'nda üzerinde anlaşılan formülasyon[207], aynı yılın 10 Ağustosu'nda Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne dayatılıyordu.

İngilizler birinci hedefe yönelik olarak, Kırım'da Bolşevikler'e karşı mücadele eden General Wrangel'i, Gürcistan'daki Menşevik Hükümeti, Azerbaycan'daki Müsavatçılar'ı ve Taşnak Ermenileri'ni destekliyorlardı. Böylece, hepsi de Bolşevikler'e karşı olan bu güçlerden oluşturulan bir duvar Sovyet Rusya ile Mustafa Kemal'in önderliğindeki Anadolu Hareketi arasındaki yardımlaşmayı engelleyecek, Anadolu Hareketi desteksiz kaldığı gibi bu durum Bolşevikler'in güneyden kuşatılmasını da sağlamış olacaktı. Yukarıda da işaret edildiği gibi, İngilizler bu amaçlarına ulaşamadılar. Kafkasya Bolşevikler'in denetimine girince, Ankara Hükümeti'nin denetimindeki topraklar ile Sovyet cumhuriyetleri sınırdaş oldular. Böylece iki ülke arasındaki doğrudan iletişim de kolaylaştı.

Diğer taraftan, o yıllarda sömürgelerinin arasında İslam ülkelerinin çokluğundan dolayı İngilizler kendilerini "en büyük İslam devleti" olarak nitelemekteydiler. Dolayısıyla Hilafet makamının İngilizler açısından önemi büyüktü. Nitekim I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'de ve Hindistan'da yaşayan Hint asıllı Müslümanlar Osmanlı ile ilgili barış anlaşmasının hakça olması konusunda İngiliz yöneticileri nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuşlar, sonradan Hindistan Hilafet Komitesi adını alan, lideri M. Chotani olan ve merkezi Bombay'da bulunan hareket[208] Londra yönetimi açısından zaman zaman bir endişe kaynağı olmuştu.[209]

---

[207] Bu etki alanı paylaşımında, Fransa Suriye'yi alırken İngiltere Irak ve Filistin'i alıyordu. 1919 yılında gerçekleştirilen Long - Berenger Anlaşması çerçevesinde Fransa, İngiltere'nin Orta Doğu'da 1916 Sykes - Picot Anlaşması ile kendisine tanınan ayrıcalıkları desteklemesi karşılığında, daha önce kendisine bırakılmış olan Musul bölgesini İngiltere'ye bırakmayı prensip olarak kabul etmişti. Böylece Fransa, bu anlaşmanın teyit edildiği San Remo'da, 1916 Sykes - Picot Anlaşması ile kendi etki alanına bırakılan, fakat 1918'de fiilen İngiltere tarafından işgal edilen Musul bölgesi üzerindeki hak iddiasından, petrolden pay karşılığında tamamen vazgeçiyordu.

[208] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Öke, *Mustafa Kemal..*, s.44- vd. İsmailiye mezhebinin lideri Ağa Han ve ileride kurulacak Pakistan'ın lideri olacak olan Muhammed Ali Cinnah da hareketin destekçileri arasındaydı. Hareket liderleri, 19 Kasım 1920 tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne, aralarında Ağa Han ve Amir Ali'nin de bulunduğu 23 imzalı bir mektup göndererek, Türkiye'ye Sevr Antlaşması'yla yapılan haksızlıkların düzeltilmesini istemişlerdir (Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.139). Fakat, İngiliz casusu Mustafa Saghir'in idamının ardından İngilizler, Malta sürgünleri ile Ankara'nın elindeki İngiliz esirlerinin değişimi konusunda taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlık neticesinde Ankara Hükü-

Bu hareketin değerlendirmeleri çerçevesinde Mustafa Kemal, Boğaz kıyılarında hapis tutulan Halife'yi kurtaracak "İslam'ın Kılıcı" olarak görülüyordu.[210] Hilafet Komitesi'nin, Anadolu Hareketi'ne yardım amacıyla doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya 110-125 altın İngiliz Sterlini civarında bir parayı gönderdiği bilinmektedir.[211] İngilizler ayrıca, İstanbul'u denetim altı-

---

meti aleyhinde başlattıkları propaganda atağında, Ağa Han'dan da yararlanmışlardır. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın kotardığı anlaşılan, Ankara Hükümeti'nin eleştirildiği ve Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı'na hitaben Ağa Han'ın imzasıyla 7 Haziran 1921 tarihinde gönderilen bir mesaj, zaten az aşağıda açıklanan Mustafa Saghir olayı nedeniyle Hindistan Hilafet Hareketi konusuna biraz ihtiyatla yaklaşan Ankara Hükümeti'nin rahatsızlığını iyice artırmıştır (Şimşir, *Malta Sürgünleri..*, s.426-429). Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, 26 Haziran 1921 tarihinde bu mesaja geniş bir cevap hazırlayarak Ağa Han'a iletilmek üzere, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a göndermiştir (*ibid.*, s.432-434).

[209] Nitekim Lloyd George, kendi tutumunu etkilemese de, Hareket'in temsilcilerini 12 Mart 1921 tarihinde, yani başarısız Londra Konferansı sırasında kabul etmiştir. Daha da önemlisi, Hareket'in konuya ilişkin hassasiyetleri Hindistan Müslümanları arasında da giderek zemin kazanıyor, hatta bu konuda doğrudan Mahatma Gandi'nin şahsında Hindular'ın da desteği ortaya çıkıyor (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.125-127) ve durum, geçici bir dönem için de olsa, İngilizler'i iyice rahatsız edecek anti-sömürgeci bir dayanışmaya dönüşüyordu. Bu ileride İngilizler'i oldukça uğraştıracak *işbirliği yapmama* hareketinin de başlangıcını oluşturacaktır (Karaman, "Kurtuluş Savaşı ve..," s.235-236).

[210] İngilizler'in bu örgüt içerisine kendi casuslarını sokmalarının ardından, bu çerçevede Ankara'ya gelen Mustafa Saghir, bu yöndeki faaliyetlerinin saptanması üzerine yakalanarak 1 Mayıs 1921 günü yargılanmaya başlanmış ve sonuçta suçu sabit görülerek Mayıs ayı sonlarında idam edilmiştir. Bu nedenle Ankara Hükümeti Hint Müslümanları konusuna biraz ihtiyatla yaklaşmıştır (Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.557-558). İngilizler bu kişinin de Malta sürgünleri ile mübadelesi yapılacak İngiliz esirleri kategorisinden sayılmasını sağlamaya çalışmışlar, başaramayınca da konuyu Ankara Hükümeti aleyhinde bir propaganda malzemesi olarak kullanmaya yönelmişlerdir (Şimşir, *Malta Sürgünleri..*, s.426-427). Aralarında Mustafa Kemal'e suikast konusunun da bulunduğu çeşitli casusluk faaliyetleri ile ilişkisi olduğu anlaşılan Mustafa Saghir'in bir İngiliz casusu olduğu İngiliz yetkililer tarafından da kabul edilmiş olup, Ankara'nın bu olayın aydınlatılmasında Sovyet istihbaratından yardım aldığı sanılmaktadır (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.160-161).

[211] Bu konuda bkz: Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan..," s.211-212; Karaman, "Kurtuluş Savaşı ve..," s.237-238. Bu para Maliye Bakanlığı ve Hazine kayıtlarına girmemiş, doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın adına Osmanlı Bankası'nda tutulmuş, 1922 yılında bu paradan bir miktar harcama yapılmışsa da (Özalp, *Milli Mücadele..*, C. 1, s.233) sonradan yeniden tamamlanmış, en sonun-

na aldıktan sonra, Bolşevikler'e karşı Hilafet makamının desteğini sağlayarak, çeşitli İslam ülkelerinden gelecek temsilcilerin katılımıyla bir "Meclis-i Hilafet" oluşturmayı ve bu oluşumdan Sovyetler Birliği'ne karşı yararlanmayı düşünmüşlerdir.[212] Bu nedenle, ya Halife yakın denetimde olmalı ya da Halifelik ortadan kaldırılmalıydı. İngilizler ilk başlarda birinci yolu denedilerse de, gelişen olaylar ikinci yolu gündeme getirmiştir.

Nihayet, üçüncü olarak da, zengin Irak petrollerinin ve Hindistan yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'nın, diğer bir deyişle Doğu Akdeniz'in güvenliği için Küçük Asya'da Britanya İmparatorluğu'na yakın devlet veya devletlerin varlığı sağlanmalıydı. Bu, İngiltere'de hemen hemen herkesin üzerinde anlaştığı bir konuydu. Sorun, bunun hangi devlet ya da devletlerin aracılığı ile gerçekleştirilebileceğiydi. İngiltere'nin o dönemdeki başbakanı Lloyd George'un bu konudaki tercihi çok belirgindi: Yunanistan.

Lloyd George'a göre "Büyük Yunanistan" Britanya İmparatorluğu için büyük bir kazanç olacaktı. Ayrıca, Süveyş yolu üzerinde bulunan Yunan Adaları, İngiliz donanması için uygun birer üs olabilirlerdi. Dolayısıyla diyordu Lloyd George, "Eğer onlara milli yayılışları devrinde sağlam bir dostluk gösterirsek, imparatorluğun birliğini sağlayan büyük yolun başlıca koruyucularından biri olurlar".[213] Bu görüşlerin sahibi İngiltere Başbakanı Lloyd George, Yunanlılar'ı Trakya ve İzmir'e çıkartarak "milli yayılmalarını" sağlamaya çalıştı. Kendisi Yunan kültürüne hayran olan İngiliz Başbakanı ayrıca, o dönemin kendisi gibi liberal görüşlü Yunanistan Başbakanı Elefteriyos Venizelos'un yakın dostuydu. Bu ortamda, 1919 yılı Şubat ayında, Paris Barış Konferansı'nda, Yunanistan Başbakanı Venizelos da Edirne, İzmir ve Ege Adaları'nı talep ediyordu. İngiltere Başbakanı Lloyd George ve başında Arthur James Balfour'ın bulunduğu İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Yunanistan Başbakanı Venizelos'un bu taleplerine oldukça sempati ile bakıyorlardı.[214]

Aslında, Anadolu'da İtilaf Devletleri'nin politikalarına karşı direnç gelişmeye başladığında İngiltere'nin Yunanistan'ın yardımına olan ihtiyacı daha da artmaya başlamıştır. Çünkü, her şeyden önce, İngiltere'nin en önemli sömürgeleri olan Hindistan ve Mısır önemli bir Müslüman nüfusu temsil etmekteydiler. Yine her iki ülkede de, özellikle eğitim görmüş Müslüman seçkinler arasında milliyetçi görüşler gelişiyor, sömürge yönetimine karşı muhalefet artıyordu. Hilafetin merkezindeki başkaldırının gelişmesi ve başa-

---

da da Türkiye İş Bankası'nın kuruluşunda sermaye olarak kullanılmıştır (Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.558-564).

[212] Bkz: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal..*, s.17-18.

[213] Selek, *Anadolu İhtilali..*, s.432.

[214] Bu konuda bkz: Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.224-228.

rılı olması bu kesimleri cesaretlendirebilirdi. Dolayısıyla, Anadolu'daki bu direniş ortadan kaldırılmalıydı ve Yunanistan bu görev için en uygun ve gönüllü adaydı.

Kaldı ki, o sıralarda İngiltere'nin bu görevi doğrudan kendisinin yerine getirmesi de oldukça zordu. İngiliz halkı dört yıllık savaş sonrasında yeni bir çatışma istemiyor, ayrıca askerleri İngiltere için savaşan başta Hindistan olmak üzere sömürgelerde de benzer bir ortam bulunuyordu. İlaveten, dönemin ekonomik şartları çerçevesinde Britanya İmparatorluğu'nun mali imkânları da, yeni çatışmaları finanse edebilecek bir görünüm arzetmiyordu. Ayrıca, Bolşevikler'in bölgede İngiliz çıkarlarına karşı yürüttükleri mücadele, bu çerçevede İngiltere'ye ve müttefiklerine karşı olan her hareketi dolayısıyla Anadolu'da ortaya çıkan direnişi de desteklemeleri, İngiltere için bir diğer endişe kaynağıydı. Bütün bunlar, İngiltere'nin Anadolu'yu denetim altına alma çabalarında doğrudan bir girişimde bulunması düşük bir ihtimal olarak gözüküyor, bu konuda Yunanistan'ın kullanılması en uygun seçenek olarak ortaya çıkıyordu.

İngiltere'nin bu tutumuna en büyük tepki İtalya'dan geldi. Fransa da durumdan pek memnun değildi. İngiltere Savaş Bakanı Winston Churchill ve Hindistan'dan Sorumlu Bakan olan ve Lloyd George ile düştüğü anlaşmazlık sonucunda 1922 yılında görevinden istifa eden Edwin Montagu, Britanya İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde çok sayıda Müslüman yaşıyor olması dolayısıyla, bu aşırı Türk düşmanlığının siyaseten doğru olmadığı düşüncesindeydiler.[215]

Gerçekten de İngiltere'de Benjamin Disraeli'nin izinden yürüyen Muhafazakârlar ile başta 1919 Ekim ayına kadar Dışişleri Bakan Vekili ve bu dönemden sonra Dışişleri Bakanı olan Lord Curzon ve Savaş Bakanı (daha sonra Sömürgeler Bakanı) Winston Churchill olmak üzere, olaya stratejik açıdan bakan bazı siyasetçi, bürokrat ve askerler, bu politikayı eleştirmekteydiler.[216] Onlara göre, Boğazlar'ın denetim altına alınması doğru olmakla beraber, Yunanlılar'ın Anadolu'nun içlerine ilerlemesi ve böylece bu toprakların parçalanması ile sonuçlanacak politikanın uygulanması yanlıştı.

---

[215] Bu konuda çok da haksız olmadıkları, bu başlık altında "Hilafet Hareketi" ile ilgili olarak az yukarıda ortaya konulmuştu.

[216] Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.139-145; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.253-257; Kent, "Büyük Britanya ve..," s.220; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.51-53. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, I. Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'ın İtilaf Devletleri safında savaşa girmesinin sağlanması amacıyla, bu ülkeye Batı Anadolu ile ilgili çeşitli vaatlerde bulunulduğu, ancak savaş sonrasında Lloyd George ve yakın çevresi dışında Yunanistan'a biçilen rol konusunda tereddütlerin arttığı görülmektedir.

Türkleri pek sevmeyen Dışişleri Bakanı Lord Curzon da, Anadolu'dan Yunanistan'a toprak verilmesine barışın sağlanmasını engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıkıyor, Türkiye'nin bölgedeki Bolşevik genişlemesinin önünde bir tampon olabileceğini söylüyordu.

Zaten, yine başta Churchill olmak üzere, Lloyd George'un dış politikasına karşı olan politikacıların çoğu (özellikle Sovyet Rusya'nın Kafkasya'ya hakim olmasından sonra), Yunanistan'ı Anadolu'ya sürmenin, hem Anadolu halkının direniş gücünü arttıracağını hem de Mustafa Kemal ve arkadaşlarını Sovyet Rusya'ya yaklaştıracağını düşünmekteydiler.[217] Londra'daki askeri stratejistler ise, birincil olarak Sovyet Rusya'nın Doğu Akdeniz'i denetleyebilecek bir durum elde etmesini engellemeye çalışıyorlar, özellikle de bu ülkenin etki alanını Musul bölgesine doğru genişletmesini önlemeye yönelik önlemler düşünüyorlardı.

Kafkasya deneyi, bölgede küçük birimlerden oluşacak tampon devletlerin teker teker Sovyet Rusya'nın etkisine gireceğini göstermişti. Anadolu topraklarında, İngiltere'ye düşman olmayan bir büyük devletin varlığı, Sovyet Rusya karşısında en güvenilir engeldi. Yunanistan'ın tek başına bütün Anadolu'yu denetim altında tutması ise askeri açıdan mümkün değildi. Bu açıdan, Bolşevikler'e yaklaşmak zorunda bırakılmadan Mustafa Kemal önderliğindeki milliyetçiler ile anlaşılabilirdi. Mustafa Kemal'in de, *Misak-ı Milli* temelinde İngilizler ile anlaşmaya hazır olduğu yolundaki bilgilerin sıkça çeşitli değerlendirmelere konu olduğu anlaşılmaktadır.[218]

(2) Londra Konferansı ve Lloyd George'un Politikasında Sıkıntılar

Lloyd George, Muhafazakâr stratejistlerin bu eleştiri ve değerlendirmelerine rağmen Venizelos Yunanistanı'nı desteklemek arzu ve kararlılığındaydı. Fakat ortaya çıkan bazı gelişmeler sonucunda bu tutumunda deği-

---

[217] Başında Winston Churchill'in bulunduğu Savaş Bakanlığı'nın İzmir'e Yunan askeri çıkartılmasının bu yönde bir etki yaratacağı yönündeki, 12 Aralık 1921 tarihli bir açıklaması için bkz: Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.58, dipnot 62.

[218] Bu dönemde hazırlanan bazı raporlardan, gerçekleşen bazı diplomatik yazışmalardan, İngiliz yetkili makamları içerisinde de konunun yaygın bir biçimde tartışıldığı, İngiliz yetkililerin özellikle de Mustafa Kemal önderliğindeki milliyetçilerin amaçlarının *Misak-ı Milli* ile sınırlı olup olmadığı ve Bolşeviklik ile olan ilişkileri konularında farklı görüşlere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.131 vd.; Kent, "British Policy..," s.34, 37-38.

şiklikler yapmak zorunda kalmıştır. 24 Ocak 1921 tarihinde Paris'te biraraya gelen İtilaf Devletleri liderleri, işleyebilir bir barış zemini oluşturabilmek için Sevr Antlaşması'nda bazı değişiklikler yapılması gerektiğini kabule yönelmişlerdir. Bu konuların görüşülmesi için de bir toplantıya ihtiyaç olacaktır.

Ankara Hükümeti kuvvetlerinin 10 Ocak 1921 tarihinde Yunan ordusunu I. İnönü Savaşı'nda yenmesinin ardından, Ankara Hükümeti, 21 Şubat - 12 Mart 1921 tarihlerinde toplanan Londra Konferansı'na İstanbul Hükümeti[219] ile birlikte ve İstanbul üzerinden çağrıldı.[220] İlk önce İstanbul Hükümeti üzerinden, dolaylı olarak davet edilen Ankara Hükümeti, bunu kabullenmemiş, sonradan bulunan bir çözümle, oluşturulan heyet[221] 6 Şubat 1921 tarihinde Antalya'dan hareketle Londra'ya İtalya üzerinden giderken, 17 Şubat'ta Roma'da İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza tarafından konferansa resmen davet edilmiş, böylece İtilaf Devletleri tarafından *de facto* tanınma konusunda o ana kadarki en ciddi adımı atmıştır.[222]

İngiltere'nin Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından temsil edildiği toplantı başladığında, Batılılar'ın Sevr Antlaşması temelinde, Sevr Antlaşması'nın bazı maddelerinde önemsiz sayılabilecek değişiklikler yaparak çeşitli teklifler öne sürdükleri, İzmir Vilayeti'nin şeklen Türkiye'ye geri verilmesi karşılığında, Milletler Cemiyeti'nin atayacağı bir Hıristiyan valinin yönetiminde, Yunanistan'ın bölgede asker bulundurabildiği bir statüyü önerdikleri ve Türkiye ile Yunanistan arasında bir arabulucu konumuna yöneldikleri görülmüştür. Ayrıca, Türk tarafı Ana-

---

[219] İstanbul'da, İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin görevden ayrılmasından bir gün sonra, 18 Ekim 1920 tarihinde İkinci Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümette İzzet Paşa İçişleri Bakanı, Salih Paşa da Donanma Bakanı olarak görev alımışlar ve Ankara Hükümeti'ne yakın durarak Ankara'ya kadar gelmişler, temas aramışlardır.

[220] Sadrazam Tevfik, Paşa bu daveti 27 Ocak tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. Fakat, gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse Başbakan Fevzi Paşa'nın cevaplarında, milletin esas temsilcisinin kendileri olduğu, dolayısıyla Londra'ya gitmesi gereken heyetin BMM temsilcilerinden oluşması gerektiğinin İtilaf Devletleri yetkililerine bildirilmesi isteniyordu (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı*.., s.108-109).

[221] Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında İzmir Milletvekili Yunus Nadi [Abalıoğlu] Bey, Mahmut Esat [Bozkurt] Bey, Trabzon Milletvekili Hüsrev [Gerede] Bey, Erzurum Milletvekili Necati [Albayrak] Bey, İzmir Milletvekili Sırrı [Belli] Bey, Hükümet'in Roma temsilcisi Cami [Baykurt] Bey ve bazı danışmanlardan oluşmaktaydı.

[222] Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin konferansa gidişi ve konferans sırasındaki görüşmelerin seyri konusunda detaylı bilgi için bkz: [Bayur], *Yeni Türkiye*.., s.74-91; Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda*.., s.191-195.

dolu'da oluşturulacak Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacak, İtilaf Devletleri de İstanbul ve civarını boşaltacaklardı.[223] Bu teklifler hem Atina hem de Ankara ve İstanbul tarafından reddediliyordu.

Ankara Hükümeti çevrelerinde ise bu toplantının Yunanlılar'a askeri anlamda bir hazırlık için zaman kazandırmak amacıyla hazırlandığı düşüncesi yaygındı. Bununla birlikte, söz Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey'e verildiğinde,[224] bu zemini kendisini Batılılar'a kabul ettirme açısından bir fırsat olarak gören Ankara Hükümeti, Yunan ordusunun Anadolu topraklarını terketmesi ve *Misak-ı Milli* ile belirlenen toprakların Ankara Hükümeti'nin egemenliğine bırakılmasında ısrar etmiştir.

Görüşmelerden bir sonuç alınamazken Ankara Hükümeti adına Londra'ya giden heyetin başkanı ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, toplantı zemini dışında, ikili görüşmeler çerçevesinde, İngiltere, Fransa ve İtalya ile bazı anlaşmalar imzalamıştır.[225]

Taraflar arasında 7 Mart 1921 tarihinde başlayan görüşmelerde, İngiltere adına dışişleri görevlisi Robert Vansittart ile Ankara Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan anlaşma gereği, Türk tarafının elindeki bütün, İngiliz tarafının elindeki bazı esirler mübadele edilecekti.[226] İngilizler esas olarak, Hindistan Ordusu Başkumandanı General Henry S. Rawlinson'ın Erzurum'daki esir kardeşini kurtarmak ile ilgileniyorlardı. Belirgin bir eşitsizlik içeren anlaşmaya göre, İngilizler'e ve Ermeniler'e kötü davranan Türkler bu mübadele dışında kalacaktı.

Bekir Sami Bey'in kendisine verilen talimatın dışına çıkarak imzaladığı bu anlaşma Ankara tarafından onaylanmamakla beraber, İngilizler ile bu konuda yapılan temaslar sonucunda, eşit bir zeminde, önce bir kısım İngiliz ve Türk esir serbest bırakılmış, özellikle Sakarya Savaşı'ndan sonra da her iki taraf konuya ilişkin 23 Ekim 1921 tarihli İstanbul Anlaşması çerçeve-

---

[223] Toplantının genel seyri konusunda bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.404-417; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.94-101.

[224] İstanbul Hükümeti'ni temsilen toplantıya katılan Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Türk tarafının bakış açısını açıklaması istendiğinde sözü Ankara Hükümeti temsilcilerine vererek, İtilaf Devletleri temsilcilerinin bekledikleri "Türkler-arası anlaşmazlık" görüntüsünün ortaya çıkmasını önlemiştir.

[225] Bu anlaşmalar ve ulaşılan sonuç konusunda daha fazla bilgi için bkz: Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda..*, s.196-199; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.135-140; [Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.82-86. Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmaların niteliği konusunda bkz: *infra.*, "(1) Fransa ile İlişkiler" ve "(2) İtalya ile İlişkiler".

[226] İngiliz Yüksek Komiserliği'ndeki kayıtlara göre, Malta'da 109 kişi vardı. Ankara Hükümeti'nin elinde ise 22 İngiliz bulunmaktaydı (Şimşir, *Malta Sürgünleri..*, s.393).

sinde, Anadolu'daki tüm İngiliz esirler ile Malta'daki tüm Türk esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılmasında anlaşmışlardır.[227]

Bekir Sami Bey'in ardından da Fransa ve İtalya ile imzaladığı anlaşmalar,[228] ilk başlarda İtilaf Devletleri ile bir an önce uzlaşma gereğini savunan bazı çevrelerce yoğun bir biçimde desteklendiyse de, özellikle II. İnönü Savaşı'nın getirdiği başarının da etkisiyle, o sıralarda gerek siyasi gerekse ekonomik bağımsızlık konusunda duyarlı ve de İtilaf Devletleri ile eşit şartlar altında ilişki konusunda hassas olan BMM'de büyük eleştirilere uğramış ve kendisi de Mustafa Kemal'in isteği üzerinde görevini Yusuf Kemal Bey'e bırakmak zorunda kalmıştır.[229]

Anadolu Hareketi beklendiğinden daha çabuk gelişmiş ve güçlenmişti. Bu durum Mustafa Kemal liderliğindeki direniş güçleri ile İngiliz askerlerinin doğrudan karşı karşıya gelme ihtimalini artırmaktaydı. Bu da İngilizler'in bölgeye yeni askeri birlikler sevketmesi anlamına geldiğinden onlarca pek istenir bir durum değildi. Özellikle II. İnönü Savaşı ile birlikte İngilizler, Yunanistan'ın Anadolu'daki savaşı kazanamayacağını anlamaya başlamışlardır.[230] Durumu kontrol altına alamayacağı anlaşılmaya başlanan Yunan ordusu Anadolu içlerine ilerledikçe direniş daha da artıyordu. Ayrıca, Batıdan gelen baskının artması Mustafa Kemal ve arkadaşlarını giderek Sovyet Rusya'ya yaklaştırmaktaydı. Bu ise bölgedeki İngiliz çıkarlarına ters düşmekteydi.

---

[227] Bu konuda bkz: [Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.82-83. Londra Konferansı sırasında başlayan bu esir mübadelesi süreci konusunda geniş bilgi için bkz: Şimşir, *Malta Sürgünleri..*, s.393 vd.

[228] Bu konuda bkz: *infra.*, "d) Fransa ve İtalya ile İlişkiler".

[229] Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in istifasının istenmesinde etken bir diğer konu da, Lloyd George ile gerçekleştirdiği görüşme sırasında, muhtemelen Çerkez kökenli olması ve Rus karşıtı hislerinin yoğunluğu dolayısıyla, Kafkasya siyasetine ilişkin olarak Sovyet Rusya'ya karşı İngiltere'nin yardımını istemesidir. Çünkü bu konuşmanın zaptı (ki Mustafa Kemal bu zaptı elde edemediğinden şikayet etmektedir: *Söylev, II*, s.431-432) hemen, Ankara - Moskova ilişkilerini bozmak isteyen Lloyd George tarafından Sovyet Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş, böylece bu sıralarda yardımına ihtiyaç duyulan ve bir anlaşma yapılmak üzere görüşmeler sürdürülen Sovyet Rusya'nın Ankara'yı şiddetle protesto etmesi sözkonusu olmuştur.

[230] Nitekim, 1921 yılı ortalarından itibaren, yani Yunan saldırısının hemen öncesinden başlamak üzere, İngiltere'nin Ankara Hükümeti ile giderek daha belirgin bir biçimde temas zeminleri aradığı ve yarattığı görülmekte, her ne kadar bunlardan bir sonuç alınamasa da, bu durumun İngiltere'nin tutumunda yeni bir evreye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz: Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., I*, s.104-109.

Öte yandan, gelişen olaylar içerisinde, Mustafa Kemal'in Hilafet makamını ele geçirip bunu İngilizler'e karşı kullanmak gibi bir amacı olmadığı anlaşılmaktaydı. Aslında Ankara zaman zaman, eğer İngiltere Yunanlılar'ın Anadolu'yu boşaltmalarını sağlayamazsa, Mustafa Kemal'in son çare olarak başta Hindistan Müslümanları olmak üzere İngiltere yönetimindeki Müslümanlar'ı bu ülkeye karşı cihad için ayaklanmaya çağırmak zorunda kalacağı izlenimini yaratmaya çalışmışsa da, uzun bir süre Lloyd George'un Yunan yanlısı inadını kıramamıştır.

(3) Venizelos'un Ardından Lloyd George İçin Sonun Başlangıcı

1920 yılı Kasım ayında İngiliz dostu Yunanistan Başbakanı Venizelos'un seçimleri kaybetmesi ve Almanya'ya yakınlığı ile bilinen Kral Konstantin'in iktidara gelmesi, her ne kadar kısa vadede Kral'ın politikası Venizelos'unkinden pek farklı gözükmese de,[231] İngiltere'nin Yunanistan'a yaptığı maddi ve moral yardımı olumsuz yönde etkileyecek bir gelişmeydi. Ayrıca, bilindiği gibi Fransa ve İtalya da, Yunanistan'ın desteklenmesine çok sıcak bakmıyorlardı. Nitekim İngiltere ile müttefikleri, 22 Kasım - 4 Aralık tarihlerinde Londra'da yaptıkları görüşmeler çerçevesinde, Yunanistan'a ilişkin gelişmeleri, Anadolu'daki durumu, Doğu'da Ermeniler'in Ankara Hükümeti kuvvetleri karşısında aldıkları yenilgiyi, Rusya cephesinde Bolşevikler'in giderek ağır basmaya başlamasını ele alarak değerlendirmişlerdir. Bu açıdan en fazla tartışılan konu da, bu gelişmeler çerçevesinde Ankara Hükümeti ile bir anlaşma zemini sağlamak için Sevr Antlaşması'nda ne türden değişiklikler yapılabileceğiydi. Buna paralel olarak, 3 Aralık 1920 tarihli bir resmi açıklama ile Yunanistan'a yapılmakta olan mali yardımın azaltılacağı belirtilmiştir.

Bununla birlikte, Lloyd George'un inisiyatifi ile, 1921 yılı Mart ayında Yunanlılar'a "başladıkları işi bitirme şansı" verilmiştir. Bundan bir süre sonra, 14 Nisan 1921 tarihinde İtilaf Devletleri, Türk - Yunan savaşında tarafsızlıklarını açıklayan ve Yunanistan'a askeri yardımı sona erdirdiklerini belirten bir notayı Yunan Hükümeti'ne vermişlerdir.[232] Bu siyasal pozisyona

---

[231] Bkz: *supra.*, "(2) Yunanistan'da Kral İktidara Geliyor".

[232] Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.138; Kent, "British Policy..," s.38. II. İnönü Savaşı'nın kazanılmasından sonra, başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'nin Türk-Yunan mücadelesi karşısındaki tutumu konusunda bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve..,II*, s.146 vd., *passim*.

rağmen İngiltere'nin Yunanistan'a desteği, daha alt düzeyde olmakla beraber devam etmiştir. Oysa, İtilaf Devletleri safındaki birçok gözlemci ve hatta bazı Yunanlı uzmanlar, Yunanistan'ın Anadolu içlerindeki bazı bölgelerden ve İzmir'den çekilerek ağırlığı başta Doğu Trakya olmak üzere daha kolay savunulabilecek bölgelere vermesi gerektiğini savunuyorlardı. Buna karşılık Lloyd George, her şeye rağmen, son ana kadar Yunan ordusunun ileri harekâtını desteklemiş, bu konuda sağlanacak bir başarı umudunu korumuştur. Nitekim, 26 Ağustos 1922 tarihinde başlayacak Türk ileri harekâtının birkaç gün öncesinde de Avam Kamarası'nda ve gazetecilere yaptığı konuşmalarda, yanlarında yer alınırsa Yunanlılar'ın nihai zafere ulaşacağından emin olduğunu söylüyordu. Sonuçta bu ünlü liberal İngiliz Başbakanı, bir bakıma da Yunanistan, Yunan ordusu ve Anadolu'daki Rumlar açısından "Küçük Asya Felaketi"nin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.[233]

Lloyd George liderliğindeki İngiliz yönetimi, Mondros Mütarekesi ardından Anadolu'ya yönelik olarak izlediği siyaset açısından iki temel yanlış yaparak, Anadolu'da Mustafa Kemal liderliğindeki direnişin güçlenmesine istemeden katkıda bulunmuştur: *İlkin*, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar'ın İzmir'e çıkarılarak Anadolu içlerine sürülmesi ve *ikinci olarak* da 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali[234] ve bazı *Meclis-i Mebusan* üyelerinin Malta'ya sürgüne gönderilmesi ve ardından Padişah VI. Mehmet Vahdettin aracılığı ile 11 Nisan 1920 tarihinde *Meclis-i Mebusan*'ın kapattırılması.

---

[233] Nitekim, konuya Yunanlılar açısından bakan bir Yunanlı yazar, Lloyd George'un bu aşırı Yunanistan sevgisi olmasa ve Kral başa geçtikten sonra ondan Yunanistan'ın İzmir ve çevresini boşaltmasını istese, bölgedeki Yunan ordusunun kurtulabilecek ve Anadolu'daki Rumlar için çok daha iyi şartların sağlanabilecek olduğundan sözetmektedir (Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.68).

[234] Aslında güvenilir bazı kanıtlar, 1920 yılı Ocak ayında, yani İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesinden birkaç ay önce, konuya ilişkin yapılan ciddi tartışmalar sonucunda, aksine birçok görüş ortaya konmasına rağmen, o sırada İtilaf Devletleri'nin politikasını önemli ölçüde yönlendiren İngiltere karar alıcılarının "Türkleri İstanbul'dan ve Avrupa'dan atmak" fikrinden siyasi nedenlerle vazgeçtiklerini göstermektedir. Dolayısıyla birkaç ay sonra gelen İstanbul'un işgal edilmesi eylemi, kısmen Osmanlı Hükümeti'ni istedikleri barış koşullarına yönelik olarak zorlayabilmek kısmen de Hıristiyan azınlıkları korumak düşüncesiyle açıklanabilirdi (Kent, "British Policy..," s.37). Osmanlı ve İngiliz belgelerini inceleyerek konuyu değerlendiren Sina Akşin ise, bu sürecin daha çok İngiliz - Fransız rekabeti ile ilişkili olduğunu düşünmekte, bu iki ülkenin askeri yetkilileri arasındaki belirgin çekişmeden sözetmektedir (Akşin, *İstanbul Hükümetleri..*, s.105 vd.).

Bunlardan ilki, yani yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde yaşayan ve belirgin bir biçimde intikamcı hislerle hareket eden Yunanlılar'ın cana ve mala zarar vererek İzmir'den Anadolu içlerine doğru ilerlemesi, o ana kadar savaş yorgunu ve "Düvel-i Muazzama" karşısında başarılı olunamayacağını kabullenmiş Anadolu insanında çok belirgin bir biçimde gözükmeyen direnme arzusunun ortaya çıkmasını sağlamış ve böylece dolaylı olarak Mustafa Kemal'in çabasını kolaylaştırmıştır. İkincisi de, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Padişahın yabancıların elinde esir ve ülkenin hükümetsiz olduğunu gerekçe göstererek Ankara'da BMM yapılanmasına yönelmesine halkın gözünde meşruiyet kazandırmıştır.

Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti'nin *Misak-ı Milli* temelli bir barışı diplomasi yolu ile sağlama gayretlerine karşı İngiltere'nin cevabı, Sevr Antlaşması'na ilişkin bazı küçük değişiklikler önermek olmuştur.[235] İngiltere ve Fransa, 1921 yılının ilk yarısı içerisinde, 18-19 Haziran'da Paris'te yapılan görüşmelerde Atina ve Ankara'ya yönelik olarak bu temel üzerinde bazı planlar hazırlamışlar, fakat Sevr Antlaşması temeli üzerine geliştirilmiş tüm bu çabalar bir sonuca varamamıştır.[236] Yine bu sıralarda İngilizler'in İstanbul'daki İtilaf Devletleri Orduları Başkomutanı General Sir Charles Harrington aracılığıyla Mustafa Kemal ile doğrudan görüşme çabaları da çeşitli nedenlerle sonuçsuz kalıyor ve tam bu sıralarda, 10 Temmuz 1921 tarihinde Yunan ordusunun ileri harekâtı başlıyordu.[237]

1921 yılı sonbaharından 1922 yılı ortalarına kadar geçen süre içerisinde, bu Yunan ileri harekâtının durdurulması anlamına gelen Sakarya Savaşı'ndan galip çıkmasına karşılık kendisi de yıpranmış, Yunan ordusunu Anadolu toprakları dışına atacak gücü elde etmek için uygun bir hazırlık dönemi geçirmeye ihtiyacı olan bir Türk ordusu sözkonusuydu. İşte bu dönemde, odağında yine İngilizler'in yer aldığı bir zeminde, Ankara Hükümeti, Yunan ordusunun Anadolu topraklarını terketmesi ve *Misak-ı Milli* sınırları-

---

[235] Bu dönemdeki diplomatik temaslar için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.212-230. İngilizler'in özellikle 1921 Moskova Antlaşması'ndan önemli ölçüde rahatsız oldukları, Yusuf Kemal ile Lord Curzon arasında yapılan temaslardan anlaşılabilmektedir.

[236] Bu görüşmelerde İtilaf Devletleri arasındaki dayanışmayı artırmayı amaçlayan Lord Curzon, Londra Konferansı sırasında Türk tarafına sunulan teklifleri Ankara lehinde biraz daha geliştirme temelinde, Ankara Hükümeti ile Yunanistan arasında arabuluculuk yapmayı düşünüyordu. Artık Ankara üzerine yürümeye hazırlanan ve zaferden emin olan Yunanistan bu teklifi reddetmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.128-129).

[237] Bu gelişmeler konusunda detaylı bilgi için bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.185-206; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., I*, s.104-107.

nın kabulü çerçevesinde savaşı sona erdirmenin diplomatik yollarla sağlanması çabaları içerisinde de (çok umutlu olmamakla beraber) yer alıyordu.[238]

Bu çerçevede İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 1921 sonlarında Türk ve Yunan taraflarının kabul edebilecekleri bir plan hazırlanması konusunda müttefikleri nezdinde girişimlerde bulunurken,[239] 1922 yılı Ocak ayında Fransa'da Aristide Briand yerine Yunan Kralı Konstantin'den hiç hoşlanmayan ve bu anlamda Türk yanlısı sayılan Raymond Poincaré'nin başbakan olması ile girişim başlangıçta Fransa tarafından soğuk karşılanıyordu. Yine de İngiltere, Fransa ve İtalya dışişleri bakanlarının 22 Mart 1922 tarihinde Paris'te gerçekleştirdikleri toplantıda İtilaf Devletleri,[240] Yunanlılar'ın İzmir'i boşaltmak da dahil olmak üzere çekilmeleri ve Sevr Antlaşması'nda Türkiye lehine bazı düzenlemeler yapılması temelinde bir ateşkes ve ardından da barış anlaşması öneriyorlardı. Bir başka deyişle, Londra Konferansı sırasındaki teklif, Türk tarafı lehine küçük bazı değişikler hariç tutulursa, hemen hemen aynen yeniden masaya getiriliyordu.

26 Mart 1922 tarihinde yeni teklif Ankara, İstanbul ve Atina'ya iletiliyordu. Atina ateşkesi hemen kabul ediyor, barış anlaşmasını ilgilendiren diğer teklifler hakkındaki görüşlerini bildirmeyi önce Türkiye'nin ateşkesi kabul etmesi şartına bağlıyordu. Ankara Hükümeti'nin *Misak-ı Milli* amaçlarını karşılamayan bu teklifin, esasen kendilerinin savaşma gücünü zayıflatmak, BMM üyeleri arasında bir kısmının bu yöndeki eğilimleri desteklemesi ile kendilerinin direncini azaltmak amacına yönelik bir diplomatik manevra niteliğinde olduğunu bilen Mustafa Kemal de, teklifi reddetmek yerine kabul etmek için bazı şartlar öne sürmek yolunu seçiyor ve konuya ilişkin olarak hazırlanan nota Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in imzasıyla 5 Nisan'da İtilaf Devletleri'ne iletiliyordu.[241] Bunun ardından İtilaf Devletleri, 15 Nisan 1922 tarihinde gönderdikleri notada, Anadolu'nun boşaltılması ile ateşkes konusunun birleştirilmesine karşı çıkıyorlardı. Bu nota da, Dışişleri Bakanı

---

[238] Bu diplomatik gelişmeler için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II.*, s.241 vd.; Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.215-226. Örneğin, 1922 yılı içerisinde, Anadolu Hükümeti adına, önce Dışişleri Bakanı Yusuf Hikmet Bey Londra'yı ziyaret ederek 16 ve 18 Mart 1922 tarihlerinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile görüşüyorsa da, Curzon'ın Boğazlar konusundaki taviz vermez tutumu görüşmeleri tıkıyor, ardından önce Paris'i ziyaret eden İçişleri Bakanı Fethi Bey Londra'ya da gidiyor, fakat İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile görüşme fırsatı bulamıyordu.

[239] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.170.

[240] Bu toplantı ve getirilen teklif için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.176-181.

[241] Nota metni için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C.1, s.423-424.

Yusuf Kemal Bey tarafından 22 Nisan 1922 tarihinde cevaplandırılmıştır.[242] Sonuçta, taraflar arasında gönderilen notalar ardından bu girişimden de bir sonuç alınamıyordu.

Nihayet, Türk-Yunan savaşında "tarafsız" olduğunu açıklamış olan İngiltere'nin Başbakanı Lloyd George, 4 Ağustos 1922 tarihinde Avam Kamarası'nda heyecanlı bir konuşma yaparak görüşmelerden bir sonuç alınamamasından Ankara Hükümeti'ni sorumlu tutuyor ve Türk tarafını Yunanlılar'ı İstanbul üzerine yürütmek ile tehdit ediyor, Yunanistan'ı askeri ve diplomatik anlamda destekleyen görüşler ortaya koyuyordu.[243] Aslında bu ifadeler, ülkesinin ve İtilaf Devletleri'nin 1921 yılı ilkbaharında yaptığı (az yukarıda belirtilmiş olan) resmi açıklamalarla açıkça çelişiyordu. Artık, Türk ve Yunan güçleri arasında genel bir hesaplaşma kaçınılmaz bir hale geliyordu. Nitekim, diplomasi düzeyindeki bu gelişmeler sonucunda, olayların ağırlığı Ankara Hükümeti kuvvetleri ile Yunan ordusu arasındaki askeri mücadeleye kaymıştır.

d) Fransa ve İtalya İle İlişkiler

(1) Fransa İle İlişkiler

Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti'nin bu iki ülke ile olan ilişkilerini İngiltere faktöründen soyutlayarak ele almak oldukça zordur. Savaş sonrasında Fransa'nın en önemli dış politika amacı, Almanya'ya bir

---

[242] Bu teklif ve Ankara'nın cevabı için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II.*, s.249-254; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.206-230; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.180-181.

[243] Bu konuşmanın çeşitli açılardan detaylı bir analizi için bkz: Kent, "British Policy..," s.40-42. İşin ilginç yanı, 3 Ağustos 1922 tarihinde, İngiltere ile ilişkilerde olumlu bir noktaya gelebilmek için Londra'ya gelen Ankara Hükümeti İçişleri Bakanı Ali Fethi Bey, 4 Ağustos 1922 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nı ziyaret ederek görevlilerden Robert Vansittart ile görüşürken, aynı gün Lloyd George bu konuşmayı yapıyordu. Fethi Bey, gerçekleştirdiği bazı temasların ardından 21 Ağustos 1922 tarihinde Londra'dan ayrılmıştır (Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.232-233). Lord Curzon 13 Eylül 1922 tarihinde bu görüşmelere ilişkin olarak yaptığı açıklamada, görüşmelerden bir sonuç çıkmamasının kendilerinden kaynaklanmadığını, bu ziyarete çok da önem vermediğini ima eden bir üslup ile anlatmaya çalışmış, bunu yaparken "... zaten M. Kemal ile bir tek devletin görüşmelere girişmesini öteden beri ittifaka bağlılık hesabına aykırı bir hareket telakki ettiğimiz için ..." diyerek de bazı müttefiklerine bir göndermede bulunmuştur (*ibid.*, s.234-235).

daha belini doğrultamayacağı ölçüde ağır bir barış antlaşması imzalatabilmekti ve bunun gerçekleşebilmesi açısından da İngiltere'nin desteği zorunluydu. Hatta Fransızlar, Almanya'nın Prusya, Bavyera, Saksonya gibi parçalara ayrılması konusunda Rus Çarlığı ile anlaşmışlar, fakat gerek 1917 Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi gerekse Amerika Birleşik Devletleri ve de İngiltere'nin bu görüşü desteklememesi nedeniyle planı uygulama imkânı bulamamışlardır.

Sonuçta, Almanya'nın istenilen ölçüde denetlenebilmesi için İngiliz desteği gerekliydi. Bu nedenle Fransa Başbakanı Georges Clémenceau İngiltere'nin Orta Doğu'da "aslan payı"nı almasına ses çıkarmıyor, hatta ilk başlarda İngilizler'in desteklediği Yunanlılar'ın Anadolu'ya çıkmalarını olumlu karşılıyordu. Zaten, Clémenceau'nun kişi olarak Yunanlılar'a sempati ile yaklaşan bir lider olduğu bilinmekteydi. Bununla birlikte, Fransa, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nin yerini alacak güçte olmadığını düşünmekte, ayrıca yakın mali ilişkilerde bulunduğu Osmanlı Devleti'nin varlığının tehlikeye girmesini de çok doğru bulmamaktaydı.

Buna karşılık, İngiltere klasik "dengenin dengeleyicisi" rolü gereği herhangi bir Avrupa ülkesinin (örneğin Fransa) bir diğer Avrupa ülkesine (örneğin Almanya) kesin üstünlük sağlamasını kendi çıkarlarına aykırı görmekteydi. Bu nedenle, İngiltere Ren Bölgesi ile ilgili sorunlarda Fransa'yı Almanya karşısında pek fazla desteklememiştir. Fransa, İngiltere'nin Suriye'de de yerel halkı kendisine karşı kışkırttığı düşüncesindeydi. Bu durum, Fransa'nın İngiltere'ye ilişkin tutumunun değişmesine yol açmış ve bu değişikliğin etkileri Kurtuluş Savaşı açısından da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Fransızlar'ı 1921 yılında Ankara Hükümeti ile ayrı bir anlaşmaya iten başlıca nedenlerden birisi taraflar arasındaki bu çelişkiydi.[244]

Öte yandan, Fransa'nın askeri uzmanları, Yunanlılar'ın Anadolu'ya tek başlarına hakim olarak İzmir ve çevresinde güvenli bir biçimde tutunmalarının çok güç olduğunu, Yunanistan'ın askeri kapasitesinin buna elvermeyeceğini, Mustafa Kemal'in önderliğindeki Ankara Hükümeti kuvvetlerinin mağlup edilmesinin bile bu saptamayı değiştirmeye yetmeyeceğini, Anadolu içlerinde sürecek çete savaşları ile başa çıkmanın da güç olduğunu düşünmekteydiler. Fransız askeri uzmanlar ayrıca, Yunan ordusunun ilerleyişinin başlangıçta pek fazla olmayan Türk tarafının direniş gücünü artırdığı, dolayısıyla İtilaf Devletleri'nin istedikleri barış şartlarını Türk tarafına kabul ettirme şansını da azalttığı kanısındaydılar. İstanbul Hükümeti'nin etkisinin giderek Başkent ve çevresi ile sınırlı kaldığı, buna karşılık Anadolu'nun

---

[244] Northedge ve Grieve, *A Hundered Years..*, s.108. Ayrıca bkz: *supra.*, "1) Uluslararası Ortam".

giderek fiilen Mustafa Kemal'in liderliğindeki direniş hareketinin etkisine girdiği saptaması da Fransızlar'ı Ankara Hükümeti ile doğrudan temas kurmaya iten bir başka faktördü.[245]

Ayrıca, 1920 yılı Aralık ayında Yunanistan'da, Fransızlar'ın Alman yanlısı olarak bildikleri ve hiç hoşlanmadıkları Kral Konstantin iktidara gelince, Fransa'nın İngiltere tarafından desteklenen Yunanistan'ın Anadolu'daki harekâtını desteklememesi için bir neden daha ortaya çıkmıştır.

Kaldı ki, aşağıda da açıklandığı gibi, İngiliz ve İtalyanlar'ın aksine, Fransızlar'ın işgal bölgelerinde ciddi bir direniş ile karşılaşarak önemli kayıplar vermeye başlamaları da, ülke kamuoyunda bu coğrafyadaki savaşın sürdürülmemesi yolundaki baskıların artmasına neden olmuştur.

Öte yandan, bu dönemde gerek İngiltere gerekse Fransa, Bolşevik Rusya ile Kemalist Türkiye'nin ittifakının engellenmesi düşüncesinde birleşiyorlardı. Fakat, bu amaca nasıl ulaşılacağı konusunda görüşler farklıydı. Lloyd George İngilteresi bunun, Ankara Hükümeti'nin Yunanlılar aracılığıyla diz çöktürülerek sağlanabileceği kanısındaydı. Buna karşılık, Fransa aynı amaca Ankara Hükümeti ile anlaşarak, onu Sovyet Rusya'dan mümkün olduğunca ayırarak ulaşmak düşüncesindeydi. Bir başka deyişle, İngiltere Türkiye'ye karşı Yunanistan'ı kullanmaya yönelirken, Fransızlar da Sovyet Rusya'ya karşı Türkiye'yi kullanmak düşüncesindeydiler. İşte, Paris'in Ankara ile anlaşmak istemesinde bu bakış açısının da bir etkisi olduğu söylenebilirdi.[246]

İlaveten, Fransa, Osmanlı Devleti topraklarında çok önemli ekonomik ve dini / kültürel çıkarları olan bir ülkeydi. Anadolu'ya ilişkin birçok mali / ticari yatırımı olan Fransa, sahip olduğu ayrıcalıklar çerçevesinde bölgede Katolik inancı ile iç-içe geçmiş Fransız kültürünü yayma amacına yönelik çeşitli eğitim kurumlarına ve dini faaliyetlerini rahatça yürüttüğü bir ortama sahipti.[247] Eğer bölgede İngilizler'e daha yakın olan Yunanlılar'ın etkisi artarsa, bu gelişme Fransa'nın aleyhine bir durum yaratabilirdi. Nitekim Yunanistan Anayasası, din ve mezhep değiştirmeyi hedef alan çabaları, yani bu sıralarda Fransızlar'ın yoğun bir biçimde uyguladıkları misyonerlik faaliyetlerini kesin bir biçimde yasaklamaktaydı.[248]

Bir başka anlatımla, yukarıda da değinildiği gibi Fransa, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu ile kamu ve özel sermaye düzeyin-

[245] Bu konuda bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.78-79.
[246] Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., II*, s.777 vd.
[247] Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.30-31.
[248] Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.71. Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki ekonomik çıkarları konusunda bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.80-86.

de yoğun mali ilişkiler içerisindeydi. Fransız şirketleri Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde demiryolları inşa ve işletimi, bankacılık, madencilik gibi alanlarda yoğun bir faaliyet içerisindeydiler ve ülkedeki yabancı sermayenin yaklaşık %60'ını Fransız sermayesi oluşturmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının yarıdan fazlası bu ülkeden sağlanmıştı. İşte bu durum da, Fransa'nın bu topraklara ilişkin tutumunu etkiliyordu. Mondros Mütarekesi, Fransa açısından bu coğrafyanın doğrudan denetimi için bir şans getirmiş gibi gözüküyordu. Fakat, gerek yerel anlamda karşılaşılan direnişin çok yıpratıcı olması gerekse rakiplerin rekabeti, bu konuda ciddi engeller olarak ortaya çıkıyordu. Böyle olunca da, Fransa, çıkarlarının bu kadar önemli olduğu bu bölgeyi doğrudan denetlemenin zorluğu karşısında, bölgeyi denetimi altına alacağını anladığı Ankara Hükümeti ile bu çıkarlarını korumaya bir zemin oluşturacağını düşündüğü bir yakınlaşmayı başlatmıştır.[249]

Fransızlar, İngilizler'in boşalttığı Adana, Mersin, Urfa, Antep bölgesini işgal etmişler, fakat kısa bir süre sonra hatırı sayılır bir direnişle karşılaşmışlardı. Bunun nedenlerinin başında, Fransız askeri kuvvetlerinin önemli bir bölümünün Ermeniler'den oluşturulmuş olması ve Fransızlar'ın işgal ettikleri bölgelerde Ermeni davasına yakın bir tutum içerisinde olmaları geliyordu. Gerçekten de Kilikya (Adana ve çevresi) bölgesini "Ermenistan" olarak gören Fransızlar, bu coğrafyadaki temsilcilerini zaman zaman "Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri" olarak adlandırıyorlardı. Ayrıca, Fransız işgal bölgesindeki demiryolu ve posta hizmetlerine de Ermeniler atanmaktaydı. Bölgedeki jandarma gücünün de Ermeniler'den oluşması çerçevesinde, bir süre sonra can güvenliklerinden korkan Türkler'in bölgeden kaçacakları düşünülüyordu. Bununla birlikte, hazırlanmış olan 1 ve 7 Kasım 1919 tarihli raporlardan anlaşıldığı kadarıyla Fransızlar, Kilikya'nın işgali ve Ermeniler'e oldukça yakın duran politikalarının Mustafa Kemal hareketini kendilerinden uzaklaştırdığını farketmişler, bu durumu değiştirmek için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır.[250]

---

[249] İşte, Ankara Hükümeti'nin de davet edildiği ve 1921 yılı 21 Şubat - 12 Mart tarihlerinde toplanan Londra Konferansı'nın gerçekleşmesi için İngiltere'den çok Fransa'nın çaba göstermiş olmasının altında yatan en önemli nedenlerden birisi de budur. Nitekim, bu toplantı sırasında Türkiye Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand arasında 11 Mart 1921 tarihinde imzalanan ve Fransa'ya kabul edilemez ekonomik ayrıcalıklar tanıdığı gerekçesiyle BMM tarafından kabul edilmeyen anlaşma incelendiğinde bu durum ortaya çıkmaktadır.

[250] Yavuz, *Kurtuluş Savaşı*., s.44-45. Nitekim Mustafa Kemal, 6 Kasım 1919 tarihinde halkı Fransız işgaline karşı mitinge çağırıyor, 9 Kasım'da Antep'in işgalini,

İşgalin başlangıcında çatışmaları durdurmak, ilişkileri yumuşatmak amacı ile, Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri General Georges Picot, 8-9 Aralık 1919 tarihlerinde Sivas'a gelerek Mustafa Kemal ile görüşmüştür.[251] Bu görüşmenin gerçekleşmesinin bir diğer nedeni de, tam o sıralarda İstanbul Hükümeti ile İngilizler arasında, doğal olarak İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini pekiştirici bir gizli anlaşma yapıldığına dair çıkan söylentilerden[252] rahatsız olan Fransa'nın tepkisini yansıtmasıdır. O dönemde, İtilaf Devletleri'nin bir üst düzey yetkilisinin *Heyet-i Temsiliye* Reisi Mustafa Kemal ile ilişki kurması diplomatik açıdan önemliydi. Fransız Yüksek Komiseri ülkesi adına bir anlaşma yapmaya yetkili olmadığını belirtmiş, bununla beraber ülkesinin Anadolu Hareketi'ne karşı olmadığını, diğer ülkelere de bu yönde etkide bulunmaya çalışacağını ifade etmiştir. Bu görüşmede Mustafa Kemal de Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmanın boyutu hakkında daha iyi bir fikir edinme imkânı bulmuş, bundan yararlanmaya çalışmıştır.

Bütün bu diplomatik yakınlığa rağmen, Fransız işgal bölgesindeki mücadele oldukça sert bir biçimde sürmüştür. Fransızlar, Maraş (10 Şubat 1920), Urfa (11 Nisan 1920) ve Antep'ten (8 Şubat 1921) direnişin şiddeti yüzünden ayrılmak zorunda kaldılar.[253] Ayrıca, 1921 yılı başlarında Fransa'da konuya daha yumuşak yaklaşan Aristide Briand'ın Başbakan olması da, Paris'in Ankara Hükümeti ile uzlaşmaya açık bir yönelime girmesinde etkili olmuştur. İlaveten, bu dönem Fransız kamuoyunda yeni bir savaşa karşı oluşan tepkiler[254] de yönetimi, Ankara Hükümeti ile konuya ilişkin bir çözüme varma konusunda teşvik ediyordu. Öte yandan, bu coğrafyada Fransa'ya karşı sürdürülen direniş, bu ülkenin diğer, özellikle de nüfusu Müslüman olan sömürgelerine bir örnek oluşturabilirdi.[255]

---

28 Kasım'da da Adana'da Fransız bayrakları dağıtılmasını protesto ediyordu (*ibid.*, s.45, 82 numaralı dipnotu).

[251] Bkz: Cebesoy, *Milli Mücadele..*, s.268-270.

[252] Bu konuda bkz: Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş..*, s.120-123.

[253] Bu çekilmeyi etkileyen diğer faktörler için bkz; Soysal, "Türk-Fransız Siyasal..," s.320-321. Bu sert direniş ardından bir Fransız delegasyonu Ankara'ya gelerek Anadolu Hükümeti ile 23 Mayıs 1920 tarihinde bir ateş-kes anlaşması imzalamıştır. Fakat, taraflarca kapsamı farklı yorumlanan bu anlaşma kısa sürmüş, çatışmalar yeniden başlamıştır.

[254] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Akyüz, *Türk Kurtuluş.., passim.*

[255] Fransızlar zaten, Ankara'daki BMM'nin 26 Nisan 1920 tarihinde aldığı, padişahın İtilaf Devletleri'nin elinde esir olduğu saptaması nedeniyle, vatan, hilafet ve saltanatın koruyuculuğunu üstlendiği açıklamasından tedirgin olmuşlar, bunun Fas, Tunus, Cezayir ve Suriye'de yaratacağı etkilerden endişe duymaya başlamışlardır (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.77-78).

Bu arada toplanan Londra Konferansı sırasında, yukarıda da değinildiği gibi, 11 Mart 1921 tarihinde Ankara Hükümeti temsilcisi ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile Fransız Başbakanı Aristide Briand arasında imzalanan Bekir Sami Bey - Aristide Briand Anlaşması'na[256] göre, taraflar arasında Güneydoğu cephesindeki çarpışmalar sona erecek, Türkiye - Suriye (Fransa) sınırı Sevr Antlaşması çerçevesinde Türkiye lehine yeniden düzenlenecek, Antep ve Urfa Türkiye'de kalacaktı. Bununla birlikte, bölgedeki Türk direnişçiler silahtan arındırılacak ve bölgenin asayişi Fransızlar ile birlikte sağlanacaktı. Ayrıca Fransızlar'a bölgede özellikle bazı madenlerin çıkarılmasına ilişkin imtiyazlar tanınıyordu. Türkiye ve Suriye coğrafyasında özel bir gümrük rejiminin uygulanması taraflarca kabul edilirken, bölgedeki Fransız hayır kurumları, okulları ve yardım kurumlarının devamı sağlanıyordu. Bekir Sami Bey'in heyetin diğer üyeleri ile zaman zaman yoğun tartışmalara girerek imzaladığı bu anlaşmada, 1920'de İtilaf Devletleri arasında imzalanan ve Anadolu coğrafyasını nüfuz bölgelerine ayırarak Fransa'nın payını belirleyen "Üçlü Anlaşma"nın etkisi hissediliyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Ankara'daki BMM bu anlaşmayı onaylamamıştır.[257]

Bu arada II. İnönü Savaşı kazanılmış, Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalanmıştı. Öte yandan, Ankara Hükümeti, Bekir Sami - Aristide Briand Anlaşması'nı onaylamamakla beraber Fransa ile biraz daha farklı bir zeminde anlaşma yollarını aramaktaydı. Çünkü Doğu Cephesi sorunu çözülmüştü ve eğer Güney Cephesi'nde de Fransa ile belirli bir anlaşma sağlanabilirse, bu coğrafyalardaki tüm güçlerin Batı Cephesi üzerine yönlendirilmesi mümkün olacak, bu da iki defa durdurulan fakat hala yeni ve daha güçlü hamleler yapma hazırlığında olan Yunan ordusu ile girişilecek mücadelede büyük bir avantaj sağlayacaktı. Fransızlar da bir an önce, kendi çıkarlarını mümkün olduğunca koruyacak bir anlaşmanın, Türkiye'nin geleceği açısından şansını yüksek gördükleri Mustafa Kemal ile gerçekleştirilmesini arzuluyorlar, Bekir Sami - Aristide Briand Anlaşması'nın Ankara Hükümeti

---

[256] Anlaşmanın metni için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.101-104. Anlaşmanın değerlendirmesi için ayrıca bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.135-136; [Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.83. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.111-119; Akşin, "1921 Martında..," s.107-117.

[257] 15 Mart 1921 tarihinde anlaşmadan haberi olan BMM konuyu 17 Mart'ta gizli bir celsede ele almış, Londra'da ortaya çıkan metin yoğun eleştirilere konu olmuştur. Ardından yurda dönen Bekir Sami Bey, 8 Mayıs 1921 tarihinde görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır (Akşin, "1921 Martında..," s.111-113). Fakat konu gizli oturumda görüşüldüğünden anlaşmanın BMM tarafından kabul edilmediği ancak Mayıs ayı başlarında ortaya çıkmaya başlamış, Bekir Sami Bey'in istifasıyla belirginleşmiştir.

tarafından reddedilişinin nedenlerini araştırıyorlardı.[258] Fransızlar'ın da Ankara Hükümeti ile görüşmeye sıcak baktıklarının anlaşılması üzerine,[259] Bekir Sami - Aristide Briand Anlaşması metni *Misak-ı Milli* anlayışına uygun bir hale getirilerek, Türk tarafı teklifi şeklinde, 18 Mayıs 1921 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa tarafından Fransızlar ile müzakerelerde bulunmak üzere görevlendirilmiş olan Dışişleri Bakanlığı Hukuk Danışmanı Münir Bey aracılığıyla Fransız Hükümeti'ne iletilmek üzere Fransız askeri yetkililerine veriliyor ve muhataplarınca hemen incelemeye alınıyordu.[260]

Böyle bir dönemde, Türk tarafının önerilerini hararetli tartışmalar çerçevesinde değerlendiren Fransız Hükümeti adına, Fransa Başbakanı Briand'ın temsilcisi olarak, 9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya gelen Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Henri Franklin Bouillon, aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu yetkililerle görüşerek, taraflar arasında anlaşma zemini oluşturmaya çalışmaktaydı.[261]

Fransa temsilcisi, 13 Haziran 1921 tarihinde başlayan görüşmelerin başlangıcında, Londra'da Bekir Sami Bey ile imzalamış oldukları anlaşmayı temel görüşme zemini olarak kabul ettirmeye çalışmışsa da, sonradan *Misak-ı Milli* zeminine daha yakın bir noktada görüşmeleri sürdürmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Buna karşılık Mustafa Kemal de, 18 Mayıs'ta Münir Bey aracılığıyla iletmiş olduğu teklifte küçük çaplı bazı değişiklikler yaparak metni Fransa için biraz daha kabul edilebilir hale getirmiştir.[262]

Sonuçta, Franklin Bouillon metne nihai şeklini vermek için Briand'ın görüşünü almak üzere Paris'e gitmiş ve Başbakan Aristide Briand ile görüşerek, 26 Ağustos'ta Türk tarafına sunularak 20 Ekim'de de küçük

---

[258] Bu konuda gözlemcilerin işaret ettiği, sözkonusu anlaşmada nüfuz bölgelerine ilişkin bir başlığın bulunması, Fransa'nın sözverdiği halde Kilikya'dan çekilmemesiydi (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.125). Ankara, Fransızlar'a bazı konularda küçük ekonomik ayrıcalıklar tanımayı kesin bir şekilde reddetmemekle beraber, bu ülkeye (veya bir başka devlete) bir nüfuz bölgesi ayrılması anlayışına tavizsiz bir şekilde karşı çıkıyordu.

[259] Bekir Sami - Aristide Briand Anlaşması'nın BMM tarafından kabul edilmediğinin Bekir Sami Bey'in istifası ile anlaşılması sonrasında, Türk ve Fransız tarafları konuyu yeniden ele almak için çaba sarfetmeye başlamışlardır (Akşin, "1921 Martında..," s.113-115).

[260] Bu süreç ve iletilen Türk teklifi ve Fransızlar'ın bu teklife ilişkin olarak yaptıkları değerlendirmeler için bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.124-133.

[261] Bu görüşmeler konusunda bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.198-203; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., I*, s.102-104. Görüşmelerde Mustafa Kemal'in yanında çoğunlukla Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa yer almaktaydılar.

[262] Bu değişiklikler için bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.136.

bazı değişiklikler ile kabul edilecek olan öneriyi oluşturmuştur. Sakarya galibiyetinin hemen ardından, Paris'ten dönen Franklin Boullion ile Türk tarafı arasındaki görüşmeler 23 Eylül 1921'de yeniden başlamış ve Türk - Fransız Anlaşması (Ankara İtilafnamesi) Türkiye adına Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal ve Fransa adına da bu ülkenin yetkili temsilcisi Henri Franklin Bouillon tarafından 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.[263]

Taraflar arasındaki savaşı sona erdiren (Madde 1) anlaşma çerçevesinde Ankara ve Paris, karşılıklı olarak ellerinde bulunan esirlerin, tutuklu ve hapiste olanların tamamını kapsayan bir serbest bırakma kararı almışlardır (Madde 2). Ayrıca, gerçekleştirilen sınır düzenlemeleri çerçevesinde askeri anlamda boşaltılan bir toprağı işgal eden taraf hemen bir af ilan edecekti (Madde 5). *Misak-ı Milli* sınırları içerisinde yer aldığı düşünülmesine rağmen İskenderun civarı "... için özel bir yönetim ..." biçimi oluşturuluyordu. Bu bölgenin "... Türk soyundan gelen halkı, kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan" yararlanma hakkı elde ediyor, "... Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip" oluyor (Madde 7) ve bölge Fransa'nın denetimine bırakılıyor ve böylece sınır İskenderun'un kuzeyinden geçiyor, Türkiye - Suriye toprakları üzerinde Türk - Fransız sınır hattı çiziliyordu (Madde 8, 10).[264] Türk tarafı, aynı tarihte Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey tarafından Fransa yetkili temsilcisi Henri Franklin Bouillon'a gönderilen bir mektup ile "... Fransız öğretim ve sağlık kurumları ile yardım enstitülerinin, hiçbir bahane ile ve hiçbir durumda Türkiye'nin çıkarlarına ve Türk yasalarına aykırı herhangi bir propagandaya ya da harekete girişmemeleri kararlaştırılmış olarak, Türkiye'deki varlıklarını sürdüreceklerini ..." kabul ediyordu.[265]

Bu anlaşma çerçevesinde, imzacılar olarak Türkiye Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal ve Fransa adına da yetkili temsilci Henri Franklin Bouillon arasında gerçekleştirilen bir dizi mektup teatisi yoluyla, çeşitli konularda

---

[263] Taraflar arasında 1 Mart 1921 ve 20 Ekim 1921 tarihleri arasında sürdürülen görüşmeler sonucunda ulaşılan anlaşmanın resmi adı "Türk - Fransız Anlaşması"dır. Anlaşma metni için bkz; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.50-52; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.152-162; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.201-203.

[264] Bu sınırın daha hassas ve kesin bir biçimde belirlenişi ancak iki ülke arasında 1926 yılında yapılan anlaşma neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz: *infra.*, "(2) İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu". Doğal olarak, 1939 yılında Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının ardından sınır iki ülke arasında bir defa daha çizilecektir.

[265] Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.58.

bazı düzenlemeler yapılıyor, bu arada Fransa'ya çok hayati olmayan bazı ekonomik ve ticari ayrıcalıklar veriliyordu.[266]

Bu anlaşma ile Ankara Hükümeti ilk defa bir Batılı ülke ile ve kendi dış politika amaçlarına oldukça uygun bir antlaşma gerçekleştirmiş oluyordu. Bu bir yönüyle de, Ankara Hükümeti'nin ve onun *Misak-ı Milli* amacının İtilaf Devletleri'nden birisi tarafından fiili olarak tanınmasıydı. Bu yolla ülkenin güney sınırı belirginlik kazanırken, Doğu Cephesi'nden sonra Güney Cephesi de güvence altına alınmaktaydı. Dolayısıyla Türk ordusu, bütün gücü ile ve de Fransızlar'dan sağladığı silah ve malzemelerle[267] birlikte, Batı Cephesi'ne yüklenme imkânına kavuşmaktaydı. Diplomatik düzeyde de, İngiltere'nin konuya ilişkin olarak Fransa'yı resmen protesto etmesiyle İngiliz - Fransız ilişkileri çerçevesindeki uyumsuzluk belirginleşiyor ve "Sevr Cephesi" bozuluyor,[268] Yunanistan bu durumdan dolayı endişeleniyor, İtalya

---

[266] Bu çerçevede ele alınan konular arasında, Fransız Hükümeti'nin Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğini savunması dileğiyle bazı Fransız ticari gruplarına tanınacak işletme ayrıcalıkları, Fransız profesörlerin Türkiye'de çalışması ve ekonomik işbirliği; Suriye'nin Türkiye'den ayrılmasının ve İskenderun civarının özelliklerinin ortaya koyduğu sorunlar; İskenderun ve Antakya bölgelerinde Türk soyundan memurlar kullanılması ve Türk kültürünü geliştirecek okullar kurulması; Pozantı - Nusaybin demiryolunun ayrıcalık hakkının bir Fransız gruba verilmesi; Türkiye'deki Jandarma Okulları için Fransız uzmanlar sağlanması; Türkiye'deki Fransız öğretim, sağlık ve yardım kurumları; Suriye sınırındaki Kuveik suyunun bölüşülmesi; Ergani madenleri ve Adana'daki bir pamuk işletmesine ilişkin Fransızlar'a ayrıcalık verilmesi yer almaktadır. Türk - Fransız Anlaşması'na ilişkin bu ekler için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.53-60.

[267] Bu konuda bkz: Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının..*, s.554-555; Özalp, *Milli Mücadele..*, C. 1, s.221, Belge 118; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.155-159. Burada belirtilen tüfek, cephane ve diğer malzemelere ilaveten, bir süre sonra Türk tarafına 10 adet kullanılabilir durumda olan keşif uçağını da hediye etmiş olan Fransa, ayrıca Türk tarafının Fransız silah piyasasından silah ve cephane satın almasına zemin hazırlamıştır. Fakat Fransızlar bu yardımı müttefiklerinin tepkisini çekmeden yapmaya çalışmışlardır. Bu açıdan Kilikya'dan çekilecek Fransız kuvvetlerinin Türk tarafına bırakacağı top, silah, cephane, at, araba vb. askeri nitelikli malzemenin Fransız tüccarları eliyle teslimi iyi bir kamuflaj önlemi olacaktır. Çünkü bu durumda, 10 Ağustos 1921 tarihinde Paris'te İtilaf Devletleri temsilcilerinin "... Yunan ve Türk tarafına silah yardımı yapılmaması, ancak özel şirketlerin bunu [para karşılığında] üstlenmesi ..." yolunda aldıkları karara, (bunların hibe nitelikli yardımlar olması nedeniyle) öz itibarıyla olmasa da şeklen uyulmuş olunacaktı.

[268] Fransa'ya gönderdiği 5 ve 25 Kasım 1921 tarihli notalarda, bu anlaşmayı, İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında gerçekleştirdikleri ve "düşmanla ayrı anlaşma yapmama" kuralını içeren anlaşmalara aykırı olarak değerlendiren Lord Curzon, bu yolla Fransa'nın Ankara Hükümeti'ni hukuki olarak (*de jure*) değilse de fiili

ise Fransa'nın yolunda ilerliyordu. Fransa da bu anlaşmayı imzalayarak 19 Aralık 1921'de Adana'yı, 25 Aralık 1921'de Antep'i, 31 Aralık 1921'de Dörtyol'u terketmiş, 4 Ocak 1922'de Mersin ve Tarsus dahil olmak üzere tüm bölgeyi boşaltarak, Almanya coğrafyasındaki bazı işgal bölgelerinde ihtiyaç duyduğu askeri gücü de bu bölgeden çekeceği kuvvetlerle sağlamış oluyordu.

(2) İtalya İle İlişkiler

Aslında, I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri yanında sonradan katılan İtalya, esas olarak savaşın sonrasında kendisi açısından ortaya çıkacak ganimet ile ilgileniyordu. O kadar ki, İtalyanlar resmi düzeyde, diğer İtilaf Devletleri ile birlikte, Yunanistan'ın savaşa katılmasını destekler gözükmekle beraber, el altından Yunanistan'da Kralcılar tarafından savunulan tarafsızlık politikasına destek veriyorlardı. Bunun nedeni, Yunanistan'ın savaş ganimetleri açısından kendilerine en önemli rakip olarak görünmesiydi.[269] Mondros Mütarekesi ile, Osmanlı topraklarını genişleme açısından uygun bir zemin olarak gören İtalya için önemli bir fırsat doğmuştu. Fakat, 18 Ocak 1919 Paris Barış Konferansı çerçevesinde, özellikle İngiltere'nin bölgeye yönelik olarak izlediği politika nedeniyle giderek bu ülke ile anlaşmazlığa düştü ve toplantıları terketmek durumunda kaldı.

Fransa'yı Avrupa'da izlediği politika ile küstüren İngiltere, İtalya'yı da Yunanlılar'ı İzmir'e çıkartarak kendinden uzaklaştırmıştır. İtalyanlar, 1915 Londra ve 1917 St. Jean de Maurienne gizli anlaşmaları ile İzmir ve Antalya yörelerinin kendilerine bırakıldığını öne sürmekteydiler. İngilizler de, Rus Çarlığı'nın yıkılmasından dolayı 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın geçerli olmadığını, Londra Antlaşması'na göre de İtalya'ya sadece Antalya yöresinin vaat edildiği tezini savunuyorlardı.

---

olarak (*de facto*) tanıdığını belirtiyordu. Fransızlar, 17 Kasım ve 6 Aralık 1921 tarihlerinde verdikleri cevaplarda bu durumu reddederek, bunun bir barış anlaşması olmadığını, bu yolla kendilerinin Ankara Hükümeti'ni ne *de facto* ne de *de jure* tanıdıklarını, eğer bu bir tanıma ise Londra Konferansı sırasında Ankara Hükümeti temsilcilerine İstanbul Hükümeti temsilcileri ile aynı statünün tanınmasının da bu anlama geleceğini iddia etmişler, bu yerel nitelikli anlaşmayı imzalayarak ülke kamuoylarının arzusunu yerine getirdiklerini belirtmişler, fakat Curzon bu değerlendirmesinde ısrar etmeyi sürdürmüştür. Bu tartışmalar için bkz: Kent, "British Policy..," s.38-39; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.150-153.

[269] Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.80-81.

İngiltere ile anlaşmazlığa düşen İtalyanlar, başta Antalya ve çevresi olmak üzere, 1915 Londra Antlaşması çerçevesinde paylarına düşen Güneybatı Anadolu'da genişçe bir bölgeyi dikkate değer bir dirençle karşılaşmadan işgal ettiler.[270] Fakat, bir işgal kuvveti olarak bu bölgedeki tutumları ve Ankara Hükümeti ile ilişkileri, İtilaf Devletleri adına İngiltere'nin belirlediği çizgiden oldukça farklı olmuştur.[271] Bu dönemden itibaren İtalya, Anadolu'daki direniş hareketi ile daha yakınlaşarak kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için diğer İtilaf Devletleri'nden oldukça bağımsız hareket etmeye başlamıştır.

Bu anlaşmazlık nedeni ile İtalyanlar, özellikle Yunanlılar'ın İzmir'i işgalinden itibaren, Ankara Hükümeti'ne karşı İngiltere'den çok farklı bir tutum izlemişlerdir.[272] Özellikle, daha İstanbul'daki işgal kuvvetlerinde "İtalya Yüksek Komiseri" olarak görevliyken İstanbul'da Mustafa Kemal ile

---

[270] İtalya'nın sözkonusu bölgeleri işgali için bkz: Çelebi, "Milli Mücadele..," s.163-165.

[271] Aslında İtalyanlar, resmi politika düzeyinde İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve Ankara'ya yönelik olarak izlediği politikayı hemen hemen her konuda destekliyorlar, İstanbul Hükümeti ile biçimsel ilişkilerini sürdürüyorlar, bir bakıma bölgedeki Türk direnişinin kırılması durumundaki ganimetten pay alma kapısını açık tutuyorlardı. Fakat, gayriresmi ve fiili düzeyde izledikleri politika çerçevesinde de, özellikle de önceleri İtalya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri, sonradan bu ülkenin Dışişleri Bakanı olan Kont Sforza'nın kişisel ilişkileri çerçevesinde yürüttüğü biçimiyle, muhtemel bir başarı durumunu dikkate alarak bunun sonrasındaki çıkarların realizasyonu açısından Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara Hükümeti ile ilişkileri iyi tutmaya çalışıyorlardı. Bir başka deyişle, "her durumda kazanan taraf olma" amacındaydılar.

[272] İtalyanlar'ın işgal ettikleri bölgelerde izledikleri "yumuşak ve dostane" politika için bkz: Çelebi, "Milli Mücadele..," s.166-170. Bu dönemdeki İtalya - Yunanistan çekişmesi konusunda bazı değerlendirmeler için bkz: Olcay, *Sevres Andlaşmasına..*, s.xxxv-xxxvii. Aslında, bu dönemde iki ülke arasında çok kısa sürelerle işbirliği zeminleri de oluşturulmuştur. Venizelos'un girişimiyle, 1919 yılı Temmuz ayında iki ülke arasında, Trakya ve Kuzey Epir ve Rodos hariç Ege Adaları'na ilişkin olarak Yunanistan'ın istediklerini alması karşılığında, bu ülkenin de İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki etkisini ve Batı Anadolu'da bu ülke lehindeki bazı düzenlemeleri kabulü temelinde bir tür "ganimet pazarlığı" yapılarak, 29 Temmuz'da Venizelos - Tittioni Anlaşması imzalanmıştır. Fakat, daha sonraki dönemde, 20 Haziran 1920 tarihinde İtalya'da Başbakan Francesco Nitti liderliğindeki hükümet düşmüş, gerçekleşen hükümet değişikliği sonucunda Kont Sforza'nın İtalya Dışişleri Bakanı olmasının sonrasında, 22 Temmuz 1920 tarihinde anlaşma hükümsüz ilan edilmiştir. Ardından iki ülke arasında, 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr'de bir paylaşım anlaşması daha imzalanmış, fakat Sevr Antlaşması yürürlüğe giremediğinden bu anlaşma da geçersiz sayılmıştır.

temasa geçmiş olan Kont Sforza[273] Dışişleri Bakanı olunca, İtalya ile Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiler daha yumuşak bir zemine oturmuştur.

İtalyanlar, kısmen İngiltere ve Yunanistan'a karşı sürdürdükleri rekabetçi politika gereği kısmen de kendi iç sorunları ile meşgul olduklarından, fakat hiç şüphe yok ki başlıca neden olarak bölgedeki ekonomik çıkarlarını korumada Anadolu Hareketi ile yumuşak ilişkiler içerisinde olmanın sağlayacağı avantajlardan yararlanmak için, Mustafa Kemal kuvvetleri ile doğrudan bir çatışma içine girmek istemiyorlardı. Hatta, zaman zaman İngiltere / Yunanistan birlikteliğine karşı Anadolu'daki direnişi destekliyorlar ve *Kuvayı Milliye* milislerinin kendi denetimlerindeki bölgelerde saklanmalarına göz yumuyorlar, zaman zaman İtilaf Devletleri'ne ilişkin bazı bilgileri Mustafa Kemal ve arkadaşları ile paylaştıkları bile oluyordu.[274] Ayrıca, Anadolu'daki direnişe silah sağlanmasına zaman zaman göz yumuyorlar, zaman zaman da doğrudan İtalyan gemileri, İngiltere'nin bütün itiraz ve baskılarına karşı, İtalya'nın işgal bölgesindeki Antalya limanına silah ve cephane taşıyorlardı.[275]

Fakat, bütün bu görünüme rağmen İtalyanlar sonuçta işgalci güçlerden birisiydiler. Yukarıda da belirtildiği gibi, birincil amaçları kendilerine Sevr Antlaşması ve bu çerçevede imzalanan Üç Taraflı Antlaşma ile tanınan (özellikle ekonomik) hakları kullanmaktı. İtalyanlar, İstanbul'da büyük ölçüde İngilizler'in denetiminde olan Osmanlı Hükümeti'ne pek sıcak bakmı-

---

[273] Mondros Mütarekesi sonrasında İtalya'nın Türkiye politikasının mimarlarından Kont Sforza'ya göre, İtalya, Türkiye'ye siyaseten hakim olmaya, onu bölmeye değil, "...Türkiye'nin bütününe endüstrisi için bir pazar olarak bakmalıdır. Bu yüzden bir çatışmaya karşı çıkmalıdır. Bunun için de Türkiye ile, her iki taraf için de tatminkar sayılabilecek bir barış yapmayı kabul ve arzu etmenin gerekli olduğuna" inanmalıdır (Çelebi, "Milli Mücadele..," s.161-162).

[274] Çelebi, "Milli Mücadele..," s.173-175. Aslında, bazı Fransız istihbarat raporlarına göre, Kont Sforza'nın yakın arkadaşı Kont Fago ile Mustafa Kemal arasında, 15 Haziran 1920 tarihinde gizli ve geçici bir protokol yapılmış, buna göre İtalyanlar kendilerine sağlanacak bazı ekonomik ve ticari avantajlar karşılığında az miktar borç para, Yunanlılar'a karşı işbirliği sözü, Ankara Hükümeti'nin dışarıdan silah ve cephane temininde Antalya limanından yararlanmasına onay vermişlerdir (Yavuz, *Kurtuluş Savaşı*.., s.76).

[275] İtalyanlar bu konuyu da bir ticaret öğesi olarak değerlendirmişlerdir. Daha 1919 yılı sonlarında, İtalyanlar ellerinde olan fazla silahları Anadolu Hareketi'ne satmayı düşünüyorlardı. Milli Mücadele boyunca da, askeri çadırdan savaş uçağına, mataradan mitralyöze kadar çeşitlilikte askeri nitelikli araç, gereç ve çeşitli malzeme, bazen doğrudan İtalyan malları olarak bazen de İtalyan gemileri aracılığı ile, İtalyanlar tarafından (birçoğu nispeten cazip şartlarla) sağlanmıştır (bu konuda bkz: Çelebi, "Milli Mücadele..," s.188-192; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı*.., s.76) .

yorlar, bu merkez ile biçimsel ilişkilerini düzenli bir biçimde sürdürseler de, geleceğe ilişkin umut bağlamıyorlardı. Bunun için de, bir an önce konuya ilişkin olarak Ankara Hükümeti ile anlaşmak istiyorlardı. Ankara Hükümeti'ne yönelik sıcak davranışların temel nedeni buydu.

Bu çerçevede, Mustafa Kemal ve arkadaşları da İtalya ile ilişkileri diğer İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerden farklı değerlendirmişlerdir. Kurtuluş Savaşı sırasında İtalya Anadolu'da oldukça geniş sayılabilecek bir bölgeyi işgali altında tutarken, Ankara Hükümeti, bu durumu kabullenerek bu ülkenin güçleri ile çatışmaya girmemiş, İtalyanlar'ın işgal ettikleri bölgeleri mutlak denetimleri altına almaktan çok, buralara ilişkin bazı ticari ve ekonomik imtiyazlar elde etmek ile ilgilendiklerini farkederek bu ülkeye yönelik siyasetini bu zeminde oluşturmuştur. Ankara'nın İtalya ile kurduğu yakın ilişkiler, hem İtilaf Devletleri bloğunu bölerek bir yarar sağlamış hem de Ankara'nın Batı dünyası ile teması açısından gerek maddi gerekse manevi bir kapı niteliği taşımıştır.

Nitekim, Ankara'da BMM açıldıktan sonra ilk dış temsilci olarak, İtalyanlar ile iyi ilişkileri bulunan Cami Bey Roma'ya gönderilmiştir. Bu hava içinde Kont Sforza, Ankara Hükümeti temsilcilerinin[276] 1921 yılı Şubat - Mart aylarında yapılan Londra Konferansı'na katılmasını sağlayan daveti yapmış, heyet Londra'ya Roma[277] üzerinden gitmiştir.

21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da başlayan görüşmeler sırasında, İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza ile Bekir Sami Bey, iki ülke adına 12 Mart 1921 tarihinde bir anlaşma imzalamışlardır.[278] İtalya'nın işgal bölgesinden çekilmesini öngören anlaşma çerçevesinde bu ülkeye, Antalya, Burdur, Muğla, Isparta, Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya bölgelerinde, iktisadi faaliyetlerde öncelik hakkı çerçevesinde imtiyazlar tanınıyor, Ereğli madeni imtiyazı da bir Türk - İtalyan ortaklığına veriliyordu.[279] Bu anlaşma Ankara Hükümeti tarafından onaylanmamış, bu tarihten sonra da Ankara ile

---

[276] Bu heyetteki temsilciler Bekir Sami Bey, Yusuf İzzet Paşa, Muhtar Bey, Cami Bey ve Mahmut Esat Bey'dir.

[277] Bir İtalyan torpidosu ile Antalya'dan hareket eden heyet 17 Şubat 1921 tarihinde İtalya'ya ulaşmıştır.

[278] Bu konuda bkz; Çelebi, "Milli Mücadele..," s.178-180; [Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.83-86; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.126-127.

[279] Bu ayrıcalıklar, Sevr Antlaşması'nın imzalandığı 10 Ağustos 1920 tarihinde, yine Sevr'de, İngiltere'nin inisiyatifi çerçevesinde, İngiltere ile Fransa ve İtalya arasında, Osmanlı Devleti'nin elinde kaldığı düşünülen toprakların sınırlarını Sevr Antlaşması'nda olduğundan daha da daraltan "Üç Taraflı Anlaşma"da İtalya'nın elde etmiş oldukları ile hemen hemen aynıydı. Bkz: *supra.*, "b) Sevr Antlaşması".

Roma ilişkileri olumsuz sayılabilecek bir seyir izlemeye başlamıştır.[280] Cavaliere Alberto Tuozzi başkanlığında 24 Ekim 1921 tarihinde Ankara'ya gelen İtalyan heyetinin Ankara Hükümeti ile ülkeleri arasında bir anlaşma imzalayarak ilişkileri yeniden düzene sokma çabaları da, Türk tarafının *Misak-ı Milli*, İtalyan tarafının da Üç Taraflı Antlaşma anlayışında ısrar etmesi neticesinde olumlu sonuçlanması mümkün olmamış ve heyet 11 Aralık'ta Ankara'dan ayrılmıştır.[281]

Öte yandan, İtalyanlar, Ankara Hükümeti'nin Bekir Sami Bey ile Kont Sforza arasında Londra'da imzalanan anlaşmaları onaylamama kararından bağımsız olarak, 17 Nisan 1921 tarihinde Milas ve çevresinden başlamak üzere, işgal etmiş oldukları bölgelerden ve 5 Temmuz 1921 tarihinde de Antalya'dan askerlerini çekmişlerdir.

Bu erken çekilmenin en birincil nedeni, ülkenin yaşadığı iç çalkantılardı. Savaş sırasında İtalya ekonomisi büyük ölçüde bozulmuş, ülkede siyasi kutuplaşma artmış ve savaştan beklenilen kazanımlar açısından da pek önemli bir başarı sağlanamamıştı.

1921 yılı ortalarından itibaren, özellikle de Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın 1921 yılı Mayıs ayında görevden ayrılmasından sonra, İtalya'nın Türkiye politikası diğer İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere ile işbirliği içerisinde yürütülmeye, Ankara'dan çok İstanbul Hükümeti muhatap alın-

---

[280] Aslında, bu çelişkili gibi gözüken durum, İtalya'nın Kurtuluş Savaşı dönemindeki politikasının en belirgin öğelerindendir. Nitekim, Sevr Antlaşması ve Üç Taraflı Antlaşma ile ilgili tutumları açısından da İtalyan politikası çelişkiler ile doludur. Bir yandan İtalyanlar, Kont Sforza'nın şahsında Sevr Antlaşması'nı "tüm barış antlaşmaları içinde en mantıksızı" olarak nitelemişler, bu antlaşma diğer bazı İtalyan devlet adamlarınca ve kamuoyu odaklarında da önemli ölçüde eleştirilmiştir. Öte yandan İtalyanlar, kendilerine önemli ekonomik kazançlar sağladığını düşündükleri ve Sevr Antlaşması ile aynı tarihte imzalanan Üç Taraflı Antlaşma'yı ise sonuna kadar savunmuşlar, uygulanması için çaba sarfetmişlerdir. Yine bu paralelde olarak İtalyanlar, bu amaca ulaşmak için gerektiğinde, kısa bir süre için de olsa, 1920 yılı Temmuz ayında olduğu gibi, pek hoşlanmadıkları Yunanlılar ile işbirliğine yönelmişler; nihayet Londra Konferansı sırasında, Kont Sforza aracılığıyla Bekir Sami Bey ile gerçekleştirdikleri ve "Üç Taraflı Antlaşma" ile sağladıkları ekonomik ayrıcalıkların Ankara Hükümeti tarafından kabulü anlamına gelen, 12 Mart 1921 tarihli anlaşmanın Ankara'daki BMM tarafından onaylanmaması üzerine Türk tarafına yönelik olarak nispeten olumsuz sayılabilecek bir hava içerisine girmişler, Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın görevini bırakmasının ardından da, Ankara Hükümeti'nden çok İstanbul Hükümeti'ne yakın durmaya başlamışlardır (Çelebi, "Milli Mücadele..," s.177-178; 180-186).

[281] Çelebi, "Milli Mücadele..," s.187-188.

maya başlanmıştır.[282] Yine tam bu sıralarda, Yunan ordusunun Anadolu içlerine doğru bir ileri harekâta başladığı unutulmamalıdır. Bir başka deyişle, yukarıda da belirtildiği gibi, her şıkta Üç Taraflı Antlaşma şartlarını gerçekleştirme amacını esas alan İtalya, bu amacı Londra'da Bekir Sami Bey - Kont Sforza Anlaşması ile sağlayamayınca, ona yeniden "San Remo Anlayışı" ile ulaşmaya yönelmiştir.

Öte yandan, bu yıllarda İtalya'da her geçen gün daha da belirginleşen iç istikrarsızlıktan yararlanan Faşist Parti giderek güçlenmiş ve sonuçta 1922 yılında iktidarı ele geçirmiştir. Özellikle de, Lozan Barış Konferansı öncesinde Benito Mussolini'nin liderliğinde Faşistler'in iktidara gelişinin ardından, Ankara - Roma ilişkileri daha da olumsuz sayılabilecek bir zemine oturmaya başlamıştır. Lozan Barış Konferansı bunun ilk örneğini oluşturmuştur. Aslında, Lozan Barış Konferansı'nda Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak İtalyan heyetine başkanlık eden Mussolini, Türkiye Dışişleri Bakanı ve heyet başkanı İsmet Paşa'yı açılışta yaptığı konuşma sonrasında alkışlayan tek baştemsilci olarak, tanıştırıldığında kendisine oldukça sıcak davranmış, fakat taraflar arasında 22 Kasım 1922 tarihinde yapılan ikili görüşmede çeşitli konulara (örneğin kapitülasyonlar, Meis Adası'nın geleceği) ilişkin belirgin görüş farklılıklarının ortak noktalardan daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. İtalya'nın giderek İngiltere ve Fransa ilişkilerini düzelttiği bu dönemde, konferansın bütünü açısından da başlangıçtaki bu durum aynen geçerliliğini korumuştur.

3) Görüşmeler Yolu İle Diplomasi

a) Mudanya Mütarekesi

Büyük Taarruz'un başarıya ulaşmasının ve 9 Eylül'de İzmir'in kurtarılmasının ardından, Türk ordusunun 10 Eylül'de Bursa'yı, 17 Eylül'de Bandırma ve Mudanya'yı alıp Kuzey'e ilerleyerek İtilaf Devletleri'nin denetimindeki Marmara ve Boğazlar Bölgesi'ne girmesi tartışmaları başlayınca doğrudan bir Türk - İngiliz çatışması gündeme gelmiş, Sovyetler Ankara Hükümeti'ni desteklemiş, İngiltere buna izin vermeyeceği yönünde açıkla-

[282] Nitekim, arzu ettiği ekonomik ayrıcalıkları Ankara Hükümeti'ne kabul ettiremeyen İtalya, 24 Nisan 1922 tarihinde İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti ile kendilerine bazı ekonomik ayrıcalıklar sağlayan bir ticaret anlaşması imzalamıştır (Çelebi, "Milli Mücadele..," s.195).

malarda bulunmuştur.[283] İngiltere Başbakanı Lloyd George, 17 Eylül 1922 tarihinde Paris'te konuya ilişkin bir konferans toplanmasını teklif ediyor, Paris ve Roma'dan acil yardım isterken, Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'a da başvurarak bu ülkelerden Boğazlar'ın korunması için destek arıyor, İngiltere'nin Dominyonları'nı da bu amaç uğrunda kendisine fiilen yardım etmeleri için uyarıyor,[284] adeta "Ankara Hükümeti karşıtı bir Haçlı Seferi" düzenlemeye çalışıyordu.[285] Bu konuda kendisine en yoğun destek de Winston Churchill'den geliyordu.[286]

Konu çok önemliydi, çünkü bu noktada sözkonusu olacak bir tırmanış, 16 Mart 1921 İngiliz - Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra doğrudan karşı karşıya gelmemeye özen gösteren her iki tarafı da karşı karşıya getirebilecek nitelikteydi. Zira Sovyetler (en azından İngiltere'ye yönelik olarak görünürde)[287], bir Türk-İngiliz çatışmasında açıkça Türkler'in yanında olacaklarını çeşitli vesileler ile açıklamışlardı ve İngiliz istihbaratı da Londra'ya bu eğilimi doğrulayan raporlar gönderiyordu.[288] Fakat, Bolşevikler'in bu desteği, gerektiğinde İngiltere'ye karşı Türk tarafının yanında açık bir çatışma içerisinde yer almaya kadar götürmeyi normal şartlarda istemeyecekleri, mücadeleyi daha çok bu noktaya kadarki diplomasi ve propaganda araçları ile sürdürmek istedikleri süreç içerisinde İngilizler tarafından da farkedilmiş, fakat Londra'daki yöneticiler yine de bir sıcak çatışma anında olayların nasıl gelişeceğinden tam anlamıyla emin olamamışlardır.

Lord Curzon, 19 Eylül 1922 tarihinde Raymond Poincaré ve Kont Sforza ile görüşmek ve İtilaf Devletleri'ni konuya ilişkin olarak aynı safta toplamak üzere Paris'e gitmiştir. Bu konuda ilk anda İngiltere'yi destekleyen Fransa ve İtalya, daha sonra Lloyd George Hükümeti'nin Ankara Hükümeti ile savaş hazırlıklarına başlaması üzerine, Londra'ya karşı cephe alarak Türkler ile savaşmak istemediklerini açıklamışlar ve 20 Eylül'de bölgedeki zaten az sayıda bulunan askerlerini İstanbul'a geri çekmişlerdir. İngiltere kamuoyunda bile Hükümet'in izlediği politikaya karşı bir eğilim belirgin-

---

[283] Lloyd George 16 Eylül 1922 tarihinde yayınladığı bir resmi bildiride, Ankara Hükümeti güçlerinin İstanbul ve Çanakkale'ye yönelmesinin durdurulması sağlanamazsa, İtilaf Devletleri'nin son savaşta bu coğrafyaya ilişkin tüm kazançlarını yitireceklerini söylemektedir ([Bayur], *Yeni Türkiye..*, s.111).

[284] Dominyonlardan Hindistan ve Kanada bu talebi reddetmişlerdir.

[285] Bkz: Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı..*, s.235.

[286] Evans, *The Slow..*, s.54-55.

[287] Türk tarafı konuya ilişkin olarak Sovyet Rusya'nın kararlılığını test ettiğinde, açık bir destek görememiştir.

[288] Bu açıdan bkz: Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm..*, s.173-175.

leşmeye başlamıştı.[289] Nitekim bu gelişmeler sonucunda da Başbakan Lloyd George, Mudanya Mütarekesi'ni takiben iktidardan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Türk ordusuna ait kuvvetler 25 Eylül 1922 tarihinde "Tarafsız Bölge"ye girmişler ve 29 Eylül'de taraflar arasında 2 İngiliz askerinin ölümü ile sonuçlanan bazı çatışmalar yaşanmıştır. Bu sırada, 23 ve 29 Eylül ile 4 Ekim tarihlerinde, İtilaf Devletleri ve Ankara Hükümeti'nin karşılıklı notaları ardından[290], Fransa'nın arabuluculuğuyla[291] Türkiye'nin, Boğazlar Bölgesi'nin tahliyesinin barış anlaşmasından sonra gerçekleştirilmesini[292] ve Türk ordusunun Boğazlar Bölgesi üzerine ileri bir harekâtta bulunmamasını kabulü çerçevesinde, Yunanistan'ın Trakya'da Meriç'in Doğusu'nu boşaltmasının sağlanabileceği zemini ortaya çıkıyordu.[293] Böylece, Refet Paşa Doğu Trakya Valisi olarak bölgenin denetimini ele almakla görevlendirilmiştir. Sonuçta, tarafların sorunu masada çözme iradesi öne çıkmış ve bir ateşkes imzalanması taraflarca kabul edilmiştir.[294]

---

[289] Nitekim, 19 Eylül 1922 tarihindeki İngiliz gazetelerinde yayınlanan "Hilafet Komitesinin İngiliz Kamuoyuna Açık Telgrafı"nda, İngiltere'nin Türkiye ile yeni bir savaş için sömürgelerinden yardım istediği duyumlarına atfen Hindistan Müslümanları'nın tepkileri dile getirilerek, böyle bir durumda "milyonlarca Hint Müslümanı ... Türk kardeşlerine yardım etmek için ... gönüllü olmaya hazırdır" denilmektedir (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan..," s.211).

[290] 23 Eylül tarihli İtilaf Devletleri notasının ve buna cevap olan 29 Eylül tarihli Ankara Hükümeti notasının içeriği için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 1, s.433-434; 436-437; 23 Eylül notasına Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal imzasıyla verdiği 4 Ekim tarihli ikinci cevap için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.199. Türk askerlerinin 24 Eylül'de, Çanakkale bölgesinde İtilaf Devletleri tarafından Tarafsız Bölge olarak ilan edilen bölgeye girerek İngiliz kuvvetleri karşısında mevzilenmesi ile belirginleşen bu kriz sırasındaki tartışmalara ilişkin İngiltere-merkezli bir değerlendirme için bkz: Kent, "British Policy..," s.42-44.

[291] İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül tarihli notasının ardından, Fransa adına Franklin Bouillon, Başbakan Poincaré imzalı ve 28 Eylül tarihli bir diğer İtilaf Devletleri notası çerçevesinde, İzmir'de Mustafa Kemal'i bir ateş-kes anlaşmasına razı etmek için çaba sarfetmekteydi (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.188).

[292] Boğazlar Bölgesi'nin İtilaf Devletleri tarafından tahliyesi ancak Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 2 Ekim 1923 tarihinde gerçekleşebilmiştir. 6 Ekim 1923 tarihinde de Türk ordusu İstanbul'a girmiştir.

[293] Başlangıçta Trakya konusunda Ankara ile uzlaşmaya pek yanaşmayan İngiltere, müttefiklerinin, özellikle de Fransa'nın bu konuda Ankara'ya yakın duran tavrı neticesinde bu noktaya gelmek durumunda kalmıştır.

[294] Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.239-246.

Bu gelişme Sovyet Rusya'nın tepkisine neden olmuştur. Mudanya Mütarekesi ile ilgili görüşmelerin başladığı 3 Ekim 1922 tarihinde Sovyetler, Ankara Hükümeti'ne konuya ilişkin bir nota vermiştir. Notada Sovyet tarafı, konuya ilişkin kendilerine önceden bilgi verilmediğinden şikâyetle, "... özellikle Boğazlar meselesi genel kararlarında, önceden karşılıklı görüşüp uyuşma yükümlülüğünden sözeden Moskova Dostluk Antlaşması"na ve taraflar arasındaki bazı notalara atfen eleştiride bulunmakta, Türk Hükümeti'nin "... Trakya'nın, ayrıca Boğazlar'la İstanbul'un işgaline razı olduğunu ..." belirterek, kendilerine haber vermeden Mudanya Mütarekesi görüşmelerine katılmasına ilişkin şaşkınlığını ifade etmekte ve ileriye dönük olarak bu durumun düzeltilmesi gereğinden sözetmektedir.[295]

Böylece, taraflar arasındaki ikili diplomasi de yerini konferans diplomasisine bırakmıştır. Ankara'nın bu düzeydeki temel amacı, diplomatik ve askeri araçlarla sürdürülerek ulaşılan duruma uygun bir siyasi ve hukuki çözümün sağlanmasıydı.

3 Ekim 1922 tarihinde Türkiye'yi İsmet Paşa, İngiltere'yi General Harrington, Fransa'yı General Charpy ve İtalya'yı da General Mombelli'nin temsil ettiği Mudanya görüşmeleri başlamıştır. Görüşmelerde Yunanistan adına General Mazarikis yer alıyordu. İlk gün, General Harrington tarafından İtilaf Devletleri adına, 23 Eylül notası temelinde bir ateş-kes uygulama projesi sunuldu.[296] Bir gün sonra, 4 Ekim 1922 tarihli oturumda da, Türk tarafı, Franklin Bouillon ile üzerinde anlaşılan projeyi gündeme getirmiştir.[297] Aynı gün, General Harrington'ın çabaları ile biraz mesafe alındıysa da taraflar arasındaki anlaşmazlıklar sürmüştür. En belirgin sorun Doğu Trakya'nın durumu ile ilgiliydi.

Görüşmeler bir ara özellikle Yunan ordusunun Trakya'yı boşaltması konusunda tıkanmış, bunun ardından Türk tarafının yeniden askeri harekâta devam etme eğilimi içerisine girmesi üzerine[298], Fransızlar araya girerek taraflar arasında bir uzlaşma noktası yakalamışlar ve görüşmeler 7 Ekim'de yeniden başlamıştır. Lord Curzon yeniden Paris'e giderken, 23 Eylül tarihli İtilaf Devletleri ve 4 Ekim tarihli Türk notaları zemininde gerçekleştirilen görüşmelerde, Doğu Trakya'nın boşaltılması konusunda bir uzlaşma noktası

---

[295] Nota metni için bkz: Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının..*, s.151-153.

[296] Bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.195-196.

[297] Bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.197-198.

[298] 6 Ekim 1922 tarihinde Mustafa Kemal, Mudanya'da görüşmeleri sürdüren İsmet Paşa'ya birbirini destekleyen iki ayrı telgraf ile, Doğu Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin bölgeden çıkartılmasına ilişkin olarak bir ilerleme sağlanamaması halinde Türk askeri gücünün ileri harekata devam edeceğini bildiriyordu (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.201-203).

yakalanmıştır.[299] Bunun üzerine, 11 Ekim 1922 tarihinde, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır.[300] Yunanistan temsilcisi yetkili olmadığı gerekçesiyle metni imzalamamış, fakat İtilaf Devletleri temsilcilerinin uygulamaya ilişkin kararlı tutumu ardından İstanbul'daki Yunanistan temsilcisi metne imza koymak durumunda kalmıştır.

Mütareke'nin[301] temel maddeleri çerçevesinde, 14/15 Ekim 1922 tarihinden itibaren taraflar arasında çatışmalar tamamen durdurulacak, Trakya'daki Yunan ordusu 15 gün içerisinde Meriç'in Batı yakasına çekilecek, bölgeye önce, en fazla 30 günlük bir geçiş süresi için İtilaf Devletleri askerleri ve ardından da Türk sivil yetkilileri ve sınırlı sayıda Türk askeri girecekti.[302] Barış anlaşması görüşmeleri süresince Türk ordusu, Çanakkale civarındaki "Tarafsız Bölge"den 15 kilometre geri çekilerek İtilaf Devletleri'nin denetiminde bulunan bölgelerin sınırlarında duracak ve bu bölgelerde askeri faaliyetlerde bulunmayacaktı.

b) Lozan Barış Konferansı

(1) Konferans Hazırlıkları

Mudanya Mütarekesi görüşmeleri sırasında, barış antlaşmalarının yapılabilmesi için bir konferans toplanması kararlaştırılmıştı. 27 Ekim 1922 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından daveti yapılan konferansa, bir yandan Türkiye, diğer yandan I. Dünya Savaşı galipleri olarak İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti, Yunanistan ve Romanya katılacaktı. Sovyet Rusya[303] ve Bulgaristan da Boğazlar sorunu görüşülürken

---

[299] Bu uzlaşma için bkz: Karacan, *Lozan*.., s.40-44.

[300] İngiltere'de de Liberal - Muhafazakar partilerin oluşturduğu koalisyonun Başbakanı Lloyd George, 19 Ekim 1922 tarihinde istifa ederken yapılan seçimleri de kaybediyordu. İngiliz halkı sonucu, onun politikalarının bir başarısızlığı olarak değerlendirmişti.

[301] Resmi adı "Askeri Sözleşme" olarak geçen metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.71-74; Bilsel, *Lozan*.., s.441.

[302] Doğu Trakya ancak 22 Kasım 1922 tarihinde tamamen boşaltılabilmiştir.

[303] Aslında Sovyet Rusya, Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri ve Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nin de konferansa doğrudan çağrılması gerektiğini savunuyordu. Bu durumdan rahatsız olan Sovyet Rusya, 2 Kasım 1922 tarihinde İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde konferansa doğrudan çağrılmayışını protesto etmiştir. İtilaf Devletleri ise, sözkonusu ülkelerin Türkiye ile ayrı ayrı anlaşmalar imzaladıkla-

toplantıda yer alacaklardı.[304] Amerika Birleşik Devletleri'nin[305] gözlemci gönderdiği konferansın toplanma yeri olarak da İsviçre'nin Lozan kenti kararlaştırılmıştır.[306]

Bu arada İtilaf Devletleri, artık fiilen hiçbir etkisi kalmayan kendi denetimlerindeki İstanbul Hükümeti'ni de konferansa bir taraf olarak katmaya çalıştığında Ankara Hükümeti'nden katılmayabileceği tepkisini almıştır. Nitekim, bu talebe bir tür cevap olarak, BMM 1 Kasım 1922 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın konuya ağırlığını koyması sonucunda, oybirliği ile kabul edilen bir yasa ile saltanatın kaldırılmasına karar vermiştir. Bunun ardından Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, 5 Kasım'da istifa ederken, 17 Kasım'da da Padişah VI. Mehmet Vahdettin bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan ayrılmış, 18 Kasım'da da Abdülmecit Efendi Halife seçilmiştir. Temsil sorunu böylece halledilmiş oluyordu.

Öte yandan, Lozan'a Ankara Hükümeti'ni temsilen gidecek heyetin başkanının belirlenmesi Ankara'da çeşitli tartışmalara yol açmıştır.[307] Başba-

---

rından bu toplantının geneline katılmalarına gerek olmadığı görüşünü savunmaktaydılar. Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa da, 31 Ekim 1922 tarihinde Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Simeon I. Aralov ile yaptığı görüşmede konuya ilişkin olarak Büyükelçi'ye, Türkiye'nin ancak kendisiyle savaş halinde bulunan devletler ile barış konuşmaları yapabileceğine göre, Türk Hükümeti'nin Sovyet Rusya'nın Lozan Barış Konferansı'nın tümüne katılmasını mümkün görmediğini belirtmiş, "Sizsiz durumumuz daha zorlaşacak, ama böyle olması gerek. Biz bunu Mustafa Kemal'le konuştuk. Bu bizim ortak görüşümüzdür. Siz Gazi Mustafa Kemal'i bilirsiniz. O, Sovyetler Birliği ile ebedi bir dostluk taraflısıdır. Biz moralman sizin bizimle olduğunuzu hissedeceğiz..." demiştir (Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının..*, s.185-189).

[304] Aslında Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın 5. Maddesi, Boğazlar'a ilişkin düzenlemenin Karadeniz'e kıyıdaş devletler tarafından ele alınarak gerçekleştirilmesini öngörmekteydi. Bununla birlikte, İtilaf Devletleri de konunun kendileri ile Ankara Hükümeti arasında ele alınarak statünün belirlenmesini istiyorlardı. Kaldı ki, o sırada İstanbul ve Boğazlar Bölgesi hala bu güçlerin elinde bulunuyordu. Dolayısıyla bu formül, gerek siyasal gerçekçilik gerekse Türk dış siyaseti açısından en kabul edilebilir durumu yansıtmaktaydı.

[305] Lozan Barış Antlaşması'nın imzacıları arasında yer almayan Amerika Birleşik Devletleri, 6 Ağustos 1923 tarihinde Türkiye ile Lozan'da ayrı bir antlaşma imzalamıştır. Sonradan Amerika Birleşik Devletleri Senatosu, Ermeni sorununu ele almayışı ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmiş olması gerekçesiyle, bu antlaşmayı onaylamayı 18 Ocak 1927 tarihinde reddetmiştir. Oylamada onay için gerekli olan 2/3 çoğunluğa 6 oy eksik gelmişti; Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.90. Ayrıca bkz: *infra.*, 1923-1930 "e) Amerika Birleşik Devletleri ile İlişkiler".

[306] Konferans öncesindeki sorunlar için bkz; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.255-263.

kan Hüseyin Rauf Bey, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey bu görev için adı en fazla geçenlerdendiler. Mustafa Kemal çeşitli nedenlerle onların heyet başkanı olmasını istememiştir.[308] Ayrıca Mustafa Kemal, Lozan'a Osmanlı diplomasi geleneğinden yetişmiş bir diplomatın gitmesini de istemiyordu. Bunun sakıncaları, Bekir Sami Bey'in Londra Konferansı'na katılışı sırasında ortaya çıkmıştı. Bu heyete başkanlık edecek kişi, yeni devletin amaç ve özelliklerini yakından tanımalıydı. Mustafa Kemal, Mudanya Mütarekesi görüşmelerindeki başarısından dolayı İsmet Paşa'nın bu göreve getirilmesini sağlamıştır. Böylece, Dışişleri Bakanı olarak heyetin başkanlığına getirilen İsmet Paşa ve eski Maliye Bakanı Hasan Bey [Saka] ile Sağlık Bakanı Rıza Nur beylerden oluşan siyasilerle, yirmi kişiyi aşkın bir danışman heyeti, kâtip ve diğer personel olmak üzere toplam 36 kişiden oluşan bir heyet,[309] BMM ve Hükümet direktifleri[310] ile birlikte Lozan'a gönderilmiştir.

(2) Konferansa İlişkin Strateji ve Taktikler

Lozan Barış Konferansı'na ilişkin olarak, büyük ölçüde doğrudan Mustafa Kemal tarafından yönlendirilen diplomatik strateji ve taktikleri, görüşme salonu dışındakiler ve içindekiler olmak üzere iki genel gruba ayırmak mümkündür. Birinci kategoriden strateji ve taktikler, Ankara tarafından konferans öncesi ve sırasında uygulanmıştır. Bu türden diplomatik taktiklerin temel amacı, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelere, siyasal, sosyal ve de ekonomik açıdan kendilerine yakınlaşma yolunda olan ve yine onlar gibi bağımsız ve egemen bir yeni Türkiye devletinin ortaya çıkmakta olduğunun kabul ettirilmesiydi. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması, 6 Aralık'ta bir Halk Fırkası'nın kurulacağının açıklanması, kadın hakları gibi

---

[307] Bu konuda bkz; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., I,* s.117 vd.; Gönlübol *et.al., Olaylarla...,* s.53-54; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.290-301.

[308] Bu nedenler konusunda bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.294-295.

[309] Heyet üyelerinin tümünün adları ve görevleri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Lozan..,* s.4-6.

[310] Çoğunluğu gerçekleştirilen, ancak bazıları da gerçekleştirilemeyen bu direktifler konusunda bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.296. Bu 14 direktiften ikisi, Doğu'da bir Ermeni devleti kurulmaya çalışılması ve kapitülasyonların devam etmesi konusunda ısrar edilmesi durumunda, gerektiğinde merkeze danışmadan görüşmelerin kesilmesine yöneliktir (*Atatürk'ün Milli Dış..,* s.497 vd.). Bu direktiflerin gerçekleştirilmesi açısından başarı düzeyinin belirlenmesi için, konferans öncesi İtilaf Devletleri'nin amaçlarının sonuçta ne oranda gerçekleştiği karşılaştırılması yapılmalıdır. Bu amaçlar için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.299-300.

sosyal içerikli konulara Batılı bir perspektiften yaklaşılmaya başlanması, 1922 yılı Eylül ayından Lozan Barış Konferansı'nın açıldığı 20 Kasım tarihine kadar geçen süre içerisinde Türkiye'deki komünistlere karşı geniş bir tutuklama kampanyasına girişilmesi gibi konferans öncesi bazı gelişmelerin ardından, konferansın ilk dönem toplantılarının sona erdiği 1923 yılı Şubat ayında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, Mustafa Kemal'in kapitülasyonlara karşı olunmakla beraber yabancı sermayenin reddedilmediğini ifade etmesi, bu açıdan da değerlendirilebilecek olaylardır.

Görüşme salonunda, kendilerini galip Türkiye'yi de mağlup taraf olarak gören diğer devletler karşısında izlenen diplomatik strateji ve taktikler, bu devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından yararlanmak, onlara karşı Sovyet faktörü ile manevra imkânı sağlamak ve de çeşitli konularda diplomatik pazarlığa girişmek olarak özetlenebilir. Buna karşılık, Boğazlar konusunun görüşülmesine Sovyetler'in de katılması Türkiye'ye önemli bir manevra imkânı sağlamış, bu konuda Batılılar ile Sovyet tezleri çatışırken Türkiye diplomatik açıdan nispeten avantajlı bir konum elde etmiştir.

İtilaf Devletleri cephesinin lider ülkesinin İngiltere ve bu ülkenin Dışişleri Bakanı Lord Curzon olduğu tartışmasızdı.[311] Lord Curzon'ın bu konferansta gerçekleştirmeye çalıştığı başlıca amaçlar, Türk - Sovyet yakınlaşmasının önüne geçmek ve özellikle de 1921 Moskova Antlaşması çerçevesinde Boğazlar'ın statüsünün sadece Karadeniz'e sahildar devletlerce saptanması görüşünü etkisiz kılarak Boğazlar'ı İngiliz deniz kuvvetlerinin serbest geçişine açmak ve böylece Sovyet Rusya'nın üzerinde bir baskı kurmak, kendisi için önem taşıyan Musul sorununu arzusu paralelinde bir sonuca bağlamak olarak özetlenebilir.

Curzon bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için konferans öncesinde girişti̇ği temaslarda Ankara Hükümeti'nin karşısına, diğer İtilaf Devletleri ile aralarındaki anlaşmazlıkları en aza indirerek çıkmak arzusundaydı. O sıralarda İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki ilişkilerin çeşitli nedenlerden dolayı düzelmekte oluşu ve İtalya'da iktidara gelen Faşist lider Benito Mussolini'nin Türkler'e karşı sert bir tutum izlenmesi yanlısı gözükmesi, bu ülkelerin Türkiye karşısında Kurtuluş Savaşı sırasında olduklarından çok daha fazla birlikte davranmalarını da beraberinde getirmiştir.

Bu dönemin ve bu konuya ilişkin Fransız politikası çelişkilerle doluydu. Radikal-Sosyalist Parti ve Komünist Partisi, 1921 Ankara İtilafnamesi

[311] Bu ülkedeki Lloyd George Hükümeti Yunanistan'ın Anadolu'da uğradığı yenilginin ardından, 19 Ekim 1922 tarihinde istifa etmiş, yerine Muhafazakar Bonar Law Hükümeti geçmiş, Muhafazakar Lord Curzon daha inisiyatifli ve kendinden emin bir biçimde Dışişleri Bakanı olarak görevini sürdürmüştür.

çerçevesindeki Fransız politikasını desteklerken karşı saftakiler ise bu tutuma karşı çıkmaktaydılar. Başbakan Poincaré, Mudanya Mütarekesi öncesindeki Çanakkale Krizi sırasında bölgedeki Fransız askerlerini İstanbul'a çekerek bu konuda İngiltere'nin yanında olmadığını göstermiş ve Ankara İtilafnamesi'nin yapılacak barış antlaşmasında yer alması gerektiğini belirtmiştir.

Buna karşılık, diğer taraftan da, özellikle de Lloyd George dönemindeki İngiliz politikasını etkisiz kılmaya çalışan Başbakan Raymond Poincaré, Lozan Barış Konferansı öncesinde Ruhr Bölgesi'ni işgal etmeye hazırlandığı için bu konuda İngiltere Başbakanı Lord Curzon'ın en azından hoşgörüsüne ihtiyaç duyuyor, bu nedenle de İngiltere'nin Lozan Barış Konferansı'nda izlemeye yöneldiği politikaları desteklemeye, en azından doğrudan karşı çıkmamaya çalışıyordu.[312] Curzon ise, Fransa'nın Ankara Hükümeti ile imzalamış olduğu 1921 Ankara İtilafnamesi'ni geçersiz kılmaya çalışıyor, Fransa'yı bu yönde sıkıştırıyordu.[313]

(3) Birinci Dönem Görüşmeleri: 21 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923

Konferans 20 Kasım 1922 tarihinde açıldı.[314] Konferans, İngiliz Lord Curzon'ın başkanlığında askeri ve topraksal konuların ele alınacağı Birinci Komisyon, İtalyan Marki Camillo Garroni'nin başkanlığında Türkiye'deki yabancıların statüsünün belirleneceği İkinci Komisyon ve Fransız George Barrére'nin başkanlığında mali ve ekonomik konuların ele alınacağı Üçüncü Komisyon zemininde örgütleniyordu.

Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında İsmet Paşa, temelde, Türkiye'nin bağımsız ve egemen bir devlet olarak varlığının kabulünü sağlamaya ve diğer ülkelerle eşit hak ve yetkilere sahip olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Örneğin, bunu sembolik anlamda konferansın açılışında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon bir konuşma yapınca hemen söz alıp kendi açış konuşmasını yaparak ortaya koymaya çalışmıştır.[315]

---

[312] Fransa böyle davranmakla da İngiltere'yi konuya ilişkin olarak yanına alamamış, Fransa'nın, Almanya'nın ödeyemediği tamirat borçları karşılığında 1923 yılında Ruhr Bölgesi'ni işgal etmesi İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşmıştır.

[313] *Uluslararası İlişkiler.., 3*, s.371-372.

[314] Konferans, bir ara anlaşmazlıklar dolayısıyla görüşmelerin kesintiye uğraması nedeniyle, birinci bölümü 21 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923 ve ikinci bölümü 23 Nisan 1923 - 24 Temmuz 1923 tarihleri olmak üzere, iki bölümde gerçekleştirildi.

[315] Lozan Barış Konferansı'ndaki açılış töreni sırasında Lord Curzon ve İsmet Paşa'nın konuşmaları için bkz: Karacan, *Lozan..*, s.101-104. Burada belirtildiğine

İngiltere adına görüşmelere katılan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın en çok üzerinde durduğu konular Musul ve Boğazlar sorunuydu. Lord Curzon diplomatik manevralarla, Ankara'nın Batılı müttefikleri (zaten Kurtuluş Savaşı dönemine göre azalan) aralarındaki çelişkilerden yararlanarak birbirlerine karşı kullanmasını önlemeye çalışıyor, aynı zamanda da Ankara ile Moskova'nın arasını açmak için elinden geleni yapıyordu. Ankara'yı istediği yönde yönlendirmek açısından, güce dayalı diplomasi öğeleri olarak, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'nin ellerinde olması ve Yunan askeri kuvvetlerinin Batı Trakya bölgesinde toplanmaya başlaması gibi araçları kullanmaya yöneliyordu.

(a) Yunanistan İle İlgili Sorunlar

Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında Yunanistan ile, esirlerin mübadelesi, iki ülke arasındaki sınırların tespiti, iki ülke arasında gerçekleştirilecek nüfus mübadelesi gibi konularda ya nihai çözüm sağlanmış ya da nasıl ve ne zaman çözüleceği konusunda anlaşmaya varılmıştır.

Bu çerçevede ele alınan toprak ve sınır konuları açısından İsmet Paşa Batı Trakya'da *plebisit* isterken Venizelos ve Curzon buna karşı çıkıyor ve Meriç Nehri'nin iki ülke arasında sınır olmasını istiyordu. Sonuçta, Lozan Barış Antlaşması'nda Meriç Nehri'nin iki ülke arasında sınır olması kabul edilmiş, Türk tarafı Batı Trakya'da *plebisit* yapılması talebinden vazgeçmek durumunda kalmıştır.[316]

---

göre, Lord Curzon'ın açılışta bir konuşma yapacağını öğrenen İsmet Paşa da bir konuşma yapmaya karar vermiş, kendisini bundan vazgeçirmeye çalışanlara da "Lord Curzon vazgeçsin, o zaman ben de vazgeçerim" şeklinde cevap vermiştir. Burada İsmet Paşa'nın, Ankara ile Londra, Paris ya da Roma arasında bir farklılığı, bir öndegelmeyi başlangıçtan itibaren kabul etmeyeceğini anlamak mümkündür. Yine konferansın iç işleyiş düzenlemeleri yapılırken inisiyatifi elde bulundurmaya çalışan İtilaf Devletleri yetkililerinden hiç geri kalmamış, birçok konuda hemen görüşlerini ortaya koyarak itiraz etmiş, örneğin "Şark İşleri Konferansı Nizamnamesi" gibi Avrupa-merkezli bir adlandırmaya karşı çıkmış, ifadelendirmenin aynen böyle kabul edilmesini engellemiştir (Bilsel, *Lozan...*, C. 2, s.16-20).

[316] Trakya sorunu konusunda yapılan tartışmaların önemli kısımları için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar...*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.19-29.

Öte yandan, Kuzey Ege Adaları'na ilişkin olarak[317] Türkiye, İmroz ve Bozcaada'daki tartışmasız Türk egemenliği dışında Semadirek adasının da Boğazlar'a olan yakınlığı dolayısıyla Türkiye'nin egemenliği altında bulunması gerektiğini savunmuş, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının da Yunanistan'ın egemenliğinde olmasının kendisi için bir güvenlik sorunu yaratacağını belirtmiş ve bu adaların tarafsız bir yönetim biçimi altına konulmasını önermiş, sözkonusu adaların mutlaka silahsızlandırılması gerektiğine işaret etmiştir.[318] Buna karşılık Yunanistan, bu adaların uzun bir süredir kendi egemenliğinde bulunduğunu, ayrıca bu adaların halkının Yunanlı olduğunu savunarak bu görüşlere karşı çıkmış, adaların silahsızlandırılmasına açıkça itiraz etmemiştir.[319] Konuya ilişkin olarak İtilaf Devletleri adına konuşan Lord Curzon ise tamı tamına Venizelos'un görüşlerini desteklemiştir.[320]

Sonuçta İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adaları dışında ve başta Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adaları olmak üzere, bölgedeki adalar silahsızlandırılarak Yunanistan'a bırakılıyordu. Üç millik Türk karasuları içerisindeki adalar ile İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye'ye bırakılırken, bu adalar ile birlikte Limni ve Semadirek ayrıca bir de "Boğazönü Adaları" olarak Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile silahsızlandırılıyorlardı.[321]

Taraflar arasındaki sorunlardan birisi de nüfus mübadelesi konusuydu.[322] İtilaf Devletleri de iki ülke arasında gerçekleştirilecek bir anlaşma çerçevesinde yapılacak bir nüfus değişiminin işleri kolaylaştıracağı görüşündeydiler.[323] Nitekim 1 Aralık 1922 tarihinde konu I. Komisyon'da ele alındı-

---

[317] Konuya ilişkin en önemli tartışmalar 25 Kasım ve 29 Kasım 1922 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Bu tartışmalar için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.97-110.

[318] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.97.

[319] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.97-98.

[320] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.99-100.

[321] II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Yunanistan, İmroz ve Bozcaada için bu silahtan arındırılmış statü 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile sona erdiğinde, aynı durumun otomatikman Limni ve Semadirek için de geçerli olduğunu öne sürmüştür.

[322] Bu konuda bkz: Fırat, "Yunanistan'la..," s.329-335.

[323] Bunun böyle olduğu, konunun, daha Lozan Barış Konferansı başlamadan önce, İtilaf Devletleri'nin belirgin yönlendiriciliği altında çalışan Milletler Cemiyeti'nin gündeminde yer alması ve bu çerçevede 22 Eylül 1922 tarihinde, göçmenlere yardım işlerinden sorumlu olan Norveçli Fridtjof Nansen'e Türk ve Yunan göçmenler sorununu çözme görevinin verilmesinden anlaşılabilir. Nitekim Nansen bu görevi çerçevesinde, 12 Ekim 1922 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve Yunanis-

ğında[324], F. Nansen de oturuma katılarak, gerçekleştirilmesi düşünülen nüfus mübadelesi hakkındaki İtilaf Devletleri tarafından da desteklenen görüşlerini ortaya koymuştur. Buna göre, vakit geçirilmeden gerçekleştirilecek mübadele için Türk - Bulgar nüfus mübadelesi örnek alınabilirdi. Bu düzenlemenin gerçekleştirilmesi için bir alt-komisyon görev yapmalıydı.[325] Nitekim toplantı sonucunda da konu, "...[s]avaş tutsakları ile rehinelerin geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun, Konferansa çağıran üç Büyük Devletle, Türkiye ve Yunanistan Devletlerinin birer temsilcilerinden kurulu..." bir alt-komisyona havale edilmiştir.[326]

Yeni cumhuriyetin kurmak istediği ulusal devletin mümkün olan etnik türdeşliğini sağlama çabası çerçevesinde Ankara, mümkün olduğunca çok sayıda Rum'un mübadele yolu ile Yunanistan'a gönderilerek oradaki Müslümanlar'ın da Türkiye'ye gelmesini savunuyordu. Böylece nüfus olarak en önemli Hıristiyan azınlık olan Rumlar'ın sayısı azaltılarak Yunanistan'ın kökleri tarihte olan bölge üzerindeki *Megali İdea* politikasının somut zemini ortadan kaldırılacak ve aynı zamanda da Batılı ülkelerin Osmanlı döneminde sık sık kullandıkları Hıristiyan azınlıklara ilişkin konuların kapsamı daraltılacaktı.

Buna karşılık, Yunanistan[327] da, gerek uzun dönemde tarihsel bağlarının sözkonusu olduğu bu coğrafya ile ilgisini tamamen kesmek niyetinde olmaması ve özellikle de Patrikhane'nin bulunduğu ve tarihsel açıdan kendisi için sözkonusu olan özel önem nedeniyle İstanbul'un durumunda pek fazla bir değişiklik istememesi gerekse savaşın hemen ardından Trakya'dan aldığı göç nedeniyle zaten zor durumda bulunması ve yeni bir göç dalgasını kaldıramayacağı gerekçesiyle, nüfus mübadelesinin kapsamını mümkün olduğunca dar tutmaya çalışıyordu.

---

tan'daki Müslümanlar ile Anadolu'daki Rumlar'ın değiştirilmesi, İstanbul'daki Rumlar'ın bu mübadelenin dışında tutulması, değişimin isteğe bağlı olması ve değişime hemen başlanması önerilerinde bulunmuştur (Uçarol, *Siyasi Tarih*.., s.556).

[324] Bu oturumda konuya ilişkin görüşmeler için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.115-127.

[325] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.115-119.

[326] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.126.

[327] Aslında Paris Barış Konferansı sırasında Yunanistan, o sıralarda Batı Anadolu'yu kendi kontrolü altına alma çabası içerisindeyken, Batı Anadolu'daki Türkler ile Anadolu içlerinde yaşayan Rumlar arasında bir nüfus mübadelesi yapılması gerektiğini savunmaktaydı (Uçarol, *Siyasi Tarih*.., s.556).

Lord Curzon da bölgede taraflar arasındaki bir mübadelenin, İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanlar'ı dışındaki kesimler için zorunlu olarak uygulanması yönünde görüş belirtirken, konu bir alt komisyonda ele alınmıştır.[328] Tarafların mübadele zemini üzerinde nihai bir anlaşmaya varamadıkları alt-komisyon raporunun üçüncü maddesinde görülmüştür. Ardından konuya ilişkin olarak gerçekleştirilen görüşmelerde yapılan uzun tartışmalar sonucunda, Türk tarafı 1912 Belediye Kanunu çerçevesinde oluşturulmuş olan sınır içerisinde İstanbul Rumları'nın (Batı Trakya Müslümanları ile birlikte) mübadele dışı kalmasını bazı şartlarla kabul etmiş ve konuya ilişkin 30 Ocak 1923 tarihli "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalanmıştır.[329]

Lozan Barış Konferansı gündeminde belirgin bir gündem maddesi olarak yer almayan Patrikhane konusu[330], Azınlıklar Alt Komisyonu toplantılarında İtilaf Devletleri'nin, Türkiye sınırları içerisinde kalacak olan Hıristiyan azınlıkların bir bedel karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulmaları konusunda uyguladıkları baskı sonucunda, Türk delegesi Rıza Nur'un bir pazarlık noktası yaratmak amacıyla ele almasıyla tartışılmaya başlanmıştır.

Rıza Nur, yeni cumhuriyetin düzeni açısından, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilgili azınlıklar için gördüğü idari fonksiyon ortadan kalkmış olup her dönemde sadece dini değil aynı zamanda siyasi bazı faaliyetler içerisinde bulunan Patrikhane Türkiye sınırları dışına çıkarılmalıdır görüşünü savunmuştur. Bu öneri, tahmin edileceği gibi İtilaf Devletleri ve özellikle de Yunanistan tarafından tepki ile karşılanmıştır. Sonuçta, Rıza Nur bu taktiğinde başarılı oluyor, İtilaf Devletleri azınlıkların askerlik yapmaları konusunda Türk tezine yaklaşıyor, buna karşılık siyasi kimliğinden uzaklaşmış ruhani bir kurum olarak Patrikhane'nin İstanbul'da kalması ilke olarak taraflarca kabul ediliyordu.

Ardından konu, Birinci Komisyon'da doğrudan İsmet Paşa ile Lord Curzon ve Elefteriyos Venizelos arasında, bu ilkenin kabulü temelinde ele alınıyordu. Böylece, Lozan'da tarafların sözlü olarak[331] üzerinde anlaştıkları

---

[328] Bu alt komisyon görüşmeleri için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar...*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.293-385.; Takım II, Cilt 2, s.89-94.

[329] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar...*, Takım II, Cilt 2, s.89-94. Bu konuda bkz: *infra.*, "a) 'Ahali Mübadelesi' Sorunu".

[330] Bu konuda bkz: Fırat, "Yunanistan'la..," s.334-335.

[331] Lozan Barış Antlaşması'na ilişkin metinlerde Patrikhane'ye ilişkin herhangi bir düzenleme olmadığından, Türkiye'nin konuyu bir iç hukuk düzenlemesi olarak ele alma imkanına açık kapı bırakılmış ve böylece uluslararası alanda Hıristiyan dünyasından gelecek baskılara karşı bir denge kurulabilmesi anlayışı çerçevesinde düzenlenmiştir, düzenlenmektedir.

zemine göre Patrikhane, din-dışı dünya ile ilgisini kesecek, sadece İstanbul'da yaşayan Rum ahali için dini hizmet sunacak ve bu arada Türkiye Cumhuriyeti'nin doğrudan denetimine açık bulunacaktı. Bu çerçevede Fener Patrikhanesi'ni doğrudan Türkiye'deki Rum cemaati ile ilişkilendiren Ankara, patriğin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması koşulu ile de onun uluslararası bir rol almasını önlemeye çalışmıştır. Konu "Ahali Mübadelesi"ne ilişkin uygulamalar sırasındaki tartışmalarda, 1925 yılında yeniden gündeme gelerek Türkiye - Yunanistan arasında yoğun tartışmalara neden olacaktır.

Bu dönemde, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan ordusunun yaptığı tahribatın tazmini konusunda herhangi bir anlaşmaya varılamamıştır.[332]

(b) Musul Sorunu

Konferans çerçevesinde İngiltere ile yapılan temaslar sonucunda da, Musul sorunu halledilmeye çalışılmıştır. Aslında I. Komisyon Başkanı olarak Lord Curzon konuyu "Musul sorunu" olarak değil, "Asya'daki Türk topraklarının güney sınırının saptanması" başlığı içerisinde, İngitere'nin denetimindeki Irak ile Türkiye arasındaki sınırın belirlenmesi olarak ele almaktaydı. Bu konunun ele alınması için de, konferansın başlarında 27 Kasım tarihini öngörmüştü. Fakat, İsmet Paşa'nın konuyu Türkiye ile İngiltere arasındaki temaslar çerçevesinde halletmek istemesi üzerine bu tarih ertelenerek taraflar arasındaki değerlendirmelere geçilmiştir.

Petrol zengini Musul bölgesinin kaderinin belirleneceği bu görüşmeler sırasında sorunun, Türk tarafı ile Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri arasındaki görüşmelere de konu olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin iç politikasındaki çekişmeler çerçevesinde, Başbakan Bonar Law ile Curzon ve muhalifleri arasındaki anlaşmazlıkların da devreye girdiği, Türk tarafının da bu durumdan yararlanmak amacıyla Londra'ya Curzon muhalifleri ile görüşmek üzere iki temsilci gönderdiği süreç sorunun çözümü açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[333]

Bu sürecin ardından konu, 23 Ocak 1923 tarihinde konferans gündemine gelmiştir.[334] Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Musul'un neden

---

[332] Bu konuda konferansın birinci kısmında yapılan tartışmaların özeti için bkz: Değerli, "Lozan Konferansı..," s.147-148.

[333] Konferans oturumları dışında cereyan eden bu temaslar için bkz: Değerli, "Lozan Konferansı..," s.168-172.

[334] Konuya ilişkin olarak o günkü tartışmalar için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.342-375. Ayrıca konunun, tarafların bu

Türkiye'de kalması gerektiğini etnografik, siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik, askeri ve stratejik nedenler ile anlatarak, sonuçta anlaşmazlık sürdüğüne göre, konunun çözümü açısından bölgede *plebisit* yapılmasını istiyordu. Türk tarafına göre, bölgedeki Türk - Kürt nüfusu Arap ve Hıristiyan oranına göre çok fazlaydı ve Kürtler kendilerine sorulduğunda Türkiye ile birleşmek isteyeceklerdi.[335] Kaldı ki Musul, Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra işgal edilmişti.[336] İsmet Paşa'ya göre bu, hem hukuki hem de ahlaki açıdan kabul edilemezdi. Ayrıca, askeri açıdan ve ulaşım imkânları bakımından da Anadolu'nun bir uzantısı olan bölge bin yıla yakın bir süredir Türkler'in elindeydi.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise, İsmet Paşa'nın görüşlerini ele alarak cevaplarını "Türkiye'nin bölgede haklarını kaybetmiş olduğu"

---

görüşlerinin daha çok Türk tarafının ileri sürdüğü etnik, siyasi, tarihi, iktisadi, askeri tezler açısından değerlendirmesi için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 2, s.217-234.

[335] I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler Kürt bölgelerinde kendilerine karşı oluşabilecek direnişi engellemek için yoğun bir biçimde çaba göstermişler, İngiliz ajanları bölgedeki İngiliz varlığının geçici olduğunu, sonrasında Kürtler'in özgürlüklerine kavuşabilecekleri görüşünü işlemişlerdir. Bu tür bir propaganda çerçevesinde belirli ölçüde bir başarı da sağlamışlardır. Fakat, bölgede Kürt Konfederasyonu fikrine paralel somut adımların atılmaması, ayrıca İngilizler'in Anadolu'da bir "Büyük Ermenistan" oluşturma düşüncesinde olduğunun anlaşılması üzerine, bir süredir İngilizler ile işbirliği içerisinde olan Kürt aşiretlerinin bir kısmı 1919 yılından itibaren yeniden Osmanlı Devleti yanında yer almaya başlamışlar, bölgeyi denetimleri altında tutan İngilizler ile işbirliğini azaltmışlar, hatta zaman zaman isyanlar çıkarmaya yönelmişlerdir (Kurtcephe ve Beden, "Türkiye Cumhuriyeti..," s.429-431).

[336] İngilizler Musul'u, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden sonra ele geçirmişlerdi. Bu anlaşmanın ardından devam ettikleri ileri harekatları sonucunda ve de mütarekenin ünlü 7. Maddesi'ne dayanarak, 2 Kasım 1918 tarihinde bölgeye girmişler, 5 Kasım'da bölgeyi denetim altına almışlar ve bu bölgeyi elinde bulunduran Ali İhsan [Sabis] Paşa'yı şehri boşaltmaya zorlamışlar, 8 Kasım'da da şehri ele geçirmişlerdir. Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa önceleri bölgeyi terketmemekte direnmiş, bölgedeki İngiliz Ordu Komutanı ile yazışmalarla konuyu tartışmış, fakat sonradan konuya ilişkin olarak Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın görüşüne başvurmuş ve 8 Kasım'da aldığı şehrin boşaltılması ve silahların teslim edilmesi doğrultusundaki cevap üzerine, 10 Kasım'da şehri boşaltmış ve İngilizler Musul'u bütünüyle ancak 15 Kasım 1918 tarihinde işgal etmişlerdi. Bu açıdan *Misak-ı Milli* içerisinde yer verilen Musul'un bu hukuki konumu Türk tarafı açısından oldukça önemliydi. Lord Curzon bu teze cevaben yaptığı açıklamada "Tarihte, bir silah-bırakışımının yapılmasından sonra, askeri birliklerin hareketi görülmemiş hiçbir savaş örneği yoktur" demiştir (*Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.362).

ve "İngiltere'nin *mandater* devlet olduğu"[337] teması üzerine kurmuş, bölgedeki nüfus dağılımına ilişkin olarak İsmet Paşa'nınkilerden farklı sayı ve oranlar ortaya koymuş, *plebisit* uygulamasına karşı çıkmış, sonuçta anlaşmazlık sürdüğüne göre, konunun çözümü açısından "tarafsız" bir kuruluş olarak Milletler Cemiyeti'ni adres göstermiştir.

İngiltere'nin savunduğu teze göre, bölgede yaşayan Arap - Kürt nüfus Türkler'e göre çok daha fazlaydı. Öte yandan, İran asıllı sayılabilecek olan Kürtler'in Türkler ile özel bir yakınlıkları yoktu. Türkiye'ye bağlanmak istedikleri yönünde bir veriden de sözedilemezdi. Kaldı ki, bölgede yer alan Türkler de Anadolu Türkleri'nden farklı, daha çok Azeri lehçesi kullanan Türkmenler'den oluşuyordu. Daha önce yapılan *plebisit*ler de, Türkler'in istedikleri yönde sonuçlar vermemişti. Lord Curzon'a göre bölgede yaşayan Kürt halkı, *plebisit* yolu ile arzusunu ortaya koyabilecek bir eğitim düzeyinden de yoksundu.

23 Ocak 1923 tarihinde İngiliz tarafı, Musul'un kendi himayelerindeki Irak'a bırakılması, olmazsa hakeme gidilmesi temelinde bir anlaşma teklif etmiştir. Lord Curzon "mademki anlaşamıyoruz ... hükümetim ... bu işin, soruşturma yapılmak ve karara bağlanmak üzere, bağımsız bir organa havale edilmesiyle yetinecek ve verilecek karara boyun eğecektir" demiş ve bu "...kurumun, Milletler Cemiyeti olmasını düşünmekteyim"[338] diye ilave etmiştir. Curzon ayrıca, aynı gün daha sonra yaptığı konuşmada, bu teklifinin reddedilmesi halinde, Milletler Cemiyeti aracılığı ile (Madde 11) Türkiye'ye yönelik bazı tedbirlerin alınması için çaba sarfetmek zorunda kalacağını belirterek, Türk tarafını açıkça tehdit etmiştir.[339]

İsmet Paşa, bu teklifin haksız ve kabul edilemez bir anlam taşıdığını, İngiliz tarafının etnik iddialarının zayıf olduğunu ve bu nedenle konuya ilişkin olarak bölgede *plebisit* düzenlenmesini kabul etmekten ısrarla kaçındığını belirterek, burada Türk tarafı "için kazanılması ya da yitirilmesi sözkonusu olan, ulusal varlığın bir parçasıdır; İngiliz Hükümeti için, olsa

---

[337] İngiliz yönetiminin denetiminde düzenlenen bir *plebisit*in ardından, eski Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu ve Fransızlar tarafından Suriye'den kovulmuş olan Faysal, 23 Ağustos 1921 tarihinde İngiltere'nin vesayeti altındaki Irak'ın Kralı ilan edilmiştir.

[338] Konuya ilişkin olarak Lord Curzon'ın 23 Ocak 1923 günü sabah oturumundaki konuşması için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.363-364.

[339] Konuya ilişkin olarak Lord Curzon'ın aynı gün öğleden sonra oturumundaki konuşması için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.369-374.

olsa, kendi ülkesinden başka bir ülkede yürüttüğü denetimin tartışılması..."dır diyerek itirazda bulunmuştur.[340]

Konuya ilişkin olarak Lord Curzon da tutumunda ısrar etmiştir. İsmet Paşa, 4 Şubat 1923 tarihinde, yani artık görüşmelerin birinci döneminin kesildiği gün, İngiltere ve müttefiklerine gönderdiği cevabi mektupta barışın korunmasına vurgu yaparak bu teklife açıkça itiraz etmiyor, konunun bir yıl içerisinde iki ülke arasında halledilmesi için konferans programından çıkarılmasını öneriyordu. Böylece ilk dönem görüşmeleri sırasında sorunun çözümü askıda kalıyordu.

(c) Boğazlar Sorunu

Ülke ve Askerlik konularının ele alındığı Birinci Komisyon bünyesinde sorun ilk defa, 4 Aralık 1922 tarihinde, Lord Curzon başkanlığında yapılan toplantıda ele alınmıştır. Türk Delegasyonu Başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, *Misak-ı Milli* sınırları içerisinde kalan bölgenin Türkiye için önemine değinerek Boğazlar üzerindeki Türk egemenliğinin zorunluluğuna atıf yapmış, ülkesinin Boğazlar'ın bütün ulusların ticaretine açık olması için anlaşmalar yapmaya hazır olduğunu da belirtmiştir.[341]

Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler ise daha çok bir İngiliz - Sovyet rekabeti çerçevesinde geçmiş, Türkiye temsilcileri de bu durumdan yararlanmışlardı.[342] XIX. Yüzyıl boyunca, Akdeniz'e inmek isteyen Rus Çarlığı Boğazlar'ın mümkün olduğunca açık tutulmasını, bunu engellemeye çalışan rakip olarak İngiltere de Boğazlar'ın Türkiye'nin denetiminde kapalı tutulmasını istemekteydi. Bu defa ise, iç savaş sırasında Karadeniz donan-

---

[340] Burada İsmet Paşa'nın, konuya ilişkin olarak hangi tarafın daha fazla taviz vermesi gerektiğini, uluslararası siyaset literatüründe yer alan "öz varlığını korumaya yönelik amaçlar, hayati çıkarları koruma, etki alanları yaratma" gibi ülkelerin dış politika amaçlarını belirli bir hiyerarşi içerisinde sınıflandırarak sorunların görüşmeler yoluyla çözümünde, tarafların konuya ilişkin amaçlarının niteliğine ve/veya algılamalarına bakarak hangi tarafın ne oranda taviz verebileceğini tahmin etmek veya o ülkeyi bu konuda ikna etmeye çalışmak açısından kullanılan mantığa oldukça uygun bir diplomatik zemin yakaladığını belirtmek gerekir. Konuya ilişkin olarak İsmet Paşa'nın 23 Ocak günü öğleden sonra oturumundaki konuşması için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.367-369, 374-375.

[341] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.129-130.

[342] Konuya ilişkin olarak, Lozan Barış Konferansı'nda görüşmelere katılan diğer ülkelerin görüşlerinin bir özeti için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 2, s.363-368.

ması büyük ölçüde yok olan Sovyetler Birliği Boğazlar'ın mümkün olduğunca, özellikle de savaş gemilerinin geçişine[343] kapalı tutulması görüşünü savunurken[344], İngiltere de bunun tam aksi görüşü dile getirmekteydi[345].

Türkiye de, özgün görüşü birçok noktada Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı ve delegasyon başkanı Georgi Vasilyeviç Çiçerin'in tezlerine yakın olmakla beraber, bazı konularda tavizler alabilmek ve İngiltere'nin çok önem verdiği bu konu nedeniyle barışı tehlikeye düşürmemek amacıyla, İngiliz tezine yaklaşmış ve böylece Boğazlar'ın yeni statüsü bu temel üzerinde oluşturulmuştur.[346]

Türk tarafı, Boğazlar'daki Türk hâkimiyetini devam ettirmek, eğer bu mümkün olmazsa kurulacak komisyonun yetkilerinin Türk tarafının bölge üzerindeki egemenliğini zedelemeyen bir şekilde düzenlenmesini istemektedir. Buna karşılık İngiliz tarafı ise, Boğazlar'ın yönetimi için, aynen Sevr Antlaşması'nda düzenlenmiş olduğu gibi, yetkileri oldukça geniş olan bir Uluslararası Boğazlar Komisyonu oluşturulmasını gerekli görmektedir.[347]

---

[343] Mondros Mütarekesi çerçevesinde İtilaf Devletleri, donanmalarını serbestçe Karadeniz'e çıkarma imkanını elde etmişler ve bu yolla Rusya'daki iç savaşta Beyaz Ruslar'dan General Denikin ve Wrangel'e rahatça yardım etmiş, Odessa, Sivastopol, Batum gibi Karadeniz'deki bazı limanları işgal etmişlerdi. Moskova, bu durumun Sovyet Rusya'nın güvenliği açısından kabul edilemezliğini vurguluyordu.

[344] Lozan Barış Konferansı'nda Boğazlar'a ilişkin Sovyet görüş ve tutumu konusunda bkz.; Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.82-101; *Uluslararası İlişkiler..*, *3*, s.376-383. Aslında Sovyetler Birliği daha Mudanya Mütarekesi öncesi dönemde, bu toplantıya çağırılmamış olması ve Ankara Hükümeti'nin Batılılar ile anlaşmaya yönelmesi ile birlikte, taraflar arasında imzalanmış olan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın 5. Maddesi gereği Boğazlar konusunun Karadeniz'e sahildar ülkeler arasında gerçekleştirilecek bir konferans yoluyla ele alınarak düzenlenmesi gereğine işaret etmeye başlamıştı. Bu konuda bkz: "a) Mudanya Mütarekesi".

[345] İngiltere'nin görüşü Fransa, İtalya ve Romanya tarafından da desteklenmiştir. Toplantıya gözlemci statüsü ile katılmakta olan Amerika Birleşik Devletleri'nin görüşü de bu yöndeydi. Bu konuda bkz: "Policy Recommendations on..," s.25-28.

[346] İsmet Paşa, Türk tarafının bu tavizkar politikasını eleştiren Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e, Lozan Barış Konferansı'ndaki sürecin tıkanması nedeniyle ortaya çıkabilecek bir çatışmada Sovyetler'in Türkiye'ye yardıma hazır olup olmadığını sorarak onu sıkıştıracak, olumlu bir cevap gelmemesini kendi politikasının haklılığına kanıt olarak gösterecektir. 1922 yılı Kasım ayı sonlarında, Rauf Bey de, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Simeon İ. Aralov'a aynı soruyu soracak ve kendisinden net bir cevap alamayacaktır (Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının..*, s.193-194).

[347] Değerli, "Lozan Konferansı..," s.164.

Konuya ilişkin olarak yapılan üçüncü oturumda İsmet Paşa, Boğazlar Bölgesi'nin güvenliğinin sağlanması ve Karadeniz'e geçecek savaş gemilerinin sınırlandırılması koşuluyla, İtilaf Devletleri'nin çözüm ilkelerini temel olarak kabul etmiştir. Lozan Boğazlar Sözleşmesi olarak düzenlenen sistemde geçiş serbestisi kuralı esastı.

Bu sisteme göre, ticari gemiler ve sivil uçaklar barış zamanı ve Türkiye'nin tarafsız olduğu savaş durumunda tam bir geçiş serbestisine sahiplerdi. Savaş döneminde, Türkiye savaşan devlet durumundaysa tarafsız ülkelerin gemileri Türkiye'nin düşmanlarına yardım etmemek kaydıyla yine geçiş serbestisinden yararlanabiliyorlardı. Savaş gemi ve uçakları için de, barış zamanında ve savaşta Türkiye'nin tarafsız olması halinde, Karadeniz'e sahildar devletler lehinde önemsiz bazı sınırlamalar dışında, geçiş serbestisinden sözedilebilirdi. Türkiye savaşan taraf ise, tarafsız gemi ve uçaklara serbest geçiş hakkı geçerli olmaktaydı.

Bu rejimin uygulanmasının denetimi açısından imzacı ülkelerin birer temsilcisinden oluşan bir Boğazlar Komisyonu kuruluyordu. Öte yandan, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın etrafındaki 15-20 kilometrelik alan ve Marmara Denizi'nde İmralı dışındaki bütün adalar, askersizleştiriliyordu. Ayrıca bu düzenlemenin uygulanması, Milletler Cemiyeti aracılığı ile imzacı devletler tarafından bir tür garanti altına alınıyordu.[348] Sonuçta, Curzon esas olarak Boğazlar Komisyonu'nun yetkileri konusunda bazı tavizler vermiş, buna karşılık İsmet Paşa da konuya ilişkin diğer noktalarda İtilaf Devletleri'nin görüşlerine yaklaşmıştır.

(d) Azınlıklar Sorunu

Toplantıda Türkiye'deki azınlıklar konusu da önemli tartışmalara kaynaklık ediyordu. Lord Curzon, konuya ilişkin 12 Aralık 1922 tarihli konuşmasında Türkiye toprakları üzerinde bir "Ulusal Ermeni Yurdu"ndan sözederken, Türkiye'de yaşayan Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Asurîler ve Keldaniler, Nasturi-Asurî gibi azınlıkların haklarının korunmasına ilişkin hassasiyetini ortaya koyarak, Türkiye'deki Hıristiyan azınlıklara temel hakların sınırlandırılmadan uygulanmasına ilaveten belirli bir ödenti karşılığında

[348] Bu konudaki görüşmelerin detayı için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.311-315; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..,* s.264-275. Lozan Barış Antlaşması'nda konuya ilişkin düzenleme ayrı bir başlık altında, yirmi maddelik "Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme" olarak yeralmıştır. Metin için bkz: *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar..,* Takım II, Cilt 2, s.54-64.

askerlik hizmetinden muafiyet getirilmesi görüşünü savunuyor, çok daha kritik bir nokta olarak da bu uygulamaları denetlemek üzere Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir uluslararası sistem öneriyordu.[349]

Daha sonra sözalan Fransa ve İtalya temsilcilerinin de Curzon'ı desteklediği[350] Ermeni sorunu ile ilgili görüşlere cevaben, İsmet Paşa, yaklaşık üç saat süren ve Osmanlı tarihine ilişkin olarak çeşitli çalışmalardan metinler okuyarak azınlık haklarından ve azınlıklara ilişkin uygulamalardan sözettiği konuşmasında, konunun nasıl sonradan dış etkilerle bir sorun haline dönüştüğünü anlatmış, Ermeni sorununun çözümünün de bu dış etkilerin ortadan kalkması ile yakından ilgili olduğunu söylemiş, ayrı bir "Ermeni Yurdu" düşüncesinin imkânsızlığından sözetmiş, ayrıca Türkiye'deki azınlıklara karşılıklılık esası çerçevesinde Avrupa ülkelerinde azınlıklara tanınan hakları tanıyacaklarını belirtmiş, Hıristiyanlar'ın askerlik hizmetinden muafiyetlerinin mümkün olamayacağını, bu türden sorunların nüfus mübadelesi yolu ile çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir.[351] İsmet Paşa, 31 Aralık 1922 tarihli bir sonraki oturumda da, Lord Curzon'ın Ermeni sorununu yeniden gündeme getirmesine cevaben yaptığı konuşmada, Türkiye ile Sovyet Ermenistanı arasında yapılmış anlaşmalara atıfta bulunarak, bir başka "Ermeni Yurdu" düşüncesini Türkiye'yi bölme çabası olarak anlayacaklarını belirterek kabul etmeyeceğini bir defa daha ortaya koymuştur.[352]

Azınlıklara ilişkin bu tartışmalarda ayrıca, özellikle de İngiltere'nin, esas olarak Kürtler'i kastederek Türkiye'deki Müslüman azınlıklar konusu ile de ilgilenmesi, en azından anlaşma metninde "bütün azınlıklar" ifadesinin kullanılmasını savunmasına Türkiye tarafından sert bir biçimde tepki gösterilmiş ve sonuçta metinde Türk tarafının istediği "Müslüman-olmayan azınlıklar" ifadesi yer almıştır.[353]

---

[349] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.182-184; Güçlü, "Turkey's Entrance..," s.188-189. Öte yandan, Amerika Birleşik Devletleri temsilcisi de Azınlıklar Alt-Komitesi'ne 30 Aralık 1922 tarihinde benzer bir öneri getirince Türk heyeti oturumu terk etmiştir (*Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*..., Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.242, 276-279.

[350] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.185-187.

[351] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.187-200.

[352] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.211.

[353] Bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım II, Cilt 2, s.11-14, "Azınlıkların Korunması" 37-45. maddeler. Aslında, İtalyan J. C. Montagna'nın Başkanı olduğu Azınlıklar Alt-Komisyonu çalışmaları sırasında konuya ilişkin yoğun tartışmalar olduğu, Başkan'ın bu çalışma sonucunda hazırlanan on maddelik "Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı"nı Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a sunarken kaleme aldığı rapordan da anlaşılmaktadır; bu tasarı ve

Konuya ilişkin tartışmanın bir başka boyutunda da, İtilaf Devletleri temsilcilerinin azınlık hakları konusunda, bu azınlık üyelerinin birer birey olarak bazı haklara kavuşmalarından çok bir cemaat olarak haklar elde etmeleriyle ilgilenmeleri ve bu konuda ısrarcı olmaları, yine buna paralel olarak da bu azınlık üyelerinin Türkiye'nin Müslüman vatandaşlarının sahip oldukları hakları eşit ve eksiksiz bir şekilde kullanmalarının sağlanmasını ilgili tüm maddelerde hüküm altına aldırmanın ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu dönemi uygulamalarının yarattığı alışkanlık çerçevesinde, bu kesim üyelerine (imkân ya da muafiyet anlamında) ayrıcalık anlamına gelecek, yani onları çeşitli açılardan ülkenin Müslüman vatandaşlarından daha avantajlı bir konuma getirmeye yönelik özel düzenleme önerilerinde bulunmaları yer almıştır.

Türk tarafının tutumunda ise yaratılacak yeni devlete ilişkin toplum açısından türdeş bir yapı arzusu, bu toplumsal yapıya dinsel farklılıkların olmadığı bir kültürel ortaklık ortamında daha kolay erişilebileceği saptaması önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, gerek Osmanlı döneminde gayrimüslim azınlıkların büyük devletlerin ülkenin iç işlerine karışmak açısından bir araç olarak kullandığı öğeler olmaları gerekse Mondros Mütarekesi sonrasında Milli Mücadele döneminde Hıristiyan azınlıkların, özellikle de Patrikhane'nin de açık katkısıyla Rum Ortodoks azınlığın gelen işgal güçleriyle yakın bir işbirliği yapmaları nedeniyle ulusal güvenlik açısından sakıncalı görülmeleri, Türk tarafının mübadele arzusunu güçlendiren faktörlerden olmuştur. Ermeni ve Yahudi azınlıklar, gerek gönderilecek uygun bir muhatap devlet bulunamaması gerekse Rum azınlık kadar önemli ve hasmane eylemler içerisinde bulunmamış olmaları nedeniyle bir mübadele konusu yapılmamışlardır.[354]

---

raporun metni için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.309-317. Ayrıca, Lozan Barış Konferansı çerçevesinde oluşturulan azınlıklar rejimi ve özellikle de Batı Trakya'nın durumu konusunda bkz: Toluner, "Lozan Azınlıkların..," s.207-241; Oran, *Türk - Yunan İlişkilerinde.., passim.* Azınlıklar rejimi tartışılırken Anadolu toprakları üzerinde bir "Ermeni Yurdu" konusu yeniden çeşitli biçimlerde gündeme gelmiş, Türk tarafı bu konuda (almış olduğu direktif doğrultusunda) taviz vermez tutumunda ısrar etmiştir; Bu konuda bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.313-314; ayrıca bu Azınlıklar Alt-Komisyonu zemininde Ermeniler veya destekçilerinin çabaları konusunda detaylı bilgi için bkz: Çufalı, "Lozan Konferansı ve..," s.545-548.

[354] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Aykoç, "Türkiye ve Yunanistan'ın..," s.264-266, 495-497.

(e) Osmanlı Borçları ve Kapitülasyonlar Sorunu

Fransız George Barrére'nin başkanlığında toplanan mali ve ekonomik konuların ele alındığı İkinci Komisyon'da İtilaf Devletleri oldukça belirgin bir dayanışma içerisinde gözüküyorlardı. İsmet Paşa konuşmasında, yeni Türkiye devletinin ekonomik bağımsızlığa verdiği önemi belirtiyor, Osmanlı Devleti'nin borçlarını yeni Türkiye devleti ile çeşitli tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkeler arasında paylaştırılmasını istiyor, Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı tahribatın bedeli olan tazminatı talep ederken İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi gereği işgal edilen yerlerin bölgelerdeki masrafların Türkiye tarafından ödenmesi taleplerini karşılamanın mümkün olmadığını belirtiyordu.

Bu görüşlere başta Fransa[355] olmak üzere İtilaf Devletleri birlikte karşı çıkıyorlar, konulara ilişkin çok çetin tartışmalar yaşanıyordu. Türk delegasyonunda yer alan maliye uzmanı Hasan Bey duruma ilişkin bilgi vermek üzere Ankara'ya geliyor ve aynı konulara ilişkin olarak BMM içerisinde de hararetli tartışmalar gerçekleşiyordu. Sonuçta, borçlar temelli mali ve ekonomik konularda birinci dönemde hemen hemen hiçbir ilerleme kaydedilemiyordu.[356]

Öte yandan, yeni Türkiye devletini Osmanlı İmparatorluğu'nun bir devamı olarak gören İtilaf Devletleri, eskiden elde etmiş oldukları imtiyazları, kapitülasyonları kolayca elden bırakmak istemiyorlardı. Konuya ilişkin olarak, İtalyan Camillo Garroni'nin başkanlığını yaptığı İkinci Komisyon bünyesinde 2 Aralık 1922 tarihinde başlayan görüşmelerde İtilaf Devletleri, Osmanlı dönemindeki kapitülasyonlar ile ilgili Türkiye lehine yapılacak bazı küçük düzenlemeler ile sistemin devamından yana görüşler bildiriyorlardı. Buradaki temel savları, Osmanlı Devleti'nden kalan hukuk sistemi şeriata bağlı olduğu için modern dünyanın gereklerine uygun olmadığı, kapitülasyonların ve özellikle de adli kapitülasyonların kaldırılabilmesi için Türkiye'de kapsamlı bir hukuk reformu gerektiğiydi. Bu açıdan da, Türkiye'nin bu reformu gerçekleştireceği döneme kadar, ilgili konularda bir geçiş dönemi düzenlemesinin gerekli olduğu söylenebilirdi. Bir başka deyişle, kapitülasyonların kaldırılmasını ancak kapitülasyonlara oldukça benzeyen yeni bazı ayrıcalıklar elde ederek kabule yanaşıyorlardı.

---

[355] Fransa, Osmanlı Devleti'ne 1 milyar Fransız Frankı civarında para aktarmıştı. Bu, Paris'in yurtdışına aktardığı paranın yaklaşık %50'sini, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının da yaklaşık %60'ını oluşturmaktaydı.

[356] Konuya ilişkin tartışmalar için bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II,* s.318-321.

Türk tarafının tamamen kaldırılması konusunda oldukça ısrarlı olduğu bu düzenlemelerin ele alınması açısından İtalyan delegesi Jules Cesar Montagna tarafından önerilen, konunun yerleşme hakkı, ekonomik rejim ve uyrukluk başlıkları çerçevesinde üç alt-komisyonda ele alınması teklifi kabul görmüştür.[357]

Yerleşme hakkı konusundaki Birinci Alt-Komisyon'da, Türkiye'de oturan yabancılara ilişkin anlaşmazlıkların Türk tarafının istediği gibi Türk Mahkemeleri tarafından karara bağlanabilmesi için, bu mahkemelerde Avrupa'da yetişmiş ve La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı tarafından onaylanan hakimlerin görev yapması sağlanmalıydı. İşte bu duruma uyum sağlanabilmesi için de beş ile on yıl arasında bir geçiş dönemi düzenlemesi gerekliydi. Bu çerçevede de, Türkiye'de yabancı hakimlerden oluşan bir Danışman Heyeti bulunacaktı. Türkiye'deki yabancılar hakkındaki adli kararlar ancak La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı tarafından atanmış bu Danışman Heyeti'nin onayı alınarak verilebilecekti. Bu teklifler Türk tarafınca oldukça tepki ile karşılanmıştır.

Yabancılara uygulanacak ekonomik rejim konusunun ele alındığı İkinci Alt-Komisyon çalışmaları da, Türk tarafının vergi koyma yetkisinc sınırlama getirilmesini kabul etmemesi nedeniyle tıkanmış, konuyla ilgili düzenlemelere ilişkin temel anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından, İtilaf Devletleri'nin her birisi ile Türkiye arasında gerçekleştirilecek ayrı anlaşmalarla çözüm bulunması yolunda alınan bir karar ile bu tıkanıklık aşılmaya çalışılmıştır.

Uyrukluk konusunu ele alan Üçüncü Alt-Komisyon'da taraflar arasında nispeten daha az sorun yaşanmıştır.

Bu tartışmalar sırasında Türk tarafı, yeni devletin siyasal egemenliğin yanında hukuki ve ekonomik açılardan da egemenliğine sahip çıkacağını ortaya koyuyordu. Özellikle yabancıları Türk yargısının yetki sınırları dışına çıkaran adli kapitülasyonların kabul edilemezliği vurgulanmaktaydı. Bu da konuya ilişkin görüşmelerin kilitlenmesine neden olmaktaydı.

*

Konferansın bu ilk bölümü 4 Şubat 1923 tarihine kadar sürmüştür. Temelde Lord Curzon tarafından hazırlanan ve İtilaf Devletleri'nin 31 Ocak

[357] Bu alt-komisyonlardaki tartışmaların bir özeti için bkz: Değerli, "Lozan Konferansı..," s.161-162.

1923 tarihinde ortaklaşa olarak sundukları tasarıya[358], özellikle kapitülasyonlar, mali konular, tazminat ve Musul konularına ilişkin maddeler nedeniyle Türk tarafının pek sıcak bakmayarak karşı görüş hazırlamak için zaman istemesine Lord Curzon'ın itirazı ve 4 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını açıklaması durumu gerginleştirmiştir.[359]

Türk tarafı, 4 Şubat 1923 tarihli cevabi görüşünde, İtilaf Devletleri'nin teklifinde yer alan birçok maddeyi (sınırlar, Trakya, Adalar ve Boğazlar, Karaağaç, Meriç demiryolu, İmroz ve Bozcaada, Gelibolu garnizonu ve Anzak mezarları) kabul ederken, adli kapitülasyonlar konusundaki öneriyi sunulduğu biçimiyle[360] kabul etmeyerek konuya ilişkin karşı öneriler getiriyor[361], mali ve ekonomik konuların daha sonra görüşülmek üzere anlaşma

---

[358] Bu tasarı ve eklerine ilişkin metinler için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.31-150. Bu konuda ayrıca bkz: Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.326-327.

[359] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.49-52.

[360] Antlaşma'nın yabancılara uygulanacak rejime ilişkin bölümü İtalyan Temsilci Marki Garoni tarafından açıklanmıştır (*Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.39-42). Tasarı ile ilgili olarak Türkiye açısından sorunlu kısımlardan birisi "Ek E" başlığı altında yer alan "Türkiye'de Yabancılara Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme Tasarısı"dır (*ibid.*, s.113-119). Fakat, özellikle "Ek F" başlığı çerçevesinde yer alan "Türkiye'de Adaletin Yönetimine İlişkin Bildiri Tasarısı", adeta Osmanlı dönemindeki adli kapitülasyon sisteminin geliştirilip modernleştirilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan bir düzen öngörmekteydi (*ibid.*, s.120-121). Buna göre Türkiye'de, en az beş yıllık bir süre için, bir "hukuk danışmanları kurulu" oluşturulacaktır. "Türk Hükümeti, ikisini Türk Adalet Yönetimi görevlilerinden, üçünü de La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın asıl ya da yedek yargıçları arasından seçeceği, beş üyelik bir komisyon kuracaktır. Bu Komisyon, Türk Hükümetine adaylar sunmakla görevli olacaktır. Türk Hükümeti bu adaylar arasından ... yeter sayıda hukuk danışmanı seçecektir ... ". Tasarı'daki düzenlemeye göre, Türk mahkemeleri kurulurken de bu hukuk danışmanlarından yararlanılacak, bunların yapısında "... her zaman, üyelerin çoğunluğunu oluşturacak sayıda hukuk danışmanları bulunacaktır". Bu tasarıda, bir yabancı uyruklu için tutuklama veya arama emri, sanık bu "hukuk danışmanlarından birinin önüne gecikmeden getirilmedikçe, ve bu yazılar hukuk danışmanlarından birinin de imzasını taşımadıkça, yabancılar için çıkartılamayacaktır".

[361] İsmet Paşa, bu teklife verdiği cevapta, öz itibarıyla sıcak bakmamakla beraber onu tamamen reddetmek yerine, Türk mahkemelerinde yabancı hakimlerin görev yapması şıkkını dışta bırakan bir biçimde, yabancı hukuk danışmanları konusunu ele alarak, bu danışman hukukçuların ancak I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na katılmamış ülkelerin vatandaşlarından seçilmeleri ve Türkiye'nin memuru olarak görev yapmaları kaydıyla ve geçici bir süre için kabul edilebileceğini belirtmiştir.

metninden çıkarılmasını istiyordu.[362] Böylece görüşmeler, taraflar arasında başka bazı sorunlarda da anlaşmazlıkların sürmesine karşın, özellikle İngiltere'den çok Fransa ve İtalya'yı ilgilendiren adli ve ekonomik kapitülasyonlar konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle kesintiye uğruyordu.[363]

(4) İkinci Dönem Görüşmeleri: 23 Nisan 1923 - 24 Temmuz 1923

İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra BMM'de Lozan Barış Konferansı görüşmelerine ilişkin yoğun tartışmalar olmuştur.[364] Bazıları İsmet Paşa'yı eleştirerek, aslında o yıllarda İngiltere'nin Musul için savaşmayı göze alamayacak bir durumda olduğunu, fakat Türkiye'nin de savaşı göze alamayacağı doğrultusunda Lozan Barış Konferansı heyetinden kaynaklanan ve de İngiliz istihbaratı tarafından sağlanan bilgiler ışığında Türkiye'ye karşı sağlam durarak istediklerini aldıklarını söylemektedirler.[365]

Bu tartışmalarda, başta Ali Şükrü ve Hüseyin Avni beyler olmak üzere İkinci Grup üyelerinin İsmet Paşa başkanlığındaki Lozan Barış Konferansı Heyeti ile ilgili olarak yaptıkları şiddetli eleştiriler ve Başbakan Rauf Bey ile Lozan Barış Konferansı Heyeti Başkanı İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlık çerçevesinde, Lozan Barış Konferansı görüşmeleri konusunda BMM'de ortaya çıkan muhalefet sorununu halletmek isteyen Mustafa Kemal seçimlere gidilmesini sağlamış, Lozan Barış Antlaşması bu seçimler sonucunda oluşan yeni BMM tarafından kabul edilmiştir.

*

Sonuçta, 6 Mart 1923 tarihinde, görüşmelerin yeniden başlatılması için teklifte bulunulması kararlaştırılmıştır. Bu gelişme sonucunda Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan, Türk tarafının üzerinde anlaşmazlık yaşanan

---

[362] Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve.., II*, s.329.

[363] Bu kesilmeye neden olan 31 Ocak 1923 İtilaf Devletleri teklifi ve buna cevaben 4 Şubat 1923 tarihinde sözkonusu devletlere iletilen Türk tarafı görüşü ve bu sıralarda gerçekleştirilen karşılıklı temaslar için bkz: Karacan, *Lozan..*, s.275-303. Bu aşamada Lozan'dan ayrılan Lord Curzon, görüşmelerin ikinci aşamasında yer almamış, bu toplantılarda İngiltere'yi Horace Rumbold temsil etmiştir.

[364] Lozan Barış Konferansı'na ilişkin Meclis tartışmaları için bkz; Soysal, *Dış Politika..*, s.90-91; 97-100.

[365] Bu konuda bkz: Mısıroğlu, *Musul Meselesi..*, s.83 vd.

konulara ilişkin yeniden düzenlenen görüşleri İtilaf Devletleri temsilcilerine iletilmiştir.[366] Yapılan temaslar sonucunda, 21 Mart 1923 tarihinde Londra'da toplanan İtilaf Devletleri temsilcilerinin de kapitülasyonlar konusunda Türk tezlerine yakın bir pozisyonu kabul etmelerinin ardından, Lozan Barış Konferansı'nın ikinci dönem görüşmeleri 23 Nisan 1923 tarihinde başlamıştır.

Yaklaşık üç ay süren bu toplantılar sırasında özellikle kapitülasyonlar konusunda yoğun tartışmalar olmuştur. Bu konuda Ankara'dan taviz verilmemesi yönünde aldığı kesin direktif çerçevesinde kapitülasyonların, özellikle de adli kapitülasyonların sürdürülemeyeceği yönündeki Türk tarafının görüşü İsmet Paşa tarafından kesin bir biçimde savunulmuş ve sonuçta İngiltere'nin geri adım atmasıyla İtilaf Devletleri orijinal tezlerinden kademe kademe uzaklaşmak zorunda kalmışlardır.

Bununla birlikte, ilke olarak kaldırılması kabul edilen bu adli ve ekonomik imtiyazlardan bazıları ancak kademeli bir biçimde sıfırlanacaktır. Örneğin, adli kapitülasyonlara ilişkin olarak Türk tarafı, La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı Başkanı tarafından seçilen İsveç, İsviçre, İspanya ve Hollanda vatandaşı dört hukukçunun bir defa olmak üzere beş yıl için danışman olarak belirlenmesinin kabulü üzerine anlaşılan formülle, bu konuyu nispeten kabul edebileceği bir biçimde halletmiş oluyordu. Yine üzerinde anlaşılan bir diğer formüle göre de, Türkiye, gümrük vergilerini 1929 yılına kadar 1916 yılındaki düzeyin üzerine çıkartmayacak, çeşitli alanlarda yabancılara tanınmış olan imtiyazlara ilişkin olarak yaklaşık 15 yıl devletleştirme uygulamasına girişmeyecekti. Öte yandan, Kabotaj hakkı Lozan Barış Antlaşması'ndan üç yıl sonra, 1926 yılında; tütün, alkol ve tuz tekeli hakkı ise 1927 yılında Türkiye'ye bırakılıyordu. Fransızlar'a ilişkin olarak tanınmış olan demiryolu imtiyazının bitiş tarihi ise 1947 yılıydı.

Birinci dönemde halledilemeyen Yunanistan'ın ödeyeceği tazminat sorunu da, İtalya ve Fransa'nın Türkiye'den istedikleri savaş tazminatından vazgeçmeleri ve Yunanistan'ın Karaağaç bölgesini tazminat karşılığı olarak Türkiye'ye terketmesi ile halledilmiştir.[367]

Daha çok Fransa ile ilgili olarak, Osmanlı borçları sorununda da özellikle borcun faizinin nasıl ödeneceği konusunda ciddi anlaşmazlıklar sürmekteydi. Türk tarafı borcun Frank üzerinden ödenmesini isterken, Fransızlar ise Sterlin olarak ödenmesinde ısrar ediyorlardı. Fransa'nın konuya

[366] Bu konuda bkz: Karacan, *Lozan*.., s.315-320.

[367] Görüşmelerin ikinci döneminde konuya ilişkin tartışmalar ve ulaşılan sonuca ilişkin bir özet için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 2, s.207-214; Değerli, "Lozan Konferansı..," s.148-149.

ilişkin olarak sonuna kadar direnme politikası İngiltere tarafından destek görmeyince konuya ilişkin olarak giderek çözüme yaklaşılmıştır. Nihayet, 9 Temmuz 1923 tarihinde taraflar, Türk tezlerine oldukça yakın bir formül üzerinde anlaşmaya varıyorlardı.[368]

Bu sorunun hallinin ardından, Osmanlı döneminde bazı Batı ülkeleri şirketlerine verilen imtiyazlar konusu gündeme geliyor, yine Ankara'nın konuya ilişkin olarak sonuna kadar direnilmesi doğrultusundaki direktifleri çerçevesinde İsmet Paşa'nın ülkesinin tutumunu taviz vermez bir şekilde savunması sonucunda, konu Türk tarafının arzusuna yakın bir biçimde çözüme kavuşturuluyordu.

Taraflar arasındaki önemli sorunlardan birisi de, başta İstanbul ve Boğazlar Bölgesi olmak üzere, işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılması sorunuydu. Türk tarafı bu toprakların bir an önce boşaltılması, en azından boşaltılacağına dair bir İtilaf Devletleri deklarasyonu yayınlanmasını istiyor, buna karşılık karşı taraf da elindeki bu en önemli kozu görüşmeler boyunca, en azından genel borç, imtiyazlar ve Musul sorunları çözülene kadar elinde bulundurmak amacı güdüyordu. Sonuçta, borçlar ve Musul sorununun nasıl çözüleceği konusunda belirli bir noktaya gelinmesinin ardından, Türk tarafının kabul edebileceği bir boşaltma protokolü kaleme alınıyordu.

Bu arada Musul sorununun çözümü açısından da, konunun Lozan Barış Antlaşması sonrasında taraflar arasında görüşmeler yolu ile halledilmesi, bir yıl içerisinde bu şekilde halledilemediği takdirde de Milletler Cemiyeti zemininde ele alınarak çözülmesi, bu zaman zarfında da bölgedeki mevcut durumun korunması konusunda bir anlaşmaya varılmıştır.[369] Bilindiği gibi sonuçta, konu Lozan Barış Antlaşması'nın 3. Maddesi çerçevesinde karara bağlanmıştır.[370]

Öte yandan, ilk dönemde zaman zaman İngiltere ile Türkiye arasında ciddi sürtüşmelere yol açan "Ulusal Ermeni Yurdu" sorunu da gündemden düşmüştür.[371]

---

[368] Bu konuda özet bir değerlendirme için bkz: Değerli, "Lozan Konferansı..," s.154-156.

[369] Bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım II, Cilt 1, Kitap 1, s.10-11; 178-179.

[370] Bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım II, Cilt 2, s.4.

[371] Bunun başlıca iki nedeni vardı: İlkin, sonradan ortaya çıkan belgeler çerçevesinde, Lord Curzon'ın bu konuyu, Ermeniler'i tatmin ve tehcir konusunu işleyerek Türk tarafını savunmaya itmek, bu yolla Türkiye'ye azınlıklar konusunda Milletler Cemiyeti düzenlemelerini kabul ettiği ve Milletler Cemiyeti'ne üye olduğu takdirde konunun kapanabileceğini hissettirmek, bu şekilde de ayrıca, Milletler

(5) Hayati Bir Mücadelenin Siyasi Sonucu, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruçu Belgesi: Lozan Barış Antlaşması

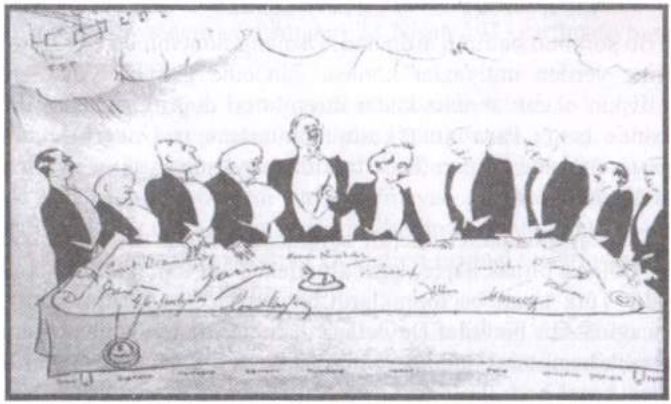

TH 12: Lozan, 17 Temmuz 1923

Nihayet, 17 Temmuz'da görüşmeleri sona eren antlaşma 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı.[372] Antlaşma, 23 Ağustos 1923 tarihinde de BMM'de 227 üyenin 14'ünün alcyhte oyuna karşılık 213'ünün kabul oyları ile onaylandı.[373] Ardından, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Ekim'de İstan-

---

Cemiyeti'ne olumsuz gözle bakan Sovyet Rusya'nın da Türkiye ile olan ilişkilerini bozmak amacında olduğu anlaşılmaktadır. İkinci olarak da, mevcut durumda Ermenistan'ın bir "Sovyet Cumhuriyeti" olması çerçevesinde, İngiltere'nin bölgedeki "Bolşevik Kabusu" öne çıkıyor, bu açıdan oldukça riskli (ki zaten ilk dönem görüşmelerinin gösterdiği gibi Türk tarafına kabul ettirilmesi imkansız olan) "Ulusal Ermeni Yurdu" macerasından çok, Anadolu'da "Bolşevizm'in önünde güçlü bir tampon olarak Türkiye" daha uygun ve gerçekleştirilebilir bir proje haline dönüşüyordu. İngiltere açısından durumun bu şekilde görülmeye başlandığı, bu sıralarda İngiliz yetkililer ile bazı Ermeni gruplarının temsilcileri arasındaki yazışmalardan kolayca anlaşılabilmektedir (Öke, *Ermeni Sorunu*.., s.190-192).

[372] Antlaşma, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti, Yunanistan ve Romanya arasında imzalandı. Belçika ve Portekiz de Lozan'da taraflar arasında imzalanan belgelerin bazı kısımlarına katılarak imzacı olmuşlardır. Sovyetler Birliği de, Boğazlar Rejimi ile ilgili belgeyi 14 Ağustos tarihinde Roma'da imzalamıştır.

[373] Türkiye'deki onay süreci için bkz: Bilsel, *Lozan*.., C. 2, s.517-559. Diğer devletlerin onay süreci için bkz: *ibid.*, s.559-570.

bul'dan ayrılmaları ile *Misak-ı Milli* büyük ölçüde gerçekleşmiş, mücadele sırasında izlenen dış politika temel hedeflerine ulaşmıştır. Bununla beraber, Lozan Barış Antlaşması'ndan arta kalan birkaç konu yeni devletin dış ilişkilerinde ilk sorunları oluşturacaklardı. Bunlar, Yunanistan ile gerçekleştirilmesi gereken nüfus mübadelesi, Fransa ile olan Osmanlı borçlarının tasfiyesi ve İngiltere ile halledilmesi gereken Musul sorunuydu.

Lozan Barış Konferansı ile kabul edilen temel belge, *Barış Antlaşması* ve 17 adet *Ek*'tir.[374] Sınırlar, kapitülasyonlar, uyrukluk, azınlıklar, Osmanlı borçları vb. konular Barış Antlaşması çerçevesinde; Boğazlar Rejimi, Trakya sınırının belirlenmesi gibi bazı konular da Ek metinler olarak düzenlenmiştir.

(a) Barış Antlaşması

143 maddeden oluşan ve Romen "I" ile numaralandırılmış olan **Barış Antlaşması** metni "Siyasal Hükümler" (Madde 1-45), "Mali Hükümler" (Madde 46-63), "Ekonomik Hükümler" (Madde 64-100), "Ulaşım Yolları ve Sağlık Sorunları" (Madde 101-118) ve "Çeşitli Hükümler" (119-143) olmak üzere başlıca beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm:

"Siyasal Hükümler"in yer aldığı bölüm üç altbölümden (*section*) oluşmaktadır:

I. Altbölüm'de "Ülkeye İlişkin Hükümler" (Madde 2-22) ve "Özel Hükümler" (Madde 23-29) yer almaktadır. Bu bölümün birinci kısmında (Madde 2-22) esas olarak, Türkiye ile komşular arasındaki sınırlara ilişkin topraksal konular karara bağlanmış veya kesinleştirilmiştir.

Bulgaristan ile daha önce belirlenmiş olan sınır kesinleştirilmiştir (Madde 2).

---

[374] Bu metinler için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar...,* Takım II, Cilt 2, s.1-130. Bir de bu ana gövdenin dışında kalan, çoğu ana antlaşmanın imzalandığı gün Türkiye ile bazı ülkeler arasında oluşturulmuş olan çeşitli metinler sözkonusudur. Bunlar için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.226-252. Ayrıca tüm bu metinlerin günümüz bakış açısıyla genel sınıflandırma ve değerlendirme örnekleri için bkz: Oran, "Lausanne Barış..," s.223-237; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.80-87.

TH 13: Lozan Barış Antlaşması'na Göre Türkiye Cumhuriyeti 1923

Yunanistan ile Trakya ve Ege'deki adalar çerçevesinde oluşan sınır sorunları, karmaşık doğası gereği metinde çeşitli maddeler ile düzenlenmiştir. Trakya'da, iki ülke arasında Mudanya Mütarekesi sırasında Meriç Nehri ile oluşturulan sınır konusuna bir atıfla açıklık getirilmiş (Madde 2), XV numaralı Protokol ile de Karaağaç bölgesi Türkiye'ye bırakılmıştır. Diğer taraftan, Çanakkale Boğazı'nın güvenliği için İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye'ye veriliyor, bunların dışındaki ve Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'ın elde ettiği Kuzey Ege Adaları'nın (Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, Sisam, ve Nikarya) silahsızlandırılmak kaydıyla[375] Yunanistan'a bırakılışı "... doğrulanıyordu" (Madde 12). (Madde 13, 14 ve XV numaralı Protokol ile de adalara ilişkin diğer düzenlemeler oluşturuluyordu).

İtalya, Trablusgarp Savaşı sırasında, 1912 yılında "Oniki Ada"yı işgal etmişti. "Türkiye, aşağıda sayılan adalar üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından İtalya yararına vazgeçer" (Madde 15) ifadesiyle, ilgili maddede adları belirtilen bu adaları İtalya'ya bırakıyordu.

---

[375] Bu silahsızlandırma, Madde 12 çerçevesinde, bu adaların Yunanistan'a geçişinin sözkonusu olduğu 17/30 Mayıs 1913 tarihli Londra ve 1/14 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması uyarınca yapılırken, Madde 13 çerçevesinde Türkiye kıyılarına çok yakın olan "... Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarında ... hiçbir deniz üssü kurulmayacak, hiçbir istihkam yapılmayacak..." olduğu ifade edilerek, açıkça ve doğrudan yapılmıştır.

Türkiye, İngiltere'nin uzunca bir zamandır fiilen elinde bulundurduğu Mısır, Sudan ve Kıbrıs üzerindeki bütün egemenlik haklarından bu ülke lehine vazgeçiyordu (Madde 17-21).

Türkiye ile İngiltere, bu sırada İngiltere'nin denetiminde bulunan Irak'ın Türkiye ile olan sınırı konusunda görüşmeler sırasında bir anlaşmaya varamamışlar, sorunun çözüm yöntemini belirlemişlerdir. Buna göre "Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde ... bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir" (Madde 3/2). Doğal olarak bu yöntem, Milletler Cemiyeti içerisinde kesin bir belirleyiciliği bulunan İngiltere açısından sorunu istediği yönde çözmek açısından bir başarıydı.

Türkiye ile o sırada Fransa'nın denetiminde bulunan Suriye arasındaki sınır, "20 Ekim 1921 tarihli Türk - Fransız Antlaşmasının 8nci maddesiyle saptanmış olan sınır" olarak belirleniyordu. Böylece, İskenderun Sancağı bölgesi, [1939 yılına kadar] Türkiye sınırları dışında kalıyordu.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve İran ile olan sınırları bu konferans çerçevesinde ele alınmamıştır.

Bu bölümün ikinci kısmında (Madde 23-29) yer alan ve oldukça çeşitlilik gösteren "Özel Hükümler" arasında belki de en önemlisi, kısaca "Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye'de Kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler" (Madde 28) şeklindeki bir ifade ile ortaya konulan kapitülasyonların kaldırılışıdır. Uğruna çok uzun tartışmalar yapılan, toplantının kesilmesinin başlıca nedeni olan ve Ankara'nın kaldırmak için her türlü risk ve fedakârlığı göze aldığı bu konu, bu kısa ifade ile genel kural olarak çözülmüştür. Bununla birlikte, benzer uygulamalar hemen sona ermemiş, kısmen aşağıda değinilen 17 Ek'in bazılarında yapılan düzenlemeler, kısmen de bu ana gövdenin dışında kalan, çoğu ana antlaşmanın imzalandığı gün Türkiye ile ilgili ülkeler arasında oluşturulmuş olan metinlerin bazıları yoluyla devam etmiştir. Bu anlamda, genellikle, eskiden beri mevcut imtiyaz türünden bazı uygulamalara 5-10 yıllık geçiş süreleri tanınmıştır.

II. Altbölüm'de "Uyrukluk" (Madde 30-36) konusu yer almaktadır. Bu maddeler ile, geniş bir imparatorluğun dağılması sırasında, Türkiye ile ondan ayrılan ülkelerin bireylerinin bir diğerine ilişkin konumları açısından uyrukluk ve ilgili diğer konular düzenlenmektedir.

III. Altbölüm'de "Azınlıkların Korunması" (Madde 37-45) konusu yer almaktadır. Aslında bu bölümdeki düzenlemeler, bir anlamda evrensel

değerlerin Türkiye topraklarında hakim kılınması özelliği taşımakta, bir diğer anlamda ise daha çok Batılı ülke yöneticilerinin Osmanlı düzenine bakışı, onu değerlendirişi çerçevesinde, genç Türkiye'nin devraldığı Osmanlı toplumsal ve hukuki mirasının modern bir düzen oluşturmadığı varsayımıyla, azınlıklara, en azından Hıristiyan azınlıklara sağlanacak bazı hakların garanti altına alınması gerektiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Siyasi anlamda da, eskiden olduğu gibi ileride de, bu coğrafyada varolacak devletin iç işlerine bu yolla müdahalelerde bulunma imkânı sağlamak da ortaya konulmayan amaçların başlıcalarındandır.

Aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin, başta 1926 yılında Türk Medeni Kanunu'nu kabulü olmak üzere, ard arda gerçekleştirdiği hukuk reformları çerçevesinde bu düzenlemelerin önemli bir kısmının anlamı azalmıştır. Bununla birlikte, düzenlemelerin bazı yönleri bugünden bakıldığında da hala bir anlam ifade edebilmekte veya bir değerlendirmeye konu olabilmektedir.

Konuya ilişkin ilk madde olan 37. Madde'de "Türkiye, 38nci Maddeden 44ncü Maddeye kadar olan Maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiçbir kanun, hiçbir yönetmelik (tüzük) ve hiçbir resmi işlemin sözkonusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir" denilerek, o sırada mevcut ve gelecek dönemlerde oluşacak Türk hukuk sistemi açısından, özellikle günümüzden bakıldığında birçok açıdan iç hukuk ve uluslararası hukuk önceliği tartışmasına kaynaklık edebilecek bir düzenleme kurgulanmıştır.

Bu düzenlemenin hemen ardından gelen 38. Madde'de yer alan "Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma [milliyet], dil, soy ya da din ayırımı yapılmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir. Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır" ifadesiyle de, 37. Madde'de koruma altına alınması düşünülen düzenlemelerin en temel öğeleri ortaya konulmaktadır. 37. Madde ve 38. Madde'nin ilk iki paragrafında yer alan bu ifadeler, doğrudan Müslüman-olmayan azınlıklara ilişkin olmayıp, daha genel bir düzeye ilişkin olarak kaleme alınmış gibi gözükmektedir.[376]

---

[376] Muhtemelen, konferans görüşmeleri sırasında "Müslüman azınlıklar"a ilişkin ifadeleri de konuya ilişkin düzenlemelere sokmak isteyen, en azından "bütün azınlıklar" ifadesinin kullanılmasında ısrar eden fakat kabul ettiremeyen Batılılar, hiç olmazsa bu genel ifadeler ile tatmin olmak istiyorlardı. Bu konuda bkz: "(3) Birinci Dönem Görüşmeleri: 21 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923".

Bu altbölümde doğrudan azınlıklara, daha doğrusu Müslüman-olmayan azınlıklara ilişkin düzenlemeler, 38. Madde'nin üçüncü paragrafındaki "Müslüman olmayan azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ... dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır" ifadesiyle başlamaktadır. Ardından gelen maddelerde (39-43) (yine azınlıkların korunması konusunda bazı genel nitelikli ifadeler bulunmakla beraber) esas olarak Müslüman-olmayan azınlıklara ilişkin hak düzenlemeleri yer almaktadır. Bunlar, medeni ve siyasal hakların eşit zeminde, istenilen dilin serbestçe kullanımı (Madde 39); azınlık cemaatinin eğitim ve ibadete ilişkin haklarının serbestçe kullanımı (Madde 40-41); azınlıkların bu türden haklarının devlet güvencesi çerçevesinde düzenlenmesi ve kullanımıdır (Madde 42-43). Madde 44 ise, Türkiye'deki Müslüman-olmayan azınlıklara ilişkin hakların "... uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmeleri... ve Milletler Cemiyetinin güvencesi [garantisi] altına konulmaları..." ile ilgilidir.[377]

45. Madde ise konuya ilişkin olarak Yunanistan'a yükümlülük getirmektedir. "Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır" denilerek bu durum ortaya konulmuştur.

İkinci Bölüm:

"Mali Hükümler"in yer aldığı bölüm iki altbölümden oluşmaktadır.

I. Altbölüm'de "Osmanlı Devlet Borcu" (Madde 46-57) konusu yer almaktadır. Bu kesim Osmanlı Devleti'nin *Düyun-u Umumiye-i Osmaniye* olarak adlandırılan borçlarının nasıl ödeneceği konusundaki düzenlemeleri içermekteydi. Antlaşma, bu borçları, Osmanlı Devleti'nin mirasçısı Türkiye ile diğer bazı devletler arasında bölüştürüyordu (Madde 46). Buna göre borçlar, "... Türkiye, 1912-1913 Balkan Savaşları sonucu olarak kendilerine Osmanlı imparatorluğundan topraklar katılmış Devletler, işbu Antlaşmanın 12nci ve 15inci Maddelerinde belirtilen adalarla, bu Maddenin son fıkrasında belirtilen toprak parçası kendilerine bırakılmış olan Devletler ve, son olarak, işbu Antlaşma uyarınca Osmanlı imparatorluğundan ayrılmış Asya toprakları üzerinde yeni kurulan Devletler arasında ... bölüştürülecektir". Bu bölüşümün nasıl yapılacağı, bu kısımda yer alan maddeler (Madde 47-57) tarafından düzenlenmekteydi.

[377] Bu "Azınlıkların Korunması" başlıklı III. Altbölüm'deki dört hak grubu sınıflandırması için bkz: Oran, "Lozan Barış..," s.230.

II. Altbölüm'de "Çeşitli Hükümler" (Madde 58-63) konusu yer almaktadır. Bu başlık altında esas olarak, savaşan taraflar arasında savaşa ilişkin olarak ortaya çıkan çeşitli mali sorunların çözümü, düzenlemesi yapılmaktadır. Nitekim 58. Madde'de "Bir yandan Türkiye, ve öte yandan (Yunanistan dışında) öteki Bağıtlı Devletler ... 1 Ağustos 1914 tarihiyle işbu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi arasındaki süre boyunca uğramış oldukları ... kayıp ve zararlardan dolayı her türlü parasal istemde bulunma hakkından karşılıklı olarak vazgeçerler" ifadesi ile konu genel anlamda halledilmiş, ardından da konuya açıklık getirmek açısından bazı kalemler ayrıca ismen sayılarak belirtilmiştir. 59. Madde'de ise, bir yandan "Yunanistan, Anadolu'da, savaş yasalarına aykırı olarak, Yunan ordusu ya da Yunan yönetiminin eylemleriyle işlenmiş zararları onarma yükümünü kabul eder" ifadesi yer almakta, bununla birlikte maddenin diğer bölümünde ise "... Türkiye, Yunanistan'ın savaşın uzamasından ve savaş sonuçlarından doğan mali durumunu dikkate alarak, onarımlar karşılığı olarak, Yunan Hükümetine karşı yöneltebileceği her türlü zarar-giderim isteminden kesinlikle vazgeçer" deniliyordu. Taraflar arasındaki bu hak / yükümlülük ilişkisinin muhasebeleştirilmesinde, "XV numaralı Ek Protokol" ile Karaağaç bölgesinin Türkiye'ye verilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

Üçüncü Bölüm:

"Ekonomik Hükümler"in yer aldığı bölüm altı altbölümden oluşmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır: I "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" (Madde 65-72), II "Sözleşmeler ve Süre Aşımları" (Madde 73-83), III "Borçlar" (Madde 84-85), IV "Endüstri, Edebiyat ya da Sanat Yapıtları Mülkiyeti" (Madde 86-91), V "Hakemlik Karma Mahkemesi" (Madde 92-98), VI "Antlaşmalar" (Madde 99-100). Bu bölümdeki başlıklarda kişilerin ve ortaklıkların ilgili devletlerle savaş nedeniyle ortaya çıkan ekonomik sorunları ele alınarak değerlendirilmiş ve bunlara ilişkin çözüm biçimleri ortaya konulmuştur. VI numaralı Altbaşlık çerçevesinde de, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında yeniden yürürlüğe konulacak ekonomik ve teknik nitelikteki uluslararası antlaşmalar, sözleşmeler vb. ile Türkiye'nin katılacağı sözleşme ve antlaşmalar belirlenmiştir.

Dördüncü Bölüm:

"Ulaşım Yolları ve Sağlık Sorunları"nın yer aldığı bölüm, I "Ulaşım Yolları" (Madde 101-113) ve II "Sağlık Sorunları" (114-118) olmak üzere

iki altbaşlıktan oluşmaktadır. Bu bölümdeki maddeler, barış ile birlikte ulaşım yollarının ve haberleşme araçlarının düzenlenmesi ve bazı sağlık sorunlarıyla ilgilidir.

Son bölüm olan ve "Çeşitli Hükümler" başlığını taşıyan **Beşinci Bölüm** de, 1 "Savaş Tutsakları" (Madde 119-123), 2 "Mezarlar" (124-136) ve "Genel Hükümler" (Madde 137-143) olmak üzere üç altbaşlıktan oluşmaktadır.

(b) Ek'ler

Barış Antlaşması'nın **Ek**'leri niteliğindeki ve çoğu Lozan Barış Antlaşması ile aynı tarihte imzalanmış olan bu 17 adet metin içerisinde önemli olanları aşağıda değerlendirilmektedir.

ı) Resmi adı "Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme" olan ve konferans metinleri arasında II numaralı metin olan **Lozan Boğazlar Sözleşmesi**, 24 Temmuz 1923 tarihinde, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti tarafından imzalanmıştır.

İkinci dönem toplantılara gelmeyen Dışişleri Bakanı Çiçerin'in yerine Sovyetler Birliği temsilcisi görüşmelere katılmış, fakat metni imzalamamıştır. Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'nın 5. Maddesi çerçevesinde Türkiye, Boğazlar'ın statüsünün sadece Karadeniz'e sahildar devletlerce saptanması görüşünü kabul etmişti. Oysa Türkiye, konuya ilişkin olarak Lozan'da, diplomatik pazarlıklar gereği, İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin tezlerine benzer mesafede bulunmuştur. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç Sovyetler Birliği'ni tatmin etmemiştir.

Sözleşme'nin 1. Maddesi'nde "... taraflar ... denizden ve havadan geçiş ve gidiş-geliş serbestliği ilkesini kabul ve ilan etmekte..."dirler.

Boğazlar'dan geçiş düzeni ise, "Boğazlar'dan Ticaret Gemileri ve Uçaklarıyla, Savaş Gemileri ve Uçaklarının Geçişine İlişkin Kurallar" başlıklı Ek'i ile birlikte uzunca bir metin olan 2. Madde'de düzenlenmiştir. Buna göre Boğazlar'dan geçiş genelde iki kategoriye ayrılıyordu:

-Ticaret Gemileri (hastane gemileri, gezinti gemileri ve balıkçı gemileri dahil) ve Uçakları: Barış döneminde, hemen yukarıda 1. Madde'de belirtilen "... denizden ve havadan geçiş ve gidiş-geliş serbestliği ilkesi..." geçerliydi. Savaş döneminde ise; eğer Türkiye tarafsız ise aynen barış döne-

mindeki durum geçerliydi; eğer Türkiye savaşan durumunda ise "Tarafsız gemiler ve askeri olmayan tarafsız uçaklar ..." düşmana yardım etmemek koşuluyla ve Türkiye'nin denetim hakkı saklı kalmak kaydıyla, geçiş serbestliğine sahip olacaklardı. Bu durumda "Türkiye, düşman gemilerinin Boğazlar'ı kullanmalarını önlemek için gerekli göreceği her türlü tedbirleri almaya yetkili olacak..." idi.

-Savaş Gemileri (yardımcı gemiler, askeri taşıt gemileri ve uçak gemileri dahil) ve Uçakları: Barış döneminde, hangi ülke gemisi olduğuna bakılmaksızın, sadece Karadeniz'e sahildar devletler lehine bir hacim kısıtlaması dışında "... gece ve gündüz, tam geçiş serbestliği" sözkonusuydu. Savaş durumunda ise; eğer Türkiye tarafsız ise düşmanca davranmama koşulu ile aynen barış zamanındaki geçiş kuralları geçerliydi; Türkiye'nin savaşan devlet olması durumunda ise tarafsız gemiler için yine barış dönemi kuralları geçerliydi. Bu durumda Türkiye, düşman gemi ve uçaklarının bölgeyi kullanmasını önleyici önlemler alabilecekti.

Sözleşme'nin 4. Maddesi'nde "Aşağıda gösterilen bölgeler ve adalar askerlikten arındırılacaktır" denilerek, İstanbul ve Çanakkale boğazları çevresinde (ekli haritada belirlenmiş olan) alanların silah ve askerden arındırılması kararlaştırılmıştı. 5-9. maddelerde de konuya ilişkin diğer düzenlemeler elc alınmaktaydı. Türkiye'nin egemenlik haklarına aykırı ve ancak 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ortadan kaldırılacak olan bu madde, o sırada kabul edilmek durumunda kalınmıştı.

Sözleşme'nin 10. Maddesi'nde ise Türkiye'nin egemenlik hakları ile bağdaşmayan bir başka düzenleme ile bir "Boğazlar Komisyonu" kuruluyordu.[378] 11-16. maddeler ile de konuya ilişkin diğer düzenlemeler gerçekleştirilmekteydi. Madde 12'de "... bir Türk temsilcinin başkanlığı altında, işbu Sözleşmenin imzacı Devletleri ..." temsilcilerinden oluştuğu belirtilen Komisyon da ancak 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ortadan kaldırılabilmiştir.

---

[378] Lozan Barış Antlaşması'nın kabul edilmesinin sonrasında, bu Komisyon ile Türkiye makamları arasında bazı sorunlar da çıkmıştır. Bunların en önemlisi, Boğazlar Komisyonu'nun 1925 yılında kendisine bir bayrak edinmek için Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu anlaşılınca Türkiye'nin bu girişime itiraz etmesidir. Aslında, Sevr Antlaşması çerçevesinde bu şekilde bir düzenleme öngörülmüş iken, Lozan Barış Antlaşması'nda konuya ilişkin herhangi bir düzenleme yoktu. Türkiye, konuya ilişkin olarak Türkiye yasalarının geçerli olduğunu, bu durumda da bu şekilde bir uygulamanın mümkün olamayacağını Komisyon'a bildirmiştir. Komisyon bir süre bu konuda karar alma yetkisi olduğunda ısrar etmişse de, sonradan bu tutumundan vazgeçerek konunun kapanmasını sağlamıştır.

ii) "**Trakya Sınırına İlişkin Sözleşme**" III numaralı metindir ve 24 Temmuz 1923 tarihinde, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti arasında imzalanmıştır. Sözleşme'nin 1. Maddesi'nde "... Türkiye'yi Bulgaristan ve Yunanistan'dan ayıran sınırların her iki yanındaki topraklar ... yaklaşık otuz kilometre olmak üzere, askerlikten arındırılacaktır" denilmekteydi. Bu uygulama, 1938 yılında Balkan Paktı ülkeleri ile Bulgaristan arasında gerçekleştirilen bir anlaşma ile ortadan kaldırılmıştır.

iii) "**Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme**" IV numaralı metindir ve 24 Temmuz 1923 tarihinde, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti arasında imzalanmıştır. 21 maddeden oluşan bu Sözleşme, normal olarak bir ülkenin kendi iç hukuku çerçevesinde oluşturacağı yasalar ile düzenlemesi gereken konuları da kapsadığından, o ülkenin egemenlik haklarıyla bağdaşır nitelikte değildir. Karşılıklılık esasına dayanmakla birlikte akla "Adli Kapitülasyon" düzenlemelerini getirmekteydi. Bu nedenle metin ancak 7 yıllık bir süre için kabul edilmiştir.

iv) "**Ticaret Sözleşmesi**" V numaralı metindir ve 24 Temmuz 1923 tarihinde, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti arasında imzalanmıştır. Bu Sözleşme de Türkiye'nin kendi özgür iradesi ile düzenlemesi gereken gümrük tarifelerinin belirlenmesini, 1. Maddesi çerçevesinde imzacı devletlerin malları için "... 1 Eylül 1916 ... Osmanlı nesnel tarifesi..."ne dayandırmıştır. 18. Maddesi'nde belirtildiği gibi, bu düzenleme 5 yıl için geçerliydi. Sözleşme'nin 9. Maddesi'nde yer alan "... Türkiye ... deniz kabotajını ... kendi ulusal bayrağının tekelinde tutma hakkını saklı tutmaktadır" ifadesiyle Türkiye kabotaj hakkını ilgili devletlere onaylatmış oluyordu.

v) "**Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol**" VI numaralı metindir ve 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmıştır. Sözleşme'nin 1. Maddesi'nde "Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu[379] mübadelesine girişilecektir" denilmektedir. 2. Maddede de "Birinci Maddede öngörülen mübadele: a) İstan-

[379] Mübadelenin "zorunlu" olmasının kimin fikri olduğu konusundaki tartışma için bkz: Oran, *Türk - Yunan İlişkilerinde*.., s.77-78.

bul'da oturan Rumları [İstanbul'un Rum ahalisini]; b) Batı Trakya'da oturan Müslümanları [Batı Trakya'nın Müslüman ahalisini] kapsamayacaktır..." ifadesi yer almaktadır. Buna ilaveten, 14. Madde'nin 2. paragrafı uyarınca da, Türkiye ve Yunanistan arasında konuya ilişkin olarak gerçekleştirilen ve gerçekleştirilecek olan anlaşmalar Bozcaada ve Gökçeada halkına uygulanmayacaktır. Bilindiği gibi, bu Sözleşme'nin uygulanması pek kolay olmamış, özellikle "... İstanbul'da oturan Rumları [İstanbul'un Rum ahalisini] ..." belirleme konusunda çıkan anlaşmazlık nedeniyle, uygulama ancak 1930 yılında kesin bir çözüme kavuşturulabilmiştir.[380]

vı) "Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri"

XI numaralı metindir ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Türk tarafınca imzalanmıştır. Beş maddeden oluşan bu metnin 5. Maddesi'nde beş yıllık bir süre için geçerli olduğu belirtilmektedir. Bu, bir tür yazılı açıklamanın 1. Maddesi'nde "Türk Hükümeti, beş yıldan az olmamak üzere ... hizmetine derhal Avrupalı hukuk danışmanları almak niyetindedir; bu danışmanları, Türk Hükümeti, 1914-1918 Savaşına katılmamış ülkelerin uyrukları olan hukukçular arasından, La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı tarafından düzenlenmiş bir çizelgeden seçecek ve bunlar Türk memurları olacaklardır" denilmektedir. Bu türden bir konunun bir uluslararası anlaşma zemini içerisinde yer alması, açıkça Türkiye'nin egemenlik hakları kapsamında olan bir konunun uluslararasılaştırılması anlamı taşımaktadır. Bununla birlikte, gerçekleştirilen pazarlıklarda bu konu, beş yıl gibi devlet hayatında kısa süreli sayılabilecek bir uygulama açısından kabul edilmiştir.

Ek'ler olarak yer alan diğer metinler şunlardır: VII "Sivil Rehinelerin Geri Verilmesine ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Türk - Yunan Anlaşması (30 Ocak 1923); VIII "Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol" (24 Temmuz 1923); IX "Yunanistan'da Müslümanların Taşınmaz Mallarına [Emlâkine] İlişkin Bildiri" (24 Temmuz 1923); X "Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri" (24 Temmuz 1923); XII "Osmanlı İmparatorluğunda Birtakım Ayrıcalıklara [İmtiyazlara] İlişkin Protokol ve Bildiri" (24 Temmuz 1923); XIII "Lausanne'de İmzalanmış Senetlerin Kimi Hükümlerine Belçika'nın ve Portekiz'in Katılımlarına İlişkin Protokol ile Bu İki Devletin Söz Konusu Katılmaya İlişkin Bildirileri" (24 Temmuz 1923); XIV "İngiliz, Fransız ve İtalyan Kuvvetlerinin İşgal Etmiş Bulundukları Türk Topraklarının Boşaltılmasına İlişkin Protokol ve Bildiri" (24 Temmuz 1923); XV "Ka-

[380] Bkz: *infra.*, "a) 'Ahali Mübadelesi' Sorunu".

raağaç Toprak Parçası [Arazisi] ile İmroz ve Bozcaada adalarına İlişkin Olarak, İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Türkiye'nin 24 Temmuz 1923 Tarihinde İmzaladıkları Protokol"; XVI "Yunanistan'da Azınlıkların Korunması Konusunda 10 Ağustos 1920 Tarihinde Sevres'de Yapılmış Antlaşmaya ve Trakya Konusunda Aynı Tarihte, Aynı Devletler Arasında Yapılmış Antlaşmaya İlişkin Protokol"; XVII "Sırp - Hırvat - Sloven Devletinin İmzalamasına İlişkin Protokol" (24 Temmuz 1923) ve XVIII "Lausanne Konferansı Son [Nihai] Senedi" (24 Temmuz 1923).

*

Bilindiği gibi, son dönem Osmanlı ve Milli Mücadele diplomasilerinde en önemli yere sahip iki devlet İngiltere ve Rusya'dır. Osmanlı diplomasisi, özellikle XVIII. yüzyıl başlarından itibaren, üzerinde hissettiği Rusya baskısına karşı sürekli olarak İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında Almanya ile ortaya çıkan yakınlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı bir tercih olmaktan çok, İngiltere'nin ortaya koyduğu olumsuz tutum nedeniyle Rusya'yı dengeleyecek bir başka güce yönelme olarak değerlendirilebilir.

Milli Mücadele'nin ilk yıllarında gerek *Heyet-i Temsiliye* gerekse BMM Hükümeti'nin yürüttüğü diplomasinin temelinde yine bu iki ülke bulunmakla beraber bu defa roller değişmiş, Türkiye, İngiltere ve müttefiklerine karşı yeni kurulan Sovyet Rusya'nın desteğini sağlamaya çalışmıştır. 1921 yılı sonları ve 1922 yılı içerisindeki askeri başarı sağlandıktan sonra Ankara'nın izlemeye başladığı diplomasi ise, bu ilk iki uç uygulamanın dengelenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Ankara'nın, yeniden, ama Osmanlı döneminde olduğu gibi bir bağımlılık ilişkisine yol açmayacak bir derece ve biçimde İngiltere ile yakınlaşmaya çalıştığını, öte yandan da, Sovyetler ile ilişkilerini Milli Mücadele'nin başlarına göre oldukça mesafeli bir hale sokmakla beraber bu ülke ile iyi geçinmeye azami özen gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu diplomatik strateji, ana hatları ile II. Dünya Savaşı sonrasına kadar geçerliliğini korumuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1923 - 1939 İki Savaş Arası Dönem

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam

1) Uluslararası Ortam

a) Uluslararası Sistemin Özellikleri

Bir bakış açısına göre, iki savaş arası dönemde uluslararası sistemin yapısal özelliklerinde bazı temel değişiklikler olduğunu düşünmek mümkündür. İlkin, I. Dünya Savaşı ile birlikte, Avusturya-Macaristan gibi sistemin temel aktörlerinden birisi çökmüştür. Yine aynı dönemde, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya gibi iki ülkenin de sistem çerçevesindeki ilişkiler içerisinde yer alması, sistemin Avrupa merkezli ve üyelerinin nispeten türdeş olma özelliğini bozuyor gibi gözükmektedir.

Ayrıca bu türdeşlik, bazı Avrupa ülkelerinin siyasal ve sosyal yapılarındaki, siyasal rejimlerindeki değişmeler açısından da bozulmaktadır. Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi ile sosyalizm uygulamasına geçilmiş, buna karşılık 1922 yılında Mussolini'nin önderliğindeki Faşistler İtalya'da ve 30 Ocak 1933 tarihinde Hitler'in önderliğindeki Nasyonal Sosyalistler (kısaca Naziler) de Almanya'da iktidara gelmişlerdir. Böylece, sistemin temel aktörleri olan bu birimlerin iç yapılarında, sistemin diğer temel aktörlerininkinden oldukça farklı bazı gelişmeler ortaya çıkmış, bu durum sözkonusu ülkelerin dış politikalarına belirli ölçülerde yansımaya başlamıştır.

Öte yandan, I. Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan "Versay Düzeni" sonucunda, savaşı kazananlar ve kaybedenler arasındaki farklılaşma belirginleşmiş, statükonun korunmasına taraftar olan devletlerin karşısında başta Almanya olmak üzere bir revizyonist grup oluşmuş, böylece nispeten sürekli bir gruplaşma ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar, klasik güç dengesi sisteminin bazı özelliklerindeki değişimlerin göstergeleridirler.

Fakat, soruna farklı bir açıdan bakmak, çeşitli gerekçelerle bu gelişmelerin sistemin bir başka sisteme dönüştüğünün göstergeleri olamayacaklarını öne sürmek de mümkündür. İlkin, I. Dünya Savaşı sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çökmesinin sistemde önemli bir boşluk yaratmadığı, sisteme nispeten yeni dahil olan İtalya'nın bu yeri doldurduğu söylenebilir. Ayrıca, Japonya'nın esas olarak Uzak Doğu ve Pasifik ile ilgilendiği, Amerika Birleşik Devletleri'nin de Başkan Woodrow Wilson'ın

bütün çabalarına rağmen Senato'nun tutumu dolayısıyla yeniden Monroe Doktrini'ni uygulamaya başladığı ve dolayısıyla Avrupa işlerinden uzaklaştığı görülmektedir.

Rusya, İtalya ve Almanya'da iktidara gelen yeni rejimlerin de, dış politikalarında sadece ve sadece ideolojik tercihleri doğrultusundaki seçeneklere yöneldiklerini söylemek mümkün değildir. Bu ülkelerin hâlâ klasik güç dengesi sisteminin davranışsal kurallarını yansıtan bazı tutumlar içerisinde oldukları görülmektedir. Örneğin, rejimlerindeki benzerliğe rağmen, Faşist İtalya ile Nazi Almanyası, 1934 yılında Alman Nazileri'nin desteklediği Avusturya Nazileri'nin, İtalyanlar'ın da ilgilendiği bu ülkeyi Almanya'ya ilhak amacıyla düzenledikleri başarısız hükümet darbesi nedeniyle doğrudan bir çatışmanın eşiğine gelmişlerdir. Yine benzer rejimlere sahip İngiltere ile Fransa, Almanya'ya uygulanacak politika konusunda anlaşamamışlardır. Klasik "dengenin dengeleyicisi" konumuna paralel olarak İngiltere, Almanya'nın, Fransa'nın istediği oranda zayıf bir konuma düşmesini istememiştir. Böyle bir durumun Fransa'yı Avrupa'nın hakimi yapacağından endişe duymuş, müttefiki olan bu ülkeye karşı zaman zaman (özellikle 1920'lerde) Almanya'yı korumuştur.

Öte yandan, sistem içerisinde farklı ideolojik saflarda yer alan Almanya ve Sovyetler Birliği'nin, önce 1922 Rapallo Antlaşması, sonra da 1939 Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı ile, klasik güç dengesi sistemi içerisindeki ittifak oluşturma biçiminin geçerliliğini kanıtladıkları görülmektedir. Bütün bu olgu ve olayların da, bu dönemde klasik güç dengesi sisteminin esas olarak geçerliliğini koruduğunu gösterdiği söylenebilir.

Sonuç olarak, bu dönem uluslararası sistemin özellikleri bakımından tipik bir *geçiş dönemidir*. Dönem boyunca, temelde klasik güç dengesi sisteminin yapısal özellikleri ve davranışsal kuralları belirleyici olmakla beraber, sistemde bunlara ters düşen bazı gelişmeler de ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler, bir başka uluslararası politik sistemin habercisidirler.

b) Olayların Gelişimi

II. Dünya Savaşı'nın tohumlarının I. Dünya Savaşı ve özellikle de bu savaşı sona erdiren barış anlaşmaları sırasında atıldığı genellikle kabul edilen bir değerlendirmedir. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren anlaşmaların oluşturulduğu Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919 - 16 Ocak 1920 tarihleri arasında toplanmıştır. Toplantıların başında, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın hükümet başkanı ve dışişleri bakan-

larından oluşan bir "On'lar Konseyi" kurulmuştur. Çalışmaların tüm önemli kararları bu konsey tarafından alınmıştır. Konsey'in önde gelen kişilerinden dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, daha önce ilan etmiş olduğu görüşleri çerçevesinde kalıcı barışın sağlanması ve savaş yaralarının sarılması yolunda önemli çabalar göstermiştir. Bu çabaların başında da, Milletler Cemiyeti'nin kurulması gelmiştir. Bu örgütün kurulması gerçekleşmekle birlikte, Fransa ve İngiltere savaş kazanmanın getirdiği avantajların kullanılmasında ve Almanya ile diğer mağluplara karşı yaptırımlar uygulanmasında ısrarlı davranmışlardır.

I. Dünya Savaşı sonrası İtilaf Devletleri ile Almanya arasında imzalanan Versay Antlaşması, dünyayı II. Dünya Savaşı'na götüren anlaşmazlıkların temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede, İtilaf Devletleri tarafından ilk olarak Almanya ile yapılacak barış antlaşması şeklinde hazırlanan metin, 1919 Mayısı'nda Alman delegasyonuna sunulmuştur. Almanya'nın, gerek maddi gerekse manevi anlamda çok ağır şartları içeren bu antlaşmaya karşı yaptığı itirazlar ise dikkate alınmamıştır.

Sonuçta, Almanya'nın aynen imzalamak zorunda kaldığı bu antlaşmaya göre Almanya, Eupen, Malmedy ve Moresnet'yi Belçika'ya; Alsace ve Lorraine'ı Fransa'ya; Poznan ve Batı Prusya'yı Polonya'ya terk etmiştir. Saar Bölgesi on beş yıl sonra kesin çözümün belirlenmesi için bir *plebisit* yapılması kaydı ile Fransa'ya bırakılmış, Danzig serbest şehir olmuştur. Almanya, Ren Nehri'nin Doğu ve Batı yakasında elli kilometrelik bir şeridi silahlandırmamayı kabul etmiş ve Avusturya ile birleşme çabası göstermeme sözü vermiştir.

Öte yandan Almanya tüm sömürgelerinden vazgeçmiş, bu bölgelerde Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında *manda* rejimleri oluşturulmuştur. Alman ordusunun mevcudu 100.000 ile sınırlanarak zorunlu askerlik kaldırılmıştır. Denizaltı ve uçak üretemeyecek olan Almanya, donanmasını da İtilaf Devletleri'ne teslim etmeyi kabul etmiştir. Antlaşmanın belki de en ağır maddesi, Almanya'ya yüklenen tazminat borçları olmuştur. Sonradan İtilaf Devletleri tarafından oluşturulan bir komisyonca, önce 56 milyon ardından da 33 milyon Dolar olarak saptanan bu miktarlardan ikincisi bile Almanya'nın ödeme olanaklarının çok üzerinde bir tutardı. Aslında, İtilaf Devletleri de bu derecede ağır bir borç faturası çıkartarak, Almanya'nın yeniden güçlenmesini bu yolla engellemek istemişlerdir.

Almanya'nın tekrar toparlanarak egemenliğini tehdit edeceğinden korkan Fransa, Versay Antlaşması'nın şartlarına titizlikle uyulmasında ısrarcı olurken İngiltere, doğuda giderek artan Sovyet tehdidinden de çekinerek, Fransa'nın bu tutumunu desteklememiştir. Amerika Birleşik Devletleri ise, I.

Dünya Savaşı'nın hemen ardından kendi kıtasına çekilmiş ve Avrupa'daki gelişmeleri uzaktan seyretmeyi yeğlemiştir. Avrupa'da kalıcı bir düzenin sağlanması için yapılan Locarno Antlaşmaları uzun dönemde bir sonuç getirmemiş ve 1929 yılında gelen ekonomik buhranın yarattığı sıkıntıların da etkisiyle siyasi uzlaşma çabaları giderek kaybolmuştur.

1932 yılına kadar sürmüş olan bunalımın en belirgin nedeni, tüketilemeyecek kadar fazla üretim yapılmasından ve bu düzene uygun, özellikle de uluslararası yapıların oluşturulmamasından kaynaklanan iktisadi dengesizliklerin yol açtığı gelişme ve büyüme sorunları olarak özetlenebilir. I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında savaş yaralarının hızla kapatılmaya çalışıldığı ve uluslararası iktisadi ilişkilerin geliştirildiği bir dönem yaşanmıştır. Savaş öncesi iktisadi koşullara dönmek amacıyla devletler yeniden altın - döviz sistemine yönelmişler, uluslararası bankacılık faaliyetlerini ve uluslararası serbest ticareti geliştirici politikalar uygulamışlardır.

Ancak, I. Dünya Savaşı sonrasında, savaş öncesine göre farklı durumlar ortaya çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, daha önce Avrupa kıtasında, özellikle de İngiltere'de olan iktisadi üstünlüğü ele geçirmiştir. Daha önce sadece tarım ülkesi diye adlandırılan ülkelerin bir kısmı sanayileşme sürecine girmişler, diğer bir kısmı ise dünya piyasasında tek bir tarım ürünü ile ifade edilir duruma gelmişlerdir. Bölgeler ve devletler arasındaki gelişme farklılıklarının giderek artmasında teknolojinin de etkisi olmuştur. Böylece, serbest ticaretten beklenen fayda da giderek azalmaya başlamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayarak Japonya ve Sovyetler Birliği dışında tüm dünyayı etkileyen 1929 İktisadi Buhran'ı, her yerde fiyat düşmelerine, enflasyona, işsizliğe, devalüasyonlara ve büyük iflaslara yol açmıştır. Aşırı üretim ve yapısal dengesizliklerin neden olduğu bunalımın en önemli sonucu, korumacı politikaların uygulanması biçiminde özetlenebilir. Uluslararası mübadelede çeşitli gümrük önlemleri, kambiyo denetimleri vb. uygulanması suretiyle daralmalar ortaya çıkmış ve dünya ticaret kolaylıkları kısıtlanmıştır. Buhranın bir diğer önemli sonucu da, yeniden ortaya çıkan silahlanma hareketleri olmuştur.

1929 İktisadi Buhranı'ndan en fazla etkilenen ülkelerin başında Almanya gelmiştir. Zaten ekonomisi ağır bir borç yükü altında bulunan, bu nedenle kaynak yaratmak amacıyla karşılıksız kâğıt para basmasıyla dünya tarihinin gördüğü en ağır hiper-enflasyon örneklerinden birisini yaşayan Almanya, bu buhran ile sosyo-ekonomik açıdan iyice zor bir döneme girmiştir. Siyasi düzlemde de, başından beri ülkedeki sorunların nedeni olarak hep Versay Antlaşması'nı işaret eden, bu antlaşmadan kurtulmayı ülkenin sorunlarının bitmesi ile anlamdaş gibi göstermeye çalışan Adolf Hitler ve liderli-

ğindeki Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (Nazi Partisi) giderek güçlenmiş ve 1933 yılında iktidarı ele geçirmiştir.

Almanya'da Adolf Hitler'in önderliğinde iktidarı ele geçiren Naziler ile Benito Mussolini'nin yönetimindeki Faşist İtalya ve Doğu Asya'da yayılmacı bir politika izleyen Japonya "doğal müttefik" olmuşlardır. Almanya ve İtalya, 1936 yılı Ekim ayında imzaladıkları bir anlaşma çerçevesinde Roma - Berlin Ekseni'ni oluşturmuşlardır. Bundan yaklaşık bir ay kadar sonra, Almanya ile Japonya Anti-Komintern Pakt'ı kurmuşlar ve kısa bir süre sonra (1937 Ocak) İtalya da bu ülkelere katıldığında, II. Dünya Savaşı'nda Mihver Devletleri olarak bilinen grup ortaya çıkmıştır.

Karşılıklı anlaşmalarla istediğini elde edemeyeceğini gören Almanya, kendi başına hareket etmeye karar vermiş, önce 7 Mart 1936 tarihinde Versay Antlaşması'nı ihlal ederek Ren Bölgesi'ne asker sokmuş; sonra Avusturya'yla birleşmiş ve Südet bölgesindeki Almanlar'ı bahane ederek Çekoslovakya üzerinde baskı uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde Hitler Almanyası'nın birincil hedefinin Sovyetler Birliği olduğu inancında olan İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain, bu ülkeye yönelik olarak uyguladığı yatıştırma (*appeasement*) politikası çerçevesinde hala "Avrupa'daki makul talepleri karşılanacak bir Hitler'in [en azından Batıda] duracağı" düşüncesindeydi.

Bu anlamda, İngiltere'nin girişimi ve Fransa ile İtalya'nın da katılımıyla toplanan Münih Konferansı[1] çerçevesinde, 29 Eylül 1938 tarihinde, Çekoslovakya'nın Südetler bölgesinin Almanya'ya bırakılması kararlaştırılmıştır. Fakat Hitler burada da durmamış, 15 Mart 1939 tarihinde Çekoslovakya'nın Almanlar'ın bulunmadığı Bohemya ve Moravya bölgesine yönelerek Prag'a girmiş ve böylece bu ülkeyi tamamen ele geçirerek "Tek Millet Tek Devlet" politikasından "Hayat Sahası" (*Lebensraum*) politikasına yönelmiştir. Nitekim, 1939 yılı Nisan ayında Alman ordusu bu defa da Litvanya'nın Memel bölgesine giriyordu.

---

[1] Winston Churchill, 5 Ekim 1938 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, bu anlaşma ile Fransa'nın güvenlik politikası açısından büyük ümitler beslediği Orta Avrupa'daki güvenlik sisteminin çöktüğünden, Nazi Almanyası'nın Orta ve Doğu Avrupa devletlerini birer birer etki altına almasının yolunun açıldığından sözediyordu (Churchill, *Bu Harbin..*, s.38). Churchill 14 Mart 1939 tarihli bir başka Avam Kamarası konuşmasında da, bu anlaşmada Çekoslovakya'nın feda edilmesinin çok önemli sonuçları olduğu ve olacağı doğrultusundaki görüşünü tekrarlıyordu (*ibid.*, s.26-28). Münih Anlaşması'nın savaşı önlemekten çok savaşın çıkmasına yardımcı olduğu konusunda ayrıca bkz: Taylor, *The Origins..*, *passim.*

1935 yılında Habeşistan'ı, 1939 yılında Arnavutluk'u işgal eden İtalya ve Mançurya'yı 1931 gibi erken bir tarihte işgal eden ve Çin'in diğer bölgelerine de saldıran Japonya ile yakınlaşan Almanya, 23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetler Birliği ile bir saldırmazlık antlaşması imzalayarak iki cephede birden savaş kâbusundan sıyrılmış, Fransa ve İngiltere'nin 31 Mart 1939 tarihinde toprak bütünlüğünü koruyacağına garanti verdiği Polonya'dan Danzig'i istemiş, bu talebine olumlu yanıt alamayınca da 1 Eylül 1939 tarihinde bu ülkeye saldırmıştır.

c) Büyük Güçlerin Politikaları

Bu kısımda döneme ilişkin olarak sistemde yer alan bazı önemli ülkelerin ve Türkiye'nin bazı komşularının dış politikalarından çok dış politika anlayışlarına değinilecek, içerisinde yer aldıkları en önemli olaylar sıralanacaktır. Bir başka deyişle, bir büyük gücün döneme ilişkin dış politikasında yer alan olay ve olguları kronolojik bir sıra ile incelemekten çok, bu ülkenin dış politika yaklaşımını, dış politikasının temel özelliklerini ortaya koymaya çalışacağım. Bu güçleri başlıca üç grupta toplamak mümkündür.

(1) Mevcut Durumdan Memnun Olanlar - Statükocular

Bu dönemde *İngiltere,* belki daha doğru bir çağırma ile *Britanya İmparatorluğu* gücünün zirvesindedir. "Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk" doğal olarak I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Paris Barış Konferansı sonucunda oluşturulan statükonun önemli savunucularındandı. Bu, hem geniş sömürge imparatorluğunu koruması hem de savaşta en zorlu düşman olarak belirginleşen Almanya'nın denetim altında bulundurulabilmesi açısından önem taşımaktaydı. Ayrıca, İngiltere halkı artık savaş yorgunuydu ve daha fazla savaşmak istemiyordu.

Bu çerçeveye uygun olarak, dönem içerisinde İngiltere, genel olarak silahsızlanma ve silahların sınırlandırılması, özel olarak da (Japonya'nın yükselen gücünden duyduğu endişeyi yansıtan) denizlerdeki silahlanmanın önlenmesi ve silahların sınırlandırılması konusundaki çabalara ilişkin olarak destekleyici, öncü roller üstlenmiştir. Konuya ilişkin olarak, 1922 Washington, 1930 Londra konferansları ve nihayet 1932 Dünya Silahsızlanma Konferansı verilebilecek örneklerdir.

İngiltere'nin, özellikle Avrupa'daki statükonun korunması konusundaki arzusunun nedenlerinden birisi de, bu sayede kendisinin de sömürgelerindeki sorunlara yoğunlaşabilmesi düşüncesidir. Bu çerçevede deniz ulaşım yollarının, özellikle de Hindistan yolunun güvenliği İngiltere için son derece önemliydi.

Bununla birlikte, Avrupa kıtası açısından "dengenin dengeleyicisi" rolünü de unutmayan İngiltere, Almanya'nın, Fransa'nın istediği ölçüde güçsüzleştirilmesini de uygun görmüyordu. Bu konuda zaman zaman Fransa ile ciddi görüş ayrılıkları yaşandığı bilinmektedir. Zira İngiltere için, kıtanın tek hakimi Almanya gibi Fransa da olmamalıydı. Almanya, Sovyetler Birliği'ni dengelemek açısından da önemli bir rol oynayabilirdi. Burada ilginç olan, Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik Devrimi'ni ciddi bir tehdit olarak algılayan Britanya, yine de Batı dünyası içerisinde konuya en esnek bakabilen ülke örneğini oluşturuyordu. 1922 İngiliz - Sovyet Ticaret Antlaşması bunun bir kanıtıydı. Akdeniz'den geçerek Süveyş yoluyla Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a uzanan denizyolu Britanya için hala hayati önem taşıyan bir konumda iken, Londra bu coğrafyada sözsahibi olmak isteyen Mussolini liderliğindeki İtalya ile zaman zaman sorunlar yaşamakla beraber onu savaş günlerine kadar denetimi altında tutabilmiştir.

Sonuç olarak, dönem içerisinde statükocular arasında yer almakla birlikte İngiltere, bu dönemde bir ittifaklar politikası içerisinde yer almaktan özellikle kaçınmış, Almanya'da Hitler iktidara geldikten sonra bile bu tutumunda belirgin bir değişiklik yapmayarak dönemin İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain tarafından yaklaşık olarak 1935 yılından itibaren Hitler Almanyası'na karşı izlenen "yatıştırma" (*appeasement*) politikasına neredeyse II. Dünya Savaşı çıkana kadar sadık kalmıştır. Bu politika bir bakıma, Nazi Almanyası'nın 1933 sonrasında uyguladığı revizyonist politikanın, örtük bir biçimde de olsa İngiltere tarafından da, Versay Antlaşması'nın Almanya'ya yönelik olarak yaratmış olduğu bazı haksızlık ve sınırlamaların Hitler yönetimi tarafından yeniden ele alınması, düzeltilmesi olarak görüldüğünü göstermektedir. Chamberlain ancak, Hitler 1939 yılı Mart ayında Çekoslovakya'nın Almanlar'ın yaşamadığı bölgelerini işgale yöneldiğinde, yani savaşın çıkışına yaklaşık altı aylık bir süre kaldığında, Almanya'ya karşı neler yapılabileceği fikrini dikkate almaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı sonrasında askeri harcamalarını azaltan ve ardından da ekonomisi 1929 İktisadi Buhranı ile ciddi bir sarsıntı geçiren İngiltere, ancak 1936 yılında yeniden silahlanmaya başlamıştır. Bu çaba ise Nazi Almanyası ile askeri bir boy ölçüşme açısından biraz gecikmiş bir hamle olarak gözüküyordu.

I. Dünya Savaşı'nın galiplerinden *Fransa* iki savaş arası dönemde temelde, Almanya'ya kabul ettirdiği 1919 Versay Antlaşması'nın aynen uygulanması doğrultusunda, mevcut statükoyu korumaya dayanan bir dış politika izlemiştir. Örneğin, 1925 yılında, İngiltere, İtalya ve Almanya ile birlikte, Versay düzenini yeniden onaylama anlamını taşıyan Locarno Antlaşmaları'nı imzalamıştır. Bu politikasına İngiltere'den aradığı desteği bulamadığında başka alternatifler aramış, bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri'ne yöneldiği Briand - Kellogg Paktı örneğinde de istediği amaca ulaşamamıştır.

Öte yandan, kendi güvenliği açısından Ren Bölgesi'nin Almanya'nın denetimi dışında kalmasında ısrar etmiş, fakat bu görüşünü İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne kabul ettirememiş, ancak Ren Nehri'nin doğusunda yaklaşık 50 kilometrelik bir bölgenin askersizleştirilmesini ve silahtan arındırılmasını sağlayabilmiştir.

Bunun yanında, yine statükoyu korumaya yönelik bir ittifaklar sistemi kurmaya yönelmiştir. Bu çerçevede, Almanya'ya karşı Polonya ve Belçika'ya destek garantisi, Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki revizyonist ülkeler olan Macaristan ve Bulgaristan'a karşı da Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya'ya benzer garantiler verilmiştir. İtalya'ya yönelik politikası da, bu ülkeyi "Almanya'nın etki alanına itmemek" gerekçesiyle çoğunlukla yumuşak ve hoşgörülü olmuştur.

1917 yılında savaşa İngiltere ve Fransa'nın yanında katılarak İtilaf Devletleri'nin galip gelmesinde büyük bir rol oynayan *Amerika Birleşik Devletleri*, Başkan Woodrow Wilson'ın şahsında Paris'te gerçekleştirilen barış görüşmelerine aktif bir biçimde katılmış, özellikle böyle yıkıcı savaşların bir daha yaşanmaması için oluşturulan Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunda aktif bir rol oynamıştır. Fakat antlaşmaları imzalayan Başkan Wilson bunları Kongre'nin onayından geçiremeyince, Amerika Birleşik Devletleri'nin, bu sırada gerçekleşen başkan değişikliğinin ardından yeniden Monroe Doktrini'ne geri döndüğü görülmüştür.

1932 yılında Franklin D. Roosevelt'in Amerika Birleşik Devletleri Başkanı olmasına kadar geçen dönem bu izolasyonist çizgi çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa işleri ile yakından ilgilenmemiş, daha çok Latin Amerika ve Pasifik bölgesine ilişkin bir politika gündemi takip etmiştir. Bu durum da, Avrupa'daki güç dengesinde revizyonist ülkelerin inisiyatif almasını kolaylaştırmış, Milletler Cemiyeti'nin fikir babalığını yapmış olan bu ülkenin Milletler Cemiyeti sistemi içinde yer alamaması bu sistemin etkinliğini büyük ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir.

Ülkedeki başkan seçimi geleneklerine aykırı olarak 1932, 1936, 1940 ve 1944 yıllarında olmak üzere dört defa Amerika Birleşik Devletleri Başkanı seçilen ve ülkeyi 1929 İktisadi Buhranı ile girilmiş olan "Büyük Durgunluk"tan kurtaran Roosevelt'in ülkedeki sosyo-ekonomik reformları tamamlayarak prestijini artırdığı yıllardan itibaren, Roosevelt liderliğindeki Amerika Birleşik Devletleri, önce "Hitler'e karşı Avrupa demokrasilerini destekleme" anlayışı çerçevesinde İngiltere'ye destek vererek Avrupa gelişmeleriyle ilgilenmeye başlamış, ardından II. Dünya Savaşı sırasında Japonlar'ın gerçekleştirdikleri Pearl Harbour baskını ile de doğrudan savaşta bir taraf olarak yerini almıştır.

(2) Mevcut Durumdan Memnun Olmayanlar - Revizyonistler

Bu ülkelerin en başında, savaş sonrasında Versay Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmış olan *Almanya* geliyordu. Bu anlaşmadaki sınır düzenlemelerinin, askerlik ve silahtan arındırılma konularında getirilen yükümlülüklerin ve ağır tamirat borçlarının adil olmadığı hemen hemen Alman kamuoyunun tümü açısından kabul edilen bir değerlendirmeydi ve bu düşünce, iki savaş arası dönemde Alman siyasal hayatı ve dış politikası üzerinde de oldukça belirleyici etki yaratan konuların başında geliyordu. Bu dönemde Almanya'nın dış politikasını, 1933 öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümde ele almak uygun olacaktır. Her iki dönemde de Versay Antlaşması'nın olumsuzluklarından kurtulmak birincil bir dış politika amacını oluşturmaktaydı. Fakat, bu amaca ulaşmak için izlenecek stratejiler ve kullanılacak araçlar konusunda önemli farklılıklar sözkonusuydu.

Birinci dönemde Almanya'nın dış politika stratejisi temelde, 1923 tarihinde başbakan olarak göreve gelen, daha sonra uzun yıllar dışişleri bakanı olarak görev yapan Gustav Streseman tarafından yönlendirilmiştir. Streseman, Fransa'nın Versay Antlaşması'nın ağır şartlarını aynen uygulatma çabalarını özellikle İngiltere'den destekle biraz hafifletmeye çalışırken, bu ve benzer bir konuda çok ağır bir baskı altında kaldığında da Sovyetler Birliği ile yakınlaşabileceği izlenimini vermeye çalışmıştır. Fransa'ya ilişkin tamirat borçları konusunda da, ilke olarak ödemeye itiraz etmeyen Almanya, konuya ilişkin olarak Fransa'nın sert ve esnek olmayan tutumuna göre çok daha uzlaştırıcı olan Amerika Birleşik Devletleri - İngiltere'nin tutumları arasındaki farkı dikkatle değerlendirmeye, bundan yararlanmaya çalışmıştır. Nitekim bu çerçevede, Almanya'nın 56 milyar Dolar olan borç rakamı Dawes Planı çerçevesinde 33 milyar Dolar seviyesine çekilerek taksitlere

bölünüyordu. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri bankaları Almanya'ya 30 milyar Mark civarında uzun vadeli kredi sağlıyordu.

İkinci dönemin başlangıcında, 1933 yılında Alman Nasyonal Sosyalist Partisi (Nazi Partisi) Adolf Hitler'in liderliğinde iktidara gelmiştir. Hitler, ülkenin anayasal sürecine uygun bir biçimde iktidara gelmiş, fakat kısa bir süre sonra iktidardaki pozisyonunu sağlamlaştırmak için anayasal süreci bir kenara bırakarak diktatoryal bir yönetim tarzına yönelmiştir. Aslında nihai amacı üstün Alman ırkının tüm dünyaya hakim olması gibi gözüken, bununla birlikte birincil amacı "Versay'ın zincirlerinin kırılması" olan Hitler'in dış politikasında iki temel strateji vardı: "Tek Millet Tek Devlet" (*Ein Volk Ein Rich*) ve "Hayat Sahası" (*Lebensraum*). Bunlardan birincisi, özellikle çoğu I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın sınırları dışında kalmış olan Almanlar'ın (dolayısıyla bu Almanlar'ın yaşadıkları bölgelerin) Almanya'ya katılmasının sağlanması, ikincisi de üstün Alman ırkının ülkenin çevresinde özellikle de aşağı ırkların (örneğin Slavlar) yaşadığı bölgelere yönelik olarak genişlemesi. Hitler'in bu politikaları uygulayabilmesi için herşeyden önce Versay Antlaşması'nın getirdiği çeşitli yasaklama ve sınırlamalardan kurtulması gerekiyordu.

1934 yılında Avusturya'nın ilhakına yönelik başarısız bir girişimin ardından, 1935 yılında Saar Bölgesi düzenlenen bir referandum sonucunda Almanya'ya katılmış, yine aynı yıl silahlanmaya başlayan Hitler Almanyası 1935 yılı Mart ayında Versay Antlaşması'nın önemli öğelerinden birisini tek taraflı olarak ortadan kaldırarak zorunlu askerlik uygulamasını yürürlüğe koymuş[2] ve Versay Antlaşması'na göre asker ve silahtan arındırılmış olan Ren Bölgesi'ne 1936 yılının Mart ayında asker sokmuştur. 1938 yılında Avusturya'yı ilhak eden (*anschluss*) Almanya 1938-1939 yıllarında da iki hamlede Çekoslovakya'yı işgal etmiştir.

Önce, Hitler'in 1938 yılında Çekoslovakya'nın Alman kökenlilerin yaşadığı Südetler bölgesini elde etmeye yönelmesi üzerine, 29 Eylül 1938 tarihinde İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'nın katıldığı Münih Konferansı toplanmış ve sözügeçen bölgenin bu ülkeler arasında üzerinde anlaşmaya varılan bir düzenleme çerçevesinde Almanya'ya bırakılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede Hitler, Münih Konferansı'nın sonuçlarını, kendisinin İngiltere ve Fransa tarafından Doğu'da serbest bırakıldığı şeklinde yorumlamıştır. Bu aşamadaki Nazi politikası "Batı'da statüko, Doğu'da dinamizm" olarak ortaya çıkıyordu. Nihayet Hitler, Münih'te üzerinde anlaşmaya varılan düzenlemeye aykırı olarak, 1939 yılı Mart ayında Çekoslovakya'nın

[2] *Ayın Tarihi*, No: 16 (Mart 1935), s.269-270; *Ayın Tarihi*, No: 19 (Haziran 1935), s.175-177.

Başkenti Prag'a yöneliyor ve böylece Çekoslovakya bütünüyle Alman işgali altına giriyordu.

Böylece Hitler artık "Tek Millet, Tek Devlet" politikasından "Hayat Sahası" politikasına geçmiş oluyordu. Bu çerçevede, 1939 yılında da Danzig Koridoru nedeniyle sorunlu bulunduğu Polonya'ya saldırarak işgale başlayan Nazi Almanyası, bu hamleleri ile II. Dünya Savaşı'nın çıkmasında en önemli rolü üstlenmiştir.

Bu dönemde *İtalya*, I. Dünya Savaşı galipleri arasında yer almakla birlikte bu galibiyetten yeterli pay alamadığını düşünen ülkelerden birisiydi. Özellikle 1922 yılında Faşistler'in Benito Mussolini'nin liderliğinde iktidara gelmesinin ardından, bu tatminsizlik giderek daha da belirginleşecektir. Mussolini'ye göre İtalya, gerek sanayi için ucuz hammadde ve pazar açısından gerek ülkenin besleyemediği ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göçerek benliğini unutan göçmenleri devlet kontrolünde yerleştirecek topraklar bulunması açısından gerekse "İngiltere, Fransa gibi bir büyük devlet" olmak için yani prestij anlamında gerektiğinden, sömürgelere sahip olmalıydı. Her şeyden önce bu politika Mussolini döneminde İtalya'nın revizyonist devletler safında yer almasını gerektiriyordu.

İtalya bu politikasını uygulama açısından birincil hedef olarak, nispeten bir güç boşluğunun bulunduğunu düşündüğü Doğu Akdeniz coğrafyasını görmekteydi. Bu çerçevede Yugoslavya ile Fiume limanı sorununu,[3] Yunanistan ile de Korfu adası krizini[4] yaşayan İtalya, Arnavutluk'u da etki alanına dahil etmiştir.[5] Ardından 1935 yılında Habeşistan'a saldırarak[6] bu

---

[3] 1921 yılında "Serbest Şehir" statüsü kazanan Fiume, 1922 yılında İtalya'da Faşistler iktidara geldiğinde bu ülke tarafından işgal edilmiştir. 1924 yılında imzalanan Nettuno Sözleşmesi ile Yugoslavya bu kentin İtalya'ya bırakılmasını kabul ediyordu.

[4] Arnavutluk - Yunanistan sınırında görev yapan bir İtalyan generali ve beraberindeki bazı İtalyan subaylar, Yunanistan tarafında 27 Ağustos 1923 günü meydana gelen bir olay sırasında öldürülünce, İtalya Yunanistan'a *ultimatom* vermiş ve Korfu Adası'nı işgal etmiştir. Konu Milletler Cemiyeti tarafından da ele alınmış, neticede Yunanistan'dan bir miktar tazminat alan İtalya Korfu Adası'nı boşaltmıştır.

[5] Bu dönemlerde Arnavutluk Yugoslavya'nın etkisi altındaydı. İtalya bu zeminde, özellikle de bölgede Yugoslavya ile giriştiği rekabet çerçevesinde, giderek Arnavutluk'u etki alanına almaya başlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak İtalyan Hükümeti, 27 Kasım 1926 tarihinde, Arnavutluk'ta iktidara gelen Ahmet Zogo ile bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalamıştır. Bundan yaklaşık bir yıl sonra, İtalya ile Arnavutluk arasında imzalanan benzer bir anlaşmanın ardından, Ahmet Zogo 1928 yılında kendisini kral ilan ettirmiş, bu süreç çerçevesinde Roma'nın bu ülke üzerindeki etkisi her geçen gün biraz daha artmıştır.

ülkeyi işgal eden İtalya, Milletler Cemiyeti'nden ayrılarak Almanya ile yakınlaşmış ve 1937 yılında Anti-Komintern Pakt içerisinde yer almıştır. İngiltere ile Akdeniz rekabeti içerisinde olan İtalya, Doğu Akdeniz'deki emellerine yeşil ışık yakan Almanya'nın Avusturya'yı ilhakına onay vererek, kendisinin de 7 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgale başlayarak ele geçirmesine Almanya'nın kabulünü sağlıyordu.

I. Dünya Savaşı'nda galipler safında yer almakla beraber mevcut statükodan memnun olmayan ülkelerden bir diğeri de *Japonya*'ydı. 1905 yılındaki Rus - Japon savaşında tüm dünyanın dikkatlerini üzerine çeken Japonya, I. Dünya Savaşı'nın ardından hızlı bir ekonomik gelişmeye paralel olarak yoğun bir silahlanma çabası içerisinde gözükmekteydi. Askerlerin giderek ülke yönetimi üzerinde ağırlıklarını hissettirdikleri 1930'lu yıllarda "Asya Asyalılarındır" sloganı ile bir tür "Japon Monroe Doktrini" ilan eden Japonya'nın amacı, Batılılar'ın Çin üzerindeki etkisini azaltarak bu bölgeyi olabildiğince kendi kontrolüne almaktı. Alan ve doğal kaynaklar bakımından sınırlı bir coğrafyaya sahip olan Japonya doğal genişleme alanı olarak geniş Çin topraklarını görüyordu.

Bu dönemde Çin'deki milliyetçi - komünist çekişmesi ve ardından gelen iç savaş çerçevesinde ortaya çıkan siyasi ve askeri zayıflık da Japonlar'ın işlerini kolaylaştırmaktaydı. Bu çerçevede Japonya ilkin, 1931 yılında Çin'in Mançurya bölgesine saldırarak işgal etmiştir. Milletler Cemiyeti'nin bu nedenle Japonya'yı eleştirmesine ise 1933 yılında bu örgütten ayrılarak cevap veriyordu.

Ülkedeki liberal - asker çatışmasında öne çıkan askerler, 1936 yılında Almanya ile Anti-Komintern Pakt'ı imzaladılar. 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgaline, Hitler'in Ren Bölgesi'ne asker sokmasına karşı Milletler Cemiyeti'nin bir şey yapamadığını gören ve İspanya İç Savaşı'nın Avrupa'da yarattığı tartışmaları fırsat bilen Japonya, 1937 yılında Çin'e saldırmıştır. Ülkenin belirli bölgelerine asker çıkararak işgal eden Japonya, bu büyük ülkenin tamamını hiçbir zaman kontrolü altına alamamıştır. Fakat, Pasifik'te bir bölge hâkimiyeti kurmak isteyen Japonya, Amerika Birleşik Devletleri'ni bu konuda en büyük engel olarak görüyordu. Nitekim, II. Dünya Savaşı sıra-

---

[6] Faşist İtalya'nın lideri Mussolini, hem artan nüfusunu yurtdışına göçmen değil fethedilecek topraklara kolonizatör olarak göndermeyi arzuluyor, ayrıca değerli maden ve hammadde fakiri İtalya için bu ihtiyacı giderecek sömürgeler arıyordu. Afrika'da elinde bulundurduğu Eritre ve Somali bölgelerinin bir uzantısı olan Habeşistan'ı, kendisi ile birlikte Stresa Cephesi'ni oluşturan İngiltere ve Fransa'nın da bu konuda çok büyük bir direnç göstermeyeceklerini tahmin eden Mussolini, 1935 yılı Ekim ayında bu ülkeyi işgal etmeye yönelmiş ve süreç 1936 yılı Mayıs ayında tamamlanmıştır.

sında Pearl Harbour'da Amerika Birleşik Devletleri donanmasına saldırıp yok ederek bu ülkeyle kendi mağlubiyetini hazırlayan bir savaşa tutuşacaktır.

(3) Sovyetler Birliği

Yukarıda belirtilen kategorilerden zaman zaman birine zaman zaman diğerine yakın gibi gözüken Sovyetler Birliği, rejiminin özellikleri de düşünülerek ayrı bir başlık altında değerlendirilebilir. Rusya'da Çarlığın yıkılması sonrasında ortaya çıkan Sovyet rejimi, uzunca bir dönem sistemin diğer önemli üyeleri tarafından meşru kabul edilmemiştir. Önceleri bu yeni rejimi açıkça yıkmaya çalışan Batılı büyük devletler, iç savaştan Bolşevikler'in galip çıkmasının ardından da, Moskova'daki yeni yönetimi uzun bir süre tanımamışlar, izole etmeye çalışmışlardır. İktidara gelmelerinin hemen ardından, 3 Mart 1918 tarihinde Almanya ile Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı imzalayarak savaş dışı kalan yeni yönetim, önce sınırlarının güvenliğini sağlamaya ve iç savaşta büyük zarar gören ekonomiyi yeniden canlandırmaya çalışmıştır.

İlk başlarda Bolşevik liderliğinde bir dünya devrimi düşüncesi ve beklentisi oldukça güçlü iken, bu konuda özellikle Almanya ve Macaristan'daki başarısızlıkların ardından, Sovyet Rusya'nın korunması ve güçlendirilmesi amacı giderek ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Bolşevikler'in lideri V. I. Lenin'in "emperyalizmin en zayıf halkasının sömürgeler olduğu" doğrultusundaki görüşü çerçevesinde, sömürgelerinden yoksun bırakılacak kapitalist Batı ülkelerinde dünya devrimi şartlarının gelişeceği düşüncesi önem kazanmıştır.

Lenin'in ölümü ardından "sürekli devrim" tezinin sahibi Leon Troçki ile yaşanan bir iktidar mücadelesi sonrasında duruma hakim olan Josef Stalin, daha sonraki dönemde "tek ülkede sosyalizm" tezi ile Sovyetler Birliği dış politikasını temelde klasik "ülkesel çıkar" kavramı zemininde yürütmeye başlamıştır. Troçki'nin, Sovyet Devrimi'nin ancak benzerlerinin diğer ülkelerdeki başarısıyla birlikte ayakta kalabileceğini ve bu süreçte de Komünist Partisi'nin bürokratlaşmasından kaçınılmasının zorunlu olduğunu savunan tezine karşılık Stalin, devrimin gerçekleştiği tek ülke olan Sovyetler Birliği'nin korunması ve dünyaya örnek olacak bir biçimde geliştirilmesinin çok önemli olduğunu belirtmekteydi. Stalin'in ülkeye hakim olmasının ardından *Komintern*'in politikaları da bu doğrultuya çekilmiş, bir başka deyişle Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin bu örgüt içerisinde tek hakim odak

haline gelmesiyle *Komintern*, Sovyetler Birliği'nin dış politikasının uygulayıcısı bir örgüt haline gelmekten kurtulamamıştır.

1920'li yıllarda Sovyetler'i, kendisi gibi Avrupa'da bir dışlanmışlık içerisinde olan Almanya ile 1922 yılında Rapallo'da, 1926 yılında da Berlin'de anlaşmalar yaparken görüyoruz. Gerçekten de, 10 Nisan - 19 Mayıs 1922 tarihlerinde İngiltere ve Fransa'nın liderliğinde 34 ülkenin katılımıyla toplanan Cenova Konferansı dışındaki iki ülke olarak, Sovyetler Birliği ile Almanya arasında, Cenova'dan çok da uzakta olmayan bir yer olan Rapallo'da, 16 Nisan 1922 tarihinde imzalanan ve maddeleri incelendiğinde iktisadi konuların ağırlıkta olduğu farkedilen bu antlaşmanın daha önemli gözüken yönü, aynı anda Cenova'da toplantı yapanlarca sistem dışına itilmiş olan bu iki ülkenin bu konumlarından kurtulma çabası oluşudur. Bu anlaşma ile Sovyetler Birliği, kendisini izole etmeye çalışan kapitalist bloğu bölüyor, kendisini Batı'ya kabul ettirme yolunda önemli bir adım atmış oluyordu.[7]

Bununla birlikte, Sovyetler Birliği, 1925 yılında İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya Locarno Antlaşmaları'nı imzaladıklarında, Almanya'nın Doğu sınırının garantiler kapsamı dışında kalmasından rahatsızlık duymuştu. Her ne kadar Almanya, 24 Nisan 1926 tarihinde Berlin'de Sovyetler Birliği ile bir tür saldırmazlık anlaşması imzalıyor[8] ve Sovyetler Birliği bir saldırıya uğradığında tarafsız kalmayı taahhüt ediyor idiyse de, bu Moskova'yı tam anlamıyla tatmin etmemiştir. Sovyetler Birliği'nin Locarno'ya cevabı, 1929 yılında sınırdaşları olan Türkiye, İran, Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya gibi ülkelerle bir tür çok taraflı saldırmazlık paktı olan Litvinov Protokolü'nü imzalamak olmuştur.[9]

1933 yılında Almanya'da Hitler'in liderliğinde Naziler'in iktidara gelmesinden sonra daha da belirginleşen bir şekilde, Stalin, Batılılar'ın Almanya'yı Sovyetler Birliği'ne karşı kullanma arzusunda olduklarından şüphe etmeye başlamıştır. Hitler Almanyası Avrupa'da giderek tehditkâr olmaya başladığında, Batılı ülkelere yaptığı ittifak çağrılarına da istediği cevapları alamadığında bu kuşkuları daha artmıştır. Nitekim, 1939 yılı ilkbahar ve yaz aylarında Fransa ve İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında, artık "Hayat Sahası" politikasını uygulamaya koyan Hitler Almanyası karşısında neler yapılabileceğini araştıran toplantılardan da, özellikle de tarafların birbirlerine karşı besledikleri güvensizlik duyguları nedeniyle, olumlu bir sonuç alına-

---

[7] Bu antlaşma ile Almanya da, kendisine Versay Barış Antlaşması'nı kabul ettirenler dışında bir partner bulmuş oluyor, Avrupa coğrafyasındaki soyutlanmışlığı açısından sınırlı da olsa bir destek elde ediyordu.

[8] Bu konuda bkz: *Uluslararası İlişkiler.., 3*, s.534-538.

[9] Protokol metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 60-62 (Mart-Mayıs 1929), s.4406-4408.

mamıştır. İşte bu süreç Stalin'i, Batılılar'dan bir adım öne geçerek, 23 Ağustos 1939 tarihinde Moskova'da Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı imzalamaya götürecektir.

(4) Milletler Cemiyeti ve Barışın Korun[ama]ması

XIX. yüzyıl boyunca süren Avrupa Ahengi sistemi, I. Dünya Savaşı'nın çıkışını önleyememişti. Savaşan tarafların birbirlerini tahrip güçlerinde ortaya çıkan büyük gelişme sonucunda savaş, her iki tarafta da büyük kayıplara yol açmıştır. Bu yolla oluşan savaş aleyhtarı ortamda, savaş önceki dönemlerde olduğu kadar doğal bir dış politika aracı olarak görülmemeye başlanmış ve onu önlemeye yönelik çabalar yoğunlaşmıştır. Bunun için de, sürekli bir nitelik taşıyan, kurumsallaşmış ve küresel nitelikte bir örgütlenmeye ihtiyaç vardı. Bu yolla devletler arasındaki anlaşmazlıklar daha savaşa tırmanmadan çözülecekti.

Bu türden görüşler o dönemin liderlerinin büyük bir bölümü tarafından desteklenmekle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson bu konuya özel bir önem vermekteydi. Wilson bu çabayı, 1918 yılında ilan ettiği "Ondört Nokta"nın hayata geçirilmesi için çok önemli görmekteydi. Bu nedenle, Paris Barış Konferansı'nda hemen hemen tamamen bu konu ile ilgilenmiş, fakat bütün çabalarına rağmen, ülkesinin kurulan bu örgütün içerisinde yer alması gerektiği görüşünü Senato'ya kabul ettirememişti.

1919-1920 Paris Barış Konferansı görüşmeleri sırasında, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson tarafından önem verilen bir kolektif güvenlik sistemi olarak, bir daha I. Dünya Savaşı gibi bir felaket yaşanmaması için oluşturulan Milletler Cemiyeti, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin yeniden izolasyonist politikaya dönerek Avrupa ile ilgisini en alt düzeye çekmesiyle büyük ölçüde İngiltere ve Fransa'nın denetimine girmiştir.

10 Ocak 1920 tarihinde resmen kurulan örgüt, siyasal görünümü itibarıyla, Avrupa Ahengi sisteminde olduğu gibi, savaş galiplerinin oluşturmuş oldukları ve statükonun korunması amacına yönelik bir nitelik taşımaktaydı. Cemiyet'in bir "galip devletler örgütü" olma özelliğini en açık bir biçimde gösteren olgu, I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmalarının ilk yirmialtı maddesinin Cemiyet Misakı'ndan oluşmasıdır. Özellikle, üzerinde birçok tartışma yapılan Versay Antlaşması ile Cemiyet arasındaki bu

yakın ilişki, örgütün moral otoritesi üzerinde oldukça olumsuz bir etki yaratmıştır.

(a) Örgütün Yapı ve İşleyişi

Örgütün iki gruptan oluşan 42 asli üyesi bulunmaktaydı.[10] Bu ülkelerin bölgelere göre dağılımında ise Amerika ve Avrupa devletleri birinci sırayı almaktaydı. Öte yandan, örgüte yeni üyelerin kabulü Misak'ın 1. Maddesi'nin 2. fıkrasında düzenlenmekteydi. Bu maddeye göre "Kendisini serbestçe yöneten... herhangi bir Devlet, Dominyon veya Sömürge, uluslararası yükümlülüklerini samimiyetle yerine getireceğine ilişkin fiili güvence vermesi ve kendi kara, deniz ve hava kuvvetleriyle silahları hakkında Cemiyet'in koyduğu düzeni kabul etmesi şartıyla, kabulü Genel Kurul'un üçte iki çoğunluğu ile kararlaştırılırsa, Cemiyet üyesi olabilir" idi.[11] Görüldüğü gibi, örgüt üyeliğinin ortak paydası "egemenlik" değil "tam kendi kendini yönetme" (*full self-government*) olmaktaydı. Bunun altında, İngiltere ve Fransa'nın, hem kendi denetimlerinde olan üye sayısını arttırma hem de örgüte evrensel bir görünüm kazandırma amaçları yatmaktaydı. Bu çerçevede, 1934 yılında örgütün üye sayısı en üst noktası olan 59'a ulaşmış, 1930'lardan itibaren örgütten ayrılanların sayısı giderek artmaya başlamıştır.

Aslında, üye sayısının en fazla olduğu 1934 yılında bile, örgütün tam anlamıyla küresel bir nitelik kazandığı söylenemez. Çünkü, amacı uluslararası düzen ve barışın korunması olan bir örgütün küresel olması, uluslararası sistemde yer alan devletlerin çok büyük bir bölümünün bu örgüte üye olması kadar, hatta ondan da fazla, bu sistemdeki güç dengesi mekanizmasında temel aktör konumunda olan, bir başka deyişle, barışı bozabilme imkânları fazla olan bütün ülkelerin bu örgütte yer alması ile ilgilidir.

Konuya bu açıdan bakıldığında, Cemiyet'in, hiçbir dönemde tam anlamda küresel bir nitelik kazanmadığı açıkça görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, başından beri örgüt dışında kalmıştır. Başlangıçta örgüt içerisinde yer alan Japonya 1933, İtalya da 1937 yıllarında üyelikten çekilmişlerdir. Örgüte 1926 yılında giren Almanya 1933 yılında, 1934 yılında giren Sovyetler Birliği ise 1939 yılında örgütten ayrılmışlardır. Bu durum da, örgütün hiçbir döneminde, uluslararası sistemdeki mevcut güç dengesinin te-

[10] Bu devletler de kendi aralarında, Paris Barış Antlaşması'nı imzalayanlar ve Misak'a katılmaya davet edilenler olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydılar. Bu devletlerin adları için bkz: Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.73.

[11] Maddenin Türkçesi, Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.347-348'den sadeleştirilerek aktarılmıştır.

mel aktörleri konumunda olan büyük devletlerin tümünü bünyesinde toplayamadığını göstermektedir.

Milletler Cemiyeti örgütünün başlıca üç organı vardı: *Genel Kurul, Konsey* ve *Sekretarya*. Inis Claude'un benzetmesiyle örgütün Genel Kurulu La Haye Barış Konferansları sisteminin, Konseyi de Avrupa Ahengi sisteminin bir devamı niteliği taşımaktaydı.[12] Örgütün bütün üyelerinin yer aldığı Genel Kurul, her yılın Eylül ayında olağan toplantılar yapan bir forum görünümündeydi. Misak'ta belirtilen istisnalar dışında, Genel Kurul'da kararlar hazır bulunan üyelerin oy birliği ile alınmaktaydı. Bu istisnaların en önemlisi, uluslararası bir çatışmanın çözümüne ilişkin kararlarda çatışmaya taraf olan ülkelerin oyunun değerlendirme dışı olmasıydı.[13] Genel Kurul'da her devletin tek oyu olmakla beraber, özellikle İngiltere ve Fransa'nın, çeşitli oy gruplarının yönlendiricisi oldukları görülmekteydi. İngiltere birçok konuda, dominyonlarının, İskandinav ülkelerinin ve Portekiz'in desteğini sağlarken, Fransa da belirli konularda, Belçika, Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya ve Polonya'yı yanına almayı başarmaktaydı.[14]

Konsey'de sürekli ve geçici olmak üzere iki tür üye vardı. Sürekli üyeler, başlangıçta Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya'dan oluşmaktaydı. 1926 yılında Almanya, 1934 yılında da Sovyetler Birliği, Konsey'in sürekli üyeleri arasına katıldılar. Bununla beraber, adı geçen devletler hiçbir zaman hep bir arada olamadılar. Japonya ve Almanya 1933, İtalya 1937 ve Sovyetler Birliği 1939 yıllarında örgüt dışında kaldıklarında, Konsey'de gerçek anlamda "sürekli" olan sadece iki ülke kalmıştı: Fransa ve İngiltere. Konsey'de bir de, Genel Kurul tarafından seçilen[15] geçici üyeler bulunmaktaydı. İlk başta dört olan geçici üye sayısı, sonradan 1922 yılında altı, 1926 yılında dokuz, 1933 yılında on, 1936 yılında da onbir olmuştur. Genel Kurul'da olduğu gibi Konsey'de de, bir kararın alınabilmesi için bazı istisnalar dışında oy birliği şartı aranmaktaydı. Yılda üç-dört defa toplanması ve gerektiğinde Genel Kurul'a göre çok daha kolaylıkla toplanabilmesi ve nispeten daha kolay karar oluşturulabilmesi gibi faktörler, siyasal sorunların genellikle Konsey'in önüne gelmesine neden olmuştur.

Örgütün üçüncü ana organı olan Sekreterlik ise, bir Genel Sekreter ile ilgili görevlilerden oluşmaktaydı. Örgütün devamlılığının temsilcisi du-

---

[12] Claude, *Swords Into..*, s.38.

[13] İstisnalar için bkz: Meray, *Devletler Hukukuna..*,C. 1, s.169.

[14] Morgenthau, *Uluslararası Politika..*, C. 2, s.590.

[15] Bu seçimin dayandığı kriterler konusunda bkz: Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.84.

rumunda olan Sekreterlik esas olarak siyasal bir organ değildi. Birincil görevi, örgütün çeşitli birimleri arasındaki iletişim ve uyumu sağlamaktı.

(b) Milletler Cemiyeti ve Çatışma Çözümü

Cemiyet, uluslararası çatışmaların çözümü açısından başlıca iki tür önlem alma imkânına sahipti: Barışçı ve zorlayıcı. Cemiyet Misakı'nın 12. Maddesi'nin 1. fıkrasında da, üyelerin aralarındaki uyuşmazlıkları barışçı yollardan çözebilmeleri için üç yol önerilmekteydi: Hakemlik yöntemine başvurma, uluslararası yargıya gitme ya da Konsey'in incelemesine sunma. Eğer bir sorun ilk iki yöntemle çözülmediği gibi taraflar arasındaki diyalog da yetersiz hale gelirse, taraflardan birinin Genel Sekreter'e başvurması üzerine, Konsey, anlaşmazlığın çözümü için çaba harcamaya başlayacak, gerekirse konuya ilişkin bir rapor hazırlayacaktı. Bu raporun Konsey'de oy birliği ya da oy çokluğu ile kabulü ve tarafların rapora karşı takınacakları tutumlar açısından çeşitli durumlar ortaya çıkmaktaydı.[16]

Cemiyet Misakı'nın ilgili maddelerinin ortaya koyduğu bir sonuç da, bu barışçı önlemler sisteminin belirli durumlarda savaşa imkân tanımakta oluşuydu.[17] Devletler, Milletler Cemiyeti'ne üye olmakla, hiçbir zaman savaşa başvurmamayı değil, Misak'ta yasak edilen durum ve biçimlerde savaşa başvurmamayı kabul etmiş olmaktaydılar. Bu yasağa uymayan bir devlet ya da devletlere karşı uygulanacak zorlayıcı önlemler, Misak'ın 16. Maddesi'nce düzenlenmekteydi. Bu maddenin önemli bölümleri şu şekildedir:

> " 1. Cemiyet'in her üyesi, 12inci, 13üncü veya 15inci maddelerdeki taahhütlerine aykırı olarak savaşa başvurursa, Cemiyet'in diğer bütün Üyelerine karşı *ipso facto* bir savaş eylemi gerçekleştirmiş sayılır. Bu üyeler onunla, ticari ve mali bütün ilişkilerini derhal kesmeyi... taahhüt ederler.
>
> 2. Bu takdirde Konsey, ilgili çeşitli Hükümetlere, Cemiyet taahhütlerine uymayı sağlayacak kuvvetlere Cemiyet Üyelerinden her birinin katacağı kara, deniz ve hava birliklerine ilişkin tavsiyelerde bulunmakla görevlidir.
>
> 3. Cemiyet Üyeleri... önlemlerin uygulanmasında... birbirlerine karşılıklı yardımda bulunmak konusunda görüş birliği içerisindedirler... Cemiyet'in taahhütlerine uymayı sağlamak için ortak harekete katılan her Cemiyet

[16] Meray, *Devletler Hukukuna..*,C.2., s.307-308; Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.112-116.

[17] Misak'ın hangi düzenlemelerle savaşa imkan tanıdığı için bkz: Meray, *Devletler Hukukuna..*,C.2., s.309.

Üyesinin kuvvetlerinin kendi ülkelerinden geçmesini kolaylaştırmak için gerekli önlemleri alacaklardır...".[18]

Bu madde, ticari / mali ve askeri[19] olmak üzere başlıca iki tür zorlayıcı önlem öngörmektedir. Burada ortaya konan "ortaklaşa güvenlik" sisteminin mimarı Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'dır. Ona göre, gücün en iyi kullanım yolu ortaklaşa güvenliktir. Wilson'ın, güç dengesi anlayışına bir alternatif olarak gördüğü ortaklaşa güvenlik mekanizmasının işleyebilmesi için, üyelerinin gerektiğinde zora başvurarak korumak konusunda görüş birliği içerisinde oldukları bir statüko varolmalıdır. Milletler Cemiyeti açısından, bu türden bir ortamın varolduğunu söylemek oldukça zordur. Inis Claude'un dediği gibi, Cemiyet'in üyeleri, kendilerini Misak'ın getirdiği bu ortaklaşa güvenlik sistemine adapte etmek yerine, güvenliklerini geleneksel yöntemlerle sağlamaya çalışmışlardır.[20]

Milletler Cemiyeti'nin çatışma çözümü açısından tamamen başarısız olduğunu söylemek de mümkün değildir. Önüne gelen altmışın üzerindeki siyasal çatışmanın yarısından fazlasını olumlu bir biçimde sonuçlandırmıştır.[21] Bu, aynı konuda Birleşmiş Milletler'in sahip olduğundan daha yüksek bir orandır. Cemiyet'in çözme konusunda kesin olarak başarısızlığa uğradığı beş önemli olay, Japonya'nın Mançurya'yı işgali, İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Bolivya ve Paraguay arasındaki Chaco Savaşı, İspanya İç Savaşı ve Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'ya saldırısıdır. Genel düzeyde de, Cemiyet'in ilk on yılında son on yılına oranla daha başarılı olduğu söylenebilir.

Bir başka deyişle, dönem içerisinde İngiltere ve Fransa'nın temelde kendi çıkarlarına dayalı olarak bir uluslararası ortam yaratmaya çalışmaları, örgütü de bu doğrultuda kullanmaya yönelik politikaları sonucunda Milletler Cemiyeti, Japonya'nın Mançurya başta olmak üzere Çin'in çeşitli bölgelerini, İtalya'nın Habeşistan'ı ve Almanya'nın da adım adım Versay Antlaşması

---

[18] Maddenin Türkçesi, Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s. s.353'den sadeleştirilerek aktarılmıştır.

[19] Bu haliyle askeri önlemlerin, ancak üye ülkelerin kendi iradeleri ile uygun görmeleri halinde bu işe tahsis edecekleri kuvvetler ile gerçekleştirilebileceği ortadaydı. Konu Paris Barış Konferansı'nda Milletler Cemiyeti'nin kuruluş çalışmaları sırasında ele alınmış, Fransa'nın örgütün barışın korunması konusunda kendi silahlı kuvvetlerine sahip olması önerisi, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere tarafından kabul görmeyince bu türden bir formülasyon üzerinde anlaşılmıştı.

[20] Claude, *Swords Into..*, s.241-242.

[21] Couloumbis ve Wolfe, *Introduction to International..*, s.285-286. Ayrıca bkz: Beer, *Peace Against..*, s.103 vd.

yükümlülüklerine aykırı çeşitli Avusturya ve Çekoslovakya örneklerinde açıkça yayılmacı bir politika uygulamasını önleyememiştir.

2) Ulusal Ortam

TH 14: Dönemin Yönetim Kadrosu

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Başbakanlar	Dışişleri Bakanları
Mustafa Kemal 29 Ekim 1923- 10 Kasım 1938)	1. İsmet Paşa Hükümeti (30.10.1923-06.03.1924)	M. İsmet Paşa	M. İsmet Paşa
	2. İsmet Paşa Hükümeti (06.03.1924-22.11.1924)	M. İsmet Paşa	M. İsmet Paşa
	Fethi Bey Hükümeti (22.11.1924-03.03.1925)	Ali Fethi Bey	Şükrü Kaya Bey
	3. İsmet Paşa Hükümeti (03.03.1925-01.11.1927)	M. İsmet Paşa	Tevfik Rüştü Bey
	4. İsmet Paşa Hükümeti (01.11.1927-27.09.1930)	M. İsmet Paşa	Tevfik Rüştü Bey
	5. İsmet Paşa Hükümeti (27.09.1930-04.05.1931)	M. İsmet Paşa	Tevfik Rüştü Bey
	6. İsmet İnönü Hükümeti (04.05.1931-01.03.1935)	M. İsmet İnönü	Tevfik Rüştü Aras
	7. İsmet İnönü Hükümeti (01.03.1935-01.11.1937)	M. İsmet İnönü	Tevfik Rüştü Aras
	1. Celal Bayar Hükümeti (01.11.1937-11.11.1938)	Mahmut Celal Bayar	Tevfik Rüştü Aras
Mustafa İsmet İnönü (11 Kasım 1938- 22 Mayıs 1950)	2. Celal Bayar Hükümeti (11.11.1938-25.01.1939)	Mahmut Celal Bayar	Mehmet Şükrü Saraçoğlu
	1. Refik Saydam Hükümeti (25.01.1939-03.04.1939)	Refik Saydam	Mehmet Şükrü Saraçoğlu
	2. Refik Saydam Hükümeti (03.04.1939-09.07.1942)	Refik Saydam	Mehmet Şükrü Saraçoğlu

a) Kurumsal ve Siyasal Ortam

Kurtuluş Savaşı ile ülke kurtarılmıştı, bu dönemde de yeni rejim yeni kurumlarıyla ülkenin yeni görünümünü oluşturmaktaydı.[22] Bir başka deyişle, 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyet kendisini tahkim et-

[22] Bu yeni dönemin devlet örgütlenmesinin eski dönem ile karşılaştırmalı bir analizi için bkz: Lewis, *Modern Türkiye'nin*.., s.359 vd.

meye çalışmaktaydı. 3 Mart 1924 tarihinde Hilafet makamı[23], Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, hukuk ve eğitim düzenine çeşitli yenilikler getirilmeye başlanmıştır. 13 Ekim 1923 tarihinde Ankara Başkent olmuştur.

TH 15: Mustafa Kemal

[23] Hilafet'in kaldırılışının İslam dünyasında nasıl bir yankı bulduğu konusunda bkz: Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam*.., s.33 vd. Bu konuda Mustafa Kemal'e en fazla tepki gösterenlerin Hindistan Müslümanları olduğu söylenebilir. Nitekim Hilafet'in kaldırılması öncesinde Londra İslam Cemiyeti'nden İçişleri Bakanı Fethi Bey'e gönderilen mektupta ve 5-6 Aralık 1923 tarihlerinde Türkiye gazetelerinde yayınlanan Ağa Han ve Emir Ali'nin Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektupta, Cumhuriyet ilan edildikten sonra Halifelik makamının Müslüman toplumlar arasındaki manevi bağın sağlanmasında büyük önem arzettiğinden korunması gerektiğine işaret edilmektedir (Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde*.., s.74-76). Bazı, daha milliyetçi Arap düşünür ve siyasetçileri ise, Türkler'in ve Araplar'ın ulusal uyanışlarının önündeki başlıca engel olan Hilafet'in kaldırılmasını olumlu karşılamaktaydılar. Bu olayın ardından İslam ülkeleri Hilafet'i yeniden ihya etmek için çaba sarfetmişler, fakat konuya ilişkin olarak aralarında bir anlaşmaya varamamışlardır.

1924 Anayasası çerçevesinde yasama ve yürütme gücü TBMM bünyesinde toplanırken, yürütme gücü Cumhurbaşkanı ve onun oluşturacağı Bakanlar Kurulu tarafından kullanılıyordu. Meclis'te tek parti denetimi olduğu bu dönemde dış politikanın oluşturulma ve uygulanmasının esas olarak yürütmeye, Hükümet ve de son tahlilde Meclise hakim olan tek partinin şefi durumunda olan Cumhurbaşkanı'na ait olması sözkonusuydu.[24] Nitekim, her yıl 1 Kasım tarihlerinde TBMM açılış törenlerinde Cumhurbaşkanı tarafından yapılan açış konuşmaları, bu açıdan yeni dönemdeki genel dış politika tercihleri konusunda içeride ve dışarıda oldukça yakından izlenirdi.

Bununla birlikte, dönemdeki uygulama bakımından Cumhurbaşkanı ve Hükümet tarafından kullanılan yürütme inisiyatifinin, dış politika ile ilgili konuları Meclis önüne getirmekten kaçınmaya yol açtığını söylemek doğru değildir. Meclise tek parti ve onun şefinin hakim olduğu bu dönemde dış politika ile ilgili Hükümet tekliflerinin genellikle Meclis tarafından onaylanması sözkonusu idiyse de, Cumhurbaşkanı veya Hükümet de, özellikle önemli dış politika konularını[25] TBMM çatısı altında değerlendirildikten sonra uygulamaya koymaya özen göstermişlerdir.

Lozan Barış Antlaşması'nın hemen sonrasında, 11 Eylül 1923 tarihinde kurulan Halk Fırkası, 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yani yeni Anayasa çerçevesinde ülkenin yönetiminde birincil rol oynamaya başlamış ve 10 Kasım 1924 tarihinde de adını Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirmiştir.[26] Her ne kadar, 17 Kasım 1924 ile 5 Haziran 1925 tarihleri arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,[27] 6 Ağustos 1930 tarihinden 18

---

[24] Soysal, *Dış Politika ve..*, s.104. Anayasada bu güç esas olarak TBMM'ye ait olarak yer alıyorduysa da, gerek Meclise hakim olan tek partinin liderinin Cumhurbaşkanı olması dolayısıyla gerekse Mustafa Kemal'in tartışmasız lider pozisyonu nedeniyle bu güç Cumhurbaşkanı'na ait gözüküyordu. 1938'den sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından itibaren de bu durum değişmemiştir.

[25] Bunların bazıları da "olağanüstü birleşimler" şeklinde ele alınmışlardır. Musul, Montrö Boğazlar Sözleşmesi bunlardan bazılarıdır; bkz: Soysal, *Dış Politika ve..*, s.106-107.

[26] 9 Mayıs 1935 tarihinde gerçekleştirilen Dördüncü Büyük Kurultay'da parti adını Cumhuriyet Halk Partisi olarak değiştirmiştir.

[27] Bu girişim, İsmet Paşa'nın Başbakan olduğu Halk Fırkası Hükümeti ile TBMM içerisindeki bazı milletvekilleri arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle, başta Rauf Bey olmak üzere bazı milletvekillerinin Halk Fırkası'ndan istifa etmeleriyle başlayan bir süreçte ortaya çıkmıştır. İçerisinde Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa gibi Kurtuluş Savaşı'nın önemli kişilikleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarının da bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, gelişen olaylar çerçevesinde irticai faaliyetler ve Şeyh Sait isyanı gerekçe gösterilerek uygulamaya konulan 4 Mart 1925 tarihli Takriri Sükun Kanunu'nun

Aralık 1930 tarihine kadar devam eden Serbest Cumhuriyet Fırkası[28] deneyleri yaşanmış olsa da, Demokrat Parti'nin kurulduğu 1946 yılına kadarki dönemi "tek parti dönemi" olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, 1924-1925 yılındaki altı ay ve 1930 yılındaki üç aylık süre dışında ülkedeki tek yasal siyasi parti konumunda olmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasete katılmanın tek hukuki kanalı olduğu bu dönemde, TBMM çerçevesinde yer alan milletvekillerinin yaklaşık %50'si Meclis'e girmeden önce kamu görevlisiydi. Milletvekillerinin yaklaşık %25'i serbest meslek sahiplerinden, %10'u tüccarlardan ve %7'si ise büyük toprak sahibi çiftçilerden oluşmaktaydı.[29] Bu oluşumun sınıfsal analizine bakıldığında, Meclis'te yer alanların devşirildiği sınıfsal katmanların ülkenin toplam nüfusu içerisinde temsil ettikleri oran yaklaşık olarak %6-7 civarındaydı. Bu dönemde ülkenin iki cumhurbaşkanı ve başbakanları arasında, sadece 1938 ve 1939 yıllarında iki defa başbakan olan Celal Bayar sivil kökenliydi. Topluca bakıldığında, sözkonusu dönemde siyasal yapının en üst kademelerinde görev yapan kişilerin çoğunluğu aldıkları eğitim açısından Harbiyeli veya Mülkiyeli idiler.

İdeolojik düzlemde, Mustafa Kemal ve arkadaşları, Türkiye toplumunu farklı sınıfların varolduğu bir zemin olarak değil de "sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitle" olarak betimliyorlardı. O dönemlerin dış ve iç dü-

---

kabulünden kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Bu konuda bkz: Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet...*; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar..*, s.109 vd.; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.99-109; 137-149.

[28] Bu deneme, Terakkiperver Fırka deneyinden farklı olarak, doğrudan Mustafa Kemal'in inisiyatifi ile, ona bağlılığı ile bilinen yakın arkadaşı Fethi Bey tarafından Başbakan İsmet Paşa'nın yönetimindeki Hükümet'in faaliyetlerini eleştirmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. İsmet Paşa ile Fethi Bey arasındaki anlaşmazlığın en bilinen boyutu, Paris Büyükelçisi Fethi Bey'in, 1928 yılında Osmanlı borçlarına ilişkin olarak Fransa ile gerçekleştirilen bir anlaşmada, taksitlerin hangi türden bir ödeme aracıyla ödeneceği konusunda Fransız tezine yakın bir zemini, yani altınla ödemeyi kabul etmesi üzerine, borçların kağıt para ile ödenmesini savunan Başbakan İsmet Paşa ile büyükelçilik görevinden ayrılmasıyla sonuçlanacak bir tartışmaya girmesi ile ilişkilidir. Sonuçta, sözkonusu Serbest Cumhuriyet Fırkası oluşumu, sosyo-ekonomik düzlemde liberal denilebilecek bir bakış açısına sahip çıkmaya başlamıştır. Fakat gördüğü yoğun ilginin sadece İsmet Paşa'da değil bizzat bu girişime önayak olan Mustafa Kemal'de de endişe yarattığının anlaşılması üzerine, Fırka kendisini feshetmeye yönelmiştir. Bu konuda bkz: Ağaoğlu, *Serbest Fırka...*; Okyar, *Üç Devirde..*, s.377 vd.; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.245-273.

[29] Bkz: Frey, *The Turkish Political..*, s.81, 141, 181.

şünsel ortamlarında yeri bulunan mesleki temsil ve korporatif devlet görüşleri yeni cumhuriyetin yönetici eliti içerisinde de açık veya örtük yandaşlar bulmaktaydı.[30]

Öte yandan, Lozan Barış Antlaşması sonrası dönemde Mustafa Kemal'in liderliği ve mücadeleyi birlikte yürüttüğü arkadaşlarının büyük çoğunluğunun ona bağlılığı tartışma götürmezdi. Bununla birlikte, mücadeleyi onunla birlikte yürütenler arasında, mücadeleyi beraber sürdürmekle beraber, gerek kişisel rekabet gerekse olaylara bakış açıları, varılmak istenen nokta açısından aralarında farklılıklar dolayısıyla onunla ters düşenler de sözkonusuydu.

Buna paralel olarak, Kurtuluş Savaşı'nı "düşmanın elinde esir olan Halife Padişah'ın kurtarılması mücadelesi" olarak görerek destekleyen İslamcı kesimler, 1922'de Saltanatın, 2 Mart 1924'te de Halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı Hanedanı üyelerinin sınırdışı edilmesi üzerine karşı saflara geçmişlerdi.[31] 1926-1927 hukuk reformu, 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harflerine geçiş ve 10 Nisan 1928 tarihinde de 1924 Anayasası'ndaki ülkenin dininin İslam olduğu yolundaki ibarenin Anayasa'dan çıkartılması, bu kesimlerle Mustafa Kemal ve arkadaşları arasındaki köprüleri iyice atmıştır. Tarikatların faaliyetlerinin yasaklanması, 1930 yılında kadınlara seçme hakkı tanınması da, bu yöndeki gelişmelerden sayılabilir.

Bu siyaset ve din konusuna ilişkin reformlardan sonra, bu defa da hukuk ve sosyal hayata ilişkin önemli reformlar uygulamaya konulmuştur. 1926 yılında Medeni Kanun İsviçre'den, Ceza Kanunu İtalya'dan, Ticaret Kanunu da Almanya'dan uyarlanmıştır.

Yine Kurtuluş Savaşı'na, bazıları dini dayanışma, bazıları aksi halde kurulacak bir Ermeni Devleti'nden zarar görecekleri düşüncesiyle, bazıları da çeşitli yerel beklentiler nedeniyle katılmış olan Kürt aşiretlerinin önemli bir bölümü de, 1925 Şeyh Sait ayaklanmasıyla (13 Şubat - 31 Mayıs 1925)[32] karşı saflarda yerlerini aldılar. İşte bu ortamda, 1926 yılında İzmir'de Mustafa Kemal'e suikast girişiminde bulunulması üzerine, faillere ve aralarında

---

[30] Ziya Gökalp, Mahmut Esat Bozkurt bu konuda verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Öte yandan, daha sola yakın bir fikri temele dayalı gözüken *Kadro* dergisi etrafında toplananların görüşlerinde de çeşitli açılardan bu görüşlerin etkileri görülmekteydi.

[31] Bu kararlarda Mustafa Kemal yakın çevresi içerisinde yer alanlar arasında en fazla İsmet Paşa'dan destek bulmuştur (Aydemir, *İkinci Adam.., I*, s.286). Nitekim, 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanını takiben, 30 Ekim 1923 tarihinde kurulan ilk Cumhuriyet Hükümeti'nin Başbakanı İsmet Paşa olmuştur.

[32] Bkz: *infra.*, "(3) Türkiye - İngiltere Anlaşması".

Mustafa Kemal'in bazı yakın silah arkadaşlarının da bulunduğu muhaliflere karşı tutuklama ve yargılamalar yaşandı. İzmir ve Ankara'da kurulan İstiklal Mahkemeleri'nde başta eski İttihatçılar[33] olmak üzere çok sayıda Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif kişi yargılandı, idama mahkum oldu ve cezaları infaz edildi.[34]

Sonuçta, 1930'lu yıllara gelindiğinde, aynı yılın sonlarında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasının ardından, Mustafa Kemal ve onunla birlikte davranan arkadaşlarına muhalif odaklar büyük ölçüde etkisizleştirilmişti. 1930 yılı sonunda, o yıllarda bütün dünyadaki bir genel trendin bir parçası olarak devletin yönlendirdiği, belirli ölçüde (fakat hiçbir zaman dönemdaşları Hitler liderliğindeki Nazi Almanyası'nın veya Stalin liderliğindeki Sovyetler Birliği'nin totaliter düzenlemeleri ile kıyaslanamayacak ölçüde onlardan farklı olan) otoriter bir yönetim anlayışı ile ülkede, özellikle eğitim ve kültür alanında çeşitli reformist düzenlemelere girişildi.[35] Bu, Osmanlı döneminin toplumsal yapısından gelen Anadolu coğrafyasının insanlarıyla, Batıcı - reformist cumhuriyet aydınlarının önderliğinde, temelde ırkçı bir nitelik taşımayan Atatürk milliyetçiliği ideolojisi paralelinde bir ulus-yaratma projesiydi.

Pozitivist bir temele dayanan dönemin ideolojisinin ülkenin toplumsal yapısına ilişkin öğeleri, sınıfsal temelde "halkçı", kültürel temelde "Batıcı - laik", ekonomik temelde "devletçi" olarak belirlenebilir.[36] Ülkenin dış politikasının felsefesini etkileyen ideolojik temelde ise, "Atatürk milliyetçiliği"[37] olarak adlandırılan zemine dayalı bir pragmatik milliyetçilik anlayışı kendisini hissettirmektedir.

---

[33] Eski Maliye Bakanı ve Lozan Barış Konferansı'na giden heyette maliye uzmanı olarak görev yapan Mehmet Cavit ve İstanbul'daki Karakol örgütü kurucusu Kara Kemal bunların en ünlülerindendir. Birincisi idam edilen ve ikincisi intihar eden bu ikilinin liderliğinde, cumhuriyetin kuruluşu sonrasında da İttihatçılar'ın biraraya gelerek bir grup oluşturmaya çalıştıkları ve Mustafa Kemal'in liderliğine karşı bazı siyasi faaliyetler içerisinde bulundukları, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası çevreleri ile de bu zeminde bir işbirliği içerisine girdikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz: Zürcher, *Savaş, Devrim ve..*, s.245-252.

[34] Bu konuda bkz: Aybars, *İstiklal Mahkemeleri...*; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde.., passim.*

[35] Bazı yabancı gözlemciler Mustafa Kemal'in liderliğini daha çok dönemdaşı Benito Mussolini ile benzeştirmekte ve karşılaştırmaktadırlar; örneğin Kohn, "Ten Years of..," s.142.

[36] Bu konuda bkz: Timur, *Türk Devrimi..*, s.135 vd.

[37] 1930'ların başlarında "Atatürk milliyetçiliği" giderek, sınırlı bir ölçüde de olsa, "Anadolu toprakları üzerinde yaşayanların milliyetçiliği"nden "Türk milliyetçiliği"ne doğru bir kayma göstermiştir.

b) Sosyo-Ekonomik Ortam

(1) Genel

Dönemin yönetici elitinin iktisadi gelişme düşüncesinde hızlı sanayileşme şüphesiz en birincil değer durumundaydı. Fakat bu sanayileşme hangi toplumsal güçlerce ve nasıl gerçekleştirilecekti? Bu soruya iki savaş arası dönemin her iki onyılında verilen cevap da aynıydı: İktisadi gelişme, devlet desteğiyle yaratılacak bir Türk girişimci sınıfının itici gücüne dayanacaktı.[38]

İki savaş arası dönem boyunca iktisadi alanda ikinci önemli değer tarım sektörünün geliştirilmesiydi. Dolayısıyla, oldukça geçmişten kalma ve basit yöntemlerle ve daha çok geçimlik kesim çerçevesinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetin modernizasyonu, Cumhuriyet'in bu ilk dönemlerinin en önemli amacı olmuştur.[39]

Türkiye'nin ulaştırma altyapısının ve bankacılık sisteminin geliştirilmesi de yönetici elitin önem verdiği diğer hedefler arasındaydılar.[40] Cumhuriyetin ilk ve ikinci onyıllarında bu temel amaçlara yönelik olarak izlenen stratejilerde, dönemlerin iktisadi koşullarının da yönlendirici etkisi çerçevesinde, bazı farklılıklar sözkonusudur.

İki savaş arası dönemde uygulanan sosyo-ekonomik politikalar açısından ikili bir dönemlendirme yapıldığında, genel olarak 1920'lerde liberal ve 1930'larda da devletçi uygulamalar sözkonusudur denilebilir. Burada liberalizmden kastedilen, özel girişimciliğin gücüne inanılarak devletin üretim ve ticaretin dışında kalması değil, olmayan özel girişimcinin devlet desteği ile yaratılmaya çalışılmasıdır. 1920'lerde ekonomik düzlemde yapılmak istenen, tarımda kapitalizmi geliştirmek ve ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisi haline dönüştürmektir. Bu amaç, bütçe politikaları ve devlet kapitalizmi yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.[41] 1930'lardan itibaren uygulanan ise himayeciliğe dayalı bir tür devlet kapitalizmi olarak adlandırılabilir. Dönemin sosyo-ekonomik anlayışı, özel mülkiyet düzenini dikkatli bir şekilde korumakla birlikte, devletin iktisadi alana belirgin bir biçimde müdahalesini de bir gereklilik olarak görmekteydi.

---

[38] Bu konuda bkz: Tezel, *Cumhuriyet Döneminin..*, s.134-135, 206-220.

[39] Bu çabanın Türkiye dışından nasıl gözüktüğüne bir örnek için bkz: Furniss, *A New State..*, s.60 vd.

[40] Tezel, *Cumhuriyet Döneminin..*, s.141.

[41] Bu konuda bkz: Timur, *Türk Devrimi..*, s.93 vd.

Dış ticaret açısından ithalatın önemli bir artış gösterdiği bu ilk dönemde, sermaye yoksunu bir ülkenin sıkça rastlanan çabalarından birisi olan dışarıdan sermaye girişi ile alt yapı ve üretim faaliyetlerine katkıda bulunulması arzu edilmiş, bu açıdan kapitülasyonlara benzer alışkanlıklara sahip olmayan sermayeye karşı olunmadığı İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren dile getirilmiş, iyi ilişkiler içerisinde bulunulan Sovyet Rusya'nınkine benzer bir ekonomik yapı oluşturulmak istenmediği Batılılar'a anlatılmaya çalışılmıştır.

Fakat, bu yolla ülkede bir milli burjuvazi yaratılarak ekonomik faaliyetlerin bu kesimin öncülüğünde yürütüleceği görüşü, (en azından) bu dönem açısından pek doğru çıkmamıştır. Doğal olarak, alt yapı hizmetlerinin ve ara mal üretiminin tamamen yetersiz olduğu bir ülkeye yabancı sermaye, az miktarda ve ancak ticaret sektörüne gelirdi ve de öyle olmuştur. Ardından, kapitalist dünyada patlak veren 1929 İktisadi Buhranı, dışarıdan gelecek yabancı sermaye umutlarını daha da zayıflatmıştır.[42]

Bu dönemde tüm dünyayı saran ekonomik krizden en az etkilenenler, başta Sovyet Rusya olmak üzere devletin ekonomik faaliyetleri yönlendirdiği ülkeler olarak gözükmekteydi. Devlet, özel sektörün halledemeyeceği ulaştırma türünden alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmeli, özel sektörün faaliyetlerinde önünü açacak olan ara malı üretimlerini gerçekleştirecek fabrikaları kurmalı, sanayileşmeyi sağlamalıydı. Bu süreç aynı zamanda dış ticaret dengesini sağlamanın da bir yolu olarak görülmekteydi.[43]

(2) Dış Ticaret

Birinci dönemde, Lozan Barış Antlaşması'nda V numaralı Ek olan Ticaret Sözleşmesi'ne[44] göre Türkiye, beş yıl boyunca, yani 1923-1928 yıllarında, dış baskılar nedeniyle oldukça düşük tutulan Osmanlı döneminde geçerli olan gümrük tarifelerini uygulamak zorunda kalmıştır. Bu durum, sözkonusu dönemin dış ticaret politikasını tanım gereği liberal bir karaktere sokmuştur. Uzun yıllar süren savaşlar nedeniyle varolan sınırlı, ezici çoğunlukla tarımsal nitelikli üretim değerlerinin de iyice düştüğü bu ortamda, Türkiye dış ticareti açık vermiştir.

---

[42] Bu atmosfer konusunda bkz: Aydemir, *Tek Adam.., III*, s.364-390.

[43] Devletçiliğe ve bu çerçevede planlama anlayışına yöneliş konusunda bkz: Aydemir, *Tek Adam.., III*, s.389-396.

[44] Bkz: *supra.*, "(b) Ek'ler".

TH 16: 1923'te Türkiye'nin Başlıca Dış Ticaret Partnerleri

Bu dönemde Türkiye'ye fazla bir yabancı sermaye girmemiş olduğundan, Batı kapitalizmine bağımlılık daha çok dış ticaret kanalıyla gerçekleşmekteydi. Bu nedenle 1929 İktisadi Buhranı da kendisini daha çok bu zeminde hissettirmiştir. Türk dış ticareti de, genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihracına ve sanayi maddeleri ithaline dayandığı ve Türkiye'nin ihraç ürünlerinde büyük fiyat düşüşleri yaşandığı için, hacim olarak büyük ölçüde daralmıştır. Bu arada, Osmanlı borçlarının taksitlerinin ödenmeye başlanması da Türkiye açısından durumu daha da olumsuzlaştırmıştır.[45]

1929 yılından sonra, Türkiye'nin kambiyo kontrolü, ikili ticaret anlaşmaları ve ithalata yönelik kısıtlamalar çerçevesinde[46] korumacı bir dış ticaret politikası uygulamaya başlamasıyla, 1929 öncesindeki durum değişmiş, Türkiye'nin dış ticaret dengesi II. Dünya Savaşı sonrasına kadar hep fazla vermeye başlamıştır.

İki savaş arası dönemde Türkiye'nin sahip olduğu dış ticaret hacminin hangi ülkeler üzerinde yoğunlaştığı, aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 1933 yılı öncesi ve sonrasında bazı önemli farklılıklar göstermektedir. Bu durumun en önemli nedeni, Almanya'da Nazi yönetiminin işbaşına gelmesinin ardından, Türkiye'nin hammaddelerine ve madenlerine ihtiyaç duyan Berlin yönetimi ile Alman sanayi mallarına ilgi duyan Ankara'nın bir tür takas sistemi olan kliring anlaşmaları yoluyla yoğun bir dış ticaret ilişkisi içerisine girmesidir.[47]

---

[45] Timur, *Türk Devrimi..*, s.157.

[46] Bu konulara ilişkin uygulamalar için bkz:Tezel, *Cumhuriyet Döneminin..*, s.150-159.

[47] Bu konuda bkz: *infra.*, "c) Nazi Almanyası ile İlişkiler, (2) Ekonomik Boyut".

1933 öncesinde, Türkiye'nin en önemli dış ticaret ortakları, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin son döneminden çok da radikal bir farklılık içermeyen bir biçimde, İtalya, İngiltere, Almanya, Fransa biçiminde sıralanmaktadır. 1933 sonrasında ise Nazi Almanyası, Türk dış ticaretinin yaklaşık yarısının gerçekleştirildiği en önemli ortak olarak ortaya çıkmıştır.[48] Bu durum, doğal olarak, Türkiye'nin diğer dış ticaret ortakları ile olan ticaret hacminde dikkate değer bir nispi azalmayı beraberinde getirmiştir. Burada ilginç olan, ülkenin dış ticaretinin Almanya'ya bu denli bağımlı hale geldiği bir dönemde, adeta bu bağımlılığın artış oranına paralel olarak Türkiye siyasi/askeri açıdan giderek Almanya'nın en birincil rakibi İngiltere ile yakınlaşmasıdır.

TH 17: 1924-1938 Yıllarında Türkiye'nin Cari Değerlerle Dış Ticaretinde Başlıca Ülkelerin Payı[49]

	Almanya+Avust.		İtalya		İngiltere		Fransa		ABD		SSCB	
Yıl	ihracattaki payı %	ithalattaki payı %	ihracattaki payı %	ithalattaki payı %	ihracattaki payı %	ithalattaki payı %	ihracattaki payı %	ithalattaki payı %	ihracattaki payı %	ithalattaki payı %	ihracattaki payı %	ithalattaki payı%
1924	13	11	22	21	15	18	12	9	10	6	1	3
1925	14	13	26	18	9	16	12	11	13	8	3	3
1926	13	16	28	16	11	14	12	14	13	3	3	4
1927	10	17	23	12	11	14	11	14	16	4	4	3
1928	14	17	18	12	10	12	11	13	16	5	4	5
1929	14	17	22	13	10	12	13	10	10	7	3	6
1930	14	21	21	14	9	11	12	10	12	4	5	7
1931	12	24	24	15	9	11	10	10	10	3	4	6
1932	15	25	16	13	10	12	8	8	12	3	5	7
1933	20	27	13	11	9	13	6	7	10	3	5	5
1934	40	36	11	9	6	10	3	7	10	4	4	5
1935	43	43	10	6	5	10	3	5	10	7	4	5
1936	52	48	4	2	5	7	3	3	11	10	3	5
1937	39	44	5	5	7	6	4	1	14	15	5	6
1938	44	48	10	5	3	11	3	1	12	10	4	4

[48] Bkz: Tezel, *Cumhuriyet Döneminin..*, s.160-162.

[49] DEİ Dış Ticaret Yıllıkları verilerine dayanılarak oluşturulmuş olan bu tablo için bkz: Tezel, "1923-1938 Döneminde..," s.203.

B) Yeni Cumhuriyetin Dış Politikasının Temelleri

1) İlke ve Amaçlar

a) Mevcut Durumu Koruma Eğilimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendisinin kuruluş antlaşması niteliğindeki Lozan Barış Antlaşması statükosuna bağlılığı, dış politikasının en az değişen unsurlarından birisidir. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği işgal ve yıkım yıllarında bir ulusal arzu olarak gelişen, eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde Türkler'in çoğunlukta oldukları bölgelerin kurtarılması demek olan ve "*Misak-ı Milli*" şeklinde ifade edilen bu amaç, Kurtuluş Savaşı ile *de facto*, Lozan Barış Antlaşması ile de *de jure* bir anlam kazanmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sözü edilen Pan-İslamist ve Pan-Türkist düşünceler çerçevesinde gelişen *irredantist* siyasetler, esas olarak terkedilmiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında, devletin kuruluş hedeflerinin topraksal anlamı olan *Misak-ı Milli*'ye çok büyük ölçüde yaklaşılmış ve bu durumun Lozan Barış Antlaşması ile siyasi ve hukuki anlamda tescil edilmiş olması, Türk dış politikasındaki Lozan Barış Antlaşması'na dayalı mevcut durumu koruma düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Yeni cumhuriyetin kuruluşu ve gelişmesi aşamasında, ülkenin ulusal amaçları konusunda son derece gerçekçi bir noktada duran lider Mustafa Kemal'in "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" deyişiyle yeni cumhuriyetin onyıllar sürecek bir dış politika çizgisi oluşturulmuş,[50] daha sonraki dönemlerde bu çizgi *esas olarak*[51] sürdürülmüştür. Bu

---

[50] Bu dış politikanın öğelerinin bir özeti için bkz: Davison, "Peaceful Foreign..," *passim.*

[51] Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Hatay'ın Türkiye'ye katılması, 1974 Kıbrıs harekatı, ağırlıklı olarak 1990'larda gerçekleştirilen Kuzey Irak harekatları, bu esas çizgi çerçevesinde farklı değerlendirmelere konu olmuştur. İlk iki konuda, Türkiye lehine olan durumların ortaya çıkması tamamen diplomasi ve uluslararası hukuk yolu ile sağlanmış, bu durum ilgili taraflar ile gerçekleştirilen anlaşmalar ile belirlenmiştir. Üçüncü örnekte, adaya müdahalenin gerçekleşmesi sırasında silahlı kuvvet kullanılmakla beraber, harekat temelde Garanti Antlaşması'nın Türkiye'ye tanıdığı yetki, yani uluslararası hukuk çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Dördüncüsünün de, bir bölümünün ikili anlaşmalara dayanan "sıcak takip" ve bir bölümünün de bir başka ülke toprağından gelen saldırılara karşı "meşru savunma" uygulamaları olduğu ve temelde statükonun korunması amacına yönelik bulunduğu

genel eğilim, Türk dış politikasının maceradan uzak ve bazen pasif olarak nitelenebilecek ölçüde ihtiyatlı bir zemine oturmasının da zeminini hazırlamıştır.

Doğal olarak bir ülkenin mevcut durumu koruma düşüncesinde olması, bu amacını kolayca gerçekleştirebileceği anlamına gelmez. Mevcut durumu korumak da, değiştirmek gibi, çeşitli nitelik ve büyüklükteki etki araçlarının varlığına ve/veya kullanılmasına bağlıdır. Bu da, sizin korumak istediğiniz statükoyu değiştirmek isteyenlerin etki kapasitesinin önemini ortaya koyar. Rakibin etki kapasitesinin belirgin üstünlüğü karşısında genellikle izlenebilecek iki yol vardır: sözkonusu rakibe karşı ittifaklar geliştirmek veya bu güçlü rakibin bazı kabul edilebilir arzularını dikkate alarak mevcut durumun genelini korumak. Nitekim, iki savaş arası dönemde savaş yorgunu Türkiye, bölgedeki mevcut durumu değiştirmeye yönelik çeşitli derecelerde girişimlerde bulunan Bulgaristan, İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği'ne karşı bu iki yoldan birisini veya her ikisini birlikte kullanmış, kullanmaya çalışmıştır.

Şunu kabul etmek gerekir ki, yeni cumhuriyet, bu statükonun korunması siyasetini uygulamak açısından daha çok bunlardan birincisinden yararlanmıştır. Aynen Kurtuluş Savaşı sırasında olduğu gibi, cumhuriyetin kuruluşu sonrasında da, bir yandan Sovyetler Birliği - Batılı güçler rekabetinden yararlanmaya çalışırken, aynı zamanda da Batılı güçlerin kendi aralarında statükocu - revizyonist saflaşmasını kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmeye çalışmıştır.

b) Gerçekçi Bir Güvenlik Arayışı

Bütün devletlerin varolmaları ile çok yakından ilişkili bir dış politika amacı olarak güvenlik amacı, dış politika tercihleri açısından büyük önem taşır. Kaldı ki, Türkiye gibi mevcut durumu koruma eğiliminin önem taşıdığı bir ülke için, güvenlik anlayışı da bu mevcut durumu koruma eğilimine eklemlenmektedir. Nitekim, iki savaş arası dönemde, temelde mevcut durumu koruma anlayışı ile hareket eden Türk dış politikası, birçok düzlemde revizyonist ülkeler safında değil statükocu ülkeler safında yer alırken, bunu ülkenin güvenliğinin sağlanması açısından da önemli görmüştür.

Aslında mutlak anlamda bir güvenlikten sözedilemez. Bir devletin mutlak anlamda kendisini güvende hissedebilmesi ancak dünyada tek başına

---

tezi ile gerekçelendirildiği söylenebilir. Ayrıca bunlardan sadece ikincisi Türkiye'nin sınırlarını genişletici bir sonuç doğurmuştur.

kalması ile mümkündür. Devletlerin güvenliği, bir anlamda, bir bireyin klasik insan hak ve özgürlüklerinin bir diğerinin hak ve özgürlüğü ile sınırlı olması durumuna benzer. Bir ülkenin kendi açısından oldukça meşru gözüken güvenlik artırma çabaları, komşu ya da rakipleri açısından bir tehdit, en azından kendi güvenliğinde nispi olumsuzluk yaratan bir gelişme olarak algılanabilir. Dolayısıyla, dış politikada güvenlik (ya da tehdit) algılamaları tam ve sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulurken, "kendini öbürünün yerine koyma" egzersizlerinden yararlanılması son derece önemlidir.

Bir başka deyişle, bir ülkenin güvenlik politikası uygulanabilir olmak açısından gerçekçi olmalı, yani içerisinde bulunulan iç ve dış koşulları değerlendiren, diğer ülke ya da ülkelerin güvenlik algılamalarını da dikkate alan bir nitelik taşımalıdır. Örneğin, Lozan ve Montrö görüşmelerinde Türk Boğazları konusu değerlendirilirken, tarafların (örneğin Sovyetler Birliği) ortaya koydukları tezler ancak bu şekilde daha iyi anlaşılabilir. Bu anlamda, Türk dış politikası değerlendirmelerinde, gerektiğinde bu bakış açısından yeterince yararlanılmaya çalışılmıştır.

Türk dış politikasındaki güvenlik endişesinin temelinde jeopolitik algılamalar yatmaktadır. Anadolu toprakları, bir yandan Balkanlar, bir yandan Doğu Akdeniz, bir yandan Orta Doğu, bir yandan da Kafkasya / Avrasya coğrafyalarıyla çevrilidir. Boğazlar yoluyla Karadeniz coğrafyasının Ege ve Akdeniz ile olan bağlantısı yine bu topraklar üzerinden denetlenmektedir. Bu kadar çeşitli jeopolitik ve jeokültürel alanın kavşak noktasında bulunan Anadolu'nun yüzyıllar boyunca çeşitli göç ve istila hareketlerine sahne olmuş olması, bu coğrafyada kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih bilinci içerisinde de yer almaktadır. Bu çerçevede, 1923'te kurulan cumhuriyetin komşuları, bu komşuların çeşitli özellikleri, bu güvenlik endişesinin en önemli öğesini oluşturmaktadır.

Uzun süren ve büyük bir çokuluslu imparatorluğun varisi olmak, esas olarak, bu imparatorluğun yıkıntıları üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin güvenliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Gerçekten de, Türkiye'nin komşuları (Sovyetler Birliği, İran ve iki savaş arası dönemde Kıbrıs'ı elinde bulunduran ve 1932 yılına kadar Irak *mandateri* İngiltere ve Suriye *mandateri* Fransa ve Oniki Ada'nın egemenliğini elinde bulunduran İtalya hariç) Türkiye'nin varisi olduğu Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşamışlardı. Doğal olarak, sözkonusu ülkelerin bağımsızlık mücadeleleri de Osmanlı'ya karşı gerçekleşti. Sonradan, bu bağımsız ülkeler tarihlerini kendi açılarından yazarken, çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğu yönetimini içinde bulundukları tüm sorunların kaynağı olarak gösterdiler, göstermektedirler. Bu anlayış, kendisini en belirgin olarak bu ülkelerin eğitim sisteminde göstermektedir. Bütün bunlar, Türkiye'nin komşularından Yunanistan, Bulgaris-

tan daha sonraları Irak ve Suriye'de oldukça net gözlemlenebilen olgulardır. Doğal olarak, bu ülkelerin bağımsızlık ve uluslaşma mücadeleleri de, Türkiye tarihi açısından birer kıymetbilmezlik, isyan ve hatta ihanet örneği olarak algılanmaktadır.

Sonuç olarak, çevresinde, kendisine yönelik olarak bu türden duygular besleyen bir dizi ülke bulunan Türkiye'nin güvenlik algılama ve girişimlerinde bu etkenlerin de büyük rolü bulunmaktadır. "Komşular"dan sömürgeci üçü de, I. Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasında karşı saflarda yer almış güçler olarak Ankara açısından [tam anlamıyla] güvenilir olmaktan uzaktılar. Bununla birlikte, zaman içerisinde bu "komşular" ile ilişkiler farklılaşmış, İtalya ciddi bir tehdit olarak algılanmaya başlanırken İngiltere ve Fransa ile yollar olumlu bir işbirliği çerçevesinde kesişmiştir.

Coğrafi konumu Anadolu'yu, Osmanlı İmparatorluğu döneminin büyük bir bölümünde ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde, kuzeyinde *büyük* ve *genellikle hasım* bir güçle birlikte yaşamak durumunda bırakmıştır. Özellikle, kendisine sadece Anadolu topraklarını yurt edinmiş Türkiye Cumhuriyeti ile Çarlık döneminden devraldığı toprakları daha da genişleten, sıkı disipline dayalı yeni rejimi çerçevesinde askeri kapasitesini gerek insan gücü gerekse donanım anlamında arttıran Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla, bu durum, iki savaş arası dönemde *potansiyel* olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında da *fiilen* Türkiye'nin güvenlik algılamaları üzerinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin seksen yılı aşkın tarihi içerisinde genel bir eğilim olarak doğru olan bu değerlendirme, iki savaş arası dönem açısından biraz daha farklı ele alınmaya ihtiyaç göstermektedir. Gerçekten de, iki savaş arası dönemin büyük bir bölümünde, en azından 1939 yılına kadar, iki ülke arasındaki ilişkilerin temelde karşılıklı çıkarlara saygı zemininde, çok az sorunla karşılaşılarak ilerlediği söylenebilir. Çalışmada detaylı bir şekilde ele alınan bu süreçte, belki tarihsel ve ideolojik kuşkular nedeniyle, iki ülke arasındaki ilişkilerin hiçbir zaman tam bir güvene dayalı olamadığı söylenebilirdiyse de, Türkiye'nin dönem içerisindeki tehdit algılamalarında Sovyetler Birliği'nin birinci sırada olmadığı ortadadır. Örneğin, bu açıdan bir İtalya çok daha belirgin olarak öne çıkmaktadır.

c) Batıcılık

Cumhuriyet'in değişmez sayılabilecek yönelimlerinden birisi de, "yüzünü Batı uygarlığına, bu uygarlığın önde gelen temsilcisi olarak görülen

ülke ya da ülkeler grubuna dönmek" olmuştur. Aslında Cumhuriyet öncesinde, 1839 yılından itibaren izleri bulunan bu eğilimin ülke dış politikasına yansıması, Batı dünyasının temsilcileri (kronolojik olarak İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri) ile olan işbirliğinin önemsenmesidir. Kurtuluş Savaşı'ndan II. Dünya Savaşı'na Türkiye'nin dış politikasında, eğer Batı dünyasının temsilcisi veya temsilcileri ile ilişkiler iyi ise genellikle başka bir işbirliği odağı aranmamakta, ancak bu cephedeki krizler sırasında ve de geçici olarak (yani Batı ile ilişkilerin düzelmesine kadar) farklı bazı dış politika tutumları görülebilmektedir.

Dolayısıyla temel olan, modernleşmenin temsilcisi olarak görülen Batı dünyası ile işbirliğidir. Bu türden bir dış politika amacı, sadece uluslararası politikanın gereği, mantığı ile değil, aynı zamanda ülkedeki toplumsal sistemin, rejimin sigortası sayılması mantığı ile de ilişkilidir. Çünkü, nüfusunun %98'i Müslüman olan Türkiye'nin laik ve Batı türü modernleşmeyi temel alan, belirli bir gelişme aşamasından sonra çok partili Batı-türü demokrasiyi ülke pratiğinde uygulayan tek Müslüman devlet olması açısından bu çok önemlidir.

Burada dikkat edilmesi gerekli nokta, sözkonusu olan "Batıcılık" açısından "Batı"nın bir coğrafyadan çok bir medeniyet türünü göstermesi, ona işaret etmesidir. Kuruluş dönemi cumhuriyet felsefesi açısından "Batıcılık", eski, arkaik olana karşı moderniteyi, akla / rasyonaliteye ve pozitif bilime dayalı bir hayat tarzını, toplumlararası ilişkilerde, ekonomide pragmatizmi ve farklı, o dönemde artık eskimiş bir toplumsal örgütlenme modelini temsil eden Osmanlı toplum yapısı yerine yeni, dinamik bir ulusal devleti öngörmektedir. Dolayısıyla, bu dönemde dış politikada "Batıcılık", Batı ülkeleriyle kayıtsız-şartsız girişilen bir birlikteliğin uygulaması değildir. Aşağıda da değinileceği gibi, "Batıcılık" ilkelerine dayalı bir dış politika anlayışında Batılı ülkelere tanınan bir yakınlaşma önceliğinden sözedilebilir. Fakat bu öncelik, sadece yukarıda değinilen faktörler olan rasyonalite ve pragmatizm açısından olumlu şartlar oluştuğunda bir anlam ifade eder. Bir bakıma, Batılılar'a karşı yürütülen Kurtuluş Savaşı sırasında izlenen tutumun bir yansımasıdır.[52]

Anadolu toprakları üzerinde kurulu olan ve hemen her zaman ülke ve bölge politikasında önemli bir yer işgal eden Boğazlar'ı elinde bulunduran Türkiye, Avrupa / Balkanlar ile Orta Doğu / Asya arasında maddi ve moral bir bağlantı öğesidir. Nitekim, sosyo-kültürel anlamda bir tür kimlik sorunu yaratan bu ikircikli konum, ülke siyasal hayatında hemen her dönem

[52] Bkz: *supra.*, "B) Kurtuluş Savaşı Döneminde Dış Politika: Amaç, Strateji ve Araçlar".

belirli oranlarda kendisini hissettirmiştir. Bu açıdan, ülkedeki yönetici elitin Batılılaşmış olma oranı her zaman geniş halk kitlelerinin çok önünde olmuştur.

2) Strateji ve Araçlar

Yeni cumhuriyetin dış politika uygulamalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşananları yakından bilen kurucu kadronun işbaşında olduğu dönemlerde, büyük güçler ile girişilen siyasi birliktelikler konusunda ihtiyatlılık, duygulardan uzak ve çıkara dayalı işbirliği temel endişe olmuştur. Bu kadrolar, her şeyden önce, İngiltere, Fransa, Almanya gibi büyük sömürgeci Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle de son dönemlerinde bu ülkeye yönelik olarak izledikleri politikaları, bu ülkeler ile girişilen ilişkiler çerçevesinde yaşanan hayal kırıklıklarını, bu ülkelerin özellikle sosyo-ekonomik alandaki kapitülasyonlar aracılığı ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nasıl bir hâkimiyet kurmaya yöneldiklerini ve bu sürecin sonucunda imparatorluğun nasıl çöküşe gittiğini çok iyi biliyorlardı.

Bu nedenle, özellikle içerisinde büyük güçlerin bulunduğu birliktelikleri içerisinde yer alma konusunda çok arzulu olmamışlar, gerektiğinde ise bu süreçler içerisinde dikkatli ve şüpheci davranmışlar, somut çıkara dayalı birliktelikleri tercih etmişlerdir. Diğer ülkeler ile girişilen birliktelikler, yayılmacı, başka ülkeler üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelik gruplaşmalar olmayıp, ülkenin mevcut durumu koruma genel bakış açısı çerçevesine uygun olarak ülke güvenliğini destekleyici örnekler olmuşlardır. Sovyetler Birliği ile varolan olumlu ilişkiler çerçevesinde 1929 yılında katılınan Litvinov Protokolü, 1934 Balkan Paktı, 1938 Sâdâbad Paktı, konuya ilişkin olarak verilebilecek bazı örneklerdir.

Bu türden bir dış politika stratejisinde gerçekleştirilmeye çalışılan, Kurtuluş Savaşı sırasındaki stratejiye benzer bir uygulamaydı. *Genel anlamda*, Sovyetler Birliği ile Batılı güçler arasında dengeli bir politika izleyerek gerektiğinde, örneğin İngiltere ile yaşanan Musul sorunu sırasında İngiltere'ye bir cevap olarak Sovyetler Birliği ile yakınlaşılarak 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanması gerçekleştirilmiş, gerektiğinde de ikili ilişkilerin çerçevesini eşitlik temelli bir zeminden bir bağımlılık ilişkisine dönüştürmek isteyen Stalin'in Sovyetler Birliği'ne karşı İngiltere ve Fransa ile 1939 yılında Üçlü İttifak Antlaşması imzalanmıştır.

Buna ilaveten, bu dönemde Batılı ülkeler arasındaki ilişkiler dikkatle gözlenerek çıkar farklılıkları saptanmaya ve gerektiğinde bu açıdan Türkiye'nin çıkarları için en uygun olan stratejik tercihler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Doğu Akdeniz açısından algıladığı İtalyan tehdidi karşısında Türkiye, çoğu defa İngiltere'nin desteğini aramış, İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından bu desteği önemli ölçüde de bulmuştur.

Yeni cumhuriyetin dış politika uygulamalarında, özellikle savaşlar görmüş kurucu kadronun işbaşında olduğu dönemlerde, o günlerdeki ifadelendirmeyle "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sadece siyasi nitelikli bir deyiş değildir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının dış politika uygulamalarında silahlı kuvvet[53] kullanımı meşru savunma dışında gündemden, temelde söylemden ve gündemden kalkmış, yerini diplomasi veya uluslararası hukuk araçlarına dayalı bir çözümler zemini almıştır. Örneğin, Yunanistan ile Ahali Mübadelesi'nin gerçekleştirilmesi, İngiltere ile Musul sorununun bir anlaşma ile sonuçlandırılması, Fransa ile Hatay sorununun çözümü, Lozan Barış Antlaşması imzacıları ile Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin gerçekleştirilmesi, hep bu yöndeki, yani diplomasi ile uluslararası hukuk mekanizmalarının birlikte işlediği örnekleri göstermektedir.

3) Uygulama

a) Genel Tercihler

Kurulan yeni devletin dış politika temelleri, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin tarihi ve coğrafi mirası üzerine kurulmuştur. Fakat, bu yeni devletin dış politika tercihinin temelleri, aynı zamanda birçok yenilik de içermekteydi.

Her şeyden önce, yeni cumhuriyetin ilk yılları yani 1920'ler, esas itibarıyla Lozan Barış Antlaşması'ndan kalan sorunların çözümü çabalarıyla geçmiştir.

Öte yandan, İngiltere'ye ve onun desteklediği güçlere karşı savaşmış bir asker olarak Mustafa Kemal'in, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, özellikle de 1930'lardan itibaren yeniden savaş bulutları ortalığı kapladığın-

[53] Ülkenin silahlı kuvvetleri, 1921 - 1944 yılları arasında Genel Kurmay Başkanı olarak görev yapan Mareşal Fevzi Çakmak tarafından, şeklen Cumhurbaşkanı'na bağlı olarak, fakat fiilen büyük bir özerklik içerisinde yönetilmiştir.

da, ülkenin güvenliğini garanti altına alacak ittifak / koalisyon politikaları oluşturma konusunda bu ülkeye verdiği önem bilinmektedir.

Dönemin Türk dış politikasının temel ilkelerinden birisi de, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler ve işbirliğinin sağlanması, en azından karşı saflarda yer alınmamasıydı.

İşte dönemin Türk dış politikası, biraz indirgemeci bir değerlendirme çerçevesinde, bu iki temel tercihin bağdaştırılabilmesi çabaları olarak görülebilirdi. Bir başka deyişle, ülkenin haritasının, siyasi coğrafyasının ve tarihinin sağladığı miras, yeni bir anlayışla değerlendirilmeye çalışılmaktaydı.

İki savaş arası dönemde Türk dış politikasının tehdit algılamasında temel referans noktası İtalya'ydı. Bu nedenle dönemin Türk savunma düşüncesinde, Batı kıyılarının korunması büyük önem taşıyor, Trakya'nın ve Kafkas cephesinin korunması düşüncesi oldukça küçük bir yer tutuyordu. Bu strateji açısından kıyıların ve Boğazlar Bölgesi'nin korunması, kara, deniz ve hava kuvvetleri arasında, birbirlerini destekleyici bir rol dağıtımı ile sağlanmaya çalışılıyordu.

Bu yıllarda son derece mütevazı bir güç olan Türk Deniz Kuvvetleri'nden beklenen, Batı kıyı şeridindeki haberleşmeyi sağlama, Ege sahillerine yapılacak bir çıkarma harekâtına karşı önleyici çaba sarfetme ve düşmana karşı vur-kaç taktiğine bağlı saldırılar düzenleme olarak özetlenebilirdi. 1930'larda Türk ordusu, İzmir ve Boğazlar Bölgesi'nin savunmasını sabit savunma güçleri ile gerçekleştirmeye çalışırken, diğer kıyı bölgelerini daha iç bölgelerde üstlenmiş olan ve içeriden kıyıya dik giden demiryolu hatlarıyla cepheye kaydırılmaya hazır bekleyen güçlerce savunacaktı. Bu dönemde Türk ordusu, gerek büyüklük bakımından gerekse envanterindeki silahların yeteneği bakımından, bölgesinde kendisine meydan okuyacak bir gücü mağlup edebilme imkânına göre hazırlanmaktaydı.[54]

b) Komşular İle İlişkilere Kuşbakışı

Komşulardan Rusya ile Osmanlı Devleti son üçyüz yıldır birçok defa savaşmışlardı. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı önceleri İngiltere, sonra da Almanya'yı yanına alarak denge oluşturmaya çalışmıştı. Yeni Türkiye'nin ortaya çıktığı bu yeni dönemde, 1923-1939 yılları arasında ise Türkiye Cumhuriyeti Sovyetler Birliği'ne karşı dış politikasını, genelde

[54] Bu konuda bkz: Millman, "Turkish Foreign..," s.492-493.

Kurtuluş Savaşı sırasında oluşan yakınlık temelindeki ikili ilişkiler çerçevesinde oluşturmuştur. Bununla beraber, sözkonusu dönemde de Türkiye, Sovyetler Birliği ile herhangi bir sıkıntı yaşadığında, Ankara'nın İngiltere, Fransa gibi ülkelerle ilişkilerinde nispi bir yakınlaşma görülmeye başlanmıştır.

Komşulardan İran ile ilişkiler, *Kasr-ı Şirin* anlaşması ile çizilen doğal karakterli sınırın XVII. Yüzyıldan itibaren önemli bir değişiklik yaşamadan devam etmesi çerçevesinde, "yapıcı bir rekabet" paralelinde gelişmiştir. İki savaş arası dönemde, İran şahlık rejiminin Türkiye'nin Batılılaşma çabalarından etkilenmesi ile ilişkiler nispi bir yakınlık zemininde seyretmiştir.

Güneydeki komşu Irak ile olan ilişkiler, Irak'ın 1932 yılına kadar İngiliz *mandası* ve sonrasında da bu ülkenin etkisi altında bulunduğu bu dönemde, daha çok Türkiye - İngiltere ilişkileri çerçevesinde gelişmiştir. 1920'li yıllarda İngiltere ile Türkiye arasında ciddi bir anlaşmazlığa kaynaklık eden Musul sorunu, coğrafi olarak Irak'a ilişkin olmakla beraber bir Türk - İngiliz sorunu olarak 1925 yılında Milletler Cemiyeti tarafından sonuçlandırılmıştır.[55]

Güneydeki bir diğer komşu olan Suriye ile olan ilişkiler de, esas olarak bu ülkedeki *manda* yönetiminin sahibi olan Fransa ile olan ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir.[56] Ancak 1936 yılında Fransa Suriye'ye bağımsızlık vermeye yöneldiğinde ilişkiler karmaşık bir hal almış ve 1936-1939 Hatay kriz süreci sonucunda[57] ve Suriye'nin bağımsızlığı ile birlikte belirli bir noktaya gelmiştir.

Bu dönemde komşulardan Yunanistan'da siyasal anlamda oldukça istikrarsız bir dönem yaşandığı söylenebilir. Türkiye ile nüfus mübadelesi sorununun bulunduğu 1920'li yıllarda Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve İtalya ile ciddi krizler yaşamış, savaşın eşiğine gelmiştir. Bu dönemde, 1924 yılında krallık yerine cumhuriyet ilan edilirken ülke bir yıl sonra askeri diktatörlükle yönetilmeye başlamıştır. 1928 yılında Venizelos'un iktidara gelmesiyle nispeten bir siyasal istikrar dönemine giren Yunanistan'da, 1935 yılında krallığın yeniden kurulmasının ardından Metaksas diktatörlüğü dönemi başlamıştır.

Türkiye ve Bulgaristan, I. Dünya Savaşı'nın mağluplarından iki ülke olarak sıkıntılı bir dönem yaşamışlardı. Önce aralarında yeniden diplomatik ilişki oluşturan iki ülke, 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da Türkiye ve Bulgaristan bir Dostluk Antlaşması ve bir de Oturma Sözleşmesi imzalamışlar-

---

[55] Bkz: *infra.*, "a) İngiltere İle İlişkiler / Musul Sorunu".
[56] Bkz: *infra.*, "b) Fransa İle İlişkiler".
[57] Bkz: *infra.*, "b) Sancak / Hatay Sorunu: 1936-1939".

dır.[58] Ardından iki ülke arasında 1929 Türkiye ile Bulgaristan Arasında Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması imzalanmıştır.[59] İki ülke arasındaki bu diplomatik ilişkilere karşın, tarafların gerek Balkan Paktı ile ilişkili olarak gerekse genel anlamdaki statükocu - revizyonist gruplaşmasında farklı saflarda yer almaları ilişkilerin sıcak olmasını engellemiştir.

C) 1923 - 1930: Cumhuriyetin İlk Yılları

1) Batı Dünyası İle İlişkiler

Lozan Barış Antlaşması, onay sürecinin tamamlanmasının ardından 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu dönemde yeni cumhuriyet ile Batılı ülkeler arasında aşağıda ele alınan temel bazı sorunların yanında, daha genel ve daha ikincil nitelikteki bazı sorunları da kısaca değerlendirmek gerekir.

-Yabancı Ülke Elçiliklerinin Yeri Sorunu

Türkiye'nin Başkenti'nin İstanbul olması, özellikle Batılı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri açısından oldukça alışılmış bir durumdu. Özellikle de İngiltere gibi donanması güçlü Batı ülkeleri, donanmalarının Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin güçsüzleştiği dönemlerde olduğu gibi "İstanbul kıyılarına, Sarayburnu'na" gelerek yönetim üzerinde baskı uygulama zemini yaratabilmesi açısından bu imkânı elden kaçırmak istemiyorlardı. Hatta o kadar ki, Mondros Mütarekesi sonrasında, bazı Batılılar Türkler'in İstanbul'dan atılmasını savunurken, bazıları da İstanbul'un Türkler'e bırakılması gerektiğini, çünkü Başkenti bir Orta Anadolu kenti olan bir Türk devletini etki altında bulundurmanın daha zor olacağı görüşünü savunmuşlardır.

Bu nedenle, Ankara'nın Başkent olması yönünde kanun çıkınca, Batılı ülkelerden çeşitli tepkiler gelmeye başlamıştır. Bunların başında, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, Başkent Ankara olursa elçi İstanbul olursa büyükelçi göndereceklerini açıklamaları gelmektedir. Bu konudaki çabaları bir sonuç

[58] Anlaşma için bkz: *infra.*, "b) Bulgaristan İle İlişkiler".
[59] Anlaşma için bkz: *infra.*, "b) Bulgaristan İle İlişkiler".

vermeyince durumu kabullenmek zorunda kalmışlar ve büyükelçilerini Ankara'ya göndermişlerdir.

- Yabancı Okullar Sorunu

Lozan Barış Antlaşması'nda, Madde 40 ve 41 çerçevesinde, konu genel anlamda ve de esas olarak Türkiye'deki azınlıkların eğitim kurumları açısından düşünülmüş ve İngiltere, Fransa ve İtalya ile de konuya ilişkin olarak ayrıca bir mektup alış-verişi gerçekleşmiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın *III. Altbölüm*'ünde "Azınlıkların Korunması" (Madde 37-45)[60] kısmında Madde 40'da "... Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları ... her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak ..." hakkına sahip olarak belirtilmekte, Madde 41'de de Türk Hükümeti'nin bu azınlıkların "... çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak ..." açısından kolaylık göstermesi gereğine değinilmekte ve bu durumun "... Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacak..." olmasından sözedilmektedir.

Bu, Türkiye'deki azınlık okullarına ilişkin düzenleme dışında, bir de Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı 24 Temmuz 1923 tarihinde Londra'da imzalanan "Oturma Sözleşmesi"ne Ek olması için, "Din, Öğretim, Sağlık ve Yardım Kurumlarının Rejimi" ile ilgili bir düzenleme olarak, Türkiye Dışişleri Bakanı ve Heyet Başkanı İsmet Paşa'nın imzasıyla, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine gönderilen aynı içerikli mektuplar ile getirilmiş olan bir düzenleme vardır.[61]

Bu mektuplarda Türk tarafı, "... Birinci Komite'nin 19 Mayıs 1923 günkü oturumunda alınmış olan karar uyarınca Türkiye Hükümetinin, 30 Ekim 1914 gününden önce tanınmış" olan İngiltere, Fransa ve İtalya'ya "bağlı Din, Öğretim, Sağlık ve Yardım Kurumlarının bu varlıklarını yine tanıyacağını ve Barış Antlaşmasının bugün imzalandığı sırada Türkiye'de

---

[60] Lozan Barış Antlaşması'nın ilgili maddeleri için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar...*, Takım II, Cilt 2, s.12. Ayrıca bkz: *supra.*, "(5) Hayati Bir Mücadelenin Siyasi Sonucu, Türkiye Devletinin Kurucu Belgesi: Lozan Barış Antlaşması".

[61] Sözkonusu mektup alış-verişi ile ilgili olarak, mektup metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.230-234. Mektup alış-veriş kapsamı sadece bu ülkeler ile ilgili olmakla beraber, daha sonra konuya ilişkin olarak yapılan düzenlemeler Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Bulgaristan vb. diğer yabancı ülke okullarını da kapsamıştır.

edimsel olarak yaşayan benzeri öbür" İngiliz, Fransız ve İtalyan "Kurumlarının durumlarını yasalara uygun biçime getirmek üzere ..." inceleyeceğini belirttikten sonra, bu kurumların her tür parasal konuda Türk kurumları ile eşit işleme tabi olacaklarına değinerek "... onlara ilişkin kamu düzeni hükümleri ile yasalara ve yönetmeliklere bağlı tutulacaktır. Bununla birlikte, şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türkiye Hükümeti işbu Kurumların çalışma koşullarını ve, Okullar konusunda, eğitimlerinin gereği olan kuruluş biçimlerini göz önünde tutacaktır" demektedir.[62]

İşte mevcut düzenlemeler bu şekilde iken, Türkiye 1924 ile 1926 yılları arasında gerçekleştirdiği bazı düzenlemeler ile, tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından ve Türkçe olarak gerçekleştirilmesi yönünde bir karar alınca anlaşmazlık baş göstermiştir. Burada yabancı okul temsilcileri, Lozan Barış Antlaşması'nın 40. Maddesi'ni hatırlatmakta ve 41. Madde'deki "... Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacak..." ifadesinin tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe okutulmasını mümkün kılamayacağını, alış-verişi gerçekleştirilen mektuplardaki Türk Hükümeti yapacağı düzenlemelerde "... okullar konusunda, eğitimlerinin gereği olan kuruluş biçimlerini göz önünde tutacaktır" ifadesinin de Türk tarafının bu düzenlemeyi gerçekleştirmeye yetkisinin olmadığını gösterdiğini savunmuşlardır.

Buna karşılık Türk tarafı da, 24 Temmuz 1923 tarihli mektup alışverişi çerçevesinde, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine verilen metinlerde yer alan, Türk okulları kastedilerek "... onlara ilişkin kamu düzeni hükümleri ile yasalara ve yönetmeliklere bağlı tutulacaktır" ifadesine dikkat çekerek, bu düzenlemeleri yapma yetkisi bulunduğunu belirtmiştir.

Bu konuya ilişkin olarak yakın geçmişte çok olumsuz tecrübeler edinmiş olan Türk tarafının başlıca endişesi, bu yabancı okullarda eğitim gören Türk ve azınlık çocuklarına, Türk tarih ve coğrafyasına ilişkin olarak kabul edilemez bilgilerin verilebilmesiydi. Gerçekten de, örneğin coğrafya derslerinde Türkiye'nin bazı doğu illerinin "Batı Ermenistan" olarak gösterilmesi veya bir tarih dersinde Türk tarihinin Türk-karşıtı bir yazarın görüşleri çerçevesinde anlatılması durumlarının önüne geçilebilmesi gerekiyordu. Ayrıca, Lozan Barış Antlaşması'nın 40. Maddesi'nde azınlık okullarından sözedilirken "... buralarda kendi dillerini ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak ..." imkânına sahip oldukları belirtilmekteydi. Bununla birlikte, Türk çocuklarının da gittiği bu okullarda dini uygulamalara normal eğitimden

[62] İlgili taraf temsilcileri de aynı gün, bir tür onay anlamına gelen cevabi mektuplarını Türk tarafına iletmişlerdir.

daha fazla zaman ayrıldığı ve Müslüman çocuklarının da ayinlere katıldıkları yolundaki şikâyetler de ayrı bir anlaşmazlık konusuydu.

Türk tarafı, bu endişeler çerçevesinde, her egemen devletin yaptığı gibi, ilgili düzenlemelerin yoruma açık, tartışmalı noktalarını kendi gerçekleştirdiği düzenlemelerle kendisine en az zararlı hale getirmiştir. Yabancı okulların yönetimleri ve ilgili ülkeler, başlangıçta çeşitli itirazlarda bulunmakla birlikte bir süre sonra kendilerini yeni duruma uydurmak zorunda kalmışlardır.

a) İngiltere İle İlişkiler / Musul Sorunu

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanışından kısa bir süre sonra, 1923 yılı Ağustos ayında, İngiltere'nin denetimindeki Irak'ın kuzeyinde, Musul Vilayeti içerisinde yer alan Süleymaniye, İngiltere Hava Kuvvetleri tarafından bombalanmış ve 37 kişi ölmüştür. Bu sıralarda bölgede, Türkiye yanlısı bazı grupların İngiliz yönetimine karşı direnç gösterdikleri görülmektedir. Konu Türkiye ile İngiltere arasında sorun olmuş, Türkiye Lozan Barış Antlaşması'nın 3. Maddesi'nin 2. paragrafına göre tarafların bölgede askeri operasyon yapmamayı kabul ettiklerini belirterek, İngiltere'nin bu eyleminin bu anlayışa aykırı olduğu görüşünü savunmuştur.

Buna karşılık İngiltere ise, bölgenin bütünüyle kendilerinin kontrolünde olduğundan hareketle, yapılanın bu bölgede asayiş ve güvenliğin sağlanması yolunda bir hareket olduğunu savunmuştur. Ayrıca, bölgedeki Hıristiyan azınlıkların bu sıralarda sık sık Müslüman bölgelerine saldırmaları ve Türkiye'nin bu eylemlerin arkasında İngiltere olduğunu iddia etmesi de, taraflar arasında bir diğer anlaşmazlık konusudur.[63] İşte taraflar arasında 1924 yılında İstanbul'da başlayan görüşmeler öncesi ve sırasında bu türden bir durum sözkonusuydu.

(1) Lozan Barış Antlaşması'ndan Arta Kalan Bir Konu Olarak Musul Sorunu: 1924 İstanbul Konferansı

Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde Türkiye temsilcisi Dışişleri Bakanı İsmet Paşa Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını isterken, İngiltere temsilcisi Dışişleri Bakanı Lord Curzon mevcut durumun sürmesini, o sırada İngiltere'nin fiili denetiminde bulunan bölgenin İngiltere *mandası* olan Irak

[63] Bkz: Vere-Hodge, *Turkish Foreign..*, s.59.

sınırları içerisinde kalması gerektiğini savunuyordu. Bölgenin geleceğinin orada yapılacak bir *plebisit* ile belirlenmesi yönündeki Türk önerisi de İngilizler tarafından kabul edilmemiştir.

Bunun üzerine taraflar, görüşmeleri tıkamamak amacıyla konunun daha sonra ele alınması yolunda anlaşmışlardır.[64] Bu anlaşma çerçevesinde taraflar, konuyu önce ikili görüşmeler yolu ile çözmeyi deneyecekler, çözüm bu yolla sağlanamadığı takdirde konu Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti. Bu yıllarda İngiltere'nin gücünün doruğunda olduğu, Fransa ile birlikte Avrupa'daki en önemli siyaset merkezi olarak gözüktüğü ve de Milletler Cemiyeti içerisindeki prestijinin ötesinde vesayeti altında bulunan ve dominyonu olan bazı ülkelerin de bu örgütte temsil edildiği hatırlandığında, aslında sorunun bu zeminde ele alınmasının hakça bir çözüme ulaşmanın yolu olamayacağı ortadaydı.

İngiltere'nin Başkent'in Ankara olmasına tepki göstererek büyükelçi göndermediği Lozan Barış Antlaşması sonrası ortamda, anlaşma gereği taraflar arasında konuya ilişkin Haliç Görüşmeleri, 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da başlamıştır. Türk tarafına TBMM Başkanı Fethi Bey'in İngiliz tarafına da Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'ın başkanlık ettiği görüşmelerde, taraflar konuya ilişkin olarak Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasındaki pozisyonlarını koruduklarından herhangi bir çözüme ulaşılamamış[65], görüşmeler[66] 5 Haziran 1924 tarihinde kesilerek, sorun 6 Ağustos 1924 Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiştir.

(2) Milletler Cemiyeti'nde Musul Sorunu

Milletler Cemiyeti Meclisi'nde 20 Eylül 1924 tarihinden itibaren yapılan görüşmeler sırasında taraflar konuya ilişkin olarak bilinen tezlerini tekrarlamışlardır.

İngiltere adına görüş açıklayan Lord Parmoor, sorunu "Türkiye ile İngiltere'nin *mandaterliği* altındaki Irak arasındaki sınırın belirlenmesi" olarak görmeye ve göstermeye çalışırken, Irak'ın *manda* yönetimini elinde bu-

---

[64] Bu konuda bkz: *supra.*, "b) Lozan Barış Konferansı, (a) Barış Antlaşması".

[65] Sorunun Milletler Cemiyeti'ne gitmesinin kendileri açısından yararlı olacağını düşünen İngilizler çözüm için yapıcı davranmadılar, hatta Türkiye'nin Hakkari vilayeti ile ilgili bazı talepler öne sürdüler. Tam görüşmeler sırasında ise Mardin - Hakkari yöresinde İngilizler tarafından silahlandırılan ve havadan desteklenen Nasturiler'in isyanı başlıyordu (bkz: *supra.*, "(3) Türkiye - İngiltere Anlaşması").

[66] Görüşmelerin genel seyri konusunda bkz: Vere-Hodge, *Turkish Foreign..*, s.59-62.

lunduran İngiltere'nin bu ülkenin toprağının bir parçasını Milletler Cemiyeti'nin onayı olmadan bir başka ülkeye veremeyeceğini, ayrıca Irak Kralı Faysal'ın Musul'da yaşayanların da oylarıyla kral olduğunu belirtiyordu.

Fethi Bey tarafından temsil edilen Türkiye, bir yandan Musul'un Mondros Mütarekesi'nin imzalanışından sonra işgal edilmesinin kabul edilemezliğine işaret ederken, diğer yandan da Musul bölgesinde yaşayan insanların kendi kaderlerini belirlemesinin de sorunun bir parçası olduğunu göstermeye çalışıyor, bölgede *plebisit* düzenlenmesi gereğini savunuyordu. Türk tarafına göre, Irak hala bir Türk toprağıydı ve Irak üzerinde bir Milletler Cemiyeti *manda*sından sözedilemezdi.[67]

Cemiyet Meclisi, İngiltere'nin konuya ilişkin önerisi doğrultusunda, 30 Eylül 1924 tarihinde konuyu yerinde araştırarak kendisine bir rapor hazırlamak üzere, Macaristan'ın eski Başbakanı ve ünlü coğrafyacı Kont Paul Teleki, İsveç'in Bükreş Büyükelçisi Auf De Wirsen ve Belçikalı emekli Albay A. Paulis'den oluşan bir komisyon kurmuştur.

Bu sıralarda, 1924 yılı Ekim ayı içerisinde, bölgedeki Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında bazı çatışmaların meydana gelmesi ve gerginliğin artması üzerine,[68] Türkiye'nin 10 Ekim 1924 tarihindeki başvurusu ve İngiltere'nin de onayı ile, Milletler Cemiyeti Konseyi konuyu 29 Ekim 1924 tarihinde Brüksel'de yaptığı bir olağanüstü toplantı çerçevesinde ele almıştır. Türkiye adına Fethi Bey İngiltere adına da Lord Parmoor yaptıkları konuşmalarda ülkelerinin konuya ilişkin tezlerini açıklamışlar, ardından Konsey bölgede "Brüksel Hattı" olarak anılacak bir geçici sınır hattı belirleyerek tarafların buna uymasını istemiştir.[69]

Esas olarak İngiltere tarafından yönlendirilen ve 16 Ocak 1925 tarihinde göreve başlayan Komisyon, raporunu 16 Temmuz 1925 tarihinde tamamlayarak aynı yılın Eylül ayı başında Milletler Cemiyeti Meclisi'ne sunmuştur.[70] Türkiye - Irak sınırının "Brüksel Hattı" olmasını ve Musul bölgesinin birincil tercih olarak Irak'a bırakılmasını tavsiye eden bu rapor, Türkiye tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Ardından başlayan "Meclis'in konuya ilişkin hangi ve ne türden bir karar alabileceği"[71] tartışması

---

[67] Güçlü, "Turkey's Entrance..," s.190-191.

[68] Bölgedeki sınıra ilişkin bu anlaşmazlık ve çatışmalar konusunda detaylı bilgi için bkz: Alantar, "Türk Dış Politikasında..," s.108-109.

[69] Bu konuda bkz: Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi...*, s.138-139.

[70] Raporun orijinal özeti için bkz: Mısıroğlu, *Musul Meselesi...*, s.138-154.

[71] Bu karar, bağlayıcı mı yoksa bir tavsiye kararı mı olacaktı? Konsey'in pozisyonu arabuluculuk muydu? Konsey'de karar için oybirliği gerekiyor muydu ve bu oylamada taraflar yer alabilecek miydi? Bu çerçevedeki tartışmalarda Fethi Bey'in,

yapılmış, bunun üzerine (Türkiye'nin itirazlarına rağmen) konuya ilişkin olarak 19 Eylül 1925 tarihinde Divan'nın görüşüne başvurulmuştur.

Sonuçta, 21 Kasım 1925 tarihinde Divan, Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan düzenleme nedeniyle Milletler Cemiyeti Meclisi'nin konuya ilişkin olarak oybirliği ile bağlayıcı karar alabileceği, konuya taraf olan ülkelerin bu karar sürecinde yer alamayacağı yönünde tavsiye niteliğinde bir görüş belirtmiştir. Bunun ardından Meclis, 16 Aralık 1925 tarihinde oybirliği ile aldığı kararla, Komisyon raporunda yer alan tavsiyeleri kabul etmiştir.[72] Toplantıya katılmamış olan Türkiye kararı doğrudan kabul etmeyerek bir süre beklemiştir.[73] Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'nın 3/2. Maddesi çerçevesinde konuya ilişkin olarak getirilen düzenlemenin bu şekilde yorumlanmasını kabul edemeyeceğini belirtmiş, konuya ilişkin olarak Konsey'deki oylamada aranacak olan oybirliği esasının ilgili ülkeler de dahil olarak anlaşılması gerektiği görüşünü savunmuştur.

Bu sıralarda, Türkiye'nin bu gelişmelere dolaylı bir cevabı sayılabilecek olan 17 Aralık 1925 tarihli Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması Paris'te imzalanmıştır.[74] Böylece Türkiye, Kurtuluş Savaşı'nın başından beri Batı'da sıkıntı ile karşılaştığında Doğu'ya dönmesi eğilimine yeni bir örnek daha vermiştir. Fakat bunun, İngiltere'nin tutumu üzerinde ciddi bir etki yarattığı söylenemezdi.

Bu sıralarda Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay arasında 1926 yılının ilk aylarından itibaren konuya ilişkin görüşmeler yapıldığı, bazı noktalar üzerinde pazarlıkların sürdüğü anlaşılmaktadır.[75]

(3) Türkiye - İngiltere Antlaşması

Türkiye, karara karşı büyük tepki duymakla beraber, 5 Haziran 1926 tarihinde İngiltere ile gerçekleştirdiği 1926 Türkiye - İngiltere Antlaşması[76]

---

bu kararın mutlak bağlayıcılığını kabul etmesi Türkiye Hükümeti'nce uygun görülmediğinden, görüşmelere katılmak üzere Tevfik Rüştü Bey gönderilmiştir.

[72] Alantar, "Türk Dış Politikasında..," s.111-112.

[73] Aslında bu sıralarda Sovyetler Birliği, "Musul işinin, kendilerinin Besarabya işi gibi muallakta bırakılmasını" tavsiye etmiştir (Aras, *Görüşlerim..*, İkinci Kitap, s.216).

[74] Bu konuda bkz: *infra.*, "3) Sovyetler Birliği İle İlişkiler".

[75] Bu temaslar için bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.315-318.

[76] Resmi adı "Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında Türk - Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması" olan ve Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik

çerçevesinde durumu kabullenmiştir. Üç Bölüm ve bir Ek'ten oluşan antlaşmanın Birinci Bölüm'ü sınır düzenlemesiyle ilgilidir ve bu çerçevede Türkiye, 29 Ekim 1924 tarihli "Brüksel Hattı"nın Türkiye - Irak sınırı olması ve Musul'un Irak'a bırakılmasını kabul etmek durumunda kalmıştır. Taraflar arasındaki iyi komşuluk ilişkilerini düzenleyen İkinci Bölüm'den sonra gelen ve genel hükümleri kapsayan Üçüncü Bölüm'de yer alan 14. Madde'ye göre[77] de, Irak Hükümeti, 25 yıl[78] süre ile bölgedeki bazı petrol şirketlerinin gelirlerinin %10'nunu[79] Türkiye'ye ödeyecektir.[80] Antlaşmanın sonunda yer alan Ek'te ise, iki ülke arasındaki sınırı oluşturan "Brüksel Hattı"nın detaylı bir açıklaması yer almaktadır. Böylece Türkiye, İngiltere ile olan bu önemli anlaşmazlığı konuya ilişkin orijinal görüşlerinden taviz vererek çözüme ulaştırıyor ve de ülkenin güneydoğu sınırını kesinleştiriyordu.

Türkiye'nin tutumundaki bu değişikliğin bazı nedenleri vardır. Her şeyden önce Kurtuluş Savaşı ile varolma mücadelesini kazanan Türk insanı savaş yorgunuydu. Uzun yıllardır süren ve çoğunlukla maddi / manevi kayıpları da beraberinde getiren savaşlar ülkenin kaynaklarını tüketmişti. Kurtuluş Savaşı'ndaki başarının getirdiği bir moral canlanış olmakla beraber, sahip olunan maddi imkân ya da imkânsızlıkları iyi değerlendirmek gerekliydi. Ve de bu konuda karşı karşıya gelmiş olduğunuz ülke olan İngiltere belki de tarihinin en güçlü dönemini yaşıyordu.

Rüştü Bey ile İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Ronald C. Lindsey ve Irak adına bu ülkenin Savunma Bakanı Vekili Nuri Said Paşa tarafından imzalanan antlaşma ve Türkiye - Irak sınırını belirleyen eklerin metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.317-325.

[77] Aynı gün içerisinde, taraflar arasında karşılıklı olarak iletilen notalar ile 14. Madde'ye bir ek hüküm getirilmiştir (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.324-325). Buna göre, "... Antlaşmanın yürürlüğe konulmasını izleyen 12 ay içinde Türkiye Hükümeti o maddede sözkonusu olan yıllık paylarını sermayeye çevirmek isterse, Irak Hükümeti'ne bunu bildirecek ve Irak Hükümeti bu bildirim üzerine, 30 gün içinde, o madde hükmünün bütünüyle yerine getirilmesi için Türkiye Hükümeti'ne 500.000 İngiliz Lirası ödeyecektir." Türkiye bu maddeyi kullanmamıştır.

[78] O sıralarda İngiltere'nin Irak üzerindeki manda yönetiminin uzayabileceği maksimum süre olarak biliniyordu.

[79] Aslında o dönemdeki bazı İngiliz resmi yazışmalarından, Londra'nın bu oranın daha üzerinde bir pay vermeyi de kabul edebileceği anlaşılmaktadır. Fakat Türk tarafı sorunu çözmek niyetinde olduğundan çok yoğun bir pazarlığa girişmemiştir (Evans, *The Slow..*, s.96).

[80] Türkiye'nin bu paya isabet eden paranın belirli bir miktarını (25.712.000TL) 1934-1954 yılları arasında tahsil ettiği, fakat (konuyla ilgilenenlerin farklı miktarlardan sözettikleri bir oranda da) tahsil edemediği hatırı sayılır bir miktar bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz: Uzgel ve Kürkçüoğlu, "İngiltere'yle..," s.269-271; Kodal, "Paylaşılamayan Toprak..," s.420-421.

Ayrıca, Fransa da Avrupa'daki bazı gelişmeler nedeniyle İngiltere'ye yakınlaşmıştı.[81] Benito Mussolini'nin liderliğindeki İtalya'daki Faşist yönetim ise Türkiye'ye yönelik olarak oldukça olumsuz bir eğilim içerisindeydi. İngiltere ile işbirliği içerisinde Doğu Akdeniz'den pay kapma çabasındaki İtalya'nın Sicilya adasında konuşlandırdığı askeri birliklerin Anadolu'ya yönelik olduğu düşünülmekteydi.[82] Bir kargaşa anında Yunanistan'ın da Doğu Trakya'ya yönelebileceğinden sözediliyordu. Bu arada, İtalya ve Sovyetler Birliği'nin de Türkiye aleyhine bir anlaşma yolunda olduklarına dair haberler sözkonusuydu.[83] Bütün bu haberlerin abartılarak yayılmasında İngiliz istihbaratının parmağı olabileceği düşünülse de, haberlerin tümüyle asılsız olduğu söylenemezdi. Lenin sonrasında daha fazla iç sorunlarına, kendi iktidar kavgalarına yoğunlaşan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye verebileceği destek de, İngiltere'ye kafa tutmak için yeterli olamazdı.

Bütün bu söylenenler, o yıllarda Türkiye'nin Musul sorununa ilişkin olarak İngiltere ile olan anlaşmazlığı açısından herhangi bir ülkenin desteğini sağlamasının mümkün olmadığını, buna karşılık İngiltere'nin bu konuya ilişkin olarak başta Fransa olmak üzere birçok ülkenin desteğini sağlamış olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, İngiltere ile yaşanan bu anlaşmazlık esnasında ülke içerisinde ve özellikle de ülkenin Doğu bölgelerinde bazı gelişmeler gözleniyordu. Şeyh Sait'e göre, 1 Kasım 1922 tarihinde çokuluslu Osmanlı Devleti sona ererek cumhuriyet kurulduğundan ve Türkler ile Kürtler'i birarada tutan Halifelik makamı yok olduğundan, artık Kürtler de kendi yollarına gidebilirlerdi. Halifelik makamının 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılmasının ve İngilizler tarafından açıkça desteklenen Hakkâri'deki Nasturi ayaklanmasının[84]

---

[81] Fransa bu fırsatı, İngiltere'yi bu konuda desteklemek karşılığında, Almanya ile olan Ren Bölgesi'nin güvenliğinin geliştirilmesi konusunda bu ülkenin desteğini sağlayarak değerlendirmiştir.

[82] Gerçekten de, bazı İtalyan resmi görevlilerine ait bazı yazışmalardan, İtalyanlar'ın kendi aralarında, Türkiye'nin hangi bölgesine el koymalarının daha yararlı olacağını tartıştıkları anlaşılmaktadır (Barlas, "Friends or Foes?..," s.236-237).

[83] Kürkçüoğlu bu gelişmeleri diplomatik belgeler çerçevesinde ortaya koymaktadır (Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.302). Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz: Barlas, "Friends or Foes?..," s.232-233, 235-237.

[84] Bilindiği gibi, Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde Musul sorunu bir çözüme kavuşturulamadığından Türkiye - Irak sınırı belirsizdi. Hakkari bölgesinde, İngilizler ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Nasturi kabilelerine ait bir grup silahlı çeteci, 1924 yılında gerçekleşen bir olayda Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey'i esir alınca, Ankara Hükümeti, 12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında bölgede bir askeri operasyon gerçekleştirilerek Nasturiler'in sınırın öbür tarafına sürülmesini sağlamıştır. Fakat bu arada, Nasturiler'e karşı kullanılan Ankara Hükümeti kuvvetleri

ardından, 1925 yılı Şubat ayında patlak veren Şeyh Sait liderliğindeki Kürt ayaklanması[85] Ankara Hükümeti tarafından sert önlemlerle bastırılırken, bu ayaklanma sanki Türk tarafının Musul yöresi Kürtleri'nin Türkiye'ye katılmayı isteyecekleri argümanını ortadan kaldırmayı amaçlıyor gibiydi. Yine 1926 yılı Mart ayında da Asurî ve Yezidiler Türk sınırına saldırıyordu. Bu saldırılar da sanki, Türkiye'nin kendisini bir an önce güney sınırını belirleme zorunda hissetmesi için yapılmış gibiydi. Bununla birlikte, bu hareketleri çok yakından izlediği ve sempati beslediği ve gizli servisinin bu yönde bazı girişimlerde bulunduğu anlaşılan İngiltere'nin, özellikle de Kürt isyanı ile doğrudan ilişkili olduğu yolunda belirgin ve somut bir kanıttan sözetmenin zor olduğu anlaşılmaktadır.[86]

b) Fransa İle İlişkiler

(1) Çeşitli Sorunlar

(a) Adana - Mersin Demiryolu Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu döneminde diğer birçok ülke gibi Fransa da Türkiye'de bazı tesis, işletme vb. ekonomik değerlere sahipti ve yeni dönemde cumhuriyet hükümetleri bunları bir şekilde kendi denetimi altına

---

içerisinde yer alan bazı Kürt unsurlarının da karşı taraf ile işbirliği yapmış olması, Şeyh Sait isyanının bir habercisi olarak değerlendirilebilir (Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.110-113).

[85] 13 Şubat 1925 tarihinde Şeyh Sait ve arkadaşları Bingöl yöresinde isyanı başlatmış, başlangıçta etkili olan isyancılar bazı bölgeleri ele geçirmişler, fakat sıkıyönetim ilan edilen bölgede kısa bir süre sonra ordu birlikleri duruma hakim olmuş, Şeyh Sait ve arkadaşları 15 Nisan 1925 tarihinde ele geçirilmiş, bununla birlikte isyan Mayıs ayı sonuna kadar sürmüştür. Bu isyanın nitelik itibariyle, milliyetçi / ayrılıkçı mı yoksa dini / karşı devrimci mi olduğu tartışma konusudur. Değerlendirmeler açısından genellikle ikinci ihtimal ağırlık kazanmaktadır (Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.128-129, 134-136).

[86] Konuyu belgeler üzerinden inceleyen Kürkçüoğlu, İngiltere'nin Şeyh Sait isyanının Kürt bağımsızlığına kadar gitmesini istemediğinin belirgin olduğunu, buna karşılık Türkiye'deki Kürtler'in isyanından bu sınır içerisinde kalması durumunda yarar sağladığını, böylece Türk tarafının Musul konusunda öne sürdüğü tezleri geçersiz kılmak açısından kanıtlar elde ettiğini söylemektedir. Bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz..*, s.310-314. Destekleyen bir görüş için bkz: Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.130-131. Farklı ve İngiltere'ye doğrudan sorumluluk yükleyen bir görüş için bkz: Kurtcephe ve Beden, "Türkiye Cumhuriyeti..," s.454-455.

almak istediğinde genellikle taraflar arasında sorunlar çıkmıştır. Örneğin, bir Fransız şirketi tarafından işletilen Adana - Mersin demiryolu tesisleri Türkiye Hükümeti tarafından satın alınmak istendiğinde, başlangıçta Fransa'nın itirazı ile karşılaşmıştır. Ancak, bu sıralarda Türkiye'nin Balkan politikasının Fransa'nın bölge politikasına paralel seyretmesi, Paris'in konuya ilişkin direncinin kırılmasına ve 1929 yılı Ocak - Haziran dönemindeki görüşmeler sonrasında sözkonusu demiryolu hattının Türkiye'ye devri ile sonuçlanmasına neden olmuştur.[87]

(b) Fransız Okulları Sorunu

Öte yandan, özellikle 1926-1928 döneminde Türkiye'deki eğitim sisteminde ortaya çıkan yeni düzenlemeler çerçevesinde, Türk Hükümeti'nin yayınladığı yeni yönetmelikte, diğer yabancı okullarında olduğu gibi, Fransız okullarında tarih ve coğrafya gibi bazı derslerin Türkçe olarak ve Türk öğretmenleri tarafından okutulması zorunluluğu, Fransız Hükümeti hatta Papa tarafından itiraz ile karşılanmıştır. Fakat, konuyu tamamen kendi egemenlik alanına giren bir iç sorun olarak ele almaya özen gösteren Türkiye Hükümeti'nin sadece okulları muhatap alması çerçevesinde dış baskılar yolu ile bir sonuç elde edilememiş, Fransız okullarında da yönetmeliğin uygulanmasına geçilmiştir.

(c) *Bozkurt - Lotus* Davası Sorunu

Yine bu yıllarda iki ülke arasında anlaşmazlık yaratan konulardan birisi de "Bozkurt-Lotus Davası" olmuştur. 2 Ağustos 1926 gecesi, Fransız bayraklı *Lotus* gemisi ile Türk bayraklı *Bozkurt* şilebi Midilli açıklarında çarpışmışlar, Türk şilebi batmış ve sekiz Türk denizcisi ölmüştür. Bunun üzerine her iki geminin kaptanı da tutuklanarak hakim önüne çıkarılmışlar ve 15 Eylül 1926 tarihinde hüküm giymişlerdir.[88] Fransa bu duruma Türk tarafının yetkisizliği gerekçesiyle itiraz edince, konu iki ülke arasında bir sorun niteliği kazanmıştır.[89] Ardından, tarafların anlaşması ile, 12 Ekim 1926 tari-

[87] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı...*, s.132-133.

[88] Fransız kaptan 80 gün hapse ve 22 Lira ödemeye, Türk kaptan ise 4 ay hapse mahkum olmuşlardır.

[89] Konuya ilişkin olarak tarafların tezleri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Lozan...*, s.82-83.

hinde Cenevre'de konuya ilişkin tahkimname taraflarca imzalanarak konu La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na götürülmüştür. Divan, 7 Eylül 1927 tarihinde Türkiye'nin konuya ilişkin olarak uyguladığı prosedürün devletler hukukuna aykırı olmadığı yönünde, Türkiye lehinde bir karar açıklamış ve sorun çözülmüştür.[90]

(d) Osmanlı Borçları Sorunu

Fransa ile sözkonusu olan sorunlardan bir diğeri de Osmanlı borçları konusuydu. Bilindiği gibi, Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasında Osmanlı borçları konusu Türkiye ile İtilaf Devletleri ve özellikle de Fransa arasında önemli çatışma alanlarından birisini oluşturmaktaydı.[91] Sorunun özellikle de Fransa ile yoğun bir mücadeleye sahne olmasının nedeni, Osmanlı kapitülasyonlarından oldukça fazla bir oranda yararlanmak isteyen Fransız vatandaşı finansörlerin ülkeye önemli miktarda para getirmiş olmasıydı. Bu nedenle, görüşmelerde, hemen bir çözüm bulunamayan konu ile ilgili olarak (Musul sorununa ilişkin olarak yapıldığı gibi) izlenecek çözüm sürecinin belirlenmesi yoluna gidilmişti.

Lozan Barış Antlaşması içerisinde 46-57 numaralı maddelerde getirilen düzenleme çerçevesinde, borçların Türkiye'nin yanında hangi diğer ülkelerin bu borçların ödenmesinde sorumluluk taşıyacağı belirlenmiş,[92] bütün bu konudaki işlerin Osmanlı Devlet Borcu Meclisi adlı bir kurul tarafından gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. 1925 yılında başlanan ve çetin geçen görüşmeler sonucunda, 13 Haziran 1928 tarihinde Paris'te, Türkiye Büyükelçisi Fethi Bey ile alacaklıların temsilcileri arasında konuya ilişkin bir anlaşmaya varılmıştır.[93] Bu yolla Türkiye'nin ödeyeceği yıllık taksitler ve ödeme biçimi düzenleniyordu.

---

[90] Bu genel bilgi için bkz: Bilsel, *Lozan..*, C. 2, s.136-140. Divan kararını, 6 lehte 6 aleyhte oyla, başkanın oyu lehte olduğu için bu yönde alabilmiştir. Divan'ın kararı için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Lozan..*, s.83-86.

[91] Bu konuda bkz: *supra.*, "3) Görüşmeler Yolu İle Diplomasi".

[92] 17 Ekim 1912 tarihinden önce alınan borçların %62'si, bu tarihten sonra alınan borçların ise %76'sı Türkiye'nin payına düşerken geri kalanı da, daha önce Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olup da sonradan bağımsızlığını kazanan yeni devletler arasında paylaştırılmıştır (Uçarol, *Siyasi Tarih..*, s.568). Ayrıca bkz: *supra.*, "3) Görüşmeler Yolu İle Diplomasi", "(a) Barış Antlaşması, **İkinci Bölüm**".

[93] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.134 vd. Bu pazarlıklar sonucunda Türkiye payına düşen yaklaşık 108

Fakat bu anlaşmanın ardından, gerek o dönemdeki Türkiye ekonomisinin kendisine özgü imkânsızlıkları gerekse bizzat Fransa'yı bile bazı konulardaki mali yükümlülüklerini yerine getiremez duruma sokan 1929 İktisadi Buhranı nedeniyle borç taksitlerinin ödenmesinde bazı aksamalar ortaya çıkmıştır. Türkiye, 1931 yılında ilan edilen Hoover Moratoryumu çerçevesinde borç taksitlerini ödemeyi durdurunca konu yeniden alevlenmiştir. Fransa konunun sözkonusu moratoryumun kapsamına girmediğini öne sürerek Türkiye'nin ödemeleri durdurmasına itiraz etmiştir. Bu çerçevede yeniden gerçekleştirilen uzun görüşmeler sonucunda, 22 Nisan 1933 tarihinde Paris'te yeni bir sözleşme kabul edilerek süreç devam ettirilmiştir.[94]

(2) İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanarak bir gün sonra yürürlüğe girmesi kararlaştırılan Mondros Mütarekesi, İtilaf Devletleri açısından durulacak bir son nokta olmaktan çok Osmanlı İmparatorluğu'nun teslim belgesi iken, Türkler açısından ileride oluşturulacak siyasi sınırların göstergesiydi. Nitekim, o sıralarda Suriye cephesinde Yıldırım Orduları Komutanı olan Mustafa Kemal de, İskenderun'u elinde bulundurduğu mütareke anında Antakya'yı da denetim altına almak istemiş, fakat 7 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'dan gelen emirle Başkent'e dönmek zorunda kalmış, İskenderun da 8 Kasım 1918 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti.[95] Bu durumun, Mustafa Kemal'in ileriki yıllarda konu ile hep yakından, duygusal bir biçimde ilgilenmesinin başlıca nedenlerinden olduğu söylenebilir.

20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi çerçevesinde Türkiye ile Fransız *mandası* altındaki Suriye arasındaki sınır esas olarak Türkçe ve Arapça kullanım ekseninde belirlenirken, bir istisna olarak İskenderun Sancağı - Antakya Suriye sınırları içerisinde kalmıştır. Fakat anlaşmanın 7. Maddesi'nde İskenderun bölgesinin özel bir statüsü olacağı kaydedilerek "Bu bölgenin Türk soyundan gelen halkı, kültürlerinin gelişmesi için her

---

milyon TL'lik tutarı, 25 yıllık bir süre içerisinde Sterlin ile ödeyecekti. Bu ödemeler konusunda bkz: Tezel, "1923-1938 Döneminde..," s.210-213.

[94] Sözleşme'nin metni için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.145-152. Buna göre Türkiye'nin ödeyeceği miktarda belirli bir indirime gidilerek ödeme süresi uzatılmıştır. Türkiye bu çerçevedeki borç ödemesini 25 Mayıs 1954 yılında son taksitini ödeyerek tamamlamıştır.

[95] Bu konuda bkz: Yerasimos, *Milliyetler ve..*, s.181-183; Yavuz, *Kurtuluş Savaşı..*, s.7-8.

türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır" denilmektedir.[96]

Bununla birlikte, Lozan Barış Konferansı görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde Mustafa Kemal'in, 15 Mart 1923 tarihinde düşman işgalinden kurtulan Adana'ya yaptığı ziyaret sırasında İskenderun ve Antakya bölgelerinin düşman elinde kalamayacağından sözetmesi, 1925 yılı başlarında tekrar bölgeye gitmesi, Adana ilinde konu ile ilgili yayınların bir süre kendini hissettirmesi önemlidir. Bölgenin Fransa'ya bırakıldığı Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 5 Ekim 1923 tarihinde Ankara Hükümeti'nin, bölgede antlaşmalarla öngörülen özel rejimin uygulanmadığından şikâyet eden bir notayı Paris'e iletmesi de konu ile olan ilginin kayda geçirilerek resmileştirilmesidir. Aslında bölgede benzer şikâyetler, 1925 yılında Fransa'nın özel statüyü dikkate almadan gerçekleştirdiği merkeziyetçi idari düzenlemeler sırasında da yükselmiştir. Fakat bir süre sonra İngiltere ile sözkonusu olan Musul sorununun gündeme oturması ve ardından çıkan Kürt isyanı, Ankara'nın bu konuyla ilgilenme imkânını azaltmıştır.

*

Bu coğrafya ile ilgili olarak Fransa ile yaşanan bir diğer sorun da Türkiye - Suriye arasındaki sınırın belirlenmesiydi.[97] Bu belirsizlik çerçevesinde bölgede çeşitli asayiş problemleri ortaya çıkıyordu.[98] İki ülke arasındaki sınır, 1921 Ankara İtilafnamesi'nin 8. Maddesi çerçevesinde belirlenmişti.[99] Konuya ilişkin olarak 1921 Ankara İtilafnamesi'nin ardından oluşturulması gereken komisyon ancak 30 Mayıs 1925 tarihinde oluşmuş ve aynı yılın Eylül ayında görevine başlayabilmiştir.

Ardından, 1926 yılı Şubat ayında Ankara'ya gelen Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Henri de Jouvenel ile Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü arasında görüşmeler yapılmış, 18 Şubat 1926 tarihinde görüşmeler bitmiş ve konuya ilişkin anlaşma metinleri ortaya çıkmıştır. Fakat, Fransa bir süre bu metinleri imzalamaktan kaçınmıştır. Çünkü tam bu sırada, Türkiye

[96] Bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.51.

[97] Bu konunun kapsamlı bir incelemesi için bkz: Güçlü, "The Controversy Over..," s.641-653.

[98] Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal hareketini destekleyen Suriye'deki bazı aşiret liderleri 1925 yılında Fransız manda yönetimine karşı ayaklandıklarında, Türkiye bu grupları desteklemiş, onların Fransız kuvvetlerinin takibinden kurtulmaları için zaman zaman sınırı açmıştır.

[99] Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.51.

ile İngiltere arasındaki Musul sorunu bölgede önemli bir gerginlik kaynağıydı. Bilindiği gibi, 1920 San Remo Anlaşması gereği bölgeye ilişkin olarak Fransa İngiltere'yi desteklemekle yükümlüydü. Fransa, 1926 Türkiye - Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi[100] olarak bilinen bu metinleri ancak 30 Mayıs 1926 tarihinde, yani Musul sorununun kesin bir biçimde hallinden sadece altı gün önce imzalamıştır.

Sözleşme'ye göre taraflar, aralarındaki anlaşmazlıkları görüşmeler yoluyla çözemedikleri durumlarda ilgili madde çerçevesinde belirtilmiş olan barışçı çözüm yollarına başvuracaklardı (Madde 14). Taraflar arasında gümrüklendirmeden vatandaşlık düzenlemelerine, kaçakçılıkla mücadeleden sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesine kadar, çeşitli konuların ele alındığı bu metin[101] ve özellikle de Protokol I ile, 1921 Ankara İtilafnamesi'nde genel hatlarıyla belirlenmiş olan sınır ayrıntılı bir biçimde, gerektiğinde yeni düzenlemeler getirilerek saptanmıştır. Protokol II ile suçluların iadesi, Protokol III ile sınır ihlallerinin önlenmesi, Protokol IV ile Pozantı - Nusaybin yolu ile yapılacak sivil taşımacılığın düzenlenmesi ve Protokol V ile de Pozantı - Nusaybin yolunda askeri taşıma işleri ile ilgili konular ele alınmıştır.

Sonuçta TBMM, 7 Haziran 1926 tarihinde Musul sorununu sonuçlandıran 1926 Türkiye - İngiltere Antlaşması ile birlikte Türkiye - Suriye sınırını belirleyen bu anlaşmayı da onaylamıştır.[102]

Bununla birlikte, Danimarkalı General Ernst'in başkanlığındaki Türk - Fransız Komisyonu, kabul edilen metinlerin uygulanmasında bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Özellikle "Tariki Kadim" (Eski Yol) olarak geçen eski Roma Yolu'nun yeri konusunda taraflar arasında anlaşmazlık çıkınca, Başkan Ernst, Fransa'nın da desteğiyle, inisiyatif kullanarak, 10 Ocak 1928 tarihinde bu "Eski Yol"u takiben sınırı belirliyor, Türk tarafı da kendilerinin bu türden bir inisiyatif konusunda başkana yetki vermediklerini, dolayısıyla başkanın yetkisini aştığı belirterek kararı tanımadığını açıklıyordu.[103]

---

[100] Resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti ile, Uluslararası Bağıtlar Gereğince Suriye ve Lübnan Üzerinde Sahip Olduğu Yetkiye Dayanarak Davranan, Fransız Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi" olan ve Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Albert Sarraut tarafından imzalanan sözleşme metni, sınır düzenlemeyle ilgili protokoller ve diğer belgeler için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.293-311.

[101] Sözleşme'nin 2. Maddesi çerçevesinde, taraflar akdin yürürlüğe girmesini izleyen iki ay içerisinde harcamaları ortak olarak karşılanacak bir "Türk - Fransız Komisyonu" kuruyor ve bu çerçevede sınırın saptanması için işe başlıyorlardı.

[102] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.124-132.

[103] Güçlü, "The Controversy Over..," s.648-650.

Böylece, sınırın fiilen nereden geçeceği konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık ve özellikle Türkiye kamuoyunda Suriye sınırına ilişkin güvenlik sorunlarının yarattığı tartışmalar sürerken, Fransa Büyükelçisi olarak Ankara'ya gelen Kont de Chambrun'ün, iki tarafın çıkarlarını da dikkate alan önerileri çerçevesinde uzlaşma noktaları bulunmuş ve taraflar arasında imzalanan bir dizi anlaşma çerçevesinde sorun çözülmüştür.[104]

Bu çerçevede, sınır bölgelerinde karışıklığı önlemek için yapılan anlaşma (22 Haziran 1929); Mersin - Adana demiryolunun Türkiye tarafından satın alınmasıyla ilgili anlaşma (22 Haziran 1929); Türkiye - Suriye sınır bölgesinde güvenliğin sağlanması ve Nusaybin'in ötesinde trafiğin devamlılığı hakkındaki deklarasyon (22 Haziran 1929); Türkiye'deki Suriyeliler'in ve Suriye'deki Türkler'in malları ile ilgili olarak her iki tarafı da memnun edecek bir çözüm bulunması arzusunu gösteren bir deklarasyon (22 Haziran 1929); Sınırı geçecek göçebe aşiretlerin denetlenmesine yönelik bir sınır rejimi oluşturan protokol (29 Haziran 1929) ortaya çıkmıştır.[105] Nihayet, bunları, 3 Mayıs 1930 günü Halep'te imzalanan Son Protokol izlemiştir.[106] Ardından, 27 Ekim 1932 tarihinde Ankara'da taraflar arasında, Türkiye'de Suriye'nin ve Suriye'de Türkiye'nin mülkiyet haklarına ilişkin bir protokol ile Suriye topraklarından geçen Bağdat Demiryolu Hattı'na ilişkin bir geçici anlaşma imzalanmıştır.[107] Böylece, yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa ilişkileri 1936 yılına kadar nispeten dingin bir döneme giriyordu.

c) Faşist İtalya İle İlişkiler

Bilindiği gibi İtalya, 1915 yılında İtilaf Devletleri safında savaşa girerek Mondros Mütarekesi ardından Osmanlı İmparatorluğu topraklarını işgal eden güçler arasında yer almış, bununla birlikte diğer güçlerle olan anlaşmazlıkları ve özellikle de iç sorunları nedeniyle Türkiye topraklarındaki işgalini erken ve kendiliğinden sona erdirmiştir. Hatta Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara Hükümeti'nin Batılılar tarafından dikkate alınması sürecine katkılarda bulunmuştur.[108]

Fakat, Londra Konferansı sırasında, İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza ile Bekir Sami Bey tarafından imzalanan anlaşmanın Ankara'da

---

[104] Bu konuda bkz: Güçlü, "The Controversy Over..," s.650-652.

[105] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 63-64 (Haziran-Temmuz 1929), s.4651-4663.

[106] *Ayın Tarihi*, No: 72 (Mart 1930), s.5747-5753; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.289-311.

[107] Güçlü, "The Controversy Over..," s.653.

[108] Bu konuda bkz: *supra.*, "(2) İtalya ile İlişkiler".

BMM tarafından onaylanmaması ile kısmen, 1922 yılında Benito Mussolini liderliğinde Faşist Parti'nin iktidara gelmesi ile tamamen bu durum değişmiştir. Türkiye açısından olumsuz anlamdaki bu durum değişikliği, daha Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasında kendisini hissettirmeye başlamıştır. Genişlemeye yönelik olarak dikkatlerini Doğu Akdeniz üzerinde toplayan Mussolini İtalyası, bir yandan Arnavutluk üzerinde etki yaratmaya çalışırken, diğer yandan da, bölgedeki rekabet açısından kendisi için Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yerini alan Fransa ile yakınlaşan Yugoslavya'yı baskı altına almaya yöneliyor; öte yandan çeşitli bahaneler ile Yunanistan üzerinde denetim kurmaya çalışıyordu. Türkiye ve Anadolu toprakları da Faşist liderin hedefleri arasındaydı. Nitekim, Türkiye'nin İngiltere ile Musul sorunu nedeniyle gerginlik yaşadığı dönemde, bunu fırsat bilen Mussolini'nin de Anadolu topraklarına asker çıkarma niyetinden bahsediliyordu.[109]

Mussolini'nin gözünde Türkiye, tam egemenliği oluşturabilecek bir güçten yoksun ve ciddi dış veya iç etkiler karşısında dağılabilecek bir ülkeydi. İşte bu özelliklere sahip Türkiye'nin toprakları da, Faşist lider açısından İtalya'nın doğal genişleme alanını oluşturmaktaydı. İtalya'nın elinde olan Ege kıyılarının karşısındaki Oniki Ada da, bu genişlemenin sıçrama tahtası olabilirdi.

Bu anlamda, sözkonusu coğrafyada, özellikle de Balkanlar'da liderlik konumu elde etmeye ve etki alanını genişletmeye çalışan Faşist İtalya, bir bakıma kendi "Hayat Sahası" alanı[110] olarak gördüğü bölgede, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, Arnavutluk gibi mevcut durumdan memnun olmayan devletler ile nispeten yakın ilişkiler içerisinde bulunuyordu. Bunun yanında da, Mussolini, "Bizim Deniz" (*Mare Nostrum*) dediği Doğu Akdeniz'de, Türkiye ve Yunanistan gibi aslında denetimi altına almayı düşlediği ülkeleri de bir ittifak sistemi içerisinde toplamaya çalışıyordu. Böylece, topraklarından bir pay kapmak için fırsat kolladığı Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile olan sorunlarını çözerek istikrarlı bir konuma gelmesi, Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurması sonrasında, Faşist İtalya bu defa Ankara'yı kendi Balkan ve Doğu Akdeniz politikasında Yunanistan ile birlikte yanına çekmek istiyordu. Bu bir bakıma, Fransa'nın desteğiyle Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya arasında 1921 yılında oluşturulmuş olan (ve 1927 yılında yeni bir anlaşmayla tazelenen) Küçük Antant'a bir cevap olacaktı.

---

[109] Bkz: Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.145-146. Bu dönemde Mussolini'nin denetimindeki İtalyan basınında yoğun bir biçimde Türkiye aleyhinde, tehditkar yazılar çıkmaya başlamıştır.

[110] Barlas, "Friends or Foes?..," s.233.

Bölgedeki duruma biraz daha yakından bakıldığında, her şeyden önce Türkiye, Irak ve Suriye *mandalarını* elinde bulunduran İngiltere ve Fransa dahil, hemen hemen bütün komşularıyla başta sınır konuları olmak üzere önemli bazı sorunlarını çözmüş ve bölgedeki konumunu önemli ölçüde sağlamlaştırmıştı. Öte yandan, bölgede İtalya'nın baskısını üzerinde hisseden Yugoslavya (Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı) giderek iyice Fransa'ya yaklaşmış, Paris'in bölgedeki etkinliği doruğa çıkmıştı. Bu durum da İtalya'nın Türkiye ve Yunanistan'ın desteğine olan ihtiyacını artırmıştı.[111]

Bu çerçevede, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, 1928 yılı Nisan ayında Milano'ya giderek 6 Nisan'da Mussolini ile görüşmüş, Faşist lider kendisine bölgede Türkiye ve Yunanistan'ın yer alacağı, sonradan Bulgaristan'ın da katılacağı bir anlaşma teklifinde bulunmuştur. Bu görüşmeler sırasında İtalyan tarafının bütün amacı, Türkiye'ye, İtalya'nın kendisine yönelik niyetlerinden endişe etmemesi gerektiğini anlatmaktı. 1930 yılı öncesinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin pek olumlu olmaması nedeniyle bu üçlü birliktelik gerçekleşmeyince, İtalya her iki devletle ayrı ayrı antlaşmalar yapmaya yönelmiştir.[112] Sonuçta, 1928-1932 yılları arasında Balkanlar'da İtalya ile Fransa arasında süren etki alanı yaratma mücadelesinde Türkiye, belirgin ve kararlı bir biçimde olmasa da, daha çok İtalya'nın yanında yer almıştır denilebilir.

Bu çerçevede, 30 Mayıs 1928 tarihinde İtalya'nın Başkenti Roma'da Türkiye - İtalya Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması imzalanmıştır.[113] Antlaşmanın 1 ve 2. maddelerinde klasik tarafsızlık yükümlülükleri belirtilmekte, 3. Madde'de iki ülke arasındaki sorunların diplomasi yolu ile hallinden, bu yetmediğinde yargısal çözümden sözetmekte ve bunun sınırlarını çizmekte, 4. Madde'de de antlaşmanın "... gerek yorumlanmasında, gerek uygulanmasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıklar doğrudan doğruya ... La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na sunulacaktır" denilmektedir.

---

[111] Barlas, "Friends or Foes?..," s.237-238.

[112] Bu anlaşmaya ilişkin olarak Mussolini'nin yaklaşımı konusunda bkz: Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.54-55. İtalya, Türkiye ile 30 Mayıs 1928 tarihinde gerçekleştirdiği bu anlaşmanın bir benzerini 23 Eylül 1928 tarihinde de Yunanistan ile imzalamıştır.

[113] Resmi adı "Türkiye ile İtalya Krallığı Arasında Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması" olan, Roma'da İtalyan Başbakan ve Dışişleri Bakanı (Benito) Mussolini ve Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Suat [Davas] Bey tarafından imzalanan antlaşma ve ilgili Protokol metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.343-347.

Bu atmosfer içerisinde, Mussolini'ye yakınlığı ile bilinen İtalya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kont Grandi, 18 Aralık 1928 tarihinde Ankara'ya resmi bir ziyarette bulunmuş, buna karşılık olarak Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey de, 3 Nisan 1929 tarihinde Roma'ya giderek Mussolini ile görüşmüştür.[114]

Bu dönemde Türkiye ve Yunanistan ile birlikte bir üçlü anlaşma gerçekleştiremeyen ve her iki ülke ile ayrı ayrı anlaşmalar yapan İtalya'nın, Fransa'nın bölgedeki etkisine karşı kendi yanına almak istediği Türkiye ile Yunanistan'ın yakınlaşması konusunda belirgin bir çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 10 Haziran 1930 tarihinde imzalanan Ankara Sözleşmesi'nin ardından, Yunanistan Başbakanı Elefteriyos Venizelos ve Başbakan Yardımcısı / Dışişleri Bakanı Andreas Michalakopoulos'un Ankara'yı ziyaretleri sırasında, Türkiye'nin 1928 yılında İtalya ile imzalamış olduğunun bir benzeri olan ve 30 Ekim tarihinde, Türkiye adına Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan adına da Başbakan Elefteriyos Venizelos ve Başbakan Yardımcısı / Dışişleri Bakanı Andreas Michalakopoulos tarafından imzalanan Türk - Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması'nın[115] ardından her iki yetkililerinin de Faşist İtalya'nın lideri Mussolini'nin Türkiye-Yunanistan yakınlaşmasına katkısından dolayı teşekkür mesajları iletmişlerdir.[116]

Bu sıralarda, İtalya'nın elinde bulunan Oniki Ada çerçevesinde Meis ve Anadolu kıyılarındaki bazı küçük adalara ilişkin olarak taraflar arasında sözkonusu olan çeşitli sorunların, 30 Mayıs 1928 tarihli anlaşma (4. Madde) gereğince 30 Mayıs 1929 tarihli bir tahkimname ile La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na götürülmesi kararlaştırılmış, fakat sorun taraflar arasındaki görüşmeler sonucunda, 4 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da imzalanan bir anlaşma çerçevesinde, La Haye'e gitmeden halledilmiştir. Aynı dönemde, Türkiye Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'nın Roma ziyaretleri sırasında, henüz süresini doldurmamış olan 1928 Antlaşması'nın süresi de üç yıl daha uzatılmıştır.[117]

1920'li yıllardaki Türkiye - İtalya ilişkilerinin ilginç yanı, siyasi düzeydeki bu sıkıntılı ve istikrarsız sayılabilecek görünüme rağmen, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin oldukça iyi seyretmesiydi. 1924-1930 yılları ara-

---

[114] *Ayın Tarihi*, No: 60-62 (Mart-Mayıs 1929), s.4387-4390; Aras, *Görüşlerim*.., s.52.

[115] Bu konuda bkz: *infra.*, "a) Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Düzelmesi ve Gelişimi."

[116] Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 79-81 (Ekim-Aralık 1930), s.6744, 6748.

[117] Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda*.., s.237-239; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.263.

sında İtalya, Türkiye'nin dış ticaret faaliyetlerinde en büyük paya sahip ülke konumundaydı. 1920'li yıllarda İngiltere ve Fransa ile pek de iyi olmayan ilişkileri nedeniyle Türkiye, bu ülkelerden kredili alımlar açısından zaten pek fazla bir şansa sahip değildi. Özellikle, 1920'li yılların sonlarında zorunlu görülen bazı dış alımlar için kredi bulmakta zorlanan Türkiye için İtalya bu derde nispeten çare bulabildiği bir kaynak olmuştur.

Örneğin, bu yıllarda Yunanistan'ı dengelemek için Ege'deki deniz gücünü güçlendirmek amacında olan ve 1928 yılında 10 yıllık bir deniz gücünü geliştirme programını uygulamaya koyan Türkiye,[118] 24 Mayıs 1929 tarihinde yapılan bir anlaşma çerçevesinde İtalya'ya, bu ülkeden sağlanan uygun kredilendirme çerçevesinde 2 destroyer, 2 denizaltı ve 3 denizaltı avcı gemisi sipariş ediyordu.[119] Burada ilginç olan nokta, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki tehdit algılamasında birinci sırada İtalya'nın yer alıyor olmasına karşın[120] bölgedeki Türk donanma gemilerinin ve silahlarının çoğunlukla bu ülkeden sağlanıyor olmasıydı.

Fakat, 1932 yılından itibaren taraflar arasındaki siyasi yönelişlerin iyice farklılaşmaya başlaması sonucunda, bu stratejik ticari ilişki belirli bir ölçüde gerçekleşmeye devam etse de yavaş yavaş hızını kaybetmiştir. Bununla birlikte, 1935 yılından sonra iki ülke ilişkileri bozulup Türkiye'nin tehdit algılamasında İtalya yeniden birincil sıraya çıktığında, ülke denizlerini bu saldırgan deniz gücüne karşı koruma durumunda olan Türkiye donanmasının temelini, silah ve donanımları bu ülkeye ait ve İtalyan tezgâhlarında yapılmış gemiler oluşturmaktaydı.

---

[118] Ege'de daha iyi durumda olan Yunanistan'ın deniz gücünü dengelemek düşüncesini yansıtan bu plan ayrıca, gerek Londra Silahsızlanma Konferansı çerçevesinde getirilebilecek bir sınırlama öncesinde gerekse aynı dönemde Yunanistan ile ilişkilerin olumluya dönüşme yolunda olması nedeniyle 1928 yılı Ocak ayından itibaren bu ülke ile geliştirilmeye çalışılan bölgedeki deniz gücünü dondurma girişimi öncesindeki bir hamle olarak gözüküyordu (Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.157).

[119] Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.154. Sözkonusu çalışma, 1920'lerin sonu ve 1930'ların başlarında iki ülke arasındaki ilişkileri deniz gücüne ilişkin silah ticareti ağırlıklı olarak ele alan çok değerli bir araştırma özelliği göstermektedir.

[120] Burada dikkat edilmesi gereken nokta, 1928-1932 yılları arasında Türkiye'nin tehdit algılamasında İtalya esas olarak yerini korumakla beraber, Türkiye Silahlı Kuvvetleri'nin yıllık geniş tatbikatlarının ağırlık noktasını, Oniki Ada'nın yakınlarındaki İzmir yöresinden Fransız ve İngiliz mandası altındaki Suriye ve Irak sınırlarına ve Kürtler'in yoğun olarak bulunduğu coğrafyaya yakın bir konumda bulunan Diyarbakır'a kaydırması, geçici bir dönem için de olsa bu konuda bir farklılığın ortaya çıkmasına işaret etmekteydi (Barlas, "Friends or Foes?..," s.242).

d) Almanya İle İlişkiler

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın kader ortağı Almanya'nın savaş sonrasında imzalamak zorunda kaldığı Versay Antlaşması ile Sevr Antlaşması arasında bir benzerlik algılanmış, bu nedenle Almanya'nın bu antlaşmanın sınırlamalarından kurtulma çabaları yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde, özellikle de kamuoyu tarafından genellikle meşru görülmüştür. Yine bu dönemde, Fransa'nın Almanya'ya, İngiltere'nin de Türkiye'ye karşı uygulamaya çalıştığı tecrit amaçlı politika ile karşı karşıya olmak da, bu iki ülkenin dönem içerisindeki benzer konumlarına işaret ediyor, her iki ülke de bu anlamda zaman zaman Sovyetler Birliği'nden yararlanmaya çalışıyorlardı.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile bu anlaşma gereği[121] kesilen Türk - Alman ilişkileri, 3 Mart 1924 tarihinde Ankara'da imzalanan Türk - Alman Dostluk Antlaşması ile yeniden başlıyordu.[122] Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Almanya'nın, bazı Batı ülkelerinin henüz temsilcilerini yeni Başkent Ankara'ya göndermediği bir ortamda görüşmeleri Ankara'da gerçekleştirmesi ve ilgili antlaşma sonrasında Türkiye'ye atadığı büyükelçiyi çok geçmeden Ankara'ya göndermesiydi.

Bu dönemde taraflar arasındaki ilişkinin hemen hemen tamamen ticari ve iktisadi düzlemde geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Sermaye ve teknoloji fakiri Türkiye Cumhuriyeti, savaştan mağlup çıkmasına rağmen bu açılardan sahip olduğu büyük birikim ile yeniden toparlanacak bir Almanya'dan çeşitli yararlar sağlayabilirdi. Buna karşılık, özellikle hammadde olanakları açısından zengin olan bir tarım ülkesi olarak Türkiye de Almanya açısından önem taşıyan bir ekonomik ve ticari ortak konumundaydı. Bu yıllarda iki ülkenin de, ticari ve ekonomik faaliyetler açısından bu ilişkiden yarar sağladıkları ortadaydı. 1920'li yıllarda tarafların birbirleri ile olan dış ticaret hacminin mali değerinin de birbirine yakın olması bunun bir göstergesiydi.

Taraflar arasındaki ilişkilerin tamamen ticari ve iktisadi düzlemde gelişmesinin belki de en önemli istisnası, 1925 yılından itibaren Türk Harp Akademisi'nde eğitici olarak görev alan Alman subaylardır. Versay Antlaşması çerçevesinde, büyük çoğunluğu ülkelerinde işsiz kalan bu Alman su-

---

[121] Mondros Mütarekesi'nin 23. Maddesi'nde "... Merkez Devletleri ile bütün ilişkilerin kesilmesi ..." gerektiği belirtilirken, 19. Madde ile de "... bütün Almanlar'ın ... bir ay içerisinde Türk ülkelerinden çıkartılması ..." öngörülüyordu (Meray ve Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş*.., s.4).

[122] Ökçün ve Ökçün, *Türk Antlaşmaları*.., s.9.

baylar, bu dönemden başlayarak Türkiye'de kurmay subayların yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca, aynı dönemde Alman asker ve sivil uzmanların Türkiye'nin savunma çalışmaları konusunda danışmanlık hizmetlerinde bulunduklarından da sözedilebilir.[123]

1926'da Milletler Cemiyeti'ne üye olan Almanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin de örgüte üye olmalarını desteklemiş, fakat her iki ülkenin de bu dönemde, özellikle de İngiltere ile olan ilişkilerindeki olumsuzluk, bu türden bir gelişmeyi geciktirmiştir. Türkiye'nin bu konuya ilişkin politikasını, temelde Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri ve dolayısıyla bu ülkenin tutumu çerçevesinde şekillendirdiği söylenebilir.

3 Mart 1924 tarihli antlaşmanın doğal bir sonucu olarak, 12 Ocak 1927 tarihinde iki ülke arasındaki ticari ilişkileri düzenlemek amacıyla Ankara'da Karşılıklı İkamet Antlaşması imzalanmış ve sözkonusu antlaşma 28 Nisan 1927 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşma ile iki ülke vatandaşlarının karşılıklı olarak iki ülke topraklarında hangi hukuki şartlar ve garantiler çerçevesinde ikamet edebilecekleri düzenlenmiştir. Amaç, büyük ölçüde iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi için gerekli olan zeminin sağlanmasıydı.[124]

Bu dönemin sonlarına doğru gerçekleştirilen temasların en önemlisi, dönemin Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in 20-25 Nisan 1929 tarihlerinde Almanya'ya yaptığı ziyaret olmuştur.[125] Bu ziyaretin hemen ardından, 16 Mayıs 1929 tarihinde, Ankara'da iki ülke arasında bir Hakem ve Uzlaşma Antlaşması imzalanmış, bu yolla taraflar, aralarında çıkacak sorunların halline yönelik olarak önceden , özel olarak oluşturulacak bir hakem mahkemesi veya bir ikili uzlaşma yolu ile çözüme ulaşmayı karar altına almışlardır.[126]

İki ülke arasında artan ticaretin yarattığı sorunların getirdiği bir zorunluluk olarak, 27 Mayıs 1930 tarihinde taraflar arasında yeni bir Türk - Alman Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bazı mallara ilişkin gümrükten muafiyet veya düşük gümrük vergisi getiren bu düzenlemelerden Almanya'nın karlı çıktığı söylenebilir. Nitekim, bu anlaşma sonrasında Türkiye'de iş yapan Alman firmalarının sayısında da önemli bir artış görülüyordu.[127]

---

[123] Bu konularda bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.63-69; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef..*, *1*, s.405 vd.

[124] Bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.37-39; 44-45.

[125] Bu ziyaretin detayları için bkz: Koçak, *Türk-Alman..*, s.31-36.

[126] Bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.39-40. Taraflar arasında, 28 Mayıs 1929 tarihinde bir de Karşılıklı Konsolosluk Antlaşması imzalanmıştır.

[127] Bu konularda bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.45-54.

Bu dönemde, Avusturya ve *anschluss* konusunda genişlemeci bir mantığı örtük bir biçimde de olsa savunmaya başlayan Almanya'nın giderek İtalya'nın benzer politikalarına da hoşgörüyle baktığının anlaşılması, iki ülke ilişkilerinde Ankara'yı en fazla rahatsız eden konu olmuştur. Nitekim, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde de 1924-1929 yılları arasında istikrarlı sayılabilecek bir gelişme görülürken, 1930-1932 yılları arasında ise belirgin bir daralma ortaya çıkmıştır.[128]

e) Amerika Birleşik Devletleri İle İlişkiler

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri, I. Dünya Savaşı'nda karşı saflarda yer almalarına rağmen birbirlerine doğrudan savaş ilan etmemişlerdi. Sadece, Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmasının ardından Osmanlı Devleti, 20 Nisan 1917 tarihinde verilen bir notayla, bu ülke ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Bu çerçevede, Amerika Birleşik Devletleri Lozan Barış Konferansı'nda bir taraf olarak değil, özellikle Boğazlar'ın bütün ülkelerin ticaret ve savaş gemilerine mümkün olduğunca açık tutulması ve başta din ve eğitim konusundakiler olmak üzere bütünüyle kapitülasyonların korunması ile çok yakından ilgilenen bir gözlemci olarak yer almıştır.[129]

Bu çerçevede, Lozan Barış Antlaşması'nı doğrudan imzalama durumunda olmayan Amerika Birleşik Devletleri gözlemci heyeti ile Türkiye temsilcileri, 6 Ağustos 1923 tarihinde Lozan'da, tarafların Lozan Barış Ant-

---

[128] Koçak, *Türk-Alman*.., s.88-89.

[129] Bkz: *supra*., "(3) Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi ve Sonrası". Lozan Barış Konferansı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nin bu konulara yönelik ilgisini gösteren belgelerin birincisi, 27 Ekim 1922 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere, Fransa ve İtalya'ya verdiği, Türkiye ile yapılacak bir barış anlaşmasına ilişkin olarak görüşlerini ortaya koyan *muhtıra*; ikincisi, yine 27 Ekim 1922 tarihli, dönemin Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Charles E. Hughes'un ülkesinin Londra, Paris ve Roma'daki büyükelçilerine konuya ilişkin talimatlarını kapsayan belge; üçüncüsü de, Amerika Birleşik Devletleri Donanması Genel Kurulu tarafından, Türk Boğazları'na ilişkin olarak 10 Ekim 1922 tarihinde ortaya konulan görüşlerdir. Bu belgeler için bkz: Armaoğlu, *Belgelerle*.., s.20-28. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nin Konferans nezdindeki Başdelegesi Richard Child'ın "Yabancılara Uygulanacak Rejim Komisyonu" ile "İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu"nun 31 Ocak 1923 tarihli ortak oturumundaki bildirisi de bu açıdan değerlendirilebilir (*Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*.., Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.45-48).

laşması'nı kabul ettikleri anlamına gelen bir "Genel Antlaşma" imzalamışlar,[130] bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri yeni Türkiye devletini, sınırlarını ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmiştir.[131]

Fakat bu anlaşmanın Amerika Birleşik Devletleri Senatosu tarafından onaylanması aşamasında, Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır.[132] Bunun başlıca iki nedeni vardır. İlkin, bu anlaşmanın Anadolu toprakları üzerindeki Ermeni iddia ve taleplerini dikkate almaması nedeniyle, Amerika Birleşik Devletleri Ermeni lobisinin bu anlaşmanın onaylanmaması yolunda yoğun çaba harcadığı görülmüştür.[133] İkinci olarak da, anlaşma ile kabul edilen kapitülasyonların kaldırılışının, Türkiye coğrafyasında faaliyet gösteren Amerika Birleşik Devletleri kökenli eğitim ve misyonerlik kurumlarının hareket yeteneğinin sınırlanması anlamına gelmesi nedeniyle ülke kamuoyunda bu anlaşmanın aleyhine bir havanın yaratılmış olmasıdır. Bu atmosfer içerisinde geçen uzun tartışmalar neticesinde, ülkenin Türkiye ile ekonomik ilişkileri geliştirmek isteyen pragmatik iş çevrelerinin ve realist bazı kamu görevlilerinin anlaşmanın onaylanması yönündeki gayretlerine rağmen, bir süre konunun gündeme gelmesini geciktiren Senato sonuçta, 18 Ocak 1927 tarihinde yapılan oylamada bu anlaşmayı onaylamayı reddetmiştir.[134]

Bunun üzerine, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1927 yılı Ocak ayında Ankara'ya gelen temsilcisi Yüksek Komiser Amiral Mark L. Bristol ile Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in imzalarıyla, 17 Şubat 1927 tarihinde, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasında İlişkilerin Düzenlenmesine İlişkin Mektup -

---

[130] Sonradan bu ülkenin Ankara'daki ilk büyükelçisi olacak olan Joseph C. Grew, Amerika Birleşik Devletleri'nin doğrudan Lozan Barış Antlaşması'na imza koymayarak Türkiye ile bu anlama gelen bir anlaşma imzalamasının gerekçesini, Lozan Barış Antlaşması sisteminin gerek azınlıklar gerekse Boğazlar'ın statüsü konusundaki düzenlemelerinin, Amerika Birleşik Devletleri'nin içerisinde yer almasını Senato'nun reddettiği Milletler Cemiyeti örgütü ile olan ilişkisi ile açıklamaktadır (Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.89).

[131] Anlaşma, Türkiye adına Türkiye Dışişleri Bakanı ve Türk Delegasyonu Başkanı İsmet Paşa ve heyet üyeleri Rıza Nur Bey ve Hasan Bey ile Amerika Birleşik Devletleri adına Büyükelçi Joseph Grew tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşmanın İngilizce metni için bkz: Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.90-103. Bu sırada bir de, taraflar arasında imzalanan fakat Senato'dan geçmeyen 6 Ağustos 1923 tarihli Suçluların İadesine Dair Anlaşma sözkonusudur.

[132] Bu tartışmalar konusunda bkz: Lippe, "Öteki Lozan..," *passim*.

[133] Bu çabalar konusunda bkz: Laçiner, *Ermeni Sorunu..*, s.111-113.

[134] Senato'daki oylamada 50 oy lehte, 34 oy aleyhte çıkmış, antlaşmanın onayı için 2/3 çoğunluk gerektiğinden onay alınamamıştır (Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.90).

Nota"nın karşılıklı olarak sunulması yoluyla geçici bir anlaşma (*modus vivendi*) yaparak, taraflar arasındaki diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkilerin düzenli bir biçimde gerçekleştirilebilmesinin önünü açma yoluna gitmişlerdir.[135] Bunun ardından, Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk Ankara Büyükelçisi[136] Joseph C. Grew, 12 Ekim 1927 tarihinde güven mektubunu Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e sunarak, Türkiye'nin ilk Washington Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey[137] de 5 Aralık 1927 tarihinde güven mektubunu dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Calvin Coolidge'a sunarak, görevlerine başlamışlardır.

Bu gelişmenin ardından, 1 Ekim 1929 tarihinde iki ülke arasında bir Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalanmıştır.[138] Yine bu sıralarda iki ülke arasında, bazı Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarının geçmiş dönemde uğradığı zararların Türkiye Hükümeti tarafından tazmin edilmesi konusunda sürdürülen görüşmeler sözkonusudur. Uzun pazarlıklar sonucunda taksitler halinde hak sahiplerine yapılan ödemeler 1944 yılında sona erecektir.[139]

2) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler

Şu rahatlıkla söylenebilirdi ki "Büyük Savaş"ı sona erdiren barış antlaşmaları imzalandığında, Balkanlar'ın genel görünümünde, savaşın kıvılcımını ateşleyen bölgenin huzur ve güvenliğe kavuşması ihtimali pek yüksek gözükmüyordu. Bölgedeki üç büyük çok uluslu imparatorluk, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rus Çarlığı artık yoktu. Bu devletler, bölgede toprak ve nüfus kayıpları ile küçülmüşler ve/veya kimlik değiştirmişlerdi. Bölgede ülke sayısı artarken, savaşta bunlardan Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Krallığı ve Yunanistan topraklarını

---

[135] İleride, 6 Ağustos 1923 tarihli "Genel Antlaşma"nın Amerika Birleşik Devletleri tarafından onaylanmasına olan inancı temsil etmek üzere, bu anlaşmaya bir *modus vivendi* denilmiştir. Esas itibariyle birbirlerinin aynı olan bu notaların metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.331-334. İngilizcesi için bkz: Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.111-112.

[136] Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçileri 1937 yılına kadar esasen İstanbul'daki eski binada ikamet etmişler, Ankara'ya daha çok gerektiğinde gitmişler, Türkiye'nin Başkenti'nde küçük bir irtibat bürosu bulundurmuşlardır.

[137] Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermeni örgütleri bu süreci engellemek için yoğun çaba sarfetmişler, fakat başaramamışlardır.

[138] En önemli özelliği tarafların birbirlerine "en ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsü tanımaları olan anlaşmanın metni için bkz: Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.113-116.

[139] Bkz: Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş... I,* s.362-363.

komşuları aleyhine genişletmişler, bir bölge ülkesi sayılabilecek Macaristan ile Bulgaristan ise büyük toprak ve nüfus kayıplarına uğramışlardı.

Bu zemin üzerine kurulu yeni statükonun kolaylıkla kabul edilebilir olmadığı söylenebilirdi. İşte, iki savaş arası dönemde, bölgeye ilişkin politikasını statükonun korunması temeli üzerine kuran Türkiye'nin, böyle bir zeminde politika üretmesi sözkonusuydu. Varlığını oluşturan statükoyu 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nda bulan Türkiye'nin ilk yıllardaki bölge politikası, temelde bu antlaşmanın uygulanması ile ortaya çıkan sorunları çözmek zemininde oluşmuştur. Bu anlamda da, ilk dönemde en fazla ilişki Yunanistan ile sözkonusuydu.

Lozan Barış Antlaşması sonrasında Türkiye'nin Yunanistan dışındaki Balkan ülkeleriyle herhangi bir sorunu kalmamıştı. Bu bölgede de mevcut durumun korunması, Lozan Barış Antlaşması'ndan memnun olan Türkiye'nin birincil önceliğiydi. İlk yıllarda bu ülkelerle normal diplomatik ilişkiler oluşturularak karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin, 15 Aralık 1923 tarihinde Arnavutluk[140], 18 Ekim 1925 tarihinde Bulgaristan[141], 28 Ekim 1925 tarihinde de Sırp - Hırvat - Sloven Krallığı[142] ile dostluk ve işbirliği anlaşmaları imzaladığı, 6 Haziran 1924 tarihinde de Romanya ile karşılıklı elçilikler açarak diplomatik ilişkileri başlattığı görülmektedir. Bu gelişmelerin tümü, bölge devletleri arasında görülen rutin bir diplomasiyi, nispeten sorunsuz bir dönemi simgelemektedir.

a) Yunanistan İle İlişkiler

1923-1928 yılları arasındaki dönemde Türkiye - Yunanistan ilişkilerinin pek istikrarlı olduğu söylenemez. Bu dönemde Yunanistan henüz, Lozan Barış Antlaşması ile ortaya çıkan statükonun nihai olduğu konusunda net bir fikre sahip değildi. Ayrıca bu dönem, Yunanistan siyasal tarihinin en karışık dönemlerinden birisini simgelemektedir.[143] Aslında, 1923 yılı sonla-

---

[140] Ankara'da imzalanan bu anlaşmanın ardından elçiler karşılıklı olarak 1925-1926 yıllarında güven mektuplarını sunmuşlardır.

[141] Bkz: *infra.*, "b) Bulgaristan İle İlişkiler".

[142] Sonradan adı Yugoslavya olan bu devlet, 1923 Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamadığı için bu metin aynı zamanda iki ülke arasındaki barış anlaşması niteliğinde olmuştur. Ankara'da aktedilen anlaşmayı, Türkiye adına Dışişleri Müsteşarı Tevfik Kamil Bey ve Sırp - Hırvat - Sloven Krallığı adına da bu ülke temsilcisi Trajan M. Jivkoviç imzalamışlardır (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.256).

[143] Bu dönemde Yunanistan'daki siyasal hayat hakkında özet bilgi için bkz: Pallis, *Yunanlıların Anadolu..*, s.97-101.

rında yapılan seçimlerde Venizelos yeniden büyük bir çoğunlukla seçimleri kazanıyor, 1924 yılı başlarında ülkede monarşi sona erdirilerek Venizelos yeni cumhuriyetin başbakanı olarak Ankara ile temasa geçiyor, uluslararası anlaşmalar çerçevesinde iki ülke arasında olumlu ilişkiler kurmak istediğini açıklıyor ve muhatabı İsmet Paşa'dan da olumlu bir karşılık buluyordu.[144]

Fakat, Yunanistan Başbakanı Venizelos bir aydan kısa bir süre sonra görevinden istifa etmek zorunda kalıyor ve Yunanistan bir kargaşa dönemine giriyordu. Türkiye ile gerginliğin arttığı bu dönem 1928 yılına kadar devam etmiştir.[145] 1928 yılında Yunanistan'da yapılan 19 Ağustos 1928 seçimlerini, Venizelos'un Filelcftheri Partisi çok büyük bir çoğunlukla kazanarak ülkede istikrarlı bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bu durum ülkenin dış politikasına da yansımıştır.

Elefteriyos Venizelos, Başbakan olarak iktidara gelişinin hemen ardından Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e birer mektup yazmış, ardından da İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey de Yunanistan Başbakanı'na birer mektupla cevap vermişler, bu gelişmenin ardından iki ülke arasında süratle bir düzelme dönemine girilmiştir. Bu mektuplar incelendiğinde[146], taraflar temelde Lozan Barış Antlaşması statükosuna olan bağlılıklarını belirtiyorlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin barışçıl bir ortamda gelişmesi için üzerlerine düşeni yapmaya hazır olduklarından sözediyorlardı. Bu yeni dönemi simgeler bir biçimde algılanabilen bir olay olarak da, 1929 yılında Türkiye Atina Büyükelçisi olarak Enis Akaygen'i atarken, Yunanistan da aynı yıl Spiridon Polihroniadis'i Ankara Büyükelçisi olarak görevlendiriyordu.

1923 - 1930 döneminde Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler ise temelde iki sorun etrafında gelişmiştir:

(1) "Ahali Mübadelesi" Sorunu

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'e[147] göre, Yunanistan'daki Müslüman [Türk] azınlık ile Türkiye'deki Ortodoks - Rum azınlık mübadele

---

[144] Bu konuda bkz: Bilgiç, "Greek Foreign... 1923-1928..," s.82-83.

[145] Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.35-39.

[146] Bu üç mektubun Türkçe metinleri için bkz: Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.153-156.

[147] Metin için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım II, Cilt 2, s.89-95.

edilecek, Yunanistan'daki Batı Trakya Müslüman [Türk] topluluğu[148] (1913 Bükreş Antlaşması ile belirlenmiş olan sınırın doğusunda yerleşmiş olanlar) ile İstanbul'daki Ortodoks - Rum topluluğu (30 Ekim 1918 tarihinden önce bölgeye yerleşmiş olanlar) bu mübadelenin dışında kalacaklardı[149] (Madde 2). Bu, Yunanistan'da yaşayan yaklaşık 400.000 Müslüman Türk ile Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1.000.000 Ortodoks Rum'un yer değiştirmesi demekti. Bu mübadele süreci, Türkiye ve Yunanistan'ın atayacakları dörder temsilciyle 1914-1918 Savaşı'na katılmamış tarafsız ülkelerin Milletler Cemiyeti'nce belirlenecek üç temsilcisinden oluşacak bir Karma Mübadele Komisyonu tarafından düzenlenecekti (Madde 11)[150].

Bilindiği gibi, bu anlaşma yeni Türkiye Hükümeti ile Elefteriyos Venizelos tarafından Yunanistan Hükümeti adına imzalanmıştı. Buna paralel olarak, 1924 yılında, Ankara ve Atina arasındaki ilişkiler Başbakan İsmet Paşa ve Başbakan Elefteriyos Venizelos tarafından yapılan karşılıklı açıklamalarla olumlu bir ortama sokularak görüşmeleri kolaylaştırıcı bir zemin hazırlanmaktayken, Venizelos yanlıları bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmıştır. Bu gelişme sonrasındaki görünüm, Ankara'da, Yunanistan'ın revizyonist / Faşist İtalya'ya yanaşabileceği, böylece rövanşist Yunanistan'ın Trakya'dan ve yayılmacı İtalya'nın Akdeniz'den girişebileceği ortak bir harekâtta, bu sıralarda Trakya ve Boğazlar'daki askerden arındırılmış alanların yarattığı askeri olumsuzluğun da etkisiyle, Türk tarafının çok zor bir durumda kalabileceği analizlerinin yapılmasına yol açmıştı.[151] İşte bu gelişmelerin, iki ülke arasındaki görüşmelerin sürdüğü ortamı olumlu etkilemesi beklenemezdi.

Anlaşmazlık, İstanbul'da mübadele dışı kalacak olanların, yani bölgede 30 Ekim 1918'den önce yerleşik (*etabli*) olanların nasıl belirleneceği üzerinde yoğunlaşmıştır. Yunanistan İstanbul Rum nüfusundan mümkün olduğunca fazla kimsenin mübadele kapsamı dışında bırakılmasını, Türkiye

---

[148] Metinde "Müslüman dininden Yunan uyruklar..." ifadesi yer alıyordu. O yıllarda bölgedeki Müslüman Osmanlı vatandaşları arasında henüz "Türk" nitelemesi yaygın olmadığından, Batı Trakya'daki çok büyük çoğunluğu Türk olan Osmanlılar için sadece "Müslüman" sıfatı kullanılmıştır. İleride, özellikle 1955 sonrası dönemde bu konu, Türkiye - Yunanistan ilişkilerinde önemli bir sorunun kaynağı olacaktır.

[149] 1) Türkiye'de ikamet eden Rumlar (111.200): Bunlardan a) bir önceki dönem Osmanlı uyruğuna sahip olan ve İstanbul'da ikamet eden Rumlar (73.000), b) İstanbul'da ikamet eden Yunan uyruklu Rumlar (30.000), c) 7.000 Gökçeadalı ve 1.200 Rum. 2) Batı Trakya'da ikamet eden Müslümanlar (106.000): (Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.60).

[150] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım II, Cilt 2, s.92.

[151] Bu konuda bkz: Türkeş, "The Balkan Pact..," s.129-130.

de bunun tam aksini istediğinden, yorumlar bu arzuları destekler yönde yapılıyordu. Türk tarafı "1918'den önce yerleşmiş olma"nın Türk kanunlarına göre belirlenmesini istiyor, Yunan tarafı ise Antlaşma metninde böyle bir ifade olmadığını dolayısıyla bu konunun herhangi bir ülkenin kanununa göre değil antlaşmanın ruhuna uygun olarak belirlenmesi gerektiğini savunuyordu.

Karma Mübadele Komisyonu'nda konuya ilişkin olarak yaşanan anlaşmazlık çerçevesinde sorun Yasa Alt Komisyonu'na iletilmiş, burada 1 Ekim 1924 tarihinde Osmanlı nüfuslarına kayıtlı olmanın yerleşik sayılmak için geçerli tek kriter olmadığı kararı alınmış ve Türk tarafı bu kararı protesto etmiştir. Konuya ilişkin olarak 19 Kasım 1924 tarihinde Yunanistan tarafından Milletler Cemiyeti'ne başvurulmuş,[152] Cemiyet Konseyi tarafından da 12 Aralık 1924 tarihinde La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı'ndan görüş istenmiştir. Divan'ın 21 Şubat 1925 tarihli değerlendirmesi çerçevesinde de, taraflar arasında bir uzlaşmaya varmak mümkün olamamıştır.[153]

Bu gergin ortamda Yunanistan, Batı Trakya'daki Türk azınlığın mallarına el koyarak, buralara Türkiye'den gelen Rumlar'ı yerleştirmeye başlamıştır. Bunun üzerine Türkiye de, İstanbul'daki Rum azınlığın mallarına el koymaya yönelmiştir. Bu gerilim tırmanmasının ardından nispi bir yumuşama ortamı gelmiştir. 21 Haziran 1925 tarihinde Tevfik Rüştü Bey ile Yorgos Eksindaris, tarafların el konulan menkul ve gayrimenkullerinin taraflarca nasıl tazmin ve iade edileceği konusundaki Ankara Antlaşması'nı imzaladılarsa da bu anlaşma tam bir uygulama zemini bulamamıştır. Çünkü, bu anlaşmanın hemen ardından, Türkiye'ye karşı sertlik politikası yanlısı olan General Theodoros Pangalos, özellikle dış politikasını beğenmediği Başbakan Andreas Michalakopoulos'un Hükümetini bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırmıştır.

Bu sıralarda Türkiye, bir yandan Musul sorunu çerçevesinde İngiltere ile ve aynı zamanda içeride de Şeyh Sait isyanı olarak bilinen Kürt isyanı ile uğraşıyordu. Bu arada, İtalyan diktatör Benito Mussolini, İzmir'den Antalya'ya topraklarına göz koyduğu Türkiye'ye saldırmak için fırsat kolluyor, bu konuda İngiltere ile işbirliği yapmanın zeminini arıyordu. İşte tam bu sırada Yunanistan'da iktidarı ele geçiren General Pangalos da, Doğu Trakya ve İstanbul bölgesini elde etmek yolunda düşünceler taşıyordu.[154] Türkiye

---

[152] Bu konuda bkz: Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.135-136.

[153] Divan'ın istişari nitelikli kararı için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.190-195. Konuya ilişkin inisiyatifi Karma Mübadele Komisyonu'na bırakan karar Yunan tezine biraz daha yakın düşüyordu.

[154] Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.50-51.

Musul sorunu nedeniyle İngiltere ile bir savaşa tutuşursa, bu hem Mussolini hem de Pangalos için Türkiye'ye yönelik amaçlarını gerçekleştirmek açısından bir fırsat olacaktı.

Bu gelişmeler ardından, çıkan bazı sorunlar nedeniyle mübadele konusu, 1926 yılı içerisinde taraflarca yeniden ele alınmıştır. Bu süreç sonucunda, 1 Aralık 1926 tarihinde taraflar, karşılıklı olarak el konulan mallar konusunda Atina Antlaşması'nı imzalamışlardır.[155] Antlaşma, 1927 yılı içerisinde, 25 Ocak 1927 tarihinde Yunanistan ve 5 Mart 1927 tarihinde de Türkiye tarafından olmak üzere, karşılıklı olarak onaylanarak teati edilmiştir. Bu çerçevede, İstanbul Rumları'nın ve Batı Trakya Türkleri'nin malları koşulsuz olarak kendilerine iade ediliyordu. Bunun yanında, mübadeleye dahil bölgelerde yaşarken 18 Ekim 1912 tarihinden önce bu bölgelerden ayrılmış olan veya daha önce de ülke dışında oturan tüm Rumlar'a ve Yunan uyruklarına ait taşınmazlar ile Müslüman ve Türk uyruklarına ait taşınmazlar, Türk ve Yunan hükümetlerinin mülkiyetine geçiyordu. Bu takas sırasında biçilen değerlere göre iki ülke arasında nihai bir mali hesaplaşma yapılacaktı. Fakat uygulamada tekrar önemli görüş ayrılıkları ortaya çıktı ve Türkiye - Yunanistan arasında gerginlik üst düzeye tırmandı. Kâğıt üzerindeki antlaşmalar, yakın geçmişteki acıları hatırlayan ve birbirine güvenmeyen iki toplum arasındaki sorunları çözmeye yetmiyordu.

Ancak resmi antlaşmadan 3-4 yıl sonra, taraflar arasında sorunun çözümü ve orta vadeli bir işbirliği döneminin başlaması mümkün olabilmiştir. Bu gelişmeyi başlıca iki nedenle açıklamak mümkündür. Her şeyden önce, uluslararası konjonktür iki ülkenin yakınlaşmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu dönemde iki ülkenin de İtalya ile ilişkileri ilginç bir görünüm almıştı. Aslında Mussolini liderliğindeki İtalya, her iki ülke açısından da güvenlik algılamalarında birincil tehditti. Fakat, Mussolini bu sıralarda, her iki ülke ile de yakınlaşarak bir bakıma bir etki alanı oluşturmaya çalışıyordu. Bu çerçevede, Türkiye ile 1928 yılında imzaladığı antlaşmanın bir benzerini de Yunanistan ile gerçekleştirmiştir. Bu nedenle, gerek Türkiye ve gerekse Yunanistan, bu ülkeye karşı birlikte politika geliştirme ihtiyacı duymaktaydılar.

Öte yandan, 1928 yılının Eylül ayında Yunanistan'da Venizelos'un, özellikle de yakın geçmişte iki ülke arasında yaşananlardan ders çıkarmış olarak yeniden iktidara gelmesi de önemlidir. Komşu ülkelere yönelik genişlemeci tutumu bir kenara bırakarak mevcut durumu sürdürme politikası izlemeye başlayan Venizelos ile Lozan Barış Antlaşması statükosuna bağlı Mustafa Kemal, birlikte doğrudan devreye girerek mübadele sorununun çö-

[155] Antlaşma metni ve ekleri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı...*, s.196-211.

zümünü sağlamışlardır. Fakat bu çözüme ulaşmak kolay olmamış, taraflar oldukça inişli-çıkışlı bir süreç sonucunda belirli bir noktaya varabilmişlerdir.[156]

10 Haziran 1930 tarihinde, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Spiridon Polihroniadis arasında imzalanan Ankara Sözleşmesi çerçevesinde, 10. Madde ile İstanbul'daki Rum Ortodoks kökenli Türk vatandaşları ve 14. Madde ile Batı Trakya'da yaşayan Müslüman - Türk kökenli Yunan vatandaşları, yerleşik statüsüne uyup uymadıklarına bakılmaksızın mübadele dışı bırakılmaktaydı.[157]

Ayrıca, getirilen çeşitli düzenlemelerle de ilgili taraflara ait menkul ve gayrimenkullere ilişkin sorunlara çözüm bulunmaktaydı.[158] Antlaşma'nın birinci başlığı göçmenlerin mal varlığı konusu ile ilgilidir. Buna göre, her iki ülkeden göç edenlerin de arkalarında bıraktıkları her türlü taşınmaz mal varlıkları bırakılan ülkeye ait olacaktı. Buna karşılık, bankalardaki hesaplarda varolan değerler hak sahiplerine ödenecekti. Yunanistan'da bulunan Türk uyruklu Müslümanlar'a ait gayrimenkullerin mülkiyeti Yunan Hükümeti'ne kalırken, Türkiye'de Yunan uyruklu olup da mübadele dışı kalmış olanların İstanbul bölgesi dışındaki gayrimenkullerinin mülkiyeti Türk Hükümeti'ne geçecekti.[159] Yine, İstanbul'daki yerleşik Rumlar ile Batı Trakya'daki yerle-

---

[156] 1928-1930 yılları arasındaki gelişmeler için bkz: Bilgiç, "Greek Foreign... 1928-1930..," s.28-37. Ülkeler arasında nüfus mübadelesine tabi olan yaklaşık 400.000 Türk'e karşılık yaklaşık 1.000.000 Rum'un bulunması, bunlara ilişkin mali sorunların çözümü, özellikle de bu grupların oldukça iyi örgütlenerek Hükümet üzerinde ciddi bir baskı oluşturabildiği Yunanistan'da dikkate değer bir konuydu. Ayrıca, Rum tarafının tartışmaya konu olan mallarının önemli bir kısmının menkul değerlerden oluşması da konuya ilişkin tespitleri güçleştiren bir diğer faktördü. Buna karşılık, Yunanistan'dan Türkiye'ye göçen Türkler'in sayısı Türkiye'den Yunanistan'a giden Rumlar'ın yarısından az olmasına rağmen, daha çok toprağa bağlı olarak yaşamaları nedeniyle, Yunanistan'da bıraktıkları gayrimenkullerin miktar ve değeri muhtemelen Rumlar'ın Türkiye'de bıraktıklarından daha fazlaydı. Bu müzakereler konusunda dönemin Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Spiridon Polihroniadis'in yazdıkları için bkz: Demirözü, *Savaştan Barışa...*, s.81-87, 157-161.

[157] Bu antlaşma metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 75-78 (Haziran-Eylül 1930), s.6349-6360; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı...*, s.213-226.

[158] Bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı...*, s.214-221.

[159] Bu anlamda, konuya uygulamanın simetrisi açısından bakıldığında, İstanbul bölgesinde yaşayan Yunan uyruklu Ortodoks Rumlar lehine bir düzenleme sözkonusuydu.

şik Müslümanlar'ın bu bölge sınırları içerisindeki malları üzerindeki mülkiyet hakları tam anlamda korunurken, bu bölgeler dışındaki tüm malları ilgili ülke mülkiyetine geçiyordu.

Bununla birlikte, mübadelenin her iki ülkede yarattığı sorunların daha da uzun bir dönem etkili olduğu söylenebilir.[160] En azından Yunanistan Parlamentosu 10 Haziran tarihli Ankara Sözleşmesi'ni, 17 ve 25 Haziran 1930 tarihlerinde gerçekleştirdiği uzun ve hararetli tartışmalardan sonra, 26 Haziran 1930 tarihinde onaylamıştır.[161] Bunun en önemli nedeni, özellikle de mübadele edilenlerin geride bıraktıkları mal varlığı konusunda gerçekleştirilen "eşitleme"nin Yunan kamuoyunda "haksızlık" olarak algılanmasıdır. Bir başka deyişle, Yunan kamuoyu, Yunan göçmenlerin Türkiye'de bıraktıkları taşınmaz mal varlıklarının, Yunanistan'dan Türkiye'ye göçen Türkler'in geride bıraktıklarına göre çok daha fazla, değerli olduğuna inanmaktaydı. Buna karşılık Yunanistan Başbakanı Venizelos, savaşın cereyan ettiği Türkiye topraklarının yanmış, yıkılmış olduğunu, Yunanlı göçmenlerden geride kalanın evler, binalar değil çoğunlukla boş araziler olduğunu belirtmiş, bu nedenle Küçük Asya'daki yanık, yıkık arazilerin fiyatının Yunanistan'daki boş araziler ile aynı olduğunu söyleyerek "eşitleme" ilkesini savunmuştur.[162] Sözleşme'nin TBMM'de ele alınarak onaylanması daha az tartışmalı geçmişse de, Meclis'in bazı üyeleri, savaş alanı olunması nedeniyle esas mağdur olanın Türk halkı olduğunu, bu nedenle tazminatı hak eden taraf olarak kendilerine ödeme yapılması gerektiği görüşünü savunmuşlardır.

Bununla birlikte, konuya ilişkin olarak 1923 yılından beri faaliyet gösteren Karma Komisyon, mübadelenin ortaya çıkarttığı çeşitli sorunların çözümü için bir süre daha görev yapmıştır. 9 Aralık 1933 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Ankara Sözleşmesi çerçevesinde getirilen düzenleme ile, Karma Komisyon'un 19 Ekim 1934 tarihinde görevlerini tamamlayarak dağılması kararlaştırılmıştır.

(2) Patrikhane Sorunu

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günlerde, Yunanistan Başbakanı Venizelos'a pek sıcak bakmayan Patrik V. Yermanos 28 Ekim 1918 tarihinde görevinden alınarak, yerine vekil olarak Venizelos yönetimine ve

---

[160] Bu mübadele konusunda eleştirel değerlendirmeler için bkz: Hirschon, *Ege'yi Geçerken.., passim.*

[161] Bu tartışmalar için bkz: Bilgiç, "Greek Foreign... 1928-1930..," s.38-43; Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.88-91.

[162] Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.90.

Megali Idea perspektifine sıcak yaklaşan Bursa Metropoliti Dorotheos getirilmiştir. İşgalci güçlerle açıkça işbirliği yapan, Rumlar'ın vatandaşlık görevlerinden muaf olduklarını ilan eden, Patrikhane'ye Yunan bayrağı asan, Paris Barış Konferansı'nda İstanbul'un Yunanistan'a verilmesini talep eden Patrik Dorotheos'un ölümünün ardından, 6 Aralık 1921 tarihinde eski Atina Başpiskoposu ve Venizelos'un koyu bir destekçisi olan Meletios Metaksakis IV. Meletios adıyla Patrik seçilmiştir. Meletios'un Kurtuluş Savaşı boyunca çok yoğun bir anti-Türk kampanya yürütmesi belleklerde yer etmiştir.[163]

Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasında[164] Türk tarafı, Patrikhane'nin İstanbul'dan çıkartılmasını istemiştir.[165] Konu azınlıklar ve nüfus mübadelesi başlıkları ile ilgili alt-komisyonlarda çeşitli defalar ele alınmıştır. Örneğin, 30 Aralık 1922 tarihli "Azınlıklar Alt-Komisyonu" oturumundaki tartışmada, Türk tarafı adına konuşan Rıza Nur Bey Yunan tarafını "... Patrikliğin ayrıcalıklarını, dolaylı bir yoldan ..." kabul ettirmeye çalışmakla cleştirmiş, ve "... Türk Hükümeti bu azınlıkların Devlet içinde gerçek bir Devlet meydana getirmelerini kabul etmeyecektir" demiştir.[166] Yunan tarafı ise, bizzat Venizelos'un ağzından, aynı alt-komisyonun 6 Ocak 1923 tarihindeki oturumunda, Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu'nda konunun karara bağlanamamasından şikâyetle, azınlıkların dinsel rejimini yakından ilgilendiren konunun bu alt-komisyonda yeniden ele alınması teklifini getirmiştir.[167]

Konunun daha üst düzeyde ele alınması ise Birinci Komisyon görüşmeleri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Nitekim, İsmet Paşa konuya ilk defa "Ülke ve Askerlik Sorunları"nın ele alındığı Birinci Komisyon'un 12 Aralık 1922 tarihli genel oturumunda azınlıklar konusu çerçevesinde değinerek, uzunca bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu döneminde Rum Patrikliği'ne gösterilen hoşgörüyü anlatmış, sonradan bu durumun nasıl bu devletin kendisine yönelik bir silah haline dönüştüğünden sözetmiştir.[168] Ardından, yine

---

[163] Benlisoy ve Macar, *Fener Patrikhanesi..*, s.46-45; Aykoç, *Türkiye ve Yunanistan'ın..*, s.496-498.

[164] Konunun Lozan Barış Konferansı'nda ele alınışı için bkz: Bilge, "The Fener Greek..," s.22-28.

[165] Mustafa Kemal'in konuya ilişkin açıklamalarının da belirgin bir biçimde Rum Patrikhanesi'nin İstanbul dışına çıkartılması yönünde olmasına rağmen, bu konunun Lozan Barış Konferansı'na katılan görüşme heyeti açısından "en taviz verilemez konulardan birisi" olarak algılanmadığı ve doğal olarak çeşitli al-ver ilişkileri içerisinde bir değerlendirmeye tabi olabildiği anlaşılmaktadır.

[166] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.240.

[167] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.270.

[168] Bu uzun konuşma için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.187-200, Rum Patrikliği konusunda s.187-188.

Birinci Komisyon'un 10 Ocak 1923 tarihli genel oturumunda konu gündeme gelmiştir.[169] 8 Ocak 1923 tarihli, "Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu Başkanı İtalyan J. C. Montagna'nın Sunduğu Rapor"[170] konunun görüşülme zeminini oluşturmuştur.

Genel oturumda yapılan görüşmeler çerçevesinde, toplantıda yer alan bütün İtilaf Devletleri adına ve Venizelos'un da açık desteğiyle, Komisyon Başkanı Lord Curzon, ".. Patriklik kurumunun ileride siyasal niteliği ile yönetim alanındaki yetkilerinden yoksun bırakılması ve gene İstanbul'da kalmakla birlikte, salt bir din kurumu halini alması gerekeceğini ..."[171] ifade ederek bir uzlaştırma önerisi ortaya koymuştur. Sonuçta, İsmet Paşa Patrikhane'nin İstanbul dışına çıkartılması şartından vazgeçmiş, Osmanlı dönemindeki bütün idari ayrıcalıklarının kaldırılıp politika dışı bir kurum olması ve sadece dini işlerle uğraşması şartıyla kalmasını kabul etmiştir.[172]

Konu üzerinde anlaşmaya varılmasının ardından, IV. Meletios Yunan tarafının girişimleriyle istifa ettirilmiş, 6 Aralık 1923 tarihinde VII. Georgios adıyla patrik seçilen Kadıköy Metropoliti Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlılığını bildirmiş, Mustafa Kemal Paşa da kendisine teşekkür etmiştir.

Fakat VII. Georgios 16 Kasım 1924'te ölmüştür.[173] Tam iki ülke arasında mübadele tartışmalarının hız kazanmış olduğu 1924 yılında, Türk tezlerine göre mübadeleye tabi olması gereken VI. Konstantinos, 17 Aralık'ta Patrik atanınca Türkiye bu duruma itiraz etmiştir. Konu Karma Mübadele Komisyonu tarafından ele alınmış ve Komisyon Türk tarafının tezlerine yakın bir sonuca varmıştır.[174] Bunun ardından, VI. Konstantinos Türkiye tarafından 1925 yılı Ocak ayı sonunda sınırdışı edilmiş ve taraflar arasında yeni bir sorun ortaya çıkmıştır. Yunanistan, ilgilinin Patrikhane'ye bağlı

---

[169] Görüşmeler için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.320-332.

[170] Bu raporun metni için bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.333-341. Montagna raporunda, Türk tarafının İstanbul Rumları'nın da mübadeleye dahil edilmesine ilişkin, aralarında (e) başlığı çerçevesinde yer alan ve üzerinde ısrar ettiği "Evrensel Patrikliğin, bütün organları ve kurullarıyla birlikte, İstanbul'dan uzaklaştırılması" ifadesinin de yer aldığı taleplerinden "kuraldışı şartlar ve durumlar" olarak sözetmekte, sonuçta Türk tarafının İstanbul Rumları'nın mübadele kapsamı dışında bırakılmasını ancak bir şartla, yani Patrikliğin İstanbul dışına çıkartılması şartıyla kabul ettiğini, Yunan tarafının da bu görüşe kesin olarak karşı çıktığını ifade etmektedir (*ibid.*, s.336).

[171] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.324-325.

[172] *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar..*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.331-332.

[173] Benlisoy ve Macar, *Fener Patrikhanesi..*, s.50-51.

[174] Bilgiç, "Greek Foreign... 1923-1928..," s.88.

olduğu için mübadeleye tabi tutulamayacağı görüşündeydi. Yunanistan olaya büyük tepki göstererek, 11 Şubat 1925 tarihinde konuyu Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürmüştür. Türkiye, 1 Mart 1925 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne konuya ilişkin olarak verdiği resmi cevapta, Patrikhane konusunun Türkiye'nin bir iç meselesi olduğunu, bu kurumun oluşum ve işleyişinin Türkiye'nin kanun ve kurallarına bağlı bulunduğunu belirterek konuyu tartışmayı kabul etmediğini ifade etmiştir.[175]

Sonuçta konu, görüşme ve pazarlıklar yolu ile çözülmüştür. Zaten tam bu sıralarda, Türkiye ve Yunanistan mübadele konusunda bir anlaşmaya varmak üzereydiler. Bu nedenle, bir süre önce iki ülke arasında iyice gerginleşen ilişkiler, 22 Mayıs 1925 tarihinde Konstantinos'un görevinden istifa etmesi ve yerine III. Vasilios'un getirilmesi[176] ile normalleşmeye başladı.[177] Bundan sonra, 7 Ocak 1930 tarihinde Patrik seçilen Terkos Metropoliti II. Fatios, 18 Ocak 1936 tarihinde Patrik seçilen İznik Metropoliti Venyamin dönemlerinde, Patrikhane ile Türkiye Hükümeti arasındaki ilişkilerde ciddi bir sorun yaşanmamıştır.

b) Bulgaristan İle İlişkiler

Türkiye ve Bulgaristan I. Dünya Savaşı mağlupları arasında yer alıyorlardı. O dönemde imzaladıkları ateş-kes anlaşmaları çerçevesinde, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan birbirleri ile olan diplomatik ilişkilerini de sona erdirmişlerdi.

Bu dönemde her iki ülke de ciddi toprak kayıplarına uğramışlardır. Bulgaristan, Neuilly Antlaşması çerçevesinde Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'a toprak kaybetmiş olup durumundan memnun değildi. Kendisini yok olma noktasına götürecek Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyerek gösterdiği mücadele başarısı ile Lozan Barış Antlaşması'nın ortaya çıkmasını sağlayan Türkiye ise, I. Dünya Savaşı ile büyük toprak kayıplarına uğramış

[175] Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.68.

[176] Aslında bu süreçte de, başlangıçta Patrikhane çevrelerinde Kadıköy Metropoliti İoakim'in adı öne çıkmaktaydı. Fakat bu kişi, Kurtuluş Savaşı sırasında Patrikhane tarafından bastırılan Türk-karşıtı "Kara Kitap"ın yazarı olması nedeniyle Türkiye tarafından istenmiyordu; Benlisoy ve Macar, *Fener Patrikhanesi..*, s.52.

[177] Bu zeminde, Türk tarafı bu sıralarda *sensinod* üyesi olacak sekiz Ortodoks din adamının mübadil statüsünde olmalarına rağmen İstanbul'da kalabilmelerine imkan tanırken, Yunan tarafı da seçilecek Patrik'in Türk tarafınca kabul edilebilir olması kriterini benimsemişti.

olmakla beraber, Lozan Barış Antlaşması'nda oluşan yeni durumdan memnundu. Bu genel farklılık, iki savaş arası dönemde iki ülke ilişkilerinin en belirgin ayrışma noktasıydı.

Bununla birlikte, iki ülke arasında normal ikili ilişkiler diplomatik rutinler çerçevesinde sürmüştür. Aslında o dönemde Bulgaristan'daki Başbakan Stamboliyski yönetimi, daha Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan, 1923 yılı başlarında Mustafa Kemal ile temasa geçmiş, Bulgaristan'ın Edirne Konsolosu Todor Markov Ocak ayı sonlarında İzmir'e gelerek Mustafa Kemal ile görüşmelerde bulunmuştur. Burada, Bulgar yöneticilerinin, özellikle kendilerinin Ege Denizi'ne çıkış noktası konusundaki taleplerinin Türkiye tarafından desteklenmesi ile yakından ilgili oldukları anlaşılmaktadır.[178]

Fakat o dönemde, özellikle İngiltere'nin diplomatik engellemeleri, bu ilişkinin çabuk gelişmesini zorlaştırmıştır. Nitekim, 8 Haziran 1923 tarihinde Bulgaristan'da gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Stamboliyski Hükümeti devrilmiş ve Stamboliyski öldürülmüştür. Bu eylem Ankara Hükümeti tarafından, İngiltere ve İtalya'nın bölgedeki bir operasyonu olarak algılanmış, Lozan Barış Konferansı sırasında Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri ile uyumlu davranması da bu çerçevede yorumlanmıştır.

Lozan Barış Antaşması'nın sonrasında, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması 1923 yılı sonlarında gerçekleşmiştir. Bunun ardından, 10 Haziran 1924 tarihinde iki ülke arasında bir dostluk anlaşması imzalanması için görüşmelere başlanmıştır. Görüşmelerde, her iki ülke halkına ilişkin olarak göçmenler ve sorunları ile yine her iki ülke açısından önem taşıyan azınlıklar ve sorunları öne çıkmıştır. Oldukça zorlu geçen ve bir ara kesilme noktasına gelen görüşmeler sonucunda, 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da bir Dostluk Antlaşması ile Ek Protokol ve Oturma Sözleşmesi imzalanmıştır.[179]

İmzalanan Dostluk Antlaşması, özel bir önem taşımaktan çok tarafların yeni bir siyasi ortamda birbirleriyle yeniden ilişki kurmalarını düzenleyen ve ileride daha teknik düzeyde gerçekleştirilecek olan bazı anlaşmalara temel teşkil eden bir nitelik taşımaktadır.

---

[178] Bu görüşmeler için bkz: Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.69-70.

[179] Antlaşmanın resmi adı "1925 Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Krallığı Arasında Dostluk Antlaşması"dır. Ayrıca, taraflar arasında bir de "Oturma Sözleşmesi" imzalanmıştır. Metinler Ankara'da, Türkiye adına Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tevfik Kamil Bey, Bulgaristan adına da bu ülkenin temsilcisi Simeon Radeff tarafından imzalanmıştır. Antlaşmanın ve sözleşmenin metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.261-271. Konuya ilişkin olarak ayrıca bkz: Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.136-174.

Ek Protokol'ün A başlığında, "İki Hükümet, azınlıkların korunmasına ilişkin olarak, Neuilly Antlaşması'nda yazılı hükümlerin tümünden Bulgaristan'da oturan Müslüman azınlıklarını ve Lozan Barış Antlaşması'nda yazılı hükümlerin tümünden Türkiye'de oturan Bulgar azınlıklarını yararlandırmayı, karşılıklı olarak, yükümlenirler" deniliyor, B başlığında ise, daha önceki göçlerden kalan malların ülke devletine ait olduğu karara bağlanıyordu. O sıralarda Türkiye'de sadece birkaçbin Bulgar olduğu düşünülürse, bu düzenlemelerin Bulgaristan'da sayıları yüzbinlerle ölçülen Türkleri daha çok ilgilendirdiği ortadaydı. Nitekim, bu tarihten sonra Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleştirilen göçler (bazı uygulama aksaklıkları ile birlikte) esas olarak, ilgili dostluk antlaşmasından ayrı bir biçimde hazırlanmış olan bu düzenlemeye göre yapılmıştır.

Oturma Sözleşmesi de, Bulgaristan uyruklu olanların Türkiye'de, Türkiye uyruklu olanların da Bulgaristan'da oturma şartlarını belirlemekteydi. Bu çerçevede, Türkiye'deki Bulgarlar ile Bulgaristan'daki Türkler, istedikleri takdirde anavatanlarına göç edebileceklerdi. 1. Maddesi ile tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin vatandaşlarına ülkelerinde serbestçe yerleşme hakkı tanıdığı bu Oturma Sözleşmesi, esas olarak, bir ülkeden diğerine gerçekleşecek bir göçün dayanacağı temel ilkeleri, çeşitli aşama ve boyutları açısından ortaya koymaktaydı.

Bu zeminde, iki ülke arasında 12 Şubat 1928 tarihinde bir Ticaret Antlaşması, 6 Mart 1929 tarihinde de bir Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması[180] imzalanmıştır.

3) Sovyetler Birliği İle İlişkiler

Gerek Lozan Barış Konferansı sırasında Boğazlar konusundaki Sovyet tezlerinin Türkiye'den fazlaca destek bulmaması gerekse tam bu sıralarda Türkiye'de Türkiye Komünist Partisi yandaşlarına yönelik olarak girişilen tutuklamalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş günlerinde Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilere bir soğukluk havasının hakim olmasını da beraberinde getiriyordu. Aslında bu durum, daha genel düzeyde bakıldığında, Ankara Hükümeti'nin Yunanistan'a karşı kazandığı askeri başarı sonrasında

[180] Ankara'da imzalanan antlaşmayı Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Bulgaristan adına bu ülkenin Ankara Ortaelçisi Theodore C. Pavloff imzalamışlardır. Antlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.383-386. Antlaşmanın Türkiye tarafından 25 Mayıs 1929 tarihinde onaylanması için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 63-64 (Haziran-Temmuz 1929), s.4637-4643.

İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere tarafından görüşme ve uzlaşma zeminine kabul edilmesi çerçevesinde, bu gelişmeye paralel olarak Doğu'dan yani Sovyetler Birliği'nden uzaklaşması ile ilişkiliydi.

16 Ekim 1925 Locarno Antlaşmaları ile, İngiltere, Fransa ve İtalya ile Almanya arasında belirli bir yakınlaşma ortaya çıkınca, bir başka deyişle kendisi gibi Avrupa güçler dengesinden soyutlanmış Almanya'nın sisteme uyum sağlamaya yönelmesi üzerine, Sovyetler Birliği bu gelişmeden endişelenmiştir. Bu dönemden itibaren dış politikasını da, bir yandan yakın komşuları ile çeşitli biçim ve düzeylerde işbirliğini geliştirerek, sınırlarını kendisini izole etme ve bu yolla etkisizleştirmeye çalışan Batılı güçlere karşı güvenceye almak, öte yandan ise bu izolasyonu zayıflatıcı bir adım, potansiyel düşmanlarının cephesini bölücü bir girişim olarak Almanya ile yakınlık stratejisi üzerine kurmaya yönelmiştir.[181]

Buna karşılık, Ahali Mübadelesi ve Musul sorunları nedeniyle, Milletler Cemiyeti'ne hakim İngiltere / Fransa etkisinden rahatsız Türkiye de, bu açıdan bir denge çabası içindedir. Ayrıca, Ankara açısından, Doğu'da Kürt ayaklanması ve İran ile bazı sınır sorunları yaşanmaktadır. İşte bu nedenlerden dolayı, 1925 yılı 17 Aralık tarihinde, yani Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Musul konusunda Türkiye aleyhine olan kararı almasından bir gün sonra, Paris'te iki ülke Dışişleri Bakanları Tevfik Rüştü Bey ve Çiçerin tarafından, 1921 Moskova Antlaşması temel anlayışı çerçevesinde, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır.[182]

Antlaşmanın 1. Maddesi'nde "... taraflardan birine üçüncü bir ya da birkaç devletçe, bir askeri eylemde bulunulduğunda, öteki ... tarafsızlığını korumayı yükümlenir" deniliyor, 2. Madde'de ise taraflar birbirlerine karşı "... her türlü saldırıdan kaçınmayı yükümlenir" ifadesi yer alıyor, ayrıca her iki ülke de bir diğerine karşı hiçbir ittifaka ve anlaşmaya katılmama sözü veriyordu.

Bu antlaşmayı takip eden dönem, iki ülke arasındaki ilişkilerin en olumlu şekilde geliştiği bir konjonktüre işaret etmektedir. İki ülke arasındaki

---

[181] Bu konuda bkz: *supra.*, "(3) Sovyetler Birliği".

[182] Resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması" olan antlaşmanın ve eklerin metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.276-278; Alacakaptan, "Türk-Sovyet..," s.287-289. Burada ilginç olan bir nokta, antlaşma metnine eklenen Protokol I'de, taraflar ilgili antlaşmanın kendilerine yüklediği yükümlülükler dışında "üçüncü devletlerle her türlü ilişkilerinde tam bir hareket serbestliğine sahiptir" ifadesi yer alırken, ileride ele alınacak "1929 Protokolü"nde bundan değişik bir anlayışın egemen olmasıdır.

ticari ve ekonomik ilişkilerin belirli bir düzeye ulaşması ve iki ülke dışişleri bakanlarınca 1926 yılı Kasım ve 1927 yılı Ocak ayında Odessa'da gerçekleştirilen ve Milletler Cemiyeti'ne üyelik konusunun da ele alındığı görüşmeler sonucunda taraflar, 11 Mart 1927 tarihinde bir "Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması" imzalamışlardır. Buna göre, Kars ve Ardahan dışında, İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum ve Konya'da Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin şubeler açması ve bu faaliyetler çerçevesinde bazı diplomatik bağışıklıklardan yararlanılması Türkiye tarafından kabul ediliyor, buna karşılık Sovyetler Birliği de, üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğe tabi olmadan taraf devletlerin ülkelerinden transit geçişi doğrultusundaki Türkiye'nin talebini onaylıyordu.[183]

1928 yılından itibaren Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde nispeten bir hareketlenme olmuş, Mart ayında Milletler Cemiyeti'nin düzenlediği silahsızlanma konferansına Moskova'nın isteği üzerine Ankara da davet edilmiştir. Türkiye de, kuruluşundan sonra Milletler Cemiyeti kapsamında katıldığı bu ilk toplantıda Sovyetler Birliği'nin yanında yer alarak topyekûn bir silahsızlanmayı savunmuştur. Örneğin, 1929 yılı Nisan ayında konuya ilişkin olarak Cenevre'de yapılan toplantılarda Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Maxim Litvinov söz alarak görüşlerini açıklamışlar, İngiltere ve Fransa temsilcileri Sovyet tezinin görüşülmesine karşı çıkarken, Türk tarafı Sovyet tarafından biraz farklı görüşler ortaya koymuş olmasına rağmen, Sovyet tezinin de görüşülmesini destekleyerek bu dayanışmayı ortaya koymuştur.[184]

Bu arada, 27 Ağustos 1928 tarihli Briand - Kellogg Paktı'nı[185] kendi coğrafyasında, kendi etkisiyle uygulamaya çalışan Sovyetler Birliği'nin bu yöndeki atağı, 1929 yılında sınırdaşları olan Türkiye, İran, Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya ile bir tür çok taraflı saldırmazlık paktı olan Litvinov Protokolü'nü, 9 Şubat 1929 tarihinde Moskova'da imzalamak olmuştur. Türkiye bu pakta 1 Nisan 1929 tarihinde katılmıştır.[186]

Öte yandan, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan, 1929 yılı sonunda Ankara'ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında, 17 Aralık 1929 tarihinde Ankara'da, 1925 Türk - Sovyet Dostluk

---

[183] Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda..*, s.259.

[184] Bu konuda tarafların tezleri ve yapılan tartışmalar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 60-62 (Mart-Mayıs 1929), s.4367-4379.

[185] Türkiye "savaşın bir dış politika aracı olarak kullanılmasını yasaklayan" bu anlaşmayı 19 Ocak 1929 tarihinde imzalamıştır.

[186] Türkiye'nin protokolü kabul süreci için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 60-62 (Mart-Mayıs 1929), s.4404-4406.

ve Tarafsızlık Antlaşması'nın uzatılması sırasında, tarafların birbirlerinin kara ve deniz komşuları[187] ile bir anlaşma yaparken, bunu diğerinin onayını alarak gerçekleştirmeleri gibi önemli bir madde içeren bir Ek Protokol oluşturulmuştur.[188] Bu Ek Protokol'ün 1. Maddesi'ne göre 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması iki yıl süreyle uzatılıyor, taraflardan birisi sürenin bitiminden 6 ay önce aksini belirtmediği sürece antlaşma bir yıl için yeniden uzamış sayılıyordu. Esas önemli olan 2. Madde'de ise "Taraflardan her biri, öteki tarafa bildirmeksizin, onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan Devletlerle siyasal bağıtlar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeği ve bu gibi anlaşmaları ancak sözkonusu tarafın onaması ile yapmayı yükümlenir" ifadesi yer alıyordu.

Bu türden bir maddenin Ankara tarafından kabulünün nedeni, Türkiye'nin, 1926 yılında İngiltere ile Musul konusunda anlaşmaya varması, ardından 1928 yılında Akdeniz egemenliği peşinde olan İtalya ile bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalaması, özellikle Fransa'nın yönlendiriciliği altında Romanya ve Polonya ile bir ittifakın gerçekleşeceği söylentileri, Milletler Cemiyeti'ne üyelik konusunda Batılı ülkelerden destek bulmaya başlaması neticesinde, Türkiye'nin kendisine yönelik politikasından endişe duymaya başlayan Sovyetler Birliği'ni tatmin etmektir. Bu karşılıklı onay alma zorunluluğunun Türk tarafının inisiyatifini sınırlama açısından daha fazla önem taşıdığı, Sovyetler Birliği'nin bazı örneklerde bu anlaşmaya uygun davranmadığı görülmüştür.[189]

Öte yandan, taraflar arasında 7 Mart 1931 tarihinde Ankara'da, 17 Aralık 1929 Protokolü'ne bir ek olarak imzalanan bir diğer Protokol[190] ile, her iki ülke de Karadeniz ve bitişik denizlerde (Marmara, Ege ve Akdeniz) birbirlerine altı ay önceden haber vermeden yeni savaş gemisi edinmemeyi öngörüyorlardı. Bu Protokol'ün de, başka birçok denizde donanması bulunan Sovyetler Birliği'nden çok Türkiye'nin inisiyatifini sınırlayıcı bir anlam

---

[187] Bu anlaşmada kastedilen kara ve deniz komşularının hangi ülkeler olduğu için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.280.

[188] Resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Paris'te 17 Aralık 1925 Günü İmzalanıp Geçerliliği 17 Aralık 1929 Günü Sona Eren Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının Yürürlük Süresinin Uzatılmasına İlişkin Protokol" olan ve Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Karahan Souritz arasında imzalanan bu metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.279-280; Alacakaptan, "Türk-Sovyet..," s.290-291.

[189] Bu konuda örnekler için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.274.

[190] Resmi adı "Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol" olan metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.281.

taşıdığı söylenebilirdi. Her ikisi de, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na ek olarak kabul edilen bu iki protokol de, 30 Ekim 1931 tarihinde 5 yıl, 7 Kasım 1935 tarihinde de 10 yıl daha uzatılmıştır.

4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler

Her şeyden önce, Kurtuluş Savaşı'nın ardından içeride reformlara hız veren cumhuriyet yönetimi, 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılmasını kabul edince, Orta Doğu'nun ve Doğu'nun Müslüman ülkelerinin kamuoylarından bazı olumsuz tepkiler ortaya çıkmıştı. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gelişen ve bu bölge halklarını kendi sömürgeci amaçları doğrultusunda yönlendirmek isteyen Batılı sömürgecilerin de yardımıyla Türk-karşıtlığı ile beslenerek gelişen Arap milliyetçiliği, bu gelişmeyle de birleştiğinde, bu ülkelerde Türkiye-karşıtı bir kamuoyunun ortaya çıkması kolaylaşmıştır.

Fakat, yeni cumhuriyetin kuruluş ilkeleri çerçevesinde, *Misak-ı Milli*'de yer alan bölgeler dışındaki coğrafyalar üzerinde herhangi bir amacı kalmamış olan Ankara Hükümeti bunları pek önemsememiştir. Gerçekten de, yeni Türkiye, gerek Araplar'ın büyük çoğunluğunun I. Dünya Savaşı sırasında Batılı güçler ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasının yaratmış olduğu hayal kırıklığı ve vefasızlık duygusunun, gerek iki savaş arası dönemin Orta Doğu'sunda esas itibarıyla I. Dünya Savaşı'nın İtilaf Devletleri'nin *manda* yönetimlerinin varolmasının etkisiyle, gerekse yeni kurulan devletin siyasi felsefesinin Batı uygarlığına dönük olması nedeniyle, uzunca bir süre Orta Doğu ile ve özellikle de bölgenin Arap ülkeleri ile alt düzeyde ilişkiler içerisinde olmuştur.

a) İran İle İlişkiler

Kurtuluş Savaşı sırasında taraflar arasındaki resmi olmayan bazı temasların ardından Rıza Han liderliğindeki İran, 22 Haziran 1922 tarihinde Ankara Hükümeti'ni tanıyarak Mofakhan Eshag'ı Büyükelçi olarak atamıştır. Ankara Hükümeti'nin Tahran Büyükelçisi Muhittin Paşa da 7 Şubat 1923 tarihinde Tahran'da göreve başlıyordu. Bununla birlikte, ilişkilerin esas itibariyle çok da sıcak olduğu söylenemezdi.[191]

[191] Taraflar arasındaki ilişkilerin soğukluğunu etkileyen çeşitli faktörler için bkz: Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan..," s.205-206.

Her şeyden önce, tarihten gelen Sünni - Şii ve Osmanlı - Safevi / Kaçar rekabeti bir gerçekti. Ayrıca, İttihat ve Terakki dönemindeki Türkçü / Turancı anlayışın ilgi alanı içerisine İran Azerbaycanı topraklarının da dahil olması ve hatta I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun bir ara bu bölgeyi işgal etmiş olması, İran yönetiminin Ankara Hükümeti'nden de (en azından bir süre) şüphe duymasını beraberinde getirmiştir.

Kaldı ki, bu dönemde İngiliz - Sovyet etki alanı çatışmalarına sahne olan İran, Londra'ya karşı mücadele etmekte olan ve Moskova'ya daha yakın duran Ankara ile çok sıcak bir temas kurarak İngiltere'nin tepkisini çekmekten de endişe etmiştir.

Nihayet, her iki ülkenin sınır bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin sık sık gerçekleştirdikleri isyanlar ve bunların bastırılması için gerçekleştirilen harekâtlar da, taraflar arasında zaman zaman ciddi anlaşmazlıkların doğmasına neden olmaktaydı. Ayrıca, iki ülke arasındaki sınıra ilişkin olarak yapılan 1913 İstanbul Protokolü gereği olan gerekli sınır düzenleme ve işaretlemeleri de bir türlü hayata geçirilemediğinden, sözkonusu belirsizlikler de zaman zaman her iki taraf yetkililerinin birbirlerini sınır ihlali ile suçlamalarına neden olmaktaydı.[192]

Öte yandan, bazı faktörlerin iki ülkenin ortak kaderi açısından önem taşıdığı, iki ülke arasındaki ilişkileri kolaylaştırıcı yönde etki yaptığı da söylenebilirdi. 1920'lerin ortalarında Rıza Han, ülkede Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyetine son vererek Pehlevi Hanedanı'nı kuruyor ve Rıza Şah olarak ülkesini modern bir ulusal devlet haline dönüştürmeye çalışıyordu. Bu çabalarında, büyük ölçüde Mustafa Kemal liderliğindeki Türkiye'yi model olarak gören Rıza Şah ve yönetici elit, bir ara ülkede cumhuriyet ilan edilmesini bile düşünmüşlerdi. O dönemde İran'daki aşırı muhafazakârların muhalefeti Türkiye'deki benzerlerine göre daha güçlü olduğundan, bu girişim gerçekleşememişti. Diğer taraftan, her iki ülkenin de o dönemlerdeki dış politika ve güvenlik algılayışları açısından, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında izlenecek dikkatli bir denge politikasına önem vermesi gereği, belirgin bir ortak yön olarak gözükmekteydi.

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde, yeni oluşumlar çerçevesinde ortaya çıkan Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin zeminini oluşturma açısından Tahran'da imzalanan, 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye - İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması önemlidir. Antlaşma'nın[193] 2. ve 3. maddeleri tarafların

[192] Konuya ilişkin olarak bkz: Toynbee, *Survey of International..*, s.372-374.

[193] Türkiye adına Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, İran adına da Başbakan Ali Han Furugi ile Dışişleri Bakan Vekili Davut Meftah tarafından Tahran'da imzalanan antlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.284-286.

"tarafsızlık" ve "saldırmazlık", 4. ve 5. maddeleri ise karşılıklı yardımlaşma yükümlülüklerine işaret etmekte, 6. Madde de tarafların sınır bölgelerinin güvenliği konusunda işbirliği yapmalarından, "... sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu ... eylem ve hazırlık"larına son vermek için gerekli bütün önlemleri almalarından sözetmektedir.

Her şeyden önce, Osmanlı-sonrası dönemdeki ilişkilerin zemininin oluşturulduğu bu antlaşma için tarafların farklı nedenleri vardı.[194] İran bu anlaşma ile, bir yandan Türk - Sovyet yakınlaşmasından duyduğu endişeyi aynı zamanda da İran Azerbaycanı ile ilgili olarak Türkiye'den duyduğu kuşkuyu gidermeye çalışıyordu. Ayrıca, İran açısından Tebriz - Erzurum - Trabzon yolunun açılış ve işletilmesi de çok önemli bir projeydi. Böylece İran, kuzeyde Sovyet güneyde de İngiliz denetimindeki bölgeler dışında bir ticaret yolu elde etmiş olabilecekti.

Türkiye ise, bu anlaşma ile İran'ın Kürtler'e olan desteğini azaltmak veya ortadan kaldırmak amacındaydı. Çünkü, özellikle 1925 Şeyh Sait isyanının ardından, İran'ın Kürtler'e olan yakın duruşu Türkiye'yi rahatsız etmeye başlamıştı. Aslında sorun bu anlaşma ile de tam olarak halledilememiştir. Türkiye'de 1938 yılına kadar süren Kürt isyanları sırasında, iki ülke arasındaki sınırın güvenliği taraflar arasında sorun olmaya devam etmiştir. Nitekim, 22 Nisan 1926 Antlaşması'nın saldırmazlık ile ilgili olarak taraflara getirdiği yükümlülüklerin biraz daha güçlendirilmesi anlamına gelen 15 Haziran 1928 tarihli "Ek Protokol"[195] de sorunu tam olarak halletmekten uzak kalmıştır.

b) Afganistan İle İlişkiler

I. Dünya Savaşı sırası ve sonrasında, aynen Ankara Hükümeti ve İran gibi, Amanullah Han'ın liderliğinde İngiltere'ye karşı Sovyet Rusya faktörünü kullanan Afganistan yönetimi ile Ankara Hükümeti ve yeni Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler de, genellikle olumlu bir seyir izlemiştir. Ülkesinin bağımsızlığını güçlendirmek amacıyla giriştiği reformlar çerçevesinde Batı tarzı kurumsallaşma ile yakından ilgilenen ve bu açıdan Türkiye'deki deneylere önem veren Amanullah Han'ın bu çabaları da, iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyrine katkıda bulunan bir faktör olmuştur.

---

[194] Bu konuda bkz: Çetinsaya, "Türk-İran..," s.46 vd.

[195] Resmi adı "22 Nisan 1926 Günlü Türkiye - İran Antlaşmasına Ek Protokol" olan metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.287-288.

Kurtuluş Savaşı sırasında, İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Ankara Hükümeti heyeti, Moskova'da Sovyet Rusya yetkilileriyle görüşmelerde bulunurken, benzer amaçlarla burada bulunan Muhammed Veli Han başkanlığındaki Afgan heyeti ile 1 Mart 1921 tarihinde görüşmelerde bulunarak, tarafların karşılıklı olarak birbirlerini tanıdıklarını gösteren bir antlaşma imzalamıştır.[196]

2-3 Aralık 1920 tarihinde, Erivan'daki iktidarlarının son günlerini yaşayan Taşnak Ermenileri ile imzalanan, ardından Erivan'da iktidarı ele geçiren Bolşevik yanlısı Ermeniler tarafından onaylanmayan Gümrü Antlaşması dışında, Ankara Hükümeti'nin bir başka devletle imzaladığı ilk resmi antlaşma olan bu metne göre, Türkiye Afganistan'a sivil ve askeri nitelikli eğitim ve kültür alanında yardım etmeyi yükümleniyordu (Madde 8). Ayrıca, antlaşmanın taraflara askeri bazı yükümlülükler getirdiği de 4. Madde'deki "Bağıtlı Taraflardan biri, Doğuyu istila, ya da sömürge yapma siyasetini izleyen her hangi bir emperyalist Devlet tarafından ötekine yapılacak saldırıyı bizzat kendine yapılmış sayarak, elindeki araçlar ve olanaklarıyla, onu püskürtmeyi kabul eder" şeklindeki ifadeden kolayca görülebiliyordu.[197] Ayrıca "... taraflardan her biri, ötekinin anlaşmazlık içinde bulunduğu üçüncü devletin çıkarlarına uygun, ya da öteki ... tarafın çıkarlarına zararlı herhangi bir devletlerarası antlaşma ve sözleşme yapmamayı ve herhangi bir devletle antlaşma imzalayacağı zaman öteki tarafa haber vermeyi yükümlenir" (Madde 5) ifadesi de, taraflar arasındaki siyasi işbirliği düşüncesinin bir göstergesiydi. Yapılan bu Antlaşma uyarınca (Madde 6) her iki ülke de birbirlerinin başkentlerine büyükelçilerini göndermişlerdir. 1921 yılı Nisan ayında Sultan Ahmet Han Ankara'da Afganistan Büyükelçisi, yine aynı günlerde Fahrettin Paşa da Kabil'de Türkiye Büyükelçisi olarak göreve başlıyorlardı.

İran Şahı Rıza Pehlevi gibi Afganistan Kralı Amanullah Han da, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye'yi ülkesi için örnek olarak görüyordu. Amanullah Han, 1928 yılı Mayıs ayında Türkiye'ye bir ziyarette bulundu. Bu ziyaret sırasında, iki ülke arasında 1921 yılında Moskova'da imzalanmış olan önceki antlaşmaya oldukça benzer, 25 Mayıs 1928 tarihli Türkiye - Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı.[198] Genel anlamda

---

[196] Bu konuda bkz: Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan..," s.208-209.

[197] Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.26. Resmi adı "Türkiye-Afganistan Antlaşması" olan antlaşmanın tam metni için *ibid.*, s.25-26; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız..*, s.122-124.

[198] Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ve Afganistan Dışişleri Bakanı Gülam Sadık tarafından imzalanan antlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.338-340.

dostluk, tarafsızlık, dayanışma kavramlarının sıkça geçtiği antlaşma metninde, 4. ve 5. maddelerde Türkiye'nin çeşitli alanlarda işbirliğini artırmak için Afganistan'a uzmanlar göndermesinden bahsedilmekte, ekli Protokol ile de iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi konusu ele alınmaktadır.

Bu dönemin sonrasında Afganistan'da başlayan iktidar mücadelesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin bir süre için belirsizlik yaşamasına neden olmuştur. Amanullah Han'ın çizgisini devam ettirme düşüncesinde olan Nadir Şah'ın 1930 yılında iktidarını sağlamlaştırması ardından iki ülke ilişkileri yeniden eski sıcaklığına kavuşmuştur. Nadir Şah dış politikada da İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında bir denge politikası oluşturmaya gayret etmiş, bir tür erken bir "bağlantısızlık" politikası uygulamaya çalışmıştır. İç politikada da, reformların uygulanmasında dini değerlere belirli ölçüde yer veren Nadir Şah, bu açıdan Amanullah Han'a göre daha gerçekçi bir uygulamada bulunmuştur. Bir süre sonra iktidara gelen Nadir Şah'ın oğlu Zahir Şah döneminde de reformlara devam edilmiştir. 1930 yılında Memduh Şevket Bey'in Kabil Büyükelçisi olmasının ardından, bu ülkede çeşitli alanlarda danışmanlık görevlerinde bulunan Türkler ülkenin modernleşme çabalarına yardımcı olmaya çalışmışlardır. Bu ülkenin Milletler Cemiyeti'ne üye olması açısından destek sağlayan Türkiye, çeşitli ülkelerdeki büyükelçilikleri vasıtasıyla ilgili ülkelerdeki Afganistan çıkarlarının korunması görevini de üstlenmiştir.[199]

D) 1930 - 1939: Savaşa Doğru

Avrupa'da yavaş yavaş saflaşmaların belirginleşerek yeni bir çatışmaya, hesaplaşmaya doğru gidildiği bu dönemde, Türkiye'nin dış politikasının da bir önceki döneme göre daha aktif olduğu gözlenmektedir. Bu aktiflik, hem Avrupa-merkezli saflaşmada mevcut durumun korunması eğiliminde olan ülkeler ile daha yakın bir duruş sergilenmesi ve hatta bir noktadan sonra giderek ittifak ilişkisi aranması şeklinde, hem de gerek Balkan gerekse Orta Doğu coğrafyasında mevcut durumu koruma eğiliminde olan ülkeler ile bu amaca yönelik birliktelikler aramak şeklinde kendisini ortaya koymaktadır. Burada not edilmesi gereken önemli bir nokta da, bütün bu dış politika yönelim ve uygulamalarının, mümkün olduğunca Sovyetler Birliği ile birlikte, bu ülkenin açık veya örtük kabulü ile gerçekleştirilmeye çalışılmış olduğudur.

---

[199] Bkz: Börklü, "Tarihsel Boyutu İçinde..," s.82-85.

1) Batı Dünyası İle İlişkiler

a) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi ve Gelişmeler

Bilindiği gibi Türkiye, varisi bulunduğu Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nın mağlupları arasında yer alması dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer almamıştı. Fakat, bağımsızlığını savaşın galibi Batı ülkelerine karşı yürüttüğü mücadele sonucunda kazanan Türkiye Cumhuriyeti, ardından medeniyet doğrultusu olarak Batı'ya yönelmişti. Bununla birlikte, Türkiye'nin 1920'li yıllarda gerek Milletler Cemiyeti gerekse La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı ile yaşadığı bazı deneyler, bu oluşumlara olan güvenini olumsuz yönde etkilemişti.[200]

1920'li yıllarda daha çok Lozan Barış Antlaşması'ndan arta kalan sorunların çözümü ile uğraşan Türkiye, 1930'lardan itibaren gerek bölgesinde gerekse Avrupa'daki gelişmelerle daha yakından ilgilenme durumunda olmuştur. Bu çerçevede, 1929 yılında Briand - Kellogg Paktı'nı imzalamış, o yıllarda gerçekleştirilen silahsızlanma konferansının 1928 yılı Mart ayında başlayan hazırlık çalışmalarına katılmış, bu görüşmelerde genel anlamda Sovyet tezlerine yakın durmuştur.[201] Nihayet, 2 Şubat 1932 tarihinde Cenevre'de başlayan ve somut bir sonucun ortaya çıkmadığı konferansa da katılmıştır. 1926 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılan Almanya da, Türkiye'nin örgüte girmesini destekleyen başlıca ülkelerden birisi olmuştur.

Önceleri Türkiye Milletler Cemiyeti'ne mesafeliydi. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Her şeyden önce, bu örgüt Türkiye'nin kendilerine karşı Kurtuluş Savaşı yürüttüğü İngiltere ve Fransa'nın tartışmasız liderliğindeydi. Yine bu örgüt, Türkiye'nin İngiltere ile olan Musul sorununun bu ülke lehine çözümünde önemli bir rol oynamıştı.

Daha sonra üye olmaya sıcak bakmaya başlayan Türkiye, ilk başlarda örgüte Konsey'e daimi üye olarak girmek arzusundaydı.[202] Hatta bu ne-

---

[200] Bilindiği gibi, "Ahali Mübadelesi" özellikle de "Musul Sorunu" gibi konular, bu açıdan verilebilecek en belirgin örnekleri oluşturmaktaydılar (Güçlü, "Turkey's Enterance..," s.192-193).

[201] Bu konuda bkz: Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., II,* s.25-38; Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi..*, s.142.

[202] İlk başlarda Türkiye'nin Cemiyet'e üye olmasına pek de sıcak bakmayan Sovyetler Birliği de, karşılanması oldukça düşük bir ihtimal olan Türkiye'nin bu talebini destekliyor, böylece dolaylı yoldan üyeliğin gerçekleşmesini güçleştirici bir tutum takınmış oluyordu.

denle, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey 1931 yılı Temmuz ayında TBMM'de yaptığı bir konuşmada, bu statü verilmediği takdirde Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmeyeceğini açıklamıştır.[203]

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması konusu, Sovyetler Birliği ile ilişkiler açısından da önem taşımaktaydı. Bilindiği gibi, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 1929 yılında yenilenmesi sırasında iki ülke arasında imzalanan 17 Aralık tarihli Protokol'de, tarafların birbirlerini ilgilendiren konularda anlaşmalar yaparken diğerinin onayını alma gereğine işaret eden bir madde vardı. Bu nedenle Türkiye, 9 Temmuz 1932 tarihinde, 6 Temmuz'da 28 ülkenin teklifi üzerine[204] gerçekleşen örgüt Genel Kurulu'nun davetini kabul ederek[205], 18 Temmuz 1932 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne üye olurken Sovyetler Birliği'nin onayını almıştır.

Bu dönemde artık kendisi de Milletler Cemiyeti üyeliğine sıcak bakmaya başlamış olan Sovyetler Birliği açısından, Türkiye'nin örgütle yakınlaşmasında herhangi bir sorun kalmamıştır. Ayrıca da, Türkiye örgüte katılmaktan doğacak yükümlülüklerinin kendisini Sovyetler Birliği ile herhangi bir çatışmaya itemeyeceğine dair Moskova'ya garanti vermiştir.[206] Zaten, 1934 yılında Sovyetler Birliği de Milletler Cemiyeti'ne üye olduğunda bu konu tamamen kapanmıştır.

1934 yılında Türkiye Cemiyet'in Konseyi'ne 52 üyeden 48'inin oyunu alarak seçilirken,[207] örgüt de giderek en krizli dönemlerini yaşamaya

---

[203] Fakat Türkiye'nin bu tutumunun, daimi üyelik meselesinden çok konuya ilişkin olarak henüz Sovyetler Birliği ile tam bir anlaşma zemini oluşmamasından ileri geldiği anlaşılmaktadır (Alantar, "Türk Dış Politikasında..," s.116).

[204] Bu oturumun genel seyri için bkz: Güçlü, "Turkey's Entrance..," s.195-198.

[205] Karar, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in bir mektubu ile Milletler Cemiyeti'ne iletilmiştir. Bu mektup için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.407-408.

[206] Bu anlamda Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne üye olurken Cemiyet Misakı'nın 16. Maddesi'nde yer alan zorlama tedbirlerine katılım konusunda bir çekince koyarak, Sovyetler Birliği saldırgan taraf olmadığı bir durumda bu ülkeye uygulanacak yaptırımlara katılmayacağını 9 Temmuz 1932 tarihinde açıklamıştır. Türkiye Milletler Cemiyeti'ne üye olmadan kısa bir süre önce, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, 14 Temmuz 1932 tarihinde Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliği'ne gönderdiği notada, ülkesinin Milletler Cemiyeti'ne girişinin, Sovyetler Birliği ile 17 Aralık 1925 ve 17 Aralık 1929 tarihlerinde imzalanan antlaşma ve protokoller çerçevesindeki yükümlülükleri açısından herhangi bir değişiklik getirmeyecek olduğunu açıkça ve gerekli teknik ifadelere atıfla beyan etmektedir (Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., II,* s.55-56).

[207] Türk tarafı, Türk diplomasisinin Balkan Paktı gelişmeleri çerçevesinde gösterdiği başarılı uygulamaların bu uluslararası desteğin kaynağını oluşturduğu kanısındadır (*Ayın Tarihi*, No: 10 (Eylül 1934), s.218-228.

başlamıştır. Türkiye, 17 Eylül 1934 tarihinde 48 olumlu oyla üç yıl için Milletler Cemiyeti Konseyi'nin yarı-daimi üyeliğine seçilmiştir. Fakat bu sıralarda, özellikle Almanya ve Japonya'nın üyelikten ayrılması örgütün evrensel bir kapsayıcılığa sahip olma özelliğine gölge düşürmüştür. 1935 yılında İtalya'nın Afrika kıtasındaki tek bağımsız devlet olan Habeşistan'a saldırması üzerine Milletler Cemiyeti'nin bu ülkeye yönelik olarak uygulamaya koyduğu önlemlere destek veren Ankara, bunun üzerine Roma'nın protestosu ile karşılaşmıştır.

Bu arada Türkiye, 1934 yılında, Milletler Cemiyeti Misakı'nın 12. ve 13. maddeleri doğrultusunda, 26 Eylül 1928 günü kabul ettiği karar uyarınca oluşan Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Yoldan Çözümüne İlişkin Genel Bağıt'a, bazı çekincelerle birlikte 26 Eylül 1934 günü katılmıştır.[208] 1935 yılında da, Cemiyet sistemi ile birlikte faaliyet gösteren La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı ile daha önce çok sınırlı bazı alanlardaki işbirliğini biraz daha ileri götürmüş ve Divan'ın zorunlu yargı yetkisini bazı koşullarla birlikte kabul etmiştir[209].

b) İtalyan Tehlikesi

Bu dönemde yeni Türkiye'nin dış politikası açısından en fazla sorun yaratan devletin İtalya olduğu söylenebilirdi. Bu ülke, XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında belirgin bir yayılma politikası izlemeye başlamış, 1922 yılında Faşizmin iktidara gelişiyle bu süreç daha da ivme kazanmıştı. 1935 yılında Habeşistan'ın işgali, bu durumun açık bir göstergesiydi. İtalya'nın dış politikasının Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren yanı, bu ülkenin Doğu Akdeniz egemenliğine yönelmesi, Mussolini'nin söylevlerinde bu amacını açıkça ifade etmesiydi.

---

[208] Bu çekinceler çerçevesinde Türkiye şu konuları uygulama alanı dışında kabul etmiştir: i) Türkiye'nin katılmasından önce ortaya çıkan bir olgu ya da durumdan doğan uyuşmazlıklar, ii) Devletler hukukunun bir devletin yalnız kendi yetkisine bıraktığı uyuşmazlıklar, iii) Türkiye ile üçüncü bir devlet arasındaki ilişkilere ilişkin uyuşmazlıklar. Bu konuda bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.472-484.

[209] Bu koşullar şunlardır; i) karşılıklılık, ii) 5 yıllık bir geçerlilik süresi, iii) uyuşmazlığın ve onu doğuran olgunun katılma gününden sonra ortaya çıkmış olması, iv) uyuşmazlığın Divan Yasası'nın 36. Maddesi'ndeki şu maddelerle ilgili olması: a) bir antlaşmanın yorumu, b) uluslararası hukuka ilişkin bir konu, c) gerçek olduğu anlaşılınca bir hükmün bozulduğunu gösterecek herhangi bir olgu, d) uluslararası bir yükümün yerine getirilmesinden doğacak onarımın niteliği ve niceliği (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.410).

Bununla birlikte, taraflar arasında İtalya'nın başkenti Roma'da gerçekleştirilen 1928 anlaşmasının ardından ilişkilerde geçici de olsa bir düzelme görülmüştür. Başbakan İsmet Paşa'nın 1932 yılı Mayıs ayında gerçekleştirdiği ve 1929 İktisadi Buhranı sonrasında gerileyen iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan Roma ziyaretinde, üzerinde görüş birliğine varılan anlaşma uyarınca, 4 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da imzalanan sözleşmede[210], Bodrum açıklarındaki Kara Ada ve etrafındaki bazı kayalıklar Türkiye'ye bırakılırken Meis Adası ve etrafındaki bazı kayalıklar da İtalya'ya bırakılıyor ve tarafların bu bölgedeki karasularının sınırları da belirleniyordu.

1930'ların başında ortaya çıkan Türkiye - Yunanistan yakınlaşmasını İtalya'nın Balkanlar'da oluşturmak istediği Fransa-karşıtı koalisyon[211] için uygun bir adım olarak gören Mussolini, zaten belirli bir ekonomik ve ticari ilişki yoğunluğu içerisinde bulunduğu Türkiye ve Yunanistan'a yeniden umut bağlıyordu.[212] Hatta, bu bakış açısı çerçevesinde, İtalya'nın 1930 yılında ortaya çıkan Türkiye - Yunanistan yakınlaşmasının en önemli destekleyicilerinden olduğu söylenebilirdi.[213] Fakat olaylar İtalya'nın Faşist liderinin beklentileri doğrultusunda gelişmemiş,[214] bu liderliğe hiçbir zaman güvenmeyen Türkiye yönetimi farklı bir yolda ilerlemeye başlamıştır.

---

[210] Resmi adı "Anadolu Kıyısı ile Meis (*Castellorize*) Adası Arasında Karasularının Sınırlandırılması ve Bodrum Karşısındaki Kara Adanın Egemenliği Konusunda Sözleşme" olan sözleşme metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.348-351.

[211] Bu konuda bkz: *supra.*,"c) Faşist İtalya ile İlişkiler,".

[212] Roma'nın amacı, bölgede kendi etkisini güçlendirecek bir Ankara - Atina - Sofya koalisyonuydu. İtalya bu durumu, Doğu Akdeniz ve Balkanlar'da Fransa ile girıştiği rekabette bir ön almak olarak görüyordu. Oysa aynı durum Türkiye için sadece, güvenlik politikası açısından önemli gördüğü bir kısım askeri malzemenin ticari bir çerçevede sağlanmasıydı -ki bu ülkeye ısmarlanmış olan savaş gemilerinin imalatında da mühendislik açısından ve diğer bazı teknik açılardan aksaklıklar ortaya çıkmış, gemilerin teslimatı öngörülen tarihte gerçekleşememiştir (Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.158-159). Bunun dışında, taraflar arasındaki işbirliğinin bir siyasi ittifak ilişkisi içermesi sözkonusu değildi. Bu dönemde, Türkiye'nin Fransa ile ilişkilerinde hala bazı sorunlar bulunmakla beraber, İtalya ile birlikte bir Fransa-karşıtı koalisyonda yer alması da beklenemezdi (*ibid.*, s.157-158).

[213] Barlas, "Friends or Foes?..," s.242-243.

[214] Nitekim, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, bir İtalyan gazetesine verdiği demeçte, Türkiye ve Yunanistan'ın İtalya ile ayrı ayrı anlaşmaları olması dolayısıyla, İtalya'nın istediği doğrultuda bir İtalya, Türkiye ve Yunanistan üçlü paktına gerek olmadığını söylerken bu duruma işaret etmekteydi (Barlas, "Friends or Foes?..," s.244).

Türkiye - İtalya ilişkilerinin bu dönemden itibaren yeniden soğumaya başlamasının başka nedenlerinden de sözedilebilir. Her şeyden önce, iki ülkenin bölge vizyonları farklıydı. Türkiye bölgede Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde oluşmuş olan statükoyu temelde korumaya çalışırken, İtalya Doğu Akdeniz ve Balkanlar coğrafyasında genişleme amacında olup bu türden bir eğilim içerisinde olan ülkeler ile birliktelikler oluşturmaya çalışıyordu. Nitekim bu çerçevede, 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasına, ülkeler arasındaki ilişkileri Büyük Güçler'in (İtalya, Almanya, İngiltere, Fransa) düzenlemesi gerektiğini öne süren İtalya belirgin bir biçimde karşı çıkmıştır. Buna paralel olarak, 1932 yılı yaz aylarından itibaren İtalya'nın Doğu Akdeniz ve dolayısıyla da Türkiye'ye yönelik dış politika üslubu yeniden 1928 öncesindeki klasik Faşist söyleme geri dönüyor, dolayısıyla yeniden Türkiye'yi endişelendirmeye başlıyordu.

Özellikle de Almanya'da Adolf Hitler'in iktidara gelişinin ardından Mussolini, bu anlayışını uygulamaya koyma konusunda daha da istekli gözükmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte Mussolini'nin genişlemeci, Türkiye'yi rahatsız eden söylemi giderek daha da belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde Türkiye'nin giderek statükocu devletler ile belirginleşen yakınlığı, bu devletlerin denetimindeki Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya yönelmesi de İtalya'yı rahatsız etmiştir. Nihayet, İtalya'nın Türkiye'nin deniz kuvvetlerinin geliştirilmesi konusunda beklendiği kadar etkili olamaması, konuya ilişkin olarak gerek mali gerekse askeri açıdan Türkiye için vazgeçilemez bir kaynak konumunda olmadığının bir göstergesi olarak algılanmıştır.[215]

Türkiye'nin 1931 yılında Yunanistan ile konuya ilişkin bir prensip anlaşmasına varmasının ardından (anti-revizyonist) bir Balkan Paktı kurulması yolunda çaba sarfetmeye başlaması da İtalya için rahatsız edici bir gelişmeydi. Nitekim, dört Balkan ülkesinin anti-revizyonist bir temelde 1934 yılı başlarında imzaladıkları Balkan Paktı, Türkiye ve Yunanistan ile kendi liderliğinde bir üçlü pakt kurmayı, hatta Bulgaristan'ı da bu pakta dahil etmeyi amaçlayan İtalya'nın hoşuna gitmemişti.[216] Mussolini buna cevaben, Avusturya ve Macaristan ile birlikte Roma Protokolü adıyla yeni bir revizyonist birliktelik yaratmıştı. Bundan iki gün sonra, 19 Mart 1934 tarihinde Roma'daki Faşist Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada İtalya lideri Mussolini açıkça, Anadolu topraklarının kendileri için uygun bir genişleme alanı olabileceğinden sözetmiştir.[217]

---

[215] Bu nedenler konusunda bkz: Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.160-161.

[216] İtalya'nın Pakt'a tepkileri konusunda bkz: Hatipoğlu, *Yakın Tarihte..*, s.178-181.

[217] Nutkun metni ve gerek Türk gerekse Batı basınında konuya ilişkin değerlendirmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 4 (Mart 1934),s.299-320; *Ayın Tarihi*, No: 5 (Nisan 1934), s.107-113; *Ayın Tarihi*, No: 6 (Mayıs 1934), s.107-109; Vere-Hodge,

Türkiye'nin İtalya'ya yönelik tehdit algılamasının göstergelerinden birisi de, 1934 yılından itibaren deniz kuvvetlerini geliştirme açısından İngiltere'ye yönelmesidir.[218] Bu algılamayı destekleyen en önemli gelişme, İtalya'nın 1935 yılında Oniki Ada'yı tahkim etmeye, silahlandırmaya başlamasıdır.[219] Ayrıca, aynı dönemde İtalyan lideri Benito Mussolini, Anadolu'yu da içerisine alan bölgeye ilişkin genişleme niyetlerini söylevlerinde açıkça ortaya koymaya devam ediyordu.[220]

Bu yıllarda, Türkiye'nin bölgesindeki mevcut statükoyu korumak için desteklerini umduğu İngiltere ve Fransa da, değişik nedenlerden dolayı İtalya ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemiyorlardı. İngiltere kendisi için hayati önem taşıdığını düşündüğü Hindistan yolunun güvenliği açısından çok önemli olan Akdeniz, özellikle de Doğu Akdeniz'in güvenliği konusunda söz söylemeye aday bir güç olarak İtalya ile çatışmak istemiyordu. Fransa ise İtalya'yı, kendisi için birincil tehdit olarak gördüğü Almanya ile muhtemel bir yakınlaşmaya itmemek için bu ülkeye sıcak davranmaya çalışıyor, Mussolini'nin bazı taleplerinin karşılanmasına olumsuz bakmıyordu.

Nitekim Fransa ile İtalya, 1935 yılı Ocak ayında Roma'da, Almanya'nın Avusturya'yı ilhakını önlemeyi temel alan bir anlaşma imzaladılar. Aynı yılın 11 Nisan tarihinde Stresa'daki toplantıda, İngiltere'nin de bu anlaşmaya katılmasıyla Stresa Cephesi ortaya çıkmıştır. Bu üç ülke de, mevcut anlaşmaların tek taraflı sona erdirilmesini onaylamadıklarını belirterek Locarno Antlaşmaları'na bağlılıklarını ortaya koyuyorlardı. Hedef Almanya olarak gözüküyordu.

İşte bu atmosferde, kendisinin eylemlerine örtük onay aldığını düşünen Mussolini, 1935 yılı Ekim ayında Habeşistan'ı işgale yöneldi. Benzer bir anlaşma ve benzer bir örtük onay Balkanlar coğrafyası için de sözkonusu olabilirdi. İşte Türkiye'nin, 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin günün gerekleri çerçevesinde değiştirilmesi, özellikle bölgenin güvenliğinin sağlanabilmesi için silahlandırılabilmesi talebinin bu dönemden başlayarak gide-

---

Turkish Foreign.., s.108. Daha sonra, gerek İtalyan Dışişleri Bakanlığı gerekse bizzat Mussolini, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi'ne, bu konuşmada "Asya toprakları"ndan sözedildiğini, kendilerinin Türkiye'yi "Avrupalı" kabul ettiklerini, dolayısıyla burada Türkiye'nin kastedilmediğini ifade eden açıklamalarda bulunmuşlardır (*Ayın Tarihi*, No: 5 (Nisan 1934), s.83-84). Mussolini'nin daha sonra bu tür konuşmalara devam ettiği hatırlandığında, bu açıklamaların basit diplomatik inkar taktikleri olduğu görülmektedir.

[218] Barlas ve Güvenç, "To Build a Navy..," s.161-162.

[219] *Ayın Tarihi*, No: 13 (Aralık 1934), s.128-129, 304-305.

[220] Millman, "Turkish Foreign..," s.485-486; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika.., II,* s.104.

rek artması da, önemli ölçüde bu gelişmeyle ilgiliydi. Bu olay İtalya'yı, Türkiye'nin tehdit algılaması önceliklerinde yeniden ve belirgin bir biçimde birincil sıraya yükseltiyordu.

Nitekim Türkiye, İtalya 1935 yılı sonbaharında Habeşistan'a saldırarak bu ülkeyi topraklarına kattığında, Milletler Cemiyeti'nin konuya ilişkin olarak İtalya aleyhine aldığı ve bu ülkeyi saldırgan ilan eden 7 Ekim 1935 tarihli kararına katılmış,[221] bu nedenle büyük ekonomik kayıplara uğramak zorunda kalsa da,[222] Milletler Cemiyeti tarafından bu ülkeye ceza olarak uygulanan 18 Kasım 1935 tarihli askeri, mali ve ticari, sınırlı nitelikteki hammaddeye ilişkin ekonomik ambargo önlemlerinin uygulayıcıları arasında yer almıştır. Türkiye ayrıca, İngiltere, Fransa, İspanya ve Polonya ile birlikte, Habeşistan'a yardım için oluşturulan Beşler Komitesi bünyesinde de görev almış, Türk Kızılay'ı Habeş halkına yardım kampanyası gerçekleştirmiş, hatta bir Türk generali Habeş kuvvetlerini eğitmek için bu ülkeye gitmiştir.[223] Lozan Barış Antlaşması'nın taraflarından birisi olan İtalya, Türkiye'nin bu tutumuna tepki göstermiş[224], temelde bu gerekçeye dayanarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine katılmamış ve sonuçta oluşan Sözleşme'ye imza koymamıştı.

Aslında, Türkiye - İtalya ilişkileri, 1937 yılı başlarından itibaren geçici bir iyileşme içerisine girmiştir. 2 Ocak 1937 tarihinde, İngiltere ile İtalya arasında Akdeniz'de statükoyu koruma temelinde gerçekleştirilen bir anlaşmanın ardından, 2-3 Şubat 1937 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano arasında Milano'da ger-

---

[221] Bu konuda Türkiye'nin tepkisi için bkz: Güçlü, "Turco-British Relations..," s.165-166.

[222] Çünkü bu yıllarda Türkiye ile İtalya arasında önemli bir dış ticaret ilişkisi sözkonusuydu. Bu konuda bkz: *supra*., "c) Faşist İtalya ile İlişkiler". Özellikle 4 Nisan 1934 tarihli Türkiye - İtalya Ticaret Anlaşması ile bu yoğunluk en üst noktasına erişmişti. Nitekim, bu dönemden sonra iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi süratle daralmıştır.

[223] Ataöv, "Turkish Foreign..," s.138.

[224] Türkiye'nin bu tutumunun iki ülke arasındaki anlaşmalara ters düştüğünü öne süren İtalya, Milletler Cemiyeti uygulamalarına katılan bütün devletlere yönelik olarak yaptığı gibi, Türkiye'ye de 11 Kasım 1935 tarihinde bir protesto notası göndermiş, bu notalar çerçevesinde ilgili ülkeleri tehdit etmiştir. Türkiye Hükümeti bu notaya verdiği 25 Kasım 1935 tarihli cevapta, bu önlemlere katılmasının doğrudan İtalya'ya karşı bir eylem olmayıp Milletler Cemiyeti çerçevesindeki resmi yükümlülüklerinin bir sonucu olarak anlaşılması gerektiğini belirtmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.12-13; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.166).

çekleştirilen görüşmelerin sonrasında yayınlanan ortak bildiride, iki ülke arasındaki ilişkilerde hiçbir sorun bulunmadığı belirtiliyordu.

Bu görüşmelerde ayrıca, İtalya'nın, Habeşistan üzerindeki haklarının Türkiye tarafından kabul edilmesi kaydıyla, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalayabileceği anlaşılmıştı.[225] Nitekim, 25-27 Şubat 1938 tarihlerinde Ankara'da toplanan Balkan Paktı görüşmeleri sırasında, Yugoslavya ve Romanya'nın İtalya'nın Habeşistan üzerindeki haklarını tanıma doğrultusundaki görüşlerini Türkiye'ye de aktarmaları neticesinde, bu yolla İtalya'nın da Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni tanıyabileceği anlaşılmıştır. Nitekim, bu süreç sonunda İtalya, 2 Mayıs 1938 tarihinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamıştır.[226]

1936 yılında başlayan İspanya İç Savaşı sırasında, Almanya ve İtalya'nın isyancı General Francisco Franko yanında yer almasına karşı, Sovyetler Birliği de İspanya'da iktidarda bulunan Cumhuriyetçiler safındaydı. Türkiye resmi düzeyde, Milletler Cemiyeti'nin de izlediği politika olan "karışmama" pozisyonuna sadık kaldı. Bununla birlikte, Türkiye'nin gerek yönetim gerekse kamuoyu olarak, İtalyan politikasına karşı Cumhuriyetçiler'e sempati beslediği söylenebilirdi.

Nitekim, 1937 yılı 17 ve 19 Ağustos tarihlerinde, İtalyan olduğu düşünülen bir denizaltı veya denizaltıların iki İspanyol gemisini Türkiye karasularının içerisinde, Bozcaada açıklarında batırmaları[227] üzerine, bu eylemin kınandığı ve 10 Eylül 1937 tarihinde İsviçre'nin aynı adlı kentinde başlayan Nyon Konferansı[228] sırasında, bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün inisiyatifi

---

[225] Bu gelişme üzerine, konuya önem veren Türkiye, Roma'ya yönelik olumlu bir sinyal olarak, İtalyan işgaline girmiş olan Habeşistan'ın Başkenti Adis Ababa'daki misyonunu geri çekmiştir.

[226] *Ayın Tarihi*, No: 54 (Mayıs1938), s.133-134, 153-155, 160-161.

[227] Akdeniz'de, 1937 yılı Ağustos ve Eylül aylarında, Yunanistan, Panama, İtalya, İngiltere, Fransa, İspanya, Sovyet bandıralı ticaret ve bazı İspanya ve İngiltere savaş gemilerine de, çoğunlukla denizaltılar, bazen de uçaklar tarafından saldırılar düzenlenmiştir. Çoğunlukla İspanya'daki iç savaşta yer alan Cumhuriyetçiler'e, onları destekleyen ülkelere ya da tarafsız ülkelere ait olan bu gemileri batıran denizaltıların, genellikle İspanya'daki isyancı General Francisco Franko'nun ordusu emrine verilen İtalyan denizaltıları olduğu ve uçakların da genellikle General Franko'nun ordusunda kullanılan Almanya kaynaklı savaş uçakları olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Çakmak, *İkinci Dünya...*, s.19-40. Ayrıca konuya ilişkin olarak ortaya çıkan tartışmalar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 45 (Ağustos 1937), s.55-59.

[228] İngiltere ve Fransa'nın inisiyatifi ile, bu ülkelere ilaveten İtalya, Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Türkiye, Almanya, Mısır, Romanya, Sovyetler Birliği ve

ile,[229] İngiltere ve Fransa'nın, İtalya'nın bu türden saldırılarını önlemek amacıyla Türkiye'nin deniz üslerini kullanabileceklerinin kabul edildiği görülmektedir.[230] Yine aynı yılın Ekim ayında, açıkça İtalya'ya yönelik olduğu söylenebilecek olan Aydın ilindeki askeri tatbikatlara Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Bayar'ın katılmaları bu doğrultudaki bir diğer göstergedir.[231]

Nihayet, İtalya'nın 7-8 Nisan 1939 tarihinde Arnavutluk'u işgalinin ardından da Ege'deki Oniki Ada civarındaki bazı askeri tesislerini güçlendirmesi ile Türkiye'nin iyice belirginleşen İtalyan tehdidi algılaması, aynı yıl İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmayı iyice anlamlı kılıyordu. Nitekim, o sıralarda Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi olarak Ankara'ya gelen ve Türkiye'nin İngiltere ve Fransa grubu ile yakınlaşmasının önüne geçmek ile görevli bulunan[232] Franz von Papen, 18 Nisan 1939 tarihinde resmen göreve atanmasından ve 29 Nisan'da da Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından kabul edilmesinden[233] kısa bir süre sonra Berlin'e gönderdiği bir raporda, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasının başlıca sebebi

---

Bulgaristan toplantıya davet edilmiş, fakat Almanya, İtalya ve Arnavutluk bu daveti kabul etmemişlerdir. Bu konferans ve sonuçta imzalanan Nyon Antlaşması için genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 46 (Eylül 1937), s.175-228; Çakmak, *İkinci Dünya...*, s.41-67.

[229] Konuya ilişkin olarak Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü arasında önemli görüş farkları bulunduğu, toplantıda ülkeyi temsil eden Dışişleri Bakanı Aras'a her iki iktidar odağından farklı direktifler verilmesinden anlaşılmaktadır. Burada İnönü, hem aslında kendi hükümetinin sorumluluk alanında olduğunu düşündüğü dış politikaya müdahale edildiği hem de antlaşmanın Türkiye'yi İtalya ile savaşa sürükleyebilecek bir maddeyi de içerecek biçimde onaylanmaması gerektiğini düşündüğü halde, İngiltere ve Fransa ile süratle yakınlaşmak gerektiği görüşünde olan Atatürk'ün böyle düşünmemesi ve Aras'a kendi görüşleri doğrultusunda antlaşmanın onaylanmasını kabul etme direktifi vermesi nedeniyle rahatsızdır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.53-57).

[230] Bkz: Barlas, *Etatism and Diplomacy..*, s.184-185; Çakmak, *İkinci Dünya..*, s.75-99, 112.

[231] Aslında Atatürk, ülkeye yönelik olarak gerçekleşebilecek bir İtalyan saldırısının bir Ege çıkarması olarak değil, Balkanlar'dan, Arnavutluk üzerinden ve Bulgaristan'ın desteği sağlanarak Boğazlar üzerine doğru gerçekleşebileceği kanısındaydı (Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar..*, s.527).

[232] Koçak, *Türk-Alman..*, s.143; Jivkova, *İngiliz-Türk..*, s.214.

[233] Bu konuda bkz: Koçak, *Türk-Alman..*, s.139; *Ayın Tarihi*, No: 65 (Nisan 1939), s42-43, 45-46. Türkiye'nin von Papen'in Ankara'ya büyükelçi olarak atanmasına, Ankara'nın başından itibaren çok sıcak bakmadığı, ancak kerhen kabul ettiğine dair bilgiler için bkz: Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.19; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.362; Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.70.

olarak Almanya'nın müttefiki İtalya'ya ilişkin olan tehdit algılamasını göstermekte, bunun ortadan kaldırılabilmesi için o sıralarda Milano'da buluşmaları sözkonusu olan İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Ciano ile Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop'a bazı önerilerde bulunmaktadır.[234] Bu önerilere göre, ilkin İtalya Arnavutluk ve Güney İtalya'daki askeri varlığını azaltacak, İtalya ve Almanya Balkan Antantı Paktı'na yönelik olarak olumlu bir pozisyon alacaklar ve Romanya'nın Bulgaristan'a bir toprak ödünü vermesinin ardından Arnavutluk ve Bulgaristan'ın Balkan Antantı Paktı'na katılmaları sözkonusu olacaktı. Fakat olayların genel gelişimi başka yönde olmuştur.

c) Nazi Almanyası İle İlişkiler

(1) Siyasal İlişkiler

Naziler'in iktidara gelişinin ardından, Alman Propaganda Bakanlığı'nın denetiminde sürdürülen faaliyetler çerçevesinde, Türkiye ile olan siyasi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Alman askeri heyetleri sık sık Türkiye'yi ziyaret ederken, iki ülkenin I. Dünya Savaşı sırasındaki silah arkadaşlığı, kökleri daha da eskilere giden askeri işbirliği temaları da tarafları yakınlaştırıcı öğeler olarak kullanılmaya çalışılmıştır.[235] Bu çerçevede Almanya'daki Nazi rejimi, gerek zaman zaman Türk basın heyetlerini Almanya'ya davet ederek veya çeşitli yollarla etkileyerek yeni Alman rejimi lehinde bir ortam yaratmaya çalışmış, gerekse o dönemde tamamen rejimin denetimindeki Almanya basınında sık sık Türkler'i ve Türkiye'yi olumlu etkileyeceğini düşündüğü yazılar yayınlatarak Türk tarafını siyaseten etkileme yönünde çaba sarfetmiştir. Bu çabalara, Almanya'nın o yıllarda sanat,

---

[234] Esmer, *Siyasi Tarih..*, s.249-250; Koçak, *Türk-Alman..*, s.140; Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.73 vd.

[235] Cumhuriyet döneminde, 1925 yılında (bkz: *supra.*, "d) Almanya ile İlişkiler") yeniden başlayan askeri ilişkiler çerçevesinde, gerek kara kuvvetleri gerekse genelkurmay düzeyinde Türkiye'deki askeri örgütlenmede Almanlar yeniden etkin olmaya başlamışlar, Türk subayları da cumhuriyet öncesinde olduğu gibi, Almanya'da askeri eğitim almaya gönderilmişlerdir. Özellikle, Almanya'da Naziler iktidara geldikten sonra bu durum, Berlin'in Ankara üzerindeki siyasi etkisini geliştirici bir öğe olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu anlayış, bazı Alman yetkililerinin raporlarında açıkça görülebilmektedir (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I,* s.405 vd.).

kültür ve eğitim alanında Türkiye'de giriştiği propaganda faaliyetlerini de eklemek gerekir.[236]

Oysa Naziler'in iktidara geldiği Almanya ile Türkiye Cumhuriyeti, I. Dünya Savaşı'nda aynı safta yer alan iki ülkenin varisleri olmanın ötesinde pek fazla siyasi benzerlik taşımıyordu. Nazi Almanyası Versay Antlaşması'nın "zincirlerinden kurtulma"yı temel amaç edinirken, Türkiye Cumhuriyeti temelde Lozan Barış Antlaşması'ndan tatmin olmuş görünüyordu. Nazi Almanyası bu revizyonist dış politikasında tek yanlı, güce veya güç kullanma tehdidine dayalı, oldu-bitti türünden araçları sıkça kullanırken, statükocu safta yer alan Türkiye Cumhuriyeti dış politika uygulamalarında tek yanlı inisiyatiflerle sorun halletmek yerine (Montrö ve Hatay sorunlarının hallinde olduğu gibi) karşılıklı siyasal uzlaşma, uluslararası hukuk zeminlerini temel almaktaydı. Belki biraz da bu nedenle, bir önceki dönemde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile oldukça soğuk, hatta zaman zaman düşmanca olan siyasi ilişkileri, Naziler Almanya'da iktidara geldikten sonra giderek düzelmeye başlamıştır.

Almanya ve İtalya'nın revizyonist politikalarının belirgin bir biçimde gözlenmeye başlandığı bu dönemde, genel anlamda olduğu gibi Balkanlar'da da statükonun korunmasından yana olan Türkiye'nin, bu doğrultuda bir girişim olan Balkan Paktı'nın oluşumunda aktif rol oynaması Almanya tarafından olumsuz bir gelişme olarak algılanmıştır. Bu çerçevede, Alman Dışişleri Bakanı Konstantin Neurath'ın 1934 yılı ilkbaharında Ankara'yı ziyaret edeceği açıklanmışken, ziyaret Alman tarafınca Türkiye'nin Balkan Paktı girişimlerine yönelik bir tür protesto olarak iptal edilmiştir. Alman Dışişleri Bakanı Neurath bu iptalin, 1934 yılı ilkbaharında Ankara'da toplanacak olan Balkan Ülkeleri Dışişleri Bakanları toplantısı nedeniyle gerçekleştiğini açıkça belirtiyordu.[237]

Türkiye, 1933 yılı sonbaharında Cenevre Silahsızlanma Konferansı ve Milletler Cemiyeti'nden ayrılan, 1935 yılı ilkbaharında Versay Antlaşması ile yasaklanmış olan zorunlu askerlik uygulamasına yeniden işlerlik kazandırdığını ve 1936 yılı ilkbaharında da yine Versay Antlaşması ile askerden arındırılmış olan Ren Bölgesi'ne asker sokacağını açıklayan Nazi Almanyası'na karşı Milletler Cemiyeti çevrelerinde oluşan tepkilere pasif katılımlar ile yetinmiştir. Nazi Almanyası'nın dış politika uygulamalarına destek vermese de, kendisi Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldırmak için sa-

---

[236] Nasyonal Sosyalist Alman rejiminin Türkiye'ye yönelik propagandif nitelikli çalışmaları için bkz: Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.71-79, 91-100; Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.9-46.

[237] Koçak, *Türk-Alman..*, s.107.

vaşmış olan Ankara'nın Versay Antlaşması düzeninin korunması yolunda çaba harcaması da beklenemezdi.

Kaldı ki, Almanya'nın bu türden girişimlerinin fiili kabullere dönüşmesi, Türkiye'ye, gündeme getirmeyi düşündüğü Lozan Barış Antlaşması'ndaki "Boğazlar" düzenlemesinc ilişkin olarak ortaya çıkan gelişmelerden yararlanma imkânı da getiriyordu.[238] Bununla birlikte, Türkiye'nin Nazi Almanyası ile siyasi ilişkilerini olumsuz etkileyen temel konu, Almanya'nın, 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırarak bu ülkeyi ilhak etmesi çerçevesinde bu ülkeye verdiği destek olmuştur. Bu gelişmenin, Ankara'nın siyasi düzeyde yüzünü belirgin bir biçimde Londra'ya dönmesinde birincil etken olduğu söylenebilir.

Yine bu sıralarda, Türkiye'nin Montrö Konferansı çerçevesinde Boğazlar konusunu istediği doğrultuda yeni bir düzenlemeye kavuşturmak istemesi ve de Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile bunu büyük ölçüde gerçekleştirmesi sırasında, Nazi Almanyası'nda konuya ilişkin olarak görülen soğuk duruş, Dışişleri Bakanı Neurath'ın Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni açıkça eleştirmesi, Ankara - Berlin ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen diğer bir faktörü oluşturmuştur. Ne Lozan Barış Antlaşması'na taraf bir ülke olması, ne de bir Akdeniz devleti özelliği taşıması nedeniyle, Boğazlar'dan geçişin düzenlenmesi sorununun Almanya'ya ilişkin bir konu olmadığı, dolayısıyla Montrö Konferansı konusunda Almanya'nın taleplerinin dikkate alınamayacağı Alman tarafına anlatılmaya çalışılmıştır.[239] Almanya bu görüşmeleri Türkiye'nin gerek İngiltere gerekse Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmak için bir araç olarak kullanmaya çalışmış, bazı Alman yetkililerinin İtalya'nın konferansa katılmamasına işaret etmeleri ise Türkiye'nin İngiltere ile daha da yakınlaşması sonucuna katkıda bulunmuştur.

Sözleşme'nin imzalanmasının ardından da Almanya, Türkiyc'yc yönelik olarak, kendisini diğer imzacılar ile eşit haklara sahip bir taraf olarak tanıması gereğini ileri sürmeye, bu çerçevede iki ülke arasında bir anlaşma yapılması gereğinden sözetmeye başlamıştır. Belirli bir süre devam eden benzer Alman talepleri, Ankara tarafından konuya ilişkin olarak tek başına karar almasının mümkün olmadığı genel gerekçesiyle kabul edilmemiştir.[240]

1937 yılından itibaren Türkiye ile Almanya arasındaki siyasi ilişkiler iyice soğumaya başlamıştır. Balkan Paktı[241] ve Sâdâbad Paktı çerçevesinde,

---

[238] Koçak, *Türk-Alman..*, s.108-110.

[239] Bkz: Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.55.

[240] Bu konudaki tartışmalar için bkz: Koçak, *Türk-Alman..*, s.112-124.

[241] Özellikle Almanya'nın yakından ilgilendiği Orta Avrupa ve Balkanlar coğrafyasında Türkiye'nin belirgin bir biçimde statükocu devletler safında yer almaya baş-

bölgesinde belirgin bir biçimde statükocu devletler yanında yer almaya yönelmesi, bu anlamda Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Londra, Paris gibi başkentlerde sıkça görünür olması, Türkiye'nin Almanya ile siyasal düzlemde giderek farklı doğrultulara yönelmiş olduklarının açık göstergeleriydiler. Bu yıllarda, Almanya'nın İtalya ile giderek daha belirgin bir işbirliğine yönelmesi, bu farklılaşmanın en önemli nedenlerindendir. Hatırlanacağı gibi, 1 Kasım 1936 tarihinde Berlin - Roma Mihveri'nin kurulması sonrasında Hitler ile Mussolini'nin, Akdeniz'in İtalyan etki alanındaki bir bölge olarak kabul edilmesi konusunda anlaşmaya varmaları Türkiye'yi oldukça rahatsız etmiştir. Mussolini'nin 1937 yılı Eylül ayında Almanya'ya yaptığı ziyaret sırasında da, Orta Avrupa bölgesinin Almanya'nın etki alanında olduğunun kabulü karşılığında Almanya'nın da Akdeniz bölgesindeki İtalyan çıkarlarını destekleyeceğini açıklaması, Türkiye'nin rahatsızlığını daha da artıracaktır.[242]

12 Mart 1938 tarihinde Avusturya'nın ilhakının ardından, Nazi Almanyası 1938 yılı başlarında Türkiye'ye bir tür saldırmazlık paktı ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne kendisini de dahil eden bir düzenleme öneriyordu. Öneri Türkiye tarafından kabul edilmedi. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, konuya ilişkin olarak Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ile 1 ve 7 Temmuz 1938 tarihinde iki görüşme gerçekleştirmiştir. Taraflar arasında yeni bir ticaret anlaşması konusunun da ele alındığı bu görüşmeler sırasında, Menemencioğlu Türkiye'nin izlemekte olduğu tarafsızlık politikasına bağlılıktan sözederken, Joachim von Ribbentrop isc I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan antlaşmalar ile zarara uğramış devletlerin bu haksızlıkları gidermek için statükocu devletlere karşı işbirliği gerçekleştirmeleri gerektiğinden sözediyordu. Bu görüşmeler sırasında Almanya Türkiye ile bir tarafsızlık anlaşması imzalamak isteğini yinelemiş, benzer anlaşmaları başka bazı ülkeler ile imzalamış olan Türk tarafı ise çeşitli gerekçeler öne sürerek bu öneriyi reddetmiştir.[243]

Buna karşılık, Hatay Sorunu'na ilişkin olarak Türkiye ile Fransa arasında 4 Temmuz 1938 tarihinde bir anlaşma imzalanması, Almanya tarafın-

---

laması, hatta zaman zaman bu konuda liderliğe soyunması, bölgeye yönelik olarak revizyonist emeller besleyen Almanya ile Türkiye arasındaki bakış açısı farklılığını belirgin bir biçimde ortaya koymaktaydı (Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.57).

[242] Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.57-58.

[243] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.351-355; Güçlü, "Turkish-German Relations on Eve of..," s.81.

dan endişe ile karşılanmıştır.[244] Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın, ülkesinin Almanya ile benzer bir anlaşma imzalamamakla beraber Almanya'ya karşı bir gruplaşma içerisinde yer almayacağı konusunda sözlü açıklama yapması da bu endişeyi gidermemiştir.[245]

Türkiye uzun bir süre I. Dünya Savaşı mağlubu Almanya'nın yeniden güçlenme girişimlerinden fazla endişelenmemişti. Bunda, Almanya'nın koşullarından kurtulmaya çalıştığı Versay Antlaşması'nın, I. Dünya Savaşı sonrasında aynı ülkelerce Osmanlı Devleti'ne empoze edilmek istenen Sevr Antlaşması ile büyük benzerlikler göstermesinin psikolojik etkisinin de rolü olduğu söylenebilirdi. 1938 yılı sonbaharında Münih Anlaşması aracılığı ile Çekoslovakya'nın çoğunluğu Almanlar'dan oluşan Südetler Bölgesi'nin Almanya'ya bırakılması da Türkiye tarafından bu kategoriden bir olay olarak algılanmıştır. Fakat, Hitler'in 15 Mart 1939 tarihinde, Çekoslovakya'nın, halkı çoğunlukla Almanlar'dan oluşan Südetler bölgesi dışındaki kısımlarını da işgale başlamasıyla durum değişmiştir. Bu olayla birlikte Hitler'in parçalanmış Alman halkını birleştirme amaçlı "tek millet tek devlet" (*Ein Volk Ein Reich*) politikasının ötesinde, yayılmacı "Hayat Sahası" (*Lebensraum*) politikası izlediği belirginleşmiştir.

Almanya'nın bunun ardından da, 23 Mart 1939 tarihinde Romanya'ya açık bir baskı uygulayarak bu ülkeyi kendisi ile bir iktisadi anlaşma imzalamaya mecbur etmesi de Türkiye'yi oldukça endişelendirmiştir. Zira Almanya, "hayat alanı" anlayışı çerçevesinde artık Balkanlar'a, Türkiye'nin topraklarının çok yakınlarına yöneliyordu. Bunun üzerine, 13 Nisan 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin Balkan Paktı çerçevesindeki müttefikleri Romanya ve Yunanistan'a, gerektiğinde bu ülkelerin bağımsızlıklarının korunması doğrultusunda yardım etmeyi içeren bir biçimde garanti verdiler. Bu teklif aynı gün Türkiye'ye de yapıldı. Bu durum, Türkiye'nin Balkanlar'da içerisinde yer alacağı kesimin açıkça ortaya çıkması demekti.

Ayrıca, 7 Nisan 1939 tarihinde İtalya'nın Arnavutluk'u işgali de bu açıdan önem kazanmıştır. Zira Türkiye bu zeminde, Nazi Almanyası'nın Faşist İtalya'nın genişlemeci politikalarını desteklediği yolunda ciddi bir kanıt buluyordu. İtalya'nın yayılmacı politikalarının hedefinde bulunan Tür-

---

[244] İlk başlarda Fransa'nın Hatay'ı Türkiye'ye bırakmak istememesi üzerine Almanya Türkiye'nin Hatay politikasını desteklemiş, fakat ardından Türkiye ile Fransa'nın birbirine yakınlaşması sonrasında Hatay Türkiye'ye katılınca bu tutumunu değiştirmiştir. Almanya bu defa da Arap ülkelerini İngiltere ve Fransa'ya karşı kışkırtmaya yönelmiştir (Koçak, *Türk-Alman..*, s.172-173 ve aynı yazarın *Türkiye'de Milli Şef..*, s.440-443).

[245] Bu endişeler için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.354-355.

kiye'nin bu Alman - İtalyan işbirliğinden çok rahatsız olduğu ortadaydı. Nitekim dönemin Türkiye Başbakanı Refik Saydam Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Hans Kroll'a, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinin, Türkiye'nin gözünde, Almanya'nın İtalya'nın yanında ve Türkiye'ye karşı bir tutum aldığını gösterdiğini söylemiştir.[246] Nazi Almanyası ile Faşist İtalya arasındaki Çelik Pakt 22 Mayıs 1939 tarihinde imzalanınca, bu işbirliği daha da belirginleşmiştir.

Bu durum Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ilişkilerine daha bir yoğunluk kazandırmış, o günlere kadar Almanya'ya yönelik olarak çoğunlukla olumlu sayılabilecek bir yaklaşım içerisinde bulunan Türkiye kamuoyunun en önemli zemini olan basında, Almanya'nın uygulamaya koyduğu "Hayat Sahası" olarak adlandırılan yayılma siyasetini eleştiren yazılar çıkmaya başlamıştır.[247] Bunun üzerine, Nazi Almanyası tarafından 18 Nisan 1939 tarihinde atanan Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in[248] bu işbirliğini önleme yolundaki tüm gayretlerine[249] rağmen süreç, 1939 yılı Mayıs ve

---

[246] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.360. Böylece Almanya Türkiye'nin tarafsızlık politikasının sürmesini sağlamaya çalışırken, Almanya'nın müttefiki İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinde simgeleşen yayılmacı politikası, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa grubuna kaymasını belirginleştiriyordu. Bu ilişki, bizzat Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından açıkça ortaya konulmuştur (*ibid.*, s.369). İşin ilginç yanı, bazı yorumlara göre, bu durumun farkında olan İtalya da, gerek Almanya'nın kendisine olan ihtiyacının artması gerekse Türkiye'ye bir saldırı gerçekleştirebilmesi açısından Almanya ile ilişkileri bozuk bir Türkiye tercih etmesi nedeniyle, bu çerçevede Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin kendisinin Arnavutluk politikası dolayısıyla giderek bozulmaya başlamasından memnuniyet duymaktaydı (*ibid.*, s.367).

[247] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 64 (Mart 1939) ve No: 65 (Nisan 1939).

[248] Franz von Papen, Hitler'in destekçilerinden olup onun Papa ile olan ilişkilerinde arabuluculuk yapmış ve Avusturya'nın Almanya'ya ilhakı sürecine önemli katkılarda bulunmuş bir kişiydi. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak 1938 yılı Mart ayından itibaren üç defa teklif edildiyse de teklifler Ankara tarafından reddedilmiş, ancak 1939 yılı Nisan ayında Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un ısrarı sonucunda atanması istenmeyerek de olsa onaylanmıştır (Güçlü, "Turkish-German Relations on Eve of..," s.87).

[249] Bu konuda bkz: Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.99-102; Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.122-126. Ankara'ya gelerek görevine başlayan Alman Büyükelçisi, önce Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu rahatsızlığı ortadan kaldırmak amacıyla bazı başarısız girişimlerde bulunmuş (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.370-371), ardından 12 Mayıs 1939 tarihli Türk - İngiliz Deklarasyonu'nu etkisizleştirmeye çalışmış, bu amaçla da 27 Nisan'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, 29 Nisan'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 2 Mayıs'ta da Başbakan Refik Saydam ile görüşmüşse de amacına yönelik belirleyici bir başarı sağlayamamıştır (*ibid.*, s.373-

Haziran aylarında Ankara ile Londra ve Paris arasındaki yakınlaşmasının resmiyet kazanması ile neticelenmiştir.

TH 18: Nazi Almanyası'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen

Nazi liderliği bu durumdan oldukça rahatsızlık duymuş, Ankara'yı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler çerçevesindeki silah satışı ve verilen

386). Papen, bu sıralarda Berlin'e kadar giderek Hitler ile görüşmüş, İtalya'nın tutumunda bir değişiklik sağlanarak Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasını önlemeye çalışmış; Roma'nın Ankara'yı rahatlatıcı açıklamalarda bulunmasını, İtalya'nın Arnavutluk'tan asker çekmesini ve Ege'de İtalyanlar'ın elinde olan bazı küçük adalar üzerinden kendisine bazı ödüller verilerek Türkiye'nin memnun edilmesinin sağlanmasını Berlin'den istemiş, fakat olayların akışının farklı gelişmesi neticesinde bu çabaları esas doğrultuyu belirleyecek bir sonuç vermemiştir (*ibid.*, s.373-376; 464-465). Ayrıca benzer çabalar, doğrudan Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag ile 8 Haziran 1939 tarihli görüşmesinde olduğu gibi, daha üst düzeyde sürdürüldüyse de durum değişmemiştir (*ibid.*, s.400-403). Papen 12 Mayıs sonrasında da, bu deklarasyon metninde öngörülen 19 Ekim 1939 tarihinde imzalanacak olan nihai anlaşmayı engellemeye çalışmış, fakat bunu da başaramamıştır (*ibid.*, s.386 vd.; 455 vd.). Papen'e göre bu anlaşmayı önleyebilmek için Almanya'nın, İtalya ve Sovyetler Birliği ile birlikte, Türkiye'nin egemenlik ve toprak bütünlüğünü garanti eden bir deklarasyonda bulunması gerekmekteydi (*ibid.*, s.465-466). Ayrıca bkz: *supra.*, "b) İtalyan Tehlikesi".

krediler aracılığıyla sıkıştırmaya çalışmış, bu çerçevede Almanya 1939 yılı Mayıs ayında, Türkiye'nin ısmarladığı her türlü savaş araç ve gereçlerinin[250] bu ülkeye gönderilmesini durdurmuş,[251] fakat kendisinin de özellikle krom cevherinin sağlanması konusunda Ankara'ya bağımlı olması nedeniyle[252] bu yönde pek fazla bir başarı sağlayamamıştır.[253] Ayrıca, 12 Mayıs 1939 tarihli Türk - İngiliz Deklarasyonu nihai bir anlaşma değildi ve Almanya'nın ve Ankara Büyükelçisi von Papen'in az da olsa hala taraflar arasında nihai bir anlaşmaya varılmasını önleme umudu sözkonusuydu. Almanya'nın Türk - İngiliz yakınlaşmasına daha sert tepki göstermemesinin bir diğer nedeni de buydu.

(2) Ekonomik Boyut

1933 yılında Naziler iktidara gelince, Türkiye - Almanya ticari ilişkilerinde belirgin bir gelişme ortaya çıkmaya başlamıştır. Yoğun bir askeri hazırlık içerisine giren Almanya'nın, bir yandan ekonomisinin gerek duyduğu hammaddelere diğer yandan da çeşitli tarım ürünlerine ve gıda maddelerine ihtiyacı vardı. Bir başka deyişle, aynen II. Wilhelm döneminde olduğu gibi, Hitler döneminde de Almanya, Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye'ye ihtiyaç duymaya başlamıştı. Rakipleri gibi sömürgelere sahip olmayan Almanya, bu açıdan Türkiye gibi ülkeler ile ticareti, onlara sınaî ürünler satarak onlardan savaş sanayii için gerekli olan krom, bakır, manganez ve pamuk

---

[250] Almanya'da Naziler'in iktidara gelmesinden sonra, taraflar arasında döviz kullanmadan bir tür takasa dayalı (*clearing*) olarak gerçekleştirilen dış ticaret ilişkilerinin de yardımıyla, özellikle de 1935 yılından itibaren Türkiye, Almanya'dan aralarında denizaltılar, ağır topların da bulunduğu çeşitli savaş araç ve gereçleri satın alıyordu (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.408 vd.).

[251] Koçak, *Türk-Alman..*, s.411 vd. Çeşitli anlaşmalar ile ısmarlanmış (ve önemli bir kısmı için de ödeme yapılmış olan) olan bu malzemelerin (özellikle ağır silahlar) teslim edilmeyişi, Türkiye'nin Almanya Büyükelçisi Hamdi Arpag tarafından Alman Hükümeti nezdinde resmi olarak protesto edilmiştir (*ibid.*, s.417).

[252] Nitekim, dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu da, misilleme olarak Almanya'ya ödemelerin ve (başta krom olmak üzere) hammadde ihracının durdurulacağını Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen'e ifade etmiştir (Koçak, *Türk-Alman..*, s.194). Ayrıca, böyle bir durumda Alman tarafının önemli miktarda bir tazminat ödemesi de gerekmekteydi.

[253] Almanya'nın uygulamaya çalıştığı baskı için genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 67 (Haziran 1939), s.73-83; Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.113-115; Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.78. Türkiye'nin İngiltere ile bu derece yakınlaşmasına karşı Almanlar'ın gösterdiği tepkinin, Türk tarafının beklentilerine göre daha yumuşak olduğu söylenebilirdi.

gibi hammaddeler ve gıda maddesi sağlanmasını önemsiyordu. Bu türden bir ticari ilişki, nakit döviz sıkıntısı çektiğinden takası tercih eden Türkiye için de uygundu. Zira Türkiye, bu sınaî ürünleri, hammadde ve gıda maddelerini sömürgelerinden ucuza sağlayabilen ve dolayısıyla Türkiye ile takas ticaretine girme ihtiyacı duymayan İngiltere, Fransa gibi ülkelerden kolaylıkla sağlayamıyordu.

Nazi Almanyası'nın, bu ekonomik gelişme ve yeniden silahlanma, bu çerçevede kendisine etki alanı olarak hedeflediği Doğu Avrupa ve Balkanlar'da siyasal nüfuzunu artırma çabaları, Türkiye'de de devletçilik politikalarının uygulanmaya başlanmasıyla aynı döneme denk düşüyordu. Özel teşebbüs ve yabancı yatırım yoluyla gelişme çabalarında başarılı olamayan Türkiye, ekonomik gelişmesini devlet eliyle gerçekleştirmeye yöneliyor, bu anlamda da devlet, sanayi yatırımlarını gerçekleştirebilmek için doğrudan sermaye girişine ve/veya krediye ve bu yolla gelecek teknolojiye ihtiyaç duymaya başlıyordu. İşte bu ortamda, takasa dayalı ticari ilişkilerin yanında, Almanya'dan kredi sağlanıyor, bazı alt yapı yatırımları için gereken makine ve teçhizat, ilgili konularda uzman personelle birlikte yine bu ülkeden geliyordu.

Nazi Almanyası ile Türkiye arasındaki ilk ticaret anlaşması, bir takas (*clearing*) anlaşması ile birlikte, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de, Türkiye adına İktisat Bakanı Mahmut Celal [Bayar] Bey ile Almanya adına Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Von Bülow tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Almanya Türkiye'den ithalatını kolaylaştırıcı önlemler alıyor, Türkiye'den gelen ihraç ürünleri için %80'e varan indirimler uygulamayı kabul ediyor, Türkiye de Almanya'dan 121 farklı malın gümrüksüz ithalatına izin veriyordu. Taraflar arasındaki bir diğer ticaret ve ödeme anlaşması da, 15 Nisan 1935 tarihinde Berlin'de imzalanmıştır. Bu çerçevede taraflar birbirlerinden ithal ettikleri malların miktarlarında ve bunlara uygulanan vergi indirimlerinde artırımlara gidiyorlardı.[254]

İlk başlarda Türkiye'nin içerisinde bulunduğu şartlar açısından oldukça cazip gözüken bu ekonomik ilişkiler ve özellikle de takas sistemine dayalı dış ticarette, bir süre sonra bazı sorunlar algılanmaya başlanmıştır. Her şeyden önce, bu ticaret sanıldığı kadar Türkiye'nin lehine sonuçlar yaratmıyordu. Almanya, yarattığı bir tür satınalma tekeli çerçevesinde, satın alacağı ürünlerin fiyatını da dikte edebilecek konuma gelmişti. İlaveten, Türkiye bu ülkeden ithal ettiği malları benzerlerinden yaklaşık 1/3 oranında yüksek bir fiyattan almak zorunda kalıyordu. Ayrıca, 1930'ların ikinci yarısında Türkiye'nin dış ticareti giderek Almanya'ya bağımlı hale geliyor, Tür-

[254] Bu konulara ilişkin olarak bkz: Özgüldür, *Türk - Alman*.., s.79-82.

kiye'nin toplam dış ticareti içerisinde bu ülkenin payı yaklaşık %50'ye yaklaşıyordu. 1933-1939 yılları arasında, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1933 yılı değerinin dört katına çıkmış, mali değeri yaklaşık 150 milyon RM'a ulaşmıştı.

Bu, siyasi anlamda da sorunlar yaratabilecek oranda yüksek bir bağımlılıktı ve Türkiye - Almanya siyasi ilişkileri hiç o kadar olumlu gelişmiyordu.[255] Nitekim, bundan rahatsız olan Ankara Hükümeti de bu durumu dengelemek için, yine bu durumdan endişe duyan İngiltere ve Fransa ile de takas anlaşmaları imzalayarak önlem almaya çalışacaktır.[256] Bu bağlamda Ankara Hükümeti, bazı temel sanayi tesislerine ilişkin projeleri özellikle İngiliz şirketlerine vererek denge sağlamaya çalışmıştır. Örneğin, Karabük'te kurulması planlanan demir-çelik tesislerinin yapım ihalesi Alman Krupp firmasına değil bir İngiliz firmasına verilmiş ve Nisan 1937'de tesislerin temeli atılmıştır. Bu durum İngiliz - Alman rekabetini artırmış, İngiltere'nin Mayıs 1938'de açtığı 10 milyon İngiliz Sterlini tutarındaki kredinin ardından, Almanya da önce İktisat Bakanı Dr. Walther Funk'u 1938 yılı Ekim ayında Ankara'ya göndermiş, 6-8 Ekim tarihlerinde yapılan görüşmelerde Türkiye'ye 150 milyon RM tutarında kredi açılması kararlaştırılmış[257] ve ardından 16 Ocak 1939 tarihinde Berlin'de imzalanan bir kredi anlaşması çerçevesinde bu karar uygulamaya koyulmuş[258] ve böylece Almanya İngiltere'ye karşı rekabetini sürdürmüştür. Bu sıralarda Alman kredileri Türkiye'nin dış borç toplamının yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı.[259]

---

[255] Bu konuda bkz: Güçlü, "Turkish-German Relations on Eve of..," özellikle bu bağımlılığın yarattığı sorunlar açısından s.84-87.

[256] Bu konudaki çabalar için bkz: Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.57, 64-67; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.169.

[257] Bu ziyaretin içeriği ve yankıları konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 59 (Ekim 1938), s.58-61, 65-89; *Ayın Tarihi*, No: 61 (Aralık 1938), s.147-151. Sonradan dönemin Başbakanı Celal Bayar'ın yaptığı açıklamalardan, Alman İktisat Bakanı Walther Funk'un Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a, iki ülkenin müttefik olmasını sağlayacak bir anlaşmanın imzalanmasını teklif ettiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Başbakan Bayar, Dışişleri Bakanı Aras ile birlikte konuyu Atatürk'e danıştıklarını ve kendisinden "Türkiye, tarafsız kalmalıdır, bir ittifak içine girmemelidir" şeklinde bir tavsiye aldıklarını açıklamıştır (Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., IV*, s.1489).

[258] Kredinin geri ödeme süresi on yıldı ve %5 faiz uygulanacaktı. Ayrıca kredi esas itibariyle Almanya'dan mal ve hizmet alımları çerçevesinde kullandırılacaktı. Kredinin Türkiye tarafından kullanım süreci tamamlanamamıştır (Koçak, *Türk-Alman..*, s.238-239).

[259] 1939 yılı başlarındaki Türk-Alman ekonomik pazarlıkları için bkz: Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.38-45.

Ağırlıkla takasa dayalı bir ilişki şeklinde gelişen bu ticari süreçte Almanya, aynen Macaristan, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan gibi Türkiye üzerinde de belirli bir siyasi etki sağlamayı amaçlıyordu. Taraflar arasında gerçekleştirilen birçok ticaret anlaşmasına rağmen, Türkiye'nin siyaset ve güvenlik konularındaki ilişkileri daha çok Almanya'nın rakipleri ile ilişkili olarak gelişmiştir. Bu durumdan hoşnutsuzluğunu ortaya koymasına rağmen Türk kromuna ihtiyaç duyan Nazi Almanyası, Türkiye ile ticari ilişkilerini, çeşitli iniş çıkışlarla birlikte, sürdürmüştür.[260]

d) Bir Denge Unsuru Olarak İngiltere ve Fransa

(1) Türkiye'den İtalya'ya Yönelik Denge Arayışı

1930'lardan itibaren Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin tehdit algılamasında birincil bir öğe olarak İtalya'nın ortaya çıkmaya başlamasıyla, Ankara'nın İngiltere'ye olan ihtiyacı ortaya çıkmaya başlamıştır.[261] İtalya'da dönemin Faşist lideri Benito Mussolini'nin Anadolu toprakları ile ilgili yayılmacı amaçlarını açıkça ortaya koyduğu 18 Mart 1934 konuşması ile bu durum iyice belirginleşmiştir.[262] Burada en temel sorun, o yıllarda Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içerisinde olan Türkiye'nin, aynı zamanda İngiltere ile arzuladığı bu yakınlaşmayı nasıl sağlayacağıydı. Avrupa'daki bazı gelişmeler de İngiltere'nin gözünde Türkiye'nin önemini artırınca, bu durum bir sorun olmaktan çıktı. Bununla birlikte, İngiltere uzunca bir zaman, Avrupa'da Fransa'nın istediği gibi içerisinde Sovyetler Birliği'nin de yer alacağı bir Almanya-karşıtı ittifaklar zinciri oluşturulması fikrine de karşıydı.

Türkiye'nin Balkanlar'da özellikle Fransa'nın desteklediği antirevizyonist devletler grubu ile işbirliği ve ittifak ilişkisi içerisinde yer alması

---

[260] Koçak, "Almanya'nın Yayılmacı..," s.175; Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.80-81. Örneğin, Almanya - Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasından iki gün önce, 21 Ağustos 1939 tarihinde, Almanya, Türkiye ile imzalamış olduğu silah satım anlaşmalarının ve 16 Ocak 1939 tarihli kredi anlaşmasının feshedilmesini istediğini açıklıyor, tazminat ödememek için bu konuda Türkiye'nin onayını arıyordu.

[261] Musul sorunu nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler bu döneme kadar soğuk sayılabilecek bir düzcyde kalmıştır. 1929 yılında bir İngiliz filosu İstanbul'u ziyaret etmiş, filo komutanı ve İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Ankara'da Mustafa Kemal tarafından kabul edilmişlerdir. 1930 yılı Mart ayında da iki ülke arasında bir ticaret ve denizcilik anlaşması imzalanmıştır.

[262] Bkz: *supra.*, "b) İtalyan Tehlikesi".

da tarafları birbirine yakınlaştıran faktörlerdendi. Özellikle, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin[263] imzalandığı 1936 yılından itibaren, Ankara'nın Londra ve Paris ile hissedilir bir yakınlaşma içerisine girdiği söylenebilir. "1936-1939 Hatay Sorunu"[264] dolayısıyla Türkiye - Fransa ilişkileri zaman zaman gerginleştiyse de, İngiltere'nin araya girerek durumu Türkiye lehine yumuşatması ile olumlu yönde gelişme göstermiştir.

1934 yılında Türkiye'nin Balkan Paktı yolu ile Küçük Antant ülkeleri ile kurduğu yakınlık, dolaylı olarak Fransa ile olan ilişkilerini de olumlu etkiliyor[265], bu sırada Fransa - Sovyetler Birliği ilişkilerinin olumlu bir seyir izlemesi de bu süreci hızlandırıcı bir başka etken oluyordu.

İtalya'nın Doğu Akdeniz siyaseti, Yunanistan ile birlikte Türkiye'nin askeri önlemler alma, bu bölgedeki donanmasını güçlendirme arayışlarını da beraberinde getiriyordu. Özellikle İtalya'nın 1935 yılında Oniki Ada'yı silahlandırmaya başlaması, Türkiye'yi İngiltere aracılığı donanmasını güçlendirmeye yönelik arayışlara yöneltmiştir. Aslında İngiltere bu açıdan çok olumlu bir bakış içerisinde değildi. Henüz İtalya ile doğrudan bir sorun yaşamak istemiyordu. Türk tarafı ile temas eden çeşitli düzeydeki İngiliz yetkililer, Ankara'nın İtalyan tehlikesini biraz abarttığını, İtalya'nın Türkiye'ye yönelik siyasetinin normal olmayan bir görüntü sergilemediğini, kaldı ki böyle bir durumda da Milletler Cemiyeti sisteminin koruyuculuğunun devreye girebileceğini söyleyerek yatıştırma siyaseti gütmüşlerdir. Tam bu sıralarda tüm enerjisini Habeşistan'a karşı girişeceği işgal hareketi üzerinde toplamaya çalışan İtalyan yönetimi de, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygılı olduğu doğrultusunda açıklamalarda bulunuyordu. Ardından İtalya 1935 yılı sonbaharında Habeşistan'ı işgale yöneldi.

(2) İngiltere'den "Mesafeli Yakınlık"

İtalya'nın bu tutumu, İngiltere'nin bu ülkeye yönelik olarak Türkiye'nin tutumuna daha yakın bir noktaya gelmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, kendi çıkarlarına yönelik muhtemel bir İtalyan saldırısına karşı Türkiye'nin limanlarından yararlanmayı düşünen İngiltere, Türkiye'nin bu ülkeye karşı bir Akdeniz dayanışmasında kendisinin de bir ittifak antlaşması çerçevesinde yer alması teklifine ise hala çok sıcak bakmıyordu. Ancak İngiltere, İtalya'ya karşı Milletler Cemiyeti'nin uyguladığı cezalandırıcı ön-

[263] Bkz: *infra.*, "1) Montrö Boğazlar Sözleşmesi: 1936".
[264] Bkz: *infra.*, "2) Hatay Sorunu: 1936-1939".
[265] Bkz: *infra.*, "3) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler".

lemlere katılan Yunanistan ve Yugoslavya ile birlikte Türkiye'ye, bu nedenden dolayı bir İtalyan saldırısına uğradıkları takdirde Milletler Cemiyeti'nin 16. Maddesi'nin 3. fıkrası gereği yardım sözü veriyordu.[266] 22 Ocak 1936 tarihinde yürürlüğe giren ve 1936 Türk - İngiliz Akdeniz İttifakı olarak bilinen anlaşma, 15 Temmuz 1936 tarihinde Milletler Cemiyeti İtalya'ya yönelik önlemlerin uygulanmasına son verince, İngiltere tarafından 27 Temmuz 1936 tarihinde tek taraflı olarak sona erdirilmiştir.

Tam bu sıralarda, 22 Haziran 1936 tarihinde başlayan toplantılar sonucunda, 20 Temmuz 1936 tarihinde, Lozan Barış Antlaşması'ndaki Boğazlar Sözleşmesi'ni Türkiye'nin istediği yönde değiştiren Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Bu konferansın toplanması ve Türkiye'nin istediği biçimde sonuçlanması, o günkü koşullarda İngiltere'nin desteği olmadan, en azından muhalefeti engellenmeden mümkün olamazdı. Bu durumun farkında olan Türkiye'nin, İngiltere ile olan ilişkilerini bu tarihten sonra daha da önemsediği görülecektir.[267]

Bu gelişmeye paralel olarak Türk - Sovyet ilişkilerinde de giderek bir soğuma kendisini hissettirecektir. Böylece, Montrö Boğazlar Sözleşmesi sonrasında İngiltere'nin Türkiye'nin gözündeki önemi, Sovyetler Birliği'ninki ile ters orantılı olarak artacaktır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile, özellikle de 19. Madde ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nin duyduğu bazı endişeleri gidermek için çaba sarfeden Türkiye'nin bu girişimleri, İngiliz diplomasisi tarafından yakından takip edilmiş, mümkün olduğunca etkisizleştirilmiştir.[268]

İki ülke arasındaki ilişkilerde Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile birlikte gelen sıcaklığın göstergelerinden olarak, Sözleşme'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra, 1936 yılının Eylül ayında İngiltere Kralı VIII. Edward *Nahlin* adlı yatı ile 3 Eylül'de Çanakkale'ye gelmiş ve ardından da 4 Eylül'de İstanbul'a ziyarette bulunmuş, Mustafa Kemal Atatürk tarafından karşılanmıştır.[269] Kral'ın olumlu geçen Türkiye'yi ziyaretinin ardından, Türk donanmasının aynı yılın Kasım ayındaki Malta ziyaretinden sözedilebilir.[270] Bir yıl sonra, 1937 yılı Mayıs ayında Türkiye Başbakanı İsmet İnönü de, Kral VI.

---

[266] Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.497-500.

[267] Bu konuda bkz: Güçlü, "Turco-British Relations..," s.167-169.

[268] Bu konuda bkz: Jivkova, *İngiliz-Türk..*, s.109-122.

[269] Bkz: Güçlü, "Turco-British Relations..," s.169-170.

[270] Bu ziyaretin arka planı hakkında bkz: Güçlü, "Turco-British Relations..," s.170-171. Ziyarete ilişkin olarak Mussolini sert tepki göstermiş, Hitler ise Türk donanmasının benzer bir ziyareti Almanya'nın Kiel limanına gerçekleştirmesini istemiştir.

George'un taç giyme merasimi için Londra'ya resmi bir ziyarette bulunarak bu olumlu sürece katkıda bulunmuştur.[271]

Türkiye bu sıralarda, İngiltere'nin İtalya ile gerçekleştirdiği 2 Ocak 1937 tarihli Centilmenler Anlaşması'na paralel olarak, İtalya ile yakınlaşma niyetinden çok İngiltere paralelinde bir politika izlemek amacıyla, 3 Şubat 1937 tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı Milano'ya Kont Galeazzo Ciano ile görüşmeye gönderiyordu.[272]

Yine, uluslararası konularda İngiltere ile paralel bir politika izlemek isteyen Türkiye, İspanya İç Savaşı'na ilişkin olarak, başını İngiltere'nin çektiği "karışmama" (*non-intervention*) tavrını savunan ülkeler grubuna yakın durmuş, Akdeniz'de denizaltıların, denizüstü gemilerinin ve uçakların ticaret gemilerine saldırılarını önleyecek bazı düzenlemeleri içeren 14 Eylül 1937 tarihli Nyon Antlaşması'na ve 17 Eylül 1937 tarihli Cenevre Anlaşması'na imza koymuştur.[273] Böylece, 1937 yılında taraflar arasında adeta "imzalanmamış bir anlaşma" sözkonusuydu.[274]

Giderek revizyonist devletlerden gelen mevcut durumu savaş yolu ile değiştirme sinyallerine karşı önlemler almaya başlayan İngiltere, Türkiye ile akdi bir ilişki içerisinde bulunmamakla beraber, Londra'nın Ankara ile işbirliği derecesinde dikkate değer gelişmeler gözleniyordu. 1937 yılı Cumhuriyet Bayramı törenlerinde Mustafa Kemal Atatürk'ün İngiltere Büyükelçisi'ne gösterdiği özel yakınlık dikkate değerdi.[275] Daha önce Almanya ile birlikte bir maceraya atılan Türkiye, aynı şeyi bu defa da tekrarlamak niyetinde değildi.[276]

---

[271] *Ayın Tarihi*, No: 42 (Mayıs 1937), s.229-230; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.172.

[272] Güçlü, "Turco-British Relations..," s.171. Ayrıca bkz: *supra*., "b) İtalyan Tehlikesi".

[273] İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Mısır anlaşmaya imza koyan ülkeler olmuşlardır. Anlaşmaya göre, diğerleri gibi Türkiye de, anlaşma çerçevesinde denetim görevi görecek olan gemilere Ege'de üs sağlamakla yükümlenmişti (Güçlü, "Turco-British Relations..," s.173-174). Bu anlaşmalar için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*.., s.527-535.

[274] Jivkova, *İngiliz-Türk*.., s.127-130. Ayrıca bkz: *supra*., "b) İtalyan Tehlikesi".

[275] Bilindiği gibi, 1934 - 1939 yılları arasında İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan Percy Loraine ile Atatürk arasında kişisel bir dostluk olarak da belirginleşen bu yakınlık, iki ülke ilişkilerindeki olumlu gelişmenin bir başka göstergesiydi. Ayrıca 1934 yılında Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından Fethi Bey'in Londra Büyükelçisi olarak atanması da bu yöndeki göstergelerden sayılabilirdi.

[276] Güçlü, "Turco-British Relations..," s.174-175.

Bu dönemde İngiltere, Türkiye ile sağladığı yakınlaşma ilişkisi çerçevesinde, Orta Doğu'ya ilişkin olarak, anti-revizyonist bir nitelik taşıyan ve Ankara'nın bölge politikası açısından büyük önem verdiği Sâdâbad Paktı'nın 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanmasına, özellikle Irak üzerindeki etkisini kullanarak yardımcı olmuştur.[277] İngiltere ayrıca, Bulgaristan'ı Almanya safına itmemek için, Türkiye aracılığı ile bu ülkeye Balkan Paktı çerçevesinde olumlu yaklaşılmasını sağlamaya çalışıyordu.

İngiltere öte yandan, Habeşistan konusunda tatmin edilmiş İtalya ile de Doğu Akdeniz'deki statükonun korunması temelinde bir yakınlaşmaya yöneliyor,[278] böylece Türk dış politikası açısından, kısa süreli de olsa, nispi bir rahatlama yaratıyordu. Bir başka deyişle, İngiltere Habeşistan'daki çıkarları dolayısıyla İtalya'nın Süveyş yolunun güvenliği konusunda bu ülkeye sorun yaratmayacak, İtalya da muhtemel bir Franko başarısı sonrasında İspanya'nın Cebelitarık yolu için İngiltere'ye güçlük çıkarmasını önleyecekti. Yine İngiltere'nin yönlendirmesi ile, Türkiye ve Fransa, 1937 yılı başlarında "İskenderun Sancağı" konusunda Türkiye'nin tutumuna yakın sayılabilecek bir anlaşma noktasına geliyorlardı.[279] Nihayet, 1938 yılına gelindiğinde İngiltere, Türkiye'nin Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltma amacını da dikkate alarak, Türkiye'ye silahlanmayı da finanse edebilecek nitelikte kredi veriyor,[280] iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesi açısından önemli bir adım atıyordu.[281]

---

[277] Bu konuda bkz: *infra.*, "4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler".

[278] İngiltere'nin bu türden bir politikaya yönelmesinde, İspanya iç savaşını İtalya'ya yakın olan General Franko yandaşlarının kazanması halinde, Cebelitarık'taki çıkarlarının korunmasında Roma'ya olan ihtiyacının da rol oynadığı söylenebilirdi (*Ayın Tarihi*, No: 45 (Ağustos 1937), s.71-73). Taraflar, 16 Nisan 1938 tarihinde siyasi ömrü çok da uzun olmayan İngiliz - İtalyan anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşmanın ana hatları ve yankıları için bkz: *Ayın Tarihi*, Sayı: 53 (Nisan 1938), s.173-189.

[279] Bkz: *infra.*, "2) Hatay Sorunu: 1936-1939".

[280] 27 Mayıs 1938 tarihinde Londra'da imzalanan bir anlaşma ile sağlanan bu kredinin, 10 milyon İngiliz Sterlini değerindeki kısmı İngiltere'den mal satın alımında kullanılmak üzere verilen ticari kredi, 6 milyon İngiliz Sterlini değerindeki kısmı ise askeri nitelikli malzeme alımında kullanılacak türden krediden oluşmaktaydı (*Ayın Tarihi*, No: 54 (Mayıs 1938), s.143-144, 157-171; *Ayın Tarihi*, No: 55 (Haziran 1938), s.125-139; Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.90; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.176-177). Taraflar arasında yapılan anlaşmaların Türkçe metnleri için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 55 (Haziran 1938), s.116-124.

[281] 1924'den 1936 yılına kadar İngiltere'nin, Türkiye'nin ithalatındaki payı %17,7'den %6,6'ya, Türkiye'nin ihracatındaki payı %14,7'den %5,4'e düşmüş-

1938 Münih Konferansı ardından daha da cesaret kazanan Hitler Almanyası'na karşı Fransa, Türkiye ile bir karşılıklı yardım anlaşması imzalanmasını istediğinde Ankara, bu ilişkiye Londra'nın da dahil olmasını şart koşmuştur. İngiltere ise bu girişimi de reddetmiştir. Bu sırada Nazi Almanyası'na karşı "yatıştırma" politikası izleyen Neville Chamberlain Hükümeti, bu türden ittifak ilişkileri içerisinde yer alarak Almanya ve/veya İtalya'yı kışkırtmak istemiyordu.[282] Ayrıca, Nazi Almanyası'nın birincil hedefinin Sovyetler Birliği olduğunu düşünen İngiliz yönetimi, bu durumdan çok da şikâyetçi değildi.

(3) İngiltere "Yatıştırma" Politikasını Terkediyor: Türk - İngiliz - Fransız Antlaşması'na Giden Yol

Münih Konferansı sonrasında Hitler Almanyası'nın sadece Südetler bölgesi ile yetinmeyip, 1938 yılı Mart ayında Çekoslovakya'nın tümünü ele geçirerek artık "Tek Millet Tek Devlet" (*Ein Volk Ein Reich*) siyaseti aşamasından "Hayat Sahası" (*Lebensraum*) siyasetine yöneldiğini ortaya koyması ile İngiltere'nin tutumunda ciddi bir değişiklik görülmeye başlanmıştır. "Yatıştırma" (*Appeasement*) politikasının olumlu sonuçlar vermediğini gören İngiltere, özellikle bu politikayı uygularken Fransa ile birlikte büyük güven ve prestij kaybına uğradığı Doğu Avrupa ülkelerine yönelik olarak "Garantiler Politikası"nı uygulamaya başlamıştır.

Buna paralel olarak, İngiltere askeri çevrelerinde 1938 yılı Ekim ve 1939 yılı Ocak ve Şubat aylarında hazırlanan askeri raporlarda, mevcut uluslararası gelişmeler çerçevesinde Akdeniz'de İtalya'ya karşı harekete geçme gereğinden sözedilmekte, bu çerçevede de Türkiye ile yakınlaşmanın önemine değinilmektedir. Bu bağlamda İngiliz stratejistleri, Türkiye'nin birlikteliğinin daha çok İtalya'ya yönelik olarak sağlanabileceğinin, Türkiye'nin Almanya'ya yönelik politikasının daha çok Sovyetler Birliği'nin tutumuna bağlı olarak belirginleşebileceğinin farkındaydılar.[283]

---

tür. 1937-1938 yıllarından itibaren bu oranların yükselmeye başladığı görülmektedir (Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.82 vd.).

[282] 1938 yılında Fransa'nın Türkiye ile bir ittifak anlaşması yapmak istediği, Türkiye'nin ise bu ittifaka İngiltere'yi de dahil etmek istediği, İngiltere'nin ise henüz bu türden bir birlikteliğe hazır olmadığı konusunda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.187-191.

[283] Güçlü, "Turco-British Relations..," s.179-180. Zaten 26 Mart 1939 tarihinde Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Türkiye'nin bu esasa dayanan dış politika anla-

Buna paralel olarak, Almanya'nın ekonomik açıdan Türkiye'yi etkisi altında tutmak istediğini gören İngiltere Ankara nezdinde bazı ekonomik önlemler almaya da yönelmiştir. Bu çerçevede bazı İngiliz firmaları Türkiye'de iş yapmaya başlarken, 1936 yılında iki ülke arasında bir Takas Anlaşması imzalanmıştır. Daha sonra, 27 Mayıs 1938 tarihinde Londra'da imzalanan Sanayi ve Silah Kredileri Antlaşması uyarınca İngiltere, Türkiye'ye 16 milyon İngiliz Sterlini değerinde bir kredi açıyordu.[284] Bunun 10 milyonu ekonomik, 6 milyonu ise askeri amaçlara yönelik olarak kullanılabilecekti.

Tam bu sıralarda, benzer bir amaca yönelik olarak görüşmelerin Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Fransa arasında da başlamış olması, İngiltere ile bir anlaşma içerisinde yer aldığında Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmek istemeyen, hatta bu anlaşmalar zinciri içerisinde bu ülkenin de yer almasını tercih eden Türkiye'nin konumunu nispeten rahatlatıyordu.[285] Buna karşılık, yine aynı günlerde, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak atanan Franz von Papen de, muhtemel bir çatışmada Türkiye'nin en azından tarafsız kalmasını, dolayısıyla Türk - İngiliz anlaşmasının engellenmesini sağlamaya çalışıyordu. Polonya, Romanya ve Yunanistan'a Alman ve İtalyan saldırganlığına karşı garanti veren İngiltere, Türkiye ile de benzer bir güvenlik ilişkisine yöneliyordu.[286]

Almanya'nın 15 Mart 1939 tarihinde Çekoslovakya'nın Almanlar'ın yaşamadığı bölgelerini ve özellikle de İtalya'nın 1939 yılı Nisan ayında Arnavutluk'u işgal etmesi gibi olaylar sonucunda, Türkiye'nin İngiltere / Fransa grubuna yönelme kararı iyice pekişmiştir. Nitekim, İtalya'nın Arnavutluk'u işgale başlamasından hemen sonra, Türkiye ile İngiltere arasındaki

---

yışını İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen ile yaptığı bir görüşmede açıkça ortaya koyuyordu (*ibid.*, s.181).

[284] Jivkova, *İngiliz-Türk..*, s.145.

[285] Aslında Atatürk, bu son dönemde bazı görevlilere ve dostlarına yaptığı çeşitli açıklamalarda yaklaşan savaş tehlikesinden sözederken, İngiltere ile Fransa'ya karşı Almanya ve İtalya saflaşmasının bir savaşa sebep olabileceğini ve Sovyetler Birliği'nin de bu durumdan karlı çıkabileceğini söylemiş, bu nedenle Türkiye'nin tarafsızlık politikası izlemesi ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerini daima iyi tutması gerektiğini belirtmiştir (Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., IV*, s.1490-1491; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar..*, s.252-253).

[286] Nitekim, 14 Nisan'da İngiltere Büyükelçisi, 16 Nisan'da da Fransa Büyükelçisi aracılığı ile iletilen notalarda ilgili ülkeler Türkiye'ye, kendileri tarafından Romanya'ya verilen garanti sistemine katılmasını teklif etmekteydiler. Böylece, Türkiye Mihver Devletleri tarafından bir saldırıya uğramadığı takdirde savaş-dışı kalma düşüncesine bağlılığını belirtmekle beraber, taraflar arasında birlikteliğe giden süreç de belirgin bir gelişme gösteriyordu.

görüşmeler hızlanmış[287] ve bir anlaşmaya doğru ilerlemeye başlamıştır.[288] İşgalin bir gün sonrasında, 8 Nisan 1939 tarihinde, Türk ve Rumen dışişleri bakanları İstanbul'da buluşarak, Balkanlar coğrafyasındaki güvenlik sorunlarını Balkan Paktı çerçevesinde ele alarak işbirliği yollarını arıyorlardı.[289]

Bu olayların ardından, taraflar arasında gizli yürütülen görüşmeler sonucunda,[290] 12 Mayıs 1939 tarihinde Akdeniz ve Balkanlar'da güvenliğin sağlanması amacına yönelik bir Türk - İngiliz Deklarasyonu imzalanmıştır.[291] Deklarasyon metninde "... iki ülkenin uzun süreli bir nihai anlaşma

---

[287] Bu görüşmeler için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.244 vd.

[288] Bir başka deyişle, Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, bu ana kadar temelde sürdürdüğü Atatürk'ün "savaşta tarafsızlık" politikasından nispeten farklı ve belirgin bir şekilde İngiltere ile ittifak arayışına girmiştir. Nitekim İnönü bir konuşmasında, tarafsızlık politikasından ayrılmasına neden olan tehdit algılayışının İtalya ile ilişkili olduğunu açıkça belirtmiştir. Doğan Avcıoğlu, aynı dönemde İngiltere'nin hala İtalya'yı yanına çekmek için bu ülkeye çeşitli tavizler vermeye hazır olduğuna dair bazı örnekler göstererek, Türkiye'nin bu tarafsızlıktan ayrılma kararıyla biraz acele etmiş olduğunu söylemektedir (Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., IV*, s.1497-1503). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Avcıoğlu'nun İnönü'nün İngiltere ile ittifak geliştirme politikasını, ağırlıklı olarak, çok uzun süredir "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı" iken İnönü tarafından bu görevden alınarak Londra'ya Türkiye'nin İngiltere Büyükelçisi olarak atanan ve dolayısıyla yeni Cumhurbaşkanı'na biraz kırgın ve küskün olan Tevfik Rüştü Aras'ın değerlendirmeleri ile eleştirmesidir. Bu anlamda, nesnelliği konusunda dikkatle ele alınması gerekmektedir.

[289] Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk.." s.355-356.

[290] Bu görüşmeler konusunda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.192-202; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.244 vd.; Güçlü, "The Uneasy Relationship..," s.70-71. Aslında Fransa'nın bu sürece dahil olması düşünülmüş, fakat Fransa'nın İskenderun Sancağı konusunda henüz Türkiye'nin kabul edebileceği bir pozisyona gelmemiş olması nedeniyle, Türkiye buna razı olmamıştır.

[291] Konuya ilişkin olarak bkz: *Keesing's..,* 1937-1940, s.3569; *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.213-247. Bu deklarasyon öncesinde, Sovyetler Birliği'nin de belirginleşen Alman ve İtalyan tehlikesi karşısında İngiltere ve Fransa ile birlikte davranma konusunda görüşmeler yürüttüğü Türkiye tarafından bilinmekle beraber, yine de Ankara'nın Sovyetler Birliği'nin resmi tutumunu anlamak için gayret sarfettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, görüşmeler sırasında İngiltere, tarafların 4. Madde çerçevesindeki sorumluluklarını Akdeniz dışında, Balkanlar'da da geçerli kılmaya yöneldiğinde, Türkiye özellikle Sovyetler Birliği'ni dikkate alarak buna karşı çıkmıştır. İngiltere ise verdiği garanti nedeniyle Romanya'nın yardımına gitmesi gerektiğinde Boğazlar'ı kullanmaya ihtiyaç duyacak, bu durumda ise Türkiye'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde bu izni verebilmesi, kendisinin de İngiltere'nin yanında yer alıyor olması durumunda mümkün olabilecekti. Oysa Türkiye, bir Sovyet saldırısına yönelik olarak Romanya'ya verilen bir ga-

akdetmeye" karar verdiklerine işaretle (Madde 2), bu anlaşmanın hiçbir ülkeye karşı olmadığı, ancak "gereği ortaya çıktığı zaman Türkiye'ye ve Büyük Britanya'ya karşılıklı bir yardım ve koruma sağlanması" amacına yönelik olduğu belirtiliyordu (Madde 4). "İki Hükümet Balkanlar'da güvenliğin sağlanması gereğini" onaylıyor ve bu amaca ulaşmak için danışmalarda bulunmayı kararlaştırıyorlardı (Madde 6).[292]

Burada amaç, İngiltere'nin, Romanya ve Yunanistan'a ilişkin olarak uyguladığı "Garantiler Politikası"nın Türkiye'ye genişletilmesiydi. Konuya ilişkin görüşmeler sırasında taraflar arasındaki en önemli sorun, İngiltere'nin Balkan ülkelerine verdiği garantiler nedeniyle bir çatışmaya girmesi durumunda Türkiye'nin desteğini sağlamaya, özellikle de Boğazlar konusunda bazı kolaylıklar elde etmeye çalışırken, Türkiye'nin Balkanlar'a ilişkin olarak Balkan Paktı çerçevesindeki yükümlülükleri dışında bir ilave yükümlülüğe sıcak bakmamasıydı. Deklarasyonda Türkiye, konuya ilişkin olarak, çok kesin bir yükümlülük altına girmeden İngiltere'yi tatmin edebilecek bir maddeyi kabul etti (Madde 6).[293]

Deklarasyon Sovyet basınında olumlu karşılanırken, Almanya basınında sert ifadelerle eleştiriliyordu.[294] Deklarasyon İtalyan yönetimi tarafından da sert bir biçimde eleştirilirken, bu sıralarda Ankara Hükümeti'nin istemeye istemeye güven mektubunu kabul ettiği yeni Alman Büyükelçisi Franz von Papen, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye'nin İngiltere'ye yakınlaşmasının nedeninin İtalya'dan duyulan rahatsızlık olduğunu saptayarak, Türkiye ile İtalya arasında imzalanacak bir saldırmazlık paktının Türk - İngiliz işbirliğini zayıflatacak bir araç olabileceği görüşünü Berlin'e aktarmıştır.[295] Yugoslavya da, Türk - İngiliz deklarasyonunun Mihver Devletleri'ni kışkırtacağı gerekçesiyle, karşısında yer almaktaydı.

---

rantiye taraf olma düşüncesinde değildi (Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda..*, s.256-257).

[292] Deklarasyon metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.215-216; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.600-601; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.210. Bu konuda çeşitli değerlendirmeler ve deklarasyona tepkiler konusunda bkz: Fenik, *Bu Harbin..*, s.2-8; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.189-190.

[293] Maddenin tamamı şöyleydi: "İki Hükümet Balkanlar'da güvenliğin kurulmasını sağlamak gereğini de kabul ederler ve bu amaca en hızlı bir biçimde varmak üzere danışma içinde bulunmaktadırlar." (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.601).

[294] Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.247-259; Güçlü, "Turco-British Relations..," s.191-194.

[295] Ataöv, Turkish Foreign.., s.28-29; Güçlü, "Turkish-German Relations on Eve of..," s.89. ayrıca bkz: *supra.*, "Nazi Almanyası ile İlişkiler, (1) Siyasal İlişkiler".

Benzer bir anlaşmanın Fransa ile de yapılması, Paris'in Hatay konusunda Ankara ile yeterince işbirliği yapmaması nedeniyle erteleniyordu. Ancak, 23 Haziran 1939'da, Fransa'nın Hatay konusunda Türkiye'ye karşı durmaktan vazgeçmesi üzerine, İngiltere ile imzalananın hemen hemen aynısı olan bir deklarasyon bu ülke ile de imzalanmıştır.[296]

O sıralarda dış politikasında hala Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içerisinde olmayı oldukça önemseyen Türkiye, Moskova'nın da giderek Mihver Devletler grubuna karşı bu ülkeler ile işbirliğine yöneleceğini düşünüyor, düşünmek istiyordu. Fakat, tam bu sıralarda Moskova'da Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Fransa arasında sürmekte olan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine, 23 Ağustos 1939 tarihinde Moskova'da imzalanan Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı Türkiye'yi çok zor bir durumda bırakmıştır. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile gerçekleştireceği bir ittifakın kendisini Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya itebileceğinden endişe duymaya başlamıştır.

e) Amerika Birleşik Devletleri ile İlişkiler

Bu dönemin başlarında iki ülke arasındaki sorunlardan en önemlisi, uyuşturucu ekim ve kaçakçılığı konusudur. 1930'lu yılların başlarında Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda, Türkiye'nin, afyon ve eroin kaçakçılığının merkezi olduğu ve bu konuda önleyici tedbirler almaktan kaçındığı yolunda bir kanı oldukça yaygındır. Bu nedenle Amerika Birleşik Devletleri yönetimi 1931 yılında Ankara Büyükelçisi Joseph C. Grew aracılığıyla baskı uygulamaya yönelmiş, bu baskı 1932 yılında da devam etmiş ve sonuçta

---

Berlin ise, bu yakınlaşmanın bölgedeki savaş ihtimalini artıracağını öne sürerek Ankara'yı bu anlaşmadan vazgeçirmek için ekonomik araçları da kullanarak çaba sarfetmiş, Balkan Paktı'na İtalya ve Bulgaristan'ın katılmasını ve bölgedeki sınırların Almanya tarafından garanti edilmesini teklif etmişse de, Ankara Arnavutluk'un İtalya tarafından işgalini gerekçe göstererek bu teklifi geri çevirmiştir (Armaoğlu, "İkinci Dünya..," s.145-146).

[296] Konuya ilişkin genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 67 (Haziran 1939), s.87-112; *Keesing's..*, 1937-1940, s.3620, 3661. Bu deklarasyonun metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 67 (Haziran 1939), s.89-90. Almanya bu Türk - Fransız yakınlaşmasını önlemek için yoğun diplomatik çaba sarfetmiş, en azından Türk - İngiliz deklarasyonunun kendilerini en fazla rahatsız eden 6. maddesinin bu metinde yer almamasını sağlamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I*, s.440-448). 12 Mayıs tarihli Türk - İngiliz Deklarasyonu'nda da aynen yer alan bu 6. Madde'ye ilişkin olarak Romanya ve Yugoslavya da oldukça ciddi itirazlarda bulunmuşlardır (Güçlü, "Turkish-German Relations..," s.79).

Türkiye'nin konuya ilişkin olarak aldığı düzenleyici önlemler, iki ülke arasındaki bu sorunun önemli ölçüde halledilmesini mümkün kılmıştır.[297]

Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki ilk Büyükelçisi olan Joseph C. Grew 1932 yılında görevden ayrılınca, yerine emekli General Charles H. Sherrill gelmiş, 1933 yılında ise Robert P. Skinner görevi devralmıştır. Tam bu sıralarda, 24 Ekim 1934 tarihinde iki ülke arasında gerçekleştirilen bir anlaşma çerçevesinde, Osmanlı döneminden kalan bazı mali yükümlülüklere ilişkin olarak Türkiye Hükümeti Amerika Birleşik Devletleri'ne 1.3 milyon Dolar ödeyerek taraflar arasındaki bir anlaşmazlık noktasını ortadan kaldırmıştır.[298] Bu dönemden itibaren, muhtemelen genel konjonktürdeki değişmelerin de etkisiyle, Amerika Birleşik Devletleri elçiliğinden giden raporlarda gerek genel Türkiye gerekse lider Mustafa Kemal imajı oldukça olumluya dönmüştür denilebilir. 1936-1941 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapan John Van A. Mac Murray döneminde, 1937 yılında Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi artık sürekli olarak Ankara'da oturmaya başlamıştır.[299]

Bu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri, ticarette Türkiye'nin önemli partnerlerinden birisiydi. Türkiye'nin dış ticaretinde bu ülkenin yeri, yaklaşık %13'lük bir oranla, Almanya'nın arkasından ikinci sırada geliyordu.

1 Nisan 1939 tarihinde iki ülke arasında imzalanan Ticaret Anlaşması, 1929 yılında iki ülke arasında yapılmış olan anlaşmayı yürürlükten kaldırmamış, bu anlaşmanın ulaştırmaya ilişkin kısımları geçerliliğini korumuş, ticarete ilişkin kısmı açısından ise bu yeni anlaşma hükümleri geçerli olmuştur.[300]

2) Sovyetler Birliği İle İlişkiler

a) İlişkilerde En Parlak Dönem

1929 İktisadi Buhranı sırasında liberal kapitalist modelin gözden düşmesi ve bu buhranın etkisini en az hisseden ülkelerden biri olan planlı Sovyetler Birliği sisteminin teknokratlarının Türkiye'deki Birinci Beş Yıllık

---

[297] Bkz: Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., I*, s.367-371.
[298] *Ayın Tarihi*, No: 13 (Aralık 1934), s.119-120, 131-132.
[299] Bu dönem için bkz: Criss, "ABD ile İlişkiler..," s.175-176.
[300] Bkz: Armaoğlu, *Belgelerle..*, s.117-124; *Ayın Tarihi*, No: 65 (Nisan 1939), s.38, 47-51; *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.208-209.

Plan'ın ortaya çıkmasında önemli katkılarının bulunması, bu dönemde Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin gelişmesine farklı bir boyut katmaktaydı.

Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in 1930 yılı Eylül ayında gerçekleştirdiği Sovyetler Birliği ziyaretinin ardından, 17 Mart 1931 tarihinde, iki ülke donanmasıyla ilgili olarak taraflar arasında Ankara'da imzalanan anlaşma ile, 17 Aralık 1929 tarihinde iki yıl süre ile uzatılan 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın beş yıllık bir süre için yeniden uzatılmasına ilişkin protokol imzalanmıştır.[301] 30 Ekim 1931 tarihinde Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov'un Türkiye ziyareti sırasında, bir önceki ile benzer nitelikli yeni bir Ek Protokol ile birlikte, bu uzatma anlaşması da onaylandı. Türk - Sovyet ilişkileri en iyi dönemlerinden birini, muhtemelen en iyi dönemini yaşıyordu. Nitekim, bu dönemlerde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Sovyetler Birliği'ni kastederek "büyük komşumuz ve dostumuz" ifadesini sadece bir devlet için kullandığını belirtiyordu.[302]

Bu atmosferde Başbakan İsmet Paşa, 25 Nisan - 10 Mayıs 1932 tarihlerinde Sovyetler Birliği'ne, Odessa, Moskova, Leningrad, ve Harkov'u kapsayan bir ziyarette bulundu.[303] İsmet Paşa Moskova'da Vyacheslav Molotov tarafından ağırlanmış, Sovyet lideri J. Stalin ile de görüşmüştür. Taraflar arasında gerçekleştirilen görüşmelerde[304], iki ülke arasında siyaseten önemli bir sorun olmadığı saptanmıştır.

Görüşmelerin en önemli sonuçlarından birisi, 21 Ocak 1934 tarihinde yapılan bir anlaşma ile, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 8 milyon Dolar'lık, faizsiz ve 20 yıl içerisinde tarım ürünleriyle ödenecek olan ve bazı teknoloji ve uzman yardımını da içeren bir kredi vermesinin kararlaştırılmasıdır. Gerçekten de bu kredi, Türkiye'yi yanına çekmek isteyen Almanya ve İngiltere'nin kredi rekabetinin de habercisi olmuştur. Bu dönemde devlet eliyle bazı alt yapı ve sanayi yatırımlarını gerçekleştirmeye çalışan Türkiye açısından, protokolü 21 Ocak 1934 tarihinde Ankara'da yapılan anlaşma çerçevesinde sağlanan bu kredinin önemi büyük olmuştur.[305]

---

[301] Bkz: *supra.*, "3) Sovyetler Birliği ile İlişkiler".

[302] Aras, *Görüşlerim..*, s.21.

[303] Bu gezi için bkz: Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.106-109.

[304] Görüşmelerde İsmet Paşa Stalin'e, Balkanlar'da oluşturulacak birlik hareketinin Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmayacağını (en azından Türkiye açısından) garanti etmiş, Litvinov ile yaptığı görüşmede de kendisine Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olma kararını açıklamış, Sovyet tarafının beraber girmek için beklemek tavsiyesine ise olumlu cevap vermemiştir.

[305] Konuya ilişkin olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 6 (Mayıs 1934), s.13-14.

Bu dönemde ayrıca, Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Planı'nın hazırlanmasında Sovyetler Birliği uzmanlarının yardımlarından da yararlanılmıştır. Görüşmelerin önemli sonuçlarından bir diğeri de, Ankara'nın Moskova'yı, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasının Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde bir olumsuzluk yaratmayacağı konusunda ikna etmesi olmuştur.[306]

1933 yılı Ekim ayında, Sovyetler Birliği Savunma ve Deniz Kuvvetleri Komiseri General Voroşilov Ankara'ya gelmiştir. Genel olarak iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyrinden doğan memnuniyetin ortaya konulduğu görüşme ve konuşmalar sırasında en önemli gelişme, o dönemde artık 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değişmesi gerektiğinden sözetmeye başlayan Türkiye'nin, Voroşilov'un ağzından konuya ilişkin Sovyet desteğini duyması olmuştur.

1934 yılı başlarında, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan Balkan Paktı Ek Protokolü'nün 3. Maddesi Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmişti.[307] Sovyetler ayrıca, bu anlaşma ile, Romanya ile aralarında olan Besarabya sorununa ilişkin olarak bu ülkenin yanında yer alındığını düşünüyordu. Bununla birlikte, Balkan Paktı Türkiye tarafından imzalandı ve metne "Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme katılmayacağı" yönünde bir şerh kondu. Türkiye bu konulara ilişkin olarak Sovyetler Birliği'nin endişelerini gidermeye çalıştı ise de bunu tam olarak başaramadı. 7 Kasım 1935 tarihinde, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Karahan arasında gerçekleştirilen bir anlaşma ile, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile bunun yenilenmesi niteliğindeki 17 Aralık 1929 ve 30 Ekim 1931 tarihli iki protokol ile esas anlaşmaya ekli olan 7 Mart 1931 tarihli Deniz Protokolü, on yıllık bir süre için uzatılıyordu.

b) Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Sovyetler Birliği

Montrö Konferansı sırasındaki tartışmalarda Sovyetler Birliği Boğazlar'ın Türkiye tarafından silahlandırılmasını destekliyor, öte yandan Bo-

---

[306] Bkz: *supra.*, "a) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi ve Gelişmeler".

[307] Bu konuda bkz: Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.133-140. Bu maddeye göre, imzacı ülkelerden birisi "...Balkanlı olmayan herhangi bir Devletin saldırısına uğrarsa ve bir Balkan Devleti bu saldırıya o anda veya sonradan katılırsa, Balkan Antantı Paktı'nın hükümleri bu Balkan devletine karşı tümüyle uygulanacaktır." Ayrıca bkz: *infra.*, "b) Balkan Paktı".

ğazlar'ın Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişine tamamen kapatılırken Karadeniz'e sahildar devletlerin savaş gemilerinin geçişine ise tamamen açık olmasını savunuyordu. Bu görüşün ikinci kısmı, Türk tarafı açısından rahatsız edici bulunmuştur. Zira bu görüş, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini dikkate almamaktaydı.

Bununla birlikte, konferans süresince devam eden, Türk ve Sovyet Dışişleri Bakanları Tevfik Rüştü Aras ile Maksim M. Litvinov arasında yapılan görüşmelerde, Türk tarafı savaş durumunda Boğazlar'ın savaş gemilerince kullanımı ile ilişkili olarak kendisine takdir sorumluluğu verilirse bunu yerine getirebileceğini, ancak Boğazlar'ın savaşan ülkelerin gemilerine topyekûn kapatılmasına ilişkin bir kararı da olumlu karşılayacağını açıklamış, böylece konuya ilişkin olarak İngiliz - Sovyet tezlerini birbirine karşı kullanmayı denemiştir.[308]

Burada ilginç olan, birkaç yıl sonra Türkiye'den aksini talep edecek olan Sovyetler Birliği'nin o sıralarda, bölgedeki muhtemel bir Alman saldırganlığına karşı Türkiye ile birlikte ne türden bir işbirliği yapılabileceğini araştırıyor olmasıdır. Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkilerinin olumlu gelişmesi karşısında, Sovyetler Birliği ile bunun aksi bir durum olduğu görüntüsünü gidermek gerekçesiyle, Türkiye ile temelde Boğazlar'da askeri tahkimat ve ortak savunma olmak üzere, askeri nitelikler içeren anti-Alman bir ikili anlaşma düşüncesi, Sovyetler Birliği'nin girişimleri ile gündeme geliyordu.

Biraz ortak savunma konusunda Ankara'nın istediği noktaya gelmemeleri, istenen türden yani anti-İtalyan garantiler vermemeleri,[309] biraz

---

[308] Montrö Konferansı sırasındaki Türk - Sovyet pozisyonları için bkz: Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.148 vd. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Sovyetler Birliği'nin bir süre sonra gündeme gelecek olan "Boğazlar'ın güvenliğini birlikte sağlama" düşüncesinin bu dönemde de belirli bir ölçüde gündeme gelmiş olmasıdır.

[309] Konuya ilişkin görüşmelerde Türk tarafı, herşeyden önce Sovyetler Birliği ile yapılacak bir ortak savunma anlaşmasının tek zemininin Boğazlar, yönelik olduğu hedefin tek bir ülke (Almanya kastediliyor) olamayacağını, buna Türkiye'nin Akdeniz kıyılarının da dahil edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bu çerçevede Türk tarafı, Sovyetler Birliği'ne Boğazlar üzerinden bir ülkenin (örneğin Almanya) saldırıya yönelmesi halinde Türkiye'nin Boğazlar'ı kapatabileceği, buna karşılık eğer Türkiye Akdeniz sahillerinden bir ülkenin (İtalya kastediliyor) saldırısına uğrarsa Sovyetler Birliği'nin de donanmasıyla Türkiye'ye yardım etmesi gerektiğini savunmakta, Sovyetler Birliği ile girişilecek bir ittifak anlaşmasının ancak böyle bir zeminde dengeli ve kabul edilebilir olabileceğini belirtmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.134). Aslında Sovyetler'in bu şartları kabule yanaşmayacaklarını tahmin edebilecek olan Türk tarafının bu teklifinin, Sovyet teklifini doğrudan reddetmek yerine ortaya atıldığı düşünülebilir.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi henüz imzalanmış ve henüz ilgili taraflarca onaylanmamış iken Sovyetler Birliği ile bu anlaşmanın bazı maddelerini de ilgilendirebilecek bir savunma anlaşmasının yapılmasının garipsenebileceği endişesi,[310] biraz da artık İngiltere ile olan ilişkilerini de oldukça önemseyen Ankara'nın bu yönden aldığı ciddi telkinler[311] nedeniyle, bu çabalar bir sonuca ulaşamamıştır.[312] Sonuçta, Türkiye konuyu en üst düzeyde ele almış, o andaki şartlar gereği bu türden bir anlaşmanın pek mümkün gözükmediği doğrultusundaki görüşü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 24 Ekim 1936 tarihinde Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'a gönderdiği bir not aracılığı ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı M. Litvinov'a iletmiştir.

c) İlişkilerde Soğuma

Dönemin başlangıcında en olumlu evresini yaşayan Türk - Sovyet ilişkileri giderek soğumuş, 1936 Montrö Konferansı ardından da olumsuz bir yöne doğru gitmeye başlamıştır. Nitekim 1937 yılı 12-19 Temmuz tarihlerinde, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova ziyaretinde, aksi yöndeki resmi açıklama ve değerlendirmelere rağmen bu soğumanın belirtileri sezilmeye başlanmıştır.[313] Özellikle İtalya'dan tehdit algılayan Türkiye'nin,

---

[310] Gerçekten de bu sırada, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nden tatmin olmayan Sovyetler Birliği ile yapılacak Boğazlar'a ilişkin bir güvenlik anlaşması, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile tam uyum içinde olması durumunda Sovyetler Birliği için bir anlam ifade etmeyecek, aksi durumda da henüz onay süreci de tamamlanmamış olan Sözleşme'nin diğer taraflarında endişe ve tepki ile karşılanacaktı.

[311] Bu konuda İngiliz yetkilileriyle yapılan temaslara ilişkin olarak bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.138-141. İngiliz yetkililer de esasen bir önceki dipnotunda belirtilen mantığı kullanarak, bu çabalar konusunda olumsuz görüş bildirmişler, ayrıca sözkonusu türden bir Türkiye - Sovyetler Birliği ittifakının gerçekleşmesi halinde, Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e inmesinin yolunun açılacağından duydukları endişeyi ortaya koymuşlardır.

[312] Bu konuda, gerek Montrö Konferansı sırasında gerekse hemen sonrasında taraflar arasında gerçekleştirilen görüşmeler için genel olarak bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.131-150.

[313] Bu ziyaret konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 44 (Temmuz 1937), s.86-101. 8 Temmuz 1937 tarihinde Tahran'daki *Sâdâbad* sarayında imzalanan Sâdâbad Paktı'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik herhangi bir yönünün bulunmadığı konusunda bu ülke yetkililerine bilgi vermek üzere Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Tahran'da paktın imzalanışının hemen ardından Moskova'ya gitmişler, Başbakan İsmet İnönü de TBMM'de yaptığı konuşmada Türk-Sovyet dostluğunun kalıcılığından sözetmiştir (Vere-Hodge, *Turkish Foreign..*, s.106-107).

İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini geliştirmesine paralel olarak bu soğumanın iyice belirginleştiği söylenebilir.[314] Fakat yine de, bu dönemde Sovyetler Birliği de İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler içerisinde olmaya önem verdiği için, iki ülke ilişkilerindeki bu bozulma ani bir biçimde gelişmemiştir.

Kaldı ki Türkiye, Doğu Akdeniz'de İtalya'nın tehdidini dengeleyebilmek için nasıl İngiltere'ye ihtiyaç duyuyorsa, Balkan ve Karadeniz coğrafyasında da muhtemel bir tehdit [Almanya] karşısında statükoyu korumayı amaçlayan bir politika geliştirme açısından Sovyetler Birliği'nin desteğine, en azından onayına ihtiyaç duymaktaydı.[315] Bununla birlikte Türkiye, en azından o günlerde, birincil tehdit olarak İtalya'yı algıladığından İngiltere ile yapacağı anlaşmayı ana tercih olarak görüyor, Sovyetler Birliği ile yapacağını ise bunun tamamlayıcısı olarak algılıyordu.[316] İşte Sovyet tarafını rahatsız eden de buydu.

Türkiye, özellikle 1934-1935 yıllarından başlayarak İngiltere ile belirgin bir yakınlaşma içerisine girmiş, İtalya'yı bu yolla dengelemeye çalışmıştır. İki ülke arasındaki bu yakınlaşma, 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili olarak yapılan görüşmeler sırasında iyice belirginleşmiştir.

O yıllarda Türkiye'nin bu tutumu, Sovyetler Birliği ile Kurtuluş Savaşı yıllarından bu yana sürdürülen iyi ilişkiler politikası ile de bağdaştırılabilir durumdaydı. Çünkü, batıda Nasyonal Sosyalist Almanya'nın, doğuda da militarist ve genişlemeci Japonya'nın baskısını üzerinde hisseden Sovyetler Birliği de Batılılar ile ittifak oluşturma çabaları içerisindeydi. Ayrıca, İspanya İç Savaşı başladıktan sonra Doğu Akdeniz bölgesinde, aralarında Sovyetler Birliği'ne ait olanların da bulunduğu bazı ticaret gemilerinin ispat edilememekle beraber İtalyan oldukları bilinen (ve II. Dünya Savaşı sonrasında böyle olduğu kesin bir şekilde belirlenen) denizaltılarca batırılıyordu. Bu durum Sovyet - İtalyan ilişkilerini geriyor, taraflar arasında sürekli olarak gergin nota teatileri gerçekleşiyordu. Bu durum da, dönem içerisinde İtal-

---

Bununla birlikte, Aras ve Kaya'nın Moskova ziyaretleri sırasında Stalin kendileri ile görüşecek bir fırsat yaratmamıştır.

[314] Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.113 vd.

[315] Marzari, "Western-Soviet Rivalry..," s.65-66.

[316] Nitekim, 1939 yılı Mayıs ayında Ankara'da görüşmeler sürerken, İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na Sovyetler Birliği'nin talebi olan Karadeniz'in güvenliğine ilişkin anlaşma konusunda ne düşündüğünü sorduğunda, Saraçoğlu'nun kendisine İngiltere ve Fransa ile gerçekleştirilecek anlaşmaların öncelikle sonuçlandırılması gerektiğini, bunların ardından böyle bir anlaşmanın ele alınabileceğini söylediğinden sözetmektedir (Güçlü, "The Uneasy Relationship..," s.74-75).

ya'ya yönelik tehdit algılaması daha da belirginleşen Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerinde bir benzerlik öğesi olarak kayda geçiyordu.

1938 yılı Şubat ayı başlarında gerçekleştirilen Türkiye – Sovyetler Birliği görüşmeleri sonucunda Türkiye'nin Odessa, Bakü, Erivan ve Leningrad'daki ile Sovyetler Birliği'nin İzmir ve Kars'taki konsoloslukları kapatılıyor ve her iki ülkenin bir diğeri nezdinde Batum ve İstanbul olmak üzere birer konsolosluğu kalıyordu.[317] Tam bu sıralarda, 1938 yılının ilkbahar aylarında, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz bölgesine ilişkin olarak teklif ettikleri bir karşılıklı yardım paktı teklifinin Türkiye tarafından kesin bir biçimde reddedildiği haberleri diplomatik çevrelerde konuşuluyordu.[318] Sovyetler Birliği benzer tekliflerini Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrasında da tekrarlamış, fakat bir sonuç alamamıştır.

1939 yılı ilkbaharından itibaren ise, II. Dünya Savaşı'na giden yolda saflar iyice belirginleşmeye başlamıştır. 12 Mayıs 1939 tarihinde Türk - İngiliz Deklarasyonu'nun[319] imzalandığı bu kritik dönemde, 15 Nisan - 15 Ekim tarihleri arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir karşılıklı

---

[317] *Ayın Tarihi*, Sayı: 51 (Şubat 1938), s.54.

[318] Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, 5 Nisan 1938 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ile yaptığı bir görüşmede konuyu bu şekilde ortaya koyuyor, durum sonradan Almanya ile yapılan bazı görüşmeler sırasında Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu tarafından da doğrulanıyordu (Güçlü, "The Uneasy Relationship..," s.66-67).

[319] İngiltere ile girişilen bu temaslar konusunda Sovyetler Birliği ile yakın temasta olunduğu, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı V. P. Potemkin ile konuya ilişkin olarak "... tam bir görüş ve anlayış beraberliği..." içerisinde bulunulduğu doğrudan Başbakan Refik Saydam tarafından açıklanmıştır. Kaldı ki, o sıralarda Sovyetler Birliği'nin de İngiltere ile Londra ve Moskova'da sürdürülen birliktelik temaslarından oldukça ümitvar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, tarihçi/yazar Ahmet Şükrü Esmer, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Alexei Terentiev'in kendisine, taraflar arasında bir anlaşmaya varılmasının bir gün meselesi olduğunu söylediğini yazmaktadır. Ayrıca, 15 Mayıs 1939 tarihli *İzvestia* gazetesi de, Türkiye'nin bu yönelimini dünya barışının korunmasına bir katkı olarak değerlendirmekte ve açık bir biçimde övmektedir. İngiliz gazetesi *The Times* da bu gelişmeden "Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni birbirine bağlayan bağlar, artık İngiliz - Sovyet ilişkileri için bir bağlantı vazifesi de görebilir" diyerek sözediyordu (Esmer, *Siyasi Tarih..*, s.252). Aslında, yaklaşık olarak 1939 yılı Mart ayında başlayan ve nihayetinde başarısızlıkla sonuçlanan İngiliz - Sovyet görüşmelerinin, 1939 yılı Mayıs ayında pek o kadar da iyi gitmediği bazı açıklamalardan dolaylı olarak da olsa anlaşılabilmektedir (*Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.285). Ama yine de taraflarda henüz bir ümit olduğu söylenebilir.

yardım anlaşması oluşturulması çabaları, Sovyetler Birliği'nin yeni Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un, biraz Almanya'ya karşı birlikte davranmak biraz da Türkiye'nin İngiltere ile giderek yakınlaşmasını dengelemek amacıyla yaptığı görüşme teklifine rağmen sonuçsuz kalmış, Ankara'da bu amaca yönelik olarak sürdürülen yoğun temaslardan somut bir sonuç alınamamıştır.[320]

Sovyetler Birliği'nin inisiyatifi çerçevesinde gelişen bu temaslar, Sovyetler Birliği'nin Ankara'daki Maslahatgüzarı Olga Nikitnikova'nın, 15 Nisan 1939 tarihinde, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un kişisel mesajını iletmek üzere Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü ziyareti ile ve ardından 1926-1929 yılları arasında Ankara'da görev yapmış olan Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Vladimir Petroviç Potemkin'in 28 Nisan 1939 tarihinde Ankara'yı ziyaret etmesiyle devam etmiştir.[321] Bu görüşmelerde Sovyet tarafı, iki ülke arasında siyasi / askeri nitelikli ve Karadeniz ve Boğazlar'ın güvenliğinin sağlanması ağırlıklı bir karşılıklı yardım anlaşması oluşturulması, ayrıca Balkan Paktı'nın genişletilmesi / takviye edilmesi konusunda neler yapılabileceğini araştırıyordu.[322] 5 Mayıs 1939 tarihine kadar süren görüşmeler sonucunda yayınlanan ortak resmi açıklamada, gelişen dünya olayları konusunda iki ülke arasındaki "görüş birliği"nden sözediliyor olsa da[323] gerçekte durum pek de öyle değildi.

Her şeyden önce, bu sıralarda İngiltere ve Fransa ile sürdürdüğü görüşmelere henüz devam etmekle beraber giderek bu görüşmelerden umudunu kesmeye başlayan Sovyetler Birliği, Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gelişmesinden görünürde memnun olmakla beraber bir bakıma da endişelenmekteydi. Zira Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa ile sürdürdükleri görüşmelerden bir sonuç alınamaması durumunda, Türkiye'yi İngiltere'nin etki alanına terketmiş olmaktan rahatsızlık duyacaktı. Türkiye'nin dış politikası açısından tehdit algılamasında İtalya birinci sırada olduğundan, buna karşı önlem açısından İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmak temel stratejik tercih olarak belirginleşiyordu.

---

[320] Bu dönem temasları konusunda bkz: Güçlü, "The Uneasy Relationship..," s.66-68.

[321] Bu ziyaret konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 65 (Nisan 1939), s.61-64; *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.260-264. Türkiye basını ziyareti mümkün olduğunca rutin, iki ülke arasındaki olumlu ilişkilerin teyidi ile sonuçlanacak bir temas olarak göstermeye çalışmış, konuya ilişkin önemli bir beklenti yaratılmasının istenmediği görülmüştür.

[322] Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk..," s.356.

[323] Resmi açıklamanın metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.261.

Buna karşılık Sovyetler Birliği, bu tehdit algılama sıralamasında (o günlerde) hala Almanya'yı birinci sırada gördüğünden, Türkiye'nin de konuya bu şekilde yaklaşmasını bekliyor, bunu arzu ediyordu. Bu nedenle Türkiye'nin arayışı, Sovyetler Birliği ile bir ittifak anlaşmasından çok, Sovyetler Birliği'nin de onayladığı ve/veya doğrudan ya da dolaylı bir biçimde içerisinde yer aldığı bir zeminde, İngiltere / Fransa ile bir ittifak anlaşması imzalamaktı. Bu dönemde henüz, Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Fransa arasında işbirliğine yönelik görüşmeler sürdüğünden, bu amaç henüz gerçekleştirilebilir nitelikteydi.[324]

Bir bakıma, 1936 yılında Montrö, Cenevre, Ankara ve Moskova'da sürdürülen temaslar çerçevesinde ele alınan ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği tarafından sunulan biçimine çok sıcak bakmaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanan ittifak görüşmelerinin[325] yeniden canlandırılması anlamını taşıyan bu temaslar[326] sırasında, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Alexei Terentiev'in Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile 10 Ağustos 1939 tarihli görüşmesi sırasında, iki ülke arasında yapılması düşünülen karşılıklı yardım anlaşmasının nasıl olması gerektiğine dair ortaya koyduğu ve 24 Ağustos tarihinde (yani Sovyet - Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasından bir gün sonra) yazılı olarak verdiği sorular ve Türkiye Hükümeti'nin Dışişleri Bakanlığı'nın görüşünü de alarak bu sorulara 25 Ağustos tarihinde verdiği cevaplar, o sıralarda taraflar arasındaki ilişkileri yansıtması bakımından ilginçtir.[327]

Diğer yandan, Sovyetler Birliği, Almanya'ya karşı 1939 yılı Mart ayından itibaren İngiltere ve Fransa ile yürüttüğü ittifak görüşmelerinde istediği noktaya gelememiştir.[328] Bu dönemdeki İngiliz politikasının Almanya'yı kendisine saldırmaktan alıkoymayı pek istemediği saptamasını yapan Sov-

---

[324] Fakat, tam bu görüşmeler sırasında Sovyetler Birliği'nin dış politikasında önemli bir değişiklik ortaya çıkmaktaydı. Dışişleri Bakanı olan Yahudi kökenli Maksim Litvinov'un yerine Vyacheslav Molotov geliyor, Stalin kendisini oyaladıklarını ve Nazi Almanyası'nı kendi üzerine saldırtmaya çalıştıklarını düşündüğü İngiltere ve Fransa ile sürdürdüğü görüşmeleri sonlandırarak Almanya ile yakınlaşmaya başlıyordu.

[325] Bkz: *supra.*, "b) Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Sovyetler Birliği".

[326] Bu temasların Saraçoğlu'nun Moskova'ya hareketi öncesindeki kısmı için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.216-229. Bu görüşmelerden, Sovyetler Birliği yöneticilerinin Türk tarafını Moskova'ya oldukça ısrarlı hatta zorlayıcı bir üslup ile davet ettikleri anlaşılmaktadır.

[327] Bu soru ve cevaplar için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.220-224.

[328] *Ayın Tarihi*, No: 66 (Mayıs 1939), s.285.

yetler Birliği, tüm dünyayı şaşırtan bir diplomatik atak ile Nazi Almanyası'na yaklaşmıştır. Aslında, sonuçta Nazi Almanyası ile bir çatışmaya girmek durumunda kalacağını tahmin etmekle birlikte, Sovyetler Birliği bu atak ile, hem zaman kazanarak silahlanma çabalarına imkân tanımayı, hem Almanya'yı Batı cephesinde serbest bırakarak İngiltere'yi kendi silahıyla vurmayı, böylece en azından Batı cephesinde uzun sürecek bir savaş sonrasında yorgun Almanya ile karşılaşmayı, hem de Almanya ile gerçekleştireceği nüfuz bölgeleri paylaşımı ile topraksal avantaj sağlamayı düşünmüştür denilebilir.

İşte bu çerçevede, 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ile Sovyetler Birliği arasında bir Saldırmazlık Paktı imzalanmasıyla, Türkiye'nin dış politikasına ilişkin bütün bu hassas dengeler alt-üst olmuştur.[329] Tam bu sıralarda İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle birlikte, İngiltere ve Fransa'nın Balkanlar'da Mihver Devletleri'ne karşı oluşturmaya çalıştıkları birlik hareketi içerisinde yer alan Türkiye oldukça güç bir durumda kalıyordu. Bir yanda İngiltere ve Fransa, diğer yanda Sovyetler Birliği olmak üzere, izleyeceği ittifak politikasında bir yol ayrımına gelen Türkiye, ilk önce her iki tarafla olan iyi ilişkilerini bağdaştırmayı denedi.

---

[329] Almanya ve Sovyetler Birliği arasında 1939 Nisanı'nda başlayan görüşmeler, önceleri ticari nitelikte olmakla beraber, 1939 yılı Ağustos ayında imzalanan antlaşma tipik bir saldırmazlık paktı olarak gerçekleşmiştir. Polonya'ya saldırı planını uygulamaya koymak isteyen Hitler doğrudan Stalin'e başvurarak bir saldırmazlık antlaşmasını gündeme getirmiş, ardından Moskova'ya giden Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop da Sovyet yetkililerle görüşerek, 23 Ağustos 1939'da Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı imzalamıştır (Türkçe metin için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 69 (Ağustos 1939), s.202-203). Antlaşmaya göre taraflar birbirlerine saldırmamayı kabul ederek, taraflardan birisi savaşa girdiğinde diğer tarafın bu üçüncü devlete hiçbir biçimde yardımda bulunamayacağını taahhüt etmişlerdir. Tarafların önemli konularda birbirlerine danışmalarını da öngören antlaşma on yıllık bir süre için imzalanmış, antlaşmaya eklenen gizli bir protokolde ise Doğu Avrupa'nın tümü Alman ve Sovyet nüfuz alanlarına ayrılarak, Polonya ve Baltık bölgesi paylaşılmıştır. Bu anlaşma ile, Batı cephesinde İngiltere ve Fransa ile çatışmaya gireceği belli olan Hitler, Doğu cephesini bir süre için güvenli bir hale getirerek Alman ordusunun klasik "iki cephede birden savaşma" endişesini giderme imkanı elde ediyordu. Yine bu anlaşma ile, Almanya'nın enindesonunda kendisine de saldıracağını tahmin eden Stalin de, hem bu sayede silahlanma için zaman kazanıyor hem de Batı cephesinde yıpranacağını düşündüğü Alman ordusu ile karşılaşma imkanını elde ediyordu. Dolayısıyla bu anlaşma uluslararası politika literatürü açısından tipik bir "tarafların farklı amaçlara yönelmiş olduğu ittifak anlaşması" örneğini oluşturuyordu. Konuya ilişkin olayların gelişimi ve anlaşmaya ilişkin olarak Türk ve dünya basınındaki çeşitli görüş ve değerlendirmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 69 (Ağustos 1939), s.192-222.

3) Balkan Ülkeleri İle İlişkiler

a) Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Düzelmesi ve Gelişimi

1928 yılında, Yunanistan'da Elefteriyos Venizelos'un yeniden iktidara gelerek bu ülkede siyasal istikrarı sağlamasının ardından, Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi sorunu, Mustafa Kemal ve Venizelos'un inisiyatifleri ile halledilme yoluna girmiştir.[330]

10 Haziran 1930 tarihli ve bu sorunların çözümünü sonuca bağlayan Ankara Sözleşmesi'nin hemen ardından, Yunanistan Başbakanı Elefteriyos Venizelos Başbakan İsmet Paşa tarafından Türkiye'ye davet edilmiş, 1930 yılının Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını da içerisine alan 27-31 Ekim tarihlerinde Ankara'yı Dışişleri Bakanı Andreas Mikhalakopulos ile birlikte ziyaret etmiştir.[331] Bu ziyaret sırasında, 30 Ekim günü, iki ülke arasında üç anlaşma imzalanmıştır.[332]

Bunlardan birincisi (Türkiye'nin 1928 yılında İtalya ile imzalamış olduğunun benzeri)[333], 30 Ekim tarihinde, Türkiye adına Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan adına da Başbakan Elefteriyos Venizelos ve Başbakan Yardımcısı / Dışişleri Bakanı Andreas Michalakopoulos tarafından imzalanan Türk - Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması'ydı.[334] Antlaşmanın 1. Maddesi'nde "... taraflar içlerinden birine karşı yöneltilmiş hiçbir siyasal ya da ekonomik

---

[330] Bkz: *supra.*, "a) 'Ahali Mübadelesi' Sorunu".

[331] Bu ziyaret hakkında bkz: *Ayın Tarihi*, No: 79-81 (Ekim-Aralık 1930), s.6731-6750; Hatipoğlu, *Yakın Tarihte..*, s.129-148; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.268-275; Demirözü, *Savaştan Barışa..*, s.99-107.

[332] Esas olarak varılan anlaşmalardan memnun olduğu anlaşılan Venizelos, Mustafa Kemal'i 1931 yılı Nobel Barış Ödülü için aday göstermiştir.

[333] Türkiye ve Yunanistan ile benzer anlaşmalar imzalayan İtalya, tarafların bu noktaya ulaşmasını kendi politikası açısından olumlu gördüğünden bu yönde yoğun bir diplomatik faaliyet yürütmüş, taraflar da anlaşma sonrasında İtalya'ya teşekkür etmişlerdir.

[334] Resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması" olan bu antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.401-404; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.244-250; *Ayın Tarihi*, No: 84-85 (Mart-Nisan 1931), s.7225-7236.

anlaşmaya ya da tertibe katılmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler" ifadesi yer alırken, 2. Madde'de de taraflardan birisi "... bir ya da birkaç devlet tarafından bir saldırıya uğrarsa, öteki taraf, uyuşmazlığın tüm süresi boyunca, tarafsızlık gütmeyi yükümlenir..." kaydı bulunmaktadır. Ayrıca, antlaşmada, iki ülke arasında normal diplomatik yollarla halledilemeyen anlaşmazlıkların 8-19. maddelerde belirtilen uzlaşma yollarıyla, bu da olmadığı takdirde 4. Madde'de belirtilen şekilde "... Mahkeme ya da Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na ..." başvurularak halledilmesi öngörülmektedir.

Bunun yanında, imzalanan diğer iki anlaşma da, İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol'dür.[335] Bunlardan birincisi, 1929 İktisadi Buhranı'nın yarattığı sorunların bütün dünyada etkilerini hissettirdiği bu dönemde, temelde iki ülkedeki sosyal ve ekonomik sıkıntıların ve daha önce belirli bir düzlemde çözülen mübadele uygulamasının yarattığı bazı sorunların halli amacına yönelik, taraflar arasındaki ekonomik ve ticari faaliyetleri kolaylaştıran bir nitelik taşıyor; ikincisi de, buna paralel olarak, iki ülkeyi de ciddi ekonomik bir yükle karşı karşıya bırakan silahlanma çabalarına bir sınır getirmek amacına yöneliyordu.[336]

Ardından, Türkiye Başbakanı İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile birlikte, 1931 yılı Ekim ayında Atina'yı ziyaret etmiştir.[337] Görüşmeler sırasında üzerinde en fazla durulan konu, Balkanlar'daki gelişmeler ve bir Balkan Paktı kurulması olmuştur. Böylece, iki ülke arasındaki sorunların çözülmesi ve karşılıklı ziyaretler, gerçekleştirilen anlaşmalar, iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi bir sıcaklık yaşamasına neden oluyordu.

Buna paralel olarak Türkiye, 14 Eylül 1933 tarihinde, Yunanistan Başbakanı P. Çaldaris ile Dışişleri Bakanı D. Maksimos'un Ankara ziyaretleri sırasında Yunanistan ile, iki ülkenin sınırlarını karşılıklı olarak güvence altına alan Samimi Anlaşma'yı (*Entente Cordiale*) imzalamıştır.[338] Anlaşmanın 1. Maddesi'nde yer alan "Türkiye ve Yunanistan, ortak sınırlarının dokunulmazlığını karşılıklı olarak güvence altına alırlar" ifadesi ile Türkiye, Yunanistan sınırını Ege'de denize çıkış arayan Bulgaristan'ın girişimlerine karşı garanti etmiş oluyordu. Bulgaristan'da belirgin bir rahatsızlık yaratan anlaşmanın en önemli maddesi buydu.

---

[335] Antlaşma metinleri için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 84-85 (Mart-Nisan 1931), s.7237-7264; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.251-267.

[336] Bu anlaşmaların değerlendirmesi için bkz: Fırat, "Yunanistan'la..," s.348-349.

[337] Bu ziyaret hakkında bkz: Hatipoğlu, *Yakın Tarihte..*, s.148-155.

[338] Resmi adı "Türkiye ile Yunanistan Arasında İçten Anlaşma Yasası" olan bu anlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.443-444.

Türkiye bunun ardından da, aynı yıl, Yunanistan gibi Balkanlar'da statükonun devamından yana olan Romanya[339] ve Yugoslavya[340] ile Dostluk ve Saldırmazlık antlaşmaları aktedmişti. Her iki antlaşmada da taraflar, dostluğun ötesinde birbirlerine karşı saldırmama yükümlülüğü öngörüyorlar, ayrıca aralarında çıkacak uyuşmazlıkları barışçı yollardan çözmeyi kararlaştırıyorlardı.

Balkan Paktı'nın oluşturulmasının ardından, bölgedeki Türkiye Yunanistan ilişkileri de genellikle işbirliği doğrultusundaydı.[341] Örneğin, İtalya'nın 1935 yılı Ekim ayında Habeşistan'a saldırması karşısında Türkiye ve Yunanistan aynı yönde oy kullanıyorlardı. 1936 yılında, Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması'nın Boğazlar ile ilgili kısmında değişiklik yapılarak bu bölgede Türkiye'nin egemenlik haklarının kullanılabilmesi yönündeki talebi, Yunanistan tarafından da olumlu karşılanıyordu.

1937 yılında Balkan ülkelerine ziyaretlerde bulunan Başbakan İsmet İnönü, 26 Mayıs'ta Atina'ya da uğramış, buna karşılık Yunan lideri General Yannis Metaksas da Ekim ayında Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmüştür.[342] Bu görüşmelerde kararlaştırılan, "1933 Antlaşmasını daha kapsamlı ve vurgulu olarak" yeniden imzalama düşüncesi uygulamaya konulmuştur.

Bu çerçevede, dönemin Türkiye Başbakanı Celal Bayar'ın 27 Nisan 1938 tarihindeki Atina ziyareti[343] sırasında, dönemin Yunanistan Başbakanı Yannis Metaksas ile birlikte, "Samimi Anlaşma"nın yeni versiyonu imza-

---

[339] Resmi adı "1933 Türkiye - Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması" olan ve 17 Ekim 1933 tarihinde Ankara'da, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Romanya Dışişleri Bakanı Nicolas Titulescu tarafından imzalanan antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.446-448.

[340] Resmi adı "Türkiye - Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması" olan ve 27 Kasım 1933 tarihinde Belgrad'da, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Yugoslavya Dışişleri Bakanı Bogolioub Jevtitich tarafından imzalanan antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.450-454.

[341] 1930'lu yıllarda siyasi düzlemdeki bu olumlu hava iki ülke ilişkilerinin farklı boyutlarında da yansımalar bulmuştur. Bu konuda bkz: Fırat, "Yunanistan'la..," s.355-356. 14 Kasım 1934 tarihli Türkiye - Yunanistan Ticaret Anlaşması bunlardan birisidir (*Ayın Tarihi*, No: 12 (Kasım 1934), s.82-84.

[342] Bu görüşmeler konusunda bkz: bkz: *Ayın Tarihi*, No: 47 (Ekim 1937), s.69-85; Hatipoğlu, *Yakın Tarihte..*, s.197-203.

[343] Bu ziyaret konusunda genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, Sayı: 53 (Nisan 1938), s.99-121; *Ayın Tarihi*, No: 54 (Mayıs 1938), s.172-180.

lanmıştır.[344] Bu yıllarda Yugoslavya'da gerçekleşen iktidar değişikliği sonrasında Belgrad, Sofya ve Roma ile yakınlaşmaya başlamış, Bükreş de giderek Berlin'e yakınlaşmıştı. Bu durum, Balkan Paktı'nın fiilen bir Türk - Yunan paktına dönüştüğünün göstergesiydi.

II. Dünya Savaşı öncesinde iki ülkenin dış politikaları büyük ölçüde bir paralellik gösteriyordu. Yunanistan'ın İngiltere ve Fransa ile imzaladığı anlaşmaların hemen ardından, 1939 yılı Ekim ayında Türkiye de aynı ülkelerle bir ittifak anlaşması imzalıyordu. Savaş başladığında her iki ülke de bu anlaşmaları imzalamış olmakla birlikte hemen savaşa katılmak istememiş, ancak Yunanistan 1940 yılı sonbaharında İtalya'nın saldırısına uğrayınca fiilen savaşa dahil olmuştur.

b) Türkiye - Bulgaristan İlişkileri

1930'ların başlarında Bulgaristan'ın politikalarında bölgesel revizyonizmin izleri ve bu çerçevede revizyonist ülkelerin politikalarına yakınlık daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu duruma paralel olarak, genel anlamda I. Dünya Savaşı'ndan karlı çıkmış olan Yunanistan ile Lozan Barış Antlaşması ile oluşan statükodan memnun olan Türkiye arasında bir doğal bir yakınlaşma ortaya çıkmıştır.

Bu gelişmelerden endişelenen Bulgaristan'ın o dönemdeki Başbakan ve Dışişleri Bakanı Nikola Muşanov, yanında geniş bir heyet ile birlikte, 1-6 Aralık 1931 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiştir.[345] Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile görüşen Bulgar Başbakanı'na Yunanistan ile olan yakınlaşmanın kendilerine karşı olmadığı yönünde açıklamalarda bulunulmuştur. Bundan bir süre sonra, 1933 yılının ilk günlerinde, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in Londra'ya gidişinde tren Bulgaristan'dan geçerken Kral III. Boris ve Başbakan Muşanov tarafından kendisine özel ilgi gösterilmiştir.

Türkiye - Yunanistan ilişkilerinin süratle gelişmesinden endişelenen Bulgaristan'ın bu duygularını[346] gidermek amacıyla, 20-24 Eylül 1933 tarihlerinde, Türkiye Başbakanı İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey

---

[344] Antlaşmanın resmi adı "Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması ile Samimi Anlaşma Sözleşmesine Ek Antlaşma"dır. Metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.597-598.

[345] Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.75-76.

[346] Bu dönemde Bulgaristan'da gerek Türkiye gerekse bu ülkede yaşayan Türkler'e yönelik çeşitli olumsuz gelişmeler yaşanmıştır.

ile birlikte Sofya'yı ziyaret ederek temaslarda bulunmuştur.[347] Türk tarafı, 14 Eylül 1933 tarihinde, Yunanistan Başbakanı P. Çaldaris ile Dışişleri Bakanı D. Maksimos'un Ankara ziyaretleri sırasında Yunanistan ile imzalanan Samimi Anlaşma'nın[348] hiçbir şekilde Bulgaristan'a karşı bir nitelik taşımadığı yolunda Bulgar yetkililerini ikna etmek için çaba sarfetmiştir.[349] Bu ziyaret, Bulgaristan kamuoyundaki Türkiye-karşıtı havayı değiştirmekle beraber, Bulgaristan'ın kurulması düşünülen Balkan Paktı'nın içerisinde yer almaya ikna edilmesini sağlayamamıştır. Nitekim Bulgaristan, aynı yıl Kasım ayı başlarında yapılan Dördüncü Balkan Konferansı'na Türkiye'nin ısrarlı çabaları sonucunda katılmakla beraber Balkan Paktı oluşumuna doğru yönelmemiştir.

19 Mayıs 1934 tarihinde Nikola Muşanov Hükümeti'nin iktidardan uzaklaştırılması ve ardından katı milliyetçi bir yönetimin işbaşına gelerek Türk azınlığa karşı olumsuz uygulamalara yönelmesi sonrasında, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler sorunlu bir döneme girmiştir.[350]

1935 yılı ilkbaharında, iki ülke arasında sözkonusu olan bir gerginliğin ardından,[351] Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 20 Nisan 1937 tarihinde Yugoslavya'dan dönerken Sofya'ya da uğrayarak Bulgar Kralı III. Boris ve Başbakan Georgi Köseivanov ile temas-

---

[347] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.318-320.

[348] Bu anlaşma için bkz: *supra.*, "a) Türkiye - Yunanistan İlişkilerinin Düzelmesi ve Gelişimi". Gerek Edirne gerekse bazı Yunanistan topraklarına ilişkin talepleri bulunan Bulgaristan, bu anlaşmanın özellikle 1. Maddesi'nde yer alan "Türkiye ve Yunanistan, ortak sınırlarının dokunulmazlığını karşılıklı olarak güvence altına alırlar" ifadesinden rahatsız olmuştur.

[349] Taraflar arasında 6 Mart 1929 tarihinde imzalanan Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması, onay belgelerinin karşılıklı olarak verildiği 3 Aralık 1929 günü yürürlüğe girmiştir. Aslında, aksine bir davranış olmadığında kendiliğinden uzayabilecek olan antlaşma, Bulgaristan'a güven vermek açısından, 23 Eylül 1933 tarihinde Sofya'da, Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Bulgaristan adına da bu ülkenin Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Nikola Muşanov tarafından imzalanan bir Protokol ile, antlaşmanın ilk beş yıllık süresinin sona ereceği 3 Aralık 1934 tarihinden başlamak üzere beş yıl için uzatılmıştır (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.381-382). Bu ziyaret hakkında geniş bilgi için bkz: Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a..," s.78-80.

[350] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 8 (Temmuz 1934), s.401-402; *Ayın Tarihi*, No: 10 (Eylül 1934), s.111-113.

[351] Bu gerginliğin iki ülke basınındaki yansımaları için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 20 (Temmuz 1935), s.36-42, 225-227; *Ayın Tarihi*, No: 21 (Ağustos 1935), s.41-42; 65-71.

larda bulunmuşlar, Yugoslavya temasları hakkında Bulgar tarafına bilgi vermişler, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na katılması konusunda arzularını yeniden ortaya koymuşlardır.[352]

1938 yılı Nisan ayında Atina'yı ziyaret eden dönemin Türkiye Başbakanı Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Mayıs ayı başlarında Türkiye'ye dönerken, bu sıralardaki geçerli düzenleme çerçevesinde silahtan arındırılmış durumda olan Türkiye ile Yunanistan ve Bulgaristan sınır bölgelerinin Avrupa'daki gelişmeler çerçevesinde yeniden silahlandırılması konusunda Bulgaristan ile temaslarda bulunulmak üzere Sofya'ya uğramışlardır.[353] Bulgaristan'ın zaten bu yönde düşünceleri olduğu bilinmekteydi. Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Bulgar Kralı III. Boris ile ve Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı G. Köseivanov ile görüşerek sorunun çözümü için gerekli zeminin hazırlanmasına katkıda bulunmuşlardır.[354] İki ülke arasındaki ilişkilerin nispeten düzeldiği bu dönemde, 1939 yılı Mart ayı ortalarında, Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı G. Köseivanov Türkiye'ye gelerek çeşitli temaslarda bulunmuştur.[355] 1939 yılı yaz aylarından itibaren Bulgaristan Almanya ile belirgin bir biçimde yakınlaşmaya başlamıştır.[356]

c) Türkiye'nin Diğer Bazı Bölge Ülkeleriyle İkili İlişkileri

Türkiye ile bölge ülkelerinden Romanya ve Yugoslavya arasındaki ilişkiler Balkan Paktı bağlamı dışında da, klasik ikili ilişkiler biçiminde sürmekteydi.

Türkiye - Romanya ikili ilişkileri Balkan Konferansları paralelinde gelişme göstermiştir. Bu bağlamda Romanya Dışişleri Bakanı Nicolas Titulescu, 15 Ekim 1933 tarihinde Ankara'ya gelmiş ve 17 Ekim'de iki ülke arasında resmi adı "1933 Türkiye - Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması" olan bir antlaşma imzalanmıştır.[357] Bunun ardından iki ülke, 1935 yılında Köstence limanından transit geçişler için bir

---

[352] Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 41 (Nisan 1937), s.142-148.
[353] Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 54 (Mayıs 1938), s.217-224.
[354] Bkz: Aras, *Atatürk'ün Dış..*, s.112-115.
[355] Bu ziyaret konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 64 (Mart 1939), s.81-107.
[356] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 68 (Temmuz 1939), s.247-251.
[357] Antlaşmayı Ankara'da, Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Romanya adına da Dışişleri Bakanı Nicolas Titulescu imzalamışlardır. Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.446-448.

Protokol, 1936 yılında da Dobruca'daki Türkler'in Türkiye'ye göçlerini düzenleyen bir Protokol imzalamışlardır.[358]

1937 yılında da Romanya Savunma Bakanı Ion Antonescu Ankara'yı ziyaret etmiş ve Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmüştür. Bu çerçevede, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da, 1937 yılı Mayıs ayında Bükreş'e resmi bir ziyarette bulunarak, özellikle Akdeniz güvenliği ile ilgili olarak muhataplarıyla görüşmeler yapmıştır. 1938 yılı Haziran ayında da Romanya Kralı II. Carol İstanbul'a gelerek çeşitli temaslarda bulunmuştur.[359]

Türkiye - Yugoslavya ikili ilişkileri de aynı dönemlerde gelişme göstermiştir. 4 Ekim 1933 tarihinde, Yugoslavya Kralı Aleksandır İstanbul'da Mustafa Kemal'i ziyaret etmiş ve ardından iki ülke arasında, resmi adı "Türkiye - Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması" olan bir antlaşma, 27 Kasım 1933 tarihinde Belgrad'da imzalanmıştır.[360] Daha sonraları, 28 Ekim 1936 tarihinde, Yugoslavya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Milan Stoyadinovic Ankara'yı, 12 Nisan 1937 tarihinde de Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Belgrad'ı ziyaret etmişlerdir. 1938 yılı Mayıs ayı başlarında, bu defa dönemin Türkiye Başbakanı Celal Bayar Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile birlikte Belgrad'ı ziyaret ediyordu.[361]

d) Balkan Paktı

(1) Pakt'a Giden Süreç

Avrupa'da revizyonist devletlerin politikaları belirginleşerek İtalya'nın Doğu Akdeniz'e olan ilgisi giderek yakın bir tehdit boyutuna erişmeye başladığında ve Balkanlar coğrafyasında da Bulgaristan'ın benzer eğilimler içerisinde olduğu görüldüğünde, Türkiye de, bölgede barış ve mevcut dengenin korunmasına yönelik çabaları çerçevesinde, kendisi bu savaştan büyük kayıplarla çıkmış bir devletin varisi olmakla beraber, I. Dünya Sava-

[358] Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.445.

[359] Bu ziyaret konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 55 (Haziran 1938), s.145-158.

[360] Antlaşmayı Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Yugoslavya adına da Dışişleri Bakanı Bogolioub Jevtich imzalamışlardır. Antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.450-454; *Ayın Tarihi*, No: 1 (Kasım-Aralık 1933), s.97-102.

[361] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 54 (Mayıs 1938), s.181-216.

şı'ndan galibiyet ve kazançla çıkmış olan statükocu Balkan devletleri ile yakınlaşarak tutum almaya yönelmiştir. Bu anlamda, benzer endişeleri paylaşan ülkelerin aralarında anlaşmalar yaparak bölgelerindeki barış ve güvenliğin korunması konusunda doğrudan inisiyatif geliştirmeleri gerekiyordu. Zira, o dönemin barış ve güvenliğinin korunmasından sorumlu örgütü olan Milletler Cemiyeti, 1930'lu yıllardan itibaren gelişen krizler karşısındaki yetersiz tutumu ve giderek kan kaybeden görünümü ile bu açıdan güvenilebilecek bir konumda değildi.

Bu atmosferde, Yunanistan ve Türkiye'nin girişimiyle ve bu ülkelere ilaveten Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'nın da katılımıyla, ilki 1930 yılında (6-11 Ekim) Atina'da, ikincisi 1931 yılında (20-26 Ekim) İstanbul'da, üçüncüsü 1932 yılında (23-26 Ekim) Bükreş'te ve dördüncüsü[362] 1933 yılında (5-11 Kasım) Selanik'te olmak üzere, genellikle Ekim aylarında Balkan Konferansları toplanmaya başladı.[363] Toplantıların ana teması, Balkanlar coğrafyasının büyük güçlerin manevra alanı olmaktan kurtarılması ve bölgenin ekonomik gelişmişliğinin ekonomik işbirliği çerçevesinde artırılması çabaları olarak dikkat çekiyordu.

Balkan ülkeleri arasında son savaşlarda diğer ülkelere toprak ve nüfus kaybeden Bulgaristan ve bölge ile ilgilenen Batılı güçlerden de Mussolini İtalyası, arkasında Fransa'nın etkisi sezilen bu gelişmelerden pek memnun değillerdi. İtalya, üzerinde bir tür vesayet rejimi oluşturduğu Arnavutluk aracılığıyla da bu memnuniyetsizliğini hissettiriyordu. Bunun yanında, İtalya, Yugoslavya üzerinde de sürekli baskı uyguluyor, bu ülkenin iç işlerine karışabilme konusunda yoğun çaba sarfediyordu. İtalya ile aynı paralelde görülen Bulgaristan ise, bu konferanslar sürecine katılmakla beraber bu zemini, savaşta toprak ve nüfus kaybettiği diğer Balkan ülkelerinin topraklarında yaşayan soydaşlarının haklarının güvence altına alınması için kullanmaya çalışıyor, diğer ülkelerden doğrudan toprak talebi ortaya koymamakla beraber bu konudaki memnuniyetsizliğini de hissettiriyordu.[364]

---

[362] Bu dördüncü toplantı öncesinde, 26 Eylül 1933 tarihinde, Yunanistan muhalefet lideri Elefteriyos Venizelos ile Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal resmi olmayan bir istişare toplantısında biraraya geldiklerinde, Türkiye ve Yunanistan ile birlikte Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'ın sürece dahil edilmesi, buna karşılık 1926 yılından beri belirgin bir şekilde İtalya'nın etkisinde bulunan Arnavutluk'un ise, en azından bir süre için dışta bırakılması konusunda anlaşmışlardı (Türkeş, "The Balkan Pact..,"s.133).

[363] Bu toplantılar ve birlikteliğe giden süreç hakkında detaylı bilgi için bkz: Kerner ve Howard, *The Balkan Conferences*.., s.30 vd.

[364] Bulgaristan, özellikle kendisini Yunanistan ile çatışma içerisine sokan ve Batı Trakya'da bu ülkeden toprak talebi anlamına gelen "Ege Denizi'ne mahreç" tale-

Bu ortamda Balkanlar'da Bulgaristan ile en yakın duran bölge ülkesi, zaman zaman bir "Güney Slavları Bloğu" yaratma düşüncesini ortaya koyan Yugoslavya'ydı.[365] Fakat Yugoslavya kısa bir süre sonra, statüko yanlısı ülkeler ile yakınlaşacak, bu çerçevede Fransa'nın izlediği çizgi doğrultusunda, içerisinde Çekoslovakya ve Romanya'nın da yer aldığı 16 Şubat 1933 tarihli Küçük Antant içerisine dahil olarak safını belirleyecektir.[366]

İşte bu atmosferde, 23 - 26 Ekim 1932 tarihlerinde Bükreş'te yapılan üçüncü konferans[367] sırasında, amacı bölgedeki statükoyu koruma ortak paydası temelinde bir Balkan Paktı kurulması kararı alınmıştır. Bulgaristan bunun üzerine azınlıkların korunması konusunda gerekli gördüğü önlemlerin alınmamasını gerekçe göstererek toplantıyı terketmiştir. 4-10 Kasım 1933 tarihlerinde Selanik'te gerçekleştirilen dördüncü konferansa[368] katılan Bulgaristan, toplantı sonucunda ortaya çıkan Balkan Paktı taslağını bazı çekincelerle imzalamakla birlikte, daha sonra oluşturulan pakt içerisinde yer almamıştır.[369] Böylece Balkan ülkeleri arasında da bir statükocu - revizyonist saflaşması kendini gösteriyordu.[370] Bu toplantıların belki de en önemli sonucu, bölge ülkeleri arasında çeşitli teknik alanlarındaki fonksiyonel işbirliğini geliştiren girişimlerin önemli ölçüde başarılı olmasıdır.[371]

(2) Pakt'ın İmzalanması ve Sonuçları

(a) Balkan Paktı

Gelişen süreç sonucunda, 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın katılımı ile resmi adı Balkan An-

---

bini, dolaylı yollardan ortaya koymaktaydı. Bulgaristan'ın ayrıca Makedonya konusunda Yugoslavya, Dobruca konusunda da Romanya ile sorunları vardı.

[365] Bu konuda bkz: Ataöv, "Turkish Foreign..," s.125.

[366] Royal Institute... *Documents on International... 1933*, s.415-418.

[367] Bu konferans için bkz: Kerner ve Howard, *The Balkan Conferences..*, s.68-90.

[368] Bu konferans için bkz: Kernel ve Howard, *The Balkan Conferences..*, s.95-113.

[369] Bulgaristan, bu türden bir birlikteliğe olumlu bakabilmesi için, gerek bölgedeki azınlık haklarının düzenlenmesi gerekse kendisine Ege Denizi'ne çıkış hakkı verilmesi konularında ilerleme kaydedilmesi gerektiği düşüncesindeydi.

[370] Bu dönemlerde Balkan ülkeleri ve halkları ile, bölge ile ilgilenen güçlerin statükocu-revizyonist saflaşması konusunda bkz: Türkeş, "The Balkan Pact..," s.123 vd. Pakt'ın imzalanması öncesindeki farklı görüş ve bakış açıları için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 2 (Ocak 1934), s.91-110.

[371] Bu konuda bkz: Winrow, "The Balkans in..," s.86-88.

tantı Paktı (*Pacte d'Entente Balkanique*) olan Balkan Paktı imzalandı.[372] Balkan Antantı Paktı'nın 1. Maddesi'nde "Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya, kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alırlar" ifadesi yer alırken, bu sınırların sadece birbirleriyle olan Balkan sınırları olduğu, aynı tarihte oluşturulan gizli nitelikteki "II Sayılı İmza Protokolü" çerçevesinde tek tek açıkça sayılmıştır. Ek Protokol'ün 2. Maddesi'nde Pakt'ın "... Amacı Balkan sınırlarını bir Balkan Devletince girişilecek herhangi bir saldırıya karşı güvence altına almaktır" olarak ifade edilmektedir. 3. Madde'de de "...eğer Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri Balkanlı olmayan herhangi bir Devletin saldırısına uğrarsa ve bir Balkan Devleti bu saldırıya o anda ya da sonradan katılırsa, Balkan Anlaşma Paktının hükümleri bu Balkan Devletine karşı tümüyle uygulanacaktır" deniliyordu.

Türkiye, bu maddeden rahatsızlık hisseden Sovyetler Birliği'ni[373] tatmin etmek için asıl metne bir çekince olarak ilave edilmek üzere, resmi adı "Türkiye Dışişleri Bakanı'nın Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri'ne Sunduğu Demeç" olarak geçen ve içeriğinde "Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme, hiçbir zaman, katılmak durumuna girmeği kabul etmeyeceğini, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına açıklamaktan onur duyarım" ifadeleri yer alan bir metni taraflara sunmuştur.

Buna paralel olarak, Yunanistan da[374] bu girişiminin başta İtalya olmak üzere bir büyük devleti kışkırtmaması için, metne resmi adı "Yunanis-

---

[372] Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Yunanistan Dışişleri Bakanı Dimitrios Maksimos, Romanya Dışişleri Bakanı Nicolas Titulescu ve Yugoslavya Dışişleri Bakanı Bogolioub Jevtich tarafından imzalanan anlaşma metni, Ek Protokolü ve ilgili diğer metinler için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.462-467; *Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.110-111. Ayrıca Pakt'ın imzalanması sonrasındaki resmi açıklamalar ve kamuoyundaki yansımalar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.93-153.

[373] Bu sıralarda Sovyetler Birliği'nin Besarabya, Bulgaristan'ın da Dobruca sorunu nedeniyle Romanya ile anlaşmazlıkları vardı. Birlikte Romanya ile çatışmaya girmeleri halinde (Balkan Paktı yükümlülükleri çerçevesinde) Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile karşı karşıya gelmesi sözkonusu olabilirdi.

[374] Örneğin, İtalya, Pakt'a taraf olmayan Arnavutluk üzerinden, bu ülkeyi işgal ederek Yugoslavya'ya saldırırsa, bu durumda Pakt'ın işlerlik kazanıp kazanmayacağı tartışmalıydı ve Yunanistan bu nedenle İtalya ile savaşmak istemiyordu. Öte yandan, Almanya Yugoslavya'ya saldırır ve Bulgaristan da onun yanında savaşa girerse, Yunanistan Almanya ile savaşmak durumunda da kalmak istemiyordu.

tan'ın Çekincesi" olan ve içeriğinde "Balkan Paktı'nın amacı yalnızca Balkan Devletleri'nden gelecek bir saldırıyı karşılamaktır. Yunanistan, Pakt'ın bir gereği olarak, hiçbir durumda, Büyük Devletler'den birine karşı savaş etmez" ifadeleri yer alan gizli nitelikte bir çekince ilave etmiştir.

TH 19: Balkan Paktı Ülkeleri

Protokol'ün 2. Maddesi'nin başında "Balkan Antantı Paktı hiçbir Devlete karşı yöneltilmiş değildir" ifadesi yer almakla birlikte, aynı madde içerisinde yer alan, Pakt'ın "...bir Balkan Devletince girişilecek herhangi bir saldırıya karşı ..." ifadesi, az yukarıda verilen 3. Madde'nin tümü ve özellikle de Protokol'ün 8. Maddesi'nde yer alan "... Balkanlar'da bugünkü ülkesel düzen kesin niteliktedir" ifadesi dikkate alındığında, Balkan Paktı'nın en birincil hedefinin Balkanlar'da revizyonist politika izleyen en önemli devlet olan Bulgaristan olduğu söylenebilirdi. Böylece Bulgaristan, bir büyük devletin desteğiyle Balkanlar'da bir maceraya girişmekten alıkonulmak istenilmiştir.

Balkan Paktı'nın işlerlik kazanması açısından askeri boyut konusunda, Türkiye ile Yunanistan arasında sürdürülen görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamamıştı. Buna karşılık, Türkiye ile Yugoslavya ve Romanya arasında konuya ilişkin olarak sürdürülen görüşmeler sonucunda taraflar, 5 Haziran 1934 tarihinde Cenevre'de askeri nitelikte gizli bir Sözleşme imzalamışlardır. Türkiye'nin Balkan Paktı'na Sovyetler Birliği'ne karşı koyduğu

---

Pakt'ın imzalanmasının ardından konuya ilişkin olarak Yunanistan merkezli bazı tartışmalar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 4 (Mart 1934), s.213 vd.

çekince dikkate alındığında, bu anlaşma büyük ölçüde İtalya'nın Bulgaristan ya da Arnavutluk ile birlikte girişebileceği bir saldırıya karşı anlam taşımaktaydı.

Özetlemek gerekirse, bu pakt, dört devletin Balkan sınırlarının karşılıklı olarak garantisini, bir başka deyişle Türkiye ile Yunanistan arasındaki Samimi Antlaşma'ya çok benzer bir şekilde bir tür ortak savunulmasını öngörmekteydi. Pakt, bu ülkelere yönelik olarak Balkanlar dışından, bir büyük güçten gelebilecek bir saldırı konusunda herhangi bir hüküm içermiyordu. Bu anlamda, esas olarak bir Balkan ülkesinden gelebilecek saldırıyı dikkate aldığı söylenebilirdi.[375] Bir başka deyişle, imzacı ülkelerden birisi Bulgaristan veya Arnavutluk'un saldırısına uğrarsa pakt işlerlik kazanıyor, İtalya'nın saldırısına uğrarsa kazanmıyordu. Eğer bir ülke aynı anda her ikisinin birden saldırısına uğrayacak olsa ne olacağının cevabı bu paktın metinlerinde yoktu.

(b) Balkan Paktı ve Taraflar

1934 yılı sonbaharında örgütün yapısı belirginleşti.[376] Üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşan ve kararların ittifakla alınacağı bir Daimi Konsey sıra ile ülke başkentlerinde toplanacaktı. Bir de Daimi Konsey'e bağlı ve danışma amaçlı İktisadi Konsey kuruluyordu. Dört üye ülke bu temelde toplantılara başlamışlardır.[377]

Pakt, o dönemdeki Türk dış politikasındaki güvenlik ihtiyaçlarını karşılama bakımından kısmi bir başarı olarak değerlendirilebilirdi. Türkiye açısından Pakt birincil olarak İtalya, ikincil olarak da Bulgaristan'a yönelikti. Türkiye'nin bölgesel olarak temel endişesi, muhtemel bir İtalya - Yunanistan ve/veya Bulgaristan ittifakı karşısında, askeri anlamda zayıf bir bölge olan Trakya ve Boğazlar'da savunma yaparken, aynı anda Akdeniz bölgesinde İtalya'ya karşı koymak zorunda kalmak olmuştur. Pakt bu endişeye kısmen güvence getirmiştir.

Her şeyden önce Pakt, Bulgaristan'dan gelebilecek bir saldırı konusunda diğer ülkelerin yardımı güvencesini içerirken, İtalya'dan gelebilecek

---

[375] Bu konuda biraz daha farklı ve şüpheci bir değerlendirme için bkz: Sander, *Balkan Gelişmeleri..*, s.9-11.

[376] 1934 yılı Kasım ayında Ankara'da üye ülkelerin dışişleri bakanları düzeyinde yapılan toplantıda Pakt'ın Konseyi tarafından bir Statü metni oluşturuldu. Konuya ilişkin olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 12 (Kasım 1934), s.94-98, 106-123.

[377] Pakt'ın kuruluşu sonrasındaki gelişim süreci ve çözülmesi için bkz: Esmer, *Siyasi Tarih..*, s.238-245.

bir saldırı açısından herhangi bir yardım güvencesi içermiyordu.[378] Bunun yanında, gerek Yunanistan ile 1933 yılında imzalanan Samimi Antlaşma (*Entente Cordiale*) aracılığı ile gerekse bu Pakt ile Türkiye, Trakya sınırını Yunanistan ve ilaveten Romanya ve Yugoslavya tarafından garanti edilen bir statüye kavuşturmuş, endişe duyulan bir İtalya - Yunanistan askeri birlikteliğini önemli ölçüde zorlaştırmış oluyordu.

Tahmin edileceği gibi, İtalya tarafından desteklenen ve bölgedeki *revizyonist* devlet olarak öne çıkmaya başlayan Bulgaristan[379] ve açık bir biçimde İtalya'nın etkisi altında bulunan Arnavutluk antlaşmaya katılmamışlardı. Çünkü İtalya, kendi liderliğinde, kendisi ile paralel davranacak Türkiye ve Yunanistan ile Bulgaristan'ı bir zeminde buluşturmak, böylece Yugoslavya'yı bölgeden soyutlamak istemekteydi. Sözkonusu antlaşma ile bu ihtimal ortadan kalkmıştı. Bu nedenle İtalya, aslında 1932 sonlarından itibaren Fransa ile ilişkileri giderek olumlu bir seyir izlemesine rağmen, Avrupa dengesi açısından daha çok bu ülkenin işine yarıyor gibi gözüken Balkan Paktı'ndan pek hoşlanmamış,[380] bu girişimi "Bulgaristan'ı tecrit etmesinin sakıncaları" gerekçesiyle eleştirmiştir.[381] Oysa taraflar Bulgaristan'ın Pakt'a dahil olması konusunda oldukça çaba sarfetmişlerdi.[382]

---

[378] Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'nin İtalya ile Bulgaristan'ın birlikte bir saldırısı ile karşılaşması durumunda Pakt'ın işlerlik kazanıp kazanmayacağının pek kesin bir cevabı yoktu.

[379] Başlangıçta Romanya ve Yugoslavya'yı etkileyerek paktın imzalanmasını önlemeye çalışan Bulgaristan, bu durum gerçekleşmeyince Balkan Paktı'na karşı tutum takınmış, ülkenin Başbakanı Nikola Muşanov Pakt'ın Milletler Cemiyeti Misakı'na aykırı olması nedeniyle katılmadıkları türünden yorumlar yapmış (*Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.137), ülke kamuoyunda yapılan yorumlarda da bu Pakt'a katılmaları halinde ileride Neuilly Antlaşması'na yönelik bazı yeni düzenlemeler talep etme haklarından vazgeçmiş olacaklarından sözedilmiş (*ibid.*, s.150-153), bu Pakt'ın kendilerine karşı oluşturulduğu teması paralelinde görüşler öne sürülmüştür (*ibid.*, s.112-113, 117-119, 121, 136).

[380] İtalya'nın, 1935 yılı başlarında, büyük ölçüde bu birlikteliği parçalamak amacıyla, Yunanistan aracılığı ile Türkiye'ye, Türkiye, Yunanistan ve İtalya'dan oluşan bir üçlü pakt teklif ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi M. Sakellarapoulo, dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Numan Menemencioğlu arasındaki görüşme ve yazışmalar için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, 7-10. Bu girişim, Türkiye'nin konuya sıcak bakmaması, Yugoslavya ve Romanya'nın da görüşlerinin alınması, onların da projeye dahil edilmeleri gerektiği türünden önerileri çerçevesinde sonuçsuz kalmıştır.

[381] Faşist Partisi üyesi bazı yazarların basında yer alan ifedelerinde, paktı imzalayan ülkelerden "Dört küçük devlet" şeklinde sözedilmekte ve Pakt'ın Bulgaristan'ın haklı bazı taleplerinin gerçekleştirilmesini zorlaştırmak amacına yönelik olduğu

Aslında, anti-revizyonist ülkelere yakın durmakla beraber, Pakt'ın kurulmasından rahatsız olan ülkelerden birisi de, aralarında Besarabya sorununun[383] bulunduğu Romanya nedeniyle Sovyetler Birliği'ydi. Nitekim, Sovyetler Birliği ile 1929'da yenilenen 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'ndaki Ek Protokol çerçevesinde, bu ülkeyi rahatsız etmek istemeyen Türkiye, az yukarıda da belirtildiği gibi, Balkan Paktı metnine Sovyetler Birliği lehine bir çekince koyarak bunu Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı'na açıklamıştır. Türkiye ayrıca da Romanya'ya, bir Bulgar - Sovyet ortak saldırısına uğraması halinde bu anlaşmanın yürürlüğe girmeyeceğini bildirmiştir.[384]

İşin ilginç yanı, Fransa'nın Küçük Antant'ı tamamlayıcı görünümü dolayısıyla[385] olumlu yaklaştığı[386] bu birlikteliğe, anti-revizyonist safta yer alan bir diğer önemli ülke olan İngiltere, görünür sebep olarak Bulgaristan'ı dışta bırakması dolayısıyla eleştirel yaklaşmıştır.[387] Aslında İngiltere'nin

---

saptamasında bulunulmaktadır (*Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.132-133). İtalya bu gelişmeye cevaben, Avusturya ile Macaristan'ı yanına alarak bir birliktelik oluşturma ve Bulgaristan'ın da bu birlikteliğe katılması ve böylece bir "Tuna Bloğu" oluşturulması planları yapmaya başlamıştır (*Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.174-177). Gerçekten de, Avusturya'yı kendi etki alanında gören Mussolini'nin liderliğindeki İtalya'nın, 1934 yılında bu ülkede gerçekleştirilmeye çalışılan Nazi Almanyası yanlısı darbenin başarısızlığa uğratılması konusunda gösterdiği ilgi ile Mussolini'nin bu planları arasında bir ilişki olduğu ortadadır.

382 Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.311 vd. Hatta ilk başlarda Türkiye'nin, Yugoslavya'dan çok Bulgaristan'ın Pakt'ta yer almasını arzuladığı, bu anlamda İtalyan düşüncesine daha yakın olduğu anlaşılmaktadır (*ibid.*, s.365). Nitekim Dördüncü Balkan Konferansı öncesinde İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey Bulgaristan'ı da kurulacak pakta dahil etmek üzere, 20 Eylül 1933 tarihinde Sofya'ya gitmelerine rağmen başarılı olamamışlardır.

383 Sovyetler Birliği, I. Dünya Savaşı döneminde Romanya'nın Besarabya'yı ilhakını kabullenmemiş, iki savaş arası dönemde Romanya'nın sınırlarını bu bölgeyi de kapsayacak şekilde onaylamamaya özen göstermiştir. Türkiye de, Sovyetler Birliği ile geliştirmiş olduğu iyi ilişkiler çerçevesinde, bu bölgenin Romanya'ya ilhakını tanımamıştır.

384 Bkz: Winrow, "The Balkans in..," s.89. Sovyetler Birliği'nin Pakt metnine itirazları ve bu konuda taraflar arasında gerçekleştirilen temaslar konusunda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı..*, s.325 vd.

385 Bu ilişki konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 2 (Ocak 1934), s.114-116.

386 Bu konuda çeşitli değinmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.113-114, 138-139.

387 Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı John Simon'ın basına yaptığı bir açıklamada, Pakt'a ilişkin şartların Bulgaristan'ın katılımını sağlayacak bir şekilde düzenlen-

bundan daha çok, bu dönemde Doğu Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan Fransa - Sovyetler Birliği yakınlaşmasına bu yolla Balkan ülkelerinin de dahil oluyor gözükmesinden dolayı rahatsız olduğu anlaşılıyordu.

1936 yılından itibaren bölgede Mihver Devletleri ağır basmaya başlamış, bu durum özellikle 1937 yılından itibaren belirgin bir görünüm kazanmıştır. Bunun üzerine, Almanya'dan çekinen Romanya anti-revizyonist gruba yakın gözüken Balkan Paktı ile ilgisini zayıflatmış, Yugoslavya ise giderek Bulgaristan ve İtalya ile yakınlaşmıştır. 24 Ocak 1937 tarihinde Yugoslavya ile Bulgaristan arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.[388] Yugoslavya ardından, 25 Mart 1937 tarihinde de İtalya ile beş yıl süreli bir anlaşmaya imza koymuştur.[389] Yugoslavya'nın revizyonist devletler ile gerçekleştirdiği bu anlaşmaların Balkan Paktı'nın anlamı ile pek de uyuşmadığı ortadaydı.[390]

1938 yılında Pakt üyeleri ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerde de nispi bir yumuşama olmuş ve aynı yılın 31 Temmuz tarihinde Selanik'te, Balkan Paktı'nın dört üyesi adına Balkan Paktı Devletleri Sürekli Konseyi'nin o dönemdeki Başkanı olarak Yunanistan Başbakanı Metaksas ile Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı G. Köseivanov arasında bir anlaşma imzalanmıştır.[391] Anlaşmada taraflar, aralarında kuvvete başvurmaktan kaçınma yükümlülüklerini onaylayarak, Neuilly Antlaşması'nın Bulgaristan'ın silahlanmasını önleyici maddeleri ile Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde Trakya sınırına ilişkin sözleşmedeki Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan ile sınırlarının iki yanında 30 km'lik silahtan arındırılmış bölge uygulamasından vazgeçilmesini kararlaştırmışlardır.[392]

Bütün bu gelişmelere paralel olarak Balkan Paktı'nın Konsey toplantıları devam ediyordu. 20-22 Şubat 1939 tarihindeki toplantı, 23 Mart 1939 tarihinde ağır bir baskı altında Almanya ile bir ticaret anlaşması imzalamak zorunda kalan Romanya'nın Başkenti Bükreş'te yapıldı. Toplantının şeklen gerçekleşiyor olmanın ötesinde bir anlamı yoktu. Toplantının ardın-

---

mesi gereğinden sözedilmektedir (*Ayın Tarihi*, No: 3 (Şubat 1934), s.135). İngiltere'nin bu uyarısında, o dönemde Akdeniz güvenliği açısından İtalya ile iyi geçinmek düşüncesinde olmasının da bir rolü olduğu söylenebilir.

[388] Bu anlaşma için bkz: Esmer, *Siyasi Tarih..*, s.242.

[389] Bu anlaşma için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 40, (Mart 1937), s.171-189.

[390] Armaoğlu, *20. Yüzyıl..*, s.340.

[391] Resmi adı "Balkan Antantı ile Bulgaristan Arasında Anlaşma" olan metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.471.

[392] Balkan Paktı devletleri arasında imzalanmış olan Selanik Anlaşması olarak bilinen bu anlaşma ve yankıları konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 57 (Ağustos 1938), s.88-112.

dan da Yugoslavya, 1939 yılı Nisan ayında Roma ve Berlin ile iyice yakınlaşıyordu. Türkiye'nin de İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasının ardından Pakt fiilen yok olmuştur. Fakat Pakt, 1940 yılı 2-4 Şubat tarihlerinde Belgrad'da şeklen de olsa son toplantısını yapma şansını da bulmuştur.[393] Savaş artık Balkan coğrafyasındaydı ve 1941 Atina toplantısı yapılamadı.[394]

4) Orta Doğu Ülkeleri İle İlişkiler: Sâdâbad Paktı

a) İran İle İlişkiler

Bu dönemde, 1920'lerde İran'ın Türkiye'deki isyancı Kürt gruplara destek vermesi, en azından müsamahakâr davranması nedeniyle yaşanan sıkıntılar, gerçekleştirilen bazı düzenleme ve alınan bazı önlemlere rağmen devam etmekteydi. 1930 yılında Ağrı'daki Kürt isyanı ile iki ülke ilişkileri yeniden bir kriz noktasına gelmiştir.[395] Bu isyan sırasında, çatışma anında İran'ın elinde bulunan Küçük Ağrı bölgesine kaçan isyancıları bu imkândan yoksun bırakmak amacıyla Türkiye bölgeyi işgal ederek askeri denetim altına almıştır. Sonuçta, İran ile sürdürülen uzun tartışmalarda, Türkiye'nin bu stratejik toprak karşılığında İran'a başka bir kısım toprağı bırakma önerisi İran tarafından ilk başta kabul edilmese de sonradan kabul edilmiştir.[396]

İşte bu kriz döneminden sonra, Türkiye'nin istediği bazı sınır düzenlemelerinin uzun görüşmelerin ardından kabulü ile, Türkiye - İran Sınır Anlaşması 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran'da ve yine aynı yıl, 1926 Antlaşması'na benzer bir Dostluk Antlaşması ile Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması da 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.[397] Bunlardan birincisi, esas olarak iki ülke arasında 1926 yılında Tahran'da yapılan antlaşmanın yenilenmesi niteliğindeydi. İkincisi, yani Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması'nda ise, 1926 Antlaşması'nda da olan tarafsızlık yükümlülüğü yanında saldırmazlık yükümlülüğü de geti-

---

[393] Bkz: Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.43-49.

[394] Pakt'ın bu son dönemindeki gelişmeler ve toplantılar için bkz: Esmer, *Siyasi Tarih..*, s.244-245.

[395] Çetinsaya, "Türk-İran..," s.57-64.

[396] Bkz: Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde..*, s.241-243, özellikle dipnot 13.

[397] Bu antlaşmalardan, resmi adı "Türkiye ile İran Arasında Dostluk Antlaşması" olan birincisinin ve resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti Arasında Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması" olan ikincisinin metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.430-434.

rilmiş (Madde 1 ve 2), ayrıca 1926 Antlaşması'ndaki tarafsızlık statüsünde tarafların yükümlülükleri açısından da bazı değişiklikler yapılmıştır (Madde 3-5).

16-26 Haziran 1934'te İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi yaklaşık bir aylık bir gezi çerçevesinde ziyaret ederek Mustafa Kemal ile görüşmesi, iki ülke ilişkilerinde yeni bir işbirliği döneminin başlangıcı gibi gözüküyordu.[398] O yıllarda bir ülke hükümdarının ülkesi dışında kalacağı süre açısından olağanüstü uzun sayılabilecek bir süre[399] Türkiye'ye misafir olan İran Şahı, kendisine sergilenen cumhuriyetin kazanımlarından olumlu etkilenmiş,[400] özellikle bu dönemden sonra iki ülke ilişkilerinde doğrudan Şah'ın yönlendirmesiyle oldukça olumlu sayılabilecek bir döneme girilmiştir. II. Dünya Savaşı'na doğru Türkiye İngiltere / Fransa ile yakınlaşmaya yönelirken, Şah ülkesini Nazi Almanyası ile yakın ilişkiler içerisine sokmuş, bununla birlikte sözkonusu durum, iki ülke ilişkilerinde doğrudan herhangi bir olumsuzluğa neden olmamıştır.

Bütün bu olumlu atmosfer ile birlikte, taraflar arasında uzun bir süredir tam anlamıyla çözüme kavuşturulamayan sınır güvenliği konusu yeniden ele alınmıştır. 14 Mart 1937 tarihinde Tahran'da, İran Dışişleri Bakanı E. Samiy ile Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray tarafından imzalanan Türkiye - İran Sınır Bölgesinin Güvenliğine ve Sınırda Çıkacak Anlaşmazlıkların Çözümüne İlişkin Sözleşme ile sorun kesin bir biçimde çözüme kavuşturulmuştur. Böylece ilişkilerin seyri nispeten kalıcı bir biçimde olumlu bir zemine oturmuştur.

b) Sâdâbad Paktı

Türkiye'nin bu yıllarda genel olarak izlemekte olduğu mevcut durumu koruma politikasının, esas itibariyle Orta Doğu açısından da geçerli olduğu söylenebilir. İşte, 1930'lu yıllarda Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında oluşturulan Sâdâbad Paktı da bu çerçevede ele alınmalıdır.

30 Haziran 1930 tarihinde *mandater* devlet İngiltere ile yapılan anlaşmaya göre, 3 Ekim 1932 tarihinde bağımsızlığını kazanacak olan Irak'ın

---

[398] Bu gezi konusunda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 7 (Haziran 1934), s.1-56; *Ayın Tarihi*, No: 8 (Temmuz 1934), s.39-49; 136-141; Çetinsaya, "Türk-İran..," s.67-69; Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam..*, s.86-87.

[399] Aslında gezi 15-18 gün olarak planlanmıştı, fakat 27 gün sürdü.

[400] Türkiye'deki reformların o dönemdeki İran'a olan etkisi için bkz: Gökalp ve Georgeon, *Kemalizm ve İslam..*, s.88-95.

Kralı Faysal, Başbakan Nuri Sait Paşa ile birlikte, 1931 yılı 6-8 Temmuz tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret ederek Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile görüşmüş, özellikle Kuzey Irak'taki Kürt Barzani aşiretinden duyduğu rahatsızlığını da belirterek, iki ülkenin yakınlaşması isteğini ortaya koymuştur. 1930 yılında İngiltere ile yapılan anlaşma çerçevesinde, ülkenin dış politikadaki hareket yeteneğinin sınırlandığı eleştirilerini dikkate alan Irak yönetimi, Londra'yı çok da rahatsız etmeden, bölgesinde kendi siyasal çizgisini oluşturmaya çalışıyordu. 1932 yılında bağımsızlık kazanıldıktan sonra, Irak İngiltere ile yakın işbirliğini devam ettirmekle beraber nispeten daha bağımsız bir bölge politikası izlemeye başlamıştır.

Gerek İran gerekse Irak ile iyi ilişkileri bulunan Türkiye, aralarında çeşitli sorunlar bulunan bu iki ülkeyi de kapsayacak bir tür saldırmazlık paktı oluşturarak, hem bu iki ülke arasında arabuluculuk yapmak hem de bölge güvenliğinin istikrarına katkıda bulunmak niyetindeydi.[401] Fakat, gerek Irak'ın İngiltere ile imzalamış olduğu 1930 anlaşması gerekse Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile imzalamış olduğu 1929 protokolü gereği, böyle bir girişimde bu iki ülkenin de yer alması, en azından onaylarının alınması gerekiyordu.

Eski *mandater* devlet olarak Irak üzerinde önemli haklara sahip olan, İran ile 1933 yılında gerçekleştirdiği anlaşmada bölgede petrole ilişkin çıkarlarını garanti altına alan ve Türkiye ile ilişkileri giderek düzelmekte olan İngiltere, böyle bir pakt içerisinde yer almaya gerek görmemiş, Irak'ın yer alması konusunda da olumsuz bir tutum takınmamıştır. Başlangıçta konuya ilgi gösteren, böyle bir girişime Afganistan'ın da davet edilmesini öneren ve davet edilmesi halinde katılabileceği anlaşılan Sovyetler Birliği de, İngiltere'nin tutumunun ortaya çıkmasının ardından kendisine katılma konusunda bir öneri yapılmamasını anlayışla karşılayacaktır.

Türkiye, İran ve Irak bir antlaşma metni üzerinde anlaşarak, 2 Ekim 1935 tarihinde metni Cenevre'de parafe etmişlerdir. Bu sıralarda, Afganistan da pakta katılacağını açıklarken, Irak'ın katılımını desteklediği Suudi Arabistan'ın durumu ise belirsizliğini koruyordu. Bu arada paktın oluşumunun gecikmesinin gerçek sebebi olan İran - Irak sınır anlaşmazlığının çözümü konusunda, Türkiye'nin birincil rol oynadığı yoğun diplomatik temasların[402] ardından, 4 Temmuz 1937 tarihinde Tahran'da iki ülke arasında anlaşmaya varılmasından sonra, sözkonusu antlaşma 8 Temmuz 1937 tarihinde Tah-

---

[401] Bu politikanın uygulanış detayları konusunda bkz: Aras, *Görüşlerim*.., s.131-133.

[402] Bu konuda örnek olarak Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın 1937 yılı Haziran ayında gerçekleştirdiği Bağdat ve Tahran ziyaretlerine bakılabilir: *Ayın Tarihi*, No: 43 (Haziran 1937), s.93-105.

ran'daki *Sâdâbad* sarayında dört ülkenin dışişleri bakanları tarafından imzalanmış ve onay işlemleri ile birlikte, 25 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[403]

Türkiye, saldırmazlık paktının imzalanması ile ilgili olarak, pakta yönelik herhangi bir itirazı olmayan Sovyetler Birliği'ni bilgilendirmiştir.[404] Başlangıçta paktın oluşumunu anlamlı bulmayan İngiltere de, özellikle Avrupa'da *revizyonist* devletlerin giderek artan baskıları sonucunda Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye önem vermeye başlamış, bu çerçevede bölgedeki istikrarın korunmasına olumlu katkıda bulunacağını düşündüğü Sâdâbad Paktı'nı desteklemeye yönelmiştir.

1928 Briand - Kellogg Paktı'na bağlılığa atıfta bulunan Sâdâbad Paktı'na göre taraflar "... ortak sınırlarının dokunulmazlığına saygılı ..." olmayı (Madde 2), "... içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamayı ..." ve/veya bu davranışları engellemeyi garanti ederken, kendilerine göre saldırının tanımını yaparak (Madde 4) sorunların çözümünde Milletler Cemiyeti'ni en önemli adres (Madde 9) olarak görüyorlardı. Bu anlamda taraflar, bir yandan sınırlarını Kürt ayaklanmalarına karşı karşılıklı garanti etmeye çalışırken, diğer yandan da bölgedeki statükonun değişmezliğine ve Milletler Cemiyeti'ne atıfta bulunarak Avrupa'daki statükocu - revizyonist karşıtlığında da birinci gruba olumlu bir mesaj göndermiş oluyorlardı.

Pakt'ın kuruluşunun ardından taraflar arasında imzalanan bir ek protokolle Pakt'ın sürekliliğini sağlayacak bir organ olarak bir Konsey oluşturulmuş, bu çerçevede yapılacak sürekli toplantılar ile taraflar arasındaki birlikteliğe hayatiyet kazandırılması düşünülmüştür. Fakat artık bu türden ilişkilerin belirleyiciliği açısından nispeten geç bir tarihe gelinmiş, bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirecek olan savaş oldukça yaklaşmıştı. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sırasında İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin ortak işgaline uğrayacaktır.

---

[403] Bu süreç için bkz: Çetinsaya, "Türk-İran..," s.69-72; Soysal, "1937 Sâdâbat Paktı..," s.327-334. Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Afganistan adına Dışişleri Bakanı Faiz Muhammed Han, Irak adına Dışişleri Bakanı Naci el-Asıl ve İran adına Dışişleri Bakanı İnayetullah Samiy tarafından imzalanan, resmi adı "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Saldırmazlık Antlaşması" olan antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.592-595; *Ayın Tarihi*, No: 44 (Temmuz 1937), s.64-66; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.152-155.

[404] Bkz: *supra.*, "c) İlişkilerde Soğuma".

5) Dış Politikada Bazı Sorunlar

a) Montrö Boğazlar Sözleşmesi: 1936

(1) Konunun Gündeme Gelmesini Kolaylaştıran Faktörler

Lozan'da Boğazlar konusunda Türkiye, İngiltere ile yapılan pazarlıklar sonucunda ortaya çıkan statüyü kabul etmek zorunda kalmış, bu durum belki de Türkiye'den daha fazla Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmişti. Bu çerçevede, 1923 sonrasında Sovyetler Birliği tarafından ortaya konulan Lozan'da Boğazlar'a ilişkin düzenlemelerin değiştirilmesi talepleri bir süre İngiltere tarafından dikkate alınmamıştır. Türkiye konu ile ilgili resmi taleplerini ilk defa 1933 yılında Cenevre'de toplanan Silahlanmanın Azaltılması ve Sınırlandırılması Konferansı sırasında, 24 Mart günü ortaya koymuştur. Ankara'nın Londra'daki silahsızlanma toplantısının genel görüşmeleri sırasında konuyu tekrardan gündeme getirdiği 23 Mayıs 1933 tarihinden itibaren, giderek sıklaşan bir biçimde gündeme gelen Boğazlar ile ilgili olarak yeniden düzenleme yapılması talepleri[405] ilk başlarda, başta İngiltere olmak üzere muhataplarınca soğuk karşılanmıştır.

Bu sırada, I. Dünya Savaşı mağlubu bazı ülkelerin gizlice yeniden silahlanma ve kendilerini bu açıdan sınırlayan düzenlemeleri aşma çabası içerisinde olduklarını bilen İngiltere, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde Boğazlar'ın silahsızlandırılması konusuna ilişkin olarak yapılacak bir değişikliğe doğrudan karşı olmasa da, böyle bir değişikliğin I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren diğer anlaşmalarda da bazı değişiklik taleplerinin ortaya çıkmasına sebep olmasından korkuyor, örneğin Adolf Hitler Almanyası'nın Versay Antlaşması ile askersizleştirdiği Ren Bölgesi için benzer bir talepte bulunmasından endişe ediyordu. Yine İngiltere açısından Türkiye'nin bu önerisinin arkasında Sovyetler Birliği vardı ve bu İngiltere için istenen bir durum değildi.

---

[405] Bu konuda bkz: Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika..,II,* s.166-169; Howard, *Turkey, the Straits..*, s.131-132; Millman, "Turkey, Britain..," s.140-144. Örneğin 1933 yılı Mart ayında gerçekleştirilen silahsızlanma ile ilgili uluslararası toplantıda Türkiye Boğazlar'ın silahlandırılması gereği üzerinde dururken Sovyetler Birliği'nden destek bulmuş, İngiltere'nin ise muhalefeti ile karşılaşmıştır. Bu konuda ayrıca bkz: Jivkova, *İngiliz-Türk..*, s.64 vd; Aras, *Atatürk'ün Dış..*, s.99 vd. ve aynı yazarın *Görüşlerim..*, s.123.

Bu arada Türkiye, konu ile ilgili olarak Sovyetler Birliği ile de fikir alışverişini sürdürmüş, 1933 yılında Sovyetler Birliği Savunma ve Deniz Kuvvetleri Komiseri General Voroşilov'un Ankara ziyareti sırasında konu ele alınmış, 1 Mayıs 1936 tarihinde Moskova'ya giden Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu konuyu muhataplarıyla değerlendirmiştir.

1935 yılı Mart ayındaki bir görüşmede Tevfik Rüştü Aras, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine'e "Boğazlar konusunda Türkiye'nin tek başına hareket edebileceğini, fakat bunu diğer devletlerin genel desteğiyle yapmayı yeğlediğini" söylüyordu.[406] Bu arzuya karşı durmaya devam eden bir İngiltere, hem Türkiye'nin dostluğunu kaybedebilir hem de Türkiye bu sorunu bir oldu-bitti ile çözmeye yönelirse kötü bir durumda kalabilirdi. Nitekim Türkiye, 1933-1935 yılları arasında Boğazlar Bölgesi'nin denetimine ilişkin olarak gerçekleştirdiği hazırlıklar çerçevesinde gerektiğinde Boğazlar'ın denetimini doğrudan ele alabilecek konuma gelmişti.[407] Türkiye'nin Lozan'da Boğazlar'a ilişkin olarak oluşturulan statükoyu kabulünün sürdürülebilir bir duruma işaret etmediği görüşü, artık doğrudan Batı basınında da yer almaya başlamıştı.[408] Mustafa Kemal'e yakınlığı ile bilinen dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bu paralelde açıklamalar yapmaktaydı. Türkiye'nin temsilcileri konuya ilişkin talebi, 1935 yılı Nisan ayında Milletler Cemiyeti Konseyi'nde 17 Nisan günü yaptığı bir konuşma çerçevesinde,[409] aynı yıl 10-13 Mayıs tarihlerinde Balkan Paktı Konseyi bünyesinde,[410] yine aynı yılın Eylül ayında yapılan Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nda dile getirdiler.

Ankara da, Milletler Cemiyeti'nden ayrılan Nazi Almanyası'nın lideri Adolf Hitler'in 1935 yılı başlarındaki açıklamaları ile Versay Antlaşması ile askersizleştirilmiş olan Ren Bölgesi'ne asker sokulması konusunun gündeme gelmesinin ardından, konuya ilişkin olarak İngiltere'yi iyice sıkıştırmaya başlamıştı. Nitekim, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras,

---

[406] Jivkova, *İngiliz-Türk..*, s.75.

[407] Millman, "Turkey, Britain..," s.145-146.

[408] Örneğin *Ayın Tarihi*, No: 6 (Mayıs 1934), s.139-140; *Ayın Tarihi*, No: 18 (Mayıs 1935), s.207-212. Nitekim Yunanistan Başbakanı bile "...Boğazların silahsız bulunması beynelmilel menfaatlerin temini için ... faidesiz, Türkiye için ise tehlikelidir" diyor, bölgenin Türkiye tarafından silahlandırılmasının ülkesinin güvenliği açısından da yararlı olacağı görüşünü ortaya koyuyordu (*Ayın Tarihi*, No: 6 (Mayıs 1934), s.142-144).

[409] *Ayın Tarihi*, No: 17 (Nisan 1935), s.103, 115-116, 178-184.

[410] Türk tarafı bu toplantıda konuya ilişkin olarak Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın desteğini sağlamıştır (Howard, *Turkey, the Straits..*, s.140-141).

konuyu İngiliz muhataplarına karşı sık sık dile getirir olmuştu.[411] Türkiye konuya ilişkin talebini, örneğin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın 14 Eylül 1935 tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada olduğu gibi, genel anlamda *rebus sic stantibus*[412] kuralına dayanarak gündeme getiriyor, Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde hazırlanmış olan 1923 Boğazlar Sözleşmesi'nin yapıldığı dönemin siyasi koşullarının büyük ölçüde değiştiğine işaret ederek konuyu hukuki zeminde kalarak halletmeye önem verdiğini göstermeye çalışıyordu.[413]

İngiltere de artık Türk tezine yakınlaşmaya yöneliyordu. Gerçekten de, 1934 yılında İtalyan lider Mussolini'nin Doğu Akdeniz ülkelerine yönelik tehditlerinin artması, özellikle 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından Akdeniz'deki durumun gerginleşmesi üzerine, İngiltere'nin giderek Türkiye'ye ihtiyacının artmaya başlamasıyla durum değişmiştir. İngiltere'nin askeri kadrolardan başlayan bu tutum değiştirmesinde, Türkiye'yi bu konuda benzer düşünceler içerisinde olduğu Sovyetler Birliği'ne iyice yakınlaştırmamak düşüncesi de belirli oranda bir rol oynamıştır. Bu çerçevede, askerileştirilerek güvenliği güçlendirilmiş Boğazlar'ın dost Türkiye'nin ellerinde bulunması Londra açısından kabul edilebilir bir olgu haline gelmiştir.

Özellikle, 19 Temmuz 1935 tarihinde, İngiltere Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen ve Türkiye ile dostane ilişkiler içerisinde olmanın Doğu Akdeniz politikaları açısından önemine ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin etkisi altında kalarak Boğazlar'ı kapatmaya yönelmesi tehlikesine dikkat çeken rapor sonrasında bu eğilim daha da belirginleşmiştir. Nitekim İngiliz yetkililer, 14 Ekim 1935 tarihinde yapılan bir toplantıda, konuya ilişkin olarak Türk tarafının bir *fait accompli* gerçekleştirmeden tatmin edilmesi, fakat bir zayıflık gibi görülmemesi için Türk tarafının konuya ilişkin yeni bir girişimde bulunmasının beklenmesine karar verilmiştir.[414]

Hitler Almanyası, 6 Mart 1936 tarihinde, Versay Antlaşması çerçevesinde askerden arındırılmış ve silahsızlandırılmış Ren Bölgesi'ne asker sokarak ve 1 Nisan 1936 tarihinde de Versay Antlaşması'na aykırı olarak genel askerlik hizmetini yeniden uygulamaya başladığını ilan etmiştir. Öte yandan, yine bu günlerde İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmeyi başardığı anlaşılıyordu. Bu olaylar, artık ülkelerin güvenliklerinin Milletler Cemiyeti'nin himayesindeki güvenlik önlemleriyle sağlanamayacağını ortaya koymaktay-

---

[411] Bu konuda bkz: Aras, *Atatürk'ün Dış..*, s.99-103; 179-181.
[412] "Koşullar değişince anlaşmalar da değişir".
[413] Aras, *Görüşlerim..*, s.124-125.
[414] Evans, *The Slow..*, s.100.

dı. Yine bu dönemde, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras konuyu Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov ve İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile ayrı ayrı görüşerek, harekete geçme açısından onaylarını almıştır.[415]

Bu ortamda, Türkiye Cumhuriyeti 10 Mart 1936 tarihli bir Başbakanlık açıklaması ile, konuya ilişkin olarak imzacı devletler nezdinde resmi girişimlere başlandığı haberini vermiştir. 11 Nisan 1936 tarihinde de Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir nota sunarak Ankara'nın Lozan'da oluşturulmuş olan Boğazlar rejimini değiştirmek istediğini net bir biçimde ortaya koymuştur.[416] İngiltere dışında, 1923 Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamış olan diğer ülkelere, Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne ve Yugoslavya'ya da iletilen Nota'da, bu ülke ve kuruluşlara hitaben, Akdeniz'de giderek artan belirsizliğe ve silahlanma eğilimine dikkat çekilerek Boğazlar'ın güvenliğinin sağlanması açısından varolan boşluktan duyulan endişe dile getiriliyordu.

Türkiye, notada bazı temel noktalar üzerinde durmaktaydı. İlkin, Akdeniz'de barışın tehlikede olduğunu, tüm bölgedeki ve özellikle de denizlerdeki yoğun silahlanma dolayısıyla *rebus sic stantibus* kuralı gereği Lozan'daki düzenlemede değişiklik yapılarak Boğazlar'ın askerileşmesi gerektiğini belirtiyordu. Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni kabul ettiği dönemde 18. Madde ile getirilen teminata ve buna ilaveten dört büyük devletin[417] Boğazları savunma konusunda verdikleri ek garantilere güvenerek oluşturulan statüyü kabul etmişti.

Türkiye'ye göre, bu ülkelerin bazılarının (İtalya ve Japonya) o günkü konumlarından çok farklı noktalarda olmaları nedeniyle kolektif güvenlik sisteminin işlemez olduğu ve dolayısıyla bu teminat ve garantilerin işlerliğinin kalmadığı, bu dönemde bu bölgenin güvenliğinin doğrudan Türkiye tarafından sağlanması gereği iyice belirginleşmiştir. O günlerde silahsızlanma çabalarında tam bir başarısızlık yaşamış olan Avrupa ve Dünya coğrafyasında gelişen çeşitli olaylardan, Boğazlar'ın güvenliğinin Milletler Cemiyeti Misakı'nın 10. Maddesi ve 1923 Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. Maddesi çerçevesindeki garantiler yoluyla sağlanamayacağı açıkça anlaşılmaktadır.

---

[415] Aras, *Görüşlerim..*, İkinci Kitap, s.228-229.

[416] Bu Nota'nın metni için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.21-24; *Ayın Tarihi*, No: 29 (Nisan 1936), s.47-50; Royal Institute... *Documents on International... 1936*, s.645-648. Aynı mektup Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya temsilciliklerine de gönderilmiştir.

[417] İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya.

Ayrıca, 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi savaş ve barış ikilemi mantığı ile bir düzenleme getirdiğinden "yakın savaş tehdidi" durumunu dikkate almamıştır. Oysa son dönemde gelişen olaylar, Türkiye açısından bu şekilde tarif edilebilecek bir durumun ortaya çıkması halinde alınabilecek bazı önlemlerin gerekliliğini göstermekteydi.

Sonuç olarak, 1923 düzenlemesinden bağımsız olarak ortaya çıkan bu yeni gelişmeler, sözkonusu düzenlemenin bu faktörlerin dikkate alınması çerçevesinde yeniden oluşturulmasını gerekli kılmaktaydı. Bunun için gerekli olan da, ilgili tarafların desteğinin sağlanmasıydı.[418]

Bu durumda, artık İtalya'dan rahatsız olmaya başlayan ve Türkiye'ye ihtiyacı olan İngiltere ve bu sıralarda 2 Mayıs 1935 tarihli Sovyet - Fransız Anlaşması ile Sovyetler Birliği ile yakınlaşan Fransa ve de Lozan'daki duruma başından beri şiddetle karşı çıkmış olan Sovyetler Birliği, bu konuda Türk tezlerine yakın bir noktaya gelmişlerdi.

Özellikle İngiltere, bu konuda tatmin olmayan bir Türkiye'nin, bu amacına ulaşmak için bu tür konuları oldu-bittiler ile kendi lehine çözmeye yönelen Almanya ile yakınlaşmasından endişe etmekteydi. Ayrıca, Avrupa'daki mevcut statükonun giderek tek taraflı eylemlerle değiştirilmeye başlandığı bu dönemde bu statükonun savunucusu bir ülke olarak İngiltere, bu statükoyu oluşturan anlaşmaların tarafların katıldıkları toplantılar yoluyla değiştirilmesinin siyasi önemini de dikkate alarak Türkiye'nin bu talebine olumlu yaklaşıyor, önem veriyordu. Aslında başlangıçta konuyu sadece Boğazlar Bölgesi'nin silahlandırılabilmesi konusu olarak görmeye çalışan İngiltere, daha sonra yavaş yavaş konunun diğer yönlerini görüşmeyi de kabul etmiştir.

Avrupa'daki statükonun korunması konusunda çok daha hassas olan Fransa ise bu konuda oldukça edilgen bir tutum sergilemiştir. Çünkü Fransa, Türkiye'nin bu önerisine karşı iki farklı bakış açısının etkisinde tutum takınmak durumundaydı. Bu teklif bir yönüyle, İngiltere ile birlikte Almanya'ya karşı yandaşlığına ihtiyaç duyulan Türkiye, ayrıca bu sıralarda ilişkilerin olumlu bir yolda geliştiği Sovyetler Birliği'nin tezlerine yakın durmak açısından desteklenmesi gereken bir girişimdi. Fakat, bu teklif aynı zamanda, Avrupa'daki statükonun (ne tür bir yöntem ile olursa olsun) değiştirilmesi çabasıydı ve bu yönüyle Küçük Antant üyesi Romanya için olduğu gibi Küçük Antant'ın hamisi Fransa için de sıkıntı yaratacak bir girişimdi. İşte bu nedenlerle Fransa konuya ilişkin genelde "edilgen olumluluk" denilebilecek

[418] Bu Nota'ya ilişkin olarak ilgili ülkelerin tepki ve değerlendirmeleri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.25-59.

bir tutum izlemiş, bu konumunu Montrö Konferansı sırasında da sürdürmüştür.

1923 Lozan Barış Antlaşması sırasında imzalanan Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin toplantılarına katılıp nihai metni imzalamayan Sovyetler Birliği, başından beri bu düzenlemenin değiştirilmesinden yanaydı. Bununla birlikte, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda tam anlamıyla birbirinin aynı politikalar izledikleri doğal olarak söylenemezdi. Başta Karadeniz'e sahildar devletlere tanınacak haklar konusu olmak üzere, bazı konularda taraflar arasında ciddi görüş farklılıkları bulunduğu kolayca görülebilmekteydi.

Büyük devletler arasında tek olumsuz tutum, Habeşistan'ın İtalya tarafından işgali üzerine Milletler Cemiyeti tarafından kendisine yönelik olarak uygulanan zorlama önlemlerine Türkiye'nin de katılması nedeniyle Ankara'yı cezalandırmak isteyen İtalya'dan gelmiştir. Tam bu sıralarda İtalya'da Dışişleri Bakanı olan Kont Ciano Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Refik Baydur'a, Habeşistan işgali dolayısıyla kendilerine uygulanan önlemlerden duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, Avrupa'nın hiçbir işinde işbirliği içerisinde olmak istemediklerini, bu nedenle Montrö Konferansı'na da katılmayacaklarını açıklamıştır.

Bölge ülkelerinden Yunanistan, konuyu kendi elinde bulunan askerden arındırılmış bazı Ege Adaları'nın durumunu yeniden gözden geçirebilmenin bir ilk adımı olarak gördüğünden Türkiye'nin girişimini desteklerken, Bulgaristan da, bu girişimin kendisine yönelik olarak 1919 Neuilly Antlaşması ile getirilmiş olan benzer düzenlemelerin de bu şekilde değiştirilebileceğini göstereceğini düşündüğünden karşı çıkmıyordu. Yugoslavya bu konuda oldukça pasif davranmış, Nota'ya hemen cevap vermemiş, fakat sonuçta "olumlu" sayılabilecek bir tutum takınmıştır.

Türkiye'nin Nota'sına Balkan Paktı üyeleri arasında Romanya, kendilerine danışılmadığı gerekçesiyle, açık bir biçimde olumsuz bir tutum takınmıştır. Bunun başlıca nedeni, I. Dünya Savaşı sonucunda Bulgaristan ve Macaristan aleyhine önemli toprak kazançları elde eden ve Sovyetler Birliği ile Besarabya sorunu bulunan Küçük Antant üyesi Romanya'nın, böyle bir durumda sözkonusu ülkelerin de kendisinden toprak taleplerini dile getirmek için olumlu bir ortam bulacaklarını düşünmesidir. Nitekim, Türkiye'nin konuya ilişkin olarak yürüttüğü ikna çabaları sırasında Romanya, Türkiye'nin Romanya'nın sınırlarının değişmezliğini kabul ettiğini göstermesini istemiş, sonuçta geç ve gönülsüz de olsa Türkiye'nin pozisyonunu desteklemeye karar vermiştir.

(2) Montrö Konferansı ve Sözleşme

(a) Konferansın Genel Seyri

22 Haziran 1936 tarihinde, İsviçre'nin Montrö kentinde, Boğazlar konusundaki uluslararası konferans toplanmıştır ve çalışmalarını yaklaşık bir aylık sürede tamamlamış ve 20 Temmuz'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla sona ermiştir.[419] Konferansta kabul edilen yöntem çerçevesinde, Türk tarafınca hazırlanmış olan 13 maddelik bir öneriler dizisi üzerinden görüşmeler gerçekleştirilecek, bunun sonucunda konular ilgili komitelere havale edilecek ve sonuçta konuya ilişkin yeni bir teklif ortaya çıkmış olacaktı.

Türkiye,[420] ticaret gemilerinin geçişi konusunda Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nden çok büyük farkı olmayan bir düzen önerirken, savaş gemilerinin geçişi konusunda kendisi ve Karadeniz ülkeleri lehine, tonaj ve Karadeniz'de kalış süresi anlamında sınırlayıcı bazı düzenlemeler istiyordu. Tasarının[421] belki de en kritik öğesi, Türkiye'nin kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" içerisinde hissettiği durumlarda savaş gemilerinin geçişi konusunda tam denetim istemesiydi. Doğal olarak Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde kendi egemenlik haklarının sınırlanması anlamına gelen Boğazlar Bölgesi'nin askerden arındırılmış olması ve Boğazlar Komisyonu uygulamalarının kaldırılması[422] gerektiği düşüncesindeydi.

Buna karşılık Baştemsilci Lord Stanley tarafından temsil edilen İngiltere, Boğazlar Bölgesi'nin askerileştirilmesini kabul etmekle beraber, 1923 düzeninde yer alan Boğazlar Komisyonu'nun tamamen kaldırılmasına karşı çıkıyor, Milletler Cemiyeti Meclisi'ne konuya müdahale hakkı tanınmasını

---

[419] Konferans, Türkiye'nin yanında Büyük Britanya, Bulgaristan, Fransa, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan'ın katılımıyla başlamış, İtalya toplantıda yer almamıştır.

[420] Türk Delegasyonu, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Paris Büyükelçisi Suat Davaz, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Numan Menemencioğlu, Genel Kurmay İkinci Başkanı Korgeneral Asım Gündüz ve Türkiye'nin Milletler Cemiyeti nezdindeki Daimi Temsilcisi ve Sivas Milletvekili Necmettin Sadak'tan oluşuyordu.

[421] 13 maddelik bu tasarının detayları için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.60-64.

[422] Fakat Türkiye, diplomatik bir taktik olarak bu talebini açıkça, taraflara sunduğu teklif üzerinde belirterek değil, teklifinde bu konulara ilişkin hiçbir hükme yer vermeyerek yani o konulara ilişkin eski düzenlemeleri "yok hükmüne indirgeyerek" ve diplomatik temaslar ile, dolaylı yollardan ortaya koymuştur.

istiyordu. İngiltere, ilke olarak Boğazlar'dan serbest geçişi savunmuş, eğer bir sınırlandırma konulacaksa da bunun her iki istikametteki geçişler için geçerli olması gerektiğini öne sürmüştür. İngiltere, Türkiye'nin kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" içerisinde hissettiği durumlarda savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin düzenlenmesi konusunda tam yetki istemesini ise, bazı şartlarla birlikte kabul ediyordu. Toplantıya katılan devletlerden Japonya da bu anlayışı destekliyordu.

İngiliz tezlerinin tersini savunan ve Başdelege Maksim Litvinov tarafından temsil edilen Sovyetler Birliği temelde Türk tezlerini savunuyordu. Sovyetler Birliği de ticaret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçişi ilkesini benimsiyordu. Sovyetler Birliği ayrıca, Karadeniz'li olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Karadeniz'e çıkışlarının mümkün olduğunca sınırlandırılmasını, buna karşılık Karadeniz'li ülkelerin savaş gemilerinin Akdeniz'e çıkış yolları olan Boğazlar'dan geçişinin ise mümkün olduğunca serbestleştirilmesini istiyordu. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile bir yakınlaşma içerisinde olan Fransa da Sovyetler Birliği'ni destekleyen bir görünüm sergilemiştir.

İngiltere delegasyonu, konferansın ikinci döneminin başlamasına bir gün kala, 6 Temmuz 1936 tarihinde, belirli bir ölçüde Türk tezlerini temel alan, fakat özellikle de Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Karadeniz'e geçişi konusunda Sovyetler Birliği'nin tezleri ile çatışan bir görüş ortaya koymuştur.[423] Bu teklif Sovyetler Birliği cephesinden büyük tepki görmüştür. Bu çerçevede de Türkiye, bir bakıma, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasındaki bu rekabet çerçevesinde kendi çıkarlarını maksimize etme fırsatını elde etmiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin izlediği politikayı Dışişleri Bakanı ve delegasyon başkanı Tevfik Rüştü Aras, konferans sürerken Ankara'ya gönderdiği bir bilgi notunda "... Karadeniz'de Rusya ile beraber olmak veya asla ona muarız [karşıt] olmamak ve Akdeniz'de İngilizler ile beraber

[423] Bu teklifin metni için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş...*, s.86-94. İngiltere'nin bu teklifi konusunda Montrö'deki Türk delegasyonuna başkanlık eden Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Ankara, özellikle de Başbakan İsmet İnönü arasında bir anlaşmazlık olduğu anlaşılmaktadır. Aras, İngiliz teklifini "... tamamiyle lehimizde ...", hatta kendi projemizden bile avantajlı görerek konferansın o andan sonraki sürecinde temel alınmasında bir sakınca görmediğini ortaya koymuştur (*ibid.*, s.85). Başbakan İnönü ise Aras'a gönderdiği notta, Türkiye'nin konferansa sunmuş olduğu teklif yerine tamamen Ruslar'a karşı olan İngiltere'nin teklifini görüşmelere temel almayı kabul etmesinin hata olduğunu belirtiyor, ayrıca Türkiye'nin aleyhine, kabul edilemez gördüğü maddelere de işaret ediyordu. İnönü, Atatürk ile konuya ilişkin bir görüşme yaptıktan sonra Aras'a bir not daha göndererek düzeltilmesi gereken noktaların tekrardan altını çizmekteydi (*ibid.*, s.94).

olmak Boğazlar'ın emniyetini ... aldığı karşılıklı taahhütlerle beraber ... herşeyin üstünde tutmak ..." olarak özetliyordu.[424]

Konferansın genel seyri dikkate alındığında, İngiltere ve Sovyetler Birliği, İngiltere ile Rusya'nın I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Boğazlar'dan geçişe ilişkin olarak aralarında varolan yoğun çekişmeye geri dönmüş gözükmekteydiler. Konferans süresince, taraflar arasında ciddi gruplaşmaları doğuran esas tartışma, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e girmesi konusunda ortaya çıkmıştır.[425]

ALKIN KULAĞI
ALKIN DİLİ
Son Posta
Mukavele dün gece imzalandı ve ordumuz sabaha karşı Boğazları işgal etti
Montrödeki delegeler Türk siyasetinin zaferini şiddetle alkışlayarak "sayenizde büyük bir sulh âbidesinin temelini attık" dediler
Montrö Zaferi kutlu Olsun!
Atatürk Türkiyesi, ... dolu tarihine ... bir sayfa daha kattı
Ordumuz Çanakkaleye tam 2 de, Karadeniz Boğazına da 3 de ayak bastı
Mukavele Nasıl İmzalandı?
Sabaha karşı...

TH 20: Montrö Boğazlar Sözleşmesi İmzalanıyor

6 Temmuz sonrasında görüşmelere temel alınan İngiltere teklifinin 16. Maddesi çerçevesinde, genel anlamda, Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir

[424] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.102.

[425] Görüşmelerin seyri için bkz: Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.69-99; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.60-108, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Karadeniz'e geçişi konusundaki tartışmalar için özellikle de s.95 vd.

savaş durumunda tüm savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişte tam bir serbestiye sahip olmaları, ancak Türkiye'nin bu durumda kendi güvenliğini olumsuz etkileyecek bir gelişme görürse geçişi engelleyebilmesi öngörülmekteydi. Bu tartışmalarda Sovyetler Birliği de bu görüşe karşı çıkıyordu. Bu konuda Fransa Sovyetler Birliği'ni desteklerken, Yunanistan da İngiltere'nin yanında yer alıyordu. En sonunda ortaya çıkan metinde, 19, 20 ve 21. maddeler çerçevesinde, savaş zamanında Boğazlar'dan geçecek savaş gemileri konusunda inisiyatif Türkiye'ye bırakılıyordu.

Sonuçta ortaya çıkan Sözleşme'de savaş gemilerine uygulanacak rejim açısından İngiltere'nin tezlerine, Türkiye'nin kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" içerisinde hissettiği durumlarda sahip olduğu yetkiler ve Boğazlar Bölgesi'nin askerileştirilmesi ve Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılması açısından Türkiye'nin tezlerine uygun bir düzenleme ortaya çıkmıştır. Bu arada, başta Sovyetler Birliği olmak üzere Karadeniz'e sahildar ülkeler de bu sözleşmeden önemli ölçüde kazanç sağlamışlardır.

(b) Türkiye'nin Egemenliğini Sınırlayan Maddelerin Kaldırılması

Türkiye'nin Boğazlar Bölgesi'nin silahlandırılması konusundaki arzusu pek fazla bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Metnin ana gövdesinde doğrudan bir atıf yapılmamış olan konu metne ekli Protokol ile düzenlenmiştir.[426] Burada açıkça "Türkiye ... Boğazlar bölgesini hemen yeniden askerileştirecektir" denilmektedir. Antlaşma metni 18 Temmuz'da kesinleştirilmiş ve o gece 30.000 kişilik bir Türk ordusu askersizleştirilmiş bölgeye girmiştir. Böylece, Lozan Barış Antlaşması'na bağlı metinler çerçevesinde, Türkiye'nin egemenlik hakları açısından sorun yaratan en önemli konu halledilmiş oluyordu.

Başlangıçta İngiltere'nin bazı itirazları olmakla beraber, Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılması da çok sorun çıkartmamış, Sözleşme'nin 24. Maddesi'nde "Boğazlar rejimine ilişkin 24 Temmuz 1923 tarihli Sözleşme gereğince kurulmuş olan Uluslararası Komisyonun yetkileri Türk Hükümetine aktarılmıştır" denilerek konu çözüme bağlanmıştır. Bu yolla, aynı madde çerçevesinde belirtilen yetki ve sorumluluklar da Türkiye'ye aktarılmıştır. Bu çerçevede Türk Hükümeti, Sözleşme'nin uygulanmasına ilişkin "... istatistikleri toplamayı...", ayrıca "... savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine ilişkin her hükmünün yürütülmesine göz kulak..." olmayı, yabancı savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçeceği kendisine diplomatik yollardan bildiril-

[426] *Montreux Boğazlar..*, s.475-476.

diğinde konuya ilişkin bilgileri Sözleşme'ye taraf ülkelerin Ankara'daki temsilcilerine iletmeyi ve de bu türden konulara ilişkin "... yıllık bir raporu Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine[427] ve Bağıtlı Yüksek Taraflara ..." sunmayı yükümlenmektedir.

Böylece, Lozan Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde Türkiye'nin egemenlik haklarının kısıtlanması açısından en önemli ve başlıca iki sorun Ankara'nın beklentisi doğrultusunda çözülmüş oluyor, Türkiye yeniden Boğazlar üzerindeki egemenlik haklarına kavuşuyordu. Yine metindeki bazı maddeler, özellikle de Türkiye'nin kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" içerisinde hissettiği durumlarda sahip olduğu yetkiler, Türkiye'yi dostluğu aranır bir ülke haline getirmekteydi.

(c) Boğazlar'dan Geçişe İlişkin Yeni Rejim

20 Temmuz 1936'da taraflarca imzalanan ve 9 Kasım 1936 tarihinde yürürlüğe giren metinde Karadeniz'e sahildar devletlerin hakları oldukça gözetilmişti. Sözleşme, 29 maddeden oluşan bir metin ile buna bağlı dört Ek ve bir Protokol'den oluşmaktaydı.[428] TBMM tarafından 31 Temmuz 1936 tarihinde onaylanan Sözleşme, onaylanma süreci tamamlanınca, 9 Kasım 1936 tarihinde yürürlüğe girmiştir. İtalya sözleşmeye ancak 2 Mayıs 1938 tarihinde katılmıştır.[429]

Sözleşme'nin başında (Madde 1) "Bağıtlı Yüksek Taraflar, Boğazlar'da denizden geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğü ilkesini kabul ederler ve doğrularlar" denilerek ana kural ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bu "... geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğü ilkesinin sonsuz bir süresi olacaktır" (Madde 28/2) denilmektedir.

Sözleşme'de getirilen düzen, *ticaret gemileri* ve *savaş gemileri* olmak üzere iki temel kategoride ele alınmış, ayrıca üçüncü bir kategori olarak da uçaklardan sözedilmiştir. İlaveten, bu her iki temel kategori için de, *barış, savaş* ve *Türkiye'nin kendisini "... pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi..."*

---

[427] Doğal olarak günümüzde bu raporlar Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne sunulmaktadır.

[428] Resmi adı "Boğazlar Rejimine İlişkin Olarak, Montreux'de 20 Temmuz 1936'da İmzalanan Sözleşme" olan sözleşmenin, dört adet ekinin ve bir protokolün metinleri için bkz: *Montreux Boğazlar..*, s.461-476; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.501-526; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.100-130.

[429] Bkz: *supra.*, "b) İtalyan Tehlikesi".

içerisinde hissetmesi durumu olarak üçlü ayrıma dayalı bir değerlendirme yapılmaktadır.

Sözleşme, ticaret gemilerinin geçişinde "geçiş serbestisi" ilkesini kabul ederken, savaş gemilerinin geçişinde ise kural olarak barış zamanında serbestlikten söz ediliyorsa da, gerek ev sahibi ülke olarak Türkiye'nin egemenlik hakları gerekse Karadeniz'e sahildar devletlerin çıkarları önemli ölçüde dikkate alınmıştır.

Sözleşme'de Boğazlar'dan[430] geçiş rejimi aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

ı) Ticaret Gemileri

Sözleşme'nin 7. Maddesi'nde "Ticaret gemileri" terimi, savaş gemisi kapsamına girmeyen bütün gemiler olarak tanımlanmaktadır.

- Barış Zamanında

"Barış zamanında, ticaret gemileri, gündüz ve gece, bayrak ve yük ne olursa olsun ... Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) tam özgürlüğünden yararlanacaklardır" (Madde 2/1) ifadesinin tek istisnası, 3. Madde çerçevesindeki Türkiye'nin yapabileceği sağlık gerekçeli denetimlerdir (Madde 3). Ticaret gemileri, Boğazlar Bölgesi'nden transit geçerlerken, Sözleşme'de belirlenmiş olanlar dışında "... bu gemilerden hiçbir vergi ya da harç alınmayacaktır" (Madde 2/1). Ayrıca, "Kılavuzluk ve yedekçilik (römorkörcülük) isteğe bağlı ..." olmaktadır (Madde 2/3).

- Savaş Zamanında

"Savaş zamanında, Türkiye savaşan değilse, ticaret gemileri ... 2. ve 3. maddelerde öngörülen koşullar içinde Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğünden yararlanacaklardır" (Madde 4). Fakat, eğer "... Türkiye savaşansa, Türkiye ile savaşta olan bir ülkeye bağlı olmayan ticaret gemileri, düşmana hiçbir biçimde yardım etmemek koşuluyla ..." ve Boğazlar'a gündüz girip Türk makamlarının gösterecekleri geçiş güzergâhlarına uyarak, bu geçiş özgürlüğünden yararlanabileceklerdir (Madde 5). İlgili maddede bu açıkça belirtilmiş olmamakla beraber, bu durumda "düşmana

[430] Sözleşme'nin başlangıcında "Boğazlar" genel deyimi, "Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı..." olarak tanımlanmaktadır (*Montreux Boğazlar..*, s.461).

hiçbir şekilde yardım etmemek koşulu"nun belirlenebilmesi için Türkiye'nin gemileri denetleme hakkı ortaya çıkmaktadır.

- Türkiye'nin Kendisini "Pek Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidi" Altında Hissettiği Durumda

Sözleşme'ye göre, böyle bir durumda da "... 2. madde hükümlerinin uygulanması ... sürdürülecektir; ancak, gemilerin Boğazlar'a gündüz girmeleri ve geçişin, her seferinde, Türk makamlarınca gösterilen yoldan yapılması gerekecektir" (Madde 6).

ıı) Savaş Gemileri

Sözleşme'ye Ek II'nin (B) altbaşlığı çerçevesinde, savaş gemileri başlıca 6 gruba ayrılmaktadır: [büyük] savaş gemileri (hattı harp gemileri), uçak gemileri, denizaltılar, hafif su üstü gemileri, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemiler.[431]

- Barış Zamanında

Sözleşme'ye göre "Savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi için, Türk Hükümetine diplomasi yoluyla bir ön-bildirimde bulunmaları gerekecektir. Bu ön-bildirimin olağan süresi sekiz gün olacaktır; ancak, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletler için bu sürenin onbeş güne çıkartılması istenmeye değer sayılmaktadır" ve bu ön-bildirimlerde gemilerin gideceği yer, adı, tipi, sayısı, gidiş ve gerekiyorsa dönüş tarihlerinin belirtilmesi istenmektedir (Madde 13/1).

Sözleşme'de "... hafif su üstü gemileri, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemiler, ister Karadeniz'e kıyıdaş olan ister olmayan Devletlere bağlı bulunsunlar, bayrakları ne olursa olsun, Boğazlar'a gündüz ... 13. ve sonraki maddelerde öngörülen koşullar içinde girerlerse ... Boğazlar'dan geçiş özgürlüğünden yararlanacaklardır" denilmektedir. Bir başka deyişle, bu üç kategori savaş gemisini Boğazlar'dan geçirecek olan ülke, yukarıda değinilen 13. Madde çerçevesindeki ön-bildirim prosedürlerini yerine getirmiş olmak ve Boğazlar'dan bir defada geçecek savaş gemisi sayısı tavanı olan 9'u ve toplam tonaj değeri tavanı olan 15.000 tonu aşmamak zorundadır (Madde 14).

---

[431] Bu kategorilere ilişkin detaylı bilgi için Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin "Ek II B. Sınıflar" kısmına bakılabilir (*Montreux Boğazlar..*, s.472-474).

Bu genel kuralların yanında, bazı düzenlemeler ile, barış zamanında, *Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletler* ile *Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin* hakları farklılaştırılmıştır.

Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin Boğazlar'dan geçirerek Karadeniz'de bulundurabilecekleri hafif su üstü gemileri, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemilere ilişkin düzenleme Madde 18 ile getirilmiştir. Buna göre, bu ülkelerin barış zamanında Karadeniz'de bulundurabilecekleri toplam tonaj çeşitli açılardan sınırlandırılmıştır.

Kural olarak "... sözü geçen Devletlerin toplam tonajı 30.000 tonu aşmayacaktır" (Madde 18/1/a). Ancak, "... Karadeniz'in en güçlü donanmasının (filosunun) tonajı işbu Sözleşmenin imzalanması tarihinde bu denizde en güçlü olan donanmanınkini (filonun) en az 10.000 ton aşarsa ... toplam tonaj aynı ölçüde ve en çok 45.000 tona varıncaya değin arttırılacaktır" (Madde 18/1/b) denilmektedir.

Diğer taraftan, "Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerden herhangi birinin bu denizde bulundurabileceği tonaj, yukarıdaki a) ve b) paragraflarında öngörülen toplam tonajın üçte ikisiyle sınırlandırılmış olacaktır" (Madde 18/1/c). "Bununla birlikte, Karadeniz kıyıdaşı olmayan bir ya da birkaç Devlet, bu denize insancıl bir amaçla deniz kuvvetleri göndermek isterlerse, toplamı hiçbir varsayımda 8.000 tonu aşmaması ..." kaydıyla, ön bildirime gerek duyulmaksızın, fakat bazı koşullar[432] çerçevesinde Karadeniz'e girebileceklerdir (Madde 18/1/d). Nihayet, "Karadeniz'de bulunmalarının amacı ne olursa olsun, kıyıdaş olmayan Devletlerin savaş gemileri bu denizde yirmi-bir günden çok kalamayacaklardır" (Madde 18/2).

Karadeniz'e kıyısı bulunmayan ülkeler açısından Sözleşme'de, yukarıda belirtilen üç kategori savaş gemisi dışındaki, yani hattı harp gemileri, uçak gemileri ve denizaltıların geçişine ilişkin düzenleme, bu konuda sadece Karadeniz'e kıyıdaş devletlere bazı haklar tanıyan 11 ve 12. maddeleri işaret ettiğinden (Madde 10/2), dolaylı olarak bir yasaklama getirmektedir. Bir başka deyişle, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlere ait hattı harp gemileri, uçak gemileri ve denizaltıların Boğazlar'dan geçiş hakkı yoktur.

Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemileri, normal olarak, yukarıda ifade edilen genel kurallar çerçevesinde Boğazlar'dan geçiş yapabilmektedirler. Bununla birlikte, Sözleşme'deki bazı maddeler ile, konuya ilişkin olarak bu devletler lehine düzenlemeler getirilmiştir. İlkin, bu devletlere ait ve tonajı, yabancı deniz kuvvetlerine ait gemilere tanınan en yüksek tran-

[432] Bu koşullar için bkz: *Montreux Boğazlar..*, s.466-467.

sit geçiş tonaj tavanı olan 15.000 tondan daha fazla olan savaş gemilerine "... tek başlarına ve ençok iki torpido eşliğinde ..." olmak kaydıyla geçiş hakkı tanınmıştır (Madde 11). İkinci olarak da, kıyıdaş devletlere denizaltılar konusunda bir ayrıcalık tanınmaktadır. Buna göre bu devletler, "... bu deniz dışında yaptırdıkları ya da satın aldıkları denizaltılarını ... Türkiye'ye zamanında haber verilmişse, deniz üslerine katılmak üzere ... [ve yine aynı koşulla] bu deniz dışındaki tezgâhlarda onarılmak üzere ... Boğazlar'dan geçirebileceklerdir" (Madde 12). Uçak gemilerinin geçişine bu ülkeler açısından da izin verilmemiştir.

- Savaş Zamanında

Konuya ilişkin düzenlemeler Türkiye'nin *savaş dışı* veya *savaşan* olma durumuna göre değişiklikler göstermektedir.

Türkiye'nin savaş dışı olduğu durumda, savaş gemileri, bazı durumlar dışında, barış zamanı düzenlemeleri çerçevesinde Boğazlar'dan geçebileceklerdir (Madde 19/1). Bu "bazı durumlar"ın en önemlisi, savaşan bir devletin savaş gemilerinin geçişinin (Madde 19/4, 19/2 ve 19/2 + 25 ile açıklanan özel durumlar[433] dışında) yasaklanmasıdır.

Türkiye savaşan durumunda ise, Sözleşme'de yer alan "... savaş gemilerinin geçişi konusunda Türk Hükümeti tümüyle dilediği gibi davranabilecektir" (Madde 20) ifadesi ile Türkiye sınırsız hareket serbestisine sahip olmaktadır.

- Türkiye'nin Kendisini "Pek Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidi" Altında Hissettiği Durumda

Sözleşme, zaten oldukça öznel bir nitelik taşıyan bu duruma ilişkin olarak da Türkiye'ye çok büyük ölçüde inisiyatif tanımaktadır. Madde 21'de "Türkiye kendisini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi karşısında sayarsa ... Sözleşmenin 20. maddesi hükümlerini uygulama hakkı ..." (Madde 21/1),

---

[433] 19/4'de, bağlama limanına dönmek durumunda olan gemilerin geçişi ile, 19/2'de Türkiye'nin tarafı olduğu ve Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmış bir yardım anlaşması uyarınca olacak bir geçiş sözkonusudur. Madde 19/2 ve 25 birlikte düşünüldüğünde de, Milletler Cemiyeti'nin uygulamaya koyduğu zorlayıcı önlemlerin uygulanmasına katılan devletlerin savaş gemileri Boğazlar'dan geçebileceklerdir. Gerek bu durumda gerekse hemen yukarıda değinilen 19/2 çerçevesindeki *Türkiye'nin tarafı olduğu ve Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmış bir yardım anlaşması uyarınca olacak bir geçiş* durumunda "...10. maddeden 18. maddeye kadar olan maddelerde belirtilen kısıtlamalar uygulanamayacaktır" (Madde 19/3).

yani "... tümüyle istediği gibi ..." davranabilme hakkı kabul edilmektedir. Bu hakkı kullanma inisiyatifi Türk Hükümeti'nin takdirine bırakılmıştır. Bu inisiyatif kullanıldığında ise "...Taraflara ve Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine bu konuyla ilgili ..." bilgi verilmesi gerekiyordu (Madde 21/3).

Bu konudaki uygulamaya ilişkin iki sınırlama / denetim öğesi sözkonusudur. Bunlardan birincisine göre, Türk Hükümeti, takdir yetkisi çerçevesinde, kendisini "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" altında hissettiği durumda 20. Madde hükümlerini uygulamaya yöneldiğinde, eğer "Milletler Cemiyeti Konseyi, üçte iki çoğunlukla, Türkiye'nin böylece almış olduğu önlemlerin haklı olmadığına karar verirse ... Tarafların çoğunluğu da aynı görüşte olursa, Türk Hükümeti ... önlemleri kaldırmayı yükümlenir" (Madde 21/4) deniliyordu.[434]

İkincisine göre ise Türkiye, birinci örnekteki gerekçe ile 20. Madde hükümlerini uygulamaya yöneldiğinde, bundan "... önce Boğazlar'dan geçmiş olan, böylece bağlama limanlarından ayrılmış bulunan savaş gemileri bu limanlara dönebilecekler...", fakat Türkiye, kendisinin bu maddeyi uygulamasına neden olan ülkenin veya ülkelerin savaş gemilerini bu haktan yararlandırmayabilecektir (Madde 21/2). Bu anlamda Türkiye, yine önemli bir takdir hakkına sahip olmaktadır. Çünkü, bu ülkelerin hangileri olduğu konusunda Türkiye karar verecektir.

Böylece Türkiye, savaş zamanında savaşan bir devlet durumunda olduğunda, düşman savaş gemilerinin geçişini, yasaklama da dahil, istediği gibi düzenleyebilmenin ötesinde, "kendisini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi altında hissettiği durumda" da aynı inisiyatifi kullanabiliyordu. Özellikle bu son düzenleme ile Türkiye, barış durumu dışında, Boğazlar'dan askeri nitelikli gemilerin geçişini denetleme konusunda oldukça geniş bir yetkiye sahip oluyordu.

iii) Uçaklar

Sözleşme metni içerisinde sadece sivil uçaklara ilişkin olarak, Madde 23 çerçevesinde bir düzenleme yapılmış olduğundan, bazı yorumlara göre bu durumda konu tamamen Türk Hükümeti'nin takdir yetkisi içerisindedir; bazı yorumlara göre ise savaş uçakları da, zımnen, savaş gemileri kategorisi

[434] Günümüzde Milletler Cemiyeti'nin ortadan kalkmış olması nedeniyle, bu yetkinin Birleşmiş Milletler'e geçip geçmediği tartışma konusu olduğundan, bu durumda da Sözleşme bir bakıma yekpare bir karar alma mekanizması öngördüğünden (Madde 21/4) sadece Sözleşme'ye ilişkin "Tarafların" çoğunluk oylarıyla böyle bir kararın alınıp alınamayacağı da oldukça tartışmalıdır.

içerisinde değerlendirilmektedir. Kaldı ki, Sözleşme Boğazlar'dan geçen savaş gemilerinin taşımakta oldukları uçakların da hiçbir şekilde kullanılamayacağını ayrıca karar altına almıştır (Madde 15).

(d) Sözleşmenin Sona Erdirilmesi ya da Değiştirilmesi

Normal süresi, yürürlüğe girdiği 9 Kasım 1936 tarihinden itibaren 20 yıl olarak belirlen (Madde 28/1) Sözleşme'nin, bu sürenin sonunda, bu maddede öngörülmüş olan iki yıllık ön-bildirim yöntemiyle sona erdirilmesi mümkündü, bugün de mümkündür. Böyle bir talep olmadığı için Sözleşme günümüzde yürürlüktedir. Taraflar, böyle bir durum ortaya çıktığında "... yeni bir Sözleşmenin hükümlerini saptamak üzere kendilerini bir konferansta temsil ettirmeyi yükümlenirler" (Madde 28/4).

İmzacı taraflar gerektiğinde, yine usulüne uygun bir biçimde, Sözleşme'nin sadece bazı madde ya da maddelerinin değiştirilmesini de isteyebileceklerdi (Madde 29/1). Bu talebin geçerli olabilmesi için, talep "... 14. ya da 18. maddelerin değiştirilmesini amaçlamaktaysa, başka bir Bağıtlı Yüksek Tarafça; başka herhangi bir maddenin değiştirilmesini amaçlamaktaysa, başka iki Bağıtlı yüksek Tarafça desteklenmesi gerekir" (Madde 29/2). Sözleşme'de "... öneriler üzerinde diplomasi yoluyla bir sonuca varmak ..." amaçlanmakta, ancak bu yolla bir sonuç alınamazsa, bir konferans toplanması öngörülmektedir (Madde 29/4). "Bu konferans ancak oybirliği ile karar alabilecektir ... 14. ve 18. maddelere ilişkin ... durumlar için Bağıtlı Yüksek Tarafların dörtte üçünden oluşan bir çoğunluk yeterli olacaktır" (Madde 29/5) ve "Bu çoğunluk, Türkiye'yi de içine alarak Karadeniz kıyıdaşı Bağıtlı Yüksek Tarafların dörtte üçünü kapsamak üzere hesaplanacaktır" (Madde 29/6). Bir başka deyişle, bu iki maddeye ilişkin değişiklikleri de Türkiye'nin veto hakkı sözkonusudur.[435]

Toplantıya katılmayan İtalya yeni düzenlemeyi sonradan, 2 Mayıs 1938 tarihinde imzalamıştır.[436]

*

Sonuç olarak, Türkiye bu yeni düzen çerçevesinde, her şeyden önce Boğazlar Bölgesi üzerindeki egemenlik haklarını kullanma konusunda daha

[435] Sözleşme'nin sona ermesi ve değiştirilmesi konusundaki düzenlemelerin yorumu için bkz: İnan, *Türk Boğazlarının..*, s.79-85.

[436] Bkz: *supra.*, "b) İtalyan Tehlikesi".

önceki düzende varolan sınırlamaları kaldırtarak tam yetkili olduğunu tescil ettirmiş ve bunun bir sonucu olarak bölgenin silahlandırılması önündeki engelleri kaldırmıştır. Yine bu düzenleme ile Türkiye, bölge üzerindeki egemenlik haklarıyla bağdaşmayan uluslararası nitelikteki Boğazlar Komisyonu'ndan da kurtuluyordu.[437]

b) Sancak / Hatay Sorunu: 1936 - 1939

(1) Sorunun Ortaya Çıkışı

Bilindiği gibi, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi çerçevesinde Türkiye ile Fransız *mandası* altındaki Suriye arasındaki sınır belirlenirken, İskenderun Sancağı - Antakya Suriye sınırları içerisinde kalmıştır.[438] Fakat, anlaşmanın 7. Maddesi'nde İskenderun bölgesinin özel bir statüsü olacağı kaydedilmiştir.

Ayrıca, Türkiye ile Fransa arasında 30 Mayıs 1926 tarihinde imzalanan Türkiye - Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'nin[439] imza protokolünde, "Suriye ile [ilgili olarak] alınacak tedbirler veya esas teşkilat ne olursa olsun, Ankara İtilafnamesi'nin 7. Maddesi'nin İskenderun Bölgesi için tesis ettiği hususi idare rejimi daima gözönünde bulundurulacaktır" denilmekteydi.[440]

Irak 1932 yılında bağımsızlığını kazanınca, Suriye'de de benzer talepler gündeme gelmeye başlamıştır. İlk başlarda Fransa, Sancak konusunu Suriye milliyetçiliğini önleme açısından bir koz olarak kullanıyor gibi gözüküyordu. Buna paralel olarak Fransızlar, 1930 yılı Mayıs ayında oluşturdukları yeni Suriye Anayasası'nda, yapılmış olan anlaşmalara uygun olarak, Sancak'taki özel rejime ilişkin düzenlemelere yer verdiler. Ardından, 1934 yılı Nisan ayında Antakya'yı ziyaret eden Gaziantep Valisi ve Emniyet Müdürü bölgede büyük bir coşkuyla karşılandılar ki, Fransızlar tarafından yalanlansa da - Sancak'ın yakında Türkiye'ye bağlanacağı söylentileri yaygınlaşmaya başladı. Bununla birlikte, 1935 yılı Mart ayında Ankara'daki bir

---

[437] Ataöv, "Turkish Foreign..," s.109.

[438] Konuya ilişkin olarak kapsamlı bir inceleme için bkz: Güçlü, *The Question of the Sanjak...*

[439] Bu konuda bkz: *supra.*, "(2) İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu".

[440] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.158.

Türk - Fransız görüşmesinde ortaya çıkan metinde, yine "Sancağın özerkliğinin korunması ve anlaşmalara uyulması" ifadesine yer veriliyordu.[441]

I. Dünya Savaşı sonrasında Suriye ve Lübnan'ı *mandası* altında bulunduran Fransa, 1936 yılında bu topraklara bağımsızlıklarını vermeye, bu çerçevede bu ülkeler ile bir ittifak sistemi oluşturmaya, bir başka deyişle doğrudan siyasi denetim yerine, aynen İngiltere'nin Irak'ta uyguladığı gibi, bir dolaylı denetim politikasına yöneldi.[442] Bu çerçevede Fransa, 9 Eylül 1936'da Paris'te Suriye'li liderler ile bir anlaşma imzalayarak bu ülkenin bağımsızlığını prensip olarak tanıdı.[443] İşte bu anda Türkiye'nin de konu ile ilgisi ortaya çıkmaya başlamıştır. Hitler'in Ren Bölgesi'ne askerlerini sokmasının ardından dünya konjoktüründe önemi giderek artan Türkiye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanmasının ardından bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsında[444] Sancak konusu ile ilgilenmeye yöneldi.

---

[441] Yerasimos, *Milliyetler ve..*, s.191.

[442] 1936 yılı Mayıs ayında Fransa'da yapılan seçimleri sol partiler Halk Cephesi olarak kazanmışlar, 4 Mayıs 1936 tarihinde de, Léon Blum liderliğinde Sosyalist ve Radikal partilerden oluşan ve Komünist Parti'nin de dışarıdan desteklediği bir hükümet kurulmuştu.

[443] Üç yıl sonra Suriye'ye bağımsızlık getirecek olan bu anlaşmanın 3. Maddesi çerçevesinde Fransa, Suriye üzerindeki bütün haklarını bu oluşacak yeni devlete devretmeyi kabul etmiştir. Anlaşma Fransa'ya, beş yıllık bir süre için bu ülkede askeri üsler bulundurma imkanını da getirmekteydi (Soysal, "Hatay Sorunu ve..," s.82). Bununla birlikte, Fransa Parlamentosu bu anlaşmayı Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgelerinde de benzer talepleri kışkırtacağı, yaklaşan savaş ortamında Fransa'nın bu toprakların doğrudan denetimine ihtiyaç duyacağı gibi nedenlerle onaylamamış, Suriye'nin gerçek anlamdaki hukuki bağımsızlığı ancak 1946 yılında gerçekleşebilmiştir.

[444] Bilindiği gibi, Mondros Mütarekesi imzalandığında Mustafa Kemal bu bölgede mücadele eden bir askerdi. Dolayısıyla bölgenin Türk tarafının denetiminden çıkarak Fransızlar tarafından ele geçirilişine yakından tanık olmuş, bu durumu kabullenememiştir (bkz: "Üçüncü Bölüm" B) b) (2) "İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu"). Sonraları da bu durumu unutmayan Atatürk, konu bu şekilde gündeme geldiğinde Türkiye açısından olumlu olarak sonuçlanmasına büyük önem vermiş, doğrudan ilgi göstermiştir. Bu çerçevede Atatürk, 5 Aralık 1936 akşamı bir balo sırasında Fransız Büyükelçisi Henri Ponsot ile yaptığı görüşmede konuya nasıl yaklaşılması gerektiği hakkında kendi görüşünü aktarırken, Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi'nde bu bölgenin Türk - Fransız sınırının Türk olmayan tarafında kalışını kastederek "Ben, 1921'de Meclis önünde Ankara Anlaşması'nın sorumluluğunu üstlenmiş, pek çok muhalefeti göğüslemiştim. Aras, size gizli oturumların tutanaklarını verir. Şimdi benim onurum sözkonusudur. İktidarı bırakmak ya da

Türkiye'nin görüşüne göre Fransa, Suriye ile yaptığı anlaşmanın benzerini, anlaşmalardan kaynaklanan özgün statüsü gereği İskenderun Sancağı yetkilileriyle de yapmalıydı. Nitekim, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 26 Eylül 1936 tarihli Milletler Cemiyeti Konsey toplantısında, konuya ilişkin olarak Fransa'nın konumunu açıklamasının ardından sözalarak, Türkiye'nin konuya bakışını uluslararası düzeyde ortaya koymuştur. Ardından da, Türk diplomasisi konuyu Fransa ile görüşmeye başlamıştır.[445]

Bu aşamada Fransa, Suriye'ye bağımsızlık verirken, Türkiye bu durumu kabul ettiği takdirde, 1921 Ankara İtilafnamesi çerçevesinde bölgedeki Türkler'in haklarının tanınmasını sağlayabileceğini, buna karşılık Ankara İskenderun Sancağı'nın bağımsızlığı konusunda ısrar ederse, bu takdirde sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini istediğini Dışişleri Bakanı Yvon Delbos'un ağzından resmen ortaya koymaktadır. Fransa'nın bu anlaşma ile bölge üzerindeki tüm haklarını Suriye'ye devretmesi Türkiye'yi oldukça rahatsız etmiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın konunun Fransa ile Türkiye arasında görüşülmesi teklifine Fransa'nın taraflar arasında yapılacak görüşmelere Suriye'nin de katılması gerektiği görüşü Ankara tarafından soğuk karşılanmıştır.

Bu sıralarda Türkiye Hükümeti, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'a olduğu gibi İskenderun Sancağı'na da bağımsızlık tanıması gereğinden sözeden 9 Ekim 1936 tarihli bir nota vermiştir.[446] Fransa'nın daha önceki görüşlerini tekrarlayan, Türkiye'nin isteklerinin Suriye'nin bölünmesi anlamına geldiğinden kabul edilemeyeceğini ve konunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini öneren 10 Kasım 1936 tarihli cevabının[447] ardından, Türkiye'nin de onayı ile, konu Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Fransa da sorun halledilinceye kadar Fransa - Suriye Antlaşması'nı onaylamayı askıya almıştır.

çare bulmak durumundayım" diyerek konuya verdiği önemi açık açık, hatta biraz da abartılı bir biçimde ortaya koymuştur (Soysal, "Hatay Sorunu ve..," s.81-85).

[445] Bu ilk aşama temasları için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.159-165.

[446] Metin için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 35 (Kasım 1936), s.92. Türkiye Hükümeti, Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığı ile Fransa Dışişleri Bakanı Yvon Delbos'a 9 Ekim 1936 tarihinde verdiği nota ile İskenderun Sancağı konusunu resmen ortaya koyuyor, Suriye'ye tanınan bağımsızlığın bu bölgeye de verilmesini istiyor, Türkiye ile Fransa arasında imzalanmış olan 1921 ve 1926 tarihli anlaşmaların da bu şekilde yorumlanması gerektiği belirtiyordu.

[447] Metin için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 36 (Aralık 1936), s.84-97.

(2) Milletler Cemiyeti ve Sonrası

1936 yılı 14-16 Aralık tarihlerinde konu Milletler Cemiyet'i tarafından ele alınmıştır. Konuya ilişkin İsveçli Rickard Sandler raportör olarak görevlendirilmiş, ardından da onun önerileri[448] çerçevesinde bölgede örgüt adına incelemelerde bulunmak üzere İsveç, Norveç ve Hollandalı üç kişilik bir gözlemci heyeti oluşturulmuştur. Heyet, 31 Aralık 1936 tarihinde bölgeye ulaşmıştır.

Bu yıl içerisinde Sancak'ta yapılan nüfus sayımında Türkler'in nüfusun yaklaşık %40'ını, Aleviler'in yaklaşık %28'ini, Ermeniler'in %11'ini, Sünni Araplar'ın %10'unu, Rum Ortodokslar'ın da %9'unu oluşturdukları görülmekteydi. 1936 yılı sonbaharında bölgedeki hareketlilik artarken, doğrudan Mustafa Kemal Atatürk'ün yönlendirmesiyle bölgedeki Türkler örgütlenmeye, Fransız idaresini kendi istedikleri yönde etkilemeye ve gerektiğinde engellemeye çalışmaya başladılar.

1937 yılı başlarında Türkiye ile Fransa'nın, İngiltere'nin teşvikiyle[449], Cenevre'de 21-26 Ocak tarihlerinde yaptıkları toplantılar sonucunda, Sancak'ın içişlerinde bağımsız "ayrı bir varlık" (*entité distincte*) olması konusunda anlaştıkları görülüyordu. Türkiye, bu türden bir anlaşma ile bölgenin Fransa - Suriye Antlaşması'ın dışına çıkarılabileceğini düşünerek bu süreci desteklerken, Fransa da durumdan yararlanarak Sancak üzerindeki *manda* yönetimini sürdürebilmeyi umut ediyordu.

Bu durum Raportör Sandler tarafından, 27 Ocak 1937 tarihinde, Cemiyet Konseyi'ne bir rapor olarak sunularak 29 Mayıs 1937 tarihinde oybirliği ile örgütün de desteği alınmıştır.[450] Buna göre, İskenderun ve An-

---

[448] Sandler'in Milletler Cemiyeti Meclisi'ne sunduğu bu öneriler, Türkiye'nin çekimser kaldığı bir ortamda oybirliği ile kabul edilmiştir. Bu öneriler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 37 (Ocak 1937), s.108-110.

[449] Nitekim, dönemin Başbakanı İsmet İnönü, bu sıralarda TBMM'de konuya ilişkin olarak yaptığı bir konuşmada, özellikle İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'a teşekkür etmektedir (bkz: Tunçay, "Hatay Sorunu,.," s.260). Tunçay'ın bu çalışmasına, gerek konunun TBMM'de ele alınmasına yönelik değerlendirmeler gerekse konuya ilişkin resmi Türk tutumundan farklı, eleştirel bir yaklaşımı yansıtması açısından bakılabilir.

[450] Bu rapor, 29 Mayıs 1937 tarihinde Cenevre'de Türkiye ve Fransa Dışişleri Bakanları Aras ve Delbos arasında gerçekleştirilen bir anlaşma çerçevesinde taraflarca da kabul edilince konuya ilişkin önemli bir ilerleme sağlanmıştır. Bu raporun sorunun tarafları ve Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kabulü ve konuya ilişkin çeşitli değerlendirmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 42 (Mayıs 1937), s.239-245.

takya, iç işlerinde bağımsız, dış güvenlik ve ekonomi alanlarında Suriye Hükümeti'nin kontrolünde olacaktı. Resmi dil olarak Türkçe kabul ediliyordu. Böylece İskenderun Sancağı, yeni adıyla "Sancak", ayrı bir Statü ve Anayasa ile idare edilen Suriye'den "ayrı bir varlık" şekline sahip olurken, buna ilişkin uygulama bölgede yaşayan bir Fransız vatandaşı tarafından gerçekleştirilecek, Milletler Cemiyeti Konseyi bu konularda 2/3 çoğunlukla karar almaya yetkili organ olacaktı.

Yine Sandler'in raporu gereği, 20 Şubat 1937 tarihinde, Milletler Cemiyeti'nin konu ile ilgili olarak görevlendirdiği beş üyeden oluşan bir Uzmanlar Komitesi, daha önce görevlendirilmiş olan gözlemciler ile birlikte sınırları ve statüsü belirlenen Sancak bölgesi için bir anayasa taslağı hazırlayarak çeşitli etnik / dini grupların yapılacak seçimlere ne biçimde katılacağını düzenliyordu. Bu metinlerin[451] Milletler Cemiyeti Konseyi'nce kabulünün ardından, 29 Mayıs 1937 tarihinde, Türkiye ile Fransa da Cenevre'de bu çerçevede Sancak'ın statüsünü garanti altına alan ve bölgedeki Türkiye - Suriye sınırını belirleyen iki anlaşma imzalıyordu.[452] Buna paralel olarak, Komite tarafından hazırlanan konuya ilişkin rapor da Cemiyet Konseyi tarafından kabul edilmiştir. Böylece İskenderun Sancağı ayrı bir siyasi varlık konumu elde etmiş oluyordu.

Sancak'ta seçimlere doğru gidilirken, Ankara ile Paris arasındaki ilişkilerde konuya ilişkin olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle 1937 yılı sonları ve 1938 yılı başlarında Türkiye - Fransa gerginliği yeniden belirgin bir görünüm kazanmıştır.[453] Türkiye, Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen bir İngiliz yetkili Thomas Reid başkanlığındaki Seçim Komitesi'nce Fransız yetkilileriyle birlikte, Türk tarafına danışılmadan hazırlanmış

---

[451] Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 29 Mayıs 1937 tarihli kararı ile hukuki nitelik kazanan İskenderun Sancağı "Ayrı Varlığı"nı Kuran Uluslararası Bağıtlar olarak kabul edilen "İskenderun Sancağı'nın Sınırları", "Sancak Statüsü" ve "Sancak Anayasası" metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.552-572; *Ayın Tarihi*, No: 43 (Haziran 1937), s.114-128.

[452] Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Dışişleri Bakanlığı Siyasal Müsteşarı Numan Menemencioğlu ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Rıza Soyak; Fransa adına da Dışişleri Bakanı Yvon Delbos, Dışişleri Bakanlığı Siyasal Müsteşarı Pierre Vienot ve Türkiye Büyükelçisi Henri Ponsot tarafından imzalanan "Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvence Altına Alan Antlaşma" ve "Türkiye - Suriye Sınırının Güvence Altına Alınmasına İlişkin Anlaşma" ile aynı tarihlerde iki ülke tarafından imzalanan diğer belgelerin metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.573-580; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.171-175.

[453] Örneğin bkz: *Ayın Tarihi*, Sayı: 49 (Aralık 1937), s.76-89.

olan seçim düzenlemelerini tanımadığını 15 Aralık ve 24 Aralık 1937 tarihlerinde Cemiyet Konseyi'ne gönderdiği iki telgraf ile açıklarken, bölgede Türkler ile Fransız makamları arasında gerginlik başgöstermiştir.[454] Bu çerçevede Türkiye Hükümeti, Fransa ile 1930 yılında imzalanmış olan anlaşmanın iptali kararını 29 Aralık 1937 tarihinde Fransa Hükümeti'ne bildirmiştir.

Bu gerginliğin ardından iki ülke ilişkilerinde hızlı bir iyileşme görülmüştür. İlişkilerin bu olumlu zemine doğru gelişmesinde, savaşın giderek yaklaştığını hisseden Fransız devlet adamlarının ve kamu görevlilerinin, ilişkilere daha stratejik açıdan bakmaya başlayarak Türkiye ile olumlu ilişkiler kurma zorunluluğunu hissetmeleri ve ayrıca İngiltere'nin de bu yöndeki telkinleri önemli bir rol oynamıştır.[455]

Bu gelişmelere paralel olarak, Milletler Cemiyeti Konsey'i, 31 Ocak 1938 tarihinde İsveç temsilcisinin başkanlığında, Türkiye, İngiltere, Fransa ve Belçika temsilcilerinden oluşan bir komite aracılığıyla, konuya ilişkin düzenlemelerin yapılmasına karar vermiş[456] ve bu komite de İsviçre'nin Cenevre kentinde gerekli düzenlemeyi yaparak çalışmalarını 7 Mart 1938 tarihinde sonuçlandırmıştır.

Bu seçimler açısından en önemli nokta, seçmenlerin ne türden bir kayıt işlemine tabi tutulacağıydı. Zira bölgedeki hangi etnik / dini grubun kaç milletvekili ile temsil edileceği, bu kayıtlara göre belirlenecekti. İngiliz Reid başkanlığındaki Seçim Komisyonu'na göre, seçmenlerin doğru kayıt olabilmeleri, hangi topluluğa ait olduklarının sağlıklı belirlenebilmesi için, onlara dinlerine, dillerine, etnik kökenlerine ilişkin bazı detaylı sorular sorularak sonuca ulaşmak gerekiyordu. Buna karşılık Türk tezine göre ise, bölgede Türkler ile Ermeniler gibi kolayca birbirlerinden ayrılabilecek topluluklar olduğu gibi, aralarındaki ayrımın pek net olmadığı topluluklar da vardı. Dolayısıyla, Türk tarafı bu grup aidiyeti konusunun beyana tabi olarak serbestçe belirlenmesi görüşünü savunuyordu. Seçim Komisyonu bu görüşe karşı çıkmaktaydı.[457]

Yapılan tartışmalar sonucunda giderek Türk tezi ağırlık kazanmış, bu çerçevede seçmen listelerinde yer alan Türkler'in oranı %47 civarına ulaşmıştır. Bu durum, o sırada Türkiye'nin bu yolla milletvekili çoğunluğu-

---

[454] Bu telgrafların metinleri için bkz: *Ayın Tarihi*, Sayı: 50 (Ocak 1938), s.60-67.

[455] *Ayın Tarihi*, Sayı: 51 (Şubat 1938), s.61-62; *Ayın Tarihi*, Sayı: 53 (Nisan 1938), s.122-125.

[456] Bkz: *Ayın Tarihi*, Sayı: 50 (Ocak 1938), s.67-72.

[457] Bu dönemdeki tartışmalar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 55 (Haziran 1938), s.159-203.

nu ele geçirerek bir *plebisit* aracılığıyla bölgeyi topraklarına katmasından endişe eden Fransız ve İngilizler'i pek memnun etmemişse de, bu aşamadan sonra pek fazla bir şey yapamamışlardır.[458] Sonuçta, Türkiye ve Fransa birlikte Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Konsey'den Seçim Komisyonu'nun çalışmalarını durdurmasını isteyince, başından beri Türk tarafı ile ilişkileri hiç de iyi olmayan Seçim Komisyonu'nun görevi de İngiliz Başkan Reid'in istifası ile birlikte sona erdirilmiştir.[459] Bu defa da seçimlerin güvenliğinin nasıl sağlanacağı konusu Türkiye ile Fransa arasında gerginliğe neden olmuştur. Bu arada Türkiye sınıra yaklaşık 30.000 askerlik bir gücü yığmıştır.

Bu sıralarda Mustafa Kemal Atatürk de konuya ilişkin olarak yaptığı değerlendirmelerde Sancak'a verdiği önemi, ilerleyen hastalığına ilişkin olarak doktorların aksi yöndeki ısrarlarına rağmen Adana ve Mersin civarındaki askeri birlikleri denetlemeye giderek açık bir biçimde ortaya koyuyor, özellikle Türkiye - Fransa ilişkileri açısından bu soruna ilişkin gelişmelerin önemli rolüne işaret ediyordu.[460]

Bu atmosferde, 13 - 21 Haziran 1938 tarihlerinde taraflar arasında gerçekleştirilen ikili görüşmeler sonucunda da, Türkiye Dışişleri Bakanı ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi arasında, bölgedeki güvenliğin iki ülke tarafından ortaklaşa sağlanması doğrultusunda, 4 Temmuz 1938 tarihinde askeri nitelikli bir anlaşma imzalanmıştır.[461] Buna göre bölgedeki güvenlik, 1.000'i Sancak'tan, geri kalanı da yarı-yarıya Türkiye ve Fransa tarafından sağlanacak askeri personel olmak üzere toplam 6.000 kişilik bir güçle gerçekleştirilecekti. Türk askeri, 5 Temmuz 1938 tarihinde bölgeye girmiştir.

Sancak'ta, tartışmalı seçmen kütüklerinin oluşturulması için 22 Temmuz 1938 tarihinde yeniden başlayan işlemlerin 1 Ağustos 1938 tarihinde tamamlanmasının ardından yapılan iki dereceli seçimlerde, 358 Türk, 113 Alevi, 55 Ermeni, 18 Sünni Arap ve 20 Rum Ortodoks ikinci derece seçmen oluşuyordu. Sonuçta, bu seçmenlerce 24 Ağustos'ta gerçekleştirilen ikinci derece seçimlerde, 40 sandalyeli mecliste Türkler 22, Aleviler 9, Ermeniler

---

[458] Kaldı ki Avrupa'da savaş bulutlarının hızla yaygınlaştığı bu dönemde, her iki ülkenin de Türkiye'ye olan ihtiyacı belirginleşmekte, en azından bu ülkeyi Almanya safına itmemek için çaba sarfetmeleri gereği ortaya çıkmaktaydı.

[459] Seçim Komisyonu ile ilgili tartışmalar için bkz: Alantar, "Türk Dış Politikasında..," s.125-127. Komisyon, 29 Haziran 1938 tarihinde bölgeyi terketmiştir.

[460] Atatürk'ün konu ile ilgilenmesi konusunda bkz: "Üçüncü Bölüm" B) b) (2) "İskenderun - Antakya ve Suriye Sınırı Konusu"; ayrıca Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu*.., özellikle s.95 vd.

[461] *Ayın Tarihi*, No: 56 (Temmuz 1938), s.50, 73-117. Aslında, daha sonra bölgede hızla gelişen olaylar çerçevesinde bu anlaşmanın taraflarca onaylanarak yürürlüğe girmesine gerek kalmamıştır.

5, Rum Ortodoks Hıristiyanlar 2 ve Sünni Araplar da 2 milletvekili kazandılar.[462]

2 Eylül 1938 tarihinde toplanan Meclis, Abdülgani Türkmen'i Meclis Başkanı, Tayfur Sökmen'i Cumhurbaşkanı seçmiş ve Abdurrahman Melek de Başbakan olarak seçilmiştir. Devletin adı "Hatay" olarak değiştirilmiştir.[463] Her açıdan Türkiye'ye yakın bir konumda bulunan bu devlet on ay yaşamıştır. Bilindiği gibi, Fransa Hükümeti'nin 9 Eylül 1936'da Suriye ile imzaladığı ve bu ülkenin bağımsızlığını tanıdığı anlaşma yasama organından onay alamamıştı. Bu sırada Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye olan ihtiyacını gün geçtikçe artırmıştır. Türkiye'nin Hatay'ın kendisine katılma arzusunun Fransa tarafından kabulünü istediği ve iki ülke arasındaki ilişkilerin ancak bu durumda çok olumlu bir noktaya geleceği de ortadaydı. Nitekim Türkiye, Fransa ile imzalanmış olan 4 Temmuz 1938 anlaşmasını onaylamamış, bunu açıkça Fransa'nın Hatay konusunda kendi tutumuna yaklaşmasına bağlamıştır.

1938 yılı sonu ve 1939 yılı başlarından itibaren Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli ile Paris arasındaki haberleşmelere göz atıldığında, başlangıçta Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etmeyecek gözüken Fransa'nın, uluslararası zemindeki gelişmeler çerçevesinde Türkiye'ye olan ihtiyacının giderek artması, İngiltere'den de Türkiye'ye olan ihtiyacı vurgulayan uyarılar gelmeye başlaması sonucunda, yavaş yavaş konuya ilişkin olarak Türkiye'ye yakınlaşmaya çalıştığı görülmektedir.[464] Zaten Hatay yönetimi de süratlę Türkiye'ye yakınlaşmaktaydı. Nitekim Hatay Meclisi 17 Şubat 1939 tarihinde gerçekleştirdiği bir toplantıda Türkiye Cumhuriyeti yasalarını aynı zamanda Hatay'da da geçerli kılan bir düzenlemeyi kabul etmiştir.[465] Nihayet, 7 Nisan 1939 tarihinde İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle bu durum iyice belirgin bir görünüm kazanmıştır.

Bu sıralarda, bir ittifak anlaşması amacı çerçevesinde Türk - İngiliz görüşmeleri sürmekte olup, Fransa'nın da bu görüşmelere katılması Türkiye tarafından Hatay şartına bağlanmıştı. Nitekim, 12 Mayıs 1939 tarihli Türk -

---

[462] *Ayın Tarihi*, No: 57 (Ağustos 1938), s.68-70.

[463] *Ayın Tarihi*, No: 58 (Eylül 1938), s.57-91.

[464] Bu yakınlaşmada, dönemin Ankara'daki Fransa Büyükelçisi René Massigli'nin önemli rolü olduğu genel kabul gören bir değerlendirmedir. Gelişen uluslararası olaylar çerçevesinde Fransa'nın Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinde Türkiye ile işbirliğine mutlaka ihtiyaç duyacağı değerlendirmesini yapan Fransa Büyükelçisi, İskenderun Sancağı konusunun iki ülke arasındaki bu işbirliğini engellemesine izin verilmemesini istemektedir. Bu konuda bkz: Fırat, "Massigli'nin Bakışıyla..," s.19-21.

[465] *Ayın Tarihi*, No: 63 (Şubat 1939), s.62-63.

İngiliz deklarasyonuna benzer bir Türk - Fransız deklarasyonunun ortaya çıkması ancak, Fransa'nın Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul ettiği 23 Haziran 1939 tarihinde mümkün olabilmiştir. Bu tarihte Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Ankara'daki Fransa Büyükelçisi René Massigli arasında konuya ilişkin Ankara'da bir anlaşma imzalanmıştır.[466]

Bu düzenleme ile Fransa 1. Madde çerçevesinde Türkiye - Suriye sınırının "... aşağıda gösterildiği üzere düzeltilmesini, kendi bakımından, kabul eder" ifadesiyle Hatay'ın Türkiye'ye katılımını ve burada oturan Hatay vatandaşlarının Türk uyrukluğunu kendiliğinden edinmiş olacaklarını (Madde 2) kabul ediyor ve bu duruma ilişkin sınırın belirlenmesi sağlanıyordu.

Buna paralel olarak, 23 Haziran 1939 tarihinde toplanan Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma kararı almış[467] ve TBMM de bu kararı 7 Temmuz 1939 tarihinde bir kanun çıkararak kabul etmiştir. Bu çerçevede, bölgedeki Fransız askerlerinin çekilmesinin ardından, 23 Temmuz 1939 tarihinde Hatay Türkiye'ye katılmıştır.[468] Henüz bağımsızlığını kazanmadığı bu dönemde Suriye Meclis Başkanı Nasuhi Buhari, Fransız Hükümeti'ne ve Milletler Cemiyeti Konseyi'ne durumu protesto eden birer telgraf göndermiştir. Suriye, bağımsızlığını kazandıktan sonraki yıllarda da, Hatay'ın Türkiye'ye katılışını hiçbir zaman resmen kabul etmemiştir.

HALKIN GÖZÜ
HALKIN KULA
HALKIN OT

Son Posta

Hatay, şanlı bayrağımız altında!

Türkiye ile Fransa dün ilhak kararını Ankarada imzaladılar

Bütün yurd sevinç içinde bayram yapıyor

Türk - Fransız yardım anlaşması da Pariste imzalandı

Başvekilimizin beyanatı

TH 21: Hatay Türkiye'ye Katılıyor

---

[466] Resmi adı "Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorununun Kesinlikle Çözümüne İlişkin Anlaşma" olan anlaşma metni ve ekleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal...*, s.581-589; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş...*, 183-186.

[467] Konuya ilişkin gelişmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 67 (Haziran 1939), s.113-155.

[468] Konuya ilişkin geişmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 68 (Temmuz 1939), s.121-175.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1939 - 1945 II. Dünya Savaşı Dönemi

A) Uluslararası ve Ulusal Ortam

1) Uluslararası Ortam

II. Dünya Savaşı'nın tohumlarının I. Dünya Savaşı ve özellikle de bu savaşı sona erdiren barış anlaşmaları sırasında atıldığı genellikle kabul edilen bir değerlendirmedir. I. Dünya Savaşı sonrası İtilaf Devletleri ile Almanya arasında imzalanan Versay Antlaşması, dünyayı II. Dünya Savaşı'na götüren anlaşmazlıkların temelini oluşturmuştur. Almanya'da da, başından beri ülkedeki sorunların nedeni olarak hep Versay Antlaşması'nı gösteren, bu antlaşmadan kurtulmayı ülkenin sorunlarının bitmesi ile anlamdaş gibi sunmaya çalışan Adolf Hitler ve liderliğindeki Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (Nazi Partisi) giderek güçlenmiş ve 1933 yılında iktidarı ele geçirmiştir.

Almanya'da Adolf Hitler'in önderliğinde iktidarı ele geçiren Naziler, Benito Mussolini'nin yönetimindeki Faşist İtalya ve Doğu Asya'da yayılmacı bir politika izleyen Japonya, doğal müttefik olmuşlardır. Almanya ve İtalya, 1936 yılı Ekim ayında imzaladıkları bir anlaşma çerçevesinde Roma - Berlin Ekseni'ni oluşturmuşlardır. Bundan yaklaşık bir ay kadar sonra Almanya ile Japonya Anti-Komintern Pakt'ı kurmuşlar ve kısa bir süre sonra (1937 Ocak) İtalya da bu ülkelerde katıldığında, II. Dünya Savaşı'nda Mihver Devletleri olarak bilinen grup ortaya çıkmıştır. Hitler ise, 1939 yılında artık "Tek Millet Tek Devlet" politikasından "Hayat Sahası" politikasına yönelmiştir. Bu, II. Dünya Savaşı'nın başlaması demekti.

Almanya, 23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetler Birliği ile bir saldırmazlık antlaşması imzalayarak iki cephede birden savaş kâbusundan sıyrılmış, Fransa ve İngiltere'nin toprak bütünlüğünü koruyacağına garanti verdiği Polonya'dan Danzig'i istemiş, bu talebine olumlu yanıt alamayınca da 1 Eylül 1939 tarihinde bu ülkeye saldırmıştır.

Sovyetler Birliği de, 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı'nın gizli maddelerinde[1] kendisine ayrılmış olan etki alanı payını ele geçirmek için, 17 Eylül'de Doğu'dan Polonya'ya saldırmış ve ülke tarihte üçüncü defa paylaşılmış; ayrıca Sovyetler Birliği yine bu çerçevede Estonya, Letonya ve Litvanya'yı işgal

[1] Bu anlaşmanın İngilizce metni için bkz: Langsam, *Documents and..*, s.851-852; bu anlaşmaya ek olan "Gizli Protokol" için *ibid.*, s.852-853.

ederek Finlandiya'ya saldırmış ve ciddi bir direniş görmesine rağmen, bu ülkeyi de 12 Mart 1940 tarihinde ele geçirmiştir.

Polonya saldırısının ardından İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan savaş, Alman ordusunun kısa bir sürede Polonya'yı dize getirmesi ve kışın süren nispi sessizliğin ardından batıya dönmesi ile hız kazanmıştır. Hollanda, Belçika'ya ve ardından da Fransa'ya saldıran Almanlar, bir ay gibi kısa bir süre içinde, 22 Haziran 1940 tarihinde bu ülkeyi teslim olmak zorunda bıraktılar.

İngiltere ise, Amerika Birleşik Devletleri'nin de desteğiyle, Almanya'nın denizden ve havadan baskısına direnmeye çalışmıştır. Hitler, İngiltere'nin hava bombardımanlarıyla yıpratılmasına ek olarak uygulanacak denizaltı ablukası sonucunda teslim olacağını düşünmüştü. Özellikle, İngiltere'nin Almanya ile girişilen hava savaşında önemli başarılar elde etmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de giderek daha belirgin bir biçimde İngiltere'nin yanında yer almaya başlaması sonucunda, Hitler'in bu beklentisi gerçekleşmemiştir.

Balkanlar ve Doğu Avrupa'yı da büyük ölçüde denetimi altına alan ve Kıta Avrupası'nda kazandığı başarılar sonrasında kendine güveni iyice artan Alman yönetimi, 1941 yazında Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır. Aynı yıl Japonya'nın Pearl Harbour'a yaptığı baskınla Amerika Birleşik Devletleri de Müttefikler safında savaşa girmiş ve savaş bütün dünyaya yayılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa katılımıyla Müttefikler açısından maddi ve moral anlamda olumlu gelişmeler de görülmeye başlamıştır.

1941 yılı Mart ayında Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'nin Ödünç Verme ve Kiralama Yasası konusunda Başkan Roosevelt'in önerisini desteklemeye yönelmesi[2] ve Atlantik'teki deniz savaşında Amerika Birleşik Devletleri'nin de İngiltere'ye yardımcı olması, Londra'da moralleri düzeltmiştir. Nitekim, İngiltere Başbakanı Winston Churchill, bu yasayı yeni bir "Magna Carta" olarak nitelemiştir.[3] Nihayet, 7 Aralık 1941 tarihinde Japonya ani bir saldırı ile Hawaii Adaları'ndaki Pearl Harbour'da demirli Amerika Birleşik Devletleri donanmasına büyük bir zarar vermiştir. Bunun üzerine, o ana kadar belirli düzeylerde İngiltere'yi destekleyen fakat hukuken tarafsız durumda bulunan Amerika Birleşik Devletleri de resmen Müttefikler yanında savaşa katılmıştır.

---

[2] Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, Nazi Almanyası'na karşı mücadele edenlere yardım amacıyla Kongre'ye teklifte bulundu. Buna göre, sözkonusu ülkelere yiyecek, savaş malzemesi gibi çeşitli yardımlar yapılacak, bunların nasıl geri ödeneği konusu savaş sonrasında ele alınacaktı. Konuya ilişkin karar, 31'e karşı 60 oyla Senato, 71'e karşı 317 oyla Temsilciler Meclisi'nde kabul edilmiştir.

[3] Eade, *Amansız Mücadele..*, s.35.

Almanya, *Barbarossa* Harekâtı ile Sovyetler Birliği'ne karşı giriştiği, zırhlı birliklerle desteklenen, yaklaşık üç milyon Alman askerinin katıldığı büyük saldırının başlarında parlak zaferler elde etmiş, ancak 1940-1941 yılı kış aylarında bölgedeki yoğun kış şartlarından ve Sovyet ordusunun çekilirken uyguladığı yıpratma taktiklerinden büyük zarar görmüş, 1942 yılında Sovyet ordusunun uğradığı büyük kayıplara rağmen gösterdiği inatçı direnişin ve 1943 yılı başlarında ve yine zırhlı birliklerin avantajlı konumunu ortadan kaldıran yoğun kış şartları altında Stalingrad'da uğradığı bozgunun da etkisiyle güç kaybetmiştir.

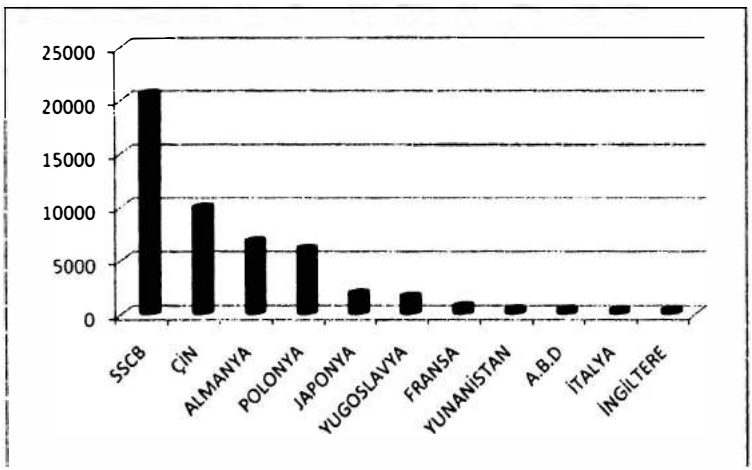

TH 22: 1939-1945 II.Dünya Savaşı'nda Kayıplar

Bu sıralarda, 1942 yılı yazında, Kuzey Afrika'da taraflar arasındaki mücadelede de, Mareşal Erwin Rommel'in Mısır'a doğru ilerleyen Alman tankları, İngiliz General B. L. Montgomery komutasındaki İngiliz kuvvetleri karşısında ilerleyişini durdurmak ve gerilemek zorunda kalmıştır. Kuzey Afrika'daki Alman ileri harekâtı böylece durdurulmuş ve Amerika Birleşik Devletleri kuvvetlerinin de bölgeye gelmelerinin ardından inisiyatif Müttefikler'in eline geçmiştir. Batılı Müttefikler, bir süre sonra da Sicilya'yı ele geçirmişlerdir. İtalya'da Mussolini yönetimi sona ererken bölgedeki Alman direnişi ise uzunca bir süre devam etmiştir.

Zaman içinde Pasifik'te Japonya'ya üstünlük sağlayan Amerika Birleşik Devletleri'nin de katılımıyla, 1944 yazında Normandiya'ya çıkan Batılı Müttefikler, Stalin'in uzun bir süreden beri üzerinde ısrar ettiği "Almanya'ya

karşı ikinci cephe"yi açmış, iki cephede artan baskıya dayanamayan Almanya, 7 Mayıs 1945'te teslim olmuştur.

AKŞAM

AVRUPA HARBİ SONA ERDİ

BÜTÜN DÜNYA ŞENLİK YAPIYOR

Avrupanın büyük günü: 8 Mayıs 1945

İnsanlığın zaferi

Almanya kayıtsız şartsız nasıl teslim oldu?

Bazı münferit noktalar müstesna her tarafta harb harekâtı durdu, Breslau kalesi de dün teslim oldu

Bugün saat 16 da M. Churchill, Truman, Stalin ve Gl. de Gaulle radyoda birer nutuk söyliyecekler

TH 23: Almanya Teslim Oluyor

Pasifik'te Amerika Birleşik Devletleri karşısında sürekli gerileyen Japonya ise, Amerika Birleşik Devletleri'nin 6 Ağustos 1945 tarihinde Hiroşima ve 9 Ağustos 1945 tarihinde de Nagazaki'ye atom bombası atması sonucu, 14 Ağustos 1945'te teslim olacağını açıklamış ve 2 Eylül 1945 tarihindeki resmi teslim formalitesi ile savaş son bulmuştur.

AKŞAM

M. ADAM KADIN TERZİSİ

Bütün cephelerde toplar sustu, her tarafta ateş kesildi

Ikinci Dünya harbi dün gece saat ikide bitti

Japonlar teslim vesikasını bir zırhlıda veya Okinava'da imza edecekler

Başkan Truman'ın halka hitabı

Petain idam cezasına mahkûm edildi

Emlâki de müsadere edilecek

Dünyanın her tarafında bugün ve yarın şenlikler yapılacak

Memleketimizde şenlik

TH 24: Japonya Teslim Oluyor

2) Ulusal Ortam

II. Dünya Savaşı yılları, Türk siyasal hayatının çok olağanüstü ve iz bırakan çok sayıda olayın ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu gelişmeler çerçevesinde, Türkiye'de savaş sırası ve sonrasında, hem siyasi hem de sosyo-ekonomik düzlemde önemli değişimler gözlenmiştir.

TH 25: Dönemin Yönetim Kadrosu

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Başbakanlar	Dışişleri Bakanları
	2. Refik Saydam Hükümeti (03.04.1939-09.07.1942)	Refik Saydam	Mehmet Şükrü Saraçoğlu
	1. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti (09.07.1942-09.03.1943)	Mehmet Şükrü Saraçoğlu	Numan F. Menemencioğlu
	2. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti (09.03.1943-07.08.1946)	Mehmet Şükrü Saraçoğlu	Numan F. Menemencioğlu (09.03.1943-16.06.1944), Hasan Saka (13.09.1944-07.08.1946)

a) Kurumsal ve Siyasal Ortam

Bu dönemin, yani savaş yıllarının kurumsal ve siyasal ortamının 1923-1939 dönemi ile oldukça benzer olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bilindiği gibi, 1924 Anayasası çerçevesinde yasama ve yürütme gücü TBMM bünyesinde toplanırken, yürütme gücü Cumhurbaşkanı ve onun oluşturacağı Bakanlar Kurulu tarafından kullanılıyordu. Bu 1939-1945 dönemi, ülkede tek parti yönetiminin belki de en belirgin bir biçimde hissedildiği bir dönemdir. Ülkede çıkarları birbirleri ile çatışan farklı sınıfların varolduğunun reddedildiği, devletçiliğin ülkenin yönetim anlayışında büyük önem taşıdığı bu dönemin sonuna doğru, siyasal sisteme "muhalefet" öğesi de ilave olmuştur. Meclis'te tek parti denetiminin sürmekte olduğu bu dönemde, dış politikanın oluşturulma ve uygulanması konusunda yine esas olarak yürütme, Hükümet ve de son tahlilde hakim tek partinin de şefi durumunda olan Cumhurbaşkanı yetkiliydi. Muhalefetin ortaya çıkışı da sonuçta onun onayı ile gerçekleşmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü de, siyasal alandaki bu rakipsiz konumu oldukça belirgin bir

biçimde kullanmış, özellikle savaş şartlarının olağanüstülüğünün hüküm sürdüğü bu dönemde oluşturulan dış politika kararlarında bu durum kendisini açıkça göstermiştir. Bir başka deyişle, Mustafa Kemal Atatürk döneminde olduğu gibi, her yıl 1 Kasım tarihlerinde TBMM açılış törenlerinde "Milli Şef" tarafından yapılan açış konuşmaları, özellikle savaş yılları boyunca genel dış politika tercihleri konusunda içeride ve dışarıda oldukça yakından izlenilmeye devam edilmiştir.[4] Savaş dönemi olmasının beraberinde getirdiği bazı olağandışılıkların da etkisiyle, bu "Milli Şef" kültü yaratma düşünce ve eylemleri bazı örneklerde oldukça abartıya kaçmakta, belki de tek parti döneminin sonunu hazırlamaktaydı.[5]

İşte yasama, yürütme ve yargı erklerinin birliği temelindeki bu otoriter ve hiyerarşik siyasal yapı nedeniyle, savaş boyunca Türkiye'nin dış politikasını anlamak ve çözümlemek açısından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün karar alma konusundaki genel özellikleri, siyasal tutumu ve dış politikaya ilişkin görüşleri büyük önem kazanmıştır.

Her şeyden önce, İsmet İnönü oldukça (bazılarına göre aşırı) ihtiyatlı yapıda bir liderdi. Kendisiyle 1966 yılında gerçekleştirilen bir özel görüşmede "Savaşta izlediğim dış politikayı kararlaştırırken benimsediğim temel ilke, daha başlangıçta işlenecek bir hatanın düzeltilmesinin zor olduğunu bilmekti" diyerek[6] bu ihtiyatlılığı birinci elden ortaya koymuştur. Savaş yılları boyunca, hemen her gün her saat önemli değişiklikler gösteren uluslararası ortamdaki gelişmeleri ve değişen dengeleri yakından takip etmiş, savaş dışında kalmak açısından genellikle bu bilgilere dayalı bir biçimde zaman kazanma, özellikle savaşa sürüklenme tehlikesi içeren kararların alınmasını çeşitli gerekçelerle erteleme, bunun da mümkün olmadığı durumlarda en kabul edilebilir ödünleri verme türünden taktikler izlemiştir.

---

[4] Selim Deringil bir çalışmasında, İsmet İnönü'nün II. Dünya Savaşı dönemi (1938-1945) ile II. Abdülhamit (1876-1908) dönemi dış politikalarını karşılaştırarak benzerlikleri irdelemektedir. Her iki dönemde de, dış politikayı belirleyen faktörlerden dış faktörlerin iç faktörlere göre daha belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Yönetici elitlerin imkanları sınırlı ülkenin dönemin koşullarına en uygun dış politikayı oluşturmak için dış dünyadaki dengeleri iyi algılayarak bu durumlara en uygun davranışları üretmeye çalıştıkları bu dönemlerde, çatışma dışı kalma tercihi, kaynakların azlığı ve imkanların sınırlılığı çerçevesinde belirgin bir seçenek olarak gözükmektedir. Her iki dönemde de, dış politikanın "en yüksek düzeyde" ele alınarak oluşturulması benzerliğine ilaveten, maceracılığa karşı olma ve dış politika tercihlerinde meşruiyet endişesi de diğer benzerlik öğeleri olarak belirlenmektedir (Deringil, "Dış Politikada Süreklilik..," s.93-107).

[5] Bu konuda bkz: Oran, "İç ve Dış..," s.237-238.

[6] Yazar Edward Weisband ile özel görüşme; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.23.

Bu arada, Türkiye'nin, siyasal sınırlarının, toprak bütünlüğünün korunması gibi basit ve sınırlı bir amacı olduğunu[7], fakat bu amacın gerçekleşmesini sağlamaya yönelik olarak her türlü maliyete göğüs germeye hazır olduğunu, kararlı bir biçimde, çoğu defa Mihver Devletleri ve Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak ortaya koymuştur.

Öte yandan, İsmet İnönü'nün, savaş sırasında diğer ülkelerden gelebilecek talepler konusunda, 1939 Eylül - Ekim Saraçoğlu - Molotov görüşmelerinin de etkisiyle, en fazla Sovyetler Birliği'nden rahatsızlık duyduğu görülmektedir[8]. Dolayısıyla, Sovyet - Alman savaşında gönlü Almanlar'ın da yanında olmamakla beraber, bir tarafın kesin galibiyetini hiç istememiş ve bu nedenle Müttefikler'in savaşın sona ermesi açısından "Almanya'nın kayıtsız-şartsız teslim olması gerektiği" tezine pek yakınlık hissetmemiş, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Sovyetler Birliği ile yakınlaşmalarından hep endişe duymuştur.

Aynen Winston Churchill'in birincil hedef olarak Almanlar'ın mağlubiyetini düşünmekle beraber, aynı zamanda bu durumda Sovyetler Birliği'nin Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki muhtemel etkisini dengelemek düşüncesinde olduğu gibi, İsmet İnönü de benzer bir beklenti içerisinde olup Sovyetler Birliği'nden gelecek açık bir baskıdan endişe duyuyordu. İsmet İnönü, genel bir değerlendirme olarak, Sovyetler Birliği'nin kendisini Batı sınırları açısından güvende hissetmediği dönemlerde Türkiye'nin desteğine ihtiyaç duyduğunu, eğer Batı sınırları açısından kendisini tamamen güvende hissederse bu durumda Türkiye'nin dostluğuna ihtiyacının azalacağını düşünüyordu.

İşte bu nedenle, yukarıda da ifade edildiği gibi, Almanya'ya karşı kesin bir Sovyetler Birliği zaferini pek arzu etmemiş, özellikle de Sovyetler Birliği'nin İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile yakın ilişkiler kurarak Batı'da kendisini güvende hissetmesinden endişe duymuştur. İsmet İnönü'nün endişelerinin pek de yersiz olmadığı, II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik taleplerinin ortaya çıkmasıyla anlaşılmıştır.

---

[7] Bu dönemde İnönü'nün politikasını "Ne başkasının bir karış toprağında gözümüz var, ne de başkasına bir karış toprak veririz" gündelik ifadesi oldukça iyi anlatmaktadır.

[8] Nitekim 1942 yılı Mart ayında, yani daha Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği topraklarında ilerlediği bir dönemde İnönü, kendisine güven mektubunu sunan yeni Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Lawrence A. Steinhardt ile yaptığı görüşmede "eğer Rusya, Almanya'yı yenecek olursa, Sovyet emperyalizminin Avrupa'yı ve Orta Doğu'yu silip süpüreceği" konusunda Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi'ni uyarıyordu (Weisband, *İkinci Dünya...*, s.36).

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün dış politikanın rakipsiz belirleyicisi olduğu savaş yıllarında, Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinde dışişleri bakanı olarak sırasıyla Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioğlu ve Hasan Saka görev yapmışlardır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bunlar arasında, gerek 13 Ağustos 1943 tarihinde dışişleri bakanı olmadan önce 14 yıl Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri olarak görev yapmış olan, meslekten, tecrübeli ve yetenekli bir diplomat olması gerekse 13 Ağustos 1943 - 25 Haziran 1944 gibi kısa fakat çok kritik bir dönemde görev yapması nedeniyle, Numan Menemencioğlu'nun görüşlerinden önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır.[9] Bununla birlikte İsmet İnönü, kendi algılaması açısından gerekli olduğunda bu seçkin diplomatı harcamakta tereddüt etmemiştir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bu dönemde dış politikaya ilişkin olarak görüşlerinden yararlandığı kişilerden birisi de Fethi Okyar'dı. Liberal Batı demokrasileri olan Amerika Birleşik Devletleri, özellikle de İngiltere'ye sempatisi ile bilinen Fethi Okyar'ın 1939 Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın (1939 Üçlü İttifak Antlaşması) oluşumunda İsmet İnönü'nün görüşlerinin pekişmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

b) Sosyo-Ekonomik Ortam

O yıllarda ülke ekonomisinin büyük oranda tarımsal üretime dayanması nedeniyle savaş, olumsuz kısmı daha belirgin olmak üzere, ülke ekonomisine olumlu ve olumsuz etkilerde bulunmuştur.

Olumlu sayılabilecek etki, savaş dolayısıyla tarım sektörü zarar gören ülkelerin toplam tarım ürünleri üretimindeki paylarının azalması dolayısıyla, toplam arz miktarında görülen daralma nedeniyle, başta gıda maddeleri olmak üzere tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki artışın, savaş alanı olmayan Türkiye açısından sağladığı ihracata dayalı gelir artışı olmuştur. Fakat bu durum, aşağıda belirtilen nedenlerden ürün arzının oldukça azalmış olması dolayısıyla, iç piyasalarda fiyatları artırdığından ve o dönemde bazı mallarda sözkonusu olan fiyat denetimleri nedeniyle karaborsayı teşvik ettiğinden, bir anlamda da olumsuz gelişmelere neden olmuştur denilebilir.

Ülke faal nüfusu içerisinden yaklaşık bir milyon erkeğin silah altına alınarak üretim sürecinden çekilmesi ve tüketici durumuna düşmesinin eko-

[9] 1939-1940 yıllarında Fransa'nın Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan René Massigli de aynı doğrultuda bir gözlemde bulunmaktadır (Fırat, "Massigli'nin Bakışıyla..," s.15).

nomi üzerindeki olumsuz etkisi belirgin bir biçimde hissedilmiştir. Bu etki çerçevesinde, tarıma göre daha az bir oranda da olsa, o yıllarda zaten iyice sınırlı bir hacimde olan imalat sanayii de önemli ölçüde daralmıştır. Bu dönemde ülke Milli Gelir açısından yaklaşık %6 küçülmüştür. Bu anlamda ülkenin toplumsal yapısında da bazı dönüşümler olmuş, genellikle fırsatçılığa zaman zaman da usulsüzlük ve yolsuzluğa dayanan bir biçimde, bazı ellerde bir servet birikimi süreci yaşanmıştır. Bu biriken servet temelde, ileride Demokrat Parti döneminde gelişecek ticaret burjuvazisine sermaye olacaktır.

Ülkede sosyo-ekonomik alanda ortaya çıkan bu dengesizliklerin yarattığı sosyal sıkıntıların farkında olan yönetim, sorunları hafifletmeye yönelik bazı önlemler almaya çalıştıysa da, kısmen önlemlerin yetersizliği kısmen zamanlama açısından geç kalınması kısmen de önlemlerin uygulama sırasında esas amaçlarından sapması / saptırılması sonucunda, bu önlemler esas olarak başarısız olmuş, hatta başka açılardan durumu daha da kötüleştirmiştir.

Bu dönemde, savaş şartları dolayısıyla iç piyasadaki mal arzı azalması ve özellikle gıda maddeleri fiyatlarındaki artışlar, o yıllara kadar pek görülmeyen bir hızla fiyatların artmasına, enflasyona neden olmuştur. Savaş dönemi boyunca toplam tahıl üretiminde yaklaşık %50 oranında bir düşme kaydedilmiştir. Toplam faal nüfustan yaklaşık bir milyon erkeğin silah altına alınması tarımda arz azalmasının başlıca sebebidir. Ayrıca, bu sorunun çözümü için uygulamaya konulan Milli Korunma Kanunu'nun[10] bizzat kendisi de, bu açıdan bir sebep oluşturmuştur denilebilir.

Hükümet, bu sorunların çözümüne yönelik bir tedbir olarak, 18 Ocak 1940 tarihinde Milli Korunma Kanunu'nun TBMM'de kabul edilmesini sağlamıştır. Anayasa'nın ilgili maddesine dayalı geniş kapsamlı bir tür sıkıyönetim ile bir savaş ekonomisi uygulaması olarak değerlendirilebilecek bu yasa çerçevesinde, devlet gerektiğinde özel kuruluşlara el koyabilecek, özel ulaşım araçlarına el koyarak uygun gördüğü bir amaç doğrultusunda çalıştırabilecek, gerektiğinde diğer bazı mallara el koyulması da mümkün olabilecekti.[11]

Bu çerçevede, özellikle kırsal alanlarda erkekler zorunlu olarak ve oldukça düşük bir ücretle bazı işlerde çalışmaya mecbur edilmişler, köylüler başta tahıl olmak üzere ürettikleri ürünlerini devlete piyasa fiyatının altından bir değerde satmak zorunda bırakılmışlardır. Ayrıca, bu türden uygulamalar

[10] Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2*, s.371-443.

[11] Kanunun Hükümet'e verdiği yetkiler konusunda bkz: Timur, *Türk Devrimi..*, s.228-230.

kendi içerisinde bazı sosyal adaletsizlikleri de taşımış, dolayısıyla zaten varolan bazı adaletsizliklerin daha da belirginleşmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin, bu kanunun 41. Maddesi açıkça, ülkenin yönetici kadroları arasında bulunan toprak sahiplerinin etkisiyle, bu kesimin lehine küçük toprak sahiplerinin aleyhine bir biçimde ortaya çıkmıştır.[12] Fakat, bu türden önlemler genellikle tam olarak uygulanamamış, örneğin köylüler ürünlerini saklamaya başlamışlar ve bu durum fiyat artışlarını daha da körüklemiş, yine bu sürecin karaborsayı geliştirmesi dolayısıyla şehirlerde gıda maddesi fiyatları daha da artarken haksız kazanç yoluyla zengin olan fırsatçı tüccarlar ortaya çıkmıştır.

AKŞAM

Darlan Fransız kuvvetlerine "Ateş kes!" emrini verdi

Gl. Eisenhover Fransız donanmasını müttefik kuvvetlerine katılmağa davet etti

Fındıktan yağ ve küspe

Varlık vergisi kanunu dün kabul edildi

TH 26: Varlık Vergisi Kanunu Kabul Ediliyor

Bu duruma paralel olarak, kanunun ülke çapında uygulanması sırasında sözkonusu olan fiyat kontrolleri ve dış ticaretin düzenlenmesi çabaları sırasında ortaya çıkan karaborsa türünden haksız kazanç sağlama, bu yolla "harp zengini" olma örnekleri o yılların toplumsal hafızasında önemli izler yaratmıştır.[13] Bu sürecin, bir süre sonra siyasal düzeyde ortaya çıkacak olan ticaret burjuvazisi ile toprak sahipleri ittifakı açısından gerekli olan sermaye birikimine katkıda bulunduğu, bu yollarla elde edilen servetlerin sonradan sermayeye dönüştüğü söylenebilir.

---

[12] Sözkonusu kanunun uygulanmasına ilişkin bu türden sorunlar için bkz: Oran, "İç ve Dış..," s.240-242.

[13] Bu konuda bkz: Timur, *Türk Devrimi..*, s.235-238.

Cumhuriyet

Varlık vergisini vermiyenler

On yedi kişiden mürekkeb ilk kafile dün gece toplama kampına sevkedildi

Haciz muamelelerine de dün başlandı

8 inci ordu dün Homs ve Tarhunayı zaptetti

TH 27: Varlık Vergisi'ni Ödeyemeyenler

Öte yandan, 11 Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunu,[14] başlangıçta "savaş vurgunculanının elinde haksız bir biçimde biriken servete el koyma"[15] noktasından hareket etmiş olsa da, gerek kanunun içerdiği bazı aşırılıklar gerekse uygulamada kanunun gayrimüslimlerin ve Türkiye'de yaşayan (çoğunluğu Yunan uyruklu olan) yabancıların ellerinde olan varlıklara kaynağı pek araştırılmadan el konulması anlamına gelen bir şekilde değerlendirilmesi neticesinde, sonuçta belki de ülke tarihinin en dramatik sosyo-ekonomik önlemlerinden[16] biri olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle de,

[14] Konunun detaylı bir değerlendirmesi için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef..*, 2, s.475-519.

[15] Savaş sırasında temel ihtiyaç maddeleri üretim ve temini ile ilgili olarak önemli bir arz eksilmesinin ortaya çıkması sonucunda görülen mal darlığı, sözkonusu maddelerin fiyatlarında büyük artışlara, bu durum da sözkonusu mallara ilişkin olarak stoklama ve karaborsacılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde ülke kamuoyu, kendisi zor şartlarda yaşarken, gerçekleştirenlere çok büyük paralar ve lüks bir yaşam imkanı yaratan bu stoklama ve karaborsacılık eylemlerine karşı büyük bir tepki duymaya başlamış, bu çerçevede de daha çok ülke ticari hayatında etkin bir konumda bulunan gayrimüslim azınlıklara ait kişiler hedef görülmeye, gösterilmeye çalışılmıştır.

[16] Ülkedeki ekonomi yönetimi, bu önlem ile savaş döneminin olağanüstü şartlarında elde edilen haksız kazançları vergilendirerek hem toplumdaki adalet duygusunu tatmin etmeyi hem de yüklü askeri harcamalar nedeniyle giderek artan kamu harcamaları için bir kaynak yaratmayı, ve de bu yolla bir yandan piyasadaki fazla parayı çekerek enflasyonun giderek artmasının önüne geçmeyi ve de stokçu ve karaborsacı elindeki malı piyasaya sürerek mal darlığını ortadan kaldırmayı amaçlı-

büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden olan ve bu vergiyi ödeyemediği için Erzurum yakınlarındaki Aşkale'de zorunlu çalışma merkezine gönderilenler, bu uygulamanın en tartışmalı kısmını oluşturuyorlardı.[17]

Sonuçta, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Batılı ülkelerden yoğun eleştiri alan Varlık Vergisi uygulaması, bu sıralarda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile bozulan ilişkilerini düzeltmek düşüncesinde olan Hükümet tarafından 15 Mart 1944 tarihinde kaldırılmıştır. Yine buna benzer bir amaçla, savaş sırasındaki ekonomik uygulamalar nedeniyle yoksullaşan köylüye bir tür ödül olarak çıkarılan ve özünde bir tür toprak reformunu içeren, 11 Haziran 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise ortaya çıkardığı yoğun muhalefet ve çalkantı nedeniyle uygulanamadan gündemden kalkmıştır.

B) Savaş Dönemi Türk Dış Politikası: Amaç, Strateji ve Araçlar

Savaş sırasında Türkiye'nin izlediği dış politikanın temel *amacı*, mümkün olduğunca savaşın dışında kalarak ülkenin Lozan Barış Antlaşması ile sağlanmış olan toprak bütünlüğünün korunması olmuştur. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında izlediği dış politika *stratej*isinin genellikle tarafsızlık olarak adlandırıldığı görülmekle birlikte, tam bir tarafsızlık olmadığı da kolaylıkla söylenebilir. Türkiye bu savaş sırasında temelde savaşın dışında kalma *amac*ına yönelik bir politika izlemiş, bu doğrultuda esas olarak tarafsızlık stratejisinden yararlanmakla beraber, gerektiğinde ittifaklar oluşturma stratejisini de aynı amaca yönelik olarak kullanmıştır.

Türkiye savaş boyunca, konjonktürel değişikliklerle uyumlu olarak, savaş dışı kalma amacına ulaşabilmek için bir yandan İngiltere ve Fransa ile gerçekleştirmiş olduğu anlaşmalara sadık kalmak diğer yandan da Almanya veya Sovyetler Birliği ile çatışmaya girmeyecek bir ilişki zemini yakalamak istiyordu. Bu, oldukça zor ve zaman zaman krizler yaratan bir ilişkiler sürecini de beraberinde getirmekteydi. Bu denge politikasının başlıca iki temel öğesi sözkonusuydu: bir kanattan gelebilecek aşırı bir baskı neticesinde diğer tarafa kayabilecekmiş gibi bir görüntü veren esnek, bağımsız bir siyasi duruş

yorduysa da, uygulamada sonuç biraz farklı olmuştur (Aykoç, "Türkiye ve Yunanistan'ın..," s.284-287).

[17] Konuya ilişkin olarak bkz: Timur, *Türk Devrimi*.., s.240-246.

ve de kendisine herhangi bir saldırı gelmesi halinde kesinlikle karşılık vererek savaşacağını gösteren bir kararlı tutum.

İşte, İngiltere ve Fransa ile imzalamış olduğu 1939 Üçlü İttifak Antlaşması ile 1941 Türkiye - Almanya Saldırmazlık Paktı birlikte düşünüldüğünde, bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Bu türden bir politika sonradan "aktif tarafsızlık" olarak adlandırılmıştır. Bu öyle bir politikaydı ki, savaş sırasında, bazen hemen hemen aynı anda, savaşın her iki tarafının gizli iç yazışmalarında taraflar Türkiye'yi kendilerine yakınlaşan veya yakınlığını muhafaza eden bir ülke olarak görebiliyorlar ve/veya yine her iki tarafın gizli iç yazışmalarında, tarafların Türkiye'nin uyguladığı bu politikayı "şark kurnazlığı", "ahlakdışılık" vb. terimlerle ifade edecek derecede olumsuz nitelemekte birleştikleri olabiliyordu.

Fakat şunu da belirtmekte yarar vardır ki, konuya savaşın konjonktürel gelişmelerinin dışında bakıldığında, özellikle başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere ülkenin yönetici kadrosunun kendilerini en fazla İngiltere'ye yakın hissettikleri, önceleri İtalya'dan sonraları ise zaman zaman Almanya'dan zaman zaman Sovyetler Birliği'nden, zaman zaman da her ikisinden endişe duydukları görülmektedir.[18] Alman - Sovyet savaşı başladıktan sonra Türkiye'nin yöneticileri, zaman zaman Almanya karşısında Sovyetler Birliği'nin zaferinden (tersi bir durum için olduğundan[19]) daha fazla endişe duyduklarını ortaya koymuşlar, çoğu zaman da arzuları, endişe duyulan her iki gücün de birbirlerini tüketerek Türkiye için bir tehdit olmaktan çıkmaları yolunda olmuştur. Özellikle savaşın ikinci evresinde ortaya çıkan İngiltere - Sovyetler Birliği ittifakı geliştikçe, I. Dünya Savaşı öncesindeki İngiliz - Rus ittifakının Osmanlı Devleti'nin kaderi üzerindeki etkile-

---

[18] Aydemir, *İkinci Adam.., II,* s.105 vd. 1930'lu yıllarda yaptığı muhtemel yeni dünya savaşı analizlerinde Atatürk'ün de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır (*ibid.*, s.83 vd.).

[19] Almanya'nın Sovyet topraklarında hızla ilerlediği Alman - Sovyet savaşının ilk döneminde bu durumdan (aksi bir duruma göre daha) memnun gözüken Türkiye, galip Almanya'yı denetim altında tutabilmek, özellikle de Akdeniz'de Almanya destekli bir İtalyan hakimiyetini hiç arzu etmediği için de, bir Alman - İngiliz yakınlaşması arzuluyordu. Hatta bu nedenle *Pearl Harbour* baskını ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiltere yanında savaşa girmesi ve barış için "Almanya ve müttefiklerinin koşulsuz teslimi" şartını ortaya atması, Türkiye'nin bu beklentisinin somut zeminin ortadan kalkmasına sebep olması nedeniyle Türkiye tarafından pek de olumlu karşılanmamıştır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I,* s.610-611, 614). Burada altı çizilmesi gereken bir nokta da, Türkiye kamuoyunun Alman - Sovyet savaşında Alman tarafına daha yakın durmasına rağmen Cumhurbaşkanı İnönü ve Hükümet, Almanya'nın en başarılı gözüktüğü 1942 yazında dahi savaşın nihai olarak bu ülke tarafından kazanılacağına inanmış gözükmüyordu.

rini doğrudan yaşamış olan o yılların Türk yöneticilerinin endişeleri de artmaya başlamıştır. Bununla beraber, dönemdeki fiili Türk dış politikasının devletler hukuku açısından tarafsızlık kurallarına daha yakın düştüğü söylenebilir. Gerek Almanya gerekse Müttefikler'in, Türkiye'nin bu konumunu zorlayan tekliflerinin açık veya örtük biçimde reddi, bu durumun göstergeleridir.

Bu tutumun en belirgin örneği de, Türkiye'nin savaş dışı kaldığı dönem boyunca Boğazlar'dan geçiş konusunda Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin tarafsızlık durumunda yüklediği yükümlülüklere uyma yolunda (bazı istisnai olaylar dışında) sağlanan küçümsenmeyecek başarıdır. Bir savaş sırasında, özellikle de cephe yakınlarında bulunan bir ülkenin, tarafsızlık hukukunca belirlenmiş tüm ideal kurallara hiç tartışma doğurmayacak bir biçimde uyması imkânsız denecek kadar zordur. Bu durum dikkate alındığında, II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin, özellikle Montrö Boğazlar Sözleşmesi rejiminin uygulanması açısından, tarafsızlık stratejisinin gereği olarak tarafsızlık hukuku kurallarına pek fazla ters düşmeyen bir dış politika izlediği söylenebilir. Tüm bu davranışlar temelde tek bir amaca, savaş dışı kalma amacına yönelik olarak düzenlenmiştir.

Türkiye'nin savaş dışı olduğu dönemde hukuki tarafsızlık konumunu en fazla zorlayan siyasal olgu, İsmet İnönü'nün 1943 yılının Aralık ayında Roosevelt ve Churchill ile Kahire buluşması sırasında şartlı da olsa savaşa katılmayı kabul etmesidir. Yine de, sonradan gelişen olaylar çerçevesinde, İsmet İnönü'nün bu tutumunun gerçek amacının, savaşa girme konusunda kesin bir seçimden çok, girmemek için vakit kazanmaya yönelik bir manevra olduğu izlenimi edinilmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin bu dönemde izlediği dış politika, devletlerin sözkonusu dış politika stratejilerinin *reelpolitik* alanında her zaman saf bir biçimde, diğer stratejilerden tamamen bağımsız olarak uygulanmadığını da göstermektedir. Bu anlamda, savaş dışı kalmak amacına ulaşabilmek için gerektiğinde savaşa katılmayı taktiksel bir *araç* olarak kabul etmenin bile sözkonusu olabileceği böylece örneklenmiştir.

Savaş boyunca Türkiye'nin savaş dışı kalarak toprak bütünlüğünü ve egemenlik haklarını koruma amacına yönelik bir *araç* olarak kullandığı temel ilkelerden birisi de, "ülke topraklarından herhangi bir taviz vermeme, buna karşılık bir başka ülkenin topraklarına ilişkin olarak da herhangi bir ödülü kabul etmeme" diplomasisi olmuştur denilebilir. Cümlenin birinci kısmına ilişkin en belirgin örnek, 1939 yılı Eylül - Ekim aylarında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'da Sovyet meslektaşı Vyacheslav Molotov ile yaptığı görüşmelerde bulunabilir. Buna karşılık, cümlenin ikinci bölümüne ilişkin verilebilecek çok sayıda örnek arasında, Almanya, Sovyet-

ler Birliği ve İngiltere'nin Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokabilmek için Ege Adaları'ndan Bulgaristan'a, Suriye / Irak coğrafyasından Türk soylu grupların yaşadığı coğrafyalara[20] kadar çeşitli ülkeleri ilgilendiren bu tekliflere verilen olumsuz cevaplardan sözedilebilir.

Bu duruşu sayesinde Türkiye, savaş dışı kalma arzusundaki kararlılığını ortaya koymuş ve ilgili ülkelerin de hesaplarını buna göre yapmalarını sağlamıştır. Örneğin, 1941 yılı sonunda, Sovyet - Alman savaşının en şiddetli günlerinde, Stalin'in İngilizler'in de desteğiyle, Türkiye'nin savaşa katılması karşılığında savaş sonrasında Yunanistan'a ait bazı toprakların kendisine verilmesi teklifine çok net bir biçimde olumsuz cevap vermiştir. Savaş sonunda, Batı'da Almanya'dan bazı topraklar elde eden Polonya'nın Doğu sınırındaki bir miktar toprağı da Sovyetler Birliği'ne terketmek zorunda kaldığı (yani deyim yerindeyse Polonya'nın bir miktar Batı'ya kaydığı) hatırlandığında, Ankara'nın bu teklife hayır diyerek Sovyetler Birliği'nin bu türden bir düzenlemeyi Türkiye üzerinde de gerçekleştirmesini engellediği söylenebilir.

Bu dönemde Türkiye, dış politikadaki bu savaş dışı kalma durumunu sürdürebilmek için zaman zaman da, ülkenin askeri ve bunu destekleyecek ekonomik kaynaklarının kıtlığını bir *araç* olarak kullanmıştır denilebilir. Gerçekten de bu dönemde Türkiye'nin askeri imkânları ve bu askeri imkânları desteklemesi gereken ekonomik kapasitesi, ülkenin maruz kalabileceği iki dış müdahale odağı olan Almanya ve Sovyetler Birliği'ne göre çok sınırlıydı. Bu anlamda Türk diplomatları, Türkiye'nin savaş dışı kalma durumunun her iki taraf açısından da en uygun durum olduğu görüşünü bir tür "diplomatik cambazlık" çerçevesinde her iki tarafa da, bazen *reelpolitik* gereği olarak bazen gönülsüzce bazen de açık eleştirilerle birlikte çaresizce kabul ettirmişlerdir.

Bu süreçte Türkiye diplomasisi, dünyadaki saflaşmadaki birincil güç odakları olan İngiltere / Amerika Birleşik Devletleri ve/veya Sovyetler Birliği ile Nazi Almanyası arasındaki güç dengesinden bir *araç* olarak sonuna kadar yararlanmaya çalışmış ve bunu da önemli ölçüde başarmıştır. Buna ilaveten, Türkiye, zaman zaman daha da ileri giderek, kullanılması daha güç

---

[20] Türk tarafının bu türden teklif veya özendirmelere yönelik olarak en tartışmalı tutumunun, Almanlar'ın Sovyetler Birliği topraklarında hızla ilerlediği günlerde, Alman propagandasının da etkisiyle, Sovyet coğrafyasında, Kafkasya'daki Türk kökenli toplulukların geleceği ile ilgileniyor gözükmesidir. Bununla birlikte, bu ilgi de, çoğunlukla, nispeten alt düzeydeki yetkililer seviyesinde kalmış, en azından hiçbir zaman Cumhurbaşkanı İsmet İnönü düzeyinde ortaya çıkmamıştır. Bu konuda bkz: *infra.*, "d) Türkiye - Almanya İlişkilerinde Ekonomi ve Siyaset".

bir *araç* olan bu güç odaklarının kendi iç çelişkilerinden yararlanmayı denemiş, örneğin Alman - Sovyet ittifakı sürerken Berlin - Moskova, Müttefikler açısından da Amerika Birleşik Devletleri - İngiltere ittifakına Sovyetler Birliği dahil olduktan sonra da Washington ve Londra'nın Moskova ile olan çelişkilerini bu anlamda değerlendirmeye çalışmıştır. Örneğin, Almanya ve Sovyetler Birliği'nin Yakın Doğu konusundaki görüşleri veya Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere'nin Türkiye'nin savaşa katılması konusundaki tutumları, bu anlamda değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Yine bu dönemdeki dış politika uygulamalarında kullanılan *araç*lardan birisi de, ticari ve ekonomik ilişkiler boyutu olmuştur. Savaş yıllarında, Türkiye'nin 1939 Üçlü İttifak Antlaşması çerçevesindeki müttefiki İngiltere'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki payı yaklaşık %15 iken Almanya'nın payı %30 civarındadır. Savaş yıllarında siyaseten İngiltere'ye daha yakın duran Türkiye, ticari ilişkilerde Almanya lehine sözkonusu olan bu durum ile de bir tür denge sağlamış, sorunlu da olsa uygulamaya çalıştığı tarafsızlık politikasının zeminini desteklemiştir.

Öte yandan, bu dönemde Türkiye, dış politikadaki bu savaş dışı kalma durumunu sürdürebilmek için zaman zaman iç politikadan da yararlanmış, onu bir *araç* olarak kullanmıştır. O yıllarda çok büyük ölçüde hükümetin denetiminde olan basın bu açıdan kullanılan araçların başında gelmiş, basın yolu ile kamuoyuna aktarılan savaş haberleri, büyük ölçüde, o aşamada Türkiye'nin çıkarlarının gerektirdiği düşünülen doğrultuda olmuştur. Bu dönemde, ülkenin dış ticareti, yargı sistemi vb. öğelerinde de benzer durumların sözkonusu olduğunu gözlemek mümkündür.

Bu anlamdaki çarpıcı örnekler olarak, savaş cephelerinde Nazi Almanyası veya Sovyetler Birliği'nin ve/veya İngiltere / Amerika Birleşik Devletleri'nin avantajlı konuma gelmelerine paralel olarak, Türkiye'deki Türkçü / Turancı akımın ve üyelerinin övülmesi, desteklenmesi veya tam tersine yargısal takibata uğratılarak cezalandırılmaları; Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'e 1942 yılında gerçekleştirilen suikastın düzenlenmesinde bazı Sovyetler Birliği vatandaşlarının da ilişkilerinin saptanması üzerine gelişen mahkumiyet ve salıverilme süreci veya Türkiye'nin Almanya'ya krom ihracı yapması, bunun miktarını artırması veya durdurması; Almanlar'ın veya Müttefikler'in başarılı olma durumlarına göre ülke yönetiminin bazı kademelerinde değişikliklere gidilmesi, örneğin Müttefikler'in savaşı kazanacağının anlaşılmasının ardından, 1944 yılı içerisinde, Alman taraftarı olarak görülen Mareşal Fevzi Çakmak'ın emekli olması,[21]

[21] Aslında bu bir tesadüftü, zira Mareşal Fevzi Çakmak, 12 Ocak 1944 tarihinde yaş haddi nedeniyle emekliye ayrılmıştı. Bununla birlikte, Mareşal Fevzi Çakmak

dışişleri bakanlığına bazı Alman yanlısı uygulamaları olduğu düşünülen Numan Menemencioğlu yerine Hasan Saka'nın atanması, 1945 yılında savaş sona ererken Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin baskısını üzerinde hissettiği bir dönemde, Sovyetler Birliği - karşıtı olarak bilinen Başbakan Şükrü Saraçoğlu yerine Recep Peker'in göreve getirilmesi, ardından Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı savaş sonrası dönemde de bu ülkeyi rahatsız edeceği düşünülen derecede otoriter bulunan Recep Peker'in görevden ayrılmak durumunda bırakılması kararları gösterilebilir.[22] Bu kararların tümünün şeklen ve/veya esasen, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından alındığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Nihayet bu dönemde, fiilen kullanılmaktan çok hazır bulundurularak bir *araç* olarak devrede olan Türkiye'nin askeri gücünden sözetmek gerekir. Savaş boyunca yaklaşık bir milyon erkeği silah altında tutan Türkiye'nin askeri gücü için, en genel anlamda, nicel özelliklerinin nitel özelliklerine göre nispeten daha iyi olduğu söylenebilirdi. Çünkü, bu konu tüm savaş yılları boyunca, kendisini savaşa katılmaya zorlayan Müttefikler ile Türkiye arasında sürekli bir tartışma konusu olmuş, aslında her durumda savaş dışı kalmayı tercih eden Türkiye, savaşa katılması yönünde baskılar arttığında da bu konudaki yetersizliğini giderecek kapsamlı bir askeri yardım listesi sunmuştur.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, cumhuriyetin ilk yıllarında Türk askeri gücü savaş yorgunuydu. Ülke enerjisini, devasa boyuttaki sivil sorunların çözümüne yöneltmeye çalışıyordu. Ancak, 1930'ların ortalarından itibaren, özellikle Avrupa'da ortaya çıkan çeşitli gelişmeler neticesinde, Türkiye de zorunlu olarak askeri gücünü arttırmaya yönelik sistematik bazı çabalara yönelmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki, bu yıllarda Türkiye'nin birincil tehdit algılaması İtalya olduğundan askeri önlemler de daha çok bu odağa yönelik olmuş, tahkimat ve hazırlıklar denizlerden gelecek bir saldırı harekatına karşı yapılmıştır. Trakya sınırı ve Boğazlar Bölgesi ise, özellikle de Montrö Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde Boğazlar Bölgesi'nde tahkimat yapma imkanının olmadığı dönemde, savunma açısından en sorunlu coğrafya olarak değerlendirilmiştir.

II. Dünya Savaşı başlangıcında Türk askeri gücü değerlendirildiğinde, sayıca kalabalık ve savaşma yeteneği dikkate değer; fakat askeri teçhizat

---

Alman yanlısı olarak tanındığından Müttefikler'in pek hoşlanmadığı ve görevden ayrılması yönünde telkinlerde bulundukları bir kişi olması dolayısıyla sözkonusu emeklilik ne sebeple olursa olsun bu konjonktürde önemliydi.

[22] Baskın Oran bu olayların bazıları ile savaşın gidişatı arasındaki ilişkiyi tarihler ile birliktc ortaya koymaktadır. Bkz: Oran, "Dönemin Bilançosu," s.396-397.

ve malzeme, savaş araç / gereçleri ve ülke içinde askeri gücün yararlanabileceği iletişim ve ulaştırma imkanları açısından ise oldukça yetersiz olarak görülüyordu.

1930'larda Türk Silahlı Kuvvetleri, çatışmaya hazır yaklaşık 40 Tümen'den ibaret 150.000 askerden oluşmaktaydı. Savaşın başında ise silah altında bulunan toplam asker sayısı 510.000 idi. Daha sonraları, 210.000 yedeğin de silah altına alınmasıyla bu sayı bir milyona yaklaşıyordu. Ordunun yönetici kadrosu, büyük ölçüde I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında, ilaveten Kurtuluş Savaşı'nda cephe tecrübesi olan generallerden oluşmaktaydı. Ordunun kullandığı silah ve cephanenin büyük bir kısmı, başta İngiltere, Sovyetler Birliği, Almanya olmak üzere, dış kaynaklıydı. Ülkede hava kuvvetlerine dahil yaklaşık 600 uçak sözkonusuydu. Türkiye'nin deniz kuvvetleri de 4 destroyer, 9 denizaltı ve 23.000 tonluk *Yavuz* kruvazöründen oluşmaktaydı.

Yine bu yıllarda Türkiye stratejik açıdan, kuzey ve doğusunda Sovyetler Birliği ve İran, güneyde Irak ve Suriye aracılığı ile İngiltere ve Fransa, batıda Ege Denizi'nde Oniki Ada aracılığı ile İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile komşuydu. Bu sınırlar savunma açısından çeşitli avantaj ve çoğunlukla dezavantajlar içermekteydi.[23]

Aslında, ilgili dönemde Türkiye ekonomisinin az yukarıda belirtildiği gibi oldukça yetersiz bir görünüm arzetmesi de, her önemli askeri gücün belirli bir ölçüde gelişmiş bir ekonomik yapıyı gerektirmesi nedeniyle, Türkiye'nin askeri gücündeki eksikliğin temel nedenine işaret ediyordu. Türkiye Hükümeti, ancak çevresinde kara savaş bulutlarının dolaşmaya başladığı 1938 yılından itibaren savunmaya daha fazla pay ayırmak durumunda kalmış, bu kaynağın yetersizliğini de silah alımında kullanılmak üzere kredi ve askeri yardım şeklinde başta İngiltere olmak üzere çeşitli ülkelerden kaynak sağlayarak aşmaya çalışmıştır. Doğal olarak, kısa bir sürede askeri gücünü dahil olabileceği bir çatışmada kendisini nispeten güvende hissedebileceği bir düzeye çıkartamayan Türkiye, bütün gücünü diplomasi yolu ile savaş dışı kalmanın sağlanmasına ayırmıştır.

1) Savaşın İlk Yılları: 1939 - 1940

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırması sonrasında İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşı başlamıştır. Özellikle, Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği ile işbir-

[23] Bu konuda bkz: Furniss, *A New State*.., s.70-76.

liği içerisinde, Türkiye'nin oldukça sempati ile yaklaştığı Polonya'ya saldırarak II. Dünya Savaşı'nı başlatması, Türkiye'nin İngiliz / Fransız ittifakına daha da yakınlaşmasına yol açmıştır.

ULUS

HARP BAŞLADI

Almanlar Polonyaya taarruz etti

İngiltere ve Fransa bunu harp ilânı telâkki ediyorlar

İngiltere Kıralı S. M. altıncı Corc'un Cumhurreisimize mesajı

İngiltere ve Fransa derhal taahhütlerini yerine getirecek!

Çemberleyn Hitleri, yalnız Hitleri bu fecianın mesulü tutmaktadır!

İngiltere, Fransada umumi seferberlik ilân edildi

TH 28: II. Dünya Savaşı Başladı

a) Siyasal/Askeri Bir Araç Olarak Ekonomik İlişkiler

Savaş öncesi dönemde ve özellikle de 1930'lardan itibaren, Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ilişkilerinde ve dış ticaret hacminde çok büyük bir artış gözlenmiştir. Türkiye açısından bunun çeşitli nedenleri vardır.[24] Takasa dayalı ödeme sistemi dolayısıyla Türkiye, satın aldığı mallar için döviz ödemiyor, ödemeyi malla yapıyor; Almanya Türk ihraç ürünlerine nispeten yüksek fiyatlar veriyor; yine Almanya, Türkiye'deki bazı sanayi yatırımlarını finanse ederek teknik yardımda bulunuyor, ayrıca çeşitli ihtiyaçlar için ucuz krediler açıyor, Türkiye sanayi ürünleri ihtiyacının hemen hemen tümünü bu ülkeden ithal ediyordu.

1939 yılı Mart ayından itibaren Almanya'nın "Hayat Sahası" politikasını uygulamaya koymasının ardından, Türkiye ile Almanya arasındaki siyasal ilişkiler olumsuz bir seyir izlemeye başlamıştır.[25] Bu çerçevede, iki ülke arasında imzalanmış olan 25 Haziran 1938 tarihli ticaret anlaşmasının 1939 yılı yazında yenilenmesi sözkonusuyken, Türkiye konuya ilişkin görüşmelerin sonbaharda yapılmasını istemiştir. Muhtemelen Türkiye, konuya

[24] Bkz: *supra.*, "c) Nazi Almanyası ile İlişkiler, (2) Ekonomik Boyut".
[25] Bkz: *supra.*, "c) Nazi Almanyası ile İlişkiler, (1) Siyasal İlişkiler".

ilişkin teknik bazı nedenlerin dışında, gerek Almanya'ya ekonomik anlamda giderek artan bağımlılıktan duyulan endişe gerekse son dönemde giderek belirginleşen Hitler - Mussolini yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlık nedeniyle böyle bir tercihte bulunmaktaydı.

Fakat bu süreçte, gerek 23 Ağustos 1939 tarihli Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzalanması, gerek Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla savaşın çıkması ve ardından 1939 yılı Eylül - Ekim aylarında Moskova'da Sovyetler Birliği ile gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde ilişkilerin olumsuz bir noktaya gitmesi ve gerekse ardından 19 Ekim 1939 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalaması, Türkiye'nin sözkonusu ticaret anlaşmasını yenileme arzusunu ortadan kaldırmıştır.[26] Böylece, İkinci Dünya Savaşı başladığında iki ülke arasındaki ticaret durma noktasına gelmişti. Bununla birlikte, kısa bir tereddüt döneminin ardından, gerek Türkiye gerekse Almanya, siyasi zeminde yollar giderek ayrılıyor gibi görünmesine rağmen, aralarındaki ticari ilişkilerin yeniden canlandırılması gereği konusunda benzer bir anlayışa sahip gözüküyorlardı. Gelişmeler de bu kanıyı doğrulayacaktır.

Diğer taraftan, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında imzalanan 19 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması'na ek olarak oluşturulan Özel Anlaşma[27] ile İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye %4 faizli ve 20 yıl vadeli 25 milyon İngiliz Sterlini savaş malzemesi kredisi (Madde 1), %3 faizli ve 20 yıl süreli 15 milyon İngiliz Sterlini değerinde külçe altın (Madde 4) ve borç ödenmesinde kullanılmak üzere yine %3 faizli 3,5 milyon İngiliz Sterlini değerinde bir kredi (Madde 5) imkanı sağlayacaklardı. Böylece, Almanya'nın 1930'larda iktisadi düzlemde Türkiye üzerinde sahip olduğu ekonomik etkinin azaltılması, ortadan kaldırılması için İngiltere ve Fransa gerekli önlemleri almaya çalışıyordu. Yine de bu etki kolayca ortadan kaldırılamadı, daha çok Almanya'nın askeri alandaki gerilemesine paralel bir gelişme gösterdi.

Fakat, bu ülkeler ile Türkiye arasındaki ticaretin geliştirilmesi sanıldığından daha zordu.[28] Türkiye bu ülkelerden çeşitli sanayi ürünleri ve ma-

---

[26] Bu konuya ilişkin olarak olayların gelişimi için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef..*, *1*, s.431 vd. Sonuçta, Türkiye Almanya'nın önerisini reddedince, Türk - Alman Ticaret Anlaşması, 31 Ağustos 1939 tarihi itibariyle yenilenemediği ve uzatılamadığı için sona ermiştir (Koçak, *Türk-Alman..*, s.230).

[27] Metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.615-617.

[28] Tüm bu zorluklara rağmen, İngiltere ile Türkiye arasındaki bu siyasi yakınlaşmanın ardından, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi (ithalat/ihracat dengesi bir miktar İngiltere lehinde olmakla beraber) 1939-1941 yılları arasında yaklaşık iki kat artmıştır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.289).

mul maddeler ithal edebilirdi. Fakat, taraflar arasındaki ticaret dengesinin sağlanabilmesi için onların da Türkiye'den ithalat yapmaları gerekiyordu. Zorluk burada başlıyordu. Çünkü, bu yıllarda ekonomileri tarıma dayalı birçok sömürgenin sahibi durumunda olan İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin kendilerine satmaya çalışacağı bazı tarım ürünleri ve hammaddeleri Türkiye fiyatlarından çok daha ucuza bu sömürgelerinden temin edebiliyorlardı. Bir başka deyişle, bu ülkelerin Türkiye'den ithalat yapması ekonomik anlamda akılcı değildi ve konu ancak siyasi sayılabilecek bir değerlendirme, pazarlık sonucunda bir çözüme kavuşturulabilirdi. Nitekim, 1939 yılı Kasım ayında Londra'ya giden Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu İngiliz muhataplarına, kendilerine krom satılması için İngiltere'nin her yıl Türkiye'den 2 milyon Sterlin değerinde tarım ürünü ithal etmesi gerektiğini söylemekteydi.[29]

Öte yandan, Türkiye'nin Almanya ile olan ticaretinin önemi, Almanya için krom madeni dışında esas olarak siyasi iken, Türkiye açısından hemen hemen tamamen ekonomikti. Türkiye'nin (krom madeninden sağlanan tutar dışındaki) dış alem gelirlerinin önemli bir kısmı tarım ürünlerine ilişkindi. Tarım ürünleri sağlama açısından, esas olarak kendi sömürgeleri veya denetimi altında bulunan ülkeleri temel alan İngiltere ve Fransa'nın bu mallar açısından iyi bir pazar olamaması, ihtiyaç fazlası bile olsa bu ürünlerin büyük çoğunluğunu alan ve onları başka ülkelere satan Almanya'nın Türkiye açısından çok önemli bir ticari partner olmasını da beraberinde getiriyordu. Kaldı ki, Türkiye, bu yolla sağladığı ticari gelir karşılığında bu ülkeden, yedek parçaları yine ancak bu ülkeden sağlanabilen makine ve teçhizat almıştı ve almaktaydı.[30]

Bütün bu nedenlerle Türkiye - Almanya ticari ilişkileri, siyasi gelişmelerden etkilenmekle ve bazı dönemlerde yoğunluk kaybetmekle beraber, Almanya'nın askeri mağlubiyetinin kesinleştiği döneme kadar devam etmiştir.

---

[29] *Keesing's*.., 1937-1940, s.3812-3813.

[30] Aslında Almanya, muhtemelen Türkiye'nin ticaret anlaşması görüşmelerini sonbahara ertelemesi ve Alman - İtalyan yakınlaşmasına karşı giderek İngiltere ve Fransa'ya yönelmesinin Hitler'i kızdırması nedeniyle, 14 Mayıs 1939 tarihinden itibaren Türkiye'ye silah satışını doğrudan Hitler'in emriyle durdurmuştur. Bu çerçevede, Türkiye tarafından bu ülkeye daha önceden ısmarlanmış olan *Skoda* toplarının ve 60 adet *Messerschmid* uçağının teslim edilmeyişi iki ülke arasında ciddi bir sıkıntı yaratmıştır. Sonradan, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in konuya ilişkin olarak sürekli aksi yöndeki ikazları çerçevesinde, Almanlar bu politikadan vazgeçmeye yönelmiştir (Kurat, "İkinci Dünya..," s.98-99).

Bu sıralarda sözkonusu olan önemli sorunlardan birisi de Türkiye'nin krom ihracatıdır.[31] 1939 yılı Ekim ayında İngiltere'nin Türk kromunun önemli bir bölümünü alması ve böylece Türkiye'nin krom ihracatı açısından Almanya'ya olan bağımlılığının azaltılması yolunda bir anlaşmaya varılmış, fakat daha sonra gerek Türk tarafının başka bazı isteklerde bulunması gerekse İngiltere'nin alacağı miktarı düşürmesi nedeniyle sözkonusu anlaşma tam anlamda bir uygulama zemini bulamamıştır. Taraflar arasında 8 Ocak 1940 tarihinde Paris'te imzalanan ve krom ticareti konusunu da kapsayan bir şekilde düzenlenen ve ayrıca başlangıçta bazı maddeleri gizli olan anlaşmayı[32] da bu çerçeve içerisinde yorumlamak gerekir.[33] Süresi iki yıl[34] olan bu anlaşmaya göre İngiltere ve Fransa, Türkiye'de o anda stokta bulunan ve 1940 ve 1941 yıllarında üretilecek kromun tümünü satın almayı kabul ediyorlardı. Ayrıca, İngiltere ve Fransa Türkiye'den kurutulmuş meyve alacaklardı. Gerek Türkiye'nin arzu ettiği fiyattan yılda 200.000 ton kromun İngiltere ve Fransa tarafından alınmasında ısrar etmesi ve bu ülkelerin hem fiyat hem de satın alınacak miktar açısından farklı rakamlar önermeleri, gerekse bir süre sonra Fransa'nın Almanya tarafından işgal edilmesi, bu anlaşmanın işlerliğini zorlaştırdı. İşte bu aşamada, Amerika Birleşik Devletleri'nin de konuya ilişkin olarak devreye girmeye başladığı görülmektedir.[35]

Öte yandan, Almanya da, Türkiye'den yıllık 80.000 tonluk, en azından 60.000 tonluk bir krom arzı beklemekteydi. Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop çeşitli defalar, yenilenecek olan ticaret anlaşmasın-

---

[31] O yıllarda, demir-çelik temelli silah yapımı açısından önem taşıyan krom madeninin dünyadaki toplam üretiminin %15-20'si Türkiye tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu madeni kendi sömürgelerinden elde edebilen İngiltere ve Fransa Türkiye'nin ihracat hedefi değillerdi. Oysa, bu imkanlardan yoksun olan Almanya'nın silahlanma çabaları başladığından beri Türkiye'nin kromuna ihtiyacı büyüktü ve bu açıdan Türkiye'nin kromunun en önemli ithalatçısıydı. Savaş öncesinde Almanya'nın krom ithalatının yaklaşık yarısı Türkiye tarafından sağlanmaktaydı. Dolayısıyla, Almanya'nın Türkiye'nin kromundan mahrum kılınması Alman savaş mekanizmasına önemli ölçüde bir zarar verebilirdi.

[32] Bu anlaşma için genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 74 (Ocak 1940), s.227-238; *Ayın Tarihi*, No: 75 (Şubat 1940), s.98-111.

[33] Aslında, Afrika'daki sömürgelerindeki kaynaklar nedeniyle elinde yeterli miktarda krom cevheri bulunan İngiltere, bu anlaşmaya büyük ölçüde, konuya ilişkin olarak Türkiye'nin Almanya'ya olan bağımlılığını azaltmak amacıyla katılmıştır. Nitekim, bir süre sonra, 28 Eylül 1940 tarihinde varılan anlaşma çerçevesinde, İngiltere'nin kendisine tahsis edilen yaklaşık 100.000 ton kromu Amerika Birleşik Devletleri'ne satması, Türkiye'nin 15 Ekim 1940 tarihli onayı ile gerçekleştirilmiştir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.29-31).

[34] Sonradan, İngiltere'nin talebi üzerine süre 8 Ocak 1943 tarihine kadar uzatılmıştır.

[35] Bu konuda bkz: Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.26-29.

da bu "asgari" miktarın sağlanması konusunda bir kayıt bulunmaması durumunun ülkesi tarafından normal karşılanmayacağını belirtmiştir.[36] Bununla birlikte, Fransa'nın çöküşünün ardından Müttefikler'in önceki anlaşmalar çerçevesinde verdikleri sözleri yerine getirememelerini gerekçe göstererek 24 Ocak 1940 tarihinde Almanya ile ticarete yeniden başlayan Türkiye, 12 Haziran 1940 tarihinde taraflar arasında bir nota teatisi ile oluşturulan ve ancak 25 Temmuz'da imzalanacak olan ticaret anlaşması çerçevesinde,[37] Alman tarafının taleplerine rağmen, bu ticaretin kapsamı içerisine kromu dahil etmemiş, konuya ilişkin olarak İngiltere ile olan ilişkilerin gelişimini beklemiştir.

Ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasında İngiltere'den beklediği desteği bulamayan Türkiye, Almanya'nın ticareti geliştirmeye olumlu yaklaşması üzerine, 25 Temmuz 1940 tarihinde bu ülkeyle mal mübadelesine dayalı bir ticaret anlaşması daha imzalamıştır. Bununla birlikte, sözkonusu anlaşma, Türkiye'nin Almanya'ya krom satışı konusunda ortaya çıkan sorunlar nedeniyle hiçbir zaman tam olarak uygulanamamış, öngördüğü ticaret hacmine ulaşılamamıştır.

b) Sovyetler Birliği İle İlişkiler Bozuluyor

Aslında Sovyetler Birliği Nazi Almanyası ile ittifaka yönelmeye karar verdiğinde, daha Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı imzalanmadan, 4 Ağustos 1939 tarihinde, Sovyetler Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi Terentiev aracılığıyla Ankara'ya başvurarak Türkiye ile bir karşılıklı yardım anlaşması imzalamak istediğini bildirmiştir. Ardından Sovyetler Birliği'nin daveti üzerine, yine de Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzeltebileceğini uman Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, yanında Genel Sekreter Yardımcısı Cevat Açıkalın, Siyasi İşler Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin, Özel Kalem Müdürü Abdullah Zeki Polar ve Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev[38] olduğu halde, 21 Eylül'de Ankara'dan ayrılmış, savaş başladıktan az sonra, 22 Eylül'de, bir Sovyetler Birliği savaş gemisi ile yola çıka-

---

[36] Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.66-67.

[37] Bu anlaşma çerçevesinde Türk tarafı, gümrüklerde bekleyen sanayi ürünlerini ithal imkanı ve klasik tarım ürünlerini de ihraç imkanı elde ediyordu.

[38] Bir süre sonra, 1940 yılı Eylül ayında Ankara'daki Sovyetler Birliği Büyükelçisi Terentiev, Almanya Büyükelçisi von Papen ile sıkı bir işbirliği yapması üzerine geri çağrılarak 11 Eylül 1940 tarihinde yerine M. Vinogradov atanmıştır (*Ayın Tarihi*, No: 82 (Eylül 1940), s.48; Esmer, "Türk Diplomasisi..," s.87).

rak Odessa'ya, oradan da tren ile 25 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya ulaşmıştır.[39]

Böylece Saraçoğlu heyeti, 26 Eylül 1939 tarihinde Moskova'da resmi görüşmelere başlamıştır. 30 Eylül 1939 tarihindeki görüşmelerde Saraçoğlu, Molotov'a Türk tarafının arzuladığı bir tür saldırmazlık paktı tasarısını sunmuştur. Aynı gün, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov da kendi anlaşma tasarısını Türk tarafına vermiştir. Bu tasarıda Boğazlar konusunda Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne ilişkin Saraçoğlu'nun hemen itiraz ettiği bazı değişiklik önerileri yer almaktaydı.

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ise, esas olarak, İngiltere ve Fransa ile 23 Eylül'de parafe edilmiş olup imza bekleyen antlaşmaya bu ülkenin de katılımını sağlamaya, en azından Sovyetler Birliği ile de bununla çatışmayan, buna paralel bir başka anlaşma gerçekleştirmeye çalışıyordu. Moskova'da Sovyetler Birliği ile Batılı ülkeler arasındaki görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında, 23 Ağustos 1939 Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı imzalanmış olduğundan, bu bir bakıma boşuna bir çabaydı. Ayrıca, bu dönemde Sovyetler Birliği yöneticilerinin, İngiltere ve Fransa'nın, kendileri ilc anlaşma yolunda olan Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile de buna paralel bir ittifak anlaşması imzalaması yoluyla, Sovyetler Birliği - Almanya ittifakını bölmek istedikleri inancında oldukları anlaşılmaktadır.[40]

Almanya ise, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasını engellemek, bu çerçevede Türkiye'yi kendi saflarına çekmek, bu mümkün olmadığında Türk - Sovyet yakınlaşmasının kendisinin çıkarlarına da hizmet edecek bir düzenleme içermesini sağlamak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bunun gerçekleşmediği bir Türk - Sovyet yakınlaşmasının, ileride Sovyetler Birliği ile bir hesaplaşma içerisinde olabileceğini bilen Almanya tarafından pek de istenmediği anlaşılmaktadır.

Buna paralel olarak, Almanya'nın da bu yöndeki yoğun baskısı ile Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Batılı ülkelerle olan yakınlaşmasını engellemeyi amaçlıyor, bu ülke üzerindeki etkisini arttırıcı bazı taleplerde bulunuyordu. Burada birincil amaç, Türkiye'yi de kendisinin yanında Almanya ile aynı safta toplamak, eğer bu mümkün olmazsa ikincil amaç, en azından sa-

---

[39] Konuya ilişkin gelişmeler ve görüşmelerin genel seyri için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 70 (Eylül 1939), s.52-60; *Ayın Tarihi*, No: 71 (Ekim 1939), s.65-83.

[40] Nitekim, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında 19 Ekim 1939 tarihli "Üçlü İttifak" anlaşmasının imzalanışının ardından *İzvestia* gazetesinde yayınlanan eleştirel bir yazıda, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile gerçekleştirmek istediği ittifak anlaşmasından İngiltere ve Fransa'nın "Almanya ile Sovyetler Birliği arasına bir kama saplamak" isteği olarak sözetmektedir (*Ayın Tarihi*, No: 71 (Ekim 1939), s.114).

vaşta tarafsız kalmasını sağlamaktı.[41] Bu özellikle Almanya'nın Sovyetler Birliği aracılığı ile üzerinde ısrar ettiği bir talepti.[42]

Nitekim, Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Moskova'da mevkidaşı Vyacheslav Molotov ile bu konuları görüşürken, Almanya'nın Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop da Moskova'daydı. 27 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya gelen Joachim von Ribbentrop, esas olarak 23 Ağustos'ta yapılan anlaşmada Polonya'nın paylaşılması konusunda yapılacak bir değişiklik için Molotov ile görüşmek üzere gelmiş olsa da, aynı zamanda sürmekte olan Türk - Sovyet görüşmeleri ile de yakından ilgileniyordu.[43] Çünkü, Türkiye savaşta tarafsız olursa, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 19. Maddesi'nin 2. Paragrafı gereği Boğazlar'ı savaşan ülkelerin savaş gemilerine kapatacak ve böylece savaşa katılmış bulunan İngiltere ve Fransa, garantörü oldukları Romanya Almanya'nın hedefi olduğunda bu ülkenin yardımına gidemeyeceklerdi.[44]

---

[41] Almanya ile İngiltere/ Fransa arasındaki muhtemel bir savaşta [en azından başlangıçta] doğrudan yer almak istemeyen Sovyetler Birliği, Karadeniz bölgesinin tarafsızlaştırılmasını istiyor, bu yöndeki Alman taleplerini olumlu karşılıyordu. İşte bu çerçevede "Hem Almanya'yı yatıştırmak, hem de savaşı sınırlarından uzak tutmak kaygısıyla Rusya, Türkiye'nin tarafsızlığını istemekteydi" (Lenczowski, *The Middle East..*, s.175-176).

[42] Nitekim Amerikalı yazar George Lenczowski de şunları yazmaktadır: "Almanya o sırada, İngiltere ve Fransa'nın Balkanlar ve Orta Doğu'da kendisini kuşatmak için bir ittifaklar zinciri oluşturmasını engellemeye çalışıyordu... Türkiye kilit noktadaydı. Çünkü Romanya'ya İngiliz - Fransız yardımı Boğazlar'dan geçmek zorundaydı. Savaşın başlangıcında onu Batı ile işbirliğinden uzak tutmak, Alman dış politikasının başlıca amaçlarından birisiydi" (Lenczowski, *The Middle East..*, s.175).

[43] Büyük ölçüde bu nedenle, Alman Dışişleri Bakanı'nın Moskova'da bulunduğu dört gün sırasında Türk - Sovyet görüşmeleri kesilmiş, Saraçoğlu'nun programı nezaket ziyaretleri, sanat faaliyetleri ile doldurulmuştur (Aydemir, *İkinci Adam.., II*, s.120-121).

[44] Nitekim, Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Kont Friedrich Werner von der Schulenburg, 2 ve 5 Eylül tarihlerinde Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ile görüşerek, Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanmasının çok önemli olduğuna işaret etmiş ve Molotov'dan gösterilecek çaba açısından olumlu sayılabilecek bir cevap da almıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.228). Ribbentrop da 27-28 Eylül'de Moskova'da Molotov ile görüşürken, Türk - İngiliz - Fransız anlaşmasına mutlaka engel olunması gerektiğini, bu olamazsa yapılacak bir Türk - Sovyet anlaşmasının Almanya'nın çıkarlarına aykırı maddeler içermemesi gerektiğini kendisine tekrarlamıştır. Bu anlamda Ribbentrop, anlaşmaya mutlaka İngiltere ve Fransa'nın Boğazlar'dan askeri malzeme ve asker geçirmesini engelleyen maddeler konulmasını talep ediyordu.

1 Ekim 1939 Pazar günü Stalin'in bizzat yönettiği toplantıda Sovyetler Birliği, Boğazlar'ın Karadeniz'e sahildar olmayan devletlere kapalı tutulması ve ortak savunulmasına ilişkin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni kendi lehlerine değiştirecek bir anlaşma yapılması, yapılacak bu türden bir Türk - Sovyet anlaşmasına Almanya'ya yönelik olmayacağına dair bir kayıt konulması, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile parafe ettiği anlaşmaya da, eğer bu ülkeler Sovyetler Birliği ile savaşa tutuşurlarsa Türkiye'nin bu ülkelere yardım etmek durumunda olmayacağı ve anlaşmanın geçerliliğini yitireceği şeklinde bir madde konulması türünden, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşan bir Türkiye'nin bu konumu ile bağdaştırması güç taleplerde bulunuyordu. Saraçoğlu bu önerileri soğuk karşılamakla beraber Ankara'ya ileteceğini belirtmiştir. Fakat, Sovyetler Birliği'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne ilişkin değişiklik taleplerini görüşmeyi ise reddetmiştir.

Bir ara görüşmelerde Stalin'in Almanya ile ilgili rezerv konusunda esneklik göstermesi ve Boğazlar konusundaki talepleri geri çekmesi,[45] Türk tarafının da, özellikle Ankara'dan gelen direktifler çerçevesinde konuya olumlu yaklaşarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile parafe ettiği anlaşmaya koydurmak istediği çekince konusuna bir formül bulunabilmesi için temaslar yürütmesi üzerine anlaşma ümidi doğmuştur. Fakat, 13 Ekim'de yapılan Saraçoğlu - Molotov görüşmesinde Molotov'un hem Boğazlar konusunu hem de yapılacak anlaşmaya Almanya'nın istediği türden bir rezerv[46] konulması konularını yeniden gündeme getirince bu olumlu hava sona ermiştir.

---

[45] Sovyetler Birliği Türkiye'ye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Türkiye'nin savaş durumunda veya kendisini savaş tehlikesi içerisinde gördüğü durumlarda, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçip geçmeyeceğine ilişkin olarak sahip olduğu takdir hakkını birlikte kullanmayı teklif ediyordu. Saraçoğlu bu önerileri ise Ankara'ya sormaya gerek bile duymadan reddetmiştir. Bunun üzerine de Stalin, 11 maddelik bu teklifi bu haliyle geri çekmiş, hatta Türk tarafında "... herhangi bir fena iz kalmaması için" teklif metninin aslını geri istemiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.234-235). Fakat tahmin edileceği gibi, bu teklife ilişkin öğeler görüşmelerde, bu defa da Molotov tarafından 13 ve 16 Ekim toplantılarında tekrardan gündeme getirilmiş ve taraflar arasında temel anlaşmazlık konularından birisi olarak kalmıştır (*ibid..*, s.240-244).

[46] Bu konuda, bir önceki toplantıda Sovyetler Birliği lideri Stalin'in konuya ilişkin olarak gösterdiği esnek tutumdan haberdar olan Almanya Dışişleri Bakanı von Ribbentrop, ülkesinin Moskova Büyükelçisi Friedrich Werner von der Schulenburg'a 3 ve 7 Ekim tarihlerinde iki talimat göndermiştir. Bu talimatlarda Büyükelçi'den Molotov ile görüşerek kendisine, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yapacağı anlaşmaya sert bir muhalefet göstererek engel olmaya çalışmasının uygun olacağını söylemesini, bu çerçevede Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanma-

En son 16 Ekim'de yapılan toplantıdaki görüşmeler, Sovyet tarafının, anlaşmaya Almanya'ya karşı olmadığına ilişkin rezerv konulması konusundaki ısrarı ve Boğazlar konusunda şeklen geri aldıklarından farklı fakat öz olarak benzer özellikler taşıyan yeni bir tasarı getirmesi, Türk tarafının da bu teklifleri kabul etmemesi yüzünden bir anlaşmaya varılamadan sona ermiştir. 17 Ekim tarihindeki ve bizzat Stalin'in de katıldığı toplantıda da tarafların tutumunda bir değişiklik olmayınca ve 18 Ekim'de yapılan son Saraçoğlu - Molotov görüşmesi de sadece her iki dışişleri bakanının kendi konumunu bir defa daha ortaya koyduğu bir oturum olarak gerçekleşince, Moskova'daki Türk - Sovyet görüşmeleri bir anlaşmaya varılamadan sona ermiştir.[47]

c) "Üçlü İttifak"

Bunun üzerine Türkiye, 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılan Saraçoğlu Türkiye'ye dönüş yolunda iken (17-20 Ekim), 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa ile askeri niteliği de olan, 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzalamıştır.[48] Antlaşma'nın 1. Maddesi'nde "Türkiye'ye karşı bir Avrupa devletince girişilecek bir saldırı sonucunda, Türkiye bu devletle savaş durumuna girdiğinde, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliği yapacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecek-

---

sının en iyi çözüm olduğunu anlatmasını, eğer Sovyetler Birliği Türkiye ile bir anlaşma yapmak durumda ise yapılacak Türk - Sovyet anlaşmasının Almanya'ya yönelik olmayacağına dair bir kayıt içermesinin Alman - Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nın bir gereği olduğunu hatırlatmasını istemiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..,* s.239-240). Molotov'un 13 Ekim toplantısında bu konuyu yeniden ve ısrarla gündeme getirmesinde bu Alman girişiminin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

[47] Görüşmelerin detaylı bir değerlendirmesi için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 72 (Kasım 1939), s.112-114; Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.140-156, Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.197-213; Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.134-148; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Montreux ve Savaş..*, s.229-246; *Keesings..*, 1937-1940, s.3767.

[48] Resmi adı "Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması" olan antlaşma, "Özel Anlaşma", "Askeri Sözleşme", "2 No'lu Protokol" ve aynı tarihte imzalanan diğer belgelerin metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.608-617; Esmer, "Savaş İçinde..," s.350-358; *Ayın Tarihi*, No: 71 (Ekim 1939), s.88-91. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu dönüş yolunda olduğu için antlaşmayı Türkiye adına Başbakan Refik Saydam, İngiltere adına bu ülkenin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, Fransa adına da bu ülkenin Ankara Büyükelçisi René Massigli imzalamışlardır.

lerdir"[49] ifadesi yer almakta ve bu yardımın Almanya'nın kaynaklık edeceği öngörülen askeri çatışma "... Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına erişir erişmez ..." başlayacağı da gizli nitelikteki 3 Numaralı Protokol'de açıkça belirtilmektedir.

İtalya düşünülerek kaleme alınan 2. Madde'nin 1. kısmında "Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyici bir saldırı durumunda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir" denirken, aynı maddenin 2. kısmında da Akdeniz'de, bu defa da "... Türkiye'nin karışacağı ..." benzer bir durumda Fransa ve İngiltere "... edimsel olarak, Türkiye ile işbirliğinde bulunacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardımı ve desteği göstereceklerdir" ifadesi yer almaktadır.

Madde 3, İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya vermiş oldukları güvenceler nedeniyle bir savaşa girdiklerinde Türkiye'nin bu ülkelere yardımcı olmasıyla ilgilidir.[50]

Yine bu antlaşma paralelinde, ülkelerin askeri yetkilileri arasında oluşturulan on maddelik ve gizli nitelikteki Askeri Sözleşme çerçevesinde, ana antlaşma metinlerine ilişkin karşı saldırılar gerçekleştiğinde nerelerde, hangi hedefler için ve nasıl bir biçimde harekete geçileceği bölgesel detayları ile gösterilmiştir. Bu anlaşmaya göre, İtalya ile savaşa girilmesi halinde, ilgili konudaki hazırlıkların ardından Oniki Ada'ya üç ülkenin kuvvetleri birlikte saldıracaklardı. Yine eğer Bulgaristan savaşa katılırsa, bu ülke kuvvetlerini denetim altında bulundurma sorumluluğu Türkiye'nin üzerinde bulunacaktı. Türkiye ile konulara ilişkin altyapının geliştirilmesinde işbirliği yapılacak, Türkiye de Müttefik askerlerine topraklarından geçiş hakkı tanıyacaktı.

Türkiye, bu antlaşmaya ek olarak oluşturulan ve antlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacak olan 2 No'lu Protokol'de yer alan, Türkiye'nin bu antlaşmadan doğan yükümlülükleri "... bu ülkenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme onu zorlamayacaktır" ifadesi ile, bu

---

[49] Bu maddedeki yükümlülük tek taraflı olup 4. Madde'de belirtilen "Fransa ve Birleşik Krallık ... bir Avrupa devletince [Almanya kastediliyor] yapılan bir saldırı"ya uğradığında ise Türkiye benzer bir yükümlülük taşımayacak, "hayırhah bir tarafsızlık" politikası izlemesi beklenecekti.

[50] Bu dönemdeki stratejik analizler açısından Romanya'nın konumu, Türkiye'nin güvenliği açısından da çok önemli olarak değerlendiriliyordu (Furniss, *A New State*.., s.69).

yükümlülüklerin kendisini Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya itecek bir şekilde anlaşılamayacağını kayıt altına aldırmıştı.[51]

Bununla birlikte, Sovyetler Birliği bu antlaşmaya açıkça cephe alarak, Türkiye'nin tarafsız kalmak yerine bu yolu seçmesinin kendisi için pek iyi bir yol olmadığı şeklinde Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un ağzından açıklamalarda bulunmuştur.[52] Alman basını da, Polonya'nın akıbetinden ders çıkarmayan Türkiye'nin bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalacağını belirtiyordu.[53]

---

[51] Burada Sovyetler Birliği'nin, özellikle de Romanya sorunu nedeniyle, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında imzalanan sözkonusu antlaşmaya karşı olduğu söylenebilirdi. Çünkü Türkiye, 2 No'lu Protokol'e koydurduğu bu madde ile Sovyetler Birliği ile karşı karşıya gelmekten kaçınmaya çalışmışsa da, özellikle antlaşmanın 3. Maddesi çerçevesinde İngiltere ve Fransa'nın Romanya'ya verdikleri güvencelere paralel olarak bu ülke lehine savaşa girdiklerinde Türkiye'nin de kendilerine yardım etmesi gereği, Romanya ile ciddi sorunları bulunan Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmiştir. Nitekim, 1939 yılı sonbaharındaki Türk - Sovyet görüşmeleri sırasında, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile gerçekleştirdiği bir görüşmede bu durumu bir soru şeklinde bütün açıklığıyla ortaya koymuştur (Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.16). Nitekim, Saraçoğlu'nun Sovyetler Birliği Büyükelçisi'ne, Üçlü Antlaşma'nın Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile karşı karşıya getirmeyeceğine dair ifadesinin "Antlaşma'nın bütün maddelerine ilişkin Protokol hükümleri ile tamamen bağlıdır. Antlaşma bizi Ruslarla karşılaşmaya zorlayamaz. Fakat bu bize verilen bir hak ve yetkidir. Biz istersek savaşa girmeyiz ve bu isteğimize bağlıdır" şeklinde yorumlanabilecek (*ibid.*, s.16-18) olması, Sovyetler Birliği'nin konuya ilişkin endişesine kaynaklık etmiştir.

[52] *Keesing's..*, 1937-1940, s.3772, 3781; Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk..," s.372; Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.17-18.

[53] Antlaşma'nın Türk, İngiliz, Fransız, Sovyet ve Alman basınında nasıl değerlendirildiği için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 72 (Kasım 1939), s.117-123; Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.62-65. Nitekim Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop antlaşmanın imzalanmasını Ankara nezdinde şiddetle protesto etmiş, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'yi Türkiye'nin sonunun da Polonya gibi olabileceği konusunda açıkça ve kaba bir biçimde uyarmıştı. Sovyetler Birliği'nin Almanya ile Saldırmazlık Paktı imzalamasının öncesinde, 12 Mayıs 1939 tarihli Türk - İngiliz Deklarasyonu'ndan övgü ile sözeden (Bkz: *supra.*, "(3) İngiltere "Yatıştırma" Politikasını Terkediyor: Türk - İngiliz - Fransız Antlaşmasına Giden Yol") *İzvestia* bu defa, aslında sözkonusu deklarasyonun doğal bir sonucu olan "Üçlü İttifak"ın Türkiye'yi savaşa sürükleyeceği uyarısı yaptıktan sonra, dolaylı olarak, Türkiye'nin bu yolla İngiltere ve Fransa'nın bu sıralardaki diplomatik oyunlarının bir aracı olduğu eleştirisini getiriyordu (*Ayın Tarihi*, No: 71 (Ekim 1939), s.114).

d) Savaş Türkiye Coğrafyasına Yakınlaşıyor ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları Başlıyor

1940 yılı Haziran ayında, İtalya savaşa girene kadar Türkiye'nin tehdit algılaması açısından henüz acil bir durum sözkonusu değildi. Bu dönemde Türkiye, bir yandan sınırlı imkanlarıyla muhtemel bir çatışma durumuna yönelik askeri hazırlıklarını sürdürürken, diğer yandan da anti-revizyonist temelli ve esas olarak "İtalyan Tehlikesi" açısından önem taşıyan Balkan Paktı'nın daha etkinleştirilmesi doğrultusunda çaba sarfediyordu. Türkiye ayrıca, savaş ortamını fırsat bilen Bulgaristan'ın girişeceği bir askeri hamleden de endişe ediyordu.[54] Bu çerçevede Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na katılmasını sağlamak için Fransa ve İngiltere'de temaslarda bulunduktan sonra, 1940 yılı Ocak ayı başlarında Sofya'yı ziyaret ederek ilgililerle konuyu görüşmekteydi. Şubat ayında Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Sofya'yı ziyareti sırasında da süren bu görüşmelerden somut bir sonuç alınamamıştır.[55] Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkileri yumuşatmak açısından, 13 Ocak 1940 tarihinde, iki ülkenin de sınırlardaki askeri kuvvetlerini karşılıklı olarak azaltmasına dair bir anlaşma gerçekleştirilmiştir.[56]

1940 yılı 2-4 Şubat tarihlerinde Belgrad'da yapılan Balkan ülkelerinin yıllık toplantısında, Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Balkan ülkelerine "bölge-dışı"[57] bir ülkeden gelecek saldırı karşısında birlikte ortak savunma önlemleri oluşturulması önerisi getiriyor, fakat Yugoslavya ve Romanya'dan yeterli destek bulamıyordu.[58] Hatta Türkiye, aynı dönemde Ame-

---

[54] Esas olarak revizyonist gruba yakın bir konumda bulunan Bulgaristan'da iç dengeler son derece karmaşık bir görünümdeydi. Kral İngiltere'ye, Kraliçe İtalya'ya, Hükümet Almanya'ya yakın iken, ülke kamuoyu ise Rusya'ya sempati beslemekteydi.

[55] *Keesing's..*, 1937-1940, s.4382; *Ayın Tarihi*, No: 74 (Ocak 1940), s.239-249.

[56] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.50.

[57] Burada esas olarak İtalya kastedilmekle beraber, yine de Saraçoğlu, bu ülke ile Sovyetler Birliği'nin kastedilmediği notunu ilave etmiştir.

[58] *Ayın Tarihi*, No: 75 (Şubat 1940), s.125-147; Vali, *Bridge Across..*, s.30. Bu iki ülke de, aslında İngiltere ve Fransa'ya daha yakın durmakla beraber, Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşarak bölgede bu ülkenin politikalarının uygulayıcısı durumuna geldiği, bu durumun da Almanya ve İtalya'yı bölge politikaları açısından kışkırtacağı kanısında olduklarından, Türkiye'nin bölge politikalarını desteklemiyorlardı (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.298-299; 393). Konuya ilişkin olarak Türkiye ve diğer bazı ülkelerdeki basın organlarında çıkan yazılar için bkz: Bu anlaşma için genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 75 (Şubat 1940), s.148-174.

rika Birleşik Devletleri'nin bu türden bir girişime nasıl baktığını anlamaya çalışıyor, fakat bölgedeki girişimleri açısından aradığı desteği bu ülkeden de sağlayamıyordu.[59] Bu Balkan Paktı ülkelerinin de son toplantısıydı.

10 Haziran 1940 tarihinde İtalya savaşa girince, İngiltere ve Fransa 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'nın 2 (1) Maddesi uyarınca Türkiye'nin de savaşa katılmasını istemeye başladılar.[60] Türkiye ise, gerek Fransa'nın savaşı kaybetmesinin ardından 22 Haziran 1940 tarihinde Almanya ile ateşkes imzalamasını gerekse kendisine vaat edilen silah ve malzemenin verilmeyişini[61], özellikle de 1939 Üçlü İttifak Antlaşması çerçevesindeki 2 Numaralı Protokol'ü gerekçe göstererek,[62] 26 Haziran 1940 tarihinde bu teklife resmen olumsuz cevap vermiş[63] ve savaş dışı durumunu sürdüreceğini açıklamıştır.[64]

---

[59] Ülman, *İkinci Cihan..*, s.29. Bu konuda, dönemin Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün, 9 Ekim 1940 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakan Yardımcısı Adolf Berle'yi ziyaret ederek dünyadaki genel durum ve Almanya'ya karşı birlikte ne yapılabileceği konusunda görüş alış verişinde bulunmuş, ardından kendisini tekrar ziyaret etmiştir. Türkiye Büyükelçisi Ertegün'ün, Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'nin de dahil olacağı bir blok oluşturma ve buna Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğini sağlama çabasının görüldüğü bu toplantılar ve ilgili gelişmeler için bkz: Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.33-39.

[60] Nitekim, İngiltere ve Fransa'nın Ankara Büyükelçileri, İtalya'nın savaşa katılmasından bir gün sonra, dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nu ziyaret etmişler, Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerini keserek bu ülkeye savaş ilan etmesini, deniz ve hava üslerini de ülkelerinin kullanımına açmasını talep etmişlerdir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.206; Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.94-96).

[61] Gerçekten de, Türkiye'nin bu açıdan haklı olduğu, 1939 Üçlü İttifak Antlaşması ile birlikte kaleme alınan "Özel Anlaşma"nın 6. ve gizli nitelikteki "Askeri Sözleşme"nin 8. Maddesi'nde yer alan ifadelerden açıkça anlaşılabilmektedir; madde metinleri için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.614, 617.

[62] *Ayın Tarihi*, No:: 79 (Haziran 1940), s.22-25.

[63] Türkiye'nin konuya ilişkin ilk olumsuz açıklaması, 14 Haziran 1940 tarihinde yapılmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun da hazır bulunduğu kabulde, Fransa Büyükelçisi René Massigli ve İngiltere Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen'a Türkiye'nin konuya ilişkin görüşünü iletmiştir (*Ayın Tarihi*, No: 79 (Haziran 1940), s.27).

[64] Mustafa Aydın, aslında Üçlü İttifak'ın 2/1 Maddesi'nin açıkça Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa katılmasından sözetmemekle beraber, "fiili olarak" bu ülkeler ile işbirliği yapmasından, onlara yardım etmesinden sözettiğine işaret ederek, İngiltere ve Fransa yetkilileri gibi Türk yetkililerin de bu ifadeyi "savaşa katılma" olarak yorumladıklarına değinmektedir (Aydın, "İkinci Dün-

Özellikle Fransa'nın, tüm askeri gücü çökerken ve Türkiye, İtalya savaşa girdiğinde de savaş dışı durumunu sürdürmesi doğrultusunda Almanya'nın yoğun baskısı altında bulunurken,[65] Türkiye'yi de kendi yanında savaşa sokma gayreti içerisinde olması Türkiye kamuoyunda eleştiriliyordu. Kaldı ki, yalnız kalan İngiltere'nin de Türkiye'ye yardım edebilecek imkanlara sahip olmadığı anlaşılıyordu. Bu durumda savaşa girecek bir Türkiye mağlup olabilir ve böylece İngiltere için çok önemli olan bazı Orta Doğu bölgeleri Almanya'nın etki alanına girebilirdi.

Gerçekten de, Türkiye'nin bu anlaşma çerçevesindeki tutumu, Fransa'nın Akdeniz'deki İtalyan varlığı karşısında kendi yanında yer alacağı varsayımına dayanıyordu. Türkiye'nin tezine göre, 1939 yılında imzalanmış olan Üçlü İttifak Antlaşması'nın taraflarından Fransa'nın yenilgiyi kabul ederek savaş dışı kalmasıyla bu antlaşmanın ana taraflarından birisi devreden çıkmıştı ve böylece antlaşmanın Türkiye açısından bağlayıcılığı olduğu söylenemezdi[66].

Kaldı ki, aynı antlaşma ile birlikte gerçekleştirilen bir düzenleme ile İngiltere ve Fransa tarafından kendisine vaat edilen silah ve malzeme de henüz ulaşmadığından, bu şart da yerine gelmiş değildi. Fransa'nın teslim olmasının ardından, güçlü Almanya karşısında tek başına kalan ve tamamen bir direnç mücadelesi gösteren İngiltere'nin de tek başına Türkiye'ye 1939 Üçlü İttifak Antlaşması gereği olan gerekli yardımı yapabilmesi mümkün değildi.

Ayrıca bu dönemde henüz Sovyet - Alman yakınlığı sürdüğünden, Türkiye'nin Batılı Müttefikler yanında savaşa doğrudan katılması Sovyetler Birliği'ni kendisine karşı kışkırtabilirdi. Oysa, 1939 Üçlü İttifak Antlaşması çerçevesindeki 2 Numaralı Protokol'de, bu anlaşma çerçevesinde girişilecek herhangi bir eylemin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sürüklememesi gerektiği açıkça belirtilmekteydi.[67]

Türkiye de, 14 Haziran'da yapılan açıklamada, İngiltere ve Fransa'nın savaşa katılma konusundaki beklentilerine olumsuz yanıt verirken,

---

ya..," s.427-428). Konuya ilişkin kamuoyundaki tartışmalar için bkz: Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.85-91.

[65] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.497-498.

[66] Türkiye'nin bu argümanı oldukça güçlüdür. Çünkü, aynı argüman bizzat İngilizler tarafından, Yunanlılar İtalya'nın saldırısına uğradıklarında İngiltere'nin onların yardımına gidememesinin bir gerekçesi olarak kullanılıyordu; bu konuda bkz: Deringil, *Denge Oyunu..*, s.130.

[67] Türkiye'nin bu konuya ilişkin gerekçeleri için bkz: Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.161-163; Ülman, *İkinci Cihan..*, s.27; Armaoğlu, *20. Yüzyıl..*, s.40; Vali, *Bridge Across..*, s.29-30; Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.225 vd.

temel argüman olarak bu noktaları öne çıkartıyordu. Bunun ardından, İngilizler bu defa da İtalya'nın Yunanistan üzerinde baskı uygulamaya başlaması üzerine Türkiye'nin desteğini istemişlerdir. Türkiye de başlangıçta konuya ilişkin kesin taahhütlere girmekten kaçınmış, İtalya ile ilişkilerin kesilerek Roma Büyükelçisinin geri çekilmesi türünden taleplerin ise kabul edilmeyeceğini İngilizler'e açıklamıştır.

1940 yılı Ağustos ve Eylül aylarında gerçekleştirilen çeşitli temaslar[68] sonucunda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na Türkiye'nin savaşa katılmasını istemeyeceklerini, buna karşılık Türk Hükümeti'nin Türk - Yunan dayanışmasına işaret eden bir açıklamada bulunmasını isteyeceklerini belirtmiş ve Türkiye de bunu kabul etmiştir.[69] Fakat, daha bu açıklama yapılmadan, İtalya 28 Ekim 1940 tarihinde Yunanistan'a saldırmıştır. Bunun üzerine, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, 29 Ekim 1940 tarihinde, ülkesinin Türkiye'nin hava ve deniz üslerinden yararlanması, Boğazlar'ın İtalya'nın tüm gemilerine kapatılması taleplerini Türkiye Hükümeti'ne sunmuş ve bu talepler Almanya'yı kışkırtacağı gerekçesiyle bir kere daha reddedilmiştir.

Bütün bunlara rağmen, İngiltere, Türkiye'nin bu savaş dışı kalma durumunu kabullenmek durumunda kalıyordu. Çünkü, gereken yardımı alamayan, hazırlıksız bir Türkiye'nin savaşa katılması olsa olsa ek bir yük demekti. Ayrıca, bu durumda Almanya karşısında alınacak bir yenilgi, bu ülkeye Orta Doğu'nun kapılarını açabilirdi. Aslında Üçlü İttifak Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne göre, İngiltere'nin Türkiye'nin savaşa katılmasını istemek hakkı doğmuş olmakla beraber, Türkiye yukarıda ortaya konan argümantasyon temelinde savaşa katılmayı kabul etmiyordu.[70]

Öte yandan, bu arada Almanlar da, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile arasını iyice bozmak, von Papen'in değerlendirmeleri sonucunda İngiltereyanlısı olarak görülen Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu zor durumda bırakarak görevden ayrılmasını sağlamak için çaba sarfediyorlardı. Bu çerçevede, işgalleri altında bulundurdukları Fransa'nın arşivlerinden elde ettikleri bazı bilgileri 4 Temmuz 1940 tarihinde kamuoyuna açıkladılar.[71]

---

[68] Bu konuda bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.312-317.

[69] Bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.27-29.

[70] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.313-315.

[71] Bu belgeler hakkında genel olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 80 (Temmuz 1940), s.33-44.

Buna göre,[72] 1940 yılı ilkbahar aylarında yani daha Fransa'nın düşmediği dönemde, taraflar arasında doğrudan bir savaş hali oluştuğunda, Fransa ve İngiltere, Almanya'ya petrol satan Sovyetler Birliği'nin Bakü bölgesindeki petrol tesislerini ve Batum civarındaki rafinerilerini, Kuzey Suriye ve Irak'taki hava alanlarından kalkarak Türkiye'nin Doğu Anadolu hava sahasını izleyen rotalı bir hava saldırısı ile vurmayı planlamakta ve bu açıdan Türkiye'nin görüşüne başvurmaktadırlar.

Kayıtlara göre, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi René Massigli, dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı ile yaptığı bir görüşmede, Müttefik yanlısı olarak bilinen Şükrü Saraçoğlu'nun bu türden bir girişime karşı çıkmayacağı izlenimi edindiğini Paris'e, 14 Mart 1940 tarihli bir telgraf ile rapor etmiştir.[73] Bir başka deyişle, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi bu görüşmede Saraçoğlu'nun resmi anlamda bir onay olmaktan uzak, fakat sözkonusu fikre açık bir muhalefet de içermeyen bazı sözlerini bu şekilde yorumlamıştır.

Yine bu çerçevede, Müttefikler'in Türkiye Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile de temasa yöneldikleri, bu harekat sonrası Sovyetler Birliği'nden gelecek bir saldırıya karşı Türk ordusunun karşı koymasını istedikleri, bu durumda Türkiye'nin bölgeye yönelik bazı arzularının tatmin edilebileceğinin belirtildiği, fakat Türk tarafının bu teklife pek yakın durmadığı anlaşılmaktadır. Kısacası, Türkiye bu harekata resmen olur vermemiş, fakat Müttefikler'e ait uçakların "bilgisi haricinde" toprakları üzerinde uçmasına da önemli bir tepki vermeyeceği anlaşılmıştır. Ardından yapılan değerlendirmeler sonucunda, özellikle de bu türden bir girişimin kendilerini doğrudan Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceğini değerlendiren İngiltere'nin konuya ilişkin tereddütleri çerçevesinde, planın uygulanmasından vazgeçilmiştir.[74]

Belirtildiği gibi Almanlar, bu belgeleri yayınlayarak, hem Müttefik yanlısı olarak bilinen Saraçoğlu'nu güç durumda bırakmak hem de Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile zaten sorunlu olan ilişkilerini iyice bozmak amacını gütmüşlerdir. Oysa sonuç tam da istedikleri gibi olmamıştır. Aslında, bu konuya ilişkin istihbaratı alan Sovyetler Birliği liderliğinin oldukça endişelendiğini ve hatta 13 Mart 1940 tarihinde, biraz da acele ile Finlandiya ile

---

[72] Konuya ilişkin olarak bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.215 vd; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.291-294, 502-513; Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.130-142; Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.117-119; Langer ve Gleason, *The Challenge to..*, s.389-390, 647.

[73] Orijinalinin nasıl olduğu tartışmalı bu telgrafın kısaltılmış Türkçe metni için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 80 (Temmuz 1940), s.33-38.

[74] Bkz: Barutçu, *Siyasi Anılar..*, s.132-133; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.292, 294.

aralarındaki savaşa son verişinin bu gelişmeler ile ilgili olduğunu değerlendirmenin pek de yanlış olmayacağını söylemek mümkündür. Bu olay Türk - Sovyet ilişkilerinin biraz daha kötüleşmesine katkıda bulunmuş olmakla beraber,[75] taraflar arasında bu konudan dolayı ciddi bir kriz yaşandığı da söylenemez. Çünkü, Türkiye'nin tarafsızlığı, Sovyetler Birliği için herşeye rağmen (en azından henüz o dönemde) belirli bir önem taşıyordu. Buna karşılık, sözkonusu olay sonrasında Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkilerinde bir soğukluk yaşanmış, bu atmosferde, 16 Ağustos 1940 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Almanya Büyükelçisi Franz von Papen arasında gerçekleşen görüşmede, İsmet İnönü, Büyükelçi Papen'in şahsında Almanya'yı, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile savaşa sokmak ve Saraçoğlu'nu görevinden uzaklaştırmak istemekle suçlamıştır.[76]

e) Balkanlar'da Mücadele Kızışıyor

Önceleri Balkanlar ile pek fazla ilgilenmeyen, bu bölgeyi İtalyan etki alanında gören Nazi Almanyası, savaş ilerledikçe ve İtalya'nın bölgede ciddi bir denetim kurmasının mümkün olmadığını görerek, bu coğrafya ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Böylece, Hitler'in gözlerini bölgeye çevirdiğinin anlaşılması, hem Türkiye hem de bölge ile yakından ilgilenen Sovyetler Birliği tarafından endişe ile karşılanmıştır.

1940 yılı ortalarından itibaren Balkanlar'da kendisini hissettirmeye başlayan Almanya - Sovyetler Birliği rekabeti ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği nezdindeki girişimleri[77] çerçevesinde, Eylül ayından itibaren Türk -

---

[75] Nitekim Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Almanlar tarafından yayınlanan belgelerin, bir süre önce Türkiye'den gelerek bazı petrol rafinerilerinin bulunduğu Batum üzerinde uçtuğunu söylediği uçağın Türkiye tarafından kabul edilmeyen durumunu açıkladığını söylemiştir. Konuya ilişkin olarak bkz: *Ayın Tarihi*, No: 81 (Ağustos 1940), s.46-48.

[76] Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.133-135.

[77] 1940 yılı yazında, özellikle o sıralarda İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi olarak görev yapan Sir Stafford Cripps'in konuya ilişkin bazı girişimleri çerçevesinde Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni yakınlaştırma girişimleri sözkonusu olmuş, bunun ancak Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Sovyetler Birliği lehine bazı düzenlemeler yapılması çerçevesinde mümkün olabileceği anlaşılınca, konuya ilişkin çabalar en azından o an için zayıflamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.13-25).

Sovyet ilişkilerinde nispi bir iyileşme yaratmıştı.[78] Bu durumu değerlendiren Türkiye, İngiltere'nin de desteğiyle, Balkanlar'daki statükoyu koruma amacına yönelik bir birlik oluşturma yönünde çaba harcadıysa da pek başarılı olamamıştır.[79] Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldıran İtalyanlar'ın başarısızlığı, Almanlar'ın bölgeye müdahalesine uygun bir zemin hazırlamıştı.

28 Ekim 1940 tarihinde, İtalya Yunanistan'a saldırdığında Türkiye durumdan ciddi bir endişe duymaya başlamıştır. Bununla birlikte, Balkan Antantı Paktı'nın ilgili maddeleri gereği, bu tür bir durumda Türkiye'nin akdi bir yükümlülüğü sözkonusu değildi.[80] Bu antlaşma, tarafların sadece Balkan sınırlarını bir Balkan devletinin saldırısına karşı garanti etmekteydi. İlk bakışta konuyu karışık hale getiren, bir Balkan devleti olmayan İtalya'nın Yunanistan'a bir Balkan devleti olan Arnavutluk üzerinden saldırmasıydı. Fakat, İtalya'dan gelecek bir saldırıya karşı yardım, özel olarak ve de bu ülkeyi kışkırtmak istemeyen Yunanistan'ın kendisi tarafından kapsam dışında bırakılmıştı.[81]

Öte yandan, Türkiye'nin bu çerçevede savaşa katılması konusu, 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'nın 3. Maddesi'nin kendisine yüklediği yükümlülük açısından da, gerek anlaşmanın taraflarından Fransa'nın teslim olmuş olması gerekse 2 No'lu Protokol, Türkiye'nin savaş dışı durumunu sürdürmesi yolunda birer argüman olarak kullanılıyordu.[82] Ayrıca İngilizler de, Türkiye'nin bu nedenle savaşa katılması konusunda çok ısrarcı değildiler. Bu sırada İngiltere'de konuya ilişkin farklı görüşler olmakla beraber, Başbakan Churchill de Türkiye'nin savaşa katılması konusunda o an için zorlanmaması görüşünü kabul etmek durumunda kalıyor, ancak Türkiye'nin savaşa katılmasının Bulgaristan harekete geçtiğinde mutlaka gerekli hale geleceğini söylüyordu.

---

[78] Langer ve Gleason, *The Undeclared..*, s.113.

[79] Türkiye'nin bu konudaki başarısız kalan girişimi için bkz: Langer ve Gleason, *The Undeclared..*, s.113-114.

[80] Ayrıca, 1933 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış olan Samimi Anlaşma (*Entente Cordiale*) çerçevesinde de taraflar, ancak ortak sınırları bir saldırıya uğradığında birbirlerine yardım etmekle yükümlüydüler.

[81] Bkz: *supra.*, "(a) Balkan Paktı".

[82] Benzer bir durum, yani 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'nın 3. Maddesi gereği Türkiye'nin savaşa katılması durumu, 7 Ekim 1940 tarihinde Alman ve İtalyan ordularının Romanya'ya girdiğinde de gündeme gelmiş ve Türkiye'nin benzer gerekçelerle savaş dışı kalmaya devam etmesi İngiltere tarafından da fiilen kabul görmüştür.

Nitekim Türkiye de, konuya ilişkin olarak Bulgaristan'a, Yunanistan'a saldırması halinde Balkan Paktı uyarınca kendisine savaş ilan edeceğini bildirmiştir.[83] Zaman zaman Yunanistan sınırında askeri varlığını arttıran Türkiye, böylece Bulgaristan'a, İtalya ile savaşmasını fırsat bilerek Yunanistan'a saldırması halinde buna izin vermeyeceği mesajını iletmiştir.[84] Bu durum, askeri anlamda Yunanistan'ın Trakya bölgesini Bulgar ordusuna karşı koruma gereğini azaltmış, Bulgar ordusunun Yunanistan'a karşı harekete geçmesini önlemiş ve böylece Yunan ordusunun Arnavutluk cephesinde tüm gücüyle İtalyan ordusuna karşı direnebilmesini mümkün kılmıştır.

Bu arada, 1940 yılı Kasım ayında Berlin'e giden Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Alman meslektaşı Ribbentrop ve Hitler ile 12-15 Kasım tarihlerinde görüşmelerde bulunmuştur. İlk gün yapılan görüşmeler sırasında Türkiye Boğazları konusu da ele alınmış ve Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop Almanya'nın taraf bile olmadığı Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesini, yerine "Rusya - Türkiye - İtalya - Almanya arasında" yeni bir anlaşma yapılmasını ve bu çerçevede Sovyetler Birliği'ne bazı özel imtiyazlar verilmesini önermiş, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov'un ise bu konuda (savaş sonrasında daha da net bir biçimde ortaya koyacağı) Boğazlar üzerinden ülkesine yönelecek bir saldırının engellenmesi yönünde öneriler getirdiği görülmüştür.

Nitekim, Molotov'un bu görüşmelerin ardından, Alman tarafınca, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği arasında imzalanması için hazırlanan gizli bir anlaşma metnine ilişkin olarak, 26 Kasım 1940 tarihinde Alman tarafına ilettiği öneriler bu açıdan önemlidir. Sovyetler Birliği bu öneriler aracılığıyla "... İstanbul ve Çanakkale Boğazları çerçevesinde Rusya kara ve deniz kuvvetleri için üs kurulması suretiyle Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'daki güvenliği temin edilmelidir" görüşünü ortaya koyarak, bu üslerin "... uzun vadeli kiralama şeklinde ..." sağlanmasını teklif etmektedir.[85] Sonuçta, özellikle Balkanlar'da Alman - Sovyet etki alanı paylaşımı pazarlıkları ve bu anlamda Sovyetler Birliği'nin Mihver Devletleri grubuna katılımı görüşmeleri, artık Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmaya karar vermiş olması nedeniyle başarısızlıkla sona ermiştir. Fakat, o sıralarda gizli olan sözkonusu bilgiler, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar üzerindeki düşüncelerini belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır.

---

[83] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.29; Langer ve Gleason, *The Undeclared War..*, s.107.

[84] *Ayın Tarihi*, No: 78 (Mayıs 1940), s.67-68.

[85] Bu görüşme ve gelişmeler konusunda bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.230-235; Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.165-168; Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.82-85; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.317-319.

2) 1941 - 1942: Alman Üstünlüğü Dönemi

a) Balkanlar'da Diplomasi ve Savaş: Almanya Bölgeyi Denetimi Altına Alıyor

İtalya'nın Yunanistan'a saldırmasının ardından, Balkan ülkeleri arasında mevcut statükoyu koruma amaçlı bir birliktelik oluşturma fikri bu defa da İngiltere tarafından savunulmaya başlanmıştır. Bu nedenle, henüz savaşa katılmaktan oldukça uzak olsa da, artık İngiltere'yi destekleme konusunda daha belirgin adımlar atan Amerika Birleşik Devletleri, bölgede konuya ilişkin durumu doğrudan araştırmış, fakat olumlu bir noktaya varamamıştı. Zira, 1940 yılı sonlarına doğru, artık Macaristan ve Romanya gibi Yugoslavya ve Bulgaristan da Almanya'ya iyice yakınlaşmıştı ve Türkiye'nin doğrudan karşısına almak istemediği Sovyetler Birliği de Nazi Almanyası ile işbirliğini sürdürüyordu. Bu durumda artık Türkiye de kendi pozisyonunu bu yeni gelişmelere göre ayarlamaya, bölgede giderek etkisini artıran Almanya'yı kışkırtabilecek girişimlerden kaçınmaya başlıyordu.

Nitekim, 1940 yılı Kasım ve Aralık aylarında, Ankara'daki Almanya Büyükelçisi von Papen de, Türkiye'yi Mihver Devletleri safına çekmek için çabalarını yoğunlaştırıyordu. Bu amaçla Papen, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile, biraz da inisiyatif kullanarak gerçekleştirdiği görüşmelerdeki ısrarlarıyla sonucunda, 2 Aralık 1940 tarihinde, iki ülke arasındaki ilişkileri değerlendirmek üzere gizli görüşmeler başlatılmıştır. Saraçoğlu ile Papen arasında gerçekleştirilen görüşmelerde bazı temel ilkeler üzerinde anlaşmaya varılmakla[86] beraber, Alman Dışişleri Bakanlığı Papen'e işi yavaştan alması talimatı veriyor, Berlin Sovyetler ile yapılan görüşmeleri tamamlamadan Türkiye ile bir anlaşmadan kaçınıyordu.[87]

1940 yılı sonu ve 1941 yılı başlarında İngiltere, eğer Almanya Yugoslavya veya Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a yönelirse, Türkiye'nin bunu savaş sebebi sayması gerektiği yönünde Ankara üzerinde baskı uygu-

---

[86] Buna göre taraflar, Türkiye'nin Balkanlar ve Yakın Doğu'nun yeniden şekillenmesine aktif katılmasını kabul ediyor; Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı savaşmamayı kabul ederken, kendi güvenliği gerektirdiğinde Müttefikler ile olan anlaşması çerçevesinde, Türkiye'nin bazı önlemler alabilmesini de Mihver Devletleri kabul ediyor; ayrıca Mihver Devletleri Türkiye'ye saldırmamayı açıkça taahhüt ediyorlardı.

[87] Özgüldür, *Türk - Alman..*, s.136-139.

lamaya devam ediyordu. Almanlar'ın Türkiye üzerinden İngiltere için çok önemli olan Orta Doğu petrollerine uzanması ihtimalinden oldukça endişelenen İngiltere Başbakanı Winston Churchill, Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderdiği 31 Ocak 1941 tarihli mesajında, Balkanlar'daki duruma ilişkin endişelerini ortaya koyarak, Türkiye Hükümeti'nden özellikle, bu sıralarda İtalya ile savaşta olan Yunanistan'ın Almanlar'ı kışkırtmamak gerekçesiyle Selanik'e ilişkin olarak onay vermediği ve Almanya'nın elinde bulunan Romanya'daki petrol tesislerinin vurulabilmesi açısından büyük önem taşıyan İngiliz hava üslerine Türkiye topraklarında izin vermesini istiyordu.[88]

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından 6 Şubat 1941 tarihinde açıkça reddedilen bu öneri de, aslında Türkiye'nin savaşa katılmasını istemek anlamına gelmekteydi. İsmet İnönü'ye göre, Türkiye böyle bir öneriyi ancak savaşa katıldığında kabul edebilirdi ve şu anda savaşa katılmasında da yarar yoktu. İsmet İnönü, İngiltere'nin, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ısrar ederken, taraflar arasındaki anlaşma gereği Londra tarafından yapılması gerekli yardımları da hatırlatma fırsatını değerlendiriyordu.[89]

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt de, İngiltere Başbakanı Churchill'in bu girişimini destekliyordu. Roosevelt'in temsilcisi olarak, 1941 yılı Ocak ayında, tam Churchill'in mektubunun İsmet İnönü'ye ulaştığı gün Türkiye'ye gelen Amerikalı Albay William J. Donovan, Ankara'da Başbakan, Dışişleri ve Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı ile görüşmelerde bulunarak İngiliz teklifine destek aramıştır. Fakat, Türk tarafı savaşa katılmak için İngiltere'nin vermeye hazır olduğundan çok fazla silah ve malzeme yardımı talep etmiş, saldırıya uğradığı takdirde savaşacağını, fakat Bulgaristan Almanya'ya karşı direnmedikçe kendisinin de Almanya'yı kışkırtıcı bir eylem içerisinde yer almayacağını ortaya koymuştur.[90]

Bununla birlikte, İngiltere giderek Türkiye'nin savaş dışı kalma politikasını anlayışla karşılamaya başlamış, İngilizler resmi düzeyde Türkiye'yi savaşa katılmaya davet eden girişimlerde bulunmaya devam ettilerse de,[91] en

---

[88] Churchill, *The Grand..*, s.28-30, 33-35, 97.

[89] İngilizler'in çoğunlukla İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, bazen de Dışişleri Bakanı Anthony Eden kanalıyla, veya doğrudan Başbakan Winston Churchill'den gelen mesajlar çerçevesinde gerçekleştirdikleri bu girişimler için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.34-44.

[90] Armaoğlu, "İkinci Dünya..," s.153-154.

[91] Örneğin, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve aralarında İngiltere Genelkurmay Başkanı John Dill'ın da bulunduğu bir askeri heyet, 1941 yılı Şubat ayında Ankara'ya gelerek, 28 Şubat'ta Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Genelkurmay Başkanı ile görüşmelerde bulunmuş, ülkesinin bilinen taleplerini tekrarlamıştır.

azından bir süre için bu konuda çok ısrarlı olmamaya yönelmişlerdi. Zaten kısa bir süre sonra Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan Alman işgaline uğrayınca, bu konu kendiliğinden gündemden kalkacaktır.

Görüldüğü gibi, 1941 yılı Mart ayı başlarında, üzerinde yoğun bir Alman - Sovyet rekabeti süren ve bu durumun farkında olarak 17 Şubat'ta Ankara'da Türkiye ile bir saldırmazlık bildirisi[92] imzalayan Bulgaristan, 1 Mart 1941 tarihinde Mihver Devletleri grubuna katılıyor ve Alman ordusu bu ülke topraklarını işgal ediyordu. Bu durumdan endişelenen, Almanya ile ilişkilerinin giderek bozulmakta olduğunu gören Sovyetler Birliği, bu durumu değerlendiren İngiltere'nin de etkisiyle, Türkiye'ye olumlu sinyaller göndermeye başlamıştır. Sovyetler Birliği, 25 Mart 1941 tarihinde, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na da atıf yapan bir açıklamada bulunarak, "Eğer Türkiye ... saldırıya uğrar ve topraklarını savunmak için savaşa girmek zorunda kalırsa ... Sovyetler Birliği'nin en geniş ölçüde anlayışına ve tarafsızlığına güvenebilir" ifadesini kullanmıştır.[93]

b) Türkiye Üzerinde Alman Baskısı: 1941 Türk - Alman Saldırmazlık Paktı

1941 yılının ilkbahar aylarından itibaren Türkiye üzerinde bu defa da Alman diplomasisi etkili olmaya başlamıştır. Almanlar esas olarak, kendilerinin Bulgaristan'a girmelerinden endişelenen Türkiye'nin İngiltere'ye daha da yakınlaşmasını önlemeye çalışıyorlardı. Bu amaçla, Hitler tarafından 28 Şubat 1941 tarihinde kaleme alınmış olan bir mesaj, Alman Büyükelçisi Franz von Papen aracılığıyla, 4 Mart 1941 tarihinde İsmet İnönü'ye ulaştırıldı.[94]

Kendisine verilen cevap, Almanya kendisine saldırmadığı takdirde Türkiye'nin Almanya'ya yönelik bir harekata girişmeyeceği yönünde olmuştur. Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 87 (Şubat 1941), s.58-75; *Ayın Tarihi*, No: 88 (Mart 1941), s.27-38; Churchill, *The Grand..*, s.97.

[92] Resmi adı "Türk - Bulgar Ortak Demeci" olan bu metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.641. Bu konuda ayrıca bkz: *Keesing's..*, 1941, s.4485; *Ayın Tarihi*, No: 87 (Şubat 1941), s.25-57. Bu bildiri örtük olarak, Alman ordusunun Bulgaristan'a girmesi halinde Ankara'nın herhangi bir tepki vermeyeceği anlamına geliyordu.

[93] Resmi adı "Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Demeç" olan metin için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, 644; *Ayın Tarihi*, No: 88 (Mart 1941), s.49.

[94] *Ayın Tarihi*, No: 88 (Mart 1941), s.22; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.96-100.

Hitler mesajında, iki ülke arasında I. Dünya Savaşı sırasındaki ortak mücadeleyi hatırlattıktan sonra, Almanya'nın Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saldırıyı hiç bir şekilde düşünmediğini, ordularına Türkiye sınırlarına belirli bir mesafeden daha fazla yaklaşmama emri verdiğini belirtiyordu.[95] Bu mesajın, Balkanlar'daki Alman ilerleyişinin durdurulması konusunda Türkiye'ye çeşitli görevler düştüğünü Ankara'ya sürekli hatırlatan İngiliz diplomasisine karşı İsmet İnönü'nün direncini arttıran bir etki yaratmış olduğu söylenebilir.

Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu mektuba 12 Mart 1941 tarihinde bir cevap yazmış, bu cevap da 17 Mart'ta Türkiye'nin Almanya Büyükelçisi Hüsrev Gerede tarafından Hitler'e iletilmiştir. İsmet İnönü mektubunda, iki ülkenin I. Dünya Savaşı sırasındaki beraberliğine işaret ettikten sonra, ülkesinin "... milli toprağa vaki olacak her tecavüze karşı koymaya azimli..." olduğuna, buna karşılık "Türk Ordusunu Alman Orduları ile karşı karşıya getirecek hiçbir sebep bulunmadığına ..." işaretle, "Vaktiyle kanlarını birlikte dökmüş olan Türk ve Alman askerlerinin ... asla karşı karşıya gelmemelerini bütün kalbimle temenni ederim" diyordu.[96]

Hitler, Sovyetler Birliği ile sürdürdükleri Balkanlar'da etki alanı paylaşımı ve bu ülkenin Alman - İtalyan - Japon ittifakına katılması yolundaki görüşmeler başarısızlıkla sona ermiş olduğu için,[97] Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'a ilişkin görüşlerini 17 Mart 1941 tarihinde İsmet İnönü'nün cevabi mektubunu kendisine iletmek için gelen Berlin'deki Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye açıklamıştır. Hitler, Sovyetler Birliği ile sürdürülen görüşmelerde, bu ülkenin Dışişleri Bakanı Molotov aracılığı ile, 1940 yılı Kasım ayında Bulgaristan ve Boğazlar'da üs konusunda ortaya koydukları talepleri kendisinin şiddetle reddettiğini belirtmiştir.[98] Hitler aslında bu talepleri, gerek artık Sovyetler Birliği ile bir kesin hesaplaşmaya hazırlanmaları gerekse bu taleplerin Balkanlar'daki Sovyet etkisini Almanlar aleyhine arttıracak olması nedeniyle reddetmelerine rağmen, bunu Türk tarafı lehine bir tercih olarak sunmaya çaba harcamıştır.

Artık Sovyetler Birliği'ne saldırmaya karar veren Hitler, bu sıralarda Yugoslavya'da meydana gelen bir iktidar değişikliğini bahane ederek, 1941 yılı başlarında başlayan bir harekâtla Balkan ülkelerini teker teker ele geçirmiştir. 1 Mart 1941 tarihinde Alman orduları Bulgaristan'a girmeye başlamış

---

[95] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.96.
[96] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.97-99.
[97] Bu görüşmeler konusunda bkz: Armaoğlu, "İkinci Dünya..," s.155-156.
[98] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.99-100; Lenczowski, *The Middle East..*, s.142; *Ayın Tarihi*, No: 91 (Haziran 1941), s.57-65.

ve aynı gün Bulgaristan'ın Almanya, İtalya ve Japonya'dan oluşan Mihver Devletleri grubuna katıldığının açıklanmasıyla süreç sonuçlanmış, Alman ordularının 6 Nisan'da başlayan harekatı sonucunda, 17 Nisan'da Yugoslavya ve 23 Nisan'da da Yunanistan teslim olmuş,[99] böylece Alman orduları Türkiye sınırına dayanmışlardı. Hitler, Sovyetler Birliği'ne harekattan önce güney kanadını emniyete almaya, özellikle Yunanistan civarından bir saldırıyla karşılaşma ihtimalini ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Bu bağlamda, Türkiye'nin savaş dışılık anlamındaki tarafsızlığının devamı da Almanya açısından büyük öncm taşıyordu.

Bu arada Sovyetler Birliği'ne saldırıya hazırlanan ve Balkanlar'daki Alman genişlemesinden rahatsız olan Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile iyice yakınlaşmasından endişe duyan Hitler Almanyası, Nisan ayı başlarında, Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop aracılığıyla, iki ülke arasında bir saldırmazlık paktı imzalanmasını Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği aracılığıyla teklif etmiş ve bu pakt çerçevesinde iki ülke arasındaki ilişkileri nasıl görmek istediğini Ankara'daki Büyükelçisi von Papen aracılığıyla 12 Mayıs 1941 tarihinde Başbakan Saraçoğlu'nun şahsında Türk Hükümeti'ne iletmiştir.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen, 14 Mayıs 1941 tarihinde Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından kabul edilmiş, kendisine Hitler'in 10 Mayıs tarihli bir mektubunu sunmuştur. Hitler mektubunda Balkanlar'daki duruma değinerek, konuya ilişkin olarak Türkiye'nin meşru haklarını dikkate alacağını belirtiyor, iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesini arzu ettiğini anlatan ifadeler kullanıyordu. Alman Büyükelçisi von Papen,

---

[99] Bu durum üzerine, Ankara'daki İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçileri Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ziyaret ederek, Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırılması halinde Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa katılacağına dair verdiği sözü hatırlatmaktaydılar (bkz: *supra.*, "e) Balkanlar'da Mücadele Kızışıyor"). Kaldı ki, Balkan Paktı düzenlemeleri çerçevesinde, Almanya'nın Bulgaristan üzerinden Yugoslavya ve Yunanistan'a saldırması durumunda, Türkiye'nin de Balkan Paktı yükümlülükleri gereği, Müttefikler ile Yugoslavya ve Yunanistan yanında savaşa katılma zorunluluğu iddia edilebilirdi (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I,* s.552). Kanımca bu iddiaya karşı Türkiye'nin de, burada artık Türkiye'nin savaşa katılmasını gerektiren bir Almanya - Bulgaristan ortak saldırısından çok (Yunanistan'a giren askeri güç esas olarak Almanlar'dan oluşmakla beraber içerisinde Bulgar askerlerinin de bulunması nedeniyle biraz tartışmalı olan bir yorumla olsa da) bu ülkeyi işgal eden bir bölge dışı devletin (Almanya) bir bölge ülkesine (Yugoslavya, Yunanistan) saldırısının sözkonusu olduğunu iddia ederek, savaşa katılma yükümlülüğü olmadığını öne sürmesi mümkündü (bkz: *supra.*, "(a) Balkan Paktı"). Nitekim, Türkiye de savaşa katılmayacağını ilan etmiştir.

mektuba ilişkin bazı açıklamalardan sonra, iki ülke arasındaki ticaret anlaşmasının uygulanmasını ve Türkiye topraklarından bazı savaş araç ve gereçlerini geçirmeyi de kapsayacak bir anlaşmanın imzalanması arzusunu belirtmiştir. Sovyetler Birliği'ne saldırı öncesinde "Ya Rusya Ya Biz" diyen von Papen, İngiltere'yi vuracaklarını, iki cephede birden savaşma yeteneklerinin bulunduğunu söyleyerek, ülkesinin gücü açısından üst perdeden konuşmuş, Almanya'nın Türkiye için "yanında yer alınması gereken bir güç" olduğunu göstermeye çalışmıştır.[100]

Bu gelişmelere paralel olarak, 1941 yılı Nisan ayı başlarında Almanlar'ın talebi, Irak'ta 4 Nisan 1941 tarihinde bir darbe ile iktidarı ele geçiren eski Başbakan ve Mihver yanlısı Reşid Ali Geylani Hükümeti ile ilişkiler açısından, yani İngiliz-karşıtı bu hükümete yardım amacıyla Türkiye'den geçiş izniydi. Alman işgali altındaki Fransa'yı temsil eden Vichy Hükümeti de, benzer bir şekilde Suriye'ye transit geçiş için izin istiyordu. Ankara, İngiltere ile imzalamış olduğu antlaşmaya aykırı olan böyle bir eyleme izin veremeyeceğini belirterek[101], eğer Almanya Türkiye'ye saldırmamaya garanti verirse, kendisinin de Almanya'nın herhangi bir ülke ile yapacağı savaşta tarafsız kalacağını açıklamıştır.[102]

---

[100] Almanya'nın iki ülke arasında imzalanacak bir anlaşma açısından çeşitli konulara yönelik olarak getirdiği teklifler için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.104-106.

[101] Türkiye'nin resmi düzeydeki politikası bu olmakla beraber gayriresmi düzeyde, nispeten sınırlı miktarda ve doğrudan asker geçişi yerine askeri açıdan daha ikincil önemdeki bazı malzemelerin, çeşitli kamuflaj yöntemleri ile sözkonusu hedeflere geçişine göz yumulduğu anlaşılmaktadır; bkz: Deringil, *Denge Oyunu..*, s.150. Nitekim, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi von Papen Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a gönderdiği bir telgrafta "Irak'a savaş malzemesinin Türkiye topraklarından ulaştırılması tasarısına kesinleşmiş gözüyle bakılabilir" diyerek bu yöndeki bir durumu yansıtıyordu (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 1 "Papen'den Ribbentrop'a", Telgraf (Gizli), 14 Mayıs 1941, s.9). Sonradan, İngiltere Hükümeti bu konuda Ankara'yı sert bir biçimde uyarmış ve Türkiye Hükümeti, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun şahsında bu "göz yumma" halini sona erdirmiştir.

[102] Langer ve Gleason, *The Undeclared..*, s.512. Aslında bu konuya ilişkin görüşmeler sırasında, Almanlar'ın sonuçta imzalanan metinden daha gelişmişini, yani bir yandan Türkiye'yi Almanya'ya iyice yakınlaştıran diğer yandan da Almanya'nın Orta Doğu politikası açısından bu ülkeye bölgeye ilişkin çeşitli girişimlerinde ayrıcalık tanıyan bir anlaşmayı gerçekleştirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı öneride, bir gizli ek formülasyon ile, Irak'a Alman yardımı yapılması konusu düzenlenerek, karşılığında ileride Türkiye'ye Balkanlar, Ege ve Orta Doğu'da çok net olmamasına özellikle dikkat edilen lehte sınır düzenlemeleri teklifi getiriliyordu (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölü-

Almanya'nın Ankara'yı oldukça iyi tanıyan Büyükelçisi von Papen, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmama ve aleyhine bir ittifaka girmeme sözü vermesi, küçük bazı toprak ödülleri, sınır düzenlemeleri karşılığında,[103] Türkiye'nin de Almanya'ya karşı bir hareketten kaçınmak ve Türk - İngiliz İttifakı'nın kendisini Almanya ile bir çatışmaya itmeyeceğini beyan etmesi çerçevesinde bir anlaşma öneriyordu.[104] Papen, bu türden bir anlaşma çerçevesinde, Türkiye'nin açıkça Almanya'ya ülkesinden askeri malzemelere ilişkin transit geçiş hakkı tanımasının mümkün olmadığını Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop'a anlatmak için yoğun çaba harcamıştır.[105] Joachim von Ribbentrop ise, Ankara Alman güçlerinin Irak'a transit geçişi için kesin

---

mü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 3 "Ribbentrop'dan Papen'e", Telgraf (Gizli), 17 Mayıs 1941, s.11-13; Belge No: 4 "Ribbentrop'dan Papen'e", Telgraf (Gizli), 19 Mayıs 1941, s.14-15; Belge No: 6 "Ribbentrop'dan Papen'e", Telgraf (Gizli), 26 Mayıs 1941, s.17-18). Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, 26 Mayıs 1941 tarihinde bu yöndeki teklifi reddederek metnin sadece bir "saldırmazlık paktı" olabileceğini ortaya koyuyordu.

[103] Türkiye'ye Batı Trakya ve Ege Adaları üzerinden toprak teklif ediliyordu (Langer ve Gleason, *The Undeclared..*, s.511; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.559).

[104] Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen, 23 Mayıs 1941 tarihinde, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un inisiyatifi ile hazırlanmış olan, ana hatları aşağıdaki şekilde olan bu beş maddelik anlaşma ile üç gizli protokol teklifini Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na sunmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.112-113). Buna göre, Almanya Türkiye'ye saldırmayacak ve ona karşı herhangi bir anlaşma imzalamayacak, Türkiye de Almanya'nın çıkarlarına ters düşen girişimlerden kaçınacak ve Üçlü İttifak Antlaşması'nın kendisini Almanya ile çatışmaya sürükleyecek bir biçimde yorumlamayacağını ilan edecekti. Birinci gizli protokol çerçevesinde Almanya, Edirne civarında Türkiye lehinde sınır değişikliği, Ege Denizi'nde Türkiye'ye yakın bazı adaları Türkiye'ye bırakma, Boğazlar'ın statüsüne ilişkin Türkiye lehinde değişiklik ve çatışmalar Türkiye'nin güney sınırına yaklaşırsa Türkiye'nin çıkarlarına saygı gösterme taahhüdünde bulunuyordu. İkinci gizli protokol önerisinde ise, 27 Mayıs 1930 tarihli Türk - Alman Ticaret Anlaşması'na dayanılarak, Alman askeri malzemesinin Türkiye toprakları üzerinden Irak'a geçmesine izin verilecekti.

[105] Bu çabalar için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1,* s.566-575. Alman tarafının bu konudaki tüm umutlu açıklamaları, baskılarına rağmen Türk tarafının bu transit geçiş konusunda Almanya'nın istediği noktaya gelmediği söylenebilir. Nitekim, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen ile 27 Mayıs 1941 tarihinde yaptığı görüşmede Berlin'in transit geçiş ile ilgili talebini, bir "sözlü güvence" düzeyinde dahi kesin bir biçimde reddetmiştir. Bu anlamda, gayriresmi olarak ve çok sınırlı düzeyde, Alman tarafına yakıt ikmali gibi konularda Türkiye topraklarından transit geçiş açısından göz yumulduğu anlaşılmaktadır.

bir onay bildirmeden Türkiye'ye arazi ödülleri verilmesine, hatta bir anlaşma yapılmasına karşıydı. Alman güçlerinin Girit dahil tüm Yunanistan ve Ege Adaları'nı ele geçirdiği bu dönemde Türkiye, Almanya ile, kendisinin İngiltere ile olan anlaşmasını sürdürmesini de mümkün kılabilecek, dolayısıyla düzenlenmesi oldukça zor bir anlaşma imzalamaya çalışıyordu.

Fakat, 30 Mayıs 1941 tarihinde Geylani hareketinin başarısız olması ve Irak'ta yeniden Müttefikler'e yakın bir hükümetin iktidara gelmesi üzerine, bu talep de önemini kaybetmiştir. Bu çerçevede, Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop, Türkiye'den Irak'a transit geçiş hakkı konusundaki talebinde ısrar etmekten ve bunun karşılığında Türkiye'ye bazı toprak ödülleri teklif etmekten vazgeçecek ve Türk - Alman görüşmeleri hızla ilerleyecektir.[106]

Sonuçta,[107] Almanya'nın Türkiye ile kapsamlı bir anlaşma yapmasını gerekli gören ve bu açıdan Türkiye'nin daha net bir tutum almasını isteyen Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop[108] ile konuya ilişkin olarak daha sınırlı bir anlaşmayı bu aşamada yeterli ve kabul edilebilir gören Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen arasındaki mücadelenin galibini Hitler belirledi. Artık Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak *Barbarossa* Harekatı'na ilişkin planlarını uygulamaya karar vermiş olan ve 1941 yılı bahar aylarında Balkanlar'da İtalyan güçlerinin yetersizliğinden doğan boşluğu kapatmak için tüm bölgeyi işgal ederek güçlerini yayan ve bu nedenle önem-

---

[106] Bu görüşmeler için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I,* s.581-587.

[107] Türkiye, Almanya'nın anlaşma teklifine, 26 Mayıs 1941 tarihinde kendi teklifiyle cevap vermiş, buna karşılık Alman Dışişleri Bakanlığı da, 3 Haziran 1941 tarihinde birincisinden çok da farklı olmayan yeni bir teklif getirmiş, Türkiye Dışişleri Bakanlığı da bu teklife ilişkin görüşlerini 6 Haziran 1941 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen'e iletmiş, buna cevap 9 Haziran 1941 tarihinde gelmiş, nihayet 12-13 Haziran tarihlerinde taraflar arasında gerçekleşen bir dizi diplomatik temas çerçevesinde bir uzlaşma noktası yakalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.113-117).

[108] Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop "Türkiye ... aynı zamanda, İngiltere ile de ittifak içinde kalmayı ... saklı tutmayı istemektedir. Türkiye'nin, Almanya'nın ölüm kalım mücadelesi verdiği İngiltere'yle dolaylı yoldan dahi olsa işbirliğine gitmesi halinde Almanya'yı karşısında bulacağı Türk Hükümeti tarafından açıkça anlaşılmalıdır" demekteydi. Türkiye tarafından "... İngiltere ile bize yönelik dolaylı bir işbirliğine gidilmesi halinde [imzalanacak anlaşmanın] zarar görmüş sayılacağı ..." düşüncesi, Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop için imzalanacak bir Alman - Türk anlaşmasının hangi koşullarda mümkün olabileceğini belirtiyordu (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 7 "Ribbentrop'dan Papen'e", Telgraf (Gizli), 9 Haziran 1941, s.19, 21).

li ölçüde zaman yitiren Hitler, Irak ve Suriye'de giriştiği bazı operasyonlarda karşılaştığı başarısızlıkların ardından Türkiye gibi kendisini muhtemelen bir süre için de olsa uğraştırabilecek bir coğrafyada zaman kaybetmek istemiyor, Türkiye'nin tarafsız kalmasının sağlandığı bir zeminde güney sınırlarını güvence altına alan bir anlaşma yaparak bütün gücü ile doğuya yönelmeyi arzuluyordu.

Bu çerçevede Berlin'deki Nazi liderliği, Büyükelçi Franz von Papen'in Ankara ile üzerinde önemli ölçüde anlaşmaya vardığı daha sınırlı bir anlaşma için onay verdi. Bu zemin Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da onaylandı. Bir bakıma ortaya çıkacak bir Nazi Almanyası - Sovyetler Birliği çatışması karşısında Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanması anlamını taşıyan bu türden bir anlaşmaya resmi düzeyde karşı çıkan İngiltere'nin de, bu karşı çıkışının yumuşaklığından anlaşmadan fazlaca rahatsızlık duymadığı anlaşılmaktadır.[109]

Cumhuriyet

SAKA

Türk - Alman Dostluk Paktı İmzalandı

Muahede 10 seneliktir ve iki memleket arazilerinin masuniyetine ve tamamiyeti mülkiyesine mütekabilen riayeti taahhüd etmektedir

Türk ve Alman hükûmetleri

Doğrudan doğruya veya dolayısile yekdiğeri aleyhine müteveccih hertürlü harekâttan içtinab edecekler

C. H. P. Grupu

PAKTIN METNİ

TH 29: Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması

[109] Doğal olarak İngiltere, Türkiye ile Nazi Almanyası arasındaki bu görüşmelerin başarılı olmasını engellemek için yoğun çaba harcamıştır. Ancak, gerçekçi İngiliz diplomasisi bu türden bir anlaşmayı tamamen engelleyemeyeceğini farkettiğinde, gerek Irak gerekse Suriye üzerinde Nazi Almanyası ile sürmekte olan mücadelenin kaderiyle yakından ilgili olması nedeniyle, Nazi Almanyası'nın Türkiye topraklarını üzerinden geçerek Orta Doğu'ya asker ve askeri malzeme sevki için transit geçiş hakkı elde etmesini engelleye çalışmıştır (Deringil, *Denge Oyunu*.., s.141-145).

Bunun üzerine, 18 Haziran 1941 tarihinde iki ülke arasında, tarafların mevcut yükümlülüklerinin "saklı kalması" gereğini dikkate alan bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, Ankara'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Büyükelçi Franz von Papen arasında imzalandı.[110] Antlaşma ile taraflar birbirlerinin "... topraklarının dokunulmazlığına ve bütünlüğüne, saygı göstermeyi ve ... birbirlerine karşı her türlü harekattan kaçınmayı" kabul ediyorlar (Madde 1) ve karşılaşılacak sorunların çözümü için "... aralarında dostça temasta bulunmayı ..." (Madde 2) öngörüyorlardı.[111]

Bu antlaşmayla, Türkiye, hem Batı sınırlarına dayanan güçlü Almanya'ya karşı kendini güvenceye alıyor hem de mevcut yükümlülüklerin saklı kalması zemini çerçevesinde İngiltere ile olan akdi ilişkilerini devam ettirebiliyordu. Yine bu antlaşmayla, Türkiye üzerinden Almanya'ya bir saldırı gerçekleştirilmesi de imkansızlaşıyordu. Böylece Türkiye, kendi topraklarını korurken aynı zamanda Almanya'nın Orta Doğu'ya yönelmesini engelleyerek İngiltere'ye yardım ediyor, fakat Alman - Sovyet savaşı başladığında İngiltere'nin Boğazlar'ı kullanarak Sovyetler Birliği'ne yardım iletmesini de engellemiş oluyordu.

Aslında bu türden bir anlaşmanın, başlıca amacı doğrudan bir saldırıya uğramadığı takdirde savaş dışı durumunu sürdürmek olan Türkiye açısından da diplomatik esneklik getiren bir anlamı vardır. Gerçekten de, bir Alman - Sovyet savaşı çıktığında, Türkiye'nin kendisini anlaşmalar gereği savaşa katılmaya davet eden İngiltere karşısında daha önceki anlaşmalara atfen öne sürdüğü "Sovyet Çekincesi"[112] artık geçerliliğini yitirecekti. İşte

---

[110] Resmi adı "Türkiye Cumhuriyeti ile Alman Reich'ı Arasında Dostluk Antlaşması" olan bu antlaşmanın metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.647; *Ayın Tarihi*, No: 91 (Haziran 1941), s.68-69; Esmer, "Savaş İçindc..," s.359. Bu konuda ayrıca bkz: *Ayın Tarihi*, No: 91 (Haziran 1941), s.66-111; Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.92-95; Ülman, *İkinci Cihan..*, s.37 vd.; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.121.

[111] Aslında sonradan yayınlanan bazı Alman belgeleri, bu anlaşmanın yapıldığı dönemde Hitler'in gerektiğinde Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye saldırmayı düşündüğünü, bazı Alman generallerinin buna yönelik planlar yaptıklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonraları Nazi - Sovyet savaşı sırasında Sovyet tarafınca ele geçirilen ve Türk tarafına iletilen bazı askeri nitelikli Alman belgeleri de bu yönde kanıtlar içermektedir (*Ayın Tarihi*, No: 92 (Temmuz 1941), s.55-57). Fakat sonradan bu plan, gerek Kuzey Afrika'daki Alman ilerleyişinin durdurulması nedeniyle bölgeye asker kaydırılması ihtiyacı gerekse Hitler'in bu durumda bir süre sonra üzerine gitmeye karar verdiği Sovyetler Birliği'nin sürpriz bir saldırısından endişe etmesi nedeniyle uygulanamamış ve sözkonusu Türk - Alman anlaşması gerçekleşmiştir (Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş.., IV*, s.1520-1522).

[112] Bkz: *supra.*, "c) Üçlü İttifak".

böyle bir anlaşmayı imzalamakla Türkiye, bir Alman - Sovyet savaşı ortaya çıktığında kendisini Müttefikler yanında savaşa katılmaya davet edecek olan İngiltere'ye karşı savaş dışı kalmayı savunabileceği yeni bir argüman elde etmiş olmaktaydı. Yine bu anlaşma çerçevesinde Türkiye, bu anlaşma ile, bir yandan elde edeceği tarafsızlık konumu çerçevesinde kendisini muhtemel bir Alman saldırısına karşı koruma altına alırken, diğer yandan da İngiltere ile ittifakını sürdürmek, bu ülke ile siyasi ve askeri işbirliği imkanlarını gerektiğinde kullanabilmek için saklı tutmak istiyordu. Bu anlaşma, tarafların daha önce imzalamış oldukları anlaşmaları etkilememeliydi.

Ardından, 19 Haziran 1941 tarihinde, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, İsmet İnönü'nün 12 Haziran tarihli ve iki ülke arasında bir çıkar çatışması olmadığı yönündeki özel mektubunu Hitler'e sunmuş, Nasyonal Sosyalist lider de durumdan memnuniyetini belirttiği cevabi mektubunda iki ülke arasında bir de ticaret anlaşması imzalanması gereğine işaret etmiştir. Aynı günlerde, Saraçoğlu ve Ribbentrop arasında da dostluk mesajları teati edilirken Türkiye basını da anlaşma lehinde yazılar ile doluydu.[113]

İngilizler bu gelişmeden çok hoşlanmamakla ve sonucu Almanya'nın bir başarısı olarak görmekle beraber, bütün Balkanlar ve Ege'de Almanlar tarafından çevrelenen Türkiye'nin bu tutumunu anlayışla karşılıyorlardı.[114] 29 Mayıs 1941 tarihinde, İngiltere Büyükelçisi tarafından Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na iletilen bir mesajda İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, ülkesinin konuya ilişkin temel görüşünü ortaya koyduktan sonra, "Türkler'in ... coğrafi ve stratejik bakımdan tecrit edilmiş bulunduklarını ... harpte İngiliz yardımının mahdut kalacağı gözönünde tutularak, Türkler'in maruz kalacakları tehlikeyi bertaraf etmek için Almanlar ile temasa gelmelerini makul ve meşru " gördüklerini belirterek durumu ülkesi adına analiz etmektedir.[115]

---

[113] Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 91 (Haziran 1941), s.82-102; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.589-593.

[114] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.118-120; *Ayın Tarihi*, No: 91 (Haziran 1941), s.108-109. İngiltere'de Avam Kamarası'nda konuya ilişkin olarak yapılan görüşmelerde, bazı üyelerin resmi düzeyde İngiltere'nin müttefiki olan Türkiye'nin Almanya ile siyasi nitelikte bir anlaşma imzalamasını anlayamadıklarını açıklamalarıyla süren tartışmalarda, Başbakan Winston Churchill ve Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Türkiye'nin tutumunun tarafsızlık politikası olduğu, bu ülke ile hala aynı safta bulundukları yolundaki görüşlerini açıklamışlardır (Vere-Hodge, *Turkish Foreign..*, s.146-147).

[115] Bu konuda İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen ile Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu arasındaki görüşmeler için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.106-112.

Çünkü İngilizler, bu konuda Türkiye'ye karşı sert bir tutum izlenmesinin, Ankara'yı Berlin'e daha da yakınlaştırabileceğinden endişe ediyorlardı[116]. Kaldı ki, Türk yetkilileri tarafından İngiliz Büyükelçisine verilen sözlü açıklamada da, bu anlaşmanın hiçbir şekilde Alman asker veya savaş malzemelerinin topraklarından geçişine izin verileceği anlamına gelmediği açıkça belirtiliyordu. İngilizler yine de anlaşmadan rahatsız olduklarını belli etmişler, konuya ilişkin olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye baskı yapmasını da teşvik etmişlerdi.

Bu sıralarda, daha çok İngiltere üzerinden Türkiye'ye bazı yardımlarda bulunan Washington bu dolaylı yardımı da durdurmuştur.[117] Bunun hemen ardından, 22 Haziran'da Alman orduları Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak saldırıya geçince Türkiye üzerindeki baskı nispeten azalmıştır. Bununla birlikte, o döneme kadar Türkiye'ye daha çok İngiltere üzerinden[118] yardımı tercih eden Amerika Birleşik Devletleri savaşın genel gidişatı çerçevesinde Türkiye'ye ihtiyaç duyulmaya başlandığından, savaşa girmeden kısa bir süre önce, 1941 yılı sonlarında Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesinde Türkiye'ye askeri yardıma başlamıştır.[119] Bu kararda, Amerika

---

[116] İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen bu sıralarda merkeze gönderdiği notlarda bu yönde saptamalarda bulunuyordu; bkz: Deringil, *Denge Oyunu*.., s.145-146.

[117] Türkiye ile Almanya arasında bir anlaşma olabileceğine önceleri ihtimal vermeyen Amerika Birleşik Devletleri, konu ciddileşince yoğun bir diplomatik çaba ile böyle bir anlaşmayı engellemeye çalışmış, bunu başaramayınca, gerek kendi Ankara Büyükelçisi John Van A. Mac Murray'nin gerekse İngiltere'nin yardımın devam etmesi doğrultusundaki ısrarlı çabalarına rağmen, Türkiye'ye dolaylı yardımı bir süre durdurmuştur (Barkay, *ABD Diplomasisinde*.., s.55-61).

[118] Amerika Birleşik Devletleri'nin bu yardım programı içerisine Türkiye'yi dahil etmemiş olmasına rağmen İngiltere, yardımın Türkiye'ye de yapılması yönünde yoğun çaba harcamıştır. Çünkü, 19 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması ile Türkiye'ye sözverilen kredi ve bu çerçevede gönderilecek olan askeri malzemenin sağlanmasında, özellikle de Fransa'nın çöküşü ardından ortaya çıkan aksamalar neticesinde, Türkiye de bazı yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınıyordu. İngiltere bu açmazı halledebilmek için Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye yardım etmesini gerekli görüyordu. İşte bu çerçeve içerisinde, İngiltere'nin Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Lord Halifax konuyu Başkan Franklin Roosevelt ile görüşerek, 11 Mart 1941 tarihinde kabul edilen Ödünç Verme ve Kiralama Yasası uyarınca Türkiye'ye yapılacak yardımın İngiltere aracılığı ile, yani dolaylı yoldan yapılması konusunda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nı ikna etmiştir (Barkay, *ABD Diplomasisinde*.., s.53-55).

[119] *Ayın Tarihi*, No: 97 (Aralık 1941), s.37-38; Ülman, *İkinci Cihan*.., s.34-36. İngiltere'nin yardımın yine eskisi gibi dolaylı, İngiltere üzerinden yapılmasını istemesine karşılık Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri, çeşitli gerekçelerle yardımın

Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin kromuna giderek artan ihtiyacının da rol oynadığı söylenebilirdi.

c) Nazi - Sovyet Savaşı Başlıyor ve Savaşta Kartlar Yeniden Dağıtılıyor

22 Haziran 1941 tarihinde Alman askerleri Polonya topraklarındaki Alman - Sovyet sınırını geçtiğinde Alman - Sovyet savaşı başlamış, Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalamış olan Türkiye, Sovyetler Birliği ile 21 Mart'ta yapılmış olan saldırmazlık bildirgesine uygun olarak, 25 Haziran 1941 tarihinde Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay aracılığı ile bu savaşta tarafsızlığını Sovyetler Birliği yetkililerine iletmiş ve ilan etmiştir.[120]

Bununla birlikte, bu defa da Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak isteyen Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin arayışları ve de daha da belirgin olarak 12 Temmuz 1941 tarihli İngiltere - Sovyetler Birliği ittifakı, Türkiye'yi endişelendirmekteydi.[121] Özellikle de İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in, I. Dünya Savaşı sırasındaki İngiliz - Rus ittifakına da atıfta bulunarak, Hitler'in ordularına karşı mücadele eden Sovyetler Birliği'ne oldukça sıcak mesajlar göndermesi bu endişeyi arttırıyordu.[122] Fakat, hem Ege'nin Alman denetiminde olması hem de savaş dışı durumunu sürdüren Türkiye'nin imzalanış olduğu anlaşmalardan doğan yükümlülükleri çerçevesinde Boğazlar'dan geçişe izin vermeyecek[123] olması nedeniyle, İn-

---

doğrudan yapılması yönünde bir eğilim içerisinde olmaya başlamışlardır (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.61-64). Sonuçta, bu iki anlayışın bileşimi sayılabilecek bir biçimde yardım yeniden başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri yardımı, ancak 10 Haziran 1942 tarihinden sonra doğrudan Amerika Birleşik Devletleri üzerinden yapılmaya başlanmıştır.

[120] Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.161.

[121] Nitekim, Türk basınında çıkan bazı yazılar da bu endişeyi yansıtmaktaydı (*Ayın Tarihi*, No: 93 (Ağustos 1941), s.31-38).

[122] Özellikle tam bu günlerde, İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nın kazanılmasına katkıda bulunmasına rağmen savaştan pay alamadığı yolunda bir demeç vermesi, Türk tarafının endişelerini artırmakta, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne Boğazlar konusunda tavizler vermeye hazırlandığına işaret olarak görülmekteydi (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.78-79).

[123] Tam da bu sıralarda, 9 Temmuz 1941 tarihinde *Seefalke* adlı bir Alman savaş gemisinin Boğazlar'dan Karadeniz'e geçmiş olması, özellikle Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde sıkıntı yaratmıştır. 12 Temmuz 1941 tarihinde, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay aracılığı ile resmi bir protestoda bulunmuştur. Ardından benzer bir protesto daha gelmiştir. Türkiye

giltere ve Sovyetler Birliği, bu sevkiyatı o sıralarda Almanya'ya daha yakın duran İran üzerinden gerçekleştirmeye karar verdiler.

Bu çerçevede, 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ın, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin çifte işgaline uğraması Türkiye'yi önemli ölçüde endişelendirmiştir. İran, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Sovyetler Birliği'ni takviye edebilmesi için, nispeten Alman yanlısı olarak bilinen bu ülkede bu yöndeki tutumu pekiştirecek bir darbe ihtimali abartılarak işgal edilmiştir.[124] İran'a ülkesindeki tüm Almanlar'ın sınırdışı edilmesi doğrultusunda verilen iki İngiliz - Sovyet notası Tahran yönetimi tarafından reddedilince işgal gerçekleştirilmişti.

Bu durumun Türkiye açısından da bir örnek oluşturabileceği düşüncesi, Ankara'da ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Özellikle, Alman gizli servisi Türkiye'deki propagandasında, İngiltere ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin[125], İran'a yönelik olarak olduğu gibi Türkiye toprakları üzerinde de çeşitli emeller beslediklerı iddia ediliyordu. Bunun üzerine, İngiltere ve Sovyetler Birliği, 10 Ağustos 1941 tarihinde Türkiye'ye birer nota göndermiş ve

---

savunmasında, sözkonusu geminin ticaret gemisi özelliklerini taşıdığını belirtmiştir (Esmer, "The Straits..," s.299).

[124] Rıza Şah'ın tutumu dolayısıyla Almanya'ya yakın olarak bilinen İran, esas olarak Sovyetler Birliği'nden endişe etmekteydi. Dolayısıyla Alman - Sovyet ittifakının sürdüğü dönemde diplomatik açıdan oldukça zorlanmıştır. 1940 yılı Mart ayından itibaren Sovyetler Birliği ile anlaşmaya yönelmiş, bu durum İngiltere ve Türkiye ile ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. 1941 yazında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması ile Sovyetler Birliği ile İngiltere'nin aynı safta yer alması sonrasında, bu ülkedeki Alman etkisi Müttefikler'in hedefi olmuştur. Bu konuda bkz: Çetinsaya, "Türk - İran..," s.75-83. Bu işgal sonrasında bölgedeki Kürt aşiretlerinde yeniden bir hareketlenme görülmüştür ve bu gelişme Ankara'da Sovyetler Birliği ile ilişkilendirilmiştir. Yine bu dönemde, bölgede Alman-yanlısı olarak görülen Türk kökenliler ile ilgili sorunlar da, zaman zaman Ankara ile Londra ve Tahran arasında çeşitli değerlendirme ve tartışmalara konu olmuştur (*ibid,*. s.85-103).

[125] Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Nazi - Sovyet savaşı başlamadan önce yapılan görüşmeler çerçevesinde, Sovyet tarafının Türkiye ile ilgili taleplerine ilişkin orijinal belgeleri Türkiye'nin Almanya Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye 19 Ağustos 1941 tarihinde iletmiştir. Buna karşılık Sovyetler Birliği de, Almanya'nın askeri çevrelerinden ele geçen Türkiye'ye yönelik saldırı ve savaş planlarını açıklamıştır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.603-604). Alman siyasal çevreleri, Türkiye'nin bu açıdan duyduğu tedirginliği, Ankara'nın kesin olarak Berlin'in yanında yer alarak savaşa katılması için bir fırsat olarak görmüşlerse de bu anlamda başarılı olamamışlardır.

Montrö ve Boğazlar konusunda Türkiye'nin rahatsız olmasını gerektirecek herhangi bir düşünce ve eylem içerisinde olmadıklarını belirtmişlerdir.[126]

Fakat, İngiliz - Sovyet ilişkileri geliştikçe[127], örneğin İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden 1941 yılı Aralık ayında Moskova'ya giderek 22-25 Aralık tarihlerinde Stalin ile görüşmelerde bulunduğunda, Türkiye'nin kendi üzerinden pazarlık yapılabileceği konusundaki benzer endişeleri hep gündemde olmuş, canlı kalmıştır. Nitekim bu görüşmede Stalin, kendilerinin galip çıkacakları savaşın sonrasında, özellikle Avrupa'da ne türden düzenlemeler gerektiğini ortaya koyduktan sonra, Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak için, Türkiye'ye Oniki Ada, Bulgaristan'ın güneyi ve Suriye'nin kuzeyinden arazi verilmesini teklif ederek pazarlık yapıyordu.[128] Haliyle Stalin'in bu teklifi karşılıksız değildi. Karşılığında Boğazlar'da istediklerini elde etmeyi amaçlıyordu.[129]

d) Türkiye - Almanya İlişkilerinde Ekonomi ve Siyaset

İki ülke arasında 18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın ardından Türkiye, 11 Eylül 1941 tarihinde Karl Clodius başkanlığında Ankara'ya gelen bir Alman ekonomi heyeti ile görüşmelere başlamıştır. 8 Ocak 1940 tarihli ve o zamana kadar gizli kalmış olan Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında imzalanmış ve bu ülkelere krom satışını garanti altına alan anlaşmadan[130] haberi olmayan Almanya, Türkiye'nin bütün kromunu satın almayı kapsayan bir anlaşmada ısrar ederken, Türk tarafı adına dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, sözkonusu "gizli" anlaşma nedeniyle 8 Ocak 1943 tarihine kadar kendilerinin krom ihtiyacının Türkiye tarafından karşılanmasının mümkün olmadığını söylemiştir.[131] Bu nedenle 20 Eylül'de kesilen görüşmeler, Ekim ayı başında bir anlaşma ile sonuçlanmıştır.

---

[126] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.80-81; *Ayın Tarihi*, No: 93 (Ağustos 1941), s.39-46.

[127] 22 Haziran 1941 tarihinde Alman-Sovyet savaşı başlayınca "doğal müttefik" konumuna gelen İngiltere ve Sovyetler Birliği, 12 Temmuz 1941 tarihinde "stratejik müttefik" konumuna gelmişler, 26 Mayıs 1942 tarihinde Londra'da yapılan bir anlaşma ile de "akdi müttefik" olmuşlardır.

[128] Churchill, *The Grand..*, s.530, 628.

[129] Kirk, *The Middle East..*, s.451-452.

[130] Bu konuda bkz: *supra.*, "a) Siyasal/Askeri Bir Araç Olarak Ekonomik İlişkiler".

[131] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef..*, *1*, s.631-632.

9 Ekim 1941 tarihinde Türkiye ile Almanya, adı Türk - Alman Ticaret ve Ödeme Anlaşması[132] olan ve yapılan bir ek düzenleme ile iki ülke arasındaki krom ticaretini de kapsayan, ayrıca Türkiye'nin diğer ülkeler ile sözkonusu olan dış ticaret hacmi açısından birinci sıraya yerleşen bir anlaşma imzalayınca, İngiltere'nin gelişmelerden duyduğu rahatsızlık iyice artmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'yi Almanya ile daha da yakınlaşmaya itmekten çekinen Londra durumu kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya ek olarak yapılan düzenlemeye göre, Almanya, 1943 yılında[133] 45.000 ton, eğer Türkiye'nin ihtiyacı olan 18 milyon TL değerindeki askeri malzemeyi sağlarsa ilave bir 45.000 ton daha, 1944 yılında da 90.000 ton Türk kromu satın alabilecekti.[134] Anlaşma ayrıca, Almanya'nın Türkiye'ye askeri nitelikli bazı malzemeleri sağlaması konusunda da bazı hükümler içeriyor ve Almanya'nın Türkiye'ye silah alımında kullanılacak kredi açmasını da öngörüyordu.[135]

Türkiye'nin bu antlaşmayı imzalaması Amerika Birleşik Devletleri'nin de tepkisini çekmiştir. Daha 18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ardından, bu antlaşma gereği taraflar arasında bir ticaret anlaşması için görüşmeler başladığında, Amerika Birleşik Devletleri bu kapsamda Türkiye'nin Almanya'ya krom satmayı kabul edeceğinden endişelenmeye başlamıştır. 1943 yılından itiba-

---

[132] Bu anlaşma için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 95 (Ekim 1941), s.46-59; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.114-116; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.633-641.

[133] Çünkü, İngiltere ile yapılmış olan krom satışı anlaşması bu tarihte bitiyordu. 8 Ocak 1940 tarihli Türk - İngiliz - Fransız anlaşması çerçevesinde Türkiye'ye 25 milyon İngiliz Sterlini askeri kredi sağlanıyor, buna karşılık Türkiye Müttefikler'e 2 (sonradan +1) yıl için elindeki kromu satmayı taahhüt ediyordu. Bu anlaşmaya göre, İngiltere (veya Amerika Birleşik Devletleri) talep belirttiği takdirde 1942 yılında krom cevherinin Almanya'ya satılması zordu. Türkiye, İngiltere'ye konuya ilişkin olarak verdiği söze sadık kalmış, Alman tarafının bütün ısrarlarına rağmen, Almanya'ya bu tarihten önce krom satışına yanaşmamıştır.

[134] Almanya, 18 Nisan 1943 tarihinde Ankara'da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Numan Menemencioğlu ile Almanya Büyükelçisi Franz von Papen arasında imzalanan yeni bir ticaret anlaşması çerçevesinde, Türkiye'ye istediği silah satışını gerçekleştiriyor ve karşılığında Türkiye'den öngörülen miktarda krom alabiliyordu. 1944 yılında ise öngörülen miktarın oldukça altında krom madeni ithal edebilmiştir. Bunun nedeni, giderek askeri anlamda gerilemeye başlayan Almanya'nın Türkiye'ye göndermeyi taahhüt ettiği askeri malzemeyi zamanında gönderememesidir. Zaten, 1944 yılı Nisan ayı ortasında da bu süreç tamamen durmuştur. Bu anlaşma konusunda daha geniş bilgi için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2*, s.208-210.

[135] Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.183-184; Lenczowski, *The Middle East..*, s.141.

ren Almanya'ya krom satışı yapılacağına ilişkin madde, İngiltere'yi olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri'ni de rahatsız etmekteydi.[136]

Doğu'da Alman - Sovyet savaşının bütün şiddeti ile sürdüğü 1942 yılı boyunca, bir yandan Müttefikler Türkiye'nin savaşta kendi yanlarında yer alması için diplomatik temaslarını sürdürürken, güçlerinin doruğunda olan Almanlar da Türkiye'yi kendi saflarına çekmeye yönelik çabalarını devam ettiriyorlardı. Nitekim Almanlar, 1942 yılı Ocak ayında Kafkasya'da Sovyetler Birliği'ne karşı bir ileri harekata girişirken Türkiye'den Türk - Sovyet sınırına asker konuşlandırarak kendilerine yardım etmesini istemekteydiler.

Özellikle, Almanlar'ın Sovyet topraklarında hızla ilerlediği dönemlerde, bu topraklardaki Türk kökenlileri harekete geçirecek bir Türkiye Türkçü / Turancı akımı yaratmak konusunda Alman diplomasisi yoğun çaba harcıyordu.[137] Ayrıca, Türk Hükümeti'nin Almanlar ile Orta Asya Türkleri konusunda pazarlıklar yaptığı konusundaki bazı haberler de dikkat çekmeye başlıyordu.[138] Alman orduları Türkler'in yaşadığı bölgelere doğru ilerledikçe

---

[136] Bu çerçevede Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray birçok defa Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'ndan randevu talep ederek konuya ilişkin bilgi almış, ülkesinin endişelerini Dışişleri Bakanı'na iletmiştir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.70-77).

[137] Nitekim, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen, 5 Ağustos 1941 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir notta, Türkiye'deki Pan-Turan hareketi ve hareketin önde gelenleri hakkında detaylı sayılabilecek değerlendirmeler yapmakta, Orta Asya kökenlilerin durumu değerlendirişini ele almaktadır (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 10 "Papen'den Alman Dışişlerine", (Gizli), 5 Ağustos 1941, s.27-30). Bu konuda ayrıca bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.660 vd.; Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.194 vd. Alman Büyükelçisi'nin Harp Akademileri Komutanı Fuat Erden ve Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz ile sık sık görüştüğü, bu kadar belirgin olmasa da Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile de iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinmekteydi. Von Papen ayrıca, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Killigil, Profesör Zeki Velidi Togan, Profesör Ahmet Caferoğlu, Emekli general ve yazar Hüseyin Hüsnü Erkilet, Ali İhsan Sabis, Mahmut Şevket Esendal, Mehmet Emin Resulzade gibi isimleri de bu çerçevede belirtmekteydi.

[138] Oran, "Türkiye'nin Kuzeydeki..," s.53; Kirk, *The Middle East..*, s.454. Bir yönüyle Almanlar'ı bu en güçlü oldukları dönemde oyalama amacına yönelik olsa da, bu türden durumların Türk - Sovyet ilişkilerindeki güven aşınmasında pay sahibi olduğu söylenebilir. Örneğin, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği ile ilgili olarak benzer nitelikli bir tutumdan bahseden, 1941 yılı ortalarına ilişkin bir belge için bkz: SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 11 "Weizsacker'dan Ribbentrop'a", (Gizli), 5 Ağustos 1941, 31. Yine Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın adlarının da

Almanlar, Türkiye'nin bu Türkler'i kurtarma hakkından bahsetmeye başlıyor, bu bölgelerdeki Türkler'e özerklik verilmesi konusu ortaya atılıyor ve böylece Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Bu anlamda, Hitler de dahil olmak üzere Alman yetkililerin benzer demeçleri, gerek Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği gerekse Ankara'daki Alman Büyükelçisi[139] ile iletişimde bulunan Türk Hükümeti üyelerince resmi[140] bir görüşme zemini olarak dikkate alınmamış, aksine Türkiye'nin kendi ülke toprakları dışındaki coğrafyalarla ilgilenmediğini çeşitli defalar belirtmiştir.[141] Başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere Türkiye'nin birincil siyasi sorumluluk taşıyan kişilerinin, bir yandan gayriresmi düzeyde Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Türk kökenli halkların

---

geçtiği, Turancılık lehinde resmi düzeyde bir şey yapamayacaklarını bildirmekle beraber "... sorunla büyük ölçüde ilgilendiklerini ..." ifade ettikleri söylenen bir nottan sözedilen bir belge için bkz: SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 14 "Henting'den Erdmannsdorff ve Woermann'a", (Gizli), 24 Kasım 1941, s.36. İlaveten, 1941 yılı sonlarında General Ali Fuat Erden, bir başka Türk generali ile birlikte Almanya'nın ilerleyişi konusundaki gelişmeleri izlemek üzere Doğu Cephesi'nde Hitler'in askeri karargahını ziyaret ederek doğrudan Hitler tarafından kabul edilmiş ve taraflar arasında "sıcak" görüşmeler yapılmıştır (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 12 "Papen'den Alman Dışişlerine", (Gizli), 10 Kasım 1941, s.32-34). O sıralarda Moskova, bu gizli ilişkilerin bütün detayını bilmemekle beraber muhtemelen belirli ölçülerde de haberdar oluyordu.

[139] Almanya'nın Ankara'daki Büyükelçisi von Papen, bir yandan Türkiye'deki Turancı çevreler ile ilişki kurarken diğer yandan da Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gelmiş Türk kökenli göçmenler ile yakınlaşmaya çalışıyordu. Papen ve ona yakın bazı Almanlar, Sovyetler Birliği'nden kurtarılan bazı Türk bölgelerinin bir federasyonda toplanması hakkının Türkiye'ye tanınması karşılığında Ankara'nın Almanya'nın yanında savaşa girebileceğini düşünmekteydiler (Lenczowski, *The Middle East..*, s.142).

[140] Örneğin, Alman diplomat von Hentig ile Türkçü / Turancı kadrodan General Hüsnü Emir Erkilet arasında, 1941 yılı Kasım ayında gerçekleşen mektuplaşmaya bakıldığında (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 13 "Hentig'den Erkilet'e", 17 Kasım 1941, s.35; Belge No: 15, "Erkilet'den Hentig'e", 27 Kasım 1942, s.37-38), Türkiye'deki "... yarı-resmi Türk çevreleri..."nin (*ibid.*, s.37) sözkonusu Alman diplomatının Türkçülük / Turancılık çerçevesi içerisinde Türkiye'deki bazı faaliyetlerini onaylamadıkları anlaşılmaktadır.

[141] Bununla birlikte, savaşın bitimini takiben, 1946 yılı yaz aylarında, Türkiye'nin Nazi Almanyası ile bazı ilişkilerini ortaya koyan Alman Dışişleri Bakanlığı belgeleri açıklanmıştır. Bu belgelerde, alt düzeyde de olsa bazı Türk sorumluların konuya ilişkin olarak Moskova'yı rahatsız edecek bazı yarı-gizli temas ve çabalar içerisinde oldukları anlaşılmış, böylece Sovyetler Birliği ile ilişkiler iyice sıkıntılı bir görünüm kazanmıştır.

varoldukları bölgeler ile asgari düzeyde de olsa ilgilenirken, diğer yandan da bu türden bir konuyu ancak Almanlar karşısında kesin bir Sovyet mağlubiyetinin saptanması sonrasında değerlendirebilecekleri anlaşılıyordu.

Bununla birlikte, Rusya'daki Bolşevik Devrimi sonrasında ülkelerini terkederek bir kısmı da Türkiye'ye gelen, özellikle Kırım / Kafkasya kökenli ve tanım gereği Sovyet-karşıtı olan Türk / Tatar aydınlar, Almanlar'ın Sovyetler'e karşı zaferler kazanmasına, kendi halklarının özgürlüğe kavuşmalarına yol açabilecek bir gelişme olarak sempatiyle yaklaşmakta, konuyu Türkiye kamuoyunda bu şekilde ortaya koymaya çalışmaktaydılar. Bu nedenle, Sovyetler Birliği'ne karşı Alman ilerleyişi ve Almanya'nın da Türkler'i kendi yanına çekmek için uyguladığı yoğun propaganda faaliyetleri sürerken, Türkiye'deki Türkçü / Turancı aydınların da desteğiyle, Türkiye kamuoyunda belirli bir ölçüde Alman yanlısı denilebilecek olan bir atmosfer oluşmuştur.[142]

Nitekim bu dönemde, resmi politikanın bir parçası olarak ortaya konulmamakla beraber, gerek Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın gerekse yeni Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun da zaman zaman "Türkçülük" akımına sahip çıktıklarını, özellikle Başbakan Saraçoğlu'nun bu yönde bazı demeçler verdiğini biliyoruz. Yine Sovyetler Birliği'nin çökme ihtimalinin yüksek görüldüğü bu dönemde Ankara'nın, Türk coğrafyasında bulunan Bakü petrol bölgesiyle ilgilendiği, bu yönde ortaya çıkacak fırsatlar çerçevesinde durumu değerlendirmek için bazı hazırlıklar yaptığına, Türk Genelkurmayı'nın bünyesinde bulunan Kafkas kökenli elemanların Almanya'ya gitmelerine imkan tanıdığı, en azından gözyumduğu yolunda Alman istihbaratı kaynaklı söylentiler dolaşmaktaydı.[143]

1942 yılının ilk yarısında olaylar hala Almanya ve yandaşlarının istediği gibi gelişiyordu. Hitler, Ruslar'dan hiç hoşlanmayan Türkler'in, Mihver'in zaferleri de geldikçe Almanya ile giderek yakınlaşacağını, en azından kendilerinin karşısında yer almayacağını düşünüyordu. 29 Nisan 1942 tarihinde, Hitler ile Mussolini Salzburg'ta buluşarak genel bir durum değerlendirmesi yaptıklarında Nasyonal Sosyalist lider, Ruslar'dan nefret eden Türkler'in yavaş fakat kararlı bir biçimde kendi saflarına yakınlaşmakta olduğundan sözediyordu.[144]

---

[142] Bu konuda bkz: Halil, *Atatürkçü Dış*.., s.62-67.

[143] Bu konuda bkz: Halil, *Atatürkçü Dış*.., s.62-67; Deringil, *Denge Oyunu*.., s.162-163. Deringil, bu konudaki Alman belgelerinin sağlıklı olduğu konusunda şüpheler bulunduğunu belirtmektedir (*ibid*.,. s.164-165).

[144] Howard, "The Entry of Turkey..," s.227-228. Hitler bu görüşünde çok da haksız değildi. Nitekim, 9 Temmuz 1942 tarihinde, Türkiye'de Başbakan olarak hükümeti kuran Şükrü Saraçoğlu ile Başbakan olduktan sonra, 1942 yazında bir gö-

HALKIN GÖZÜ
HALKIN KULAĞI
HALKIN DİLİ

Son Posta

PERŞEMBE 7 MAYIS 1942

Faik Öztırak istifa etti
Dahiliye Vekâletine Dr. Fikri Tuzer tayin edildi

Memduh Şevket Esendal Parti genel sekreteri oldu

Suikasd davası ayın 13 üncü Çarşamba gününe bırakıldı

Pavlofun tahkikatın tevsii hakkındaki talebi yerinde görülmedi, reddedildi

FRANSIZLAR MADAGASKARDA DAYANIYORLAR

İngilizler hedefe varmadılar

Adaya hafif tanklar da çıkarıldı

Uzakşarkta muharebeler şiddetlendi

Doğuda Almanların hücumları

Leningradda yangınlar çıkarıldı

Nurmansk cephesinde muhasebeler devam ediyor

TH 30: Almanya Büyükelçisi Franz von Papen'e Suikast

Bu ortamda, 24 Şubat 1942 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'e başarısız bir suikast girişimi olmuştur.[145] Almanya Büyükelçisi ve eşi bu olaydan yara almadan kurtulmuşlar, bomba elinde patlayan bir kişi ölmüştür. Bu girişimin ardından yakalanan kişiler arasında iki resmi görevli Sovyetler Birliği vatandaşının bulunması ve diğer iki sanığın da "komünist" olduklarının belirlenmesi, Türkiye ile Sovyetler Birliği

---

rüşme yapan Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in görüşme ardından kaleme aldığı raporuna göre, Saraçoğlu, bir başbakan olarak Rusya konusundaki düşüncelerini daha ılımlı olarak ortaya koysa da, "Bir Türk olarak, Rusya'nın yokedilmesini şiddetle istiyordu. Bu, Türk halkının yüzlerce yıldır düşlediği olaydı ve Führer bunu gerçekleştirirse yeni bir çağ açılmış olacaktı. Hiç bir Türk hatta İngiliz taraftarı [Hüseyin Cahit] Yalçın bile bu noktada ondan farklı düşünemezdi" (SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri..*, Belge No: 27 "Papen'den Alman Dışişleri Ofisi'ne" (Gizli), 27 Ağustos 1942, s.68). Saraçoğlu görüşmede Alman Büyükelçisi'ne "bir Türk olarak Rusya'nın yıkılmasını çok arzu ettiğini .., fakat bir başbakan olarak Türkiye'nin kesinlikle tarafsız kalmasının gerekli olduğuna inandığını" belirtmiştir (Lenczowski, *The Middle East..*, s.142).

[145] Bu suikast girişimi konusunda geniş bilgi için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 100 (Mart 1942), s.38-39; *Ayın Tarihi*, No: 101 (Nisan 1942), s.50-51, 61-103; *Keesing's..*, 1942, s.5081; Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.100-107; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 1*, s.617-626.

arasında gerilime neden olmuştur.[146] Sanıkların hemen tutuklanarak 1 Nisan 1942 tarihinde mahkeme önüne çıkartılmaları ve yapılan on duruşma sonucunda, 17 Haziran tarihinde açıklanan karar çerçevesinde, Sovyetler Birliği vatandaşı sanıkların 20'şer yıl, Türk vatandaşı sanıkların 10'ar yıl olmak üzere uzun süreli hapis cezalarına çarptırılmaları[147] Almanya tarafından memnuniyetle karşılanırken Sovyetler Birliği'nin yoğun tepkisine konu olmuştur.

e) Savaşta Dönüm Noktası

1942 yılı yazında Sovyetler Birliği kuvvetlerinin Almanlar karşısındaki başarılı direnişi ve ardından Ekim - Kasım aylarında Stalingrad'da Almanlar'ı durdurmaları ve giderek savaşta avantajlı bir konuma geçmeleri, İngilizler'in de Kuzey Afrika'da Almanlar'a üstünlük sağlamaya başlaması sonucunda, Sovyetler Birliği - İngiltere / Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerinin giderek sıkı bir işbirliğine dönüşmesi ile Türkiye'de yeniden Sovyetler Birliği'ne ilişkin endişeler artmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, Nazi Almanyası'nın zaferleri ard arda gelirken bunun sonucunda hem Almanya'nın ileride Orta Doğu'ya yönelerek kendi üzerine geleceğinden hem de müttefiki Faşist İtalya'nın Doğu Akdeniz'de yeniden kendisine bir tehdit oluşturacağından endişe duyan Türkiye, bu defa da, Amerika Birleşik Devletleri yardımı ile giderek güçlenen muzaffer bir Sovyetler Birliği'nin, 1939 yılında ortaya koyduğu tutumunu daha da belirginleştireceğinden endişe duymaya başlamıştır.

Bu gelişmeler çerçevesinde, Almanya'nın Sovyetler Birliği cephesinde nihai bir zafer kazanarak Türkiye'yi kendi yanına çekmesinin imkansızlığını gören Berlin'in Ankara Büyükelçisi von Papen, Türkiye'nin Müttefikler karşısında daha bağımsız bir tavır takınabilmesi için askeri gücünün artırılması gerektiği konusunda Berlin'i ikna etmiştir. Nitekim bu çerçevede, 2 Haziran 1942 tarihinde, Türkiye ile Almanya arasında, Türkiye'den bu

---

[146] Amerika Birleşik Devletleri makamlarına gelen bir istihbarat çerçevesinde, bu suikastın Adolf Hitler'in onayı ile Heinrich Himmler tarafından düzenlendiğine dair tam anlamıyla doğrulanamayan bir bilgi, Amerika Birleşik Devletleri yetkilileri tarafından Türkiye ve Sovyetler Birliği makamlarına iletilmiştir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.101-102).

[147] *Ayın Tarihi*, No: 103 (Haziran 1942), s.52, 55-59. Mahkemenin verdiği karar temyizce bozulmuş ve yeniden gerçekleştirilen duruşmalar sonucunda, 23 Aralık 1942 tarihinde açıklanan karar çerçevesinde, iki Sovyetler Birliği vatandaşının cezaları 16'şar yıla indirilmiştir.

ülkeye krom satışı konusunda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bunun karşılığında, 1942 yılı sonunda, Almanya'nın Türkiye'ye, kendisinden silah alımında kullanılmak üzere 100 milyon RM'lık bir kredi açması sağlanmış ve bu gelişme de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın ciddi bir biçimde telaşa kapılmasına neden olmuştur.

3) 1943 - 1944: Müttefikler Ağır Basmaya Başlıyor

a) Müttefikler'in Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları Artıyor

1941 yılı sonlarında Amerika Birleşik Devletleri de savaşa girmiş, buna karşılık Almanlar da Orta Doğu ve Kafkasya bölgelerine yönelik harekâtlara girişmişlerdi. Bu gelişmeler, Müttefikler'in, özellikle de İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinin yeniden artması sonucunu doğurdu. Stalin, Almanlar'ın Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçtiğinden bu yana Türkiye'nin savaşa katılması konusunda ısrar etmekteydi. Sovyet lideri, Türkiye'nin savaşa katılmasıyla ülkesine yüklenen Alman tümenlerinin bir kısmının Balkanlar'a kaymak zorunda kalacaklarını, dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin yükünün hafifleyeceğini düşünüyordu. Türk tarafı ise, Almanlar'a kesin bir üstünlük sağlayacak Sovyetler Birliği'nin Batı ve Güneybatı istikametinde ciddi bir engelle karşılaşmadan ilerleyeceğinden ve Boğazlar'a yöneleceğinden endişe ediyor, savaşa katılarak ordusunu yıpratması halinde Sovyetler Birliği'nin bu konuda amacına ulaşma şansının artacağına işaretle savaşa katılmayı reddediyordu.

Stalin'in konuya ilişkin görüşleri belirli bir ölçüde Roosevelt ve daha çok Churchill tarafından da paylaşılmaktaydı. Özellikle, İngilizler'in Kuzey Afrika ve Sovyetler Birliği'nin de Stalingrad'daki başarılarından sonra, Churchill, 1942 yılı sonları ile 1943 yılı başlarında Türkiye'yi savaşa sokma konusunda yeniden ısrarlı bir tutum takınmaya başlamıştır.[148]

---

[148] Churchill'in bu konudaki bakış açısı için bkz: Howard, "The Entry of Turkey..," s.230-231. Nitekim İngiltere Başbakanı Churchill, 24 Kasım 1942 tarihinde Sovyetler Birliği lideri Stalin'e gönderdiği gizli mesajda, Türkiye'yi 1943 yılı ilkbaharında savaşa sokma konusunda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt ile de aynı fikirde olduğundan sözederken, bu yolla "... Mihver için hayati önem kazanan Romen petrol sahalarını Türk üslerinden ağır bir şekilde bombalayabiliriz" diyordu (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve* .., Belge No: 88,

Oysa, bu sıralarda gerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı gerekse Savaş Kabinesi, Türkiye'nin savaşa katılması açısından henüz erken olduğu konusunda görüş birliği içerisindeydiler. Buna karşılık, konuya askeri / stratejik olmaktan daha çok siyasi ve ileriye dönük olarak yaklaşan İngiltere Başbakanı'na göre, Almanya'ya son darbenin vurulabilmesi için Avrupa'nın içlerine girmek gerekmekte, bu açıdan da Balkanlar oldukça önem taşımaktaydı. İleriye dönük bazı hesaplar da yapan Churchill, Balkanlar'da Almanya'nın bırakacağı boşluğun Sovyetler Birliği tarafından doldurulmasından çekiniyor, Türkiye'nin bu bölgede açacağı bir cephenin bu durumun kontrol altına alınmasına yardımcı olacağını düşünüyordu. Fakat, Türk tarafının görüşlerine göre, Ege coğrafyasında halen dikkate alınması gereken bir Alman askeri varlığının belirgin olduğu bu dönemde, Müttefikler'in elinde bölgede İngiliz Başbakanı'nın bu görüşlerini destekleyecek askeri imkanlar bulunmuyordu.[149]

14-25 Ocak 1943 tarihlerinde Batılı Müttefikler'in Kazablanka'da yaptıkları toplantıda[150], savaşın genel gidişine ilişkin çeşitli gelişmeler yanında Türkiye'nin savaşa katılmasının sağlanması konusu da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bununla birlikte, İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Balkanlar'da hemen bir cephe açılması fikri, Amerika Birleşik Devletleri tarafından uygun görülmediğinden tam bir kabul görmemiştir. Bu toplantı sırasında, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Franklin D. Roosevelt'in 24 Ocak 1943 tarihinde Almanya ile ancak "kayıtsız şartsız teslim" şartını kabul etmesi halinde görüşülebileceğini açıklaması, Türkiye yönetimini ciddi bir biçimde endişelendirmiştir.[151] Çünkü Türkiye için arzulanan, yenen ve yenilen taraflar olmadan savaşın bir tür denge içerisinde sona ermesiydi.

Türkiye yönetimine göre, Almanya'nın askeri gücü tamamen yok edilmeden bir anlaşma zeminine varılması önemliydi. Aksi halde, Avrupa'da Sovyetler Birliği'ni dengeleyecek bir Almanya kalmayınca, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa, Balkanlar ve Kafkasya'da haritayı kendi istediği gibi çizmeye çalışacağı düşüncesi dönemin Türkiye yöneticilerinin ortak görüşüydü. Bu görüş Batılı Müttefikler'e birçok defa anlatılmakla beraber, bu sırada birinci sorun olarak Almanya'nın mağlup edilmesini gören ve bu açıdan Sovyetler Birliği ile olumlu ilişkileri önemseyen Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere tarafından, özellikle de Amerikalılar tarafından çok fazla

---

"Başbakan Bay Churchill'den Başkan Stalin'e Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", 24 Kasım 1942, s.79-81).

[149] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.147.

[150] Bu toplantı için bkz: Sherwood, *Roosevelt and..*, Vol: 2, s.267-302; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.133-152.

[151] Bu konuda bkz: Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.188-192.

önemsenmemiştir. Hatta Türk tarafı giderek, İngiltere'nin, Sovyetler Birliği'nin Almanya'yı saf dışı etme konusundaki moralini arttırmak için, Almanya'nın kesin yenilgisi durumunda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin çıkarlarına zarar verecek önemli avantajlar sağladığı bazı gizli projeleri onaylamış olabileceğinden şüphelenmeye başlamıştır.

HALKIN GÖZÜ
HALKIN KULAĞI
HALKIN DİLİ

Son Posta

[Ruzvelt - Çörçil mülâkatı]

M. Ruzvelt konferansı "şartsız teslim toplantısı" olarak isimlendirdi

M. Çörçil diyor ki: "Konferansın neticeleri müttefik kıt'aları zafere doğru koşturacaktır"

Berlinde akisler

Varlık vergisini ödemiyenler

İlk kafile dün akşam Aşkaleye yollandı

Kafile azalarından ikisi son dakikada 497,000 lira tediye ederek serbest bırakıldılar

Aşkale yolcuları tıbkı Uludağ seyahatine çıkar gibi giyinmişlerdi. Ayaklarında golf pantalonları gözlerinde kar gözlükleri vardı

Vagon penceresinden duyulan ses: "Kurum, mösyö Alber, para meselesini çabuk bitir, belki Ankaradan dönerim!"

müttefikler 17 adaval

Şehir meclisinin dünkü kararları

TH 31: Kazablanka Toplantısı

Toplantıda, iki ülke genelkurmayı düzeyinde yapılan görüşmelerde, Türkiye konusu esas olarak İngiltere'nin sorumluluk alanı içerisinde bir konu olarak kabul edilmiş ve İngiltere Başbakanı Churchill'in isteği doğrultusunda, Türkiye ile bu ülkenin Müttefikler yanında savaşa katılmasının sağlanması[152] için ilişkiye geçilmesi kararlaştırılmıştır. Sonuçta, konuya ilişkin olarak, özellikle askeri açıdan, İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in hem kendi ülkesi hem de Amerika Birleşik Devletleri adına Türkiye ile temas ederek sonuca ulaşması üzerinde anlaşmaya varılmıştır.

---

[152] Aslında, Romanya'da bulunan bazı petrol alanlarının bu yolla bombalanabileceğini düşünen İngiliz askeri çevrelerince desteklenen Churchill'in bu görüşüne, başta Dışişleri Bakanı Anthony Eden olmak üzere bazı Hükümet üyelerinin itirazları sözkonusuydu. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt de Türkiye'nin savaşa katılmaya ikna edilmesi yönündeki önerilere pek sıcak bakmıyordu. Bu, Amerika Birleşik Devletleri askeri çevreleri açısından da bir zorunluluk olarak görülmemekteydi.

Fakat sonradan, bu inisiyatif vermenin Roosevelt tarafından sadece askeri anlamda düşünülmesine karşılık, Churchill tarafından çok daha kapsamlı olarak anlaşıldığı, bu konuda taraflar arasında farklı kademelerde gerçekleştirilen temaslar sırasında ortaya çıkmıştır.[153] Özellikle, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı ve bakanlığın Yakın Doğu İlişkileri Bölümü, Türkiye konusuna ilişkin olarak işbölümünü bu çerçeve içerisinde kabullenmemiştir. Bu işbölümü anlayışı çerçevesinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye yönelik Ödünç Verme ve Kiralama uygulamasının da İngiltere'nin denetim ve inisiyatifi içerisinde görülmesinin Londra tarafından askeri konular ile sınırlı olmanın ötesinde, daha geniş yorumlanması, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'nın tepkisini çekmiş, bu işbölümünün sadece askeri alanda sözkonusu olabileceği, siyasi ve ekonomik konularda kabul edilemeyeceği İngiliz yetkililere Amerikalı muhatapları tarafından açıkça belirtilmiş, konuya ilişkin olarak taraflar arasında zaman zaman sert tartışmalar yaşanmıştır.[154]

b) Adana'da İnönü - Churchill Görüşmesi ve Sonrası

Kazablanka toplantısında oluşan görüş paralelinde ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in de desteğiyle[155] Churchill, 30 Ocak 1943 tarihinde konuyu İsmet İnönü ile görüşmek üzere Adana'ya gelmiştir.[156] Yapılan görüşmelerde, Churchill, Türk ordusunun savaşa katılmak için tam hazırlıklı olmadığını kabul ederek bu konudaki Müttefik yardımının

---

[153] Howard, "The Entry of Turkey..," s.237.

[154] Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.118-122.

[155] Churchill, Türkiye'nin dış politikasında giderek Amerika Birleşik Devletleri'ne önem vermeye başladığının farkındadır. İnönü ile görüşmeyi kolaylıkla sağlayabilmek isteyen İngiltere Başbakanı, davetin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı tarafından yapılmasını Roosevelt'ten rica etmiştir.

[156] Bu görüşme için bkz: Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.192 vd. ve yine aynı yazarın *Dışişlerinde..*, s.135-139; Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.106-110; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.152-170; Gürün, *Türk-Sovyet.*, s.246-249; Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.165-178. Görüşmelerde, Türk tarafı, İnönü'nün yanında Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile temsil edilirken, İngiltere tarafında, Churchill'in yanında daha çok askerler yer alıyordu: Dışişleri Müsteşarı Sir Alexander Cadogan ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hughe Knatchbull-Hugessen; İngiltere Genelkurmay Başkanı General Sir Alan Brooke, General Sir Harold Alexander, General Sir Henry Maitland Wilson, General Wilfred Lindsell ve diğerleri.

arttırılabileceğini belirtmiş[157], Türkiye'nin en azından bir süre sonra savaşa katılmasını dolaylı ifadelerle de olsa istemiştir. Churchill'in planına göre, önce Türkiye'nin askeri gücü modern askeri malzeme ve silahlarla takviye edilecek, ardından Müttefik kuvvetleri Türkiye'nin deniz ve hava üslerinden yararlanmaya başlayacaklar[158], ardından da Türkiye doğrudan savaşa katılacaktı.

Öte yandan, Churchill'in kendisine, Sovyetler Birliği'nden endişe duymaması gerektiği, Stalin'in daha iyi silahlanmış ve kendisini savunmaya hazır bir Türkiye'nin varolmasından memnuniyet duyacağı yolunda açıklamalarda bulunmasına rağmen İsmet İnönü, özellikle savaştan galip çıkacak bir Sovyetler Birliği açısından ciddi endişeleri olduğunda ısrar etmiştir. Buna karşılık Churchill de, Türkiye hazırlıklarını tamamlayarak bir süre sonra Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri yanında savaşa katılırsa, savaş sonrası dünyada kurulacak barış masasının asli öğelerinden birisi olarak yeni dönemde daha güvenli bir konuma sahip olacağından ve böylece Sovyetler Birliği ile ilgili endişelerinin de giderilebileceğinden sözetmiştir.[159] İngiltere Başbakanı, Türkiye için Sovyetler Birliği'nin bölgede

---

[157] Adana görüşmelerinin hemen sonrasında, Türkiye'nin savaş gücünü artırmak için İngiliz yetkililerle başlayan ve İngiliz heyetinin görüşmeleri keserek Türkiye'den ayrıldığı 3 Şubat 1944 tarihine kadar süren görüşmelerde Türkiye'nin, bir yandan savaşa katılabilmek için gerçekten ihtiyaç duyduğu malzeme ve teçhizat ve bu konudaki gerekli bilgi aktarımının tam anlamıyla sağlanmasında titizlik gösterdiği, diğer yandan da bu taleplerin gerçekleşmesi için pek fazla gayret göstermediği, bir anlamda bu sorunları savaş dışı kalmanın bir aracı olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu türden bir yorum için bkz: Weisband, *İkinci Dünya..*, s.181 vd.

[158] İngiltere Başbakanı Churchill, Almanya'nın savaş makinesi için çok önemli gördüğü Romanya petrol tesislerinin Türkiye topraklarından havalanacak Müttefik uçakları tarafından vurulması gerektiği düşüncesindeydi. Türk tarafının görüşüne göre, bu durumda Türkiye Alman Hava Kuvvetleri'nin saldırısına uğrayacağı için zaten savaşa girmiş olacaktı. Bu nedenle sözkonusu talep Türkiye tarafından reddedilmiştir. Sonrasında da, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'in Türkiye Dışişleri Bakanı / Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'na yaptığı, ülkesine Türkiye topraklarında hava üsleri verilmesi ve hava alanlarından yararlanabilmesinin sağlanması konusundaki sayısız başvuru da hep bu bağlamda reddedilmiştir.

[159] Churchill, Stalin'e gönderdiği 1 Şubat 1943 tarihli mesajda, Adana görüşmesi hakkında Sovyet liderine bilgi veriyor, Türkiye'yi savaşa sokmak için gerekli olduğunu düşündüğü askeri hazırlıklardan sözediyordu. Ayrıca görüşmelerde Türk yetkililerinin savaş sonrası oluşacak düzen çerçevesinde ortaya çıkacak büyük Sovyet gücünden endişe duyduklarını gördüğünden de sözederek, Sovyet liderine "SSCB'den gelecek herhangi bir dostça davranışa, eminim ki, cevap vermeye ha-

izleyebileceği yayılmacı politikayı önlemenin en güvenli yolunun savaşa katılmak olduğunu söyleyecektir. Bir başka deyişle, Türkiye, savaşa katıldığında hem ordusunun yıpranmasından hem de bir Alman işgaline uğradığında da Sovyetler Birliği tarafından "kurtarılma" ihtimalinden endişe ederken, İngiltere, Balkan cephesinde Müttefikler yanında savaşa katılacak bir Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da yayılmasını önleyerek kendi güvenliğini de garanti altına alacağını öne sürüyordu. Bu konu taraflar arasında uzunca bir süre derin görüş farklılıklarının varolduğu bir alan olarak kalmıştır.[160]

Toplantının bütününe baktığımızda, Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması konusundaki önerileri doğrudan değil dolaylı ve yumuşak bir üslup ile yapmış, buna karşılık sık sık savaş dışı kalmasının savaş sonrasında kendisine ne türden sıkıntılar yaratabileceğini göstermeye çalışmıştır. Savaşa katılabilmek için daha fazla yardım talep eden İsmet İnönü'nün birincil endişesi olarak da, savaş sonrası dönemde karşısında olacak güçlü Sovyetler Birliği'nin dengelenmesi olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Sonuçta, Türkiye Müttefikler'e biraz daha yakınlaşmakla beraber savaş dışında kalma konumunu korumuştur.

1942 yılı sonu ve 1943 yılı başlarında, Alman ordularının Doğu cephesindeki mağlubiyetinin ardından, artık Berlin Ankara'nın kendi yanında savaşa katılmasını sağlamaktan vazgeçmiş, tarafsız, daha doğrusu savaş dışı kalmasını sağlamaya yönelmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı ve Ankara Büyükelçisi von Papen de Adana görüşmelerini bu açıdan izlemiş, Türkiye'nin fiilen savaş dışı durumunu sürdürmesini memnuniyetle kabullenmiştir. Ayrı-

---

zır olacaklardır" tavsiyesinde bulunmuştur (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve* .., Belge No: 109, "Başbakan Bay Churchill'den Bay Stalin'e Çok Gizli ve Kişisel Mesaj", 1 Şubat 1943, s.85-87). Konuya ilişkin olarak Stalin'in, 6 Şubat 1943 tarihli ve Türkiye'ye yönelik olarak "ihtiyatlı bir olumluluk" içeren mesajına (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve* .., Belge No: 111, "Başkan Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Kişisel Mesaj", 6 Şubat 1943, s.89-90) cevaben Churchill, 17 Şubat 1941 tarihinde Stalin'e gönderdiği mesajda, Türk ve Sovyet tarafları arasındaki ilişkinin düzelmesi gerektiği konusuna olan ilgisini tazelemektedir (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve* .., Belge No: 115, "Başbakan Bay Winston Churchill'den Bay Stalin'e Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", 17 Şubat 1943, s.91).

[160] Yukarıda da ifade edildiği gibi, dönemin Türk yetkilileri açıkça formüle etmeseler de, birincil tercihlerinin, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimi yerine Sovyetler Birliği'ne karşı bir denge unsuru olarak korunması yoluyla bir barışa ulaşılması olduğu anlaşılıyordu. Fakat bu görüşler Roosevelt ve Churchill tarafından paylaşılmaktan uzaktı. Toplantı sonrasında taraflarca bir resmi açıklama da yapılmıştır (*Ayın Tarihi*, No: 111 (Şubat 1943), s.110-111).

ca, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yönelik endişeleri nedeniyle Almanya'nın tamamen çökmesini tercih etmemesi de Almanya'nın dikkatinden kaçmadığından, Berlin, Türkiye'nin Müttefikler'in baskılarına karşı direnebilmesi için Ankara'ya yönelik desteğini sürdürmüştür.

Bu arada, Churchill'in yukarıda değinilen 30 Ocak 1943 Adana toplantısı ve sonrasındaki önerileriyle şekillenen, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri yeniden düzeltme çabalarında da çok fazla bir mesafe alınamamış,[161] kendi yükünün azalması için Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ısrarcı olan Sovyetler Birliği, Almanlar karşısında avantajlı duruma geçtikçe Türkiye'ye yönelik olarak 1939-1940 dönemi tutumlarına geri dönmeye başlamıştır.[162] Hatta Sovyetler Birliği'nin, Adana'da varılan mutabakat gereği İngiltere'nin Türkiye'ye yapmayı öngördüğü askeri yardım konusunda bile Londra'ya olumsuz görüş bildirdiği söylenmektedir. İşte bu durum, Türkiye yöneticilerinin savaşa girmeme konusundaki kararlılıklarını daha da artırıyordu. Çünkü, savaşa girerek Alman işgaline uğrayabilecek bir Türkiye'nin sonra da Sovyetler Birliği tarafından kurtarılması, yani işgal edilmesi ihtimali büyüktü.

Aslında bu sıralarda Batılı Müttefikler'in Türkiye üzerinden bir cephe açılması konusunda farklı görüşlere sahip oldukları görülüyordu. Adana görüşmelerindeki yumuşak yaklaşıma rağmen Churchill, yukarıda da değinilen gerekçelerle, Türkiye üzerinden Balkanlar zemininde bir cephe açılmasının gerekli olduğu düşüncesindeydi. Buna karşılık, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa'da Almanya'ya karşı girişilecek harekatta Akdeniz bölgesinde sadece Sicilya ile sınırlı kalınmasını, bu ülkeye asıl saldırının Fransa üzerinden yapılmasını gerekli görüyordu.

Her ne kadar, Müttefik ülkeleri liderleri arasında 1943 yılı 12-25 Mayıs tarihlerinde Washington'da yapılan toplantıda, Türkiye'nin aktif veya pasif bir biçimde savaşa katılması için çaba sarfedilmesi yolunda bir karar alınmışsa da,[163] Roosevelt ile Churchill arasında 11-24 Ağustos 1943 tarihlerinde Kanada'da gerçekleştirilen Quebec Konferansı'nda konuya ilişkin olarak Amerika Birleşik Devletleri görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu toplantıda

---

[161] Bu açıdan, az yukarda değinilen, Churchill'in Stalin'e gönderdiği 1 Şubat 1943 ve Stalin'in Churchill'e gönderdiği 6 Şubat 1943 tarihli mesajlar durumu yansıtmaktadır. Ayrıca sözkonusu görüşmeler için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2,* s.158-159.

[162] Bu konuda Türk ve Sovyet tarafları arasında gerçekleştirilen çeşitli diplomatik temaslar konusunda bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.249 vd.

[163] Bu toplantıda Türkiye'nin savaşa katılımı konusunun ele alınışı için bkz: Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.124-125.

ayrıca, Türkiye'nin doğrudan savaşa katılması talep edilmezken; Ankara'ya askeri yardımın devam etmesi görüşü genel kabul görmekle beraber, Batılı Müttefikler'in bölgedeki hava akınları için hava alanlarını tahsis etmesi, Almanya'ya yapılan krom ihracının durdurulması[164] ve Boğazlar'dan geçen Alman gemilerinin daha sıkı denetlenmesi, Türkiye'den talep edilmekteydi.[165]

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik tutumu aslında çelişkin gibi gözüken iki ana fikirden oluşuyordu. Sovyetler bir yandan Türkiye'nin savaşa girmesini ve bu yolla kendileriyle mücadele eden bazı Alman birliklerinin doğu cephesinden güneye kaymasını arzuluyorlar, diğer yandan Almanlar'a karşı durumları düzeldikçe kendi etki alanlarında gördükleri Balkanlar üzerinden, yani bölgede Batılı Müttefikler'in etkisini artıracak bir cephe açılmasına pek de sıcak bakmıyorlardı.

25 Temmuz 1943 tarihinde İtalya'da Mussolini iktidarı sona erince, Churchill'in kişisel inisiyatifi ile İngiltere, bu fırsattan yararlanarak başta Rodos olmak üzere bazı Ege Adaları'nı ele geçirmeye yöneldi ise de bu girişim tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Adalardaki İtalyan güçleri genellikle Almanlar'a teslim oldular, etkisiz kalan İngiliz güçleri Almanlar karşısında başarısız olarak çoğunlukla Türkiye kıyılarına ulaşarak kendilerini kurtarmaya çalıştılar. Türkiye bu operasyonda İngiliz kuvvetlerine çeşitli açılardan önemli yardımlarda bulunmuştur.[166] Bununla birlikte, 1943 yılı sonbaharında Ege'de yaşanan gelişmeler, İngiltere'nin Türkiye'nin kendi yanında savaşa

---

[164] Çünkü, 1943 yılı başlarında Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ilişkilerde yeniden bir canlanma görülmüş ve 18 Nisan 1943 tarihli Türk - Alman Ticaret Anlaşması imzalanmıştır (Bu anlaşmaya ilişkin olarak bkz: Glasneck, *Türkiye'de Faşist..*, s.273 vd.). Yaklaşık bir yıllık bir dönem için öngörülen anlaşma ile iki ülke arasındaki ticaret hacmi 125 Reich Mark düzeyine ulaşacaktı. Bu çerçevede taraflar arasında yapılmış olan anlaşma gereği, 1943 yılında Almanya'ya krom satışı Berlin'in istediği ölçüde olmasa da devam ediyordu. Bir başka deyişle, dönem içerisinde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri ve Türkiye'ye yapılan askeri yardım gelişme gösterirken, bu durum Türkiye'nin Almanya ile olan ticaretini ve bu ülkeden silah alımını sona erdirdiği anlamına gelmiyordu. Yani, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere liderliğinin konferansta aldıkları kararlara büyük ölçüde olumlu yaklaşan Türkiye, Almanya'ya krom satışının durdurulması talebini ise kabule yanaşmıyordu. Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, çeşitli yollara başvurarak Almanya'ya yapılan krom ihracatını engellemeye çalışmışlar, anlaşıldığı kadarıyla bu konuda zaman zaman Türk Hükümeti'nden örtük destek bile bulabilmişlerdir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.126).

[165] Howard, "The Entry of Turkey..," s.238.

[166] Howard, "The Entry of Turkey..," s.258.

katılması taleplerinin Türkiye nezdinde zaten çok belirgin olmayan inandırıcılığını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır[167].

c) Müttefik Dışişleri Bakanları Devrede: Moskova Toplantısı ve 1. Kahire Görüşmeleri

19-30 Ekim 1943 tarihleri arasında Moskova'da, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve İngiltere Dışişleri Bakanları (Cordell Hull, Vyacheslav Molotov ve Anthony Eden) toplantısında[168] da, Amerika Birleşik Devletleri tarafının Türkiye'nin savaş dışı durumunun devam etmesi gerektiği doğrultusundaki görüşüne rağmen,[169] özellikle Sovyetler Birliği'nin ısrarı[170] ile, Almanya'nın en kısa zamanda mağlup edilebilmesi için Türkiye'nin

---

[167] İngiltere'nin bu başarısız Ege operasyonu ve bu operasyonda Türkiye'nin konumu konusunda bkz: Deringil, *Denge Oyunu..*, s.199-204.

[168] Bu toplantı için bkz: Ülman, *İkinci Cihan..*, s.42-43; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.200 vd.; Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.255-257; Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.188-191. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesinden sonra bu ülke ile, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında sıkı bir işbirliği oluşmakla birlikte, Sovyetler Birliği'nin, Batılılar'ın tutumu hakkındaki şüphelerinin artması üzerine Almanya ile barış yolları aramaya başlaması, Müttefikler'i telaşlandırmıştır. Bunun üzerine, Hull ve Eden, Ekim 1943'te, özellikle ikinci cephenin açılışının gecikmesi ve Amerika Birleşik Devletleri yardımının gelmemesi konusunda kaygılanan Sovyetler Birliği'nin Başkenti Moskova'ya giderek Molotov'un da katılımıyla bir dizi görüşme yapmışlardır. Bu toplantılarda alınan kararlar şöyle özetlenebilir: a) Savaşın kısaltılması; bunun için Sovyetler Birliği Hükümeti ikinci cephenin en geç 1944 ilkbaharında açılmasını, İsveç havaalanlarının Almanya'nın bombalanması için kullanılmasını ve Türkiye'nin de savaşa girmesini talep etmiş, İsveç konusu hariç diğer iki talep kabul edilmiştir. b) Dört Devlet deklarasyonu; Çin'in de katıldığı bu deklarasyon Amerika Birleşik Devletleri tarafından teklif edilmiş, dört devlet de savaştan sonra barışın korunması ve silahsızlanma konusunda işbirliğine gitmeyi kabul etmişlerdir. c) Nüfuz alanları; dört devlet de savaştan sonra nüfuz alanları oluşturma politikası gütmeyeceklerini açıklamışlardır. d) Sömürgeler; bütün sömürgelerin uluslararası vesayet rejimince yönetilmesi kararlaştırılmıştır. e) Savaş suçluları; Almanya'nın işgal altında tuttuğu bölgelerde işkence ve zulüm yapmasını engellemek için savaş suçlularının savaştan sonra mutlaka cezalandırılacağı beyan edilmiştir.

[169] Weisband, *İkinci Dünya..*, s.205.

[170] Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Amerikalı ve İngiliz muhataplarına savaş dışı durumunu sürdürmesine rağmen Türkiye'ye neden hala askeri yardım yapıldığını sorarak durumdan duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştur (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.126-127). Sovyet tarafı, savaşa katılmayan Türkiye'ye

"en kısa zamanda" (ki mutlaka 1943 yılı sonuna kadarki bir tarihte) savaşa girmesi ve Müttefik Hava Kuvvetleri'ne ülkesindeki hava üslerini açması konusunda Ankara nezdinde yeniden girişimde bulunulması kararlaştırılmıştı.[171]

Ege Adaları fiyaskosu sonucunda Churchill'in Türkiye üzerinde savaşa girme baskısı yapma şansının nispeten azaldığı bu dönemde, İngiltere ve özellikle de Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin "en kısa zamanda" savaşa girmesi konusunda çok ısrarcı değilken, Sovyetler Birliği'ne göre ise eğer Türkiye savaş sonrası dünyada dikkate alınmak istiyorsa, kendileri gibi Almanya'ya karşı fiilen mücadele etmiş olmalıydı. Türkiye'nin mevcut durumdaki savaş dışı halinin esas olarak Almanya'nın işine yaradığı, Almanlar'ın Balkanlar'da çok az sayıda askerle güvenli bir cepheye sahip oldukları ve böylece tüm güçleriyle Sovyetler Birliği'ne saldırdıkları yolundaki bilinen Sovyet tezi bir defa daha ortaya konuluyordu.[172] Böylece, İngiltere Başbakanı Churchill de, kendi politikaları açısından kaçırdığı Türkiye'yi savaşa sokma şansını, Sovyetler Birliği'nin konuya ilişkin olarak izlediği ısrarcı tutum sayesinde, yeniden yakalamış gözüküyordu.

Bu çerçevede, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 4-6 Kasım 1943 tarihinde Kahire'de bir araya geldiği Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'na "Üç Büyükler"in Moskova toplantısında oluşturdukları talebi iletmiştir. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden duyduğu rahatsızlığı gidermeye çalışan İngiliz Dışişleri Bakanı, Sovyetler'in savaş sonrasında yayılmacı bir tutum içerisine gireceklerine dair bir kanıt olmadığından sözetmiştir.[173] Eden'a göre, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ısrar etmesi, doğrudan bu yönde bir kanıt olarak değerlendirilebilirdi. Oysa, Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'na göre ise, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi savaşa sokmaktan amacı, Türk ordusunun yıpranması ve Türkiye'nin muhtemel bir Alman işgali sonrasında Kızıl Ordu tarafından "kurtarılması"ydı.

İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ın aktardığına göre, Müttefikler Türkiye'den Doğu Akdeniz'deki bazı harekatlar açısından, özellikle Batı Anadolu'da [Batılı] askeri güçlerinin kullanacağı hava üsleri istemek-

---

yapılmakta olan askeri yardımın kendisine karşı olduğuna dair belirgin şüphesini doğrudan olmasa da doğrudana yakın bir biçimde gerek Molotov gerekse bizzat Stalin'in ağzından ortaya koymaktaydı.

[171] Howard, "The Entry of Turkey..," s.239-241.

[172] Kirk, *The Middle East..*, s.458-459; Lenczowski, *The Middle East..*, s.145.

[173] Toplantıda konuşulanların geniş bir özeti için bkz: Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.192-213. Bu konuda kamuoyu gözlemleri için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 120 (Kasım 1943), s.94-107.

teydi. Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'na göre ise, bu durumda Türkiye Almanya'nın hedefi olacağından, (aslında İngilizler'in de gayet iyi bildiği gibi) kendisi için bu talep Türkiye'nin doğrudan savaşa katılması ile aynı anlama geliyordu. Menemencioğlu'na göre ayrıca, Türkiye'nin savaşa katılması açısından belirli bir amaca yönelik olarak belirli bir stratejik planın uygulanması sözkonusu olmalıydı. Ancak böyle bir durumda, ülkeye yönelik olarak sözkonusu olabilecek bir Alman saldırısı karşısında ülke halkına bu maliyete neden katlanıldığı tatmin edici bir biçimde açıklanabilirdi.

Menemencioğlu, Türkiye'nin, kendisini Almanlar ile savaşa tutuşmak zorunda bırakacak kışkırtıcı fakat güvenliğini de sağlamaktan uzak olan bu öneriyi kabul edemeyeceğini açıkça belirtmiştir. Resmi toplantıların sona ermesinden sonra, Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile yaptığı görüşmede, savaş sırasında İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarına işaret ederek şunları söylemiştir:

> "Siz bize üç defa yanlış telkinde bulundunuz. Bunların herhangi birini kabul etmiş olsaydık, neticesinde siz büyük zararlar görürdünüz. 1940'da İtalya savaş ilan edince savaşa gir dediniz... 1941'de Yugoslavya için aynı şeyi yaptınız... Nihayet de Almanlar'ı, Ruslar'dan evvel bize hücum edecek mecburiyete sokmamızı istediniz... Bugün ise ... aynı hatayı tekrar ediyorsunuz... Ordumuzun saldırı yeteneği olmadığı ve bunun nedeninin de Adana vaatlerinin yapılamamış olduğu açık iken üzerimize Alman kuvveti çekmek ... ancak bize fiilen saldırı için olabilir... Almanlar İstanbul'u, Boğazlar'ı ... ele geçirirlerse ... O zaman Ruslar İstanbul'u benim için mi kurtarır?"[174]

Bu ifadeler, giderek Almanlar'ın mağlup olacaklarının anlaşılmış olmasına, bir başka deyişle Müttefikler'in savaşı kazanacaklarının belirginleşmesine karşın, Türk tarafının savaşa girmekten dikkatle kaçınmaya devam etme politikasının altında, diğer bazı nedenlerin yanında, kısmen de olsa bir Alman saldırısı ve işgali sonucunda Sovyetler Birliği tarafından "kurtarılmak" endişesi olduğunu göstermektedir.

Sonuçta, özellikle Adana görüşmeleri sırasında kendisine vaat edilen yardımların gerçekleşmemesini gerekçe gösteren Türkiye savaş dışı duru-

---

[174] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.160 (metin sadeleştirilmiştir). Bu görüşmeler konusunda bkz: *ibid.*, s.152-167. Bu kaynakta toplantı tarihi hatalı olarak "5 Aralık 1942" yazılmıştır.

munu sürdürmüştür.[175] Bir başka deyişle, bu toplantı sonrasında Türkiye, savaş dışı kalma konusundaki tutumunu, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'ye yeterince anlatamayacağını farkettiği Sovyet endişesine bağlamak yerine, kendisine vaat edilen yardımların sağlanmaması teması, bir başka deyişle askeri gereklilikler üzerine kurmaya başlamıştır. Bu durumda, ilke olarak savaşa katılma konusuna daha esnek bir tutum takınılacak, buna karşılık Türkiye savaş için kendisine bütün içerisinde biçilen rol konusunda geniş kapsamlı ve çabuk ilerlemesi zor olan görüşmeler yolu ile bilgi alışverişinde bulunulmasını isteyecekti.[176]

d) Müttefik Liderleri Devrede: Tahran Konferansı ve 2. Kahire Görüşmeleri

Müttefikler'in Türkiye'yi savaşa sokma konusundaki çabaları, 28 Kasım - 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran'da gerçekleştirilen üç liderli zirve konferansında da önemli bir yer tutmuştur.[177] İngiltere Başbakanı

---

[175] Türkiye'nin resmi tutumu, yani İngiltere'nin Müttefik güçleri için hava üsleri ve Türkiye'nin savaşa katılması tekliflerinin kabul edilemeyeceği görüşü, 17 Kasım 1943 tarihinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne sözlü bir bildiri ile açıklanmıştır. Bu bildiri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.161.

[176] Nitekim, Kahire'de İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile görüşmesinin ardından Ankara'ya gelen Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun 13 Kasım'da Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara Büyükelçisi Lawrence A. Steinhardt ile yaptığı konuşma ve 17 Kasım'da Türk Hükümeti'nin İngiltere Hükümeti'ne ilettiği resmi yazı dikkate alındığında, bu tutum açıkça kendisini hissettirmektedir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.127-128).

[177] Bu konuda bkz: Ataöv, *Turkish Foreign..*, s.113-115; Berojkov, *Tahran..*, s.128-146; Gürün, *Türk-Sovyet..*, s.259-260; Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.220-227; Howard, "The Entry of Turkey..," s.244-250. Almanya'nın doğu cephesinde gerilemeye başlamasından sonra Sovyetler Birliği, Alman ordularına karşı Batı Avrupa'da ikinci bir cephenin açılması konusunda Müttefikler'i sıkıştırmaya başlamıştır. Başta bu konu olmak üzere çeşitli konuların ele alındığı ve kod adı "Eureka" olan Tahran Konferansı'na ülkelerini temsilen, Franklin D. Roosevelt, Josef Stalin ve Winston Churchill katılmışlardır. Sovyetler Birliği ikinci cephenin Batı Avrupa'da açılmasını isterken, Churchill, Sovyetler'i Balkanlar'da serbest bırakmamak için ikinci cephenin bu bölgede açılmasını önermiştir. Sonuçta cephenin 1944 yılı başlarında Batı Avrupa'da açılması düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Bu arada, Türkiye'nin savaşa katılmaya ikna edilmesi önerisi kabul edilmiş, Polonya'yı temsil edecek hükümet konusunda ise taraflar bir anlaşmaya varamamışlardır. Sovyetler Birliği, Londra'da faaliyet gösteren "sürgündeki hükümeti" ta-

Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması gerektiği konusundaki genel tavrını sürdürür, hatta Türkiye eğer savaşa katılmazsa bunun kendisi için ciddi sonuçlar doğurabileceğini ve onun Boğazlar üzerindeki haklarını etkileyebileceğini Türkiye'ye hatırlatmaya hazır olduğunu söylerken, Almanya'ya karşı yürütülen savaşta giderek inisiyatifi ele geçiren Sovyetler Birliği'nin, görüşmeler sırasında Türkiye'nin savaşa katılması konusuna ilişkin olarak önceki aşırı ısrarcı tutumunu terkettiği görülmüştür.

Türkiye'nin savaşa katılma ihtimalinin düşük olduğunu söyleyen Stalin, Güney Fransa üzerinden bir cephe açılmasının daha önemli olduğu üzerinde durmuştur. Hatta bu durumda Fransa üzerinden düşünülen harekat için ayrılacak bazı kaynakların Türkiye cephesine kaydırılacağından endişelenen Moskova, giderek Türkiye'nin savaşa katılması konusunda isteksiz olmaya başlamıştır. Doğal olarak, Stalin'in bu düşüncesinin ardında, İngiltere Başbakanı Churchill'in Türkiye'nin savaşa katılması talebinde ısrar etmesinin arkasında, bu ülke aracılığıyla Balkanlar'da Sovyetler Birliği'ni dengeleme hesapları olduğunu bilmesi de yatmaktadır. Ayrıca, Stalin artık savaşta Türkiye'ye ihtiyaç duymuyor, savaş sonrasında cezalandırabilmek düşüncesiyle Türkiye'nin savaş dışı kalmasına eskisi kadar itiraz etmiyordu.

Amerika Birleşik Devletleri ise, zaten başından beri Türkiye'nin savaşa katılması konusunda çok istekli olmamış, çoğu zaman İngiltere'nin ve/veya Sovyetler Birliği'nin tutumunu desteklemek adına bu fikri savunmuştu. Başkan Roosevelt, askeri gücü Normandiya'dan yapılacak büyük çıkarma harekatına hazırlanırken Türkiye'nin savaşa katılmak için isteyeceği askeri yardım konusu ile uğraşmak istemiyordu.

Stalin'in Boğazlar konusunda kendi çıkarları doğrultusunda bazı düzenlemeler yapılması talebi de, Churchill tarafından temelde desteklenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt ise, konunun Boğazlar'dan tam bir geçiş serbestisi temelinde savaş sonrasında ele alınması gerektiğini kesin bir dille ifade etmiştir. Sonuçta, Sovyetler Birliği'nin konuya ilişkin kendisine öncelik tanıyan istekleri, yine İngiltere ve de özellikle Amerika Birleşik Devletleri tarafından karşı taleplerle dengelenmiştir.

Aslında Müttefikler'in çıkarmaların Kuzey Fransa ve İtalya üzerinden yapılmasına karar vermeleri, Churchill'in Balkanlar'a ilişkin planlarını hemen hemen tamamen gündemden düşürmüştü. Görüşmeler sonucunda yine de genel anlamda Churchill'in görüşleri ağırlık kazanmış, Türkiye'nin savaşa katılmaya ikna edilmesi için Roosevelt ve Churchill'in, İsmet İnönü'yü Kahire'ye davet ederek konuyu görüşmeleri kararlaştırılmıştır.

---

nımamıştır. Toplantıda ayrıca Türk Boğazları, Almanya'nın geleceği gibi konular da çeşitli açılardan tartışılmıştır.

ULUS
ADIMIZ ANDIMIZDIR
ÇANKAYA
İnönü Kahire'de MM. Roosevelt ve Churchill'le buluştu
RESMÎ TEBLİĞ

TH 32: İnönü Kahire'de Roosevelt ve Churchill ile Buluşuyor

Bu şekilde, 4-7 Aralık 1943 tarihleri arasında gerçekleşen Kahire görüşmelerinde[178] Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin, özellikle de Balkanlar'da Sovyetler Birliği'ni tek başına bırakmak istemeyen İngiltere Başbakanı Churchill'in ısrarları[179] karşısında, artık savaşın kaderinin belirgin bir biçimde Müttefikler'den yana dönmüş olduğu bu ortamda toplantıya Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile birlikte katılan İsmet İnönü, savaşa katılmayı ilke olarak kabul etmiş, ancak yine de bunun için Türkiye'nin ihtiyacı olan gerekli silah ve malzemenin sağlanmasını ve bir ortak harekat planı üzerinde anlaşılmasını şart koşmuştur. İngiltere Başbakanı Churchill'i rahatsız eden bu koşullar, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt

[178] Bu görüşmeler konusunda detaylı bilgi için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 121 (Aralık 1944), s.36-52; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.189 vd.; Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.228-247; Howard, "The Entry of Turkey..," s.251-257; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.247-267.

[179] Amerika Birleşik Devletleri'nin bu konuda pek de aynı fikirde olmamasının en önemli nedeni, Almanya'ya yönelik olarak Türkiye üzerinden bir cephe açıldığında Türkiye'nin savaşa tam hazırlıklı olmaması nedeniyle bu ülkenin yardımına gitmek gerekeceği, bunun da Müttefikler'in gücünü böleceği düşüncesine ilişkindi; bu konuda bkz: Ülman, *İkinci Cihan..*, s.42-44. Görüşmelerde İnönü, bu durumun farkında olarak taraflar arasındaki sözkonusu farklılıktan yararlanmaya çalışmıştır. Bu bağlamda tercihini belirgin bir biçimde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'ten yana koyan İnönü, Kahire'ye gitmesi için Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin ayrı ayrı uçak göndermelerine karşın Mısır'ın Başkenti'ne Amerika Birleşik Devletleri uçağı ile gitmiştir (Barkay, *ABD Diplomasisinde..*, s.129-130). Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ise Kahire'ye bir İngiliz uçağı ile giderek durumu dengeliyordu.

tarafından ise anlayışla karşılanmaktaydı. Zira, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Türk ordusunun yeterli donanıma sahip olmadığını kabul ediyor, bu nedenle ancak savaşa katılması durumunda maruz kalacağı Alman saldırılarına karşı yeterli koruma önlemi alındıktan sonra savaşa katılmayı istemesine anlayışla yaklaşıyordu.[180]

Dolayısıyla görüşmelerdeki temel anlaşmazlık noktası, İngilizler bir an önce (en geç 15 Şubat 1944 tarihinde) Türk hava alanlarının uçaklarına açılmasını isterken, bu hava alanlarından kalkan İngiliz uçaklarının Almanlar'ı bombalaması sonucunda bu ülkenin saldırısı ile karşılaşması beklenen Türkiye'nin de, önce böyle bir saldırıya karşı koyabilecek genel askeri yardımın tamamlanmasında ısrar etmesiydi.

Sonuçta, Türkiye tarafından 12 Aralık 1943 tarihinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliğine verilen bir nota[181] ile bu durum ortaya konulmuştur. Bir başka deyişle, istenen yardım (ki Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'ndan notayı alan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'in kanısına göre, İngilizler'in vermeye hazır veya en azından konuşmaya hazır oldukları miktarın çok üzerinde olan) malzemelerinin tamamı Türkiye'ye ulaşmadan, iki ülke askeri makamları tarafından gerekli ortak hazırlıklar tamamlanmadan ve savaş sonrasına ilişkin siyasi konular üzerinde bir anlaşmaya ulaşılmadan, 15 Şubat 1944 tarihinde Türk hava alanlarına [Batılı] Müttefik uçaklarının gelmesi teklifine olumlu cevap verilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktaydı.[182]

Türkiye'nin bu ısrarcı tutumu sonucunda, 1944 yılının Ocak - Şubat aylarında Ankara'da, Türk ve İngiliz askeri yetkilileri arasında Türkiye'nin ihtiyaçlarının saptanmasına yönelik görüşmeler yapılmış, fakat taraflar arasında bir anlaşmaya varılamamış, İngiliz askeri heyeti 3 Şubat 1944 tarihinde aniden Türkiye'den ayrılmıştır.[183] Bunu takiben, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin Türkiye'ye silah yardımı durdurulmuş, taraflar sırasıyla 2 Mart ve 1 Nisan 1944 tarihlerinde konuya ilişkin resmi açıklamaları yapmışlar, ayrıca Türkiye'deki İngiliz mühendis ve teknisyenleri de 28 Şubat 1944 tarihinde ülkelerine dönmüşlerdir.

---

[180] Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2,* s.190-191.

[181] Bu tarihte Türkiye Dışişleri Bakanı, Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi'ne Türkiye'nin savunma gereksinimleri karşılandığı takdirde savaşa girmeyi kabul ettiğini bildirdi. Türkiye'nin talepleri arasında çok sayıda askeri kamyon, traktör, top, tanksavar, savaş uçağı vb. araç ve malzeme yer almaktaydı.

[182] Bu konuda bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.206.

[183] Bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.209-214; Weisband, *İkinci Dünya..*, s.273-276.

e) Müttefikler İle Soğukluk ve Bunu Giderme Çabaları

Bu gelişmeler sonucunda Batılı Müttefikler 1944 yılı Mart / Nisan döneminde Türkiye'ye yaptıkları yardımı durdurmuşlar ve taraflar arasındaki ilişkiler soğuk bir döneme girmiştir.[184] O kadar ki Churchill, 19 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması'nın iptalini dahi düşünmüş, sonradan bundan vazgeçilerek Türkiye ile ilişkilerin en alt düzeye indirilmesi kararlaştırılmış, askeri yardımlar durdurulduğu gibi, bir ara Türkiye'ye karşı bir abluka uygulanması bile konuşulmaya başlanmıştır. Bir başka deyişle de, Türkiye'nin savaş dışı durumu devam etmiştir.

1944 yılı içerisinde Türkiye, Müttefikler ile olan ilişkilerini yeniden canlandırmaya, en azından daha da bozmamaya önem vermiştir. Bu çerçevede, Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkilerinde Müttefikler'i rahatsız etmemek adına daha dikkatli olduğu, Müttefikler'in üzerinde özellikle durdukları bazı konularda bu çevreden gelen taleplere duyarlılık göstermeye başladığı hissedilmektedir.

İlkin, Türkiye ile ilişkileri soğumuş olan Batılı Müttefikler, Türkiye'ye Almanya'ya yapılmakta olan ve son aylarda miktarı daha da artırılmış olan krom ihracatının durdurulması konusundaki baskılarını yoğunlaştırmışlardır. Gerçekten de, Türkiye Almanya'ya krom ihracına 1943 yılı başlarında başlamış, önceleri küçük miktarlarda yapılan ihracat 1943 yılı sonu ve 1944 yılı başlarında iyice artmıştı. 1944 yılı Nisan ayında Türkiye'nin Almanya ile krom konusunda imzalamış olduğu anlaşmanın sona ermesi nedeniyle Müttefikler'in bu konuya ilişkin baskısı da yoğunlaşmıştır.

Alman yetkililerin iki ülke arasında sona eren ticaret anlaşmasını yenilemek üzere Ankara'ya geldiğini öğrenen İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt, 15 Nisan 1944 tarihinde, Türkiye ile Almanya arasında stratejik maddelerin ihracını içeren bir ticaret anlaşması gerçekleşmesi halinde ülkelerinin Türkiye'ye karşı "savaş sırasında diğer tarafsız ülkelere de uygulandığı gibi abluka uygulayacaklarını" ifade etmişler, bu doğrultuda bir de nota vermişlerdi.[185] Bu gelişmeler sonucunda

---

[184] Bu gelişmeler için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 124 (Mart 1944), s.40-41, 45-68; *Ayın Tarihi*, No: 125 (Nisan 1944), s.51-56.

[185] İnisiyatifin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'ten geldiği anlaşılan bu girişim çerçevesinde Roosevelt'in Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderdiği mektubun metni için bkz: SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve* .., Belge No: 178, "F. Roosevelt'den J. V. Stalin'e", 18 Mart 1944, s.111-112.

Türkiye, önce Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun ağzından Almanya'ya yapılmakta olan krom ihracını yarı-yarıya azaltmayı kabul etmiş, ardından da Almanya'ya yapılmakta olan krom ihracatını 21 Nisan 1944 tarihinden itibaren tamamen durdurma kararı almıştır.[186]

Bu gelişmenin, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri çevrelerinde Türkiye'nin yeniden olumlu algılanmasına neden olduğu söylenebilir. Bu kararın ardından Türkiye'nin dış ticaretinde İngiltere ve özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin payı hissedilir bir artış göstermeye başlamıştır. Bir başka deyişle, Müttefikler Türkiye'nin Almanya ile olan dış ticaretinin diğer kalemlerde de azaltılmasını talep ediyorlardı. Buna karşılık Türkiye de, bu durumda ortaya çıkacak olan kaybın Müttefikler ile gerçekleştirilecek ticaret yoluyla giderilmesini, bunun için de taraflar arasında kapsamlı bir ticaret anlaşması imzalanmasını istiyordu. Sonuçta, Türk tarafının istediği türden bir ticaret anlaşması imzalanmamakla beraber, İngiltere ile bir nota değişimi, Amerika Birleşik Devletleri ile de bu ülkenin Büyükelçisi Steinhardt aracılığı ile, Türkiye'nin Mihver Devletleri ile olan ticaretini azaltması karşılığında bu ülkeye Amerika Birleşik Devletleri - İngiltere ekonomik desteği konusunda anlaşmaya varılmıştır.[187] Bu çerçevede iki ülke arasında doğrudan bir "Ödünç Verme ve Kiralama Yardım Anlaşması" 23 Şubat 1945 tarihinde imzalanmıştır.

İkinci olarak da, Boğazlar'dan geçen[188] ve 1944 yılı başlarından beri İngiliz istihbaratınca askeri nitelikli oldukları ve/veya askeri nitelikli malzeme taşıdıkları öne sürülen bazı Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişlerinin engellenmesi konusu gündeme gelmiştir. Bilindiği gibi, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre, Türkiye'nin tarafsız olduğu durumlarda Boğazlar savaşan ülkelerin savaş gemilerine kapalı olacaktı. Bütün ülkelere ait sivil gemi-

---

[186] Weisband, *İkinci Dünya..*, s.324. Konuya ilişkin İngiliz ve Alman tepkileri için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 125 (Nisan 1944), s.60-61; *Ayın Tarihi*, No: 126 (Mayıs 1944), s.167-172.

[187] Çünkü Türkiye, bu kararın ardından Mihver Devletleri ile olan ticaretini azaltmak, bu ülkelere krom satışını tamamen durdurmak, bu ülkelere olan stratejik malzeme satışını da yarı-yarıya azaltmak için, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile ticari ilişkilerin artması gerektiği, Türkiye ekonomisinin ancak bu şekilde ayakta kalabileceği görüşünü Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun ağzından bu ülkelerin büyükelçilerine anlatmış ve olumlu sayılabilecek cevaplar almıştı (Howard, "The Entry of Turkey..," s.260-263).

[188] Cemil Koçak, Alman belgeleri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmalar çerçevesinde, 1941-1942 yıllarında bazı Alman savaş gemileri ve denizaltılarının, Türk Hükümeti'nin bilgisi ve izni dahilinde, Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e çıktıklarının anlaşıldığını ifade etmektedir (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., I*, s.644).

lerin ise her durumda Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı sözkonusuydu ve Türkiye'nin çok sınırlı bazı uygulama hakları dışında bu tür gemiler üzerinde savaş durumu da dahil olmak üzere ciddi bir denetim imkanı bulunmuyordu.

Sözleşmede küçük yardımcı savaş gemisi tanımı belirsiz ve o yıllardaki savaş sırasında bazı ticaret gemileri de silah taşıyor olduğundan, konuya ilişkin olarak zaman zaman yoruma muhtaç durumlar ortaya çıkıyor, konu uygulamada Türkiye'nin (biraz da savaşın genel gidişatını dikkate alarak) yaptığı yorumlarla hallediliyordu.[189]

Alman - Sovyet savaşı sırasında Sovyetler Birliği, Boğazlar'dan geçen bazı ticaret gemisi görünümlü fakat aslında askeri malzeme taşıyan Alman gemileri nedeniyle Türkiye'ye protesto notaları vermiştir. Benzer iddialar, 1942 ve 1943 yıllarında da Müttefikler tarafından tekrarlanmıştır. 1944 yılı başlarından itibaren bu defa da İngilizler, elde ettikleri daha somut istihbarat bilgileri çerçevesinde, Boğazlar'dan geçen bazı sivil görünümlü Alman gemilerinin aslında askeri amaçlı yardımcı savaş gemileri olduklarını, dolayısıyla geçmelerine izin verilmemesi gerektiğini öne sürüyorlardı.[190] Türkiye ilk başlarda, gerek Türk yetkililerin bu küçük Alman gemilerine ilişkin olarak yaptıkları ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi çerçevesinde çok da detaylı olamayan denetimlerde bir sorunla karşılaşmamaları gerekse sıkı denetim yapılmaya çalışıldığında da Almanlar'ın tepkisiyle karşılaşılması nedeniyle, İngiltere'nin bu yöndeki ihbar ve taleplerini bürokratik gerekleri yerine getirerek geçiştirmeye çalışmıştır.[191]

Fakat, 1944 yılı Mayıs - Haziran aylarında Boğazlar'dan geçerek Romanya'ya gitmek isteyen Alman gemilerine, savaş gemisi olmadıklarına dair Almanya'nın güvence vermesiyle, İngiliz istihbaratının aksi yöndeki bilgi aktarımına rağmen Türkiye tarafından geçiş izni verilmesi İngiltere

---

[189] Bu konuda bkz: Esmer, "The Straits..", s.299.

[190] Bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2*, s.246-247.

[191] Feridun Cemal Erkin anı niteliğindeki çalışmalarında Türkiye'nin bu uygulamaları çerçevesindeki tartışmaları anlatırken, bu türden tartışmalı gemilerin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 24. Maddesi çerçevesinde aranmalarının mümkün olduğunu düşündüğünü, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun da bu görüşü desteklediklerini, fakat dönemin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun bu görüşü paylaşmadığını ifade etmektedir (Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.236-241 ve aynı yazarın *Dışişlerinde..*, s.139-141. Kanımca Feridun Cemal Erkin'in bu "24. Madde" yorumu biraz zorlama bir yorumdur. Bununla birlikte, aşağıda görüleceği gibi, Müttefikler'den gelen yoğun baskılar neticesinde Türkiye kısa bir süre sonra, bu yoruma oldukça yakın bir fiili tutum izlemeye yönelmiştir.

tarafından protesto edilmiştir.[192] Bunun üzerine gerçekleştirilen temaslar sırasında, henüz Boğazlar Bölgesi'nde bulunan gemilerde yapılan aramalarda İngiliz istihbaratını doğrulayan bazı özellikler görülmesi üzerine, gemilerin Karadeniz'e geçiş izinleri iptal edilmiştir. Bundan böyle, geçecek olanlar ise sıkı bir denetime tabi olacaklardır. Konuya ilişkin olarak İngiltere Hükümeti'ne de teminat verilmiştir.[193]

Yine tam bu sıralarda, bu defa da Karadeniz'den gelen bir Alman gemisinde yapılan aramada yine İngiliz istihbaratının ihbarını doğrulayan özellikler görülmesi üzerine, Türkiye Almanya'yı konuya ilişkin olarak protesto ederek Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne uymayan bu türden uygulamaların önüne geçmek amacıyla aramaları sıkılaştıracağını bildirmiştir. Bu gelişme de Türk - İngiliz ilişkilerinde nispi bir yumuşamayı beraberinde getirmiştir. Ayrıca Türkiye, 1945 yılı Ocak ayı ortalarında, Yalta Konferansı'nın toplanmasının az öncesinde, Batılı Müttefikler'in Sovyetler Birliği'ne askeri malzeme taşıyan gemilerine Boğazlar'dan geçiş imkanı tanımaya başlamıştı.[194]

Üçüncü olarak da, 15 Haziran 1944 tarihinde, yani tam İngiltere ile ilişkilerin düzelmekte olduğu bu dönemde, Müttefikler'in Türkiye'yi savaşa sokma gayretleri sırasında bu çabalara bütün yönetici kademelerde varolan direncin dışa yansıyan kısmı olan Dışişleri Bakanlığı'ndan sorumlu olarak görev yapan ve bu anlamda "Alman yanlısı" olarak bilinen ve de hemen yukarıda sözü edilen 1944 yılı başlarında Boğazlar'dan geçen bazı Alman gemileriyle ilgili olarak tam İngiltere'nin istediği doğrultuda bir politika uygulamadığı için bu ülkenin şiddetli tepkisini çeken Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, 16 Haziran 1944 tarihinde bu görevden ayrılmak durumunda kalmıştır.

---

[192] İngiltere bu konuda Türkiye'yi protesto etmiştir. Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 127 (Haziran 1944), s.49-51.

[193] Bkz: *Ayın Tarihi*, No:127 (Haziran 1944), s.51-55.

[194] *Ayın Tarihi*, No: 134 (Ocak 1945), s.49-50, 52, 54-55. Konuya ilişkin olarak Müttefik ülkeleri kamuoyunda, bu durumda Sovyet limanlarına yardım malzemesi taşıyan Müttefik gemilerinin, daha önce aynı eylemi İran üzerinden gerçekleştirirken katettikleri mesafenin yarısı kadar bir mesafe katederek gerçekleştirebilecekleri yazılmaktaydı. Buna karşılık, Türkiye kamuoyunda Hüseyin Cahit Yalçın, Necmettin Sadak gibi bazı gazeteci ve yorumcular ise bu sonucu kabul etmekle birlikte, o ana kadar Müttefikler'in bu yoldan yararlanamamasının nedeninin, Türkiye'nin Boğazlar'dan geçişi bu ülkelerin gemilerine kapatması değil Ege Denizi'nde bulunan bazı stratejik ada ya da bölgelerin o döneme kadar Alman işgali altında bulunması olduğuna işaret etmektedirler (*Ayın Tarihi*, No: 134 (Ocak 1945), s.58-67; *Ayın Tarihi*, No: 136 (Mart 1945), s.31-34).

Menemencioğlu, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin katı ve dar bir şekilde yorumlanması taraftarıydı. Menemencioğlu, Boğazlar'dan geçen sivil görünümlü / askeri özellikler gösteren gemilere karşı Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin ilgili maddeleri yorumlanırken siyasi konjonktüre göre değil uluslararası hukuk kurallarının gerektirdiği prosedürlere göre davranılmasını, dolayısıyla bu nitelikteki Alman gemilerinin üzerine gitmekte acelc edilmemesini savunuyordu. Ona göre, bu açıdan herhangi bir konuda herhangi bir ülkenin yorumu lehine küçük bir esnetme yapılırsa ileride bu türden bir teklif Sovyetler Birliği'nden de gelebilirdi. Menemencioğlu'nun Dışişleri Bakanlığı görevinden istifa etmek durumunda kalması / bırakılması, bir bakıma Müttefikler'e, özellikle de İngilizler'e bir tür yakınlaşma eylemiydi.[195] Müttefik yanlısı olarak bilinen Başbakan Saraçoğlu, daha sonra Hasan Saka'nın atanacağı bu makamı da kendi şahsında toplayarak bir süre için "Başbakan ve Dışişleri Bakanı" olarak görev yapmaya başlamıştır.

Dördüncü olarak, Müttefikler'in Almanya'ya karşı askeri başarısının iyice belirginleştiği 1943 yılı yaz aylarında, Türkiye'deki Nasyonal Sosyalist Alman propaganda çalışmaları ve Türkçülük / Turancılık akımı konusu ülke kamuoyunda giderek artan oranda tartışılmaya başlanmıştır.[196] Bu anlamda 1943 yılı Temmuz ayında Faris Erkman imzasıyla yayınlanan "En Büyük Tehlike" başlıklı broşür akla, konuya ilişkin resmi tutumun değişmesi için bir alt yapı hazırlanmasını getirmektedir.[197]

Bu broşüre göre, Türkiye'deki Türkçü / Turancı çevreler Türkiye'yi tehlikeli bir oyunun içerisine sokmak istemektedirler. Nitekim, konunun uluslararası boyutu açısından da, bir süredir Sovyetler Birliği'ni rahatsız eden, etnik kimlikler üzerinde yürütülen siyasi çalışmalar silahı, bu defa Türkiye'yi sıkıntıya sokan bir niteliğe bürünüyor, Sovyetler Birliği'nin İran'ın kendi denetiminde bulunan bölgelerinde Kürtler ve Azeriler üzerinde yoğunlaştırdığı siyasi faaliyetler de Türkiye'yi rahatsız etmeye başlıyordu.[198]

---

[195] Siyasi yorumcular, İsmet İnönü'nün İngilizler'i memnun etmek açısından Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nu harcadığı kanısındadırlar. Anlaşılan bu konuda İsmet İnönü'nün telkiniyle Başbakan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, Menemencioğlu'nun Boğazlar'dan geçen Alman gemileriyle ilgili politikasını Bakanlar Kurulu'nda onaylamayarak onu istifaya zorlamış oluyordu. Bu konuda bkz: Erkin, *Dışişlerinde..*, s.139-141.

[196] Aslında Nasyonal Sosyalist Almanya'nın Türkiye'de etkişini artırmak doğrultusundaki faaliyetleri savaş öncesi döneme de uzanmaktadır (Özdoğan, "II. Dünya Savaşı Yıllarındaki..," s.141-142.

[197] Erkman, *En Büyük.., passim.*

[198] Sovyetler Birliği, Almanlar'a karşı Stalingrad'da askeri başarıya ulaşmalarının ardından, 1943 yılı başlarından itibaren İran'da kendi denetimlerindeki bölgedeki Kürt ve Azeri unsurlar üzerindeki siyasi faaliyetleri artırmışlardır. Her şeyden ön-

Sonuçta, 1944 yılı ilkbahar aylarından itibaren, başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere Ankara'daki Hükümet yetkilileri Sovyetler Birliği ile ilişkilere verdikleri öneme yönelik açıklamalar yapmaya başlamışlar, ülkede faaliyet gösteren Sovyet-karşıtı "ırkçı, Faşist, Turancı" çevrelere yönelik belirgin bir kampanya başlatmışlardır. 1944 yılı 20-21 Şubat tarihlerinde ünlü Türkçü / Turancılardan Nihal Atsız'ın Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yayınladığı ve Hükümeti Türkçülük konusundaki hataları için ağır bir biçimde eleştiren ve uyaran iki açık mektup, bu kampanyanın başlatılması açısından harekete geçirici bir etken olmuştur[199].

Bu kampanyanın temel tezi olarak, Türkler'in milliyetçi olduğunu fakat ırkçı ve Turancı olmadıklarını savunan yorumlar yapılmış, Türkiye'de bu eğilimlerin gelişmesinden örtük de olsa Nazi Almanyası'nın propaganda faaliyetleri sorumlu tutulmuştur. Bu olayların ardından, konuya ilişkin olarak 19 Mayıs 1944 tarihinde uzunca bir konuşma[200] yapan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türkçü / Turancı akımın ülkeyi maceraya sürüklemeye çalıştığı, Türkiye'nin bir başka ülkenin topraklarında gözü olmadığı ve Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasındaki en önemli dost Sovyetler Birliği ile ilişkilere büyük önem verdiği temalarını işlemiş ve böylece boşuna bir çaba olarak da olsa Moskova'ya bir mesaj iletmeye çalışmıştır.

Beşinci olarak da, 1944 yılı Haziran ve Temmuz aylarında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kes-

---

ce, bölgedeki karışık durum dolayısıyla, özellikle 1943 yılı ilkbahar aylarından itibaren, Türkiye'nin, İran tarafındaki Kürt aşiretlerinin sınır bölgelerinde yarattıkları sorunlardan şikayetleri artmaya başlamıştı. Ayrıca, 1944 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin Tebriz ve çevresindeki Azeri coğrafyasında yoğun bir siyasi faaliyete giriştiği, bölge basınında Türkiye aleyhtarı yazılar çıktığı görülmekteydi. Bu süreç, 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ilan edilmesine kadar gitmiştir. 1944 yazından itibaren ise Kürt aşiretleri üzerinde çalışılarak, 22 Ocak 1946 tarihinde Sovyetler Birliği destekli Kürdistan Demokratik Partisi inisiyatifi ile Mahabad Kürt Cumhuriyeti kurulmuştur. Sonuçta, Sovyetler Birliği bölgeden çekildikten sonra İran bu oluşumlara son vererek 1946 yılı Aralık ayında bölgedeki denetimi ele almıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Çetinsaya, "Türk - İran..," s.104-106.

[199] Bu konuda bkz: Weisband, *İkinci Dünya..*, s.295 vd. Bu çerçevede Nihal Atsız'ın suçlamalarına hedef olan Sabahattin Ali Atsız'a dava açmış, mahkeme ve çevresinde gelişen olaylar sonucunda duruma müdahale eden Hükümet, 9 Mayıs 1944 tarihinde ülkedeki önde gelen Türkçüler'i tutuklamıştır (Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2*, s.219-224).

[200] Bkz: *Ayın Tarihi*, No: 126 (Mayıs 1944), s.23-29. İnönü'nün bu konuşmasının yankıları için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2*, s.225-227.

mesi yönündeki baskılarının[201] artmasının ardından Ankara, TBMM'nin 2 Ağustos 1944 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda alınan karar çerçevesinde, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve Ankara'daki Alman Büyükelçisi von Papen Berlin'e dönmüştür.[202]

ULUS

Hükumet tarafından yapılan teklifin Büyük Millet Meclisince 411 reyin ittifakiyle kabulü üzerine

Almanya ile olan münasebetlerimiz dün gece yarısından itibaren kesildi

Harpten önceki ve sonraki siyasi hâdiselerin bir tarihçesini yapıp Hükumeti bu kararı almağa sevkeden sebepleri anlatan

Başvekilimiz dedi ki:

bu karar harp kararı değildir harp kararına münkalıp olup olmayışı karşı tarafa bağlıdır

Bu karar muhakkak bir tarihi ve büyük bir karar olacak ve vatanın hayrına ve selâmetine yarıyacaktır

Büyük Millet Meclisinin dünkü toplantısında

TH 33: Almanya ile Diplomatik İlişkiler Kesiliyor

---

[201] Bu baskıların detaylı bir analizi için bkz: Howard, "The Entry of Turkey..," s.266-273. Burada ilginç olan, Amerika Birleşik Devletleri'nin Balkanlar'da çıkabilecek bir krizde kendisinin sorumluluk almak istemediğini açıkça ortaya koyarken, Sovyetler Birliği'nin de Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini sona erdirmesini "çok geç ve gerekli olmayan" bir eylem olarak değerlendirmesidir. Bu sıralarda, Türkiye'nin Müttefikler ile arasındaki ilişkileri düzeltmesi açısından bu ülkelerin yanında savaşa girmesi konusunda ısrar eden, Türkiye'nin ancak bu durumda barış yapılırken Müttefikler arasında bir yeri olacağını söyleyen Stalin'e karşı Churchill, bunun için Türkiye'nin kendilerinden o anda karşılayamayacakları taleplerde bulunacağına işaret ederek, Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesinin de "... Alman ruhuna indirilmiş bir darbe ..." olacağını söyleyerek bunun o an için yeterli görülebileceğini ifade etmektedir (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve ..*, Belge No: 294, "Bay Churchill'den Mareşal Stalin'e Kişisel ve Çok Gizli Mesaj", 12 Temmuz 1944, s.114-115). İngiltere için Türkiye'nin savaşa katılması artık daha çok psikolojik bir anlam taşıyor, özellikle Almanya'nın Balkanlar'daki etkisine indirilecek önemli bir darbe olarak görülüyordu.

[202] Bu kararın alınma süreci, kararın kamuoyundaki yansımaları ve bu durumun Türkiye'deki Alman vatandaşlarına ilişkin olarak ortaya çıkardığı sorunlar konusunda detaylı bilgi için bkz: Koçak, *Türkiye'de Milli Şef.., 2,* s.256-268. Türkiye, yine Müttefikler'in etkisiyle, 3 Ocak 1945 tarihinde de Japonya ile diplomatik ilişkilerini sona erdirmiştir (*Ayın Tarihi*, No: 134 (Ocak 1945), s.43-46).

ALBAYRAK
PİRİNÇ ve HUBUBAT
UNLARI

AKŞAM

Karamazof Kardeşler

BATIDA MUHAREBE KIZIŞTI

Japonya ile siyasî ve iktisadî münasebetleri kestik

Meclis, Hariciye Vekilinin nutkundan sonra ittifakla bu kararı verdi

Kuvvet politikası, kuvvete dayanan siyaset

Japonya'ya yeni akınlar

Sarr kesiminde çok kanlı muharebeler oluyor

Yedinci Amerikan ordusu Alman toprağındaki kıtalarını geri çekti

Üçüncü Amerikan ordusu Belçika'da Ardennes' lerde ileri hareketine devam ediyor

TH 34: Japonya ile Diplomatik İlişkiler Kesiliyor

Türkiye'nin Müttefikler ile arasını düzeltmek için gerçekleştirdiği bu girişimin, İngiltere üzerinde nispeten olumlu bir etki yarattığı görülmekteyse de Sovyetler Birliği ile ilişkileri pek fazla etkilediği söylenemez.[203] Zira bunu yarım bir adım olarak değerlendiren Moskova, artık Türkiye'nin savaşa katılması gerektiği görüşünde bile eskisi kadar ısrarcı değildir. Sovyetler Birliği lideri Stalin konuya ilgisiz görünüyor, Türkiye'nin ya doğrudan Almanya'ya savaş açması ya da kendi başına bırakılması konusundaki bir süre önce ortaya koyduğu görüşünü muhafaza ediyordu.[204]

Nihayet, bu sırada, 9 Ağustos 1944 tarihinde de, 1942 yılında Alman Büyükelçisi von Papen'e suikast nedeniyle tutuklanarak 16 yıl 8 ay mahkumiyet cezasına çarptırılan iki Sovyetler Birliği vatandaşı serbest bırakılıyorlardı.[205] Bu hamlenin de Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri düzeltmeye yöne-

---

[203] Bu konuda tarafların ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin tutumu için bkz: Aydın, "İkinci Dünya..," s.468-471. Kızıl Ordu'nun Balkan coğrafyasında kendisini hissettirmeye başlamasının ardından Türkiye, taraflar arasındaki soğukluğu gidermek için Sovyetler Birliği ile temas zemini arıyor, fakat karşı taraftan pek sıcak bir ilgi görmüyordu (Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.254-258; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.223-236).

[204] Stalin, 15 Temmuz 1944 tarihinde Churchill'e gönderdiği bir mesajda bu yöndeki görüşlerini ortaya koyarak "... Türkiye'yi kendi başına bırakıp üzerinde daha çok baskı yapmaktan vazgeçmek daha iyi olacaktır. Tabi ki bu, Almanya ile savaşmaktan kaçınan Türkiye'nin, savaş sonrası meselelerdeki özel hak taleplerinin dikkate alınmayacağı anlamına gelir" demekteydi (SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin - Roosevelt ve ..*, Belge No: 297, "Başkan J. V. Stalin'den Başbakan Bay Winston Churchill'e Gizli ve Kişisel", 15 Temmuz 1944, s.116-117). Konuya ilişkin olarak taraflar arasındaki çeşitli temaslar için ayrıca bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.267-270.

[205] Bkz: *supra.*, "B) Savaş Dönemi Türk Dış Politikası: Amaç, Strateji ve Araçlar".

lik [esasen yetersiz] bir çaba olduğu ortadaydı.[206] Özellikle, 1944 Eylül ayında Sovyetler Birliği kuvvetlerinin Bulgaristan'a girmesi ve bu ülkede Sovyetler Birliği yanlısı bir yönetim kurulması, Türkiye'nin kendisine yönelik Sovyetler Birliği baskısını daha da yakın bir biçimde hissetmesine neden olmuştur. Zira, Sovyetler Birliği'ni arkasına alan bir Bulgaristan, Balkanlar'a ilişkin olarak eski emellerini gerçekleştirmeye çalışabilirdi.

4) 1945: Savaşta Sona, Türk - Sovyet İlişkilerinde Kopuşa Doğru

ULUS
ADIMIZ ANDIMIZDIR
DİKKAT!
Işıklar saat 19 da kararlaştırılacaktır!
Rasattepe'de dün yapılan törende
Anıt - Kabir'in temeli atıldı
Almanya'ya karşı harbin güdümü üzerinde
Mareşal Stalin'le görüşmek üzere dün Churchill ve Eden Moskova'ya vardılar
M. Roosevelt'i görüşmelerde M. Harriman temsil edecek
Moskova görüşmesi Quebec konferansının bir devamıdır

TH 35: Churchill Moskova'da Stalin ile Buluşuyor

Türkiye'nin Müttefikler ile ilişkilerini düzeltme çabalarının hemen olumlu bir sonuç verdiğini düşünmek doğru değildir. Nitekim, 1944 yılı 9-20 Ekim tarihlerinde toplanan Moskova Konferansı sırasında Stalin ile görüşen Churchill, Stalin'in konuyu resmen gündeme getirmesi sonucunda, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Sovyetler Birliği'nin savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçebilmesi doğrultusunda bazı değişiklikler olabileceğinden sözederken, 1945 yılı Ocak ayında Moskova'da Stalin ile yapılan görüşmede İngiltere Başbakanı ilgili konuda yine Sovyetler Birliği'ne desteğini belirtmiştir.

Bütün bunlar, Nazi - Sovyet savaşının başladığı andan itibaren, ortaya çıkan İngiltere - Sovyetler Birliği ittifakının ileride kendisi aleyhine bazı

[206] Bu girişim, İnönü'nün bilgisi dahilinde, Moskova Büyükelçisi S. Sarper ile Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi M. Vinogradov arasında yapılan gizli görüşmelerin bir sonucu ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşma yolunda bir adım olarak, özel bir af çerçevesinde gerçekleşmiştir (Erkin, *Dışişlerinde*.., s.148-149).

bölgesel paylaşım düzenlemeleri içerisinde olabileceklerinden endişe duyan Türkiye'nin haklı olabileceğini göstermekteydi. 1945 yılı başlarında artık Müttefik güçleri Alman topraklarında, Sovyet Kızıl Ordusu da Doğu Avrupa ve Balkanlar'da süratle Almanya üzerine doğru yürüyordu. "Üç Büyükler" de gelecek günlerdeki dünya haritasını şekillendiriyorlardı.

a) Yalta Konferansı ve Sonrası

1945 yılı 4-11 Şubat tarihlerinde toplanan Yalta Konferansı sırasında da İngiltere Başbakanı Churchill, yine Sovyetler Birliği lideri Stalin'in görüşmelerin sonuna doğru, 10 Şubat 1945 tarihindeki oturumda, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin günün şartlarına göre gözden geçirilmesi gerektiği yönündeki görüşünü onayladığını açıklamıştır. Bu sıralarda, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda kullandığı en belirgin tema, "Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre konuya ilişkin olarak Japon İmparatoru'nun Sovyet Hükümeti'nden daha yetkili olduğu ve dolayısıyla bu durumun değiştirilmesi gerektiği"ydi. Bu çerçevede Sovyetler Birliği'ne açıkça destek veren Churchill'in, Kahire Zirvesi sonrasında da Türkiye'nin İngiltere'nin istediği hava üslerini kullandırma iznini vermemesi nedeniyle Ankara'ya karşı pek sıcak olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin konuya ilişkin görüşüne göre ise, Montrö Boğazlar Sözleşmesi o döneme kadar iyi işlemişti ve Sözleşme ile ilgili çok temel bir değişikliğe gerek yoktu, bununla birlikte Boğazlar'ı enternasyonalize etme çabalarına girişmeden ve Boğazlar'dan ticaret gemilerinin serbest geçişi esasına dokunulmadan gerçekleştirilecek bazı ufak değişikliklere Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti onay verebilirdi.[207]

Konferansın 8 Şubat 1945 tarihindeki oturumunda da, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün oluşturulması için toplanacak San Francisco Konferansı'na hangi ülkelerin davet edileceği konusu ele alınmıştır. Bu konudaki görüşmeler sırasında Churchill konferansa Türkiye'nin de davet edilmesinden sözedince, Stalin bu konuya ilişkin olarak "Türkiye Şubat sonundan önce Almanya'ya savaş ilan ederse çağrılması gerekir" diyerek teklifi kabul etmiştir.[208] Bu konferans sonunda üç ülkenin dışişleri bakanları tarafından oluşturulan Toplantı Protokolü'nde de Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili olarak, Sovyet tarafının yapılmasını istediği değişiklikleri bir teklif haline getirerek Londra'da toplanması düşünülen üç ülkenin dışişleri bakanları

[207] Armaoğlu, "İkinci Dünya..," s.174-176.
[208] *Tahran, Yalta ve ..*, s.130.

toplantısında taraflara sunması ve konuya ilişkin olarak Türkiye Hükümeti'nin de uygun bir zamanda bilgilendirilmesi kararlaştırılmıştır.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere ile olan ilişkileri, savaşın gidişi içerisinde Sovyetler Birliği'nin durumunun giderek güçlenmesi, özellikle Balkanlar'da bu ülkenin etkisinin oldukça artması sonucunda düzelmeye başlamıştır. Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde, savaş sonrası düzenin oluşturulacağı San Francisco Konferansı'na katılabilmek ve Yalta Konferansı kararları uyarınca Birleşmiş Milletler Örgütü'nün asıl üyeleri arasında yer alabilmek amacıyla[209] Almanya ve Japonya'ya savaş açarak savaş dışı durumunu hukuken sona erdirmiştir[210]. Yine aynı gün, savaş döneminde sürmesi öngörülen bir biçimde, Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 Mart 1941 tarihli "Ödünç Verme ve Kiralama" kanunu çerçevesinde müttefiklerine verdiği yardımdan (yeniden)[211] yararlanma imkanı doğmuş ve taraflar arasında Ankara'da konuya ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır[212]. Bir bakıma Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye ile gerçekleştirdiği ilk yardım anlaşması olan bu metin savaşın sona ermesi ile birlikte yürürlükten kalkmıştır.

---

[209] Yukarıda da işaret edildiği gibi, Yalta Konferansı'nda varılan anlaşma gereği, San Francisco Konferansı'na katılabilmek için 1 Mart 1945 tarihine kadar Mihver Devletleri'ne savaş ilan etmiş olmak gerekiyordu. Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın Millet Meclisi'nde yaptığı konuya ilişkin konuşmada da belirttiği gibi, İngiltere Büyükelçisi 20 Şubat 1945 tarihinde Türkiye'ye durumu hatırlatmıştır. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere konuyu bir nota ile de Türkiye Hükümeti'ne iletmişlerdir.

[210] Bu karar için bkz: *Ayın Tarihi*, No: 135 (Şubat 1945), s.32. Türkiye'nin bu eylemi tamamen sembolik bir anlam taşıyordu. Zira artık Müttefik güçleri Batı'dan, Sovyet Kızıl Ordusu da Doğu'dan Berlin'e oldukça yaklaşmışlardı. Bununla birlikte, sözkonusu eylem yine de gerek iç gerekse dış basında önemli ölçüde yer almış, yansıma bulmuştur. Bu konuda bkz: *Ayın Tarihi*, No: 135 (Şubat 1945), s.33-37, 51-67; *Ayın Tarihi*, No: 136 (Mart 1945), s.35-51.

[211] Aslında, Amerika Birleşik Devletleri'nde bu kanun Kongre'den geçtikten sonra Başkan Roosevelt'in 7 Kasım 1941 tarihinde izin vermesi üzerine yardım 30 Kasım'da başlamıştı. Fakat, 1943 yılındaki toplantılarda alınan kararlar doğrultusunda, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda gerçekleştirilen Türk - İngiliz görüşmeleri 1944 yılı Mart ayında durunca, Amerika Birleşik Devletleri de bu yardımı 1 Nisan 1944 tarihinde durdurmuştu. Bu konuda bkz: *supra.*, "3) 1943 - 1944: Müttefikler Ağır Basmaya Başlıyor".

[212] Resmi adı "Amerika Birleşik Devletleri'nin Ödünç Verme ve Kiralama Yasası Uyarınca Türkiye'ye Yapacağı Yardımla İlgili Anlaşma" olan ve Türkiye adına Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve Amerika Birleşik Devletleri adına Ankara Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt tarafından imzalanan anlaşma metni için bkz: Soysal, *Türkiye'nin Siyasal..*, s.650-653.

b) Sovyetler Birliği İle Yollar Ayrılıyor

Bu sırada, 24 Şubat 1945 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov ile görüşen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Moskova'nın Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde bazı değişiklikler talep ettiğini resmen öğrendi. Ardından da, 19 Mart 1945 tarihinde Molotov, iki ülke arasında imzalanmış olan 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı[213] 7 Kasım 1945 tarihi itibariyle feshedeceklerini, "... II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan derin değişiklikler nedeniyle bu Antlaşma'nın artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir surette iyileştirmeye gerek gösterdiğini ...", antlaşmanın devamı için ciddi ölçüde bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğunu Sarper'e söylüyordu.[214]

O dönemdeki İngiliz tutumunu yansıtan belgelerden de, Londra'nın daha genel düzeyde Moskova ile ilişkileri iyi götürebilmek için, bu yöndeki Sovyetler Birliği taleplerine karşı çıkmamaya yöneldiği anlaşılmaktaydı. Amerika Birleşik Devletleri'nin de henüz Türkiye ile yakından ilgilenmeye başlamadığı bu dönemde, Türkiye için Sovyetler Birliği ile ilgili konuları görüşmeye başlamaktan başka yol gözükmüyordu. Bu çerçevede Türkiye, 4 Nisan 1945 tarihinde, Sovyetler Birliği'nin iki ülke arasında yeni bir anlaşma yapılması konusundaki önerilerini "dikkatle ve iyi niyetle incelemeye hazır olduğunu" belirten bir notu Moskova'ya iletti.[215]

Bu çerçevede, Türk tarafı, Sovyet tarafının Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Sovyetler Birliği lehine bazı "iyileştirmeler" yapılmasını görüşmeyi kabul etmiş oluyordu. Burada, konuyu daha çok ikili bir çerçevede ele almak isteyen Sovyetler Birliği'ne karşı Türk tarafı, konunun uluslararası niteliğini öne çıkartarak yaklaşmaya çalışmaktaydı. Zaten bu zeminde, İngiltere ile de bir mutabakat sözkonusuydu. Burada yapılabilecek olan, Sovyetler Birliği'nin güvenlik endişelerini giderecek bir düzenleme ile İngiltere'nin konuya ilişkin çıkarlarını da dengeleyerek Türkiye'nin kabul edebileceği bir noktayı bulmaktı. İşte, o sıralarda Ankara'da bulunan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in Moskova'ya hareketinden önce, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun kendisine verdiği 23 Mayıs 1945 tarihli talimatı inceledi-

---

[213] Antlaşma, 7 Kasım 1935 tarihinde on yıl süre ile uzatılmıştı ve taraflardan birisi anlaşmanın gözden geçirilmesini isterse, bunu altı ay önceden karşı tarafa bildirmek durumundaydı.

[214] *Ayın Tarihi*, No: 136 (Mart 1945), s.52; T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya*.., s.251.

[215] *Ayın Tarihi*, No: 137 (Nisan 1945), s.63.

ğimizde, bu sıralarda konunun Ankara'dan bu şekilde görüldüğü söylenebilirdi.[216]

Bu zeminde, 7 Haziran 1945'te gerçekleşen Sarper - Molotov görüşmesi, Türk diplomasisinin bundan sonraki dönemine damga vuran, savaş sonrası Türk - Sovyet ilişkileri üzerinde derin izler bırakan bir olaydır. Türk diplomasisinin kendisini son derece yalnız hissettiği bu dönemde, Sovyetler Birliği, 1925 Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilenmesi için, 1921 Moskova Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan bazı toprakların[217] geri verilmesini, Boğazlar'ın ortak savunulmasını[218], ayrıca ileride Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde Sovyetler Birliği lehinde bazı düzenlemeleri içeren bir değişiklik için ortak hareket etme garantisini talep etmiştir. Molotov'a göre, iki ülke arasında yeni bir anlaşma yapılmadan önce bu sorunların halli gerekiyordu.[219]

7 Haziran tarihli görüşme sırasında Sovyet taleplerinin Türkiye açısından kabul edilemez olduğunu Molotov'a ifade etmiş olan[220] Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, 18 Haziran 1945 tarihinde Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ile ikinci bir görüşme daha yapmıştır. Görüşmede eski anlaşmanın yerine geçecek yeni bir anlaşma yapılabilmesi için, gerek Boğazlar gerekse Doğu Anadolu'ya ilişkin bazı toprak sorunları konusunda tarafların birinci görüşmede ortaya koymuş oldukları görüşlerinde pek fazla bir değişiklik ortaya çıkmadığından herhangi bir sonuç elde edilememiştir.

Görüşmelerde Molotov, toprak isteklerini tekrarlamak bir yana, taraflar arasında bir ittifak anlaşması yapılabilmesi için daha önce sözünü ettiği Sovyet taleplerinin dikkate alınması şartını öne sürerek, sık sık Polonya ile karşılaştırmalar yoluyla ülkesinin 1921 Türkiye - Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'ndan köklü şikayetleri olduğunu hissettirerek ve Boğazlar konusunda da iki taraflı görüşme ve bu yolla Türkiye'den tavizler vermesini açıkça talep ederek, görüşmelerin devamı açısından Türk tarafına

---

[216] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya*.., s.262-264.

[217] Kars, Ardahan ve Artvin yöresi kastediliyor.

[218] Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üs talebi olarak değerlendirilmiştir.

[219] Bu görüşme için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya*.., s.264-267.

[220] Bu görüşme ardından Büyükelçi Sarper durumu aktaran raporunu göndermiş ve Ankara'dan talimat istemiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de onayı ile gönderdiği talimatta, "... arazi terki, üs verilmesi taleplerinin hiçbir surette görüşme konusu olmasını kabul edemeyiz" denilmekte, uluslararası nitelikli bir anlaşma olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi konusunda yapılacak ikili görüşmelerden bir sonuç alınamayacağı kanısı aktarılmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya*.., s.268).

çok sınırlı bir hareket alanı bırakmıştır.[221] Nihayet, Selim Sarper, 22 Haziran 1945 tarihinde, ülkesinin Sovyetler Birliği'nin bütün taleplerini reddettiğini resmen ilgili ülke yetkililerine iletmiştir.[222]

HAYAT ANSİKLOPEDİSİ

Cumhuriyet

San Francisco Konferansı Kapandı

Başkan Truman'ın dün verdiği tarihî söylev

Anayasa 50 milletin oy birliğile kabul edildi

Sovyet şartları

Dostluk muahedesini yenilemek için bizden Karsla Ardahanı ve Boğazlarda imtiyaz istediler

Bu haberi veren Londra radyosu Türk - İngiliz Hükümetleri arasında akdi temasın muhafaza edilmekte olduğunu ilâve ediyor

TH 36: Sovyet Birliği ile Yollar Ayrılıyor

Bu sıralarda Ankara, konuya ilişkin olarak özellikle İngiltere'yi, belirli ölçülerde de Amerika Birleşik Devletleri'ni bilgilendirmekte ve görüş almaktaydı. Nitekim, Türkiye Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer, Sarper Moskova'da Molotov ile sonuçsuz kalan ikinci görüşmesini gerçekleştirirken, 18 Haziran 1945 tarihinde Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi Sir Maurice Peterson ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmenin ardından İngiltere Büyükelçisi, 20 Haziran'da yazılı olarak da açıkladığı görüşler çerçevesinde, "İngiliz Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin taleplerine, Türk Hükümeti'nin esasen vermiş olduğundan farklı bir cevap verilemeyeceği görüşündedir" demiş, konuya ilişkin Moskova nezdinde bir girişimde bulunabilmesi için Türk Hükümeti'nden izin istemiş ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de bu çabayı destekleyebileceğine işaret etmiştir.[223]

Bu aşamadan itibaren, İngiltere'nin konuya ilişkin olarak Sovyetler Birliği'nden farklı bir görüşe sahip olduğunu Moskova'ya bildirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu sıralarda henüz teslim olmamış olan Japonya'ya karşı Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesi arzusunda olan Amerika Birleşik

[221] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.272-274.
[222] *Keesing's..*, 1946-1948, s.7737 vd; Erkin, *Türk-Sovyet..*, s.253-254.
[223] T.C. Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya..*, s.270-271.

Devletleri, konuya ilişkin olarak henüz belirgin bir tutum almanın oldukça uzağındadır.[224]

c) Potsdam Konferansı ve Türkiye

7 Mayıs 1945 tarihinde Almanya teslim oldu. Bunun ardından, 17 Temmuz - 2 Ağustos 1945 tarihlerinde toplanan, savaş içerisindeki son büyük zirve olan Potsdam Konferansı'nda Boğazlar konusu da ele alınmıştır.[225] Toplantının 22 Temmuz 1945 tarihli oturumunda İngiltere Başbakanı Churchill konuyu açmış, Yalta Konferansı sonrası gelişmeler çerçevesinde Sarper - Molotov görüşmelerine de değinerek Türkiye'nin durumdan duyduğu endişeye de işaretle Sovyetler Birliği'nin tutumunu öğrenmek istediğinde, ülkesinin konuya ilişkin görüşlerini topladığı bir metni[226] taraflara ileten Dışişleri Bakanı Molotov sözalarak, Türkiye'nin kendileri ile bir anlaşma yapma teklifi üzerine iki noktada talepleri olduğunu açıkladıklarını belirtmiştir.

Birinci olarak, 1921'de bazı "... arazilerinin bir kısmı Sovyet Ermenistanı'ndan ve Sovyet Gürcistanı'ndan koparılmıştı" ve bu durum düzeltilmeliydi. İkinci olarak da, Sovyetler Birliği, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni adil bir anlaşma olarak görmemekte ve günün şartlarını yansıtmadığını ve konunun yeniden ele alınarak düzenlenmesi gerektiğini düşünmekteydi.

Bunun üzerine Churchill, tekliflerin daha önce İngiltere tarafından desteklenmiş olanları aştığı saptamasıyla birlikte, konunun görüşülmesinin ertelenmesini teklif etmiştir. Konu bir gün sonraki, 23 Temmuz tarihli otu-

---

[224] Bu konuda Türk tarafı, gerek Ankara'daki Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Edwin C. Wilson gerekse Türkiye'nin Washington'daki Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur aracılığı ile Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'nı konuya ilişkin olarak uyarmış, üzerindeki Sovyetler Birliği baskısı konusunda Başkan Truman'ın desteğini sağlamaya çalışmıştır (Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.274-279).

[225] Bu toplantının Türkiye'yi ilgilendiren tartışmaları için genel olarak bkz: Bilge, *Güç Komşuluk..*, s.280 vd.

[226] Metnin Türkçesi için bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.293-294. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin feshedilmesi ve yeni rejimin belirlenmesinde Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin yetkili olmasını öngören metinde bu iki ülke "... Boğazlar'ın ... düşmanca maksatlarla kullanılmasını, Boğazlar'daki ortak imkanlar ile önleyeceklerdir (Türk askeri üslerine ilaveten Boğazlar'da Sovyet askeri üsleri kurulması)" denilmektedir.

rumda gündeme geldiğinde, benzer Sovyetler Birliği görüşlerini bu defa doğrudan Stalin dile getirmiştir. Buna karşılık, toplantıya katılan Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Harry Truman, ülkesinin görüşünün de "... Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesi yönünde olduğunu ..." söylemiş, "... Arazi terkinin bir Türk - Rus anlaşmazlığı olduğunu, bunu kendi aralarında hallet-meleri gerektiğini ... Buna karşılık Karadeniz Boğazları'nın Birleşik Devletleri ve bütün dünyayı ilgilendirdiğini ..." ilave etmiştir. Churchill de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ile aynı görüşte olduğunu açıklayarak destek vermiştir.

Cumhuriyet

Üçler Konferansında ikinci Toplantı

Almanyanın 20 yıl müddetle işgali projesi görüşüldü

İki Taraflı Konuşmalar

Başkan Truman dün Mr. Churchill ve Mrl. Stalin'i ayrı ayrı ziyaret etti

TH 37: Potsdam Konferansı

Ertesi gün, 24 Temmuz'da yapılan görüşmelerde de konunun ele alınması ertelenmiştir.[227] Sonuçta, 2 Ağustos 1945 tarihinde yayınlanan Konferans Bildirisi'nde konuya ilişkin olarak şu ifadeler yer almıştır:

> "3 Hükümet, Boğazlar ile ilgili olan Montrö'de imzalanmış Sözleşme'nin, günün şartlarına uymadığından değişmesi gerektiğini kabul etmişlerdir.
>
> Müteakip adım olarak, 3 Hükümetten herbiri ile Türkiye arasında bu meselenin doğrudan görüşme konusu yapılması uygun görülmüştür."[228]

Bunun ardından Sovyetler Birliği, konuya ilişkin kendi görüşlerini notalar ile Türkiye'ye iletmeye başlayacaktır. Böylece iki ülke arasında yoğun sayılabilecek bir işbirliği döneminin ardından uzun sayılabilecek bir rekabet / çatışma dönemi başlıyordu.

---

[227] *Tahran, Yalta ve ..*, s.269.

[228] Bu konulara ilişkin olarak bkz: Gürün, *Türk - Sovyet..*, s.291-298.

Bibliyografya

Belge Türü, Resmi Yayınlar

Armaoğlu, Fahir, *Belgelerle Türk - Amerikan Münasebetleri,* Ankara: TTKY, 1991.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, Cilt: 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Ayın Tarihi

Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978.

Eade, Charles, der., *Amansız Mücadele, Winston S. Churchill'in Harp Nutukları*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1944.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1970.

Harbord, Major General James G., *Conditions in the Near East, Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington Goverment Printing Office, 1920.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.

Keesings Contemporary Archives

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım II, Cilt: 2, (Çev: Seha L. Meray) Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1973.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım I, Cilt: 1, Kitap 1 (Çev: Seha L. Meray) Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım I, Cilt 1, Kitap 2 (Çev: Seha L. Meray) Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970.

Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk - İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.

Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler),* Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977.

Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Sunuş: Fahri S. Korutürk, (Çevirenler: Seha L. Meray ve Osman Olcay) Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1976.

Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1981.

Ökçün, A. Gündüz ve Ahmet R. Ökçün, *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1974.

"Policy Recommendations on Turkish Straits by the General Board of the U.S. Navy," Fahir Armaoğlu (Hazırlayan), *Belgelerle Türk - Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Ankara: AKDTYK ve TTK Yayınları, 1991, içinde s.25-28.

Royal Institute of International Affairs, *Documents on International Affairs: 1933*, London: Oxford University Press, 1934.

Royal Institute of International Affairs, *Documents on International Affairs: 1936*, London: Oxford University Press, 1937.

Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı, İstanbul: Belge Yayınları, 1972.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), 3.b.*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)*, (Türkçesi: Levent Konyar), İstanbul: Havass Yayınları, 1977.

SSCB Dış İşleri Bakanlığı, *Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmaları'nda Türkiye (1941 - 1944) ve II. Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye 1938 - 1939 (Seçmeler)*, (Türkçesi: Levent Konyar), İstanbul: Havass Yayınları, 1981.

Söylev I, 6. b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

Söylev II, 5. b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, (Türkçesi: Fahri Yazıcı), İstanbul: Sinan Yayınları, 1972.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Kurtuluş Savaşımız, 1919-1922*, Ankara: "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl" Serisi, 1973.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara: "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl" Serisi, 1973.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Ankara: "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl" Serisi, 1973.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *II. Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara: "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl" Serisi, 1973.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Lozan, (1922-1923)*, Ankara: "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl" Serisi, 1973.

Uluslararası İlişkiler Tarihi, Çeviren: Atilla Tokatlı, Cilt: 2 (1978), Cilt: 3 (1979), İstanbul: May Yayınları.

Kitaplar

Abadan, Yavuz, *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İlaveli 2. Baskı, İstanbul: Baha Matbaası, 1969.

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Lotus Yayınları, 2005.

Akşin, Aptüllahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Birinci Kısım - 1919'dan Lozan Antlaşması'na Kadar*, İstanbul: 1964.

---------- *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, II. Kısım - 1919'dan Lozan Antlaşması'na Kadar*, İstanbul: 1966.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1976.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara: TTKY, 1975.

Aralov, Simeon I, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Çev: Hasan Ali Ediz, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1967.

Aras, Tevfik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.

---------- *Görüşlerim*, İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1945.

---------- *Görüşlerim*, İkinci Kitap, İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

Ataöv, Türkkaya, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1965.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e, I*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1977.

---------- *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e, II*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.

---------- *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e, IV*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.

Aybars, Ergun, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 2. Baskı, Cilt: II, 1908-1914, İstanbul: Remzi Katabevi, 1976.

---------- *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt: III, 1914-1922, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.

---------- *Tek Adam, Mustafa Kemal*, 5. Baskı, Cilt: III, 1922-1938, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

---------- *İkinci Adam*, IV. Baskı, Cilt: I (1884-1938), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.

---------- *İkinci Adam*, III. Baskı, Cilt: II (1938-1950), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Bardakçı, Murat, *Şahbaba, Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1998.

Barkay, Gül İnanç, *ABD Diplomasisinde Türkiye, 1940-1943*, İstanbul: Büke Yayınları, 2001.

Barlas, Dilek, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World,1929-1939*, Leiden: E.J. Brill, 1998.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

[Bayur], Yusuf Hikmet, *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1934.

Beer, Francis A., *Peace Against War, The Ecology of International Violence,* San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1981.

Belen, Fahri, *Askeri, Siyasal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı,* Ankara: 1973.

---------- *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul: 1973.

Benlisoy, Yorgo ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996.

Berojkov, Valentin, *Tahran 1943,* Çev: Hasan Ali Ediz, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1970.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)* I, Ankara: TTKY, 1959.

Bilge, Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye - Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1992.

Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, 1 ve 2. Cilt, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.

Broad, Lewis, *W. Churchill'in Siyasi Hayatı*, Charly Guyot'nun Fransızca çevirisinden Türkçe'ye aktaran Cihat Baban, İstanbul: Vatan Matbaası, 1946.

Carr, Edward Hallet, *A History of Soviet Russia, The Bolshevik Revolution, 1917-1923,* Vol: 3, Penguin Books, 1977.

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.

---------- *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1960.

---------- *Moskova Hatıraları,* İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1965.

Cemal Paşa, *Hatıralar, İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları,* Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Cemal, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977.

Churchill, *Bu Harbin İçyüzü, Winston S. Churchill'in Harp Nutukları*, Türkçesi: Haldun Yaşaroğlu, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1942.

---------- Winston S., *The Grand Alliance*, Boston: 1951.

Claude, Ines L., Jr. *Swords Into Plowshares, The Problem and Progress of International Organization*, 3rd ed., New York: Random House, 1967.

Couloumbis, Theodore A. ve James H. Wolfe, *Introduction to International Relations: Power and Justice,* 3rd ed., Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1986.

Çakmak, Zafer, *II. Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz'de Korsan Denizaltılar Sorunu, Nyon Antlaşması*, İstanbul: IQ Yayıncılık, 2009.

Demirözü, Damla, *Savaştan Barışa Giden Yol, Atatürk - Venizelos Dönemi Türkiye - Yunanistan İlişkileri*, İstanbul: İletişim yayınları, 2007.

d'Encausse, Héléne Carrére ve Stuart Schram, *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, Çev: Sevil Avcıoğlu ve Adil Aşçıoğlu, İstanbul: Yön Yayınları, 1966.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu, II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Yurt Vakfı Yayınları, 1994.

Ergil, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.

Erim, Nihat, *Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Ankara: TTK Yayınları, 1953.

Erkin, Feridun Cemal, *Türk - Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: 1968.

---------- *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar - Yorumlar*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.

Erol, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, Giresun : İleri Basımevi, 1972.

---------- *I. Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara: Bilgi Basımevi, 1976.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.

Esmer, Ahmet Şükrü, *Siyasi Tarih, (1919-1939)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1953.

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38*, Beverley: The Eothen Press, 1982.

Fenik, Mümtaz Faik, *Bu Harbin Kitabı, 1939 Harbi, Türkiye - İngiltere İttifakı ve Büyük Britanya İmparatorluğu*, Ankara: Zerbamat Basımevi, 1941.

Frey, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965.

Glasneck, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* (Çev: Arif Gelen), İstanbul: Onur Yayınları, tarih yok.

Gologlu, Mahmut, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara: Başnur Matbaası, 1971.

Gökalp, İskender ve François, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, (Çev: Cüneyt Akalın), İstanbul: Arba, 1990.

Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (Çev: Sermet Yalçın), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Gönlübol, Mehmet, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Milletlerarası Siyasi Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

---------- *et.al., Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990),* 8. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.

Güçlü, Yücel, *The Question of the Sanjak of Alexandretta: A Study in Turkish-French-Syrian Relations*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

Gülboy, Burak, *I. Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul: Altın Kitaplar, 2004.

Gürün, Kamuran, *Türk - Sovyet İlişkileri (1920-1953)*,Ankara: AKDTYK ve TTK Yayınları, 1991.

Güvenç, Serhat, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, New York: Oxford University Press, 2001.

Hart, B.H. Liddell, *History of the First World War*, London: Pan Books, 1976.

Hatipoğlu, M. Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.

Hirschon, Renée, der., *Ege'yi Geçerken, 1923 Türk - Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Howard, Harry N., *Turkey, the Straits and US Policy*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1974.

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956,* Vol: II, New York: Van Nostrand, 1958.

İnan, Yüksel, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş II. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 1995.

Jivkova, Ludmila, *İngiliz - Türk İlişkileri, 1933-1939*, (Çev: F.Muharrem - F.Erdinç), İstanbul: Habora Kitabevi, tarihsiz.

Kandemir, Feridun, *Enver Paşanın Son Günleri*, İstanbul: Güven Yayınları, tarihsiz.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz,* 2.b., İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969.

Karacan, Ali Naci, *Lozan*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Kerner, Robert J. ve Harry N. Howard, *The Balkan Conferences and Balkan Entente: 1930-1935*, California: University of California Press, 1936.

Kırkpınar, Kenan, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi, İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Ankara: Phoenix, 2004.

Kirk, George, *The Middle East in the War, Survey of International Affairs 1939-1946*, London: Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1954.

Kitsikis, Dimitri, *Yunan Propagandası*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1974.

Koçak, Cemil, *Türk - Alman İlişkileri (1923-1939), İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

---------- *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, 4. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

---------- *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, 3. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Kodal, Tahsin, *Paylaşılamayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970.

Kutay, Cemal, *Çerkez Ethem Dosyası, 1 ve 2*, İlaveli 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1977.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk - İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

---------- *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Laçiner, Sedat, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara: USAK Yayınları, 2008.

Langer, William S. ve S. Everett Gleason, *The Challenge to Isolation*, New York: Harper and Row, 1952.

---------- *The Undeclared War*, New York: Harper and Row, 1953.

Langsam, Walter C., *Documents and Readings in History of Europe Since 1918*, New York: Lippincott, 1951.

Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1953.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Ankara: TTK Yayını, 1970.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Mazıcı, Nurşen, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu*, 1919-1921, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2005.

Meram, Ali Kemal, *Türk - Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.

Meray, Seha L., *Devletler Hukukuna Giriş*, 2. Cilt, 3.b., Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968.

---------- *Lozan'ın Bir Öncüsü, Prof. Ahmet Selahattin Bey, (1878-1920)*, Ankara: TTK Yayınları, 1976.

Metel, Raşit, *Atatürk ve Donanma*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2005.

Mısıroğlu, Kadir, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1976.

Morgenthau, Hans J., *Uluslararası Politika*, Çev: Baskın Oran ve Ünsal Oskay, 2. Cilt, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970.

Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara: AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.

Northedge, F. S. ve M. J. Grieve, *A Hundered Years of International Relations*, London: Duckword, 1971.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.

Okyar, Osman, *Milli Mücadele Dönemi Türk - Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1998.

Oran, Baskın, *Türk - Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Güncelleştirilmiş ikinci basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara: AKDTYK ve TTK Yayınları, 1991.

---------- *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası, Hilafet Hareketi*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999.

Özalp, Kazım, *Milli Mücadele, 1919-1922*, C. 1, Ankara: TTKY, 1971.

Özgüldür, Yavuz, *Türk - Alman İlişkileri (1923-1945)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Pallis, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, 2. b., Çeviren: Orhan Azizoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Sagay, Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1972.

Sander, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, 1945-1965,* Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.

---------- *Siyasi Tarih, İlkçağlardan - 1918'e*, Cilt: 1, Ankara: İmge Yayınları, 1989.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali,* 4.b., İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.

Sherwood, Robert E. *Roosevelt and Hopkins,* Vol: 2., New York: Bantam Books, 1950.

Sonyel, Selahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

----------*Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,* 2. b., Ankara: AKDTYK ve TTK Yayınları, 1991.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 4. Baskı, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Sosyal, Mümtaz, *Dış Politika ve Parlamento, Dış Politika Alanındaki Yasama - Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme,* Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1964.

Sökmen, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara: TTK Yayınları, 1978.

Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

Taylor, A.J.P., *The Origins of the Second World War*, Middlesex: Penguin Books, 1973.

Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, 1967.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası, 1919-1946*, Ankara: Doğan Yayınları, tarihsiz.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat", (1908-1918)*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1982.

Toynbee, Arnold J., *Survey of International Affairs 1928*, London: 1929.

Trikupis, Nikolaos, *Hatıralarım*, Çev: Ahmet Angın, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Yayınları, 1967.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938); Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978.

---------- *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1981.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Ulagay, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Yelken Matbaası, 1974.

Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.

Ülman, Haluk, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947,* Ankara; A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1961.

---------- *I. Dünya Savaşına Giden Yol [ve Savaş]*, 2., Baskı, Ankara; A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.

Vali, Ferenc A., *Bridge Across the Bosporus, The Foreign Policy of Turkey,* Baltimore: The Johns Hopkins Press , 1971.

Vere-Hodge, Edward Reginald, *Turkish Foreign Policy, 1918-1948*, Cenevre: Université de Genéve, 1950.

Weisband, Edward, *II. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası,* Çev: M.A. Kayabal, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 2- Tanzimattan I. Dünya Savaşına,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975.

---------- *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 3- I. Dünya Savaşından 1971'e,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.

---------- *Türk - Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

---------- *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1992.

---------- *Tarih, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*, Çev: Ergun Aydınoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Makaleler

Ahmad, Feroz, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 10, s.293-303.

Akdevelioğlu, Atay ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.204-212.

Akşin, Sina, "1921 Martında İlk Türk-Fransız Antlaşması," Sina Akşin, der., *Ankara Anlaşmasının 75. Yıldönümünde I. Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, tarihsiz, içinde s.107-118.

Alacakaptan, Aydın Güngör, "Türk - Sovyet İlişkileri (1921-1945)," *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, 1999 içinde s.281-291.

Alantar, Özden Zeynep, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3.b., İstanbul: Der Yayınları, 2004 içinde s.99-130.

Armaoğlu, Fahir H., "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," A.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, No: 2 (1958), s.139-179.

Ataöv, Türkkaya, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, Vol: 2 (1961), s.103-142.

Aydın, Mustafa, "Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Frame work and Traditional Inputs," *Middle Eastern Studies*, Vol: 35, No: 4 (1999), s.152-186.

---------- "II. Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.399-476.

Barlas, Dilek, "Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy and Turkey, 1923-36," *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 36 (2004), s.231-252.

Barlas, Dilek ve Serhat Güvenç, "To Build a Navy With the Help of Adversary: Italian-Turkish Arms Trade, 1929-32," *Middle Eastern Studies*, Vol: 38, No: 4 (October 2002), s.143-168.

Bıyıklı, Mustafa, "Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Ortadoğu'ya Yönelik Siyasi ve Askeri Yaklaşımları ve Politikaları (1917-1938)," Mustafa Bıyıklı, ed., *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi*, Cilt: 2, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2008, içinde s.315-349.

Bilge, A. Suat, "The Fener Greek Patriarchate," *Perceptions*, Vol: III, No: 1 (March-May, 1998), s.19-38.

Bilgiç, Bestami S., "Greek Foreign Policy Towards Turkey, 1928 - 1930: From Animosity to Amity," *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual (2006), s.27-44.

---------- "Greek Foreign Policy Towards Turkey, 1923 - 1928: A Reassesment," *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual (2005), s.77-95.

Bodger, Alan, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," Marian Kent ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Türkçesi: Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999 içinde s.88-128.

Börklü, Meşkure Yılmaz, "Tarihsel Boyutu İçerisinde Afganistan'daki Gelişmeler ve Türk - Afgan İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, Cilt: 4, Sayı: 3-4, 1998/99 (Sonbahar - Kış), s.79-93.

Burçak, Rıfkı Salim, "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı (19 Ekim 1939)" *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4 (1949), s.347-374.

Criss, Nur Bilge, "ABD ile İlişkiler," Haydar Çakmak, ed., *Türk Dış Politikası, 1919-2008*, Ankara: Barış Platin, 2008, içinde s.173-177.

Çelebi, Mevlüt, "Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri," *Belleten*, Cilt: LXII, Sayı: 233 (Nisan 1998), s.157-207.

Çufalı, Mustafa, "Lozan Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni Sorunu," İdris Bal, Mustafa Çufalı, der., *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri,* Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006, içinde s.539-550.

Davison, Roderic H., "Peaceful Foreign Relations: An Achievement of Atatürk," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, No: 1-4 (1981), s.167-177.

Değerli, Esra S., "Türkiye'nin Bulgaristan'a Yönelik Dış Politikası (1918-1938)", Mustafa Bıyıklı, ed., *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi*, Cilt: 2, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2008, içinde s.51-108.

---------- "Lozan Konferansı Sürecinde Türkiye'nin İzlediği Dış Politika ve Lozan'dan Kalan Dış Politika Meseleleri," Mustafa Bıyıklı, ed., *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi*, Cilt: 2, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2008, içinde s.133-191.

Demirağ, Yelda, "Pan-Ideologies in the Ottoman Empire Against the West: From Pan-Ottomanism to Pan-Turkism," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, No: XXXVI (2005), s.139-158.

Deringil, Selim, "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü," *Toplum ve Bilim*, No: 28 (Kış 1985), s.93-107.

Drachkovitch, Milorad M. ve Branko Lazitch, "The Communist International," Milorad M. Drachkovitch ed., *The Revolutionary Internationals, 1894-1943,* Stanford, California: Stanford University Press, 1966.

Esmer, Ahmet Şükrü, "The Straits: Crux of World Politics," *Foreign Affairs*, Vol: 25, No: 2 (January 1947), s.290-302.

---------- "Türk Diplomasisi," *Yeni Türkiye*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1959, içinde s.67-104.

---------- "Savaş İçinde Türk Diplomasisi (1939-1945)," *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, 1999 içinde s.343-359.

Fırat, Melek, "Yunanistan'la İlişkiler," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.325-356.

---------- "Massigli'nin Bakışıyla 1939-1940 Yıllarında Türkiyc," Sina Akşin (ed.), *Ankara Anlaşmasının 75. Yıldönümünde I. Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, tarihsiz, içinde s.11-23.

Güçlü, Yücel, "Turkish-German Relations From Montreux to the Second World War," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, No: 29, 1999, s.49-82.

---------- "Turkish-German Relations on the Eve of World War Two," *Turkish Studies*, Vol: 1, No: 2 (Autumn 200), s.73-94.

---------- "The Uneasy Relationship: Turkey's Foreign Policy vis-a-vis the Soviet Union at the Outbreak of the Second World War," *Mediterranean Quarterly*, Volume 13, Number 3, (Summer 2002), s.58-93.

---------- "Turkey's Entrance into the League of Nations," *Middle Eastern Studies*, Vol: 39, No: 1 (January 2003), s.186-206.

---------- "Turco-British Relations on the Eve of the Second World War," *Middle Eastern Studies*, Vol: 39, No: 4 (October 2003), s.159-205.

---------- "The Controversy Over the Delimitation of the Turco-Syrian Frontier in the Period Between the Two World Wars," *Middle Eastern Studies*, Vol: 42, No: 4 (July 2006), s.641-657.

Howard, Harry N., "The Entry of Turkey Into World War II," *Belleten*, Cilt: 31, Sayı: 122, 1967, s.221-275.

İlgazi, Abdullah, "Milli Mücadele Döneminde İzlenen Dış Politika Stratejileri," Mustafa Bıyıklı, ed., *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi*, Cilt: 2, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2008, içinde s.111-131.

Jaeschke, Gotthard, "1919-1939 Yılları Arasındaki Türk - Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında)" Çev: Hüseyin Zamantılı, *Sosyoloji Konferansları (Atatürk Özel Sayısı)*, Sayı: 19 (1981), s.159-174.

Karaman, M. Lütfullah, "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Öğesi ve Hindistan Müslümanları," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 1994 içinde s.231-241.

Kent, Marian, "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution," *International Journal of Turkish Studies*, Vol: 3 (1984-1986), s.33-51.

---------- "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1900-1923," Marian Kent ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Türkçesi: Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999 içinde s.199-237.

Kohn, Hans, "Ten Years of the Turkish Republic," *Foreign Affairs*, Vol: 12, 1933-1934, s.141-155.

Koçak, Cemil, "Almanya'nın Yayılmacı Dış Politikasının Bir Aracı Olarak Türk - Alman İktisadi İlişkileri (1933-1939)," *İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa ve Balkanlar, İdeolojiler ve Uluslararası Politika*, Murat Sarıca Anısına Sempozyum, İstanbul: Aybay Yayınları, 1994 içinde s.167-185.

Kurat, Yuluğ Tekin, "II. Dünya Savaşında Türk - Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset," *Belleten*, Cilt: 25, No: 97 (1961), s.95-112.

Kurtcephe, İsrafil ve Aydın Beden, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Musul - Kerkük Politikası," Mustafa Bıyıklı, ed., *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi*, Cilt: 2, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2008, içinde s.419-511.

Lippe, John M. Vander, "Öteki Lozan Antlaşması: Amerikan Kamuoyunda ve Resmi Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması," *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.61-92.

Lowry, Heat W., "American Observers in Anatolia 1920: The Bristol Papers," *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul: Boğaziçi University Publication, 1984, içinde s.42-58.

Marzari, Frank, "Western-Soviet Rivalry in Turkey: 1939-41," *Middle Eastern Studies*, Vol: 7, No: 1 (January 1971), s.63-79.

Millman, Brock, "Turkey, Britain, and the Montreaux Convention of 1936," *International Journal of Turkish Studies*, Vol: 6, Nos: 1-2 (Winter 1992-1994), s.139-163.

---------- "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42," *Middle Eastern Studies*, Vol: 31, No: 3 (July 1995), s.483-508.

Oran, Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından II. Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ - Sol Akımlar," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, No: 3 (Eylül 1969), s.227-275.

---------- "Türkiye'nin 'Kuzeydeki Büyük Komşu' Sorunu Nedir? (Türk - Sovyet İlişkileri 1939-1970)" *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 25, No: 1 (Mart 1970), s.41-93.

---------- "Sèvres Barış Antlaşması," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.113-138.

---------- "Lausanne Barış Antlaşması," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.215-238.

----------"Dönemin Bilançosu," Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.387-398.

Özdoğan, Günay Göksu, "II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3.b., İstanbul: Der Yayınları, 2004 içinde s.131-147.

Özyüksel, Murat, "Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3.b., İstanbul: Der Yayınları, 2004 içinde s.5-34.

Soysal, İsmail, "Türk - Fransız Siyasal İlişkileri (1919-1984)," *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, No: 2 (1984), s. 320-321.

---------- "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri," *Belleten*, Cilt: 49, 1985, s.79-109.

---------- "1937 Sâdâbat Paktı," *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, 1999 içinde s.327-342.

Şimşir, Bilal N., "The Deportees of Malta and the Armenian Question," *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul: Boğaziçi University Publication, 1984, içinde s.26-41.

Tezel, Yahya Sezai, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri," *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihi ile İlgili Sorunlar Sempozyumu*, 14-16 Ocak 1977, İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayını, 1977, içinde s.193-229.

Tokay, Gül, "II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908 - 1914," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3.b., İstanbul: Der Yayınları, 2004 içinde s.35-56.

Toluner, Sevin, "Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri," Sevin Toluner, *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları*, İstanbul: Beta, 2000 içinde s.207-241.

Trumpener, Ulrich, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," Marian Kent ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Türk-

çesi: Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999 içinde s.129-163.

Tunçay, Mete, "Hatay Sorunu ve T.B.M.M.," *1876-1976, Türk Parlamentosunun İlk Yüzyılı*, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1978, içinde s.250-282.

Türkeş, Mustafa, "The Balkan Pact and its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34," *Middle Eastern Studies*, Vol: 30, No: 1 (January 1994), s.123-144.

Uslu, Nasuh, "The Anglo - Turkish Relations 1919-1923 (in the Writtings of British Authors and Statesmen)" *Bilim Yolu*, Yıl: 2, Sayı: 2 (1999), s.287-301.

Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, Baskın Oran, der., *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, 6. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.258-277.

Winrow, Gareth M., "The Balkans in International Politics: An Examination of the Inter-War Period," *Murat Sarıca Anısına Sempozyum*, Aybay Yayınları 10, Kültür Dizisi 4, tarih yok, s.81-98.

Diğer

Aykoç, Emre, "Türkiye ve Yunanistan'ın Azınlık Politikaları: İkili İlişkiler, Ulusçuluklar ve Azınlık Hakları Ekseninde Karşılaştırmalı Bir İnceleme," Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Çetinsaya, Gökhan, "Türk - İran İlişkileri, 1918-1998," Hacettepe Üniversitesi, Doçentlik Çalışması, (tarih yok).

Erkman, Faris, *En Büyük Tehlike*, İstanbul: Ak-Ün Matbaası, 1943.

Furniss, Edgar Stephenson, Jr., *A New State Faces A Difficult World, The Position of Turkey Today*, Published by the Yale Literary Magazine, June 1940.

İndeks

Abdülhamit, II., 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 33, 35, 36

Abdülmecit Efendi, 68, 188

Accord Tripartite, 75

açık kapı siyaseti, 146

Açıkalın, Cevat, 417

Adana İsyanı (1909), 36

Adana Toplantısı (1943), 459

Afgani, Cemaleddin El, 15

Afganistan, 104, 112, 123, 128, 305, 306, 307, 363, 364, 365

Agamemnon (savaş gemisi), 65

Ahali Mübadelesi, 195, 196, 220, 260, 289, 300, 308, 347

Aharonin, Aretis, 40

Ahmed Rıza, 27

Ahmet Emin [Yalman], 147, 150

Ahmet İzzet Paşa, 65, 197

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, 59, 65, 88

Ahmet Muhtar, 109, 287

Ahmet Rüstem Bey, 153

Ahmet Tevfik Paşa, 28, 65, 88, 89, 104, 162, 163, 188

Akaygen, Enis, 289

Akçura, Yusuf, 17

Aktay, Haydar, 444

aktif tarafsızlık, 407

Aleksandır (Yugoslavya Kralı), 353

Ali Fuat Paşa [Cebesoy], 88, 89, 93, 98, 109, 122, 130, 131, 132, 134, 136, 138, 246, 449

Ali Rıza Paşa, 72, 94, 99

Ali Şükrü Bey, 207

Ali, Hüseyin İbn (Mekke Şerifi), 16

Allenby, E. Henry H., 59

Alman - Sovyet Saldırmazlık Paktı (1939), 226, 239, 336, 345, 414, 417, 418

Alman Birliği, 10, 11

Alman İmparatorluğu, 11, 20, 21, 22, 23, 46

Alman Komünist Partisi, 128

Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi, 229, 395

Almanya, 11, 12, 13, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 33, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 83, 84, 85, 96, 107, 122, 125, 135, 140, 146, 165, 169, 170, 178, 191, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 248, 252, 253, 255, 258, 259, 261, 264, 271, 283, 284, 285, 300, 308, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 352, 356, 361,

370, 389, 395, 396, 397, 398, 401, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 477, 478, 482

Amanullah Han, 305, 306, 307

Amasya Protokolü (1919), 99

Amasya Tamimi (1919), 98

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), 35

Amerika Birleşik Devletleri, XX, XXVII, 13, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 50, 64, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 89, 99, 101, 102, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 170, 188, 196, 200, 202, 225, 226, 227, 228, 232, 233, 235, 236, 239, 240, 243, 258, 264, 285, 286, 287, 336, 337, 396, 397, 398, 401, 402, 406, 407, 409, 410, 416, 425, 432, 433, 436, 443, 444, 445, 447, 448, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 473, 474, 477, 478, 479, 481, 482, 483

Anadolu Hareketi, 99, 100, 101, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 128, 131, 147, 156, 157, 158, 164, 173, 180

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 97, 99

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Kongresi (1919), 98

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı, 90

Ankara Hükümeti, 4, 57, 72, 77, 95, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 109, 110, 112, 114, 116, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 145, 154, 155, 157, 158, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 200, 271, 272, 276, 278, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 326, 335, 384

Ankara İtilafnamesi (1921), 145, 176, 190, 191, 275, 276, 277, 383, 384, 385

Ankara Sözleşmesi (1930), 293

Ankara Sözleşmesi (1933), 294

anschluss, 234, 285

anti-Bolşevik, 110, 132

Anti-Komintern Pakt, 229, 236, 395

anti-komünist, 86, 128, 139

anti-revizyonist, 312, 327, 331, 360, 361, 424

Antonescu, Ion, 353

Anzak mezarları, 206

Apaydın, Zekai, 341
Aralov, Simeon I., 115, 135, 138, 188, 200
Arap milliyetçiliği, 16, 303
Arnavutluk, 27, 59, 141, 179, 230, 235, 262, 279, 288, 315, 316, 321, 322, 323, 333, 336, 346, 354, 356, 358, 359, 390, 430, 431
Atina Antlaşması (1926), 292
Atsız, Nihal, 473
Avam Kamarası, 89, 166, 169, 229, 442
Avrupa Ahengi, 10
Avrupa Ahengi sistemi, 239, 241
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 11, 12, 13, 16, 20, 21, 27, 30, 43, 45, 56, 59, 61, 64, 65, 107, 225, 279, 287
Ayan Meclisi, 70, 100
Ayastefanos Antlaşması (1878), 21
Azerbaycan, 57, 108, 112, 122, 123, 124, 127, 137, 148, 157, 473
Babıali Baskını (1913), 28
Bağdat Demiryolu Hattı, 278
Bağdat Demiryolu Projesi, 13, 24, 25
bağlantısızlık, 307
Balfour, Arthur James, 156, 159
Balkan Antantı Paktı (Balkan Paktı) (1934), 317, 339, 356, 357, 430
Balkan Paktı (Balkan Antantı Paktı) (1934), 219, 259, 263, 273, 274, 275, 277, 291, 292, 293, 309, 312, 315, 318, 319, 321, 328, 331, 334, 335, 336, 339, 344, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 367, 371, 424, 425, 430, 431, 436
Balkan Savaşı (1912), 27, 28, 37
Barbarossa Harekâtı, 397
Barrére, George, 191, 204
Batı Cephesi, 47, 132, 174, 177
Batı Trakya, 28, 102, 103, 141, 192, 203, 220, 290, 291, 292, 293, 354, 438
Batı Trakya Müslümanları, 195, 290
Batıcılık, 9, 257, 258
Batılı Müttefikler, 192, 397, 426, 454, 459, 460, 468, 471
Baydur, Refik, 371, 482
Bekir Sami Bey - Aristide Briand Anlaşması (1921), 174
Bekir Sami Bey [Kunduh], 95, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 133, 150, 151, 153, 162, 163, 164, 172, 174, 175, 181, 182, 183, 189, 278
Belçika, 85, 210, 220, 227, 232, 241, 388, 396
Belediye Kanunu (1912), 195
Berlin Antlaşması (1878), 32, 55
Berlin Kongresi (1878), 19, 21
Besarabya sorunu, 339, 371
Beşler Komitesi, 314

Beyaz Ordu, 85, 111, 116

Beyaz Ruslar, 110, 200

Birinci Beş Yıllık Plan, 338

Birinci Komisyon, 191, 195, 199, 202, 295

Birinci Üç İmparator Ligi (1872), 12, 21

Birleşmiş Milletler, 243, 376, 381, 477, 478

Bismarck, Otto Von, 11, 12, 15, 20, 21, 24

Bizans İmparatorluğu, 139

BMM, 72, 95, 96, 101, 103, 104, 118, 119, 142, 162, 164, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 181, 182, 188, 189, 204, 207, 210, 279

BMM Hükümeti, 72, 101, 115, 118, 121, 126, 143, 150, 154, 221

Bogos Nubar Paşa, 40, 42

Boğazlar, 4, 18, 19, 20, 29, 33, 43, 47, 49, 51, 55, 60, 61, 62, 67, 70, 73, 75, 76, 83, 92, 102, 110, 112, 118, 120, 123, 134, 146, 147, 156, 160, 168, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 199, 200, 201, 206, 210, 211, 217, 218, 246, 254, 256, 258, 261, 285, 286, 290, 299, 316, 319, 328, 334, 335, 339, 340, 341, 344, 345, 349, 358, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 408, 418, 419, 420, 421, 427, 429, 431, 435, 438, 441, 444, 446, 453, 460, 463, 465, 469, 470, 471, 472, 476, 477, 480, 482, 483

Boğazlar Bölgesi, 61, 62, 76, 183, 185, 188, 192, 201, 209, 261, 367, 370, 372, 375, 377, 382, 411, 471

Boğazlar Komisyonu, 76, 77, 201, 218, 372, 375, 383

Bolşevik Devrimi (1917), 40, 55, 58, 63, 70, 85, 86, 110, 112, 114, 116, 128, 170, 225, 231, 450

Bolşevik Rusya, 40, 107, 156, 171

Bonapart, Napolyon, 20

Boris, III., 350, 351, 352

Bouillon, Henri Franklin, 175, 176, 185, 186

Bozkurt(şilep), 273

Bozkurt-Lotus Davası, 273

Breslau (savaş gemisi), 50

Brest-Litovsk Barış Antlaşması (1918), 56, 57, 58, 96, 107, 108, 125, 133, 137, 138, 237

Brest-Litovsk Barış Görüşmeleri, 57

Briand - Kellogg Paktı (1928), 232, 301, 365

Briand, Aristide, 168, 172, 173, 174, 175

Bristol, Amiral Mark L., 148, 149, 155, 286

Browne, Louis Edgar, 152

Brüksel Hattı, 268, 270

Budiyenni, S. Mihailoviç, 117

Buhari, Nasuhi, 391

Bulgar Ayaklanması (1875-1876), 34
Bulgaristan, 16, 21, 27, 28, 33, 46, 48, 49, 56, 59, 64, 76, 83, 85, 103, 107, 141, 184, 187, 211, 217, 219, 232, 255, 257, 262, 263, 264, 279, 280, 288, 297, 298, 299, 312, 316, 317, 327, 330, 331, 336, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 369, 371, 372, 409, 412, 422, 424, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 441, 446, 476
Bükreş Antlaşması (1913), 28, 290
Bülow, Von, 325
Büyük Britanya, 160, 335, 372, 457
Büyük Durgunluk, 233
Büyük Ermenistan, 41, 42, 197
Büyük Millet Meclisi (BMM), 80, 100, 101, 116, 145
Büyük Savaş, 10, 84, 287
Büyük Taarruz, 107, 135, 183
Calthorpe, Sir Somerset Arthur Gough, 4, 65
Cambon, Paul, 62
Cami Bey, 181
Carol, II., 353
Cavit Bey, 27, 46, 47, 52
Cebel-i Bereket, 41
Cemal Paşa, 29, 45, 46, 47, 49, 52, 59
Cemil Paşa, 70
Cenevre Anlaşması (1937), 330
Cenova Konferansı (1922), 238
Centilmenler Anlaşması (1937), 330
Chaco Savaşı (1932-1935), 243
Chamberlain, Neville, 229, 231, 332
Chambrun, Kont de, 278
Charpy, General, 186
Chicago Daily News, 152
Chotani, M., 157
Churchill, Winston, 27, 55, 84, 85, 160, 161, 184, 229, 396, 401, 408, 430, 433, 434, 442, 444, 446, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 464, 465, 466, 468, 474, 475, 476, 477, 482, 483
Ciano, Kont Galeazzo, 314, 317, 330, 371
Cihad-ı Mukaddes, 53
Claude, Inis, 241, 243
Clémenceau, Georges, 68, 69, 83, 84, 97, 147, 170
Clodius, Karl, 446
Coolidge, Calvin, 287
Cordon Sanitaire, 112
Cox, Sir Percy, 267
Crane, Charles R., 64, 150, 152
Curzon Hattı, 128
Curzon, George [Lord], 85, 89, 103, 144, 156, 158, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 177, 178, 184, 186, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 201,

202, 205, 206, 207, 209, 266, 296
Çaldaris, P., 348, 351
Çanakkale Boğazı, 54, 55, 101, 212, 377
Çanakkale Krizi (1922), 191
Çanakkale Savaşları (1915-1916), 55
Çarlık Rusyası, 18, 34, 112, 134
Çatalca Hattı, 59
Çekoslovakya, 85, 229, 231, 232, 234, 241, 244, 279, 321, 332, 333, 355
Çelik Pakt, 322
Çerkes Ethem, 111, 130
Çiçerin, Georgi Vasilyeviç, 111, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 132, 134, 200, 217, 300
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945), 406
Damat Ferit Paşa, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 87, 89, 91, 92, 94, 98, 162
Damat Ferit Paşa Hükümeti, 95, 99, 100
danışman heyeti, 189
Dawes Planı, 233
de facto, 100, 162, 178, 254
de jure, 177, 254
Delbos, Yvon, 385, 386, 387
Demokrat Parti, XXVI, XXVII, 247, 403
dengenin dengeleyicisi, 170, 226, 231
Denikin, General, 85, 110, 200
Disraeli, Benjamin, 19, 160
Doğu Cephesi, 43, 54, 107, 137, 174, 177, 449
Doğu Halkları Kongresi (1920), 113, 114, 115
Doğu Sorunu, 84
Doğu Trakya, 103, 118, 141, 166, 185, 186, 187, 271, 291
Dominyonlar, 184
Donovan, William J., 433
Dorotheos (Bursa Metropoliti), 295
Dördüncü Balkan Konferansı (1933), 351, 360
Dünya Silahsızlanma Konferansı (1932), 230
Düvel-i Muazzama, 97, 139, 167
Düyun-u Umumiye-i Osmaniye, 215
Eden, Anthony, 369, 442, 446, 461, 462, 463
Edward, VII., XXI, 29
Edward, VIII., 329
Ege Adaları, 27, 29, 47, 73, 159, 179, 371, 409, 438, 439, 460, 462
Ekim Devrimi, 57
Eksindaris, Yorgo, 291
Eliava, Chalva, 117
Elviye-i Selâse, 56
Entente Cordiale (1933), 348, 359, 430
entité distincte, 386

Enver Paşa, 17, 28, 29, 34, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 109, 114, 121, 122, 136, 137, 448

Erivan Hükümeti, 124

Erkin, Feridun Cemal, 374, 417, 421, 426, 431, 454, 456, 470, 472, 476, 481

Erkman, Faris, 472

Ermeni Birlikleri, 37

Ermeni Kilisesi, 31

Ermeni Milleti Nizamnamesi (1863), 31

Ermeni milliyetçiliği, 20, 22, 31, 32

Ermeni Patrikliği, 31

Ermeni Sorunu, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 57, 108, 126, 148, 210, 286

Ermeni Tehciri (1915), 10, 37, 40, 68

Ermeni Ulusal Birliği, 41

Ermenistan, 20, 32, 40, 42, 57, 69, 70, 75, 77, 78, 83, 95, 108, 112, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 134, 137, 147, 148, 150, 155, 163, 172, 210, 265

Ernst, General, 277

Erzincan Mütarekesi (1917), 54, 55, 56

Erzurum Kongresi (1919), 92, 93, 98, 99, 100, 116, 150, 151, 154

Eshag, Mofakhan, 303

etabli, 290

Fahreddin Bey, 70

Fahrettin Paşa, 306

fait accompli, 368

Falkenhayn, Erich von, 53

Faşist Parti, 183, 279

Fatios, II., 297

Faysal (Irak Kralı), 105, 198, 268, 364

Fener Patrikhanesi (Patrikhane), 139, 194, 195, 196, 203, 294, 295, 296, 297

Fethi Bey [Okyar], 88, 93, 95, 168, 169, 244, 245, 247, 267, 268, 274, 330, 369, 372, 402

Fevzi Paşa [Çakmak], 93, 95, 122, 130, 131, 133, 162, 175, 260, 410, 428, 448, 450, 456

Fileleftheri Partisi, 289

Fiume limanı sorunu, 235

Franko, General Francisco, 315, 331

Fransa, 11, 12, 13, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 37, 38, 42, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 83, 84, 85, 89, 97, 102, 105, 106, 107, 110, 113, 116, 128, 136, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 156, 157, 160, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 196, 200, 202, 204, 207, 208, 210, 211, 213, 217, 219, 221, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 247, 253, 256,

257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 300, 301, 302, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 342, 344, 345, 346, 350, 354, 355, 359, 360, 362, 363, 369, 370, 372, 373, 375, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 395, 396, 402, 406, 407, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 437, 443, 446, 459, 465

Fransa - Suriye Antlaşması (1936), 385

Fransız - Rus Anlaşması (1894), 29

Fransız İhtilali (1789), 30

Frunze, Mihail V., 138

Fuat Sabit, 117

full self-government, 240

Funk, Walther, 326

Garantiler Politikası, 332, 335

Garroni, Marki Camillo, 191, 204

Gaspıralı, İsmail, 17

Gates, J. F., 148

Gelibolu garnizonu, 206

George, David Llyod, 42, 70, 73, 83, 84, 85, 97, 104, 105, 106, 123, 141, 142, 144, 147, 151, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 171, 184, 185, 187, 190, 191

George, VI., 330

Georgios, VII., 296

Gerede, Hüsrev, 162, 423, 435, 442, 445, 448

Geylani, Reşid Ali, 437, 439

Gillespie, Julian E., 154, 155

Gladstone, William, 19, 34

Goeben (savaş gemisi), 50

Goltz, Von Der, 24, 43, 53

Gökalp, Ziya, 17, 248

Grandi, Kont, 281

Gregoryen Kilisesi, 31, 36

Gregoryen Patriklik, 31

Grew, Joseph C., 155, 286, 287, 336, 337

Grey, Sir Edward, 27, 28, 60, 62, 140

güç dengesi, XXIII, 11, 15, 226, 240, 243

Gümrü Antlaşması (1920), 126, 127, 133, 306

Güney Cephesi, 174, 177

Güney Slavları Bloğu, 355

Gürcistan, 40, 57, 108, 112, 122, 123, 126, 127, 130, 133, 134, 137, 148, 157

güvenlik endişesi, 9, 256

Hacıanestis, Yorgo, 145

Hadi Paşa, 72

hakim ulus, 16

Haliç Görüşmeleri (1924), 267

Halide Edip [Adıvar], 99, 147, 150, 151, 152

Halil Bey, 45, 48, 52
Halil Paşa, 117, 120, 135
Halk Fırkası, 189, 246
Hamidiye Alayları, 35
Harbord, James G., 148, 149, 150, 152, 153, 154, 285
Harding, Sir Charles, 27
Harput İsyanı (1895), 35
Harrington, Sir Charles, 144, 167, 186
Hasan Bey [Saka], 189, 204, 286, 399, 402, 411, 472, 478
hassa taburu, 69
Hatay Sorunu, 260, 262, 320, 328, 331, 383, 384, 385, 386
Hayat Sahası (Lebensraum), 229, 234, 235, 238, 279, 321, 322, 332, 395, 413
Heyet-i Temsiliye, 94, 99, 100, 101, 153, 173, 221
Hınçak Cemiyeti, 33
Hicaz Bölgesi, 58
Hilafet Hareketi, 106, 158, 160
Hindistan Hilafet Komitesi, 157
Hindistan Müslümanları, 37, 53, 105, 106, 158, 165, 185, 245
Hindistan yolu, 19, 24, 156, 159, 231, 313
Hitler, Adolf, 225, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 249, 312, 320, 321, 322, 323, 324, 329, 332, 346, 366, 367, 368, 384, 395, 396, 414, 415, 429, 431, 434, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 444, 449, 450, 452
Hollanda, 208, 396
Hoover Moratoryumu, 275
Hull, Cordell, 461
Hürriyet ve İtilaf, XXVI, 36, 41
Hürriyet ve İtilaf Partisi, 99
Hüseyin Avni Bey, 207
Hüseyin Hilmi Paşa, 27
Hüseyin Rauf Bey [Orbay], 4, 5, 65, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 139, 152, 153, 155, 189, 200, 207, 246
I. Dünya Savaşı, XXI, XXVI, 4, 5, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 24, 26, 30, 34, 37, 38, 40, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 65, 70, 74, 84, 87, 96, 107, 108, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 153, 155, 156, 157, 160, 171, 178, 187, 197, 206, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 239, 253, 254, 257, 262, 283, 285, 297, 303, 304, 305, 308, 317, 318, 320, 321, 350, 354, 360, 366, 371, 374, 384, 395, 407, 412, 435, 444
II. Dünya Savaşı, XXIII, 193, 221, 226, 227, 229, 231, 233, 235, 236, 252, 257, 258, 342, 343, 350, 363, 393, 395, 399, 400, 401, 406, 408, 411, 412, 413, 472, 479
III. Enternasyonal (Komintern), 112, 113, 114, 115
Imbrie, Robert W., 155
Irak, 27, 58, 59, 60, 62, 64, 70, 74, 77, 78, 84, 105, 123, 147, 156,

157, 159, 196, 198, 213, 254, 256, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 280, 282, 331, 363, 364, 365, 383, 384, 409, 412, 428, 437, 438, 439, 440

İbrahim Tali [Öngören], 114, 120

İkinci Üç İmparator Ligi (1881), 12, 21

İktisadi Buhran (1929), 228

İngiliz - Sovyet Ticaret Antlaşması (1921), 129, 184, 231

İngiltere, XXI, XXVII, 1, 2, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 73, 75, 76, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 95, 97, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 116, 121, 123, 127, 128, 129, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 217, 219, 221, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 248, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 276, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 291, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 307, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 350, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 384, 386, 388, 390, 395, 396, 401, 402, 406, 407, 409, 410, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482

İngiltere - Fransa anlaşması (1904), 13

İngiltere - Rusya anlaşması (1907), 13

İnönü Savaşı, I., 129, 130, 143, 162

İnönü Savaşı, II., 111, 144, 164, 174

İran, 58, 74, 104, 112, 113, 123, 128, 198, 213, 238, 256, 262, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 362, 363, 364, 365, 412, 445, 472

İrlanda sorunu, 84

irredantist, 254

İskenderun Sancağı, 213, 275, 331, 334, 383, 385, 387, 390

İslamcılık, 14, 16, 17

İsmail Hami Bey, 152

İspanya, 208, 314, 315, 331

İspanya İç Savaşı, 236, 243, 315, 330, 342

İstanbul Anlaşması (1921), 28, 163

İstanbul Hükümeti, 41, 57, 64, 72, 87, 90, 98, 99, 100, 101, 104, 111, 116, 129, 142, 143, 162, 163, 170, 173, 178, 179, 182, 188

İstanbul Rumları, 195, 292, 296

İsviçre, 33, 188, 208, 248, 315, 372

İtalya, 12, 13, 27, 42, 51, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 70, 73, 75, 76, 83, 85, 102, 116, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 156, 160, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 200, 202, 207, 208, 210, 212, 217, 219, 221, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 238, 240, 241, 243, 248, 253, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 271, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 290, 292, 298, 300, 302, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 349, 350, 353, 354, 356, 358, 359, 360, 361, 368, 369, 370, 371, 372, 376, 382, 390, 395, 397, 407, 411, 412, 422, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 452, 460, 463, 465

İtilaf Devletleri, XXVI, 4, 26, 27, 28, 29, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 53, 55, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 110, 111, 118, 122, 123, 125, 130, 131, 133, 134, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 227, 232, 274, 275, 278, 285, 296, 298, 300, 303, 395

İttihat ve Terakki, XXI, XXVI, 17, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 38, 41, 43, 44, 47, 48, 51, 59, 65, 68, 90, 91, 110, 117, 122, 146, 304

İttihat ve Terakki Hükümeti, 26, 29, 38, 44, 59, 146

İzmir İktisat Kongresi (1923), 190, 251

izolasyonizm, 155

Japon Monroe Doktrini, 236

Japonya, 13, 25, 70, 76, 83, 144, 187, 210, 217, 219, 221, 225, 226, 228, 229, 230, 236, 240, 241, 243, 310, 342, 369, 372, 373, 395, 396, 397, 398, 436, 474, 475, 478, 481

Jouvenel, Henri de, 276
Jön Türkler, 15, 16, 23, 25, 26, 29, 36
Kabotaj hakkı, 208
Kaçar Hanedanı, 304
Kafkas Ermenistanı, 42
Kahire Görüşmeleri (1943), 461, 464, 466
Kamil Paşa, 26, 27
Kapitülasyonlar, 27, 44, 46, 47, 48, 55, 73, 79, 102, 134, 146, 183, 190, 204, 206, 207, 208, 211, 213, 251, 259, 285, 286
Kara Vasıf Bey, 100
Karabekir, Kazım Paşa, 68, 89, 92, 93, 94, 98, 109, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 130, 131, 133, 135, 137, 149, 151, 153, 154, 246
Karahan, Lev Mihailoviç, 120, 124, 132, 301, 302, 339
Kars Antlaşması (1921), 126, 137, 138
Kasrı Şirin anlaşması (1639), 262
Katoliklik, 31
Kavalalı, Mehmet Ali Paşa, 20
Kaya, Şükrü, 244, 367
Kazablanka Toplantısı (1943), 454, 455, 456
Kırım Savaşı (1854-1856), 19
Kızıl Ordu, 85, 110, 113, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 136, 462, 475
King - Crane Komisyonu, 150
King, Henry C., 64, 150, 152
Kitchener, Lord Herbert, 55
klasik güç dengesi, 225, 226
Knatchbull-Hugessen, Hughe, 333, 342, 421, 425, 427, 433, 442, 443, 456, 457, 467, 468
Kolçak, General, 85, 110
Komintern, 106, 107, 112, 237, 238
Komünist Partisi, 130, 190, 237
Konstantin (Yunan Kralı), 140, 143, 144, 165, 168, 171, 318
Konstantinopolis, 139
Konstantinos, VI., 296, 297
Korfu Adası Krizi, 235
Korkmazof, Celal, 132, 134
Köseivanov, Georgi, 351, 352, 361
Kroll, Hans, 322
Kun, Bela, 114
Kurtuluş Savaşı, XXVI, 51, 57, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 103, 105, 117, 123, 126, 135, 142, 146, 147, 152, 153, 158, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 189, 190, 192, 196, 201, 204, 206, 207, 244, 246, 248, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 269, 270, 275, 276, 295, 297, 303, 306, 308, 342, 384, 412, 473
Kut El-Amara, 58
Kutsal İttifak, 13
Kuvayı Milliye, 92, 111, 129, 180

Kuvayı Seyyare, 111
Kuzey Ege Adaları, 28, 193, 212
Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, 58
Küçük Antant, 279, 328, 355, 360, 370, 371
Küçük Asya, 69, 145, 159, 166, 294
Küçük Asya Felaketi, 145, 166
Kürdistan, 75, 77, 118, 473
La Haye Barış Konferansları, 241
La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı, 205, 206, 208, 220, 274, 280, 281, 291, 308, 310
Law, Bonar, 190, 196
Lebensraum, 234, 321, 332
Lenin, V. I., 108, 110, 111, 113, 114, 115, 118, 120, 124, 126, 133, 237, 271
Limni Adası, 48, 65
Lindsay, Sir Ronald, 269
Litvinov Protokolü, 238
Litvinov, Maxim M., 259, 301, 338, 340, 341, 345, 369, 373
Livadia Sarayı, 28
Locarno Antlaşmaları (1925), 228, 232, 238, 300, 313
Londra Anlaşması (1915), 61, 63
Londra Konferansı (1921), 104, 129, 130, 131, 133, 143, 156, 158, 161, 162, 164, 167, 168, 172, 174, 178, 181, 182, 189, 278
Loraine, Percy, 330, 367
Lotus (gemisi), 273
Lozan Barış Antlaşması (1923), 4, 9, 64, 78, 155, 185, 188, 192, 195, 201, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 218, 246, 248, 251, 254, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 274, 276, 285, 286, 288, 289, 292, 297, 298, 299, 308, 312, 314, 318, 319, 329, 349, 350, 361, 368, 371, 375, 406
Lozan Barış Konferansı (1922-1923), 49, 146, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 211, 249, 264, 266, 267, 274, 276, 279, 285, 289, 290, 295, 296, 298, 299
Lozan Boğazlar Sözleşmesi (1923), 201, 217, 313, 329, 339, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 376
Magna Carta, 396
Mahmut Celal Bey [Bayar], 244, 325
Mahmut Esat Bey [Bozkurt], 162, 181, 248
Mahmut Şevket Paşa, 28, 448
Maksimos, D., 348, 351, 356
Manatov, Şerif, 119
manda, 62, 64, 67, 76, 147, 148, 150, 227, 262, 267, 270, 276, 303, 386
mandater, 198, 363, 364
Maraş İsyanı (1895), 35
Mare Nostrum, 279

Markov, Todor, 298
Marne Savaşı (1914), 46, 49
Mart Eylemi (1921), 128
Massigli, René, 390, 391, 402, 421, 425, 428
Maverayı Kafkas Cumhuriyeti, 57
Mazarikis, General, 186
Mdivani, Polikarp Gurgenoviç [Budu], 132
Meclis Hükümeti, 96
Meclis-i Âli, 71
Meclis-i Hilafet, 159
Meclis-i Mebusan, 22, 27, 88, 94, 101, 104, 118, 142, 166
Megali İdea, 194
Melek, Abdurrahman, 390
Memduh Şevket Bey [Esendal], 131, 137, 304, 307
memorandum, 153
Menemencioğlu, Numan, 320, 343, 359, 367, 372, 387, 399, 402, 411, 415, 424, 425, 432, 438, 446, 447, 456, 462, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 472
Menşevik, 40, 108, 127, 130, 133, 157
Menşevik Gürcü Hükümeti, 127, 130, 133
Merzifon İsyanı (1893), 35
Meşrutiyet, I. (1876), 22
Meşrutiyet, II. (1908), 16, 17, 23, 26, 27, 28, 36, 59
Metaksakis, Meletios (IV. Meletios), 295
Metaksas, Yannis, 140, 262, 349, 361
Metternich Sistemi, 10
Mısır, 13, 20, 22, 53, 78, 84, 105, 159, 213, 315, 330, 397, 466
Michalakopoulos, Andreas, 281, 291, 347
Midilli (savaş gemisi), 50
Midye - Enez Hattı, 27, 61
Mihver Devletleri, 229, 333, 335, 346, 361, 395, 401, 431, 432, 434, 436, 469, 478
millet-i sadıka, 29
Milletler Cemiyeti, 2, 42, 62, 64, 67, 74, 76, 77, 78, 79, 83, 157, 162, 193, 198, 201, 202, 209, 213, 218, 227, 232, 235, 236, 239, 241, 242, 243, 262, 267, 268, 269, 284, 286, 290, 291, 297, 300, 301, 302, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 315, 318, 328, 338, 339, 354, 359, 365, 367, 368, 369, 371, 372, 376, 380, 381, 385, 386, 387, 388, 389, 391
Milletler Cemiyeti Misakı, 74, 83, 310, 359, 369
Milli Ahrar Fırkası, 150
milli burjuvazi, 17, 251
Milli ekonomi, 17
Milli Korunma Kanunu (1940), 403
Milli Şef, 284, 316, 317, 320, 321, 322, 324, 334, 336, 400, 403, 405, 407, 414, 424, 426, 427, 428, 431, 436, 438, 439, 442,

445, 446, 447, 448, 451, 459, 467, 469, 470, 473, 474

millileştirme, 44

Misak-ı Milli, 72, 94, 101, 104, 109, 131, 132, 134, 161, 163, 167, 168, 175, 176, 177, 182, 197, 199, 211, 254, 303

misyonerlik, 31, 34, 146, 171, 286

modus vivendi, 287

Molotov, Vyacheslav, 338, 344, 345, 401, 408, 418, 419, 420, 421, 423, 429, 431, 435, 461, 462, 479, 480, 481, 482

Mombelli, General, 186

Mondros Mütarekesi (1918), XXVI, 4, 5, 41, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 83, 86, 88, 93, 96, 97, 101, 108, 112, 123, 125, 150, 156, 166, 172, 178, 180, 197, 200, 203, 204, 263, 268, 275, 278, 283, 294, 384

Monroe Doktrini (1823), 148, 155, 226, 232

Montagna, Jules Cesar, 202, 205, 296

Montagu, Edwin, 106, 156, 160

Montgomery, B. L., 397

Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936), 218, 260, 314, 315, 319, 320, 328, 329, 334, 339, 341, 342, 366, 372, 374, 379, 384, 408, 411, 418, 419, 420, 431, 469, 470, 471, 472, 476, 477, 479, 480, 482

Montrö Görüşmeleri, 1, 256

Montrö Konferansı (1936), 319, 339, 340, 341, 371, 372

Morgenthau, Henry, 40, 148

Moskova Antlaşması (1921), 126, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 167, 188, 190, 200, 217, 300, 480

Moskova Konferansı (1944), 476

Moskova Toplantısı (1943), 461

Mudanya Mütarekesi (1922), 183, 185, 186, 187, 189, 191, 200, 212

Muhammed Veli Han, 133, 306

Muhtar Paşa, 70

Murray, John Van A. Mac, 337, 443, 448

Mussolini, Benito, 142, 183, 190, 225, 229, 231, 235, 236, 249, 271, 279, 280, 281, 291, 292, 310, 311, 312, 313, 320, 327, 329, 354, 360, 368, 395, 397, 414, 450, 460

Mustafa İsmet Paşa [İnönü], 93, 95, 122, 144, 183, 186, 188, 189, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 244, 245, 246, 247, 248, 264, 266, 281, 286, 289, 290, 295, 296, 311, 316, 322, 329, 334, 338, 341, 343, 344, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 360, 373, 386, 399, 400, 401, 402, 407, 408, 409, 411, 425, 429, 432, 433, 434, 435, 436, 440, 442, 449, 456, 457, 458, 465, 466, 468, 470, 472, 473, 480

Mustafa Kemal [Atatürk], XXVII, 18, 42, 54, 86, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 115, 117, 118, 121, 122, 123, 125, 131, 136, 138, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 188, 189, 190, 207, 244, 247, 248, 249, 254, 260, 275, 276, 278, 287, 292, 296, 298, 304, 306, 315, 316, 329, 330, 337, 343, 347, 349, 350, 353, 363, 364, 367, 384, 386, 389, 399, 400

Mustafa Suphi, 114, 115, 119, 129, 132

Musul Sorunu, 2, 190, 196, 262, 266, 267, 308

Muşanov, Nikola, 350, 351, 359

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 90, 100

Münih Anlaşması (1938), 229, 321

Münih Konferansı (1938), 229, 234, 332

Münir Bey, 175

Müsavatçılar, 157

Müttefikler, 71, 79, 396, 397, 401, 408, 410, 411, 417, 428, 432, 436, 439, 442, 445, 447, 448, 452, 453, 454, 455, 458, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 478

Nadir Şah, 307

Nahlin (yatı), 329

Nansen, F., 193, 194

Napolyon Fransası, 13

Nasturi Ayaklanması, 271

Nazım Bey, 27, 91

Nazi Almanyası, 226, 229, 231, 235, 249, 252, 253, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 327, 332, 335, 345, 346, 360, 363, 367, 396, 409, 410, 412, 413, 417, 429, 432, 449, 452, 473

Nazi Partisi, 229, 234, 395

Neuilly Antlaşması (1919), 103, 297, 299, 359, 361, 371

New Economic Policy (NEP), 116

Nikitnikova, Olga, 344

Nikola, Çar II., XXI, 28, 29

Nikola, Grandük, 55

Nuri Sait Paşa, 364

Nuri, [Killigil], 58, 448

Nüfus Mübadelesi, 192, 193, 194, 202, 211, 262, 295, 347

Nyon Antlaşması (1937), 316, 330

Nyon Konferansı (1937), 315

objektif rasyonalite, 5

On'lar Konseyi, 84, 227

Ondört Nokta, 64, 101, 147, 239

Oniki Ada, 61, 141, 212, 256, 279, 281, 282, 313, 316, 328, 412, 422, 446

Oran, Baskın, 71

Orlando, Vittorio Emanuele, 83

Ortaklaşa Güvenlik, 243
Oruç, Arif, 111
Osmanlı - Alman Antlaşması (1916), 55
Osmanlı - Alman İttifak Anlaşması (1914), 45, 47
Osmanlı - Bulgar İttifak ve Dostluk Antlaşması (1914), 48
Osmanlı - Rus Savaşı (1877-1878), 32, 57, 107
Osmanlı Bankası Baskını (1896), 36
Osmanlı Borçları, 204, 274
Osmanlı Devlet Borcu Meclisi, 274
Osmanlı Devleti, XXI, 4, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 75, 78, 79, 83, 84, 96, 99, 101, 103, 105, 107, 108, 111, 122, 125, 134, 138, 140, 141, 146, 156, 157, 170, 171, 172, 173, 181, 197, 204, 215, 253, 254, 256, 260, 261, 271, 285, 297, 303, 308, 321, 407
Osmanlı İmparatorluğu, XV, XXVI, 4, 5, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 47, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 84, 85, 87, 96, 101, 107, 134, 139, 146, 147, 150, 153, 156, 167, 171, 195, 204, 221, 254, 256, 257, 259, 263, 272, 274, 275, 278, 283, 287, 295, 303, 501
Osmanlıcılık, 14, 17
Ödünç Verme ve Kiralama Yardım Anlaşması (1945), 469
Ödünç Verme ve Kiralama Yasası (1941), 396, 443, 478
Pacte d'Entente Balkanique, 356
Palmerston, Lord Henry Temple, 19
Pan-Cermenist, 12
Pangalos, Theodoros, 291, 292
Pan-İslamizm, 14, 15, 24, 43
Pan-Türkizm, 17, 43
Papen, Franz von, 316, 322, 323, 324, 333, 335, 410, 415, 417, 427, 429, 432, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 447, 448, 449, 451, 452, 458, 474, 475
Paris Antlaşması (1856), 55
Paris Barış Konferansı (1919-1920), 40, 42, 63, 67, 68, 70, 83, 84, 103, 141, 147, 149, 151, 159, 178, 194, 226, 230, 239, 243, 295
Parmoor, Lord, 267, 268
Paulis, A., 268
Pearl Harbour Baskını, 233, 407
Pehlevi Hanedanı, 304
Pehlevi, Rıza Han (Şah Rıza), 306, 363
Peker, Recep, 411
Peterson, Maurice, 481
Petrograd Protokolü, 62

Picot, Georges, 61, 157, 173
plebisit, 56, 192, 197, 198, 227, 267, 268, 389
Poincaré, Raymond, 168, 184, 185, 191
Polar, Abdullah Zeki, 417
Polihroniadis, Spiridon, 289, 293
Polonya, 85, 113, 121, 126, 128, 227, 230, 232, 235, 238, 241, 301, 302, 314, 333, 346, 395, 396, 409, 412, 414, 419, 423, 444, 464, 480
Potemkin, Vladimir Petroviç, 343, 344
Potsdam Konferansı (1945), 482, 483
Protestanlık, 31
Quebec Konferansı (1943), 459
Radek, Karl, 114
Radikal-Sosyalist Parti, 190
Rapallo Antlaşması, 226
Rawlinson, Henry S., 163
rebus sic stantibus, 368, 369
Redd-i İlhak Cemiyeti, 90
reelpolitik, 408, 409
Refet Paşa [Bele], 89, 93, 98, 144, 152, 185, 246
Reid, Thomas, 387, 388, 389
Ren Bölgesi, 170, 229, 232, 234, 236, 271, 318, 366, 367, 368, 384
Reşadiye (savaş gemisi), 49
Reşat Halis Bey, 72
Reşat Hikmet Bey, 65
Reşid Bey, 70
Rıza Nur Bey, 131, 132, 133, 134, 135, 189, 195, 286, 295
Rıza Tevfik Bey, 72, 99
Ribbentrop, Joachim von, 317, 320, 322, 323, 343, 346, 416, 419, 420, 423, 431, 436, 437, 438, 439, 442, 445, 448
Riga Barış Antlaşması (1921), 128
Roma - Berlin Ekseni, 229, 395
Roma Protokolü (1934), 312
Roma Yolu, 277
Romanya, 12, 46, 48, 76, 85, 184, 187, 200, 210, 217, 219, 232, 241, 279, 287, 288, 297, 301, 302, 315, 317, 321, 327, 330, 333, 334, 335, 336, 339, 349, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 367, 369, 370, 371, 372, 419, 422, 423, 424, 430, 432, 433, 455, 457, 470
Rommel, Erwin, 397
Roosevelt, Franklin D., 232, 233, 396, 408, 433, 443, 453, 454, 455, 456, 458, 459, 464, 465, 466, 468, 474, 475, 478
Roy, M. N., 113, 114
Ruhr Bölgesi, 191
Rus - Japon Savaşı (1904-1905), 13, 236
Rus Çarlığı, 20, 30, 37, 170, 178, 199, 287
Rus Ermenistanı, 32, 33, 39, 40, 41, 148

Rusya, XXI, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 69, 70, 74, 76, 85, 88, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 129, 132, 133, 134, 135, 137, 140, 156, 164, 165, 184, 187, 188, 200, 210, 221, 225, 226, 231, 237, 261, 373, 374, 401, 419, 424, 431, 437, 444, 450, 451

Saar Bölgesi, 227, 234

Sâdâbad Paktı (1937), 259, 319, 331, 341, 362, 363, 365

Sâdâbad Sarayı, 341, 365

Sadullah Bey, 65

Saghir, Mustafa, 106, 157, 158

Said, Edward, 11

Saint Germain Barış Antlaşması (1919), 84

Saint Jean de Maurienne Anlaşması (1917), 62, 63, 142

Sait Halim Paşa, 45, 46, 47, 52

Sait Paşa, 27

Sakarya Meydan Savaşı, 145

Salih Hulusi Paşa, 94

Salih Paşa, 94, 99, 162

Samiy, E., 363, 365

San Francisco Konferansı (1945), 477, 478

San Remo Anlaşması (1920), 70, 277

San Remo Anlayışı, 183

San Remo Konferansı (1920), 70, 157

Sanayi ve Silah Kredileri Antlaşması (1938), 333

Sanders, Liman von, 28, 46, 53

Sandler, Rickard, 386, 387

Saraçoğlu, Şükrü, 244, 322, 324, 332, 342, 345, 391, 399, 401, 402, 408, 411, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 432, 436, 437, 438, 441, 442, 448, 450, 451, 456, 457, 470, 472, 473, 479, 480

Sarıkamış Harekatı (1914-1915), 54

Sarper, Selim, 476, 479, 480, 481, 482

Sason İsyanı (1894), 35

Savaş Komünizmi, 116

Saydam, Refik, 244, 322, 343, 399, 402, 421

Sazonov, Sergey D., 28, 47, 60, 61

self-government, 62

Serbest Cumhuriyet Fırkası, 247, 249

Sevr Antlaşması (1920), 41, 43, 62, 64, 67, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 84, 90, 95, 101, 103, 120, 127, 134, 142, 143, 147, 157, 162, 165, 167, 168, 174, 179, 180, 181, 182, 200, 218, 283, 297, 318, 321

Sforza, Kont, 162, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 278

Sherrill, Charles H., 337

silahlı tarafsızlık, 45

Sivas Kongresi (1919), 93, 98, 99, 101, 117, 152, 153, 154

Skinner, Robert P., 337

Souchon, Wilhelm, 52

Sovyet - Fransız Anlaşması (1935), 370

Sovyet Rusya, 56, 57, 58, 70, 85, 86, 94, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 157, 161, 164, 171, 174, 186, 187, 190, 200, 217, 221, 237, 251, 304, 305, 306, 480

Sovyetler Birliği, XX, 85, 109, 138, 159, 188, 200, 210, 213, 217, 226, 228, 229, 230, 231, 233, 237, 238, 240, 241, 243, 249, 255, 256, 257, 259, 261, 269, 271, 279, 283, 284, 299, 300, 301, 302, 307, 308, 309, 315, 319, 323, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 356, 357, 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 395, 396, 397, 401, 406, 407, 409, 410, 412, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 441, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483

Sovyetler Birliği Komünist Partisi, 237

Sökmen, Tayfur, 389, 390

Stalin, Josef, 113, 114, 132, 133, 136, 138, 237, 238, 239, 249, 259, 338, 342, 345, 346, 397, 409, 420, 421, 446, 453, 454, 457, 458, 459, 462, 464, 465, 468, 474, 475, 476, 477, 483

Stamboulisky, Aleksandır, 103, 298

Stanley, Lord, 372

Steinhardt, Laurence A., 401, 464, 468, 469, 478

Stoyadinovic, Milan, 353

Stresa Cephesi, 236, 313

Streseman, Gustav, 233

Sultan Ahmet Han, 306

Sultan IV. Mehmet Vahdettin, XXVI, 65, 71, 87, 88, 94, 166, 188

Sultan Mehmet Reşat, 65

Sultan Osman (savaş gemisi), 49

Suriye, 20, 39, 41, 62, 70, 74, 77, 78, 105, 123, 147, 157, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 198, 213, 256, 262, 275, 276, 277, 278, 280, 282, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 409, 412, 428, 437, 440, 446

sübjektif rasyonalite, 5

Südetler bölgesi, 229, 234, 321, 332

Sümer, Nurullah Esat, 481

sürekli devrim, 108, 237
sürre alayı, 69
Süveyş Kanalı, 58, 159
Sykes - Picot Anlaşması (1916), 61, 62, 63, 156
Şark Meselesi, 22
Şattülarap, 25
Şerif Hüseyin, 59, 105, 198
Şeyh Sait, 246, 271, 272
Şeyh Sait İsyanı, 248, 291, 305
Şura-yı Saltanat, 71
Tahran Konferansı (1943), 464
Talat Paşa, 28, 45, 48, 56, 59
Talat Paşa Hükümeti, 64
tam kendi kendini yönetme, 240
Tanzimat, 14, 15, 23, 24, 31, 34, 43
Tarafsız Bölge, 185, 187
Taray, Cemal Hüsnü, 363
Tariki Kadim, 277
Taşnak Cemiyeti (1889), 33
Taşnak Hükümeti, 124, 126
Taşnaksutyun Komitesi, 33
TBMM, 95, 246, 247, 267, 277, 294, 309, 341, 376, 386, 391, 399, 400, 403, 474
Tehcir, 38, 39, 40
Tek Millet Tek Devlet, 321
Tek Ülkede Sosyalizm, 237
Teleki, Kont Paul, 268
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 246, 249
Terentiev, Alexei, 343, 345, 417, 423
Tevfik Bey (Çerkes), 111
Tevfik Rüştü Bey [Aras], 244, 269, 270, 276, 277, 280, 281, 284, 286, 289, 291, 293, 299, 300, 301, 302, 306, 309, 311, 314, 320, 321, 326, 330, 334, 338, 339, 340, 341, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 356, 359, 360, 364, 365, 367, 368, 369, 372, 373, 385, 387
Titulescu, Nicolas, 349, 352, 356
Trablusgarp Savaşı (1911), 27, 212
Trianon Barış Antlaşması (1920), 84
Trikopis, Nikolaos, 145
Troçki, Leon, 108, 237
Truman, Harry, 482, 483
Tuozzi, Cavaliere Alberto, 182
Türk - Alman Dostluk Antlaşması (1924), 283
Türk - Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması (1941), 440, 446, 447
Türk - Alman Ticaret Antlaşması (1930), 284
Türk - Alman Ticaret ve Ödeme Anlaşması (1941), 447
Türk - Fransız Anlaşması (Ankara İtilafnamesi) (1921), 176
Türk - İngiliz Akdeniz İttifakı (1936), 329

Türk - İngiliz Deklarasyonu (1939), 322, 324, 334, 336, 343, 423

Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması (1925), 259, 269, 300, 302, 303, 309, 338, 339, 360, 434, 479, 480

Türk - Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması (1930), 281, 347

Türk milliyetçiliği, 16, 17, 18, 106, 249

Türkçü / Turancı, 16, 37, 43, 304, 410, 448, 449, 450, 472, 473

Türkiye - Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması (1928), 306

Türkiye - Almanya Saldırmazlık Paktı (1941), 407

Türkiye - Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi (1926), 277, 383

Türkiye - İngiltere Antlaşması (1926), 269

Türkiye - İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması (1926), 304

Türkiye - İran Sınır Anlaşması (1932), 362

Türkiye - İran Sınır Bölgesinin Güvenliğine ve Sınırda Çıkacak Anlaşmazlıkların Çözümüne İlişkin Sözleşme (1937), 363

Türkiye - İtalya Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması (1928), 280

Türkiye - Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması (1933), 349, 352

Türkiye - Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması (1933), 349, 353

Türkiye ile Bulgaristan Arasında Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması (1929), 263

Türkiye ile Ukrayna Arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması (1922), 138

Türkiye Komünist Partisi, 115, 119, 129, 299

Türkmen, Abilgani, 390

ultimatom, 71, 72, 130, 235

ulusal çıkar, 5, 6

uluslar hapishanesi, 30

Uluslararası Boğazlar Komisyonu, 200

Uluslararası Daimi Adalet Divanı, 205, 348

Umumi Seferberlik, 45

Üç Büyükler, 462, 477

Üç Taraflı Anlaşma (Accord Tripartite) (1920, 73, 74, 75, 181

Üç Tarz-ı Siyaset, 17

Üçler Konferansı (1920), 42

Üçlü İtilaf, 13, 28

Üçlü İttifak, 12, 48, 49, 53, 259, 402, 407, 410, 414, 418, 421,

423, 425, 426, 427, 430, 438, 441, 443, 468

Üçlü İttifak Antlaşması (1939), 259, 402, 407, 410, 414, 421, 425, 426, 427, 430, 438, 443, 468

Van İsyanı (1896), 36

Vansittart, Robert, 163, 169

Varlık Vergisi, 404, 405, 406

Varlık Vergisi Kanunu (1942), 404, 405

Vasıf Bey, 152

Vasilios, III., 297

Venizelos, Elefteriyos, 41, 89, 112, 140, 141, 142, 143, 144, 159, 161, 165, 179, 192, 193, 195, 262, 281, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 347, 354

Venyamin (iznik Metropoliti), 297

Versay Barış Antlaşması (1919), 83, 238

Versay Düzeni, 225

Versay Sarayı, 83

Vichy Hükümeti, 437

Vilayat-ı Şarkiye Kongresi (1919), 98

Viviani, René, 29

Voroşilov, General, 339, 367

Wangenheim, Baron Hans von, 45, 47

Weimar Anayasası, 85

Weltpolitik, 12, 21

Wilhelm, II. (Kayzer), 12, 13, 20, 21, 22, 23, 24, 324

Wilson Prensipleri Cemiyeti, 147

Wilson, Woodrow, 42, 64, 77, 78, 83, 84, 97, 101, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 225, 227, 232, 239, 243, 456, 482

Wirsen, Auf De, 268

Wrangel, General, 85, 110, 126, 157, 200

Yalta Konferansı (1945), 471, 477, 478, 482

yatıştırma (appeasement) politikası, 332

yatıştırma politikası (appeasement), 229, 231, 332

Yavuz (savaş gemisi), 50, 412

Yeni Dünya (gazete), 111

Yermanos, V., 294

Yeşil Ordu, 111, 129

Yıldız suikastı (1905), 36

Yudeniç, General, 85, 110

Yugoslavya, 85, 184, 232, 235, 241, 279, 280, 288, 297, 315, 327, 329, 330, 335, 336, 339, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 367, 369, 371, 372, 424, 432, 434, 435, 436, 463

Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol (1923), 195, 219, 289

Yunanistan, 16, 18, 20, 22, 27, 28, 30, 32, 34, 37, 46, 59, 60, 63, 64, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 89, 97, 101, 102, 103, 107, 111, 112, 113, 116, 139, 140, 141,

142, 143, 144, 145, 151, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 208, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 219, 220, 235, 256, 260, 262, 271, 279, 280, 281, 282, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 311, 312, 315, 321, 327, 328, 329, 330, 333, 335, 339, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 367, 369, 371, 372, 375, 406, 409, 412, 422, 427, 430, 431, 432, 434, 436, 439

Yusuf Kemal Bey [Tengirşek], 95, 120, 124, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 158, 164, 167, 168, 169, 175, 176, 185, 189, 306

Yüksek Konsey, 83, 84

Zahir Şah, 307

Zeytun Ayaklanması (1862), 33

Zeytun İsyanı (1914), 36

Zinovyev, Grigory, 114, 115

XX. Yüzyılın ilk yarısı, gerek sona eren Osmanlı İmparatorluğu gerekse 1923 yılında ortaya çıkan yeni Türkiye Cumhuriyeti çatısı altında, Türkiye coğrafyasında yaşayan insanlar açısından kolay bir dönem olmamıştır. Özellikle XIX. Yüzyılın son onyıllarında doğanlar açısından hayat kelimenin tam anlamıyla mücadele içerisinde, en azından bu atmosferi derin bir biçimde soluyarak geçmiştir. Yüzyılın başlarından ortalarına doğru gidildiğinde olayların ivmesi azalmış, merkezinde I. Dünya Savaşı bulunan askeri mücadeleler yerini diplomatik çekişmelere bırakmış, ardından gelen II. Dünya Savaşı ile bu dönem Türkiye için "bir tür macera filminin hızlı bir finalle sona ulaşması" şeklinde neticelenmiştir.

İşte elinizdeki çalışma, "İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası" böyle bir dönemi temel almaktadır. Bununla birlikte unutulmaması gereken bir nokta da, bunun bir tarih incelemesi olmayıp, bir ülke örneğinde Türkiye'nin dış politikasını açıklamak/anlamak için, bir uluslararası politika ve dış politika analizcisinin, ülkenin konuya ilişkin tarihsel sürecini, bu tarihsel çerçeve içerisinde yer alan çeşitli olgu, olay ya da fikirleri, kronolojik/tematik bir düzen içerisinde, kendi amacı doğrultusunda malzeme olarak kullandığı bir çalışma olduğudur.

Merkez : Molla Fenari Sok. Der Han No:28/A Cağaloğlu Tel : (0212) 527 01 65 - 511 51 90
Şube 1 : Der Kitabevi, Sahaflar Çarşısı No: 1 Beyazıt Tel : (0212) 513 55 75
Şube 2 : Derin Kitabevi, Sahaflar Çarşısı No: 3 Beyazıt Tel : (0212) 513 18 20
der@deryayinevi.com.tr www.deryayinevi.com.tr

ISBN 978-975-353-369-0